TC
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

TÜRKİYE SELÇUKLULARINDA ORDU

DOKTORA TEZİ

HAZIRLAYAN
ERKAN GÖKSU

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. REŞAT GENÇ

ANKARA - 2008

ONAY

Erkan GÖKSU tarafından hazırlanan "**Türkiye Selçuklularında Ordu**" başlıklı bu çalışma, …/…/2008 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından **Tarih**/**OrtaçağTarihi Anabilim Dalı**'nda **Doktora Tezi** olarak kabul edilmiştir.

[İmza]

Başkan ……

[İmza]

Üye ……

[İmza]

Üye ……

[İmza]

Üye ……

[İmza]

Üye ……

ÖNSÖZ

Türkiye Selçuklu Devleti, 1071 Malazgirt zaferinin ardından kitleler halinde Anadolu'ya gelen Türkmenlerin, Süleyman Şâh önderliğinde teşkilâtlanması ve sonrasında meydana gelen siyasî ve askerî hadiseler neticesinde kurulmuştur. Kuruluş döneminde bir yandan Anadolu'da mevcut diğer siyasî teşekküller, Bizans ve Büyük Selçuklu Devleti'ne, diğer yandan ise 1096 yılından itibaren başlayan Haçlı Seferlerine karşı mücadele eden Türkiye Selçukluları, bu tehlikelerin hepsini bertaraf ederek Anadolu'yu siyasî, sosyal ve kültürel bakımdan ebedî Türk yurdu haline getirmişlerdir. 1243 Kösedağ Savaşına kadar Anadolu'ya tarihinin en müreffeh dönemlerinden birini yaşatan Türkiye Selçuklu Devleti, bu tarihten sonra siyasî ve askerî bakımdan Moğol tahakkümüne karşı koyamamış, ancak Anadolu'ya hâkim kıldığı Türk nüfusu, Türk kültürü ve Türk devlet geleneği ile bölgedeki Türk hâkimiyetinin devamını sağlamıştır.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin yukarıda zikrettiğimiz tehlikeleri bertaraf ederek Anadolu'da siyasî, sosyal ve ekonomik bakımdan gelişmiş bir Türk hâkimiyeti tesis etmesine imkân veren en önemli faktörlerden biri hiç şüphesiz Türkiye Selçuklu Ordusu'dur. Müşterek dil ve tarih sahibi bir millet olarak Türklerin çok eskiden beri devam ettirdikleri askerî gelenek üzerine inşa edilen Türkiye Selçuklu Ordusu, klasik Orta Doğu İslâm devletlerinde câri bazı uygulamalarla zenginleşmiş ve buna Anadolu'nun coğrafî ve kültürel yapısı ile Bizans ve Haçlılarla yapılan mücadeleler sonucunda edinilen bilgi ve tecrübe de eklenince devrinin en gelişmiş askerî kuvveti haline gelmiştir.

"Türkiye Selçuklularında Ordu" konulu çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Türkiye Selçuklu Devleti dönemine kadar Türk ordusunun tarihî gelişimi özetlenerek Türkiye Selçuklularının kendilerinden önceki Türk devletlerinden devraldıkları askerî miras ve tecrübeye dikkat çekilmiştir.

Birinci bölümde Türkiye Selçuklu Ordusu'nu oluşturan insan unsuru ele alınmıştır. Çalışmanın büyük kısmını oluşturan bu bölümde Türkiye Selçuklu Ordusu'nun insan unsuru daimî ve yardımcı kuvvetler olarak ikiye ayrılmış, daimî kuvvetler bahsinde gulâmlar ve ıktâ' askerleri, yardımcı kuvvetler bahsinde ise Müslüman Türk Devletleri içerisinde en yaygın şekliyle Türkiye Selçuklularında bulunan ücretli askerler, tâbi devlet kuvvetleri, Türkmenler ve uc kuvvetleri ile gönüllüler konuları işlenmiştir.

Türkiye Selçuklu askerî teşkilâtının ele alındığı ikinci bölümde, ordunun idarî işlerine nezaret eden Dîvân 'Arz ve bu dîvân'ın başında bulunan Ârız hakkında bilgi verildikten sonra ordu teşkilâtı ele alınmış, Türkiye Selçuklu ordusunun başkumandanı olan hükümdardan sonraki en yüksek askerî makam olan Emîrü'l-Ümerâ'dan, en alt kademeye kadar tespit edilebilen makam ve mansıblar hakkında bilgi verilmiştir. Bu bölümde ayrıca Türkiye Selçuklu ordusundaki askerî eğitim ve ücret sistemi üzerinde de durulmuştur.

Çalışmanın son bölümünü teşkil eden teçhizât bahsinde ise Türkiye Selçuklu Ordusu'nda kullanılan silahlar ile at, deve gibi yüklet ve binitler hakkında bilgi verilmiş, dönemin silah teknolojisi genel bir değerlendirmeye tâbi tutulmuştur.

Çalışmada Türkiye Selçuklu ordusunun, kuruluşundan (1075) çözülüşüne kadar (1277-1278) geçen içerisindeki genel yapısı ele alınmış, ancak bu süreçte ordunun geçirdiği yapısal ve işlevsel değişimlere dikkat çekilmiştir. Bunun için ele alınan her konunun, Anadolu'nun fethedildiği ve Selçuklu saltanatının kurulduğu XI. yüzyılın sonlarından XII. yüzyılın sonlarına kadar süren "kuruluş dönemi"ndeki durumu, Selçuklu Türklerinin Anadolu'da kesin olarak yerleşmelerine, devletin teşkilât, iktisat ve sanat alanındaki gelişimine başlangıç teşkil eden Miryokefalon Savaşı'ndan (1176) Moğol vesâyeti dönemine kadarki "yükselme dönemi"ndeki durumu ve "Moğol vesâyeti dönemi"ndeki durumu ayrı ayrı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Döneme ait kaynakların, ele aldığımız hemen her konuda oldukça sınırlı bilgi vermesi, karşılaştığımız her kaydı büyük bir titizlikle değerlendirmemizi gerekli kılmıştır. Konuyla alakalı kavram ve müesseseler, Türkiye Selçuklularından önce kurulan veya Türkiye Selçuklularının muasırı olan Müslüman Türk devletlerindeki uygulamalarıyla mukayese edilmiş, ancak genellemelerden kaçınılmıştır. Bu suretle söz konusu devletlerin askerî yapısı ile Türkiye Selçuklu Devleti'nin askerî yapısı arasındaki benzerlik ve farklılıklar tespit edilmiş, şimdiye kadar genellemelerle yaklaşılan birçok ıstılah ve müessesenin, Türkiye Selçuklularına has özellikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Donanma bahsi ise başlıbaşına bir araştırma konusu teşkil ettiğinden bu çalışmanın dışında bırakılmıştır.

Çalışmanın hazırlanması sırasında kaynakların temini konusunda büyük yardımı dokunan Dr. Halil Çetin'e, İstanbul kütüphanelerindeki kaynak eserlerin fotokopilerini temin etmemde yardımcı olan Levent Düzcü'ye, bütün kitaplarını kullanımıma açıp, çalışmalarımla yakından ilgilenen Yrd. Doç. Dr. Süleyman Özbek'e, bazı Arapça kaynakların tercümesinde bilgisine müracaat ettiğim Dr. Muhammed Hekimoğlu ile Farsça tercümelerimi inceleyip uyarılarda bulunan Yrd. Doç Dr. Sait Okumuş'a ve çalışmanın bazı bölümleri okuyarak tavsiyelerde bulunan Dr. Resul Ay'a teşekkür ediyorum.

Tez çalışması boyunca engin hoşgörüsü, tecrübesi, bilgi birikimi, titizliği ve tükenmez enerjisiyle rehberlik eden danışmanım, muhterem hocam Prof. Dr. Reşat GENÇ'e de şükran borçluyum.

Erkan GÖKSU

Ankara 2008

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ..... İ
İÇİNDEKİLER ..... İV
KISALTMALAR ..... Vİ
KAYNAKLAR VE TEDKİKLER ..... Vİİ
GİRİŞ 1

I. BÖLÜM
TÜRKİYE SELÇUKLU ORDUSUNU
OLUŞTURAN İNSAN UNSURU

A) DAİMÎ KUVVETLER 26
1- Gulâmlar 26
2- Iktâ‘ Askerleri 77
B) YARDIMCI KUVVETLER 110
1- Ücretli Askerler (Ecrî hor) 110
2- Tâbi Devlet Kuvvetleri 170
3- Türkmenler ve Uc Kuvvetleri 210
4- Gönüllüler 228

II. BÖLÜM
TÜRKİYE SELÇUKLU ASKERÎ TEŞKİLÂTI

A) DÎVÂN-I ‘ARZ VE ORDUNUN İDARÎ İŞLERİ 237
B) ORDUDA KOMUTA VE HİYERARŞİ 254
1- Melikü’l-Ümerâ (Beglerbegi) 254
2- Emîr 259
3- Serleşker (Sübaşı) 260
4- Ellibaşı 267
5- Kûtvâl 268
C) ASKERÎ EĞİTİM 273
D) MAAŞ VE ÖDEMELER 287

III. BÖLÜM
TÜRKİYE SELÇUKLU ORDUSUNUN TEÇHİZÂTI

A) SİLAHLAR 291
1- Hafif Silahlar 291
a) Ok ve Yay 291
b) Kılıç 309
c) Mızrak 316
d) Gürz 320
e) Balta 323
f) Hançer 325
g) Savunma Araç Gereçleri 327
Zırh 327
Miğfer 330
Kalkan 332
2- Ağır Silahlar 334
a) Mancınık ve ‘Arrâde 339
b) Çarh 357
c) Diğer Muhasara Aletleri 358
B) ZEREDHÂNE (SİLAHHÂNE) 360
C) BİNİT ve YÜKLETLER 362
1- At 362
2- Diğer Binit ve Yükletler 367

SONUÇ 369
KAYNAKÇA 384
ÖZET 433
ABSTRACT 434

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
AÜSBF	: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi
b	: Beyit
bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DKK	: Dede Korkut Kitabı
DLT	: Dîvânu Lügâti't-Türk
DTCF	: Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi
Ed.	: Editör
İA	: İslam Ansiklopedisi
İÜEFTED	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi
İÜİFM	: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası
İÜHF	: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi
KB	: Kutadgu Bilig
LO	: Lehçe-i Osmanî
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MGT	: Moğolların Gizli Tarihi
s.	: Sayfa
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDK	: Türk Dil Kurumu
Terc	: Tercüme eden
TKAE	: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayın
YKY	: Yapı Kredi Yayınları

KAYNAKLAR VE TEDKİKLER

"Selçuklu devriyle ilgili
bir bakkal defteri dahi ele geçse servettir"
Fuad KÖPRÜLÜ

A) VEKAYİNAMELER

1- Yerli Vekâyinâmeler

Meşhur İlhanlı devlet adamı ve tarihçisi Ata Melik Cüveynî'nin emri ile yazılıp ona ithaf edilen el-Evâmirü'l-'Alâ'iye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iye" Türkiye Selçuklu tarihinin en önemli yerli kaynağı olup, **İbn Bîbî** adıyla tanınan el-Hüseyin b. Muhammed b Ali el-Caferî er-Rugedî tarafından kaleme alınmıştır. 1192-1280 yılları arasında eydana gelen olayların zikredildiği eserin önemli bir kısmı I. Alâ'ü'd-dîn Keykubad dönemine ayrılmıştır. Kendi verdiği bilgilere göre İbn Bîbî'nin babası Mecdeddin Muhammed Tercüman, annesi ise Bîbî Müneccime olup. 1231 yılında Celaleddin Hârezmşah'ın Moğollara yenilmesi üzerine önce Dımaşk, daha sonra da Konya'ya gelerek Türkiye Selçuklu sultanlarının hizmetine girmişlerdir.

İyi bir öğrenim gördüğü anlaşılan İbn Bîbî, eserinin mukaddimesinde belirttiğine göre, Ata Melik Cüveynî, kendisinden Anadolu'nun fethinden başlamak üzere bir Türkiye Selçuklu Devleti tarihi yazmasını istemiştir. Ancak İbn Bîbî, önceki vekâyinâmeleri iyi inceleyemediğinden ve malzeme yetersizliğinden dolayı eserine I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev devri ile başlamayı uygun bulduğunu belirtmektedir. 1192 yılından itibaren başlayan eser, Türkiye Selçuklu Meliki II. İzzü'd-dîn Keykâvus'un 1280'de Anadolu'ya geçişi ile İlhanlı hükümdarı Abaka'nın Harput, Malatya ve Sivas bölgesinde onun hâkimiyetini tanıması bahsi ile sona ermektedir.

Türkiye Selçuklu Devleti tarihinin aşağı yukarı yüz yıllık bir dönemini kaleme alan İbni Bibi eserini yazarken edebî bir üslup kullanmıştır. Ayrıca, olayları anlatırken araya sıkıştırdığı diplomatik vesikalar ile eserini

zenginleştirmiştir. Saraya olan yakınlığı nedeniyle zaman zaman bazı olayları atlamış ise de Moğol istilasından sonra Selçukluların içinde bulunduğu durumu yansıtmaktan da çekinmemiştir. Eserin en büyük eksiği ise kaydettiği olaylardan bazılarının tarihini vermeyişi, bazen de hatalı tarihler vermesidir. Türkiye Selçuklu ordusu, askerî teşkilât ve teçhizâtı konularında sistemli ve geniş malumat vermese de çalışmamızda istifade ettiğimiz en önemli kaynak olmuştur.

Eserin Ayasofya ktp. nr. 2985'te kayıt olan yegâne nüshası Adnan Sadık Erzi tarafından tıpkıbasım olarak neşredilmiştir[1]. Ayrıca İbn Bîbî hayatta iken hazırlanan muhtasar muhtasar nüshası[2] ile II. Murat zamanında Yazıcıoğlu Âlî tarafından yapılan Türkçe tercümesi de yayınlanmıştır[3].

Türkiye Selçuklu tarihinin diğer bir yerli kaynağı **Kerîmüd-dîn Mahmud Aksarayî** (ö.1333)'nin, Moğolların Anadolu valisi Çobanoğlu Timurtaş (1317-23)'a sunduğu "Müsâmeretü'l-Ahbâr"dır. XIII. yüzyılın ilk yarısının sonlarında doğan Aksarayî'nin, uzun yıllar devlet hizmetinde bulunduğu anlaşılmaktadır. 1323'de tamamladığı eseri, İbn-i Bîbî'nin sona erdiği 1280 tarihinden sonra Türkiye Selçuklu Devleti'nin yıkılış dönemi hakkında bilgi veren yegâne yerli kaynaktır. Eseri neşreden Osman Turan'a göre Aksarayî, olayları Selçuklu-İlhanlı görüş noktasından değerlendirmekte, Anadolu'da vuku bulan isyan ve hareketlerin sebeplerini İranlı müelliflerin görüşüne uygun olarak yazmaktadır. Bununla beraber eserde Moğollar'ın

---

[1] İbn Bîbî (el-Hüseyin b. Muhammed b Ali el-Caferî er-Rugedî), **el-Evâmirü'l-'Alâ'iye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iye**, Tıpkı Basım, (Önsöz ve fihristi haz. Adnan Sadık Erzi), TTK Yay., Ankara 1956., (Türkçe terc., I-II, Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996.)

[2] İbn Bîbî, Târîh-i Âl-i Selçuk, **Muhtasar Selçuknâme**, (Yay. M. Th. Houtsma), Leiden 1902., (Türkçe terc. M. Nuri Gençosman, **Anadolu Selçukî Devleti Tarihi**, Anadolu Selçukîleri Gününde Tarih Bitikleri I, Ankara 1941)

[3] Yazıcıoğlu Âlî, **Tevârîh-i Âl-i Selçûk, Târîh-i Selçûkiyân-ı Rûm-i Türkî**, (Yay. M. Th. Houtsma), Leiden 1902.

işgal kuvveti olarak Anadolu'da yaptıkları zulüm, kötü idare ve devletin yıkılışı açık bir şekilde nakledilmiştir[4].

Müellifi belli olmayan **Anonim Selçuknâme**, Selçukluların tarih sahnesine çıkışlarından 1363 yılına kadar meydana gelen olayları kapsamaktadır. Eseri neşr ve tercüme eden F. Nafiz Uzluk'un ifadesiyle "Türkçe düşünülüp farsça yazılan" bu eser, İbn Bîbî ve Aksarayî'de bunmayan bazı hadiseler hakkında bilgi vermesi bakımından önemlidir. Türkiye Selçukluları için oldukça önemli bir kaynaktır[5].

Bu temel kaynaklar dışında **Ahmed b. Mahmud**'un Osmanlı padişahı II. Selim'e sunduğu (1566-1570) "Selçukname" [6] , **Ünsî**'nin "Selçuk Şehnâmesi" [7], **Cenâbî Mustafa Efendi**'nin (ö.1590) "el-'Aylemü'z-Zâhir fî Ahvâli'l-Evâ'il ve'l-Evâhir" [8] ve **Müneccimbaşı Ahmed Dede** (ö.1722) tarafından 1681 yılında kaleme alınan "Câmi'ü'd-Düvel" adlı muahhar kaynaklardan da zaman zaman istifade edilmiştir[9].

2- Yabancı Vekâyinâmeler

a) Arapça Vekâyinâmeler

1090 yılında Haleb'de doğan **el-Azîmî** (ö.1175)'nin muhtasar bir İslâm tarihi olan eseri, 1143-44 yılına kadar kadar olan olayları

---

[4] Kerîmüd-dîn Mahmud Aksarayî, **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, (Neşr. Osman Turan), TTK Yay., Ankara 1999., s.32., (Türkçe terc., Mürsel Öztürk), TTK Yay. Ankara 2000.)

[5] **Anonim Selçuknâme, (Târîh-i Âl-i Selçûk der Anadolu)**, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III, (Neşr ve çev. Feridun Nafiz Uzluk), Ankara, 1952.

[6] Ahmed bin Mahmûd, **Selçuknâme**, I-II., (Yay. Erdoğan Merçil), Terc. 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.

[7] Ünsî, **Selçuk Şehnâmesi**, (Türkçe terc., M. Mesud Koman, Konya 1944.

[8] Cenâbî Mustafa Efendi, **el-'Aylemü'z-Zâhir fi Ahvâli'l-Evâ'il ve'l-Evâhir**, (Haz. Muharrem Kesik, Cenâbî Mustafa Efendi'nin el-'Aylemü'z-Zâhir fî Ahvâli'l-Evâ'il ve'l-Evâhir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları İle İlgili Kısmının Tenkidli Metin Neşri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994.

[9] Müneccimbaşı, **Müneccimbaşıya Göre Anadolu Selçukîleri**, (Çev. Hasan Fehmi Turgal) Türkiye Yayınları, İstanbul 1935.

kapsamaktadır. Eserde, Büyük Selçuklular ve Anadolu'ya vaki Türkmen harekâtı hakkında bilgi mevcuttur[10].

Meyyâfârıkîn'de doğan ve Artukoğulları tarihçisi olarak bilinen **İbnü'l-Ezrak** (d.1116/ö.1181)'ın "Tarihü'l-Fârıkî" veya "Târîhu Meyyâfârıkîn ve Âmid" adlı eserinin iki farklı nüshası olup, bunlardan mufassal olanı 1176 yılına kadar gelen hadiseleri kapsamaktadır. Müellifin başta Meyyâfârıkîn olmak üzere Âmid, Musul, Mardin, Bağdat, Şam ve Gürcistan'da bulunduğu sırada bizzat tanıklık ettiği ve edindiği bilgilere dayanarak verdiği malumat, Anadolu'ya vaki Türkmen harekâtı ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluş dönemi hakkında önemli bilgiler içermektedir. Eserin Mervânîler [11] ve Artuklular kısmı ayrı ayrı neşredilmiştir[12].

Sadre'd-dîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nasır **el-Hüseynî** (ö.1194)'ye isnat edilen "Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye", en meşhur Selçuklu vekâyinâmelerinden biridir. Selçuk Bey'in Cend'e gelişinden Irak Selçuklularının son zamanlarına kadar geçen olayların anlatıldığı eser, 622/1225 yılına kadar gelmektedir[13].

İbnü'l-Cevzî (d.1116/ö.1200)'nin "el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem" adlı eserinde, hilkatten 1177 yılına kadar geçen olaylar kronolojik bir sıra ile anlatılmakta, ayrıca dönemin meşhur şahıslarının terâcim-i ahvâlinden bahsedilmektedir. Eserde doğrudan Türkiye Selçuklu tarihine

---

[10] Eserin Selçuklularla ilgili kısmı Türkçeye tercüme edilmiştir. Ebu Abdullah Muhammed b. Ali el-Azîmî, **Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler h.430-538/1038-39-1143-44)**, (Neşr. Ali Sevim), TTK Yay., Ankara 1988.

[11] Ahmed b. Yûsuf b. Ali b. el-Ezrak el-Fârıkî, **Târîhü'l-Fârıkî**, (Neşr. Bedevî Abdullatîf Avad) Kahire 1379 (1959).

[12] Ahmed b. Yûsuf b. Ali b. el-Ezrak el-Fârikî, **Târîhu Meyyâfârıkîn ve Âmid**, (Türkçe terc. Meyyâfârıkîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı), (Çev. Ahmet Savran), Erzurum, 1992.

[13] Sadrud-dîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır Ali el-Hüseynî, **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, (Türkçe terc., Necati Lügal), TTK Yay., Ankara 1999.

ilişkin fazla bilgi mevcut değil ise de bazı hadiseler, teşkilât ve teçhizât bahsine dair konularda istifade edilmiştir[14].

Ortaçağ İslâm dünyasının en büyük tarihçisi olan **İbnü'l-Esîr** (d.1160/ö.1233'da Cizre (Cezîretu İbn Ömer)'de doğmuştur. Daha sonra ailesiyle birlikte Musul'a giderek Musul Atabeglerinin hizmetine giren İbnü'l-Esîr, sefaret göreviyle gittiği çeşitli yerlerdeki kıymetli eserleri tedkîk etmiş ve devrinin meşhur âlimlerinin görüşlerini almıştır. Onun hilkatten 1230 yılına kadar gelen olayları anlattığı "el-Kâmil fi't-Târîh" adlı eseri, bütün İslâm tarihi için olduğu gibi Türkiye Selçuklu tarihi için de en önemli kaynaklardan biridir[15].

İbnü'l-Esîr'in istifade ettiğimiz diğer bir eseri de Musul Atabegleri tarihi niteliğinde olan "**et-Târîhu'l-Bâhir fî'd-Devleti'l-Atabekiyye**"dir. İmameddin Zengi'nin babası Aksungur'dan başlayarak bütün Zengi hanedanı hakkında bilgi veren eser 1086-1216 yılları arasındaki olayları kapsamaktadır[16].

Eyyûbî meliklerinin yanında kâtiplik ve vezirlik gibi görevlerde bulunan **İbn Nazîf** (ö.1234 sonrası)'in "et-Târîhu'l-Mansûrî Telhîsü'l-Keşf ve'l-Beyânı fî Havâdis" adlı eseri aynı müellifin günümüze ulaşmayan "el-Keşf ve'l-Beyân" adlı eserinin özetidir. Eser, 1193-1234 yılları arasındaki olayları anlatmakta olup bir Eyyûbî tarihi mahiyetindedir. Bu münasebetle eserde Türkiye Selçuklu Eyyûbî lişkileri hakkında önemli bilgiler mevcut olup bu bilgilerin müellifin bizzat tanıklık ettiği olaylara dayanması eserin kıymetini artırmaktadır[17].

---

[14] Abdurrahman b. Ali. Muhammed b. el-Cevzî Ebu'l-Ferec, **el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem**, VIII, IX, X, Beyrut 1358.

[15] Muhammed b. Muhammed Abdu'l-Vâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr), **el-Kâmil fi't-Târîh**, I-X, (Tahkîk. Ebu'l-fidâ Abdullah el-Kâdı), Beyrut 1415/1995., (Türkçe terc., el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi, I-XII, (Çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın-Mertol Tulum), İstanbul 1985-1987.

[16] İbnü'l-Esîr, **et-Târîhu'l-Bâhir fî'd-Devleti'l-Atabekiyye**, (Tahkîk: Abdulkadir Ahmed Tuleymat), Kahire 1963.

[17] Ebu'l-Fedâ'il Muhammed b. Ali Nazîf b. el-Hamevî, **et-Târîhu'l-Mansûrî Telhîsü'l-Keşf ve'l-Beyânı fî Havâdis**, (Tahkîk: Ebu'l-'Iyd Dûdû) Dımaşk 1981.

el-Bundârî (ö.1245)'nin "Zübdetü'n-Nusre ve Nuhbetü'l-Usre" adlı eseri, Sultan Berkyaruk devrinde divan kâtibi, Sultan Muhammed Tapar devrinde de bir süre vezirlik yapan Şerefü'd-din Ebu Nasr Enûşirvân b. Hâlid-i Kâşânî (öl.1138)"nin "Füturu Zamâni's-Sudûr ve Sudûru Zamâni'l-Fütûr" adlı Farsça eserin İmâde'd-dîn el-Kâtib el-Isfahânî (öl.1200-1201) tarafından Arapça tercümesinin muhtasarıdır. el-Bundârî tarafından 1226 yılında ihtisar edilen eser, Büyük Selçukluların Anadolu politikası ve devlet teşkilâtına dair verdiği bilgiler bakımından önemlidir[18].

XII. yy'ın ikinci yarısında Nesa'da doğan **en-Nesevî** (ö.1249), Celaleddin Hârezmşâh'ın münşisi olarak görev yapmış ve onun ölümüne kadar yanında bulunmuştur. Celaleddin Hârezmşâh'ın ölümünden sonra kaleme aldığı Sîretu Sultan Celâlü'd-dîn Mengübirtî" Celaleddin Hârezmşâh'la Alâ'ü'd-dîn Keykubad arasındaki lişkiler konusunda önemli bilgiler içermektedir[19].

Sıbt İbnü'l-Cevzî (d.1186/ö.1256)'nin "Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-'Ayân" adlı eseri hilkatten 1256 yılına kadar geçen olayları anlatan umumî bir tarihdir. Tuğrul Bey, Alp Arslan ve Melikşâh dönemleri, Anadolu'ya vaki Türkmen harekâtı ve Selçuklu emîrlerinin Suriye bölgesindeki faaliyetleri hakkında bilgi veren eserden zaman zaman istifade edilmiştir[20].

Eyyûbî ve Memlûkler döneminin âlim ve devlet adamlarından olan **İbn Şeddâd** (d.1217/ö.1285)'ın, Memlûk Sultanı Baybars'ın hayatını anlattığını Sîretü'l-Meliki'z-Zâhir adlı eserin birinci cildi kayıptır. İkinci cilt ise

---

[18] Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundârî, **Zübdetü'n-Nusre ve Nuhbetü'l-Usre**, (Terc. Kıvameddin Burslan), Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, Ankara 1999.

[19] Eserin Türkçe tercümesi kullanılmıştır. Şıhabü'd-dîn Ahmed en-Nesevî, **Sîretu Sultan Celâlü'd-dîn Mengübirtî**, (Türkçe terc. Necip Asım), İstanbul 1934.

[20] Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-A'yân**, (Yayınlayan. Ali Sevim), DTCF Yay., Ankara 1968.

1272-1277 yılları arasındaki olayları anlatmakta Anadolu'daki Moğol vesayeti ve Baybars'ın Anadolu seferi hakkında bilgiler içermektedir[21].

Hem Eyyûbî hem de Memlûkler dönemi devlet ricali arasında bulunan **İbn Vâsıl** (1207-1298)'ın "Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb" adlı eseri, 1084-1262 tarihleri arasındaki olayları anlatan olduka teferruatlı bir bir Eyyûbî tarihi mahiyetindedir. Eserde Eyyûbîlerle Türkiye Selçukluları arasındaki münasebetler hakkında önemli bilgiler verilmiştir[22].

Memlûk dönemi müverrihlerinden olan **Baybars el-Mansûrî** (1247-1325) de Anadolu'daki Moğol vesayeti ve Türkiye Selçuklu memlûk ilişkileri hakkında bilgi vermektedir[23].

Eyyûbî sülalesiyle akrabalığı bulunan, Memlûkler döneminde ise önce Hama meliki daha sonra ise Hama Sultanı olan **Ebu'l-Fidâ** (1273-1331)'nın "el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer" adlı eseri kısmen İbnü'l-Esîr'in özeti niteliğindedir. Hilkatten 1329 yılına kadar olayların anlatıldığı eser Türkiye Selçuklu tarihi için muahhar olmakla beraber özellikle Eyyûbî melikleri ile Türkiye Selçuklu sultanları arasındaki ilişkiler konusunda önemli bilgiler içermektedir[24].

Memlûkler dönemi müverrihlerinden olan **en-Nüveyrî** (d.1279/ö.1332)'nin, el-Melikü'n-Nâsır Kalavun'a ithaf ettiği "Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb"i, 31 ciltten oluşan ansiklopedik bir eserdir. Eser, 5 ana konuya, her konu da 5 bölüme ayrılmış olup 11. ciltten başlayan beşinci konu tarihtir. Kendinden önceki müverrihlerden teferruatlı nakillerde bulunan en-Nüveyrî,

---

[21] Eserin Türkçe tercümesi kullanılmıştır. İbn Şeddâd, **Sîretü'l-Meliki'z-Zâhir**, (Türkçe terc., Baypars Tarihi (el-Melikü'z-Zâhir Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi), (Çev. Şerefüddin Yaltkaya), TTK Yay., Ankara 2000.

[22] Muhammed b. Salim İbn Vâsıl, **Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb**, II-III, (Tahkîk: Cemaleddin eş-Şeyyâl), Kahire 1972.; V, (Tahkîk: H. M. Rabi'-S. A. el-Âşûr), Kahire 1975.

[23] Baybars el-Mansûrî, **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye fî'd-Devleti't-Türkiyye**, (Türkçe terc. Hüseyin Polat), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1997.

[24] İmâdü'd-dîn İsmail b. Ali Ebu'l-Fidâ, **el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer**, I, (Tahkik: M.Z. Muhammed Azab-Yahya Seyyid Hüseyin-Muhammed Fahrî el-Vasîf); II-III, (Tahkik: M.Z. Muhammed Azab-Yahya Seyyid Hüseyin), Dâru'l-Maarif, Kahire (ty).

Selçuklular, Hârezmliler, Moğollar, Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîler hakkında bilgiler vermiştir[25].

Memlûkler dönemi müverrihlerinden olan **İbn Aybeg ed-Devâdârî** (ö.1336'dan sonra), hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak onun aslen Türk olu Kahire'de doğduğu ve babasının el-Melikü'l-Muazzam'ın memlûku olduğu bilinmektedir. Kaleme aldığı "Kenzü'd-Dürer ve Câmi'ü'l-Gurer" adlı IX ciltlik umumî eserinde, Türkiye Selçuklu dönemine ait kayıtlar da bulunmaktadır[26].

Bir başka Memlûkler dönemi müverrihi olan **İbnü'l-Verdî** (ö.1349)'nin "Tetimmetü'l-Muhtasar" veya "Târîhu İbni'l-Verdî" adını taşıyan eseri, İbnü'l-Esîr'in "el-Kâmil"inin özeti, Ebu'l-Fidâ'nın "el-Muhtasar"ının ise özeti ve zeyli mahiyetindedir[27].

Bunların dışında **İbn Kesîr** (ö.1373)'in "el-Bidâye ve'n-Nihâye"[28], **İbn Haldûn** (ö.1406)'un "Mukaddime"[29], **el-Kalkaşandî** (ö.1418)'nin "Subhu'l-A'şâ fi Sınâ'ati'l-İnşâ"[30], **İbn Tağrıberdî** (ö.1469)'nin "en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire"[31] adlı eserleri ile **el-Belâzurî** (ö.892)'nin "Fütûhu'l-

---

[25] Şıhabü'd-dîn Ahmed bin Abdü'l-vahhâb en-Nüveyrî, **Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb**, XXVI, (Tahkîk. M. Fevzî el-Antîl), Kahire 1405/1985.; XXVII, (Tahkîk. S. Abdu'l-Fettâh 'Aşûr-M. Mustafa Ziyâde), Kahire 1405/1985.; XXIX, (Tahkîk. M.Z. Rayyis-M. Mustafa Ziyâde), Kahire 1992.

[26] Ebu Bekir b. Abdullah b. Aybeg ed-Devâdârî, **Kenzü'd-Dürer ve Câmi'ü'l-Gurer**, (ed-Durerü'l-Matlûb fî Ahbâri Mülûki Benî Eyyûb), VI, (Tahkîk. Selâhü'd-dîn el-Müneccid) Kahire, 1380 (1961); VII, (Tahkîk. Sa'îd Abdu'l-Fettâh 'Aşûr) Kahire, 1391 (1972).

[27] Zeynü'd-dîn Ömer b. el-Verdî, **Tetimmetü'l-Muhtasar (Târîhu İbni'l-Verdî)**, I-II, (Tahkîk: Ahmed Rıf'at el-Bedrâvî), Beyrut 1389 (1970).

[28] İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, I-XIV, Mektebetü'l-Ma'ârif, Beyrut (ty).; (Türkçe terc. Mehmet Keskin), I-XIV, İstanbul 1995.

[29] Eserin Türkçe tercümesinden istifade edilmiştir. İbn Haldun, **Mukaddime**, I-III, (Çev. Zakir Kadirî Urgan), MEB Yay, İstanbul 1997.

[30] Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî, **Subhu'l-A'şâ fi Sınâ'ati'l-İnşâ**, I-XV, (Tahkîk. Muhammed Hüseyin Şemsüd-dîn), Beyrut 1988.

[31] Ebu'l-Mehâsin Yûsuf İbn Tağrıberdî, **en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire**, III, VI, VII, VIII, X, XI, XIV, (Neşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Beyrut 1992.

Buldân"[32], **et-Taberî** (ö.923)'nin "Târîhü'l-Ümem ve'l-Mulûk"[33] adlı eserleri de istifade ettiğimiz Arapça kaynaklar arasında bulunmaktadır.

b) Farsça Vekâyinâmeler

Gazneli sarayın muhtelif görevlerde bulunan **Ebu'l-Fazl Beyhakî** (d.996/ö.1059'dan sonra)'nin "Tarih-i Beyhakî" adlı eseri, Gazneli Devleti tarihi niteliğinde olmakla beraber Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu hakkında bilgi veren en önemli kaynaklardan biridir. Gazneli devlet teşkilâtı hakkında da ayrıntılı malumat veren eserden, Türkiye Selçuklu devlet teşkilâtı ile mukayeseler yapmak suretiyle istifade edilmiştir[34].

Râvend'de doğan ve 1181 yılında Irak Selçuklu sarayına girdiği bilinen **er-Râvendî** (ö.603/1206-1207)'nin "Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr" adlı eseri eseri, Irak Selçuklularının inkırâzı üzerine Türkiye Selçuklu Sultanı I.Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'e takdim edilmiştir. Bazı bölümleri bir siyâsetnâme niteliği taşıyan eserden genellikle teçhizât ve teşkilât bahislerinde istifade edilmiştir[35].

Selçuklu, Hârezmşâh ve Moğollar döneminin önde gelen ailelerinden birine mensup olan **Ata Melik Alâ'ü'd-dîn Cüveynî** (ö.1282)'nin kaleme aldığı "Târîh-i Cihângüşâ", Celaleddin Hârezmşah'la Türkiye Selçuklu Sultanları arasındaki ilişkiler ve Türkiye Selçuklularının Moğol vesayeti altına

---

[32] el-Belâzurî (Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî), **Fütûhu'l-Büldân**, (Tahkik. Rıdvan Muhammed Rıdvan), Beyrut 1403., (Türkçe terc., Çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.)

[33] "Târîhü'l-Ümem ve'l-Mulûk"un İngilizce tercümesi kullanılmıştır. at-Taberî, **The History of Al-Tabari**, IX, The Last Years of the Prophet (A.D. 630-632/A.H. 8-11), (Translated and Annotated by Ismail K. Poonawala), New York 1990.; XII, (Translated and Annotated by Yohanan Friedmann), (State University of New York Press), New York 1992.

[34] Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî, **Târîh-i Beyhakî**, (be-ihtimam Ganî ve Feyyaz), Tahran 1324.

[35] Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî), **Kitâb-ı Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr**, (Neşr. Muhammed İkbâl-Tashîhât-ı lâzım. Müctebâ Meynovî), Tahran 1333., (Türkçe terc., Ahmet Ateş), I-II. Cilt, TTK Yay., Ankara 1999.

girmesi hakkında bilgi vermektedir. Eserden ayrıca bazı kavram ve terimlerin izahında da istifade edilmiştir[36].

İlhanlı devlet adamlarından olan **Reşîdü'd-dîn Fazlullâh** (d.1240/ö.1318)'ın "Câmi'ü't-Tevârîh" adlı eseri, Oğuzlar, Gazneliler, Büyük Selçuklular ve Selçuklu Türkiyesinin Moğol vesayetine girişi ve sonrası hakkında önemli bilgiler içermektedir[37]. Eserin Büyük Selçuklular hakkındaki bölümü müstakil olarak neşredilmiştir[38].

Bunların dışında **Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî** (d.1281/ö.1350)'nin "Tarih-i Güzîde"[39], **Zahîrü'd-dîn Nişâbûrî**'nin "Selçûknâme[40] ve muahhar ve muhtasar bir kaynak olan **Kadı Beyzâvî**'nin "Nizâmü't-Tevârîh"inden[41] de istifade edilmiştir.

c) Bizans Vekâyinâmeleri

Mikhail Psellos'un 976-1077 yılları arasında meydana gelen olayları anlatan "Khronographia"sı, Selçukluların Anadolu'yu fethe ve yurt edinmeye başladıkları dönemi kapsamaktadır. Psellos, eserinde daha çok Bizans'ın iç dünyası ve Bizans sarayı hakkında bilgi verip devletin dış politikası üzerinde pek durmamış olmasına rağmen zaman zaman Selçuklulardan bahsetmiştir[42].

Bizans imparatoru Aleksios Komnenos (1081-1118)'un kızı ve meşhur tarihçi Nikephoros Bryennios'un karısı olan **Anna Komnena**

---

[36] Ata Melik Alâü'd-dîn b. Bahâü'd-dîn Muhammed b. Şemsü'd-dîn- Cüveynî, **Târîh-i Cihângüşâ-yı Cüveynî**, I-III, (Neşr. Muhammed b. Abdu'l-Vahhâb Kazvinî), Leyden 1912, 1916, 1324., (Türkçe terc., Mürsel Öztürk), Kültür Bak. Yay., (3 cilt birleştirilmiş İkinci Baskı), Ankara 1999.

[37] Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, **Câmi'ü't-Tevârîh**, (Neşr. Behmen Kerîmî), Tahran 1372.

[38] Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, **Câmi'ü't-Tevârîh**, II. Cilt 5. Cüz (Selçuklular Kısmı), (Neşr. Ahmet Ateş), TTK Yay., Ankara 1999.

[39] Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, **Tarih-i Güzîde**, (Neşr. Abdu'l-Hüseyin Nevâ'î), Tahran 1362.

[40] Zahîrü'd-dîn Nişâbûrî, **Selçûknâme**, (Neşr. İ. Afşar), Tahran 1332.

[41] Kadı Beyzâvî, **Nizâmü't-Tevârîh** (Edisyon Kritiği ve Tahlili), (Haz. Haşim Karakoç), (KÜ SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale 1998.

[42] Mikhail Psellos, **Khronographia**, (Yay. Haz. Işın Demirkent), TTK Yay., Ankara 1992.

(d.1083/ö.1153-54?)'nın kaleme aldığı "Alexiad", İmparator Aleksios'un imparatorluk yıllarını anlatır. Sarayda büyüyen ve iyi bir eğitim alan Komnena, 1071-1118 yılları arasında meydana gelen olayları Bizans merkezli anlatmakla beraber Türkiye Selçuklu tarihi bakımından da önemli bilgiler içermektedir[43].

Ioannes Kinnamos (d.1143'den önce/ö.1185'den sonra)'un "Historia" adlı eserinde 1118-1176 tarihleri arasındaki hadiseler anlatılmıştır. Bizans İmparatoru II. Ioannes Komnenos ve I. Manuel Komnenos dönemlerini kapsayan eser, Sultan Mesûd (1116-1155) ve II. Kılıç Arslan (1155-1192) dönemi Bizans-Selçuklu ilişkileri, İkinci Haçlı Seferi ve Türkmenler hakkında önemli bilgiler vermektedir[44].

XII. yüzyıl ortalarında Denizli yakınında doğan ve İstanbul'da eğitim gördükten sonra Bizans sarayında görev yapan **Niketas Khoniates** (ö.1213) tarafından kaleme alınan "Historia" da istifade ettiğimiz Bizans kaynakları arasındadır. Eser, 1118-1206 yıllarını kapsayan eserin İmparator Manuel'in ölümüne kadar olan kısmı Türkçeye tercüme edilmiştir. Niketas Khoniates, İmparator Ioannes devrini bizzat idrak etmemiş olmasına rağmen bu devrin önemli bir kaynağı olduğu gibi Manuel Komnenos devri için de en önemli kaynaklardan biridir. Eser, Kinnamos gibi I. Mesûd ve II. Kılıç Arslan dönemi Bizans Selçuklu ilişkileri, İkinci Haçlı Seferi ve Türkmenler hakkında önemli bilgileriçermektedir[45].

d) Ermeni Vekâyinâmeleri

1072 yılına kadar gelen hadiseleri anlatan **Aristakes**'in "Historia"sı, Çağrı Bey'in ilk Anadolu seferi, Pasinler Savaşı, Tuğrul Bey'in Malazgirt, Alp

---

[43] Anna Komnena, **Alexiad**, (Çev. Bilge Umar), İstanbul 1996.

[44] Ioannes Kinnamos, **Historia (1118-1176)**, (Yay. Haz. Işın Demirkent), TTK Yay., Ankara 2001.

[45] Niketas Khoniates, **Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)**, (Çev. Fikret Işıltan), TTK Yay., Ankara 1995.

Arslan'ın Ani kuşatmaları ve Malazgirt Savaşı hakkında bilgi veren ilk Ermeni vekayinâmesidir[46].

Urfalı Mateos (ö.1136'dan sonra)'un 952-1136 tarihleri arasında meydana gelen olayları anlatan vekâyinâmesi, Anadolu'nun Türk yurdu haline gelişi ve Türkiye Selçuklu devleti'nin kuruluş dönemi hakkında önemli bilgiler içermektedir. Müellifin yaşadığı bölge ve civarındaki olaylara bizzat tanıklık etmiş olması eserin önemini artırmaktadır. Papaz Grigor tarafından bir de zeyl (1136-1162) eklenen eserin Türkçe tercümesi mevcuttur[47].

XIII. asrın başlarında Gence'de doğan **Kirakos** (ö.1272) hakkında fazla malumat bulunmamaktadır. Gedik manastırında eğitim gördüğü veRahip (Vardapet) Vanagan'ın talebesi olduğu bilinen Kigaros, "History of the Armenians" adlı eserini 1241 yılında kaleme almaya başlamıştır. Eserinde bizzat şahit olduğu Moğol istilası ve bu cümleden olmak üzere Türkiye Selçukluları ile Moğollar arasındaki münasebetler hakkında bilgi vermektedir[48].

Kirakos gibi rahip Vanagan'ın öğrencisi olan **Vardan** (ö.1271-72) hakkında da fazla bilgi bulunmamaktadır. Eser hilkatten 1269 yılına kadar geçen olayları kapsamakta olup, 889-1269 yıllarına ait kısmı "Cihan Tarihi" adıyla dilimize çevrilmiştir[49].

Lambron senyörü Konstantin'in oğlu olan **Smbat**, d.1208/ö.1275) henüz on yaında iken Ermeni Kralı I. Leon tarafından saraya alınmıştır. Kral I. Leon'un 1219 yılında ölümü üzerine develt naibi olan Konstantin, diğer oğlu I. Hetum'u tahta çıkarmış, Smbat'ı da Connetable (başkumandan) unvanını

---

[46] Aristakes, **Historia**, (Trans. Robert Bedrosian) New York, 1985.

[47] **Urfalı Mateos Vekayi-namesi (92-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, (Türkçe terc. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer-Halil Yinanç), TTT Yay., Ankara 2000.

[48] Kirakos, **History of the Armenians**, (Trans. Robert Bedrosian), Sources of the Armenian Tradion, New York 1986.

[49] Vardan, **Compilation of History**, (Trans. Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey 2007., (Türkçe terc., "Cihan Tarihi", (Çev. Hrant D. Andreasyan), **Tarih Semineri Dergisi**, III, İÜEF, (1937), s.154-255.

vermiştir. Bu sırada 951-1331 yılları arasını anlatan bir vekâyinâme kaleme almıştır. Eserin, 1152 yılına kadar olan kısmı Urfalı Mateos'un eserinin özeti mahiyetinde olmakla birlikte, 1152-1274 yılları arası müellifin bizzat tanıklık ettiği olaylara dayanmaktadır. 1274-1331 yılları arasındaki bölümlerin ise kim tarafından esere dâhil edildiği bilinmemektedir. Smbat'ın bizzat içinde yaşadığı devirlerle ilgili verdiği bilgilerin bulunduğu kısım, Türkiye Selçuklu Devleti ile Kilikta Ermeni Krallığı arasındaki ilişkiler ve Moğolların Anadolu harekâtı hakkında önemli bilgiler içermektedir[50].

Bunlardan başka Hetum'un "History of the Tartars"[51] ve Aknerli Grigor'un "Okçu Milletin Tarihi" (History of the Nation of Archers) adlı eserleri[52] de istifade ettiğimiz Ermeni kaynaklarındandır.

e) Süryanî ve Gürcü Vekâyinâmeleri

1126-1200 yılları arasında yaşayan ve 1166-1199 yıllarında Antakya Yakubî Patrikliği yapan **Süryanî Mikhail** (d.1125/ö.1199)'in Vekayinâmesi, öteki kaynaklarda bulunmayan bilgiler içermesi bakımından önemli bir kaynaktır. Hz. Âdem'den başlayarak 1195 yılına kadar geçen olayları anlaytan eser, zamanımıza kadar ulaşamayan bazı Süryanî ve Arap kaynaklardan da istifade edilerek kaleme alınmıştır. II. Kılıç Arslan'la bizzat görüşmek şansını elde eden Mihail, bu Sultan döneminde meydana gelen olaylar ve Türkmenler hakkında önemli bilgiler vermektedir[53].

Bir diğer Süryanî kaynağı, 1098-1164 yılları arasındaki olayları anlatan **Anonim Süryanî Vekâyinâmesi** (Anonymous Syriac Chronicle)'dir.

---

[50] Smbat, **Chronicle**, (Trans. Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey 2005.

[51] Hetum, **History of the Tartars (The Flower of Histories of the East)**, (Trans. Robert Bedrosian), New Jersey 2004.

[52] Aknerli Grigor, **History of the Nation of Archers**, (Türkçe terc., **Okçu Milletin Tarihi**, (Çev. Hırant D. Andreasyan), İstanbul 1954.

[53] **Süryanî Patrik Mihail'in Vekâyinâmesi (1042-1195)**, II, (Türkçe terc., Hrand D. Andreasyan), Ankara 1944. (TTK Kütüp. No:44'de yayınlanmamış tercüme).

1203-1204 yıllarında yazıldığı tahmin edilen eser XII. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Urfalı Basil bar Şumna'nın kayıtlarına dayanan makta ve Birinci ve İkinci Haçlı Seferleri sırasında Anadolu'da yaşanan olaylar hakkında bilgi verilmektedir[54].

Ebu'l-Ferec (d.1225-26/ö1286)'nin umumî tarihi de istifade ettiğimiz Süryanî kaynaklarından biridir. "Ebu'l-Ferec Tarihi" adıyla Türkçeye tercüme edilen eser, kendi devri için ana kaynaklardan biri olduğu kadar, Türk tarihi için de mühim eserlerden birini teşkil eder. Ebu'l-Ferec'in eseri üç kısımdan meydana gelmektedir. Eserin birinci kısmında, Hz. Âdem'den başlayıp 1285 yılına kadar gelen tarihî olaylar kaleme alınmıştır. İkinci ve üçüncü kısımlarda ise, din ve kilise hakkında malumat verilmektedir. Ebu'l-Ferec, 1286 yılına kadar olan hadiseleri bizzat kaleme almış, kardeşi Bar Sauma ve bazı müellifler ise esere 1297'ye kadar gelen bir zeyl yazmışlardır[55]. Ebu'l-Ferec'in on devletin tarihinden bahsettiği "Tarihu Muhtasari'd-Düvel" adlı Arapça bir eseri daha mevcuttur ki bu eser, "Ebu'l-Ferec Tarihi"nin muhtasarı olup Müslim Arap Padişahları Devleti adını taşıyan dokuzuncu bölümünün Moğollara ait olan parçaları ile Moğol Padişahları adını taşıyan onuncu bölümünün Türkçe tercümesi yapılmıştır[56].

XVIII. yy'da Gürcü kralı VI. Vahtang'ın emriyle bir eser şeklinde bir araya getirilen **Gürcü vekâyinâmeleri** ise Marie Félicité Brosset tarafından "Histoire de la Georgie" adı altında iki cilt halinde Fransızcaya tercüme edilmiştir. Eserde XIII. yy'ın ilk yarısında Türkiye Selçuklu Sultanlarıyla

---

[54] **Anonymous Syriac Chronicle**, "The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle", (Translated by A. S. Tritton; with notes by Hamilton A. R. GIBB, Journal of the Royal Asiatic Society, 92 (1933), 69-102, 273-306., (Türkçe Terc., Vedii İlmen, I. ve II. Haçlı Seferleri Vekâyinâmesi, İstanbul 2005.

[55] Ebu'l-Ferec (Bar Hebraus), **Ebu'l-Ferec Tarihi**, I-II, (Süryaniceden İngilizceye Çev. Ernest A. Wallis Budge-İngilizceden Türkçeye Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yay., Ankara 1999.

[56] Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbrî, **Tarihu Muhtasari'd-Düvel**, (Türkçe terc., Şerafeddin Yaltkaya), İstanbul 1941.

Kraliçe Thamara ve takipçileri arasındaki münasebetler hakkında bilgi veren eserin Türkçe tercümesi de mevcuttur[57].

f) Haçlı Vekâyinâmeleri

Bunlardan ilki Birinci Haçlı Seferi kroniklerinden olan **Fulcher of Chartres** (Fulcherius Carnotensis)'in vekâyinâmesidir. Eserin, Clermont Konsili'nin toplanması (1095), İznik'in Haçlılar tarafından kuşatılması (1097), Haçlıların Anadolu'yu geçişleri, Antakya'nın Haçlılar tarafından ele geçirilmesi, Urfa Haçlı Kontluğu'nun kurulması (1098), Kudüs'ün düşüşü (1099) ve Kudüs Haçlı Krallığı'nın ilk Kralı Godfrey'in ölümüne (1100) hadislerini anlatan birinci kitabından istifade edilmiştir[58].

Willermus Tyrensis (William of Tyre)'in "Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum" eseri ise 23 kitaptan oluşmakta ve 1095'de başlayan Birinci Haçlı Seferi'nden 1184 yılına kadar gelişen olayları anlatmaktadır. Eserine Birinci Sefer'den önceki dönemin kısa bir özetiyle başlayan Willermus, I. kitaptan VIII. kitaba kadar Birinci Haçlı Seferi tarihini, IX. kitaptan XIII. kitaba kadar ise Latinlerin ele geçirdikleri toprakların zenginliklerini anlatır. Bir din adamı olduğu için zaman zaman konunun dışına çıkarak Doğu'daki kilisenin dünyevî faaliyetleri hakkında bilgi vermekle beraber, onun başlıca konusu kilise tarihi değildir. Daha ziyade savaşlar, kralların faaliyetleri gibi politik meseleleri ele almış, papaların ve İtalyan Deniz Cumhuriyetleri'ndeki tacirlerin çalışmaları gibi diğer konulara da temas etmiştir. Eserin, Ebru Altan tarafından Türkçeye tercüme edilen XI ve XII.

---

[57] Marie Félicité Brosset, **Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)**, (Çev. Hrand D. Andreasyan, Notlarla Yay. Haz. Erdoğan Merçil), TTK Yay., Ankara 2003.

[58] Fulcher of Chartres, "The Chronicle of Fulcher of Chartres, Book I (1095-1100)" (Translated, with notes by Martha McGinty), **The First Crusade: The Chronicle of Fulcher of Chartres and Other Source Material**, (Ed. Edward Peters), (University of Pennsylvania Press), Philadelphia 1971., s.47-101.

kitaplar (1104-1124) ve Ergin Ayan tarafından Türkçeye tercüme edilen XVI, XVII ve XVIII. kitaplarından (1143-1163) istifade edilmiştir[59].

İkinci Haçlı Seferi'ne Fransa Kralı VII. Louis'nin yanında ordu vaizi olarak katılan **Odo de Deuil** (ö. ?)'ün "De Profectione Ludovici VII in Orientem" adlı kroniği de istifade ettiğimiz kaynaklar arasındadır. İngilizce tercümesini kullandığımız eserde, Fransız ve Alman Haçlı ordularının Anadolu'daki ilerleyişi anlatılmakta, Haçlı birlikleriyle Türkmenler arasında meydana gelen muharebeler ve bu münasebetle Türkmenlerin savaş taktikleri, kullandıkları silahlar ve savaş organizasyonları hakkında önemli bilgiler verilmektedir[60].

Bunların dışında **Geoffrey de Villehardouin**'in Dördüncü Haçlı seferi ve İstanbul'un Latinler tarafından işgali hakkında bilgi veren "Memoirs or Chronicle of The Fourth Crusade and The Conquest of Constantinople" adlı eseriyle[61], **Jean de Joinville**'nin "The Memoirs of the Lord of Joinville" adlı eseri[62] de müracaat ettiğimiz kaynaklar arasında bulunmaktadır.

B) DİPLOMATİK VESİKALAR

1- Münşeat Mecmuaları

Hârezmşâh Tekiş dönemi münşisi Bahâ'ü'd-dîn Muhammed b. Müeyyed Bağdâdî tarafından kaleme alınan **et-Tevessül ile't-Teressül**[63] ile

---

[59] Willermus Tyrensis, **Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum**, (Türkçe terc., XI-XII. Kitaplar (Çev.Ebru Altan), İÜ SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.; XVI, XVII, XVIII. Kitaplar (Çev. Ergin Ayan Ayan), İÜ SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.

[60] Odo of Deuil, **De Profectione Ludovici VII in Orientem**, (Ed. and Trans. Virginia Gingerich Berry), New York 1948.

[61] Geoffrey de Villehardouin, **Memoirs or Chronicle of The Fourth Crusade and The Conquest of Constantinople**, (trans. Frank T. Marzials), London: J. M. Dent, 1908.

[62] Jean de Joinville, **The Memoirs of the Lord of Joinville**, (A New English Version Ethel Wedgwood), London 1906., (Türkçe terc., **Bir Haçlının Hatıraları**, (Çev: Cüneyt Kanat) Ankara 2002.

[63] Bahâ'ü'd-dîn Muhammed b. Müeyyed Bağdâdî, **et-Tevessül ile't-Teressül**, (Mukâbele ve Tashîh: Ahmed Behmenyâr), Tahran 1315.

Büyük Selçuklu Sultanı Sencer dönemi münşisi Mü'eyyidü'd-Devle Müntecibü'd-dîn Bedî' Atabeg el-Cüveynî tarafından kaleme alınan **'Atebetü'l-Ketebe**[64], doğrudan doğruya Türkiye Selçuklu dönemi hakkında bilgi vermemekle beraber, bu devlete intikal eden devlet ve teşkilât geleneğini yansıtan önemli bilgiler içermektedir. Söz konusu münşeat mecmualarında yeralan muhtelif vesikalarda tespit edilen hususların, Türkiye Selçuklu devri uygulamalarının mukayesesi, benzerlik ve farklılıkların tespiti bakımından büyük fayda sağlamıştır.

Bunların dışında Osman Turan tarafından neşredilerek, özet tercümesi de yayınlanan Türkiye Selçuklu dönemine ait **Tekârîrü'l-Menâsıb**[65], **Rüsûmur-Resâ'il ve Nücûmü'l-Fezâ'il**[66] ve **Gunyetü'l-Kâtib ve Münyetü't-Tâlib**[67] adlı münşeat mecmuaları da gerek devlet teşkilâtında yer alan makam sahipleri hakkında verilen bilgiler, gerekse zikredilen muhtelif takrîr (menşûr) numûneleri bakımından Türkiye Selçuklu askerî teşkilâtı hakkında önemli malumat içermektedir.

2- Mektuplar

Mevlânâ'nın dördü Arapça, diğerleri ise Farsça olan 147 adet mektuptan oluşan mektûbâtı, diğer mensur eserleri gibi çevresindekiler ve müridleri tarafından toplanarak kitap haline getirilmiş ve bu esere **Mektûbât-ı Mevlânâ** adı verilmiştir. Mektupların 9'u Sultanı II. İzzü'd-dîn Keykâvus'a, 25'i

---

[64] **Kitâbu 'Atebeti'l-Ketebe**, Mecmua-i Mürâselât-ı Dîvân-ı Sultan Sencer, be-kalem-i Mü'eyyidü'd-Devle Müntecibü'd-dîn Bedî' Atabeg el-Cüveynî, (be tashih u ihtimam: Muhammed Kazvînî-Abbas İkbâl), Tahran, 1329.

[65] **Tekârîrü'l-Menâsıb**, (Neşr. Osman Turan), Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar), TTK Yay., Ankara 1988.

[66] Hasan b. 'Abdi'l-Mu'min el-Hoyî, **Rüsûmur-Resâ'il ve Nücûmü'l-Fezâ'il**, (Tashîh ve İhtimâm: Adnan Sadık Erzi), AÜİF Yay., Ankara 1963.

[67] Hasan b. 'Abdi'l-Mu'min el-Hoyî, **Gunyetü'l-Kâtib ve Münyetü't-Tâlib**, (Tashîh ve İhtimâm: Adnan Sadık Erzi), AÜİF Yay., Ankara 1963.

ise Mu'înü'd-dîn Pervâne'ye olmak üzere toplam 80'i Türkiye Selçuklu devlet ricaline yazıldığından, teşkilât tarihine dair bilgilere tesadüf edilmektedir[68].

Abu Bekr İbnü'z-Zekî'nin 1279 yılında yazdığı "Ravzatü'l-Küttâb ve Hadikatü'l-Elbâb" adlı eserde bulunan 58 mektup da Türkiye Selçuklu tarihine ilişkin bazı hadiseler, tayinler, unvan ve mansıplar hakkında bilgiler içermektedir[69].

C) SİKKE ve VAKFİYELER

Gerek Türkiye Selçuklu Sultanları ve melikleri gerekse Türkiye Selçuklu Devleti'nin tabiiyetini kabul eden muhtelif hükümdarlar tarafından bastırılan sikkelerin katologları yayınlanmıştır[70]. Bu kataloglar dışında muhtelif sikkelerin özellikleri ve tarihî bakımdan değerlendirilmesi suretiyle yapılan bazı müstakil çalışmalar da mevcut olup bunlar kaynakçada gösterilmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti'nin sosyal ve ekonomik yapısı hakkında önemli bilgiler içeren vakfiyelerin bir kısmı yayınlanmıştır[71]. Bazı unvan ve mansıbların tespitinde müracaat ettiğimiz bu vakfiyeler de kaynakçada gösterilmiştir.

---

[68] Mevlânâ, **Mektûbât-ı Mevlânâ Celâlü'd-dîn**, Anadolu Selçukîlerinin Gününde Mevlevî Bitikleri II, (Neşr. Feridun Nafiz Uzluk), İstanbul 1356 (1936).

[69] Ebubekr İbnü'z-Zekî, **Ravzatü'l-Küttâb ve Hadîkatü'l-Elbâb**, (neşr: A. Sevim), Ankara 1972.

[70] İsmail Galib, **Takvîm-i Meskûkât-i Selçûkiyye**, İstanbul 1309 (Ankara 1971); Aynı yazar, **Meskûkât-ı Türkmâniyye Katalogu**, İstanbul 1311.; Ahmed Tevhid, **Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu**, IV., Kostantiniye 1321.; Ahmed Ziya, **Meskûkât-ı İslâmiyye Takvîmi**, Konstantiniyye 1328.; **Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri**, III, ("Asya'dan Anadolu'ya İnen Rüzgâr" Beylikler Dönemi Sikkeleri - "The Wind Blowing from Asia to Anatolia" An Exhibition of Beylik Period Coins), İstanbul, 1994.

[71] Toplu bilgi için bkz., Mustafa Demir, "Türkiye Selçuklu Vakıfları", **Türkler**, VII, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002., s.272-280.

D) HARP SANATI, FURUSİYE VE BAYTARİYE'YE DAİR ESERLER

Fahr-i Müdebbir adıyla bilinen Muhammed b. Mansur b. Said Mübârek Şâh tarafından XIII. başlarında kaleme alınan "Âdâbu'l-Harb ve'ş-Şeca'a" Ortaçağ İslâm Devletlerinin askerî teşkilâtı, muharebe usulleri, kullanılan silahlar ve sar konularda bilgi veren önemli kaynaktır[72].

Mardî b. Ali b. Mardî et-Tarsûsî'nin 1187 yılında yazdığı "Tabsıratu Erbâbi'l-Elbâb fî Keyfiyeti'l-Necâti fi'l-Hurûb" adlı eseri de Ortaçağ İslâm ordularında kullanılan silahlar hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Selahaddin Eyyûbî'ye sunulduğu bilinen eser, özellikle mancınık teknolojisi konusunda verdiği bilgiler ve çizimlerle dikkat çekmektedir[73].

Harp sanatına ilişkin diğer bir önemli kaynak da "**Münyetü'l-Guzât**"tır. Memlûkler dönemine ait olan ve Kıpçak Türkçesiyle yazılan bu kaynağın, Timur Bek adlı emîrin isteğiyle Arapçadan tercüme edildiği bilinmektedir. Eserde mızrak, ok, yay ve kılıç gibi ortaçağ silahları, bunların yapım ve kullanım şekilleri ve özellikleri hakkında bilgi verilmiştir[74].

İbn Erenboğa ez-Zeredkâş tarafından kaleme alınan "el-Anîk fi'l-Menâcinîk" adlı eser de Memlûk dönemine ait olup mancınıklar üzerine yazılan bir mühendislik kitabıdır. Ortaçağ tarihinde eşine az rastlanır bir eser olan "el-Anîk fi'l-Menâcinîk"de o dönemde kullanılan mancınık çeşitleri, yapım özellikleri ayrıntılı bir şekilde anlatılmış ve en küçük mancınık aksamına varıncaya kadar çizimlerle izah edilmiştir[75].

---

[72] Fahr-i Müdebbir, **Âdâbu'l-Harb ve'ş-Şeca'a**, (Neşr. Ahmed Süheyli-i Hânsârî), Tahran 1346.

[73] Mardî b. Ali b. Mardî et-Tarsûsî, **Tabsıratu Erbâbi'l-Elbâb fî Keyfiyeti'l-Necâti fi'l-Hurûb**, (Facsimile Editions-Edited by Fuat Sezgin), Frankfurt 1425/2004.

[74] **Münyetü'l-Guzât** (Metin-İndeks), (Haz. Mustafa Uğurlu), GÜ SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1984.

[75] İbn Erenboğa ez-Zeredkâş, **el-Anîk fi'l-Menâcinîk**, (Tahkik: İhsân Hindî), (Câmiatu Haleb), Dımaşk 1405/1985.

Abbasîler döneminde yazılan "Kitabü'l-Baytara" adlı eserden Eski Anadolu Türkçesine tercüme edilen **Hâzâ Kitabu Baytarnâme**[76], Memlûkler döneminde Kıpçak Türkçesine tercüme edilen ve at terbiyesi, bakımı, hastalıkları ve tedavisi hakkında bilgi veren **Baytaratü'l-Vâzıh**[77] ve **Kitâb fî Riyâzati'l-Hayl** ile Sultan Berkuk'un memlûklerinden Mahdum Tolu Bey'in isteği üzerine Arapçadan tercüme edilen **Kitâb fî İlmi'n-Nüşşâb** adlı eserlerden de istifade edilmiştir[78].

E) COĞRAFÎ ESERLER VE SEYÂHATNÂMELER

Çoğu zaman daha önce yazılmış coğrafî eserlerden nakillere, bazan de şahsî müşahede veya şahitlerin ifadelerine dayanılarak yazılan ve muhtelif ülkelerin, şehirlerin çeşitli özellikleri hakkında genel bilgi veren bazı coğrafî eserler ile herhangi bir münasebetle Anadolu'dan geçen, dolayısıyla da buradaki bazı şehirleri, bu şehirlerin tarihî, siyasî, sosyal ve ekonomik yapısı hakkında bilgi veren seyyahlar tarafından kaleme alınan seyahatnamelerden de istifade edilmiştir. Bunlar arasında **el-Ömerî**'nin, XIV. yüzyılın ilk yarısında kaleme aldığı "Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr" adlı eseri [79] , **Hamdullah Müstevfî Kazvinî**'nin 1339 yılında tamamladığı "Nüzhetü'l-Kulûb"u[80], **İbn Battûta**[81], **Marco Polo**[82] ve **William of Rubruck**'un

---

[76] **Hâzâ Kitabu Baytarnâme** (Tenkidli Metin), (Haz. Mesut Şen), (MÜ SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1988.

[77] **Baytaratü'l-Vâzıh** (Metin-İndeks), Haz. Can Özgür, İÜ SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1988.

[78] Nerede ve nezam yazıldığı bilinmeyen "Kitâb fî Riyâzati'l-Hayl" ile "Kitâb fî İlmi'n-Nüşşâb" beraber yayınlanmıştır. **Kitâb fî Riyâzati'l-Hayl, Kitâb fî İlmi'n-Nüşşâb** "Metin-Gramatikal İndeks", (Haz. Recep Şirin), (Atatürk Üni. SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1989.

[79] Eserin Türkçeye tercüme edilen "Anadolu Beylikleri Bölümü"nden istifade edilmiştir. el-Ömerî, **Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr** (Türkçe terc., Yaşar Yücel, "Mesalikü'l-Ebsâr'a göre Anadolu Beylikleri", **Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I**, Ankara, 1991., s.181-201.)

[80] Eserin İngilizce tercümesinden istifade edilmiştir. Hamdullâh Mustawfî Qazwînî, **Nuzhat al-Qulûb**, (Translated By G. Le Strange), (E. J. W. Gibb Memorial Series: XXIII), Luzac & Co., London 1919.

[81] İbn Battûta (Muhammed b. Abdullah el-Levâtî et-Tancî), **Tuhfetü'n-Nüzzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve Acâ'ibi'l-Esfâr (Rıhletu İbn Battûta)**, I, (Tahkik: Ali el-Muntasır el-Ketânî), Beyrut 1405.

seyahatnâmeleri[83] ve **Simon de Saint Quentin**'in "Histoire des Tartares"[84] adlı eserleri bulunmaktadır.

F) SİYÂSETNÂMELER VE EDEBÎ ESERLER

Arap edebiyatının önde gelen yazarlarından biri olarak değerlendirilen Ebu Mansur **es-Seâlibî**'nin "Adâbu'l-Mülûk" adlı eserinin, 1013-1017 yılları arasında kaleme alındığı bilinmektedir. Cürcâniye'de Hârezmşâh lakaplı Memun. Memun adına telif edilen eserde sultanların iyi ve kötü vasıfları, devlet yönetiminde dikkat etmeleri gereken hususlar, askerî işler ve siyasetle ilgili konular anlatılmıştır[85].

el-Mâverdî (ö.450/1058)'nin "el-Ahkâmü's-Sultâniyye"si, İslâm âmme hukukunun en meşhur eserlerdinden biridir. Tefsir, fıkıh ve usul-i fıkıh alanlarında birçok eseri olan el-Mâverdî, el-Ahkâmü's-Sultâniyye'de İslâm devlet yönetiminin esaslarını ayrıntılı bir şekilde işlemiştir. Bu cümleden olmak üzere toprak hukuku, ıktâ', savaş hukuku ve askerlik işleri de eserin konuları arasındadır[86]. **el-Mâverdî**'nin başka bir eseri olan "Nasîhatü'l-Mülûk"tan da istifade edilmiştir ki bu eserde harp sanatına dair bahisler de bulunmaktadır[87].

1049-1070 yılları arasında hüküm süren Ziyârî hükümdarı **Keykâvus b. İskender** tarafından kaleme alınan "Kâbûsnâme", hükümdarların dikkat etmesi ereken hususlar, devlet idaresi, askerî işler, devrin bilimleri ve sair

---

[82] **Marco Polo Seyahatnamesi**, I, (Yayına Haz. Filiz Dokuman), Terc. 1001 Temel Eser, İstanbul (ty).

[83] William of Rubruck, **The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World**, (Translated by William Woodville Rockhill), Published for the Hakluyt Society, Cambridge University Press, London 1900.

[84] Simon de Saint Quentin, **Histoire des Tartares**, (Türkçe terc., **Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu**, (Çev. Erendiz Özbayoğlu) Antalya 2006.

[85] Ebu Mansur es-Seâlibî, **Adâbu'l-Mülûk (Hükümdarlık Sanatı)**, (Çev.Sait Aykut), İstanbul 1997.

[86] Ebu'l-Hasan Habib el-Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, (Çev. Ali Şafak), İstanbul 1994.

[87] Ebu'l-Hasan Habib el-Mâverdî, **Nasîhatü'l-Mülûk**, (Haz. Mustafa Sarıbıyık), (SÜ SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 1996.

hususlar anlatan bir eserdir. Keykâvus b. İskender'in oğlu Geylan Şâh için kaleme aldığı bu eserin, Alâ'ü'd-dîn Keykubad'ın okuduğu kitaplar arasında bulunduğu bilinmektedir[88].

Büyük Selçuklu veziri **Nizâmü'l-Mülk**'ün "Siyerü'l-Mülûk" veya "Siyâsetnâme" adlı eseri de müracaat ettiğimiz kaynaklar arasındadır. Melikşâh'ın devlet idaresine dair açtığı yarışma (470/1077-1078) üzerine yazılan bu eser, elli bir fasıldan ibaret olup kadim hükümdarların devlet idaresine dair uygulamaları ve Büyük Selçuklu sultanlarına tavsiyelerden oluşmaktadır. İbn Bîbî, Alâ'ü'd-dîn Keykubad'ın okuduğu kitaplar arasında Siyerü'l-Mülûk'u da saymıştır ki bu durum, söz konusu eserden Türkiye Selçuklu sultanlarının da istifade ettiklerinigöstermektedir[89].

Bu eserler dışında **Nizâmî-i Arûzî**'nin hükümdarın hizmetinde çalışan dört görevli grubu (kâtip, şair, müneccim ve tabipler) hakkında bilgi verdiği 1155 yılında kaleme alındığı bilinen "Çehâr Makale" adlı eseri[90], **Ömer Hayyâm**'ın ok, yay, kılıç ve at gibi muhtelif konulardan bahseden "Nevrûznâme"si[91], Selçuklu Türkiye'sinin sosyal ve ekonomik yapısı hakkında önemli bilgilere tesadüf edilen **Mevlânâ**'nın "Mesnevî"[92] ve "Fîhi Mâ Fîh"[93], **Eflâkî**'nin "Menâkıbü'l-Ârifîn"[94] adlı eserleri, Türk kültür tarihinin en önemli kaynakları olan **Orhun Abideleri**[95], **Kaşgarlı Mahmud**'un "Dîvânu

---

[88] Unsurü'l-Me'âlî Keykâvus b. İskender, **Kâbûsnâme**, (Gulâm Hüseyin-i Yûsufî), Tahran 1362.

[89] Nizâmü'l-mülk, **Siyerü'l-Mülûk (Siyâsetnâme)**, (Be ihtimâm Hubert Darke), Tahran 2535 (1976).; (Türkçe terc., Mehmet Altay Köymen), Ankara 1982.)

[90] Ahmed bin Ali Nizâmî-i Arûzî-i Semerkandî, **Çehâr Makâle**, (Neşr. Muhammed bin Abdulvahhâb Kazvînî), Tahran 1348.

[91] Ömer Hayyâm, **Nevrûznâme**, (Neşr. Müctebâ Meynovî), Tahran 1312.

[92] Mevlânâ, **Mesnevî**, I-VI, (Veled İzbulak-Abdulbaki Gölpınarlı), MEB. Yay., İstanbul., 1991.

[93] Mevlânâ, **Fîhi Mâ Fîh**, (Çev. Meliha Ülker Anbarcıoğlu), Konya 2006.

[94] Şemsü'd-dîn Ahmed Eflâkî el-Ârifî, **Menâkıbü'l-'Ârifîn**, (Neşr. Tahsin Yazıcı), I, Ankara 1976, II, Ankara 1980.

[95] V. Thomsen, **Orhun Yazıtları Araştırmaları**, (Çeviren ve Yayına Haz. Vedat Köken), TDK Yay., Ankara 2002.; Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, TDK. Yay., Ankara 1994.; Talat Tekin, **Orhun Yazıtları**, İstanbul 1998.

Lügâti't-Türk"ü[96], **Yûsuf Hâss Hâcib**'in "Kutadgu Bilig"i[97], ez-Zamahşarî'nin **Mukaddimetü'l-Edeb**'i [98] ve **İbni Mühennâ Lûgati** [99] ile **Oğuz Kağan Destanı**[100] ve **Dede Korkut Kitabı**[101]ndan da istifade edilmiştir.

TEDKÎKLER

Türkiye Selçuklu ordusu ve askerî teşkilâtını konu alan çalışmaların sayısı yok denecek kadar azdır. Bazı araştırmacılar gerek Büyük Selçuklu gerekse Türkiye Selçuklu tarihiyle ilgili umumî tedkîklerinde konu hakkında muhtasar bilgi vermekle yetinmişlerdir. Bunların dışında doğrudan doğruya Türkiye Selçuklu ordusu ve askerî teşkilâtını konu alan birkaç makale bulunmakla beraber bunlar da meseleyi bütünüyle ele almadıklarından, içerdikleri ciddi tesbit ve tahlillere rağmen Türkiye Selçuklu ordusu ve askerî teşkilâtı araştırmalarına giriş özelliği taşımaktan öteye gidememişlerdir.

Ortaçağ Türk tarihinin birçok meselesiyle olduğu gibi Türkiye Selçuklu ordusu ve askerî teşkilâtı konusuyla da ilk defa ilgilenen Mehmet Fuad Köprülü'dür. Köprülü, 1916 (1331) yılında kaleme aldığı "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Türk Medeniyeti" adlı makalesinde [102] Türkiye Selçuklu ordusu ve askerî teşkilâtı hakkında muhtasar bilgi vermiş ve bu kısa malumat, aynı yazarın "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine

---

[96] Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lügâti't-Türk Tercümesi**, (Çev. Besim Atalay), I-IV, TDK Yay., Ankara 1988.; Reşat Genç, **Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası**, TKAE Yay., Ankara 1994., s.285-289.; Aynı yazar, **Karahanlı Devlet Teşkilâtı**, s.224-227.

[97] Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig** I Metin, (Haz. Reşit Rahmeti Arat), TDK Yay., İstanbul 1947; (Kutadgu Bilig II Tecüme, (Haz. Reşit Rahmeti Arat), TTK Yay., Ankara 1959.).

[98] ez-Zamahşarî el-Hârezmî, **Mukaddimetü'l-Edeb**, (Hârezm Türkçesi İle Tercümeli Şuşter Nüshası), (Haz. Nuri Yüce), TDK Yay., Ankara 1993.

[99] **İbni Mühennâ Lûgati** (İstanbul Nüshasının Türkçe Bölümünün Endeksidir), (Haz. Aptullah Battal), TDK Yay., Ankara 1997.

[100] **Oğuz Kağan Destanı**, (Haz. W. Bang ve R. Rahmeti) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili Semineri Neşriyatından, İstanbul 1936.; **Oğuz Destanı (Reşîdü'd-dîn Oğuznâmesi Tercüme Tahlil)**, (Haz. Zeki Velidi Togan) İstanbul 1971.

[101] **Dede Korkut Kitabı** (Metin Sözlük), (Haz. Muharrem Ergin), TKAE Yay., Ankara 1964.

[102] Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Türk Medeniyeti", **Millî Tetebbular Mecmuası**, II/5, (1331), s.212-221.

Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar" ismini taşıyan uzun makalesinin [103] yayınlandığı 1931 yılına kadar konuyla ilgili tek mehâz olarak kalmıştır.[104] Köprülü, daha sonraları müstakil kitap halinde de yayınlanmış olan "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri" adlı çalışmasında "…Osmanlı müesseselerine çok defa bir örnek vazifesi görmüş olan Anadolu Selçuklularının ordu teşkilâtı meselesinin henüz tetkîk edilmediğini, bu eserde umumiyetle Türk devletlerinin ve bilhassa Anadolu Selçuklularının askerî teşkilâtları hakkındaki tetkiklerinin neticelerini en umumî çizgileriyle izah ederek, Osmanlıların ordu teşkilâtında ne gibi tesirler altında kaldıklarını göstermeye çalışacağını" belirtmiş ve "Mısır Memlûkleri müstesna olmak üzere, diğer Türk devletlerinin ve bilhassa Anadolu Selçuklularının askerî teşkilâtları hakkındaki bilgilerin o devirlere ait tarihî kaynaklarda parça parça rastlanılan fıkraların birleştirilmesi ve mukayesesi suretiyle elde edilmiş olduğuna dikkat çekerek çizeceği levhanın, bu teşkilâtı tam ve kusursuz bir surette göstermesine imkân olmadığını, bilhassa Anadolu Selçukluları hakkında verdiği bilginin ancak XIII. yüzyılın ikinci yarısına, yani Moğol boyunduruğu altındaki daha geç bir devre ait olduğunu" vurgulamıştır.[105]

Köprülü'den sonra İsmail Hakkı Uzunçarşılı [106] ve V. Gordlevsky'nin [107] eserlerinde Türkiye Selçuklu ordusu hakkında bilgi verdikleri görülmektedir. Ancak bu araştırmacılardan Uzunçarşılı'nın eseri

---

[103] Köprülüzâde Mehmed Fuad, "**Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri** Hakkında Bazı Mülâhazalar I", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, I, (1931), s.165-313. (Bu çalışma daha sonra müstakil kitap olarak da yayınlanmıştır. M. Fuad Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, (Önsöz, bazı notlara, bibliyografyaya ilaveler ve geniş bir indeksle yayınlayan Orhan F. Köprülü), İstanbul 1981.)

[104] Köprülü, J. Deny'in, timar hakkındaki makalesinde Anadolu Selçukluları'nda ordu teşkilâtı meselesinin henüz meçhul olduğunu belirttiğini ve bu hususta yukarıda bahsettiğimiz Millî Tetebbular Mecmuası'ndaki makalesine atıfta bulunduğunu söylemektedir. Bununla beraber on sekiz yıl evvel Anadolu Türk edebiyatı tarihine bir giriş mahiyetinde yazılmış olan o makalede vermiş olduğu umûmî bilgilerin, bu makaleye göre düzeltmek gerektiğini söylemektedir (Köprülü, a.g.e., s.132 n.)

[105] Köprülü, a.g.e., s.132-133.

[106] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, Ankara 1941, 99-112.

[107] 1941'de yayınlanan bu eser 1988 yılında Türkçeye tercüme edilmiştir. V. Gordlevski, **Anadolu Selçuklu Devleti**, (Çev. Azer Yaran), Ankara 1988, 270-286.

Köprülü gibi Osmanlı devleti teşkilâtına giriş mahiyetindedir. Gordlevsky'nin eseri ise genel bir Türkiye Selçuklu tarihi niteliğinde olduğundan ordu ve askerî teşkilât hakkında verilen bilgiler umumî malumattan öteye gidememiştir.

Köprülü, Uzunçarşılı ve Gordlevsky'nin çalışmaları, Türkiye Selçuklu ordusu hakkında başvurulan temel eserler olarak günümüze kadar gelmekle beraber verilen malumatın pek mahdud olması dolayısıyla tadil ve tashihe muhtaç bilgilerin bulunduğunu ve asıl önemlisi genellikle gözden kaçırılmış ciddi bir metodolojik hata içerdiklerini belirtmek gerekir. İlk olarak Claude Cahen tarafından işaret edilen bu metodolojik hata, her üç araştırmacının da İbn Bîbî'nin asıl metni yerine muhtasar nüshasını ve özellikle Yazıcıoğlu tarafından yapılan Türkçe tercümesini mehaz göstermeleridir.[108] M. Said Polat'ın da belirttiği üzere İbn Bîbî'nin söz konusu tercümesinin, XV. yüzyılda tertip edilmiş olması ve dönemin tercüme anlayışına uygun olarak kimi ekleme ve çıkarmalar ihtiva etmesi sebebiyle, XII. ve XIII. yüzyıllara dair tarihî bir kaynak olma özelliğini kısmen yitirmiş olduğunu hatırlatmak gerekir.[109] Nitekim Köprülü de bu durumun sakıncalarına dikkat çekmiş, ancak zaman zaman uyarılarda bulunmakla yetinmiştir. Mesela, Yazıcıoğlu Selçuknâmesi'nde merkezdeki hâssa kuvvetinin devamlı surette askerî talimlerle uğraştığı hakkında birtakım tafsilâtın mevcut olmasına rağmen, bu bilgilerin İbn Bîbî'de bulunmadığını, dolayısıyla bunun eski bir tarihî

---

[108] Cahen şunları söylüyor: "…İbn Bîbî'nin Selçukname'sini nasıl kullanmak gerektiğini de burada belirtmek zorundayız. Uzun bir süre bu yapıt, gene yazarının yaşadığı dönemde yapılmış kısaltılmış bir şekliyle bilinmekteydi. Bugün artık metnin tamamı elimize geçmiştir ve iki kitap arasında önemli bir kısaltma olmadığı anlaşılmıştır. Ne var ki bilginler İbn Bîbî'nin yapıtının kısaltılmış şekline pek güvenmediklerinden ve daha da önemlisi, Türkolojistlerin Türkçeyi Farsçadan daha iyi bilmeleri nedeniyle, İbn Bîbî'nin Farsça metni yerine, çoğunlukla bu metnin on beşinci yüzyılda, Osmanlılar döneminde, Yazıcıoğlu tarafından ortaya konan Türkçe uyarlaması kullanılmıştır. Oysa Yazıcıoğlu, çok daha geniş bir tarihin bir bölümü olarak kullandığı bu metni, bazı eklemeler ve yorumlar yaparak uyarlamıştır. Bunlar kendi içlerinde bazı yönlerden çok ilginç olmakla beraber, asıl metinde bulunmadıkları göz önünde tutularak dikkatli ve ölçülü kullanılmalıdırlar. Fakat bu her zaman böyle olmamıştır." (Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, (Çev. Yıldız Moran), İstanbul 1979, s.73-74.)

[109] M Said Polat, "Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilât (1071-1243)", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, 17 (Bahar 2005), s.19-20.

kaynaktan mı alındığı, yoksa XIV. yüzyıl başında Osmanlı teşkilâtına kıyasla mı ilâve edildiğinin kat'î surette kestirilemeyeceğini belirtmesi[110], kendisinden sonra bu konuya eğilecek araştırmacılar için önemli bir uyarı niteliğindedir.

Türkiye Selçuklu tarihi araştırmacıları içinde özel bir öneme sahip olan Osman Turan da doğrudan doğruya Türkiye Selçuklu ordusu ve askerî teşkilâtı hakkında müstakil bir çalışma yapmamakla beraber muhtelif eserlerinde vermiş olduğu izahatla konuya ışık tutmuştur.[111] Bu eserler içerisinde özellikle "Selçuklular Zamanında Türkiye"[112], döneme ait inşâ kitaplarına dayanarak hazırladığı "Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar"[113] ve ıktâ sistemiyle ilgili çalışmaları[114], Türkiye Selçuklu ordusu ve askerî teşkilâtı hakkında değerli bilgiler içermektedir.

Selçuklu tarihinin diğer bir otoritesi olarak kabul edilen Mehmet Altay Köymen'in genellikle Büyük Selçuklarla ilgili çalışmalar yaptığı malumdur. Bu çalışmalarla Büyük Selçuklu Devleti'nin hem siyasî hem de kültür, medeniyet ve teşkilât tarihinin birçok cihetini aydınlatmıştır. Türkiye Selçuklu Devletinin, Büyük Selçuklu siyasî birliğinden kopmak suretiyle teşekkül ettiği göz önüne alınacak olursa, Köymen'in çalışmalarının yol gösterici mahiyette olduğu

---

[110] Köprülü, a.g.e., s.136-137

[111] Said Polat'a göre "Osman Turan, önceki araştırmacılardan farklı olarak İbn Bîbî'nin eserinin aslî nüshasını kullanmışsa da Yazıcıoğlu tercümesinin etkisinden tamamıyla kopamamış, Moğol istilâsı öncesi ve sonrası arasındaki farklılıkları gözetmeyip tezini tamamıyla Selçuklu-Osmanlı eksenine oturtarak bu konuya Uzunçarşılı ile benzer bir şekilde bakmıştır." (Polat, a.g.m., s.20.).

[112] Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyâsî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)**, İstanbul 2002.

[113] Osman Turan, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar** (Metin, Tercüme ve Araştırmalar), TTK Yay., Ankara 1988. (Osman Turan'In bu çalışması, başta "Tekârîrü'l-Menâsıb" olmak üzere döneme ait inşâ kitaplarının tanıtımı, özet tercümeleri ve "Tekârîrü'l-Menâsıb"ın neşrini içermektedir.)

[114] Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul 1993, s.312-314; Osman Turan, "Iktâ", **İA**, 5/II, İstanbul 1992., s.949-59. (Iktâ' sisteminin ordunun dayandığı temel unsurlardan biri olduğu düşünülürse, ıktâ sisteminin mahiyeti ve işleyişi hakkındaki araştırmaların doğrudan doğruya ordu ve askeri teşkilâtla alâkalı olduğu anlaşılır. Osman Turan'ın Türkiye Selçuklu askerî teşkilâtının çözülüşünü, 1277 yılından sonra artan Moğol tahakkümü neticesinde ıktâ sisteminin çöküşüyle izah etmesi, bu ordu ve askerî teşkilâtla ıktâ sistemi arasındaki bağlantının ne derece kuvvetli olduğunu göstermektedir.)

söylenebilir. Özellikle "Selçuklu Ordusu"[115] ve "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı"[116] adlı çalışmaları, "konuya yüzeysel giriş niteliğindedir."[117] Bununla beraber müellifin münhasıran Türkiye Selçukluları ile ilgili olarak kaleme aldığı birkaç makale[118] dışında "ustalık eserim" dediği "Alâü'd-dîn Keykubâd ve Zamanı" adlı bir çalışma yaptığı[119], ancak bu başyapıtını yayınlayamadan vefat ettiği bilinmektedir.[120]

Türkiye Selçuklu tarihi araştırmalarına getirdiği farklı bakış açısıyla dikkat çeken Claude Cahen'in Türkiye Selçuklu ordusu ve askerî teşkilâtı hakkındaki değerlendirmeleri de oldukça önemlidir[121]. Yukarıda belirttiğimiz üzere İbn Bîbî'nin Yazıcıoğlu tarafından XV. yüzyılda yapılan tercümesine dayanarak yapılan tespit ve tahlillerin yanıltıcı olacağının farkına varan Cahen, eserinde İbn Bîbî'nin eserinin aslına zaman zaman müracaat etmekle

---

[115] Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Ordusu", **Belleten**, LII/202 (1988), s.91-99.

[116] Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, V., (1967), s.1-74.; Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III, (Alp Arslan ve Zamanı)**, TTK Yay., Ankara 2001., s.231-293.

[117] Polat, a.g.m., s.22.

[118] Mehmet Altay Köymen, "Türkiye Selçuklu Devleti", **Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu**, Ankara 1987., s.277-384.; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Hükümdarı Büyük Alâü'd-dîn Keykubâd ve Anadolu Savunması", **Belleten**, LII/205., s.1539-1545.; Mehmet Altay Köymen, "Miryokefalon Meydan Muharebesi", **Millî Kültür**, I/9, (1977, s.27-30.; Mehmet Altay Köymen, "Türklerin Anadolu'da Denize ilk Ulaşmaları ve Türk Dehasının Jeopolitikten Faydalanarak Medeniyet Kurmada Gösterdikleri Üstünlük", **Millî Kültür**, I/3-4. (1977), s.8-12/13-16.

[119] Orhan Avcı'nın verdiği bilgiye göre Köymen, muhtelif yazılarında bu eserinin yayınlanacağına dair ipuçları vermiştir. Alâü'd-dîn Keykubâd'ın, Celâlü'd-dîn Hârezmşah'la arasında geçen Yassıçemen Meydan muharebesiyle bir Türk hükümdarının devlete yönelttiği tehlikenin önlendiğini anlatırken, verdiği dipnotta şunları söylemiştir: "Yakında yayımlayabileceğimizi umduğumuz Alâü'd-dîn Keykubâd ve Zamanı adlı büyük eserimiz çıkıncaya kadar şimdilik bz. Osman Turan **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 369-374; H. L. Gottschalk, Al-Malik al Kâmil von Egypten Seine Zeit, Wiesbaden 1958, s. 186". Aynı hususa dair başka bir ifadesi de şu makalesinde bulunmaktadır: Mehmet Altay Köymen, "Selçuklular'da Devlet: III. Tarihî ve Siyasî Bakımlardan", s. 413, dipnot 23." (Orhan Avcı, **Mehmet Altay Köymen'in Derslerinde Türk Tarihi ve Tarihçiliği**, Ankara 2003., s.73 n.)

[120] "…Ustalık eserini ortaya çıkaramamış olmak, Köprülü'ye karşı görevini yerine getirememiş olma düşüncesini de taşımasına neden olmuştur. Bu duygusu yazılarına da yansımıştır: 'Selçuklu devri Türk tarih medeniyetine dair, çıraklık ve kalfalık eserlerimi verip, türlü engeller yüzünden, aziz hocam Prof. Dr. M. F. Köprülü'nün benden beklediği ustalık eserlerimi henüz veremediğim için kendimi Köprülü Tarih Ekolü mensubu sayamıyorum." (Mehmet Altay Köymen, "Türk Tarihi'nde Araştırma Metodu", s.18'den nakleden Avcı, a.g.e., s.73 n.

[121] Claude Cahen, **Pre-Ottoman Turkey**, Londra 1968. (Eser Türkçeye tercüme edilmiştir. Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, (Çev. Yıldız Moran), İstanbul 1979.)

birlikte, muhtasarın, asıl metinden ilâvelerle, H. W. Duda tarafından yapılmış Almanca çevirisini esas almıştır.[122] Türkiye Selçuklularını, özellikle teşkilat, kültür ve medeniyet tarihi bakından Moğol istilası öncesi ve sonrası olmak üzere ayrı ayrı değerlendiren Cahen, eserinin muhtelif yerlerinde Türkiye Selçuklu ordusuna temas ettiği gibi ayrı bir başlık altında da genel bir değerlendirme yapmıştır. Cahen, Türkiye Selçuklu ıktâ'nın askerî vasfının olmadığını[123] ve Türkiye Selçuklu ordusunun büyük ölçüde gulâmlar ve ücretli askerlerden oluştuğunu ileri sürmüştür[124].

Nejat Kaymaz ve Aydın Taneri'nin eserlerini de zikretmeliyiz. Her ne kadar doğrudan doğruya Türkiye Selçuklu ordusu ve askerî teşkilâtı konu alınmamış olsa da Nejat Kaymaz'ın özellikle "Türkiye Selçuklu Devletinin İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü I-II"[125] ve "Pervâne Mu'înü'd-dîn Süleyman"[126] adını taşıyan çalışmalarında temas ettiği askerî ve sivil bürokrasi ile devlet içerisindeki Türk ve İranlı unsur arasındaki ilişki konusunda yaptığı değerlendirmeler bizim açımızdan oldukça önemlidir. Türk ve İranlı unsur arasındaki çatışmaya dikkat çekerek, Türkiye Selçuklu ordusu ve askerî teşkilatının tesisi ve geçirdiği değişim sürecine farklı bir açıdan yaklaşmıştır. Aydın Taneri ise Aksarayî'nin eserini mehaz alarak "Müsâmeretü'l-ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilâtı Bakımından Değeri"[127] ve "Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri (Kuruluş Devri)"[128] adlı

---

[122] Said Polat'a göre Cahen'in eseri "kaynak yönelimli, fakat bir ölçüde de Marksist tavırla kaleme alınmıştır." (Polat, a.g.m., s.20.)

[123] Müellif, Türkiye Selçuklu ıktâ'ının, başka Müslüman devletlerde taşıdığı askerî önemi taşımadığı iddia etmiş (Cahen, **Anadolu'da Türkler**, s.182.) ve Türkiye Selçuklu ordusunu oluşturan unsurlar arasında ıktâ' askerlerinden hiç bahsetmemiştir (s.228-231.). Bazı araştırmacıların da belirttiği gibi (Bombaci, s.351.; Polat, a.g.t., s.109.; Polat, a.g.m., s.36.) Cahen, bu iddiasını materyal eksikliğine bağlamaktadır. Hâlbuki konuyla ilgili kayıtlar dikkatle incelendiğinde bu iddianın gerçekçi olmadığı anlaşılmaktadır.

[124] Cahen, a.g.e., s.228-231.

[125] Nejat Kaymaz, "Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü (I-II)", **DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, II/2-3 (1964), s.91-155; III/4-5 (1965), s.23-61.

[126] Nejat Kaymaz, **Pervâne Mu'înü'd-dîn Süleyman**, Ankara 1970.

[127] Aydın Taneri, "Müsâmeretü'l-Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilâtı Bakımından Değeri I", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, IV/6-7 (1966), 161-169.

çalışmalarında Türkiye Selçuklu ordusu ve askerî teşkilatı hakkında bilgi vermiştir. Bunların dışında Refik Turan, hükümet mekanizmasını ele aldığı araştırmasında[129], Salim Koca "Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür" adlı çalışmasında[130] Büyük Selçuklular, Büyük Selçuklu siyasî birliğinden kopmuş sair siyasî teşekküllerle beraber Türkiye Selçuklu ordusu hakkında da bilgi vermiştir. Emine Uyumaz[131] ve Kazım Haşimoğlu[132] tarafından hazırlanan fakat yayınlanmayan Yüksek Lisans tezleri hariç bırakılırsa Salim Koca'nın bu çalışması genel olarak Selçuklu askerî teşkilâtını konu alan yegâne müstakil eserdir.

Münhasıran Türkiye Selçuklu ordusu hakkında yapılan tedkiklere gelince: Bu konuda yapılan ilk müstakil çalışma Alessio Bombaci tarafından kaleme alınmıştır.[133] Daha önce de bazı araştırmacılar tarafından dile getirildiği üzere "çok ciddi bir incelemeden sonra kaleme alındığı belli olan"[134] bu makalede Bombaci, Türkiye Selçuklu ordusu ve askerî teşkilâtı hakkında yapılan çalışmalar hakkında genel bir değerlendirme yaparak bu araştırmalarda İbn Bîbî'nin asıl nüshası yerine muhtasar nüshasının veya Yazıcıoğlu tercümesinin kullanılmış olduğuna dikkat çekmiştir. Türkiye Selçuklu ordusunun, siyasî ve sosyal hayatla bağlantısının göz ardı edilmemesi ve Moğol tahakkümü öncesi ve sonrasının ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiğini vurgulayan Bombaci, İbn Bîbî'nin Selçuklu ordusundan bahsederken yaptığı "kadîm" ve "hadîs" ayrımının ne anlama gelebileceği üzerinde durmuş ve İbn Bîbî'nin bu ayrımına sadık kalarak Türkiye Selçuklu ordusunun askerî unsurlarını tanıtmıştır. Said Polat'ın da

---

[128] Aydın Taneri, **Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri (Kuruluş Devri)**, Ankara 1981.

[129] Refik Turan, **Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması**, Ankara, 1995.

[130] Salim Koca, **Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür**, Ankara 2005.

[131] Emine Uyumaz, **Selçuklular Devrinde Askerî Teşkilât**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Üni. Sos. Bil. Ens., İstanbul 1992.

[132] Kazım Haşimoğlu, **Türkiye Selçuklularında Ordu**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üni. Sos. Bil. Ens., Ankara 2004.

[133] Alessio Bombaci, "The Army of the Saljuqs of Rum", **Annali**, 38/4 (1978), 343-369.

[134] Polat, a.g.m., s.21.

belirttiği gibi Bombaci, dilci yönünü de kullanmak suretiyle Bîbî'nin eserinde askerî unsurlara işaret eden ıstılahların ne manaya geldiği üzerinde durmuş ve bu hususta önemli filolojik ve semantik değerlendirmeler yapmıştır. "Onun yeni nesil tarihçilerde nadiren rastlanan filolojik kapsayıcılığı ve derinliği, kaynak yönelimli çalışmasına büyük bir zenginlik katmıştır."[135]

Ayşe Dudu Erdem Kuşçu tarafından hazırlanan makale[136] ise, tamamen Köprülü ve Uzunçarşılı'nın etkisinde kalınarak kaleme alınmış gibi görünmektedir. Bombaci'nin makalesinden faydalanılmamış olması ve yukarıda zikrettiğimiz İbn Bîbî'nin kullanımıyla ilgili metodolojik esasa dikkat edilmemesi de araştırmanın kıymetini azaltmıştır.

Türkiye Selçuklu askerî teşkilâtı hakkında başka bir çalışma da M. Said Polat tarafından yapılmıştır.[137] Meseleyi 1071-1243 yılları arasında ele alan ve isabetli tespit ve tahliller içeren bu çalışmanın, konu hakkında yapılmış tedkîklerin en değerlisi olduğu söylenebilir. Yazar, Türkiye Selçuklu ordusu ve askerî teşkilâtı hakkında yapılan çalışmalar hakkında genel bir değerlendirme yaparak bu çalışmaların temel metodolojik hataları üzerinde durmuş ve konunun, esas uzmanlık alanı olan[138] ictimaî ve iktisadî hayattan koparmadan ele alınması gerektiğine işaret etmiştir. Polat, "Selçuklu

---

[135] Polat, aynı yer. ("Bununla beraber Bombaci'nin çalışmasında da tenkid edilecek bazı hususlar dikkat çekmektedir. Polat'ın da dikkat çektiği üzere Bombaci'nin, kadîm ve hadîs ayrımından sonra Türkiye Selçuklu ordusunun unsurlarını tanıttığı bölümde "Türkmenler", "gulâmlar", "muktalar", "ücretli askerler ve "Frank ücretli askerler" şeklinde bir tasnif uyguladığı görülmektedir. Buna göre farklı askerî unsurlar arasında Türkmenler zikredilirken "etnos", muktalardan bahsedilirken ise "geçim biçimi" öne çıkartılmış olmaktadır. Bombaci'nin, Frank ücretli askerlerini diğer ücretli askerlerden neden ayrı tuttuğu da anlaşılır değildir. Şayet askerler geçim biçimlerine göre tasnif edilecek ise bu, göçebeler, köleler (gulâmlar), ücretliler ve toprağa bağlı olanlar şeklinde yapılabilirdi. Eğer etnik köken esas alınacaksa, o zaman da askerî unsurların Türkmen, Kıpçak, Türk, Rus, Frank, Arap vs. olarak tasnif edilmesi gerekirdi." (Polat, a.g.m., s.21-22.)

[136] Ayşe Dudu Erdem Kuşçu, "Türkiye Selçuklularında Ordu ve Donanma", **Türkler**, VII., Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.176-188.

[137] Polat, a.g.m., s.17-53.

[138] M. Said Polat, **Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İçtimaî ve İktisadî Hayat**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniv. Türkiyat Araş. Ens., İstanbul 1997.; M. Said Polat, **Selçuklu Göçerlerinin Dünyası**, İstanbul 2004.

siyasasının ‘umumî teşkilatı’na da teşmil ederek, Selçuklu askerî teşkilatı çerçevesinde üzerinde düşünülmesi gereken temel meseleleri;

1) İki asırlık dönemin tamamını kuşatan tek ve sabit bir Selçuklu askerî teşkilatından bahsetmek mümkün müdür?

2) Bu teşkilatı, ilerlemeci bir tarih/zaman anlayışı çerçevesinde Türk, İran, İslâm ya da "Ön Asya" ve "Yakın Doğu" gibi tabirlerle anılan teşkilat geleneklerinin, kültürel veya coğrafî benzerliklere dayalı zorunlu bir devamı olarak görmek, tarihî açıdan doğru mudur?

3) Benzer bir şekilde, Selçuklu askerî teşkilatını Osmanlı askerî teşkilatının mebdesi kabul ederek, retrospektif olarak inşa etmek geçerli bir yaklaşım mıdır?

4) Selçuklu ordusunu etnik, dinî ve toprakla ilişkili (territorial) mensubiyetlere dayalı modern siyasetin tanım ve anlayışlarıyla tarif etmek mümkün müdür?

5) Selçuklu devlet teşkilatının mahiyeti noktasında tam bir uzlaşma yokken, askerî teşkilatının, farklı farklı teşkilat yapılanmasına sahip (yerleşik, göçer, imparatorluk, vs.) diğer devletlerinki ile birebir örtüşmesini beklemek yerinde bir yaklaşım mıdır?”[139]

şekilde sıralamıştır ki bu hususlar bizim de araştırmamızda göz önünde bulundurduğumuz ve cevap aradığımız temel meselelerdir.

Bunların dışında Türkiye Selçuklu tarihini siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel bakımdan ele alan muhtelif çalışmalar mevcut olup, istifade ettiğimiz diğer tedkik eserler gibi bibliyografyada gösterilmiştir.

---

[139] Polat, a.g.m., s.18.

GİRİŞ

Tarih boyunca bütün milletler kendilerini diğer milletlerden farklı kılan özelliklere sahip olmuş ve bu karakteristik özellikleriyle tanınmışlardır. Toplumları meydana getiren insanların ırkî ve antropolojik özellikleri, hayat tarzları, dinî inanış ve anlayışları, eğlence ve törenleri, kullandıkları kap kacaklar, silahlar ve araçlar onları birbirinden ayıran faktörler olmuştur. Sümerlerin yazıyı icat etmeleri, eski Mısırlıların inşa ettikleri piramitler, Fenike ve Venediklilerin gemicilikleri ve deniz ticaretindeki ustalıkları, Greklerin üzüm ve şarap üreticiliğindeki maharetleri, Romalıların sahip oldukları topraklar üzerinde uyguladıkları usta siyaset bu toplum ve devletleri diğerlerinden ayıran ve dünya kültür ve medeniyet tarihine damgalarını vuran belirleyici vasıflarıdır.[140]

Dünya tarihinde askerî kültür ve harp sanatı açısından dikkat çeken milletlerin başında da Türkler gelir. Türk milletinin tarih boyunca elde etmiş olduğu siyasî ve askerî başarılar bunun en belirgin göstergesi olduğu gibi, Türklerin askerlik sanatındaki ustalıklarından, savaşlarda uyguladıkları taktik ve stratejilerden, sahip oldukları gelişmiş silahlardan ve bu silahları kullanma konusundaki maharetlerinden bahseden muasır kaynaklar da bu gerçeği açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Türk devlet ve toplum hayatında askerlik ve savaş mefhumların birinci derecede öneme sahip olduğuna dikkat çeken araştırmacılar Türkleri "doğuştan asker" veya "savaştan doğan ve fetih için örgütlenen bir topluluk"

---

[140] Hatice Palaz Erdemir, "Yabancı Yazarlara Göre Türklerde Savaş ve Taktik", **Türkler**, III, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.938.

olarak nitelendirmişlerdir. [141] Türk düşüncesinin mitolojik temellerini bulduğumuz Türk Destanlarında ve ilk dönemlere ait yazılı metinlerde kendilerini "Cihan Fatihi" sıfatıyla özdeşleştiren Türklerin, ilk devirlerden itibaren geliştirdikleri askerî kültür ve savaş geleneği, hem toplumsal hem de bireysel faaliyetlerin özüdür denilebilir.

Mevlüt Bozdemir "Türk Ordusunun Tarihsel Kökenleri" hakkında yaptığı araştırmasında Türklerdeki savaş mefhumunun sosyo-ekonomik ve kültürel boyutuna, eski Türk yazıtları üzerinde yaptığı bir araştırmayı örnek vermiştir. Buna göre, eski Türk yazıtlarında ilk dikkati çeken olgu savaş olgusudur. Öyle ki çoğu mezar taşı olan bu yazıtların neredeyse bir çeşit savaş tutanağını andırdıkları söylenebilir. Sadece iki yazıtta (Kültekin ve Bilge Han) yapılan sayımda 148 savaş olayına rastlanmıştır. Aynı araştırmacının Eski Türk yazıtlarında geçen askerî sözcük, deyim ve diğer anlatımlarla askerlik dışı sözcüklerin dökümü üzerinden yaptığı istatiksel karşılaştırmada da askerîliğin başat yeri açıkça görülmüştür. Kırk üç Orhun ve Yenisey yazıtında geçen toplam 1299 sözcükten oluşan bu yazıtlar sözlüğü üzerinde yapılan incelemede askerîliğin ana etkinlik dalları içinde tartışılmaz bir üstünlük taşıdığı anlaşılmaktadır. Bozdemir'n araştırmasında elde ettiği sonuçlar şu şekildedir:

Kelime Öbekleri	Sayısı	Yüzdesi
Askerîlikle ilgili kelimeler	142	% 11,01
Göçebelik	44	% 3,41
Hayvancılık	38	% 2,95
Devlet yönetimi	36	% 2,79
Din	32	% 2,48
Avcılık	22	% 1,71
Yerleşiklik	20	% 1,55

[141] Mevlüt Bozdemir, **Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları**, AÜSBF. Yay., Ankara, 1982., s.4.

Tarım	12	% 0,93
Ticaret	11	% 0,85
Güzel sanatlar	5	% 0,39
Diğer sözcükler	918	% 71,18

Her ne kadar istatistiksel bir çizelgede % 71'lik bir öbeğin "diğer, başka, vesaire..." gibi bir kalemi gösterilmesi ilk bakışta yadırganabilirse de buradaki "diğer" sözcüğü, konumuz dışındaki sözcükleri anlatmaktadır. Yukarıdaki çizelgede ilk dikkati çeken öbekleme kuşkusuz askerîlikle ilgili sözcükler olmaktadır. Bu sözcükler hem toplam sözcük içindeki oran olarak (% 11,01), hem de her bir sözcük öbeği karşısında kesin bir ağırlık oluşturmaktadır.[142]

Eski Türk yazıtları dışında başta Oğuz Kağan ve Manas[143] olmak üzere hemen her Türk destanında, Dede Korkut hikâyelerinde[144], Divânu Lügâti't-Türk'te [145] , Kutadgu Bilig'de [146] ve Türklerden bahseden birçok

---

[142] Bozdemir, a.g.e., s.13-14n.

[143] Toplu bilgi için bkz., Iris Beybutova, "Manas Destanında Askerî Terimler", **Bozkırdan Bağımsızlığa Manas**, (Yayına Haz. Emine Gürsoy-Naskali), TDK Yay., Ankara 1995, s.192-197.; Saim Sakaoğlu, "Manas Destanında Kahramanların Ölümü", **Bozkırdan Bağımsızlığa Manas**, (Yayına Haz. Emine Gürsoy-Naskali), TDK Yay., Ankara 1995, s.202-223.

[144] Toplu bilgi için bkz., Orhan Şaik Gökyay, **Dedem Korkudun Kitabı**, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, MEB, İstanbul, 1973.; Arslan Ergüç, "Dede Korkut Kitabına Göre Türklerde Silahın Yeri ve Önemi", **Türk Kültürü**, Yıl.V, Sayı.58, Ağustos 1967.; Aynı yazar, "Dede Korkut Kitabında Silah: Silah Çeşitleri ve Silahla İlgili Sözler Lügâtçesi", **Türk Kültürü**, Yıl.IV, Sayı.46, Ağustos 1966.

[145] Toplu bilgi için bkz., Atilla Özkırımlı, "Kaşgarlıya Göre Türklerde Askerlik", **Türk Dili (Divânu Lugâti't-Türk Özel Sayısı)**, XXVII, 253, Ekim1972., s.87-95.

[146] Kutadgu Bilig, "kişileri her iki dünyada da kut'a/saadete eriştirmeye yarayan bilgi"lerin yer aldığı bir eserdir. Ancak eserde kut'a/saadete erişme yolunda gerekli görülen muhtelif askerî konulara, savaşa dair meselelere de değinilmiştir. Manzum mukaddimede, eserin en çok hükümdarlara fayda sağlayacağı söylendikten sonra hükümdarların korunmaları ve bunun için gereken şeyler ile hâkimiyetin icap ve şartları; devletin harap olması veya beka bulmasının neden ileri geldiği, bu hâkimiyetin nasıl devam ettiğinin ve nasıl elden çıktığı; bir de bu ordu ve askerin nasıl toplanacağı, konak yerinin ve sefer yolunun nasıl seçileceği gibi konularda bilgi verileceği ifade edilmiştir (b.36-38). Bunun dışında hükümdarların nasıl muharebe edecekleri, harp zamanında orduların nasıl tanzim edileceği ve düşman ordusunu mağlup etmek için ne gibi çarelere başvurulacağı da eserin konuları arasında gösterilmektedir (b.44-45). Ancak eserde savaş mefhumuna ilişkin bilgiler özellikle

yabancı kaynakta da Türklerdeki askerî kültür ve savaş mefhumunun sosyo-ekonomik ve kültürel hayatta büyük yere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Türklerin sosyo-kültürel ve ekonomik hayatında önemli bir konuma sahip olan askerî kültür, Türk devlet yapısının şekillenmesinde de etkili olmuştur. Nitekim tarih boyunca kurulan bütün Türk devletlerinin en temel karakteristiğinin "askerîlik", devletin dayandığı en önemli unsurun ise "ordu" olduğu söylenebilir.[147]

Türk ordusunun tarihî gelişimi incelendiğinde birbirinden farklı zamanlarda ve farklı coğrafyalarda faaliyet gösteren Türk ordularının ortak özelliklere sahip oldukları görülür.[148] Bununla beraber temeli Hun çağına dayanan klasik Türk ordusunun, Türk milletinin tarih içerisinde yaşadığı siyasî, sosyo-kültürel ve ekonomik değişim, coğrafî farklılıklar ve karşılaştığı yeni askerî usul ve teknolojiler karşısında sürekli geliştiği, gerek savaşçı unsur, gerekse teşkilat, teçhizat ve savaş taktiği bakımından tekâmül ettiği unutulmamalıdır.

Günümüzde "silahlı kuvvetler" anlamında kullanılan "ordu" kelimesine gerek Çin kaynakları[149] ve Orhun yazıtlarında[150], gerekse Dîvânu Lügâti't-

---

Ögdülmiş'in hükümdara, beyliğe layık bir beyin ve kumandanın nasıl olması gerektiği hakkında verdiği öğütler arasında bulunmaktadır. Bu kayıtlar incelendiğinde savaşa dair şu hususlar üzerinde durulduğu görülmektedir: İhtiyatlılık, cesaret, cömertlik, adalet, alçak gönüllülük, siyaset, asker sayısı, seçkin asker, ordu düzeni, konak ve karargâh yerinin tespiti, istihbarat ve haber alma, strateji ve taktik, savaş sırasında yapılması gerekenler, tecrübeli erlerin önemi, savaş sonrasında askerlere tatlı söz, güler yüz gösterilmesi, mal ve mükâfat dağıtılması ve övülmesi, yaralı, ölü ve gazilere muamele, kılıç ve kalem, ordu kumandanlığı ve vezirlik, dinî öğeler.

[147] Türk devletleri iki temel kuruma dayanıyordu. Bunlar aile ve ordu idi (İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, İstanbul 1998., s.283.; Salim Koca, **Türk Kültürünün Temelleri**, II, Ankara 2003., 87.

[148] Köymen, "Selçuklu Ordusu", s.91.

[149] Bahaeddin Ögel'in verdiği bilgiye göre "ordu" kelimesinin ilk kullanıldığı yer M.Ö. 206–205 tarihli bir Çin vesikasıdır. Bu vesika şu şekildedir: "Bunlardan sonra Tung-huların başkanının gururu ve kendine olan güveni, büsbütün arttı. Batıya doğru harekete geçti. Hunlar ile kendi sınırında bulunan, boş ve insan yaşamayan bir yeri aldı. Burada insan yaşamıyordu ve 1000 Çin milinden daha büyüktü. Her iki (devletin) halkı, onun sınırlarında yaşıyorlardı ve burası onun ordusu (ou-t'o) idi." Çince'de "r" sesinin bulunmadığına dikkat çeken yazar, "ou-t'o" kelimesi hakkında ileri sürülen başka

Türk [151] ve Kutadgu Bilig [152] gibi eserlerde tesadüf edilmekle beraber, kelimenin bugünkü anlamından farklı bir şekilde "hakanın daimî karargâhı" veya "hükümdarın oturduğu şehir" anlamında kullanıldığı, "silahlı kuvvetlere" ise "sü"[153] veya "çeriğ/çeri"[154] denildiği görülmektedir.[155]

Türk ordusunun, Türk tarihinin bilinen ilk dönemlerinden itibaren teşekkül ettiği şüphesiz [156] olmakla birlikte Türklerde ilk ordunun Hun hükümdarı Mete'nin tahta geçtiği MÖ 209 yılında kurulduğu kabul edilmektedir. [157] Mete, ordusunu onlu sisteme göre yani 10'luk, 100'lük,

---

görüşleri de değerlendirdikten sonra kelimenin Türkçe "ordu" kelimesi olması gerektiğini ve bu döneminde "hakanın karargâhı, oturduğu yer" anlamında kullanıldığını söylemektedir ((Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, VII, Ankara, 1991., s.1-3.). Han Hanedanlığı Tarihi'inde ise aynı "ou-t'o" kelimesinin sınırlardaki gözetleme kulesi anlamında kullanılmıştır (**Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi, (Açıklamalı Metin Neşri)**, (Haz. Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun), TTK Yay., Ankara 2004., s.7, 43, 108, 119.).

[150] Kültigin Abidesi, Kuzey Cephesi, satır:8. [Irk Bitig Yazıtında da ordu "kağanın oturduğu yer, başkent anlamında kullanılmıştır (Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, TDK. Yay., Ankara 1994., II, s.80.)]

[151] **DLT**, I/124. (Eserde "ordubaşı" kelimesi "hakanların döşeyicisi, yaygıcısı" (**DLT**, I/124), "ordulan (mak)" ise "başşehir edinmek, yurt tutmak, yerleşmek" gibi anlamlarda kullanılmıştır (**DLT**, I/296, II/294.).

[152] **KB**, b.15994, 2966, 3084, 3815, 4834, 5176, 5178 ve muhtelif yerler.

[153] **Kültigin Abidesi, Güney Cephesi**, satır:3, 4; **Doğu Cephesi**, satır:2, 8, 15 ve muhtelif yerler.; **DLT**, I/69, 249, 321, 443, 490; II/5, 19, 29, 209 ve muhtelif yerler; **KB**, b.1403, 2044, 2057, 2266, 2272, 2275 ve muhtelif yerler.

[154] **DLT**, I/123, 128, 323, 388, 442, 519; II/97, 103, 209; III/332.; **KB**, b.2284, 2328, 2333, 2371, 2380, 2383 ve muhtelif yerler.

[155] Daha sonraki dönemlerde asker/asâkir, cünd/cünûd, ceyş/cüyûş, leşker ve sipâh gibi kelimeler de kullanılmıştır. "Ordu" kelimesinin Türkiye Selçukluları döneminde de "askerî karargâh, hükümdar sarayı anlamında kullanıldığı görülmektedir. Ancak bu kayıtların tamamında Moğollarla ilgilir (İbn Bîbî, 597, 629, 632 ve muhtelif yerler.; Aksarayî, s. 44,76, 94 ve muhtelif yerler).

[156] Onlu sistemin Mete'den önce, Türk tarihinin ilk dönemlerinden itibaren uygulandığı tahmin edilebilir. Nitekim Mete'nin, henüz Kağan olmadan önce babası tarafından 10.000 kişilik bir orduya kumandan tayin edildiği bilinmektedir ki bu durum sözkonusu sistemin en azından Mete'nin kağan olmasından önce de mevcut olduğu şeklinde değerlendirilebilir (Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s.282 n.).

[157] 1973 yılına kadar Türk Kara Ordusunun kuruluş tarihi olarak Yeniçeri Ocağı'nın kuruluş tarihi olan 1363'yı kabul edilmekteydi. Bu durum ilk olarak Hüseyin Nihal Atsız tarafından eleştirilerek Türk Kara Ordusu'nun kuruluş tarihi olarak MÖ 209 yılının kabul edilmesin daha doğru olacağı ileri sürüldü (Atsız, "Türk Kara Ordusu Ne Zaman Kuruldu?", **Makaleler**, I, İstanbul 1992., s.113-117.; Aynı yazar, "Türk Kara Ordusunun Kuruluşu Meselesi", **Makaleler**, I, s.117-121.). Bu görüşün kabul edilmesi üzerine Türk Kara Ordusu'nun kuruluş tarihi, MÖ 209 olarak değiştirildi ve Kara Kuvvetleri Komutanlığı'nın amblemine bu tarih konuldu.

1000'lik ve 10.000'lik birliklere ayırmak suretiyle düzenlemiş ve düzenli ve disiplinli bir teşkilat yapısı oluşturmuştur. Bu yapı içerisindeki en büyük askerî birliğe tümen adı verilmekteydi. Asya Hunları, Avrupa Hunları, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar ve Moğollarda da mevcut olduğu bilinen tümenler, 1000'lere, 100'lere, 10'lara ayrılmış ve başlarına ayrı ayrı kumandanlar (binbaşı, yüzbaşı, onbaşı) tayin edilmişti. Bütün "yerleşik" kavimlerde görülen, hareketsiz kütle muharebesi usulüne göre yetiştirilmiş, ağır teçhizatlı orduların aksine, hafif silahlı ve hareketli süvarilerden kurulu Bozkırlı Türk ordularının uyguladığı süratli, anî ve şaşırtıcı hücumlara dayanan, dağınık muharebe sisteminde birlikler arasındaki işbirliği ancak küçük birliklerin birbirleriyle olan bu iç bağlantıları ile sağlanabilirdi. Ayrıca sağ ve sol (veya doğu ve batı) başbuğlarının yüksek idaresi altında eğitilen ve onların emirlerinde savaşlara katılan ordunun, bu 10'lu sistem içinde, onbaşılardan tümenbaşılara doğru belirli bir kumanda zincirinde birbirine bağlanması, eski Türk siyasî kuruluşlarını, sosyal bakımdan ayrılıkçı kabilevî (tribal) kalıptan kurtarıp "devlet" bütünü hâline getiriyor ve devletin bütün gücünü, barışta ve savaşta, ortak gayeler etrafında birleştiriyordu. Bu da, aslında bodunlar ve boyların sıkı işbirliğinden doğduğunu belirttiğimiz Türk devletinde sağlamlık ve devamlılığı sağlayan başlıca faktörü teşkil ediyordu.

Görüldüğü üzere 10'lu sistem sosyal ve idarî bakımdan da fevkalâde mühim iki fonksiyon icra etmektedir. Bunlardan ilki devlet güçlerinin tümünün kabile, soy vb. ayrılıklarına bakılmaksızın 10'lu sisteme göre bölünerek, merkezden tayin edilen kumandanlar aracılığı ile en üstte tek sevk ve idareye bağlanması ve dolayısıyla herkesin birbirine yardımcı olduğu bir millet birliği meydana getirmesidir. İkincisi ise bütün idarî görev sahipleri aynı zamanda "asker" olduklarından, ordunun vazife ciddiyeti her türlü sivil, idarî ünitelere

yansıdığı için devlet mekanizmasının askerî disiplin içinde çalışmasını temin etmesidir.[158]

Türkler için geniş ülke sınırları korumanın ve düşmanlara karşı koyabilmenin tek yolu, sağlam bir askerî terbiye ve eğitim ile üstün silahlara sahip olmaktı. Çocuklar daha küçük yaştan itibaren askerî eğitimle büyütülürdü. Kaynakların ifadesine göre küçük yaştaki erkek çocuklar koyuna binerek kuş ve farelere ok atar, biraz büyüyünce tilki ve tavşanları avlayıp [bunların] etini yerlerdi.[159] Hatta bazı Türk topluluklarında (Kimaklar) çocukların büluğ çağına girene kadar babası tarafından beslenip bakıldığı, eğitildiği, daha sonra ise eline bir yay ve oklar verilerek evden çıkarılarak başının çaresine bakmasının istendiğine dair kayıtlar vardı.[160] Bunun içindir ki Türklerde en üst düzeyde gelişen sanayi ve sanat, demircilik ve silah yapımıydı.[161] Büyük ölçüde ve çağına göre daima yüksek bir harp sanayine

---

[158] Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s.282-283.

[159] **Han Hanedanlığı Tarihi**, s.2

[160] Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, TTK Yay., Ankara 2001, s.136.

[161] Göktürklerin de tarih sahnesine çıktıkları sıralarda, Altay Dağlarının doğu eteklerinde demircilikle uğraştıkları ve Juan-Juan Devletine silah imal ettikleri anlaşılmaktadır (Wolfram Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, (Çev.Nimet Uluğtuğ), TTK Yay., Ankara 1996., s.86.; Lev Nikolayeviç Gumilëv, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul 2002., s.200-201.). Nitekim Çin kaynaklarına göre de Göktürk Devleti'nin kurucusu Bumin'in zamanla gücünü artırarak Juan-juan hükümdarının kızına talip olması üzerine hükümdarın "benim demircim olan sen…" diye hitap ettiği ve teklifi reddettiği bilinmektedir (Lev Nikolayeviç Gumilëv, **Eski Türkler**, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul 2003., s.44, 91.; Ahmet Taşağıl, **Gök-Türkler**, I, TTK Yay., Ankara 2003., s.17., 122.; Louis Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, (Macarcadan çev. Sadrettin Karatay), TDK Yay, Ankara 1998., s.200.; Saadettin Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, TÜRKSOY Yay., Ankara 1997, s.13; Abdulkadir İnan, "Türklerde Demircilik Sanatı", **Makaleler ve İncelemeler**, II, TTK Yay., Ankara 1998, s.229-231.). Radloff, Göktürklerin demirciliği hakkındaki bu bilgilere "Fikrimce, Altaylar'ın yerli ahalisinden olup eskiden beri burada maden çıkarmak ve işlemekle meşgul olan halkın bir kısmı onlara tâbi olarak, onlar için bu işi yapmış olmalıdırlar, çünkü bir Türk yani göçebe kabilenin bu gibi mesleklerle meşgul olduğunu ve sonra tekrar göçebe hayata döndüğünü kabul etmek zordur." diyerek karşı çıkmıştır (W. Radloff, **Sibirya'dan**, I, (Çev. Ahmet Temir), Maarif Basımevi, İstanbul 1954, s.129.). Ancak tarihî belgeler ortaya koymaktadır ki "yüksek çeliğe hükmeden", gelişmiş bir silah endüstrisine sahip olan Göktürkler, M.S. 552'de Juan-Juanları yenerek Göktürk Devletini kurmuşlardır. Bu dönemde Göktürk hâkimiyetindeki Talka Demir kapısı civarında bulundan Pulad şehri, demir ve çelik endüstri mıntıkası haline gelmiş, en iyi silahlar burada imal edilmiştir (Gumilëv, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, s.206.; Zeki Velidî Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1981., s.30-31.). Çin kaynaklarında Göktürk kılıçlarının "demiri bile kesebildiği"nden bahsedilir (Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, TDAV Yay., Ankara 1998., 110, 154., 212.; Aynı yazar, "Türk Kılıcının Menşei ve

sahip olan Türkler, geliştirdikleri kendilerine özgü bir harp taktiği ile de diğer toplumlar üzerinde tartışmasız bir üstünlük sağlamışlardı.

Bu askerî yapı, "ordu-millet" ve "ordu-devlet" anlayışlarını da beraberinde getirmiştir.[162] Zira özellikle Türk tarihinin ilk dönemlerinde hemen her Türk savaşa hazır olduğundan askerliğe özel bir meslek gözü ile bakılmamış, savaşçı ve halk kavramları Türkler için aynı şeyi ifade etmiştir.[163] Diğer bir ifade ile Türk ordusu, hayat tarzı gereği sürekli savaşa hazır halde olan Türk halkından (kadın-erkek, yaşlı-genç ayrımı yapılmaksızın) oluşmuş ve savaş için özel bir ordu kurulmasına gerek duyulmamıştır. Sulh zamanlarında bile toplumsal faaliyetlerde belli bir savaş organizasyonu sezilir. Nitekim küçük büyük herkesin katıldığı oyunlar, eğlenceler, müsabakalar ve özellikle ok atma, binicilik ve avcılık faaliyetleri, adeta birer savaş provasıdır.[164]

Tekâmülü", **DTCF**, VI/5, Ankara 1948, s.431-460.; Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s.320.; Ziya Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi**, İkinci Baskı, (Sadeleştiren. Yalçın Toker), İstanbul, 1995, s.317-318.).

[162] Türklerdeki Ordu-Millet anlayışı ve bütünleşmesi için bkz., Bahaeddin Ögel, "Türk Tarihinde Millet ve Ordu Bütünleşmesinin Nedenleri", **Birinci Askeri Tarih Semineri**, Bildiriler II, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1983, s.225 vd.

[163] Kafesoğlu, a.g.e., s.281.; Gumilëv, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, s.103.

[164] Eski Türklerin en önemli oyunları, savaş organizasyonu bakımından şu şekilde tasnif edilebilir. 1- Koşmak (Hücumda sürat göstermek, Firarda sürat göstermek) 2- Nişan almak hareketleri (Hücumda nişan alabilmek, Kalede nişan alabilmek, Uzakdan tarassud edebilmek) 3- esir almaca hareketleri (esir tutmanın usûlleri, meydan-ı harbde esir tutmak, bir ordunun tesliminde esir almak, bir şehir ahilisini esir etmek, muhârib esirlerin götürülmesi, gayr-ı muhârib esirlerin götürülmesi, esirlerin muhafazası, esirlerin sûret-i istihdâmı) 4- Mukaleme usûlleri (bir kaleye mukaleme memurunun gitmesi, bir kaleden mukaleme memurunun gelmesi, meydan-ı harbde mukaleme memuru izamı, mukaleme menurunu sûret-i kabul, mukalemenin sûret-i cereyânı) 5- Baskın usûlünün sûret-i icrası (baskın hakkında karar itası, baskın mahallinin tayini, baskın tarassdunun sûret-i icrası, baskında insanlara tatbik edilecek usûl, yağmakârlığın sûret-i icrası, yağma malın sûret-i cem'i, yağma malın sûret-i taksimi, yağmakâr çetenin dağılması 6- Hırsızların sûret-i takibi hakkında usûller (arkasından koşmak, yolunu kesmek, pusuya düşürmek vs.) 7- Arazi atlamak hakkındaki usûller (nehir, hendek, duvar aşmak) 8- Yüksek yerlere çıkmak usûlleri 9- Düşmanla çarpışmak usûlleri (kalkan kullanma idmanı, ok atma idmanı, taş atma idmanı, hançer kullanma idmanı, kılınç kullanma idmanı, süvari hücumu idmanı, kement atmak idmanı, cirid atmak idmanı, düşmanı aldatabilmek idmanı) [Doktor Freiliç-Mühendis Raulig, **Türkmen Aşiretleri**, (Aşâ'ir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesi Neşriyâtından: 2), Matba'a-yı Orhaniyye, İstanbul 1334 (1918), s.313-316.]

Sayıları hakkında, yabancı kaynaklarda mübalağalı rakamlar verilmekle beraber, yine de kalabalık olduğu muhakkaktı. Mamafih Türkler zamanın müşkil şartları içinde dahi yiyecek ve malzeme ikmallerini kolayca yapmak çarelerini bulmuşlardı. Başka orduların gerisinden binlerce baş sığır sürüleri sevketmek zorunda kalınırken, Türkler yiyecek ihtiyaçlarını et konservesi diyebileceğimiz hazır kumanya ile karşılıyorlardı. Konserve et, Çin'de ve Avrupa'da ortaya çıkmasından en aşağı 500-1000 sene önce Türklerce biliniyor ve bazı Lâtin yazarlarının Hunların çiğ et yediklerinden bahsetmeleri, eğerlere bağlı çantalarda taşınan bu kurutulmuş et konservesini (bugünkü pastırma) tanımamalarından ileri geliyordu.

Her çağın, tekniğine göre, en tesirli silahlar ile donatılan Türk ordularında başlıca silah ok ve yay idi. Türkler at sayesinde sür'atli ve seri manevra kabiliyetine sahip oldukları için uzaktan savaşı tercih ederlerdi. Çeşitli yayları vardı. Bunlardan gerilmesi en güç, fakat vuruculuğu en fazla olanı çift kavisli ve reflexe yaylardı. Oklar da çeşitli idi. Bunlar arasında da, Hunların yaptığı ve ilk defa Mete zamanında kullanıldığı bilinen ıslıklı (veya vızıldayan) oklar da bulunmaktaydı. Türkler dörtnala giden at üzerinde dört istikamette ok atmakta mahir idiler ve yayı, sür'atle koşan at üzerinde etkili bir muharebe aracı olarak kullanmak suretiyle uzak savaş yöntemini büyük bir başarı ile uygularlardı. Yakın muharebede ise kargı, mızrak, süngü, kalkan ve kılıç kullanan Türklerin, etkili bir şekilde kullandıkları diğer bir savaş araç gereci de kementti. Savunma silahı olarak ise genellikle atlı süvarilerin hareket kabiliyetini kısıtlamayacak hafif zırhlar, kalkan ve miğferler tercih edilmekteydi. Ayrıca atlar için de zırhlar mevcuttu.[165]

Savaş meydanlarında süvariler, atların renklerine göre, belirli kanatlarda mevki alıyorlardı. Okçu süvarilerden kurulu Türk savaş birlikleri at sayesinde sağladıkları sürat sayesinde, sıkı saflar teşkil eden, ağır hareketli

---

[165] Eski Türk silahları hakkında geniş bilgi için bkz., Erkan Göksu, **Türk Kültüründe Silah**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale 2004.

ve kütle savaşı yapan yabancı ordular karşısında daima üstünlük sağlamakta idiler. Türk birlikleri savaşın ve muharebe sahasının icaplarına göre, aldıkları emri icrada kendi inisiyatiflerini kullanmakta tam serbestlik içinde mütemadiyen dağılırlar, birleşirlerdi. Bozkır savaş şeklini bilmeyenlere "nizamsız ve telaşlı" gibi görünen bu akıcılık, Türk ordularının en büyük avantajı idi. İşte bu esas üzerine kurulu Bozkır muharebe usulünün iki mühim hususiyeti vardı: Sahte ric'at ve pusu. Yani kaçıyor gibi geri çekilerek düşmanı çembere almak üzere, pusu kurulan mahalle kadar çekmek. Bu savaş usulüne, "Turan taktiği" denilmektedir. Türkler kazandıkları büyük savaşların çoğunda bu taktiği tatbik etmişlerdi.[166]

Türklerin İslâmiyet'i kabul etmeleriyle beraber gerek askerî kültür gerekse ordu teşkilatında bazı değişimler yaşanmıştır. 642'de Sâsânî Devleti'nin yıkılması ve İslâm sınırlarının Türkistan'a ulaşmasıyla o döneme kadar sınırlı münasebetleri olan Türklerle Araplar[167], doğrudan doğruya karşı karşıya gelmişlerdir. İslâm orduları Ceyhun nehrini geçerek Türk ülkelerini fethe başlamışlar ve Mâverâü'n-nehr ve Türkistan'ın birçok bölgesini ele geçirmişlerdir [168] . Ancak Türklerle Araplar arasında zorlu mücadelelerin

---

[166] Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s.284-286. [Bu savaş sisteminde "yıldırma ve yıpratma", "sahte geri çekilme ve pusuya düşürme" ve "imha" olmak üzere üç aşamalı bir taktik uygulanmaktadır. Geniş bilgi için bkz., Togan, **Umûmî Türk Tarihine Giriş**, s.100 vd.; László Rásonyi, **Tarihte Türklük**, TKAE Yay., Ankara, 1993., s.62-64.; John Keegan, **Savaş Sanatı Tarihi**, (Terc. Füsun Doruker), İstanbul 1995., s.249; René Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, (Çev. M. Reşat Uzmen), İstanbul 1999., s.41.; Jozsef Deér, "İstep Kültürü", (Macarca'dan çeviren: Şerif Baştav), **Makaleler**, III, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Emine Erdoğan), Berikan Yay., Ankara 2005., s.47-48.; Ahmet Caferoğlu, "Tarihte Türk Askeri Benliği", **Türk Kültürü**, Yıl. II, Sayı.22 (Ordu Sayısı), Ağustos 1964, s.28-32.; Abdulkadir İnan, "Eski Kaynaklarda Türk Ordusu", **Türk Kültürü**, Yıl.II, Sayı.22 (Ordu Sayısı), Ağustos 1964, s.125-128.; Oktay Aslanapa, "Tarih Boyunca Türk Ordusuna Ait Tasvirler", **Türk Kültürü**, Yıl. II, Sayı.22 (Ordu Sayısı), Ağustos 1964, s.75-87.; Şerif Baştav, "Eski Türklerde Harp Taktiği", **Makaleler**, III, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Emine Erdoğan), Berikan Yay., Ankara 2005, s.179-194.; Erdemir, a.g.m., s.938 vd.; Peter Golden, "War and Warfare in the Pre-Cinggisid Western Steppes of Eurasia", (ed. N. Di Cosmo), **Warfare in Inner Asian History (500-1800)**, Leiden, Brill, 2002, s.105-172.

[167] Ramazan Şeşen, "Eski Araplara Göre Türkler", **Türkiyat Mecmuası**, XV (l968), s.12 vd.

[168] Ayrıntılı bilgi için bkz., Hakkı Dursun Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, İstanbul, 1976.; Zekeriya Kitapçı, **Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler**, Konya, 1988.; Aynı yazar, **Yeni İslâm Tarihi ve Türkler**, I-II, Konya, 1995., Akdes Nimet Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Harezm ve Semerkand'ı

yaşandığı bu dönemde, Arap (Emevî) fütuhatının menfî karakteri, Türklerin İslâmiyet'i kabul sürecini olumsuz etkilemiştir.[169] Bununla beraber aralarında kadınların da bulunduğu[170] bazı Türk gruplarının, muhtelif yollarla İslâm ülkelerine girerek askerî alanda görev yaptıkları ve özellikle Bizans hududunda oluşturulan "avâsım-sugûr" bölgesinin vazgeçilmez gazileri haline geldikleri görülmektedir.[171]

Abbasîlerle beraber Türk-Arap ilişkilerinde yeni dönem başlamıştır. Özellikle 751 tarihindeki Talas savaşıyla başlayan iyi ilişkiler, büyük Türk kitlelerinin İslâmiyet'i kabulüyle devam etmiş ve X-XI. yüzyıllarda Türkler arasında İslâmiyet hızla yayılmıştır. Gerek "Avâsım-sugûr" bölgesinde, gerekse başta halifeler olmak üzere büyük devlet ricalinin hâssa alaylarında gösterdikleri askerî maharet ile dikkat çeken Türklerin kitleler halinde Müslüman olması, İslâm dünyasında memnuniyetle karşılanmıştır. Öyle ki İslâm dünyasını, içerisinde bulunduğu sıkıntılardan Türklerin kurtaracağına dair bir inanış doğmuş, hatta bu hususu teyit eden hadis-i şerifler ve çeşitli rivayetler yayılmağa başlamıştır[172]. Bunlardan bazıları Kaşgarlı Mahmud'un

---

Zabtı", **DTCFD**, VI/5, (Kasım-Aralık 1948), s.388 vd.; R. N. Frye-Adnan Sayılı, "Selçuklulardan Evvel Orta Şark'ta Türkler", **Belleten** X/37(Ocak 1946), s.104-129.

[169] Bu durum Emevî yayılmacılığının menfi karakteri neticesinde gerçekleşmiştir (Turgut Akpınar, **Türk Tarihinde İslâmiyet**, İstanbul, 1994, s.43-53; Kitapçı, **Yeni İslâm Tarihi ve Türkler**, s.249 vd.; Osman Turan, **Selçuklular ve İslâmiyet**, İstanbul, 1998., s.11; Yıldız, a.g.e., s.14 vd.)

[170] Geniş bilgi için bkz., Zekeriya Kitapçı, **Mukaddes Çevreler ve Eski Hilafet Ülkelerinde Türk Hatunları**, Konya 1995.

[171] Memlûk denilen bu Türk "köle"lerin, ev veya bağ-bahçe işlerinde kullanılmadığı, bunların başta halîfeler olmak üzere büyük komutanlar ve eyalet valileri tarafından şehirlerde bir nevi "özel muhafız kıtası" olarak tutuldukları ve toplum içinde saygın bir yere sahip oldukları bilinmektedir. Arap İslâm kaynaklarında bu konuda oldukça etkileyici kayıtlar bulunmaktadır (Toplu bilgi için bkz., Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, s.148, 187-188, 251-252 ve muhtelif yerler.; Yıldız, a.g.e., s.57 vd.; Zekeriya Kitapçı, **Orta -Doğuda Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru**, TDAV Yay., İstanbul, 1987.; Akdes Nimet Kurat, "İslâmın İlk Devirlerinde Arap Şehirlerine Yerleştirilen İlk Türkler", **Türk Kültürü**, X/l 12 (Şubat 1972), s.217 vd.; Abdulkadir İnan, "Şark Klasik Edebiyatında Türkler ve Türk Ordusu", **Makaleler ve İncelemeler**, II, TTK Yay., Ankara 1998, s.284.; Aynı yazar, "Dandanakan'dan Malazgirt'e", **Makaleler ve İncelemeler**, II, TTK Yay., Ankara 1998., s.282.)

[172] Bunlardan bazıları Kaşgarlı Mahmud'un rivayet ettiği, "Ulu ve yüce Tanrı diyor ki; Benim Türk adını verdiğim bir ordum vardır, Onu doğuda yerleştirdim. Herhangi bir kavme kızarsam onların üzerine bu ordumu gönderirim" ve "Türkler size dokunmadıkça siz de Türklere dokunmayın" hadis-i

rivayet ettiği, "Ulu ve yüce Tanrı diyor ki; Benim Türk adını verdiğim bir ordum vardır, Onu doğuda yerleştirdim. Herhangi bir kavme kızarsam onların üzerine bu ordumu gönderirim" ve "Türkler size dokunmadıkça siz de Türklere dokunmayın" hadis-i şerifleridir. Selçukluların ortaya çıkmasından sonra da rivayet edilen bir hadis-i şerif de "Horasan'da güzel yüzlü ve Arap olmayan, hâkim bir insan çıkacak. Adı benim gibi Muhammed olacak ve Buveyhîlerin tahakkümüne nihayet verecektir. Horasan'da büyük Darvazâr'a kadar fetihler yapacak, tek silahlı kalıncaya kadar kılıcı bırakmayacak. İran, Irak ve Mekke hutbelerinde adı okunacaktır." şeklindedir. Bu hadislerin sahih olup olmadığı konusunda ihtilaf söz konusudur. Buna rağmen bu rivayetler, İslam toplumunun Türklere gösterdiği teveccühü ve beklentileri ortaya koyması bakımından anlamlıdır.

Bu konuda Ebu Hanîfe'ye atfolunan bir rivayet de dikkate şayandır. Bu rivayete göre Ebû Hanîfe Veda Haccı esnasında iken "Ey Allahım! Ben senin için Muhammed'in şeriatını takrir ettim; içtihadım doğru ve mezhebim hak ise yardım et" diye niyazda bulunur. Kabe'den bir hâtif ses duyurlur: "Hakkı, doğru söyledin; kılıç Türklerin elinde bulundukça senin mezhebin zeval olmasın." Bu rivayeti değerlendiren Râvendî, "Allaha hamd olsun ki artık İslâmın arkası kuvvetli ve Hanefî mezhebi mensupları mes'uddurlar. Arap, Acem, Rum ve Rus diyarlarında kılıç Türklerin elindedir. Selçuklu Sultanları Hanefî âlimlerini o kadar himaye etmişlerdir ki onların sevgisi ihtiyar ve gençlerin kalbinde bâkidir" demektedir.[173]

şerifleridir. Selçukluların ortaya çıkmasından sonra rivayet edilen bir hadis-i şerif de "Horasan'da güzel yüzlü ve Arap olmayan, hâkim bir insan çıkacak; adı benim gibi Muhammed olacak ve Buveyhîlerin tahakkümüne nihayet verecektir. Horasan'da büyük Darvazâr'a kadar fetihler yapacak, tek silahlı kalıncaya kadar kılıcı bırakmayacak; İran, Irak ve Mekke hutbelerinde adı okunacaktır." şeklindedir. Bu hadislerin büyük kısmının gayr-ı sahih olduğu malumdur. Ancak rivayetler, önemli olan İslâm toplumunun Türklere gösterdiği teveccühü ve beklentileri ortaya koyması bakımından anlamlıdır (Bu konuda ayrıntılı bilgi için Zekeriya Kitapçı, **Hz. Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı**, İstanbul 1988.).

[173] er-Râvendî, s.17-18.; (Türkçe terc., s.17-18.)

Türklerin İslâm dünyasına girmeleri ve Müslümanlar üzerindeki etkilerini Arap müelliflerin eserlerinde görmek mümkündür. Bu müelliflerin hemen hepsi Türklerin özelliklerinden bahsederken savaşçılıkları ve silah kullanmaktaki maharetlerine dikkat çekmişlerdir. Özellikle el-Câhiz'in "Fezâilü'l-Etrâk" [174] ve İbn Hassûl'un "Tafzîlü'l-Etrâk" [175] isimli eserleri doğrudan doğruya Türklerin muhtelif özellikleri ve savaşçılık konusundaki maharetlerinden bahsetmektedir. Bunların dışında Arap şair el-Gazzî'nin, Türkler hakkında "Onlar öyle bir kavimdir ki barışta karşılaşırlarsa melek olurlar, savaştıkları zaman ise ifrit kesilirler", XI. yüzyıl şairlerinden Ebul Fityan'ın "Türkler de insanlardan bir kısımdır. Ancak onlar en kuvvetli ve savaşta kırılması çok güç olan insanlardandır" sözleri, İslâm toplumu içerisinde Türklerin yeri ve savaşçı özelliklerinin ne derece karakteristik bir hal almış olduğunu göstermektedir.

Türklerin İslâm dünyasındaki ağırlıkları, ilk Müslüman Türk devletlerinin kurulmasıyla daha da artmıştır. Bu süreçte eski ananelerini devam ettirmek suretiyle geleneksel Türk devlet ve teşkilât yapısını koruyan Türkler, karşılarına çıkan yeniliklere ayak uydurmayı da ihmal etmemişler ve birçok hususta olduğu gibi askerî teşkilât ve ordu nizamında da Ortaçağ İslâm devletlerine has bazı uygulamaları benimsemişlerdir. Bu cümleden olmak üzere önce Karahanlı ve Gazneliler, daha sonra ise Büyük Selçuklular, gerek telakki gerekse teşkilât bakımından Türk/Türkmen geleneğini muhafaza etmekle beraber, klasik Ortaçağ İslâm devletlerine has bir payitaht düzeni, buna uygun bir teşkilât yapısı ve sivil idare kadrosu oluşturmuşlar, kuvvetli bir merkeziyet sistemi takip etmeye başlayarak askerî yapı ve ordu düzenini buna göre tanzim etmişlerdir.

---

[174] Ebu Osman Amr b. Bahr el-Câhiz, **Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri**, (Çev. Ramazan Şeşen), TKAE Yay., Ankara 1988.

[175] İbn Hassûl, **Tafzîlü'l-Etrâk 'Ala Sâ'iri'l-Ecnâd**, (Neşr ve Terc. Abbas Azzavî-Şerafeddin Yaltkaya, "İbn Hassûl'un Türkler Hakkında Bir Eseri", **Belleten**, IV/14-15, (1940), s.235-266 + 1-51 (Arapça metin).

Bu değişimin ilk belirtilerini ilk Müslüman Türk devleti olarak kabul edilen Karahanlılarda görmek mümkündür. Esasen Karahanlılar, sonraki Müslüman Türk devletlerine nazaran Orta Asya geleneğine en yakın devlet olarak nitelendirilebilir. Bununla beraber klasik İslam kurumlarının, anane ve teşkilat yapısının Türk devletlerinde uygulanmasına ilişkin ilk örneklere Karahanlılarda rastlanır.

Karahanlılarda ordu, saray muhafızları, hassa ordusu, hanedan mensupları ile valilerin ve sair devlet adamlarının kuvvetleri ve devlete tâbi Çiğil, Karluk, Uğrak vb. Türk boy ve budunlarının kuvvetleri olmak üzere dört unsurdan teşekkül etmekteydi.[176]

Saray muhafızları, Büyük Selçuklu, Gazneli ve sair Müslüman Türk devletlerinde olduğu gibi sarayı ve hükümdarı korumakla görevli idiler. Bunlardan "yatgak" adı verilenler gece, "turgak" adı verilenler[177] ise gündüz muhafızı idiler ve aşağıda da belirtileceği üzere sonraki Müslüman Türk devletlerinde de varlıklarını devam ettirdiler.[178] Bunların dışında tuğcu, kişçi, kuşçu, okçu-yaycı, silâhdâr ve alemdârların saray ve hükümdarın emri altında bulunan ve özel görevleri olan kapıkulu mensupları arasında bulundukları muhakkaktır. Kapıkulu askerinin önemli bir kısmı yaya olup atlı muhafız birlikleri (hares) de mevcut idi. Hükümdar dışında öteki devlet adamlarının da şahıslarına bağlı gulâmları vardı.[179]

Mahiyeti hakkında fala bilgi bulunmayan Karahanlı hassa ordusunun Muhammed Arslan Han döneminde (1102-1130), 12.000 Türk köleden müteşekkil olduğu görülmektedir. Yusuf Has Hâcib de 12.000 kişilik ordunun yeterli ve büyük bir ordu olduğunu zikretmiştir ki buna göre bu sayının

---

[176] Reşat Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, TTK Yay., Ankara 2002, s.224-227.s.193.

[177] **DLT**, III, s.42.; **KB**, b. 952, 608, 1606, 2533, 2536; Nizâmü'l-mülk, s.136. (Türkçe terc., s.129.; Reşîdü'd-dîn, II/5, s.172.

[178] Bu konu üzerinde aşağıda durulacaktır.

[179] Genç, a.g.e., s.193-199. ("Dîvân-ı 'Arz" hakkında "teşkilat bahsinde geniş bilgi verilmiştir)

standardı belirttiği söylenebilir.[180] Gerek saray muhafızlarının ve gerekse hassa ordusunun işleri, ilk defa Hz Ömer döneminde kurulduğu ve Emeviler, Abbasiler, Gazneliler, Selçuklular ve sair Müslüman Türk devletlerinde de mevcut olduğu bilinen "Dîvân-ı ‘Arz” veya “Dîvân-ı Ceyş" tarafından yürütülürdü. Bu dîvân, ordunun malzeme ve ihtiyaçlarına bakar, maaşlarını verir, bunlarla ilgili defterleri tutar ve askerin yoklama ve teftişiyle ilgilenirdi. Asker yoklamasının yapıldığı deftere "Ay Bitiği" denir ve bu defter muayyen zamanlarda sürekli yenilenirdi.[181]

Karahanlı ordusunu oluşturan diğer unsur da devletin belli bölgelerine veya vilâyetlere gönderilmiş olan hanedan mensuplarının ve devlet adamlarına bağlı kuvvetlerdi. Bunlar idarecisi bulundukları bölgenin büyüklüğüne göre farklı sayılarda asker beslemekteydiler ve bu askerlere "ashâb-ı etrâf, azîzân-ı dergâh veya nevbetsâlârân" denilmekteydi. Devlet merkezi kuvvetli olduğu dönemlerde, bu birlikler savaşlara katılmışlar ve Karahanlı ordusunun mühim bir kuvveti haline gelmişlerdi. Ancak merkezin otoritesinin zayıfladığı dönemlerde ise, kendi başlarına buyruk olup hareketlerinde serbest davranmışlardır.[182]

Devlete bağlı Çiğil, Karluk, Uğrak vb Türk boy ve budunlarına mensup kuvvetler de Karahanlı ordusunun unsurlarından biri oluşturuyordu.[183] Bunlardan Çiğlilerin ağırlığı hayli fazla idi.[184] Yine, Karluklar, Uğraklar, Basmıllar ve Çomullar da bu kuvvetler arası bulunur ve zaman zaman orduya iştirak ederlerdi.[185]

---

[180] Kutadgu Bilig’de de ideal ordunun 12 kişilik olduğu zikredilmiştir (**KB**, 2334.)

[181] Genç, a.g.e., s.199-201.

[182] Genç, a.g.e., s.201-202.

[183] Bu boylar hakkında geniş bilgi için bkz., Ekber Necef, **Karahanlılar**, İstanbul 2005, s.61-123.

[184] Necef, a.g.e., s.88.

[185] Genç, a.g.e., s.202-203.

Karahanlı ordusunun başkumandanı hükümdar olmakla beraber, orduya şehzadeler ile sübaşı adı verilen komutanlar da kumanda ederdi. Ordu “otağ”, “hayl” ve “on otağ” gibi adlarla anılan çeşitli birliklere ayrılmaktaydı. Bugünkü manga karşılığı olan “otağ”, 8-10 erden (asker) meydana geliyordu. Başında bulunan komutana da “otağ başı” deniyordu. "Hayl" ise 25-30 kişilik bir birlik olup, bugünkü bir takıma eşitti. Başındaki komutan da "hayl başı" unvanı ile anılıyordu. “On otağ” da 80-100 erden (asker) oluşuyordu. Bu da bugünkü bir bölüğün tam karşılığı idi. Ayrıca, 4 ilâ 12 bin kişi arasında değişen bağımsız büyük birlikler de vardı ve bu bağımsız büyük birliklere "sübaşı"lar komuta etmekteydi.

Orduyu sevk idare işine “sü başlamak” denilirdi. Sefer zamanında ordu, "sağ-sol-ön-arka" seklinde guruplara bölünerek tertipleniyordu. Öncü birliğe, "yezek"[186], keşif birliğine ise "tutgak"[187] deniliyordu. Ordu geçici konaklamasını "toy" denilen yerde yapmaktaydı. Ordugâh ise "han toyı" denilen yerlerde kuruluyordu. "Han toyu", "sakçı"[188] adı verilen nöbetçiler tarafından sıkı bir şekilde korunmaktaydı. "Sakçı"lar, düşman casuslarının sızma ve sabotaj faaliyetlerine karşı "im", yani parola kullanmaktaydılar. Parolayı bilmeyen kimse ise derhal öldürülmekteydi.[189]

Gazne ordusu da ağırlıklı olarak gulâm sistemine dayanıyordu. Ancak, bu kuvvetin yanında, tâbi devlet kuvvetleri, Türkmenler ve bölge kuvvetleri ve gaziler (mutavvi'a/mutavvi‘un) de Gazne ordusunu oluşturan unsurlar arasında idi.[190] Bazı yazarlara göre gulâm sistemini en başarılı şekilde uygulayan devletlerin başında Gazneliler gelmekte idi. Gulâmlar

---

[186] **DLT**, III/18; III/88.

[187] **DLT**, I/467.

[188] **DLT**, I/333, 471 [Nöbetçinin, bekçinin kaleyi ve atı koruyabilmek için uyanık olmasını emreden söz de “sak sak”dır (**DLT**, I/333.)]

[189] Genç, a.g.e., s.203-223.; Koca, **Türk Kültürünün Temelleri**, s.89.

[190] C. E. Bosworth, “Ghaznavid Military Organization”, **Der Islam**, XXXVI (1960), s.37-77.; Güller Nuhoğlu, **Beyhakî Tarihi’ne Göre Gazneliler’de Devlet Teşkilâtı ve Kültür**, (İÜ SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1995., s.307-321.

içerisinde sultanın hassa ordusunu oluşturan ve "gulâmân-ı saray" diye adlandırılan grup önem arz etmekteydi. "Gulâmân-ı saray" içerisinden seçilerek sultanın muhafazası için görevlendirilen gulâmlara "gulâmân-ı has" veya "gulâmân-ı sultanî" denirdi. "Gulâmân-ı saray"ı oluşturan her grubun kendine özgü kıyafetleri ve silahları vardı. "Gulâman-ı saray", dergâhta bulunan ve "visak/çadır" adı verilen koğuşlarda barınır, "gulâman-ı hâs"lar ise "saray-ı gulâman-ı hâs" adı verilen binada kalırlardı.[191]

Muhtemelen tamamı Türk asıllı olan ve sayıları 4000-6000 arasında değişen "gulâman-ı saray", "sâlâr-ı gulâman" veya "salâr-ı gulâmân-ı saray"[192] adı verilen bir kumandanın emri altında bulurdu. "Sâlâr-ı gulâmân", Türk asıllı olup kılıç ehli arasında makamca "hâcib-i bozorg"dan sonra gelirdi. Sultanın başkanlık ettiği bütün istişarî meclislere katılır ve askerî konularda fikir beyan edebilirdi. Sefer dışında gulâmların eğitimiyle meşgul olur, onları her an sefere hazır bir halde bulundurur ve ordu kumandanlığı yapardı.[193] Gulâmların yazımı, ihtiyaçlarının karşılanması, maaşlarının ödenmesi gibi idarî işler ise Dîvân-ı 'arz tarafından yapılırdı.[194]

Gazne ordusunu oluşturan diğer bir unsur da tâbi devlet kuvvetleri idi. Zira Ortaçağ devletler hukukuna göre tâbi hükümdarların metbû hükümdara karşı görev ve salahiyetlerinden biri belirli miktarda askerle seferlere katılmaktı. Gazneliler de tâbi devletlerden ordu talebinde bulunmuşlar, ancak Gazne ordusunun sayıca çokluğu sebebiyle bu yola sıkça başvurmamışlardı.[195]

---

[191] Nuhoğlu, a.g.t., s.310-311.

[192] Hasan Enverî, **Istılâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selçûkî**, Tahran 2535., s.39.

[193] Nuhoğlu, a.g.t., s.312-313.

[194] C. E. Bosworth, "The Early Ghaznavids",**The Cambridge History of Iran**, IV, (From the Arab Invasion to the Saljuqs), (Edited by R. N. Frye), Cambridge University Press, 1975, s.181-182, 188.; Hasan Enverî, s.116-121.; Nuhoğlu, a.g.t., s.275-279.

[195] Nuhoğlu, a.g.t., s.316.

Mahmud zamanında Horasan'a yerleşmelerine izin verilen Türkmenler ve belirli seferlerde harp sahasına yakın bölgelerden toplanan milis kuvvetleri ile özellikle Müslüman olmayan devletlere karşı düzenlenen seferlere iştirak eden gönüllü gazi birlikleri de Gazne ordusunda önemli yer tutardı. Sultan Mahmud'un Hindistan seferleri sırasında Gazne ordusunda çok sayıda gazi bulunmaktaydı. Sultan Mes'ud zamanında sadece, Lahor'da bir ordugâhta toplanmış bulunan Hindistan bölgesi gazilerinin sayısı 10.000 piyade idi. Gazneliler cemiyet için zararlı ve işsiz kütleleri yabancı diyarlar üzerine yönlendirmek suretiyle hem imparatorluğu sükûna kavuşturmuş hem de onlara servet yollarını açmışlardı. Gaziler, gulâmlar gibi maaşlı olmayıp yalnız ganimetlerden hisse alırlardı. Hindistan gibi zengin bir bölgeye yapılan seferlerde bu ganimet payı oldukça yüksek idi. Gaziler, "sâlâr-ı gaziyan" diye adlandırılan bölgesel kumandanların emri altında bulunurlardı.[196]

Gazne ordusundaki birliklerin sayısı hakkında kaynak eserler net bilgiler vermemektedir. Ancak Beyhakî'de zikredilen "on kölelik visak" ibaresinden hareketle birliklerin onlu sisteme göre oluşturuldukları düşünülebilir. Muharip sınıflar atlı ve yaya olmak üzere başlıca iki sınıftan oluşmaktadır. Ancak sevâr/süvâr ve piyade olarak adlandırılan bu sınıfların sayı yönünden birbirine oranı hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Fakat meydan savaşlarında süvarilerin piyadelere göre fazlalığı dikkat çekmektedir. Ordudaki süvari birlikleri yanında sultanın da şahsına ait daimi bir süvari gücü vardı. Türk ve Hintlilerden oluşan ve Beyhakî tarafından en fazla 4000 olmak üzere muhtelif sayılarda verilen ve muhtemelen bundan çok daha yüksek sayılara ulaşan bu birlik "sevâr-i sultanî", "sevâr-i dergâhî" veya "severân-i dergâhî" olarak adlandırılırdı.[197]

---

[196] Nuhoğlu, a.316-320.

[197] Nuhoğlu, a.g.t., s.323-324.

Gazne ordusunun komuta zincirindeki en küçük rütbe “ser-i visâk” veya “hayl-taş”[198] olup muhtemelen 10 süvarinin kumandanı idi. Sayıları en az 500 olan hayl-taşlardan önemli savaşlarda bir birlik oluşturulup, bir hâcibin emrine verilir, binicilikteki maharetleri sebebiyle daha ziyade öncü birlik veya ricat eden düşman ordusunu kovalamak üzere gönderilirler, ayrıca haberleşme ve sair merasimlerde de görevlendirilirlerdi. Bunun üstündeki rütbeler ise kâid, serheng ve hâcib idi. Ordudaki en üst makam ise sâlâr veya sipehsâlârlıktı.[199]

Gaznelilerde çağdaşları İslâm devletlerinde Türk ve Sâsânî tarzı olarak adlandırılan iki savaş sisteminin hâkim olduğu görülmektedir. Birlik (bölük) esasına dayanan Türk tarzına cevk (fevc) adı verilir. Kalb (merkez), meymene (sağ kanat), meysere (sol kanat), mukaddem, telâye veya talia (öncü kuvvetler), saka veya mâyedâr (ardcı kuvvetler) olarak tertip edilen Sasanî sistemi ise Beyhakî tarafından tabiye olarak adlandırılmıştır. Gazneliler sahte ric’ate dayanan "Turan taktiği"ni de uygulamışlardır.[200]

Selçukluların İslam ülkelerine hâkim olmalarıyla hem Türk devletlerinin hem de İslam medeniyeti ve Müslüman kavimlerin tarihinde yeni bir dönemin başladığı söylenebilir. Zira Büyük Selçuklular eski Türk devlet geleneği ve teşkilat yapısıyla İslam kurumları arasında ahenkli bir uyum kurmayı başarmışlar ve bu yapıyı kendilerinden sonra kurulan Türk ve İslam devletlerine de aktarmışlardır. Büyük Selçukluların kendilerinden sonraki Türk devletlerine miras olarak bıraktıkları en güçlü yapıların başında ordu ve askerî teşkilat gelmektedir. Nitekim gerek devlet otoritesinin zayıflamasıyla ortaya çıkan siyasî teşekküller, gerekse Büyük Selçuklularda doğrudan

---

[198] Hasan Enverî, s.131, 133, 214.
[199] Hasan Enverî, s.132-133.
[200] Nuhoğlu, a.g.t., s.321-322.

bağlantısı olmayan birçok Türk devletlerinde tesis edilen askerî teşkilatta Büyük Selçuklu mirasının izlerini görmek mümkündür.[201]

Büyük Selçuklu ordusu gulâmlardan oluşan hassa ordusu, ıktâ‘ askerleri tabi devlet kuvvetleri, şehir bölge kuvvetleri ve gönüllülerden oluşmakta idi. Bunlardan gulâmlar, devletin ve sultanın dayandığı başlıca kuvvetlerdi. Saraya alınan gulâmlar, yaklaşık 4000 kişiden oluşur, bu 4000 kişinin 3000'i ordu kumandanlarının, "gulâmân-ı hâs" adı verilen 1000'i ise bizzat sultanın emri altında bulunurdu. "Gulâmân-ı hâs"ın da 200'ü seçilir ve bunlar sultanın hizmet ve muhafaza işlerini görürlerdi. "Müfredân" ismi verilen bu 200 gulâm, 50'şer kişilik gruplar halindeydiler. Bu grupların başında onların eğitiminden sorumlu olan ve onlara komuta eden "nakîb"ler bulunurdu. 200 kişilik müfred grubundan da 20 kişi seçilir ve bunlar da Sultan'ın tahtının etrafında dururlardı. Bunların kılıç kayışları (hamâyil) ve kalkanları altından, geri kalan 180'ininki ise gümüşten olurdu.[202] Gulâmlar, "Dîvân-ı 'Arz" tarafından tutulan defterlere kayıtlı olup üç ayda bir "bistegânî"[203] denilen maaş alırlardı.[204]

---

[201] Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklu Devleti'nin Askerî Teşkilâtının Eyyûbî Devleti Askerî Teşkilâtına Tesiri", **Belleten**, LIV/209 (1990), s.117-120.; Altan Çetin, "Selçuklu Teşkilatı'nın Memlûklere Tesiri", **Belleten**, LXIII/251, (2004)., s.105-130. [Hiçbir zaman Selçuklu hakimiyeti altına girmemiş olan Hindistan Türk devletlerinde bile benzer uygulamalara rastlanmaktadır (M. Fuad Köprülü, "Orta zaman Türk Hukukî Müesseseleri", **Belleten**, II/5-6, Ankara, 1938., s.61-63.)]

[202] Nizâmü'l-mülk, 126., (Türkçe terc., s.118.). Ayrıca bkz., Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, s.133-134.; Koca, **Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür**, s.84.

[203] Birçok araştırmacı bu kelimeyi, "bitegani, bişegani, pişegani" şeklinde zikretmiştir. Hâlbuki kelimenin aslı "bistgânî/bistegânî (بستگاني)" olub özellikle Gazneli ve Selçuklu dönemi kaynaklarında rastlanmaktadır. Hasan Enverî, kelimenin Beyhakî, Nizâmü'l-mülk ve muhtelif şairler tarafından ne şekilde ve hangi anlamlarda kullanıldığını zikrettikten sonra bazı araştırmacıların kelimenin etimolojisi hakkındaki görüşlerini vermiştir. Müellifin de ifade ettiği gibi kelimenin aslının nereden geldiği belli olmayıp araştırmacıların görüşleri tahminden ibarettir. Kaynaklarda, orduya ödenen maaş anlamında kullanılıldığı anlaşılmakla beraber üç ayda bir mi, yirmi günde bir mi yoksa senelik veya aylık olarak mı ödendiğine dair kesin bir hüküm çıkarmak mümkün değildir (Hasan Enverî, s.79-82.). Kaynaklarda maaş anlamında "mevâcib", "müşâhere", "ulûfe" ve "câmegî" kelimelerinin de kullanıldığı görülmektedir ki bu tabirler hakkında aşağıda bilgi verilecektir.

[204] Nizâmü'l-mülk, kadîm padişahların usulünde ıktâ‘ tevcihi olmayıp herkese rütbeleri nisbetinde yılda dört defa olmak üzere maaş (mevâcib) verildiğini, nakit olarak ödenen bu maaş sayesinde zengin bir durumda bulunan gulâmların, kendilerine verilen vazifeler için daima hazır bulunup işlerini doğru

Yetiştirilmek üzere saraya alınan ve belli bir eğitimden geçtikten sonra "saray teşkilâtında" ve "eyalet teşkilâtında" çeşitli makamları işgal eden gulâmlar, devletin ve Sultan'ın dayandığı başlıca kuvvetlerdi. Bu sebeple gerek barış zamanı gerekse seferde gulâmların oynadıkları roller çok büyüktü. Ancak fonksiyonu ne olursa olsun daima merkezde bulunan gulâmların asıl görevi sultanı ve sarayı korumak idi.[205] Selçuklu ordusunda görev yapan her kumandan ve ileri gelen devlet erkânının da değişik miktarlarda gulâmları vardı.[206]

Büyük Selçuklu ordusunun diğer önemli bir unsuru ıktâ' askerleriydi. Klasik İslam müesseselerinden biri olan ıktâ' sisteminin tarihî tekâmülünde Selçuklular devri özel bir ter teşkil eder. Bu dönemde Nizâmü'l-mülk marifetiyle tesis edilen ıktâ' nizâmı, yapılan bazı değişikliklerin ardından öylesine düzenli ve yaygın bir şekilde uygulanmıştır ki bazı müellifler ıktâ' sistemini Nizâmü'l-mülk'le özdeşleştirmişler ve söz konusu sistemin ilk defa Nizâmü'l-mülk eliyle Selçuklular döneminde uygulanmaya başlandığını zikretmişlerdir. Hâlbuki Nizâmü'l-mülk'ün yaptığı iş, daha önceki dönemlerde uygulanan ıktâ'nın aksayan yönlerini tadil etmek ve Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasî, ictimaî ve iktisadî şartlarına göre yeniden tanzim etmek ve önceki dönemlerde yaygın bir şekilde uygulanan ıktâ'nın idarî ve iktisadî fonksiyonları yanında askerî bir işlev kazanmasını sağlamaktır. Bu şekliyle Selçuklu ıktâ'ı hem nazariyat hem de fiiliyatta daha önceki İslâm devletlerinde

---

yaptıklarını söyleyerek Selçuklu yöneticilerine "ehl-i ıktâ'"ve "gulâmân" olarak tefrik ettiği orduya ödenecek paranın (mâl) belli edilmesini, "gulâmların" paranın (mâl) zamanı gelince kendilerine verilmesini söylemekte ve ödemenin (vech), muhabbet, birlik ve beraberlik duygularının pekiştirilmesi için bizzat Sultan tarafından yapılmasını önermiştir (Nizâmü'l-mülk, s.134., Türkçe terc., s.127.). Büyük Selçuklularda Sultan Melikşâh döneminde gulâmlara ödenen maaş miktarının 600-700 bin dinar olduğu görülmektedir (el-Hüseynî, s.46.).

[205] Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, s.249.; İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, İstanbul 1973., s.147.

[206] Toplu bilgi için bkz., Köymen, a.g.e., s.242-243.

görülen klasik ıktâ‘ modelinden farklı olup toprağa bağlı ordu sisteminin kurulmasına zemin hazırlamıştır.[207]

Savaşmanın dışında hiç bir işle uğraşmayan bu askerlerin miktarı, aldıkları ıktâ‘ların oranı ve bu orana göre beslemekle yükümlü oldukları asker sayısı “Divân-ı ‘arz” tarafından tutulan defterlerde kayıtlı idi. [208] Iktâ‘ sahiplerinin askerlerinden ölen veya başka bir sebeple kaybolan olursa derhal bildirmek zorundaydı. Iktâ‘ sahipleri reayasına kötü muamele edemez ve zorla mal talebinde de bulunamazdı. Böyle davranmayan ıktâ sahiplerini reaya bizzat Sultana şikâyet edebilirdi. Melikşâh döneminde 46.000’e ulaşan ıktâ‘ askerlerinin sefer sırasındaki her türlü ihtiyaçları “Dîvân-ı ‘Arz” tarafından karşılanırdı. Görevde oldukları süre zarfında ıktâ‘larını bağlı oldukları bölgeden değil vazife yaptıkları beldeden alabilirlerdi. Selçuklu ordusunun asıl unsurunu teşkil eden ıktâ‘lı askerler protokol gereği, merkezden gönderilen gulâm emirlerin kumandasına verilebiliyordu.[209]

Büyük Selçuklu ordusunun iki temel unsurunu oluşturan gulâmlar ve ıktâ‘lı askerler dışında bir diğer unsur da hanedana mensup meliklerin, ileri gelen devlet erkânının ve emirlerin sahip olduğu kuvvetler idi. Meliklerin sahib olduğu ordu, tıpkı merkezde olduğu gibi daimî ve maaşlı gulâmlarla gerektiğinde hizmete çağrılan ıktâlı askerlerden oluşmaktaydı. Bu orduyla melikler bazen uclarda fütuhat yaparlar, bazen de kendi aralarında yaptıkları kavgalarda çarpışırlardı. Hatta saltanat iddiasıyla Sultan’a isyan edenler bile olurdu. Ayrıca devlet erkânının da şahıslarına bağlı gulâmlardan oluşan hassa birlikleri vardı.[210]

---

[207] Iktâ‘ sistemi ve Selçuklu devri uygulaması hakkında aşağıda bilgi verilecektir.

[208] Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, s.186.; M. Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, AÜDTCF Tarih Araş. Ens., II/2-3 (1964),, s.328-329.; Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, s.158, Fuad Köprülü, “Arz”, **İA**, I, İstanbul 1992., s.659.; Aydın Taneri, “Dîvân” (Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklularında), **DİA**, IX, İstanbul 1994, s.383-385.

[209] Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, s.149-151.

[210] Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, s.151-152; Koca, a.g.e., s.95-103.

Tâbi hükümdarların, tâbiiyet şartları gereğince, savaş esnasında vermeyi taahhüt etkileri kuvvetler de Büyük Selçuklu ordusunda önemli bir yekûn tutuyordu. Tâbi devlet kuvvetlerinin sayısı, ne şekilde orduya katılacakları yapılan tabiiyet antlaşmalarıyla belirlenir ve bu anlaşmaya uymamak metbû hükümdara karşı bir isyan olarak değerlendirilirdi.[211]

Büyük Selçuklu ordusunun unsurları arasında yer alan Türkmenler ise devletin kuruluş sürecinde ordunun büyük kısmını teşkil ediyorlardı. Fakat Türkmenler daimî ve düzenli ordu niteliği taşımıyorlar, üstelik merkezî devlet anlayışı ve buna paralel olarak gelişen siyasî, idarî ve askerî idare tarzına uyum sağlayamıyorlardı. Bu durum merkezî idareyle Türkmenlerin arasını iyice açtı ve Türkmenler, her fırsatta devlet otoritesine karşı çıkmaya başladılar. Bu sebeple Büyük Selçuklular gulâmlardan ve ıktâ askerlerinden teşekkül eden bir ordu kurarak Türkmenlerin ordu içerisindeki etkinliğine son verdiler. Türkmenlerin bir kısmı devlet otoritesinden uzak bölgelere çekildi. Bir kısmı ise bizzat Büyük Selçuklu sultanları tarafından Anadolu'ya gönderildi. Böylece Türkmenler doğrudan doğruya Büyük Selçuklu kadrosu içinde olmasalar da devletin sınırlarının genişletilmesi ve yeni fetih hareketlerine öncülük yapmaları bakımından askerî işlevlerini devam ettirdiler. Bu arada Büyük Selçuklu ordusunun düzenlediği seferlere katılmaktan da

---

[211] Diğer tâbiiyyet şart ve mükellefiyletleri, yıllık haraç vermek, metbû' hükümdar adına hutbe okutmak ve metbû' hükümdar asına sikke darp ettirmektir. Bunların dışında, metbû' hükümdar "sultan" unvanını taşırken, tâbi hükümdarın "melik" unvanını kullanması, metbû' hükümdarın sarayının kapısında günde beş nevbet çalınırken, tâbi hükümdarın üç nevbetle yetinmesi, metbû' hükümdar nezdinde hükümdar soyundan ve ekseriya tâbi hükümdarın oğullarından rehineler bulundurulması ve gibi hususlar da klasik tabiiyet alâmetlerinden kabul edilmiştir. Buna mukabil her tâbi hükümdar, metbû' hükümdarın menfaatlerini haleldar etmemek kayıt ve şartıyla iç ve dış işlerinde tamamıyla müstakil olup, üçüncü bir devletle harp veya sulh yapmakta, elçiler gönderip, elçiler kabul etmekte serbesttir. Şu halde, tâbi hükümdar, tâbi devlet hudutları içinde hükümranlık haklarına sahiptir. Yalnız bu hak ve salâhiyetler, metbû' hükümdarın, her istediği zaman tâbi devlet sınırlarını aşamayacağı mânasına gelmez. Hatta metbû' hükümdar bu hususta sebep göstermeğe de mecbur değildir. Diğer taraftan, herhangi iç ve dış mesele dolayısıyla müşkül duruma düşmüş olan tâbi hükümdar, yardım istediği takdirde, metbû' hükümdar onun yardımına koşmak zorundadır. Bu da metbû' hükümdarın mükellefiyetini teşkil eder. Ayrıca tâbi (vassal) hükümdarların da tıpkı metbû' hükümdarlar gibi, maddî ve manevî hâkimiyet sembolleri olduğu bilinmektedir (Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, s.97-98.)

geri durmadılar. Zaman zaman Sultanların teşvikiyle bazen de kendi istekleriyle yürüttükleri akınlarla devletin sınırlarının genişlemesinde ve Anadolu'nun fethinde büyük rol oynadılar.[212]

Büyük Selçuklu ordusundaki diğer bir unsur da gönüllüler idi. Ganimet elde etmek ya da cihad faaliyetlerine katılmak için seferlere katılan bu birliklerin, savaşın kazanılması veya kaybedilmesinde fazla etkileri olmazdı. Gönüllü birlikleri genellikle bulundukları şehrin veya bölgenin adıyla anılıyorlardı. Bunların dışında bir de savaştan sonra elde edilecek ganimetten bir şeyler elde edebilmek için orduyu takip eden ve kaynaklarda "evbâş"[213] veya "ayyâr"lar[214] olarak geçen zümreler vardı[215].

Yaya ve atlılardan oluşan Selçuklu ordularında, kullanılan silahlara ve savaşta gösterilen faaliyetlere göre oluşturulmuş uzman savaşçı gruplar vardı. Bunlar, sadece uzmanlaşmış oldukları silâhları taşımakta ve kullanmaktaydılar. Bu uzman savaşçı grupları arasında "okçu ve yaycılar" (tîrendâzân), "mızrakçılar" (harbedârân), "gürzcüler" (gürzdârân, haratekînîdârân, debûsdârân), "kılıççılar" (şemşîrdârân) "kementçiler" (kemendendâzân), "çarkçılar" (çarhî), "sapancılar" (mekâli'), "mancınıkçılar" (mancınıkî/mancınıkdârân), "arrâdeciler" (arrâdedârân), "nacakçılar" (nâcahdârân), "neftçiler" (neftendâz, neffât), "duvar deliciler" veya "lağımcılar" (nakkabân) bulunmaktaydı. Bunların dışında "meşaleciler",

---

[212] Türkmenler hakkında aşağıda bilgi verilmiştir.

[213] Arapça "vebeş (وبش)" kelimesinin çoğulu olan "evbâş"ın, ortaçağ İslâm aleminde gönüllü asker anlamında kullanıldığına dair kayıtlar bulunmakla beraber başı bozuk, ayak takımı vb menfî anlamlarda kullanıldığı da görülmektedir (**Ahterî Kebîr**, İstanbul 1978., s.54.; **Ferheng-i Fârisî-i Âmid**, I, (Haz. Hasan 'Amîd) Tahran, 1379. I, s.260-261.; **Ferheng-i Câmi'**, I., Tebriz, 1370, s.159.).

[214] İskender b. Keykâvus, ayyârları "cevânmerd"likle denk tutmakta ve ayyârları fütüvvet ehlinde bulunması gereken özelliklerle vasfetmektedir. Yine onun verdiği bilgilere göre bir reis etrafında toplanan ayyârlar, Kuhistan ve Merv gibi büyük şehirlerde önemli zümre halinde meydana getirmektedirler (İskender b. Keykâvus, **Kâbûsnâme**, 44. Fasıl.). Buna karşılık birçok kaynakta ayyâr ve evbâş zümresinin menfî vasıflarla zikredildiği ve bu kelimelerin başıbozuk, hırsız, hilekâr vb anlanlarda kullanıldığı görülmektedir (Ahterî Kebîr, s.318.; **Ferheng-i Fârisî-i Âmid**, II, s.1360.; **Ferheng-i Câmi'**, I., s.798.).

[215] Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, s.260-262.; Koca, **Selçuklularda Ordu Askerî Kültür**, s.116.

"bayraktarlar", "davulcular", "borazancılar" ve ordunun lojistik (yol, köprü, haberleşme, sağlık, ikmal) hizmetlerini gören, ağırlıklarını (harem, hazine, silâh, at, etlik mal, yem, ot, saman v.s.) taşıyan birlikler veya Sultan'ın maiyetinde bulunan ordu kâtibleri, dânişmendler, nedimler, müneccimler, mutbah-ı hass görevlileri gibi gayr-ı muharip sınıflar da seferlere katılırdı.[216] Sefer boyunca ordu mensuplarının yiyecek ve temizlik ihtiyacı için de seyyar mutfaklar, hastaneler, seyyar hamamlar (çerge) ve ordu pazarları da kurulmaktaydı.[217]

Selçuklu ordularının başkumandanı diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Sultan idi. Sultan'dan sonra ordunun komuta heyetini hanedan üyeleri, vezir ve sipahsâlâr gibi yüksek rütbeli kumandanlar oluşturmakta idiler. Diğer rütbeler ise "otağbaşı" (visâkbaşı), "haylbaşı" (serhayl), "hâcib" ve "emîr" olarak sıralanmaktaydı.[218] "Otağ başı" (visak başı), ordudaki ilk rütbeyi teşkil ediyordu. Bu günkü manga komutanı gibi 8-10 kişinin sevk ve idaresinden mesul idi. "Serhayl (hayl başı)" ise 10 ile 50 kişi arasında bir askerin komutasından sorumlu idi. Bugünkü takım komutanına tekabül ediyordu. "Hâcib"in emrinde ise elli civarında asker bulunuyordu. "Emîr" unvanı taşıyan ricâlin komuta ettikleri asker miktarı ise 5 ilâ 10.000 arasında değişmekteydi.[219]

---

[216] Köymen, a.g.e., s.263-265., Koca, a.g.e., s.123-124.

[217] Koca, a.g.e., s.125. Erdoğan Merçil, "Selçuklularda Ordu Pazarı", **Mübahat Kütükoğlu'na Armağan**, (Ed.Zeynep Tarım Ertuğ), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.

[218] Bunlar hakkında bkz., Hasan Enverî, s.18, 41, 29 42, 131, 133, 214, 287 ve muhtelif yerler.

[219] Köymen, a.g.e, s.265-267.; Koca, a.g.e., s.126-127.

I. BÖLÜM

TÜRKİYE SELÇUKLU ORDUSUNU

OLUŞTURAN İNSAN UNSURU

A) DAİMÎ KUVVETLER

1- Gulâmlar

Gulâm (غلام) mefhûmu [220], gulâm sistemi ve bu sistemin sair Müslüman Türk devletlerinde uygulanması hakkında çeşitli araştırmalar yapılmıştır.[221] Bu araştırmalardan elde edilen bilgilere göre "esir veya köle

---

[220] Kelime anlamı "ergenlik çağına gelmemiş erkek çocuk; hizmetçi, köle" olmakla beraber daha çok askerî bir ıstılah olarak önem kazanan gulâm sözünün ve muadili veya benzeri olarak kullanılan abd (عبد), rakîk (رقيق), memlûk (مملوك), mevlâ (مولا), vasîf (وصيف), hâdim (خادم), uşak (اوشاق), vuşâk (وشاق) ve kul (قول) tabirlerinin etimolojik incelemesi ve değerlendirmeler için bir sonraki dipnotta zikredilen eserlerde geniş bilgi bulunmaktadır.

[221] Bu araştırmalardan başlıcaları şunlardır: Daniel Pipes, **Slave Soldiers and Islam, The Genesis of a Military System**, London 1981.; David Ayalon, "Studies on the Structure of the Mamluk Army I", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, XV/2 (1953), s. 203-228.; Aynı yazar, "Studies on the Structure of the Mamluk Army II", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, XV/3 (1953), s. 448-476.; Aynı yazar, "Studies on the Structure of the Mamluk Army III", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, XVI/1 (1954), s.57-90.; Aynı yazar, "Preliminary Remarks on the Mamluk Military Institution in Islam", **War Technology and Society in the Middle East**, (Ed. V J. Parry-E.Yapp), London 1975., s.44-58.; Aynı yazar, "Aspects of the Mamluk Phenomenon, Part I: The Importance of the Mamluk Institution", **Der Islam**, LIII/2 (1976), s. 196-225.; Aynı yazar, Aspects of the Mamluk Phenomenon, Part II: Ayyubids, Kurds, and Turks", **Der Islam** LIV/1 (1977), s.1-32.; Aynı yazar, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", (Terc. Samira Kortantamer), **Tarih İncemeleri Dergisi**, IV (1988), s.211-248.; Amelia Leavoni, "The Mamluk Conception of the Sultanate", **International Journal of Middle East Studies**, 26 (1994), s. 373-392., R. Stephen Humphreys, "The Mamluks", **Dictionary of the Middle Ages**, (Ed. Joseph R. Strayer), (Charles Scribners' Sons), New York 1987., s.68-69.; Robert Irwin, **The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate, 1250-1382**, (Southern Illionis Univesty Press), Carbondale 1986., s.1-25.; C. E. Bosworth, "Ghaznavid Military Organization", **Der Islam**, XXXVI (1960), s.37-77.; Kâzım Yaşar Kopraman, **Mısır Memlükleri Tarihi**, Ankara 1989., s.1 vd.; Altan Çetin, **Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât**, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2002.; Speros

olarak hizmete alınan kimselerin, kabiliyetleri ve aldıkları eğitim neticesinde kazandıkları becerileri doğrultusunda başta ordu olmak üzere çeşitli devlet hizmetlerinde istihdam edilmesi suretiyle işleyen mekanizma"ya gulâm sistemi (military slave system, military slavery) denmektedir.

Bizans, Sasanî ve sair devletlerde görülen kölelerin orduda kullanılması (arming slaves) [222] ve ücretli askerlik (mercenaries, hired soldiers) [223] uygulamalarından tamamen farklı bir müessese olan gulâm sistemi, İslâm medeniyetine has bir kurum olarak ortaya çıkmıştır. İlk izlerine Hz. Ömer döneminde rastlanmakla beraber [224], Emevîler [225] ve özellikle

---

Vryonis, "Selçuklu Gulâmları ve Osmanlı Devşirmeleri", (Çev. Tuncay Birkan), **Cogito**, 29, (2001), s.94.

[222] Kölelerin askerî hizmetlerde kullanılması, kölelik sisteminin ortaya çıkışından beri rastlanan bir uygulamadır. Buna karşılık gulâm sisteminde kölelerin, sistematik bir askerî eğitime tabi tutulmak suretiyle profesyonel asker olarak yetiştirilmesi ve daimî ve maaşlı (mürtezika) olarak muhtelif devlet hizmetlerinde görevlendirilmesi söz konusudur. Dolayısıyla bu sisteme dâhil olan bir gulâm, profesyonel asker niteliği taşımakta ve sıradan kölelerden farklı bir konumda bulunmaktadır (Pipes, a.g.e., s.12-23.; Çetin, a.g.t., s.1-3.; Mehmet Nadir Özdemir, "Abbasi Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin "Köle" Olup Olmadığı Meselesi", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.Ü. Türkiyat Araş. Enst Yay., Sayı.18 (Güz 2005), s.211-230.)

[223] Bazı araştırmacılar, gulâmlar için "ücretli asker (mercenary)" ifadesini kullanmışlardır. Hizmetleri mukabilinde belli bir maaş veya ücret alan gulâmlara bu ismin verilmesi, ilk bakışta makul görünmekle beraber ciddi hatalara sebep olmaktadır. Zira ücretli askerlik (mercenary), erken çağlardan itibaren muhtelif devletlerde mevcut olduğu bilinen bir sistem olup belli dönemlerde veya ihtiyaç halinde orduda istihdam edilen ve bunun için belli bir ücret ödenen geçici, kiralık askerleri ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Buna karşılık gulâm tabiri, hem ıstılah hem de uygulama bakımından İslâm medeniyetine has bir kurum olup ücretli askerlikten tamamen farklıdır. Özellikle Batılı araştırmacılar, gulâm sisteminin bu özelliğine ve ücretli askerlikten farkına işaret etmekle beraber, Doğu'ya özgü birçok kavram ve ıstılahı olduğu gibi gulâm tabirini de Batı literatüründe mevcut "mercenary (ücretli asker)" kelimesiyle ifade etmişler ve bu durum kiralık/ücretli askerler ile, bunlardan tamamen farklı, kendine özgü bir sistemin ürünü olan gulâmların birbirine karıştırılmasına sebep olmuştur. Ücretli askerler hakkında ilgili bölümde geniş bilgi verilecektir.

[224] İslâm ordularında, Hz. Ömer döneminden önce de kölelerin yer aldığı bilinmektedir (Pipes, a.g.e., s.107-113.; Keegan, a.g.e., s.304.). Ancak bunların gulâm sistemine göre yetiştirilmiş köleler olmadığı anlaşılmaktadır. Hz. Ömer devrinde ise Dîvânü'l-ceyş'in kurulup muhariplerin kayda alınması (at-Taberî, **The History of Al-Tabari**, XII, s.199-200.; el-Belâzurî, (Türkçe terc., s.654 vd.); el-Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s.374., Aynı Yazar, **Nasîhatü'l-Mülûk**, s.310.; Corci Zeydan, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, I, Mütercimi: Zeki Megamiz-Naşiri: Mümin Çevik, İstanbul 1971., s.222-223.; Mehmet Aykaç, **Abbasî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)**, TTK Yay., Ankara 1997., s.71.) ve bu cümleden olmak üzere Kadisiye Savaşı'ndan sonra, Sâsânî ordusunda bulunan bazı birliklerin kayda alınması (el-Belâzurî, Türkçe terc., s.401-402.), araştırmacılar tarafından gulâm sistemin ilk örneği olarak değerlendirilmiştir (David Ayalon,

Abbâsîler döneminde[226] tekâmül etmiş ve daha sonra Afrika'dan Asya'ya, Endülüs'ten Hindistan'a kadar uzanan sahada kurulan bütün İslâm devletlerinde idarî ve askerî yapının temel ve vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir.

Gulâm sisteminin ortaya çıkışının sebepleri hakkında muasır kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber İbn Haldûn ve Nizâmü'l-mülk gibi bazı müelliflerin muhtelif vesilelerle dile getirdikleri bazı görüşlerinin, gulâm sisteminin doğuşunun sebeplerini veya söz konusu sistemin doğuşuna zemin hazırlayan fikrî altyapıyı açık bir şekilde ortaya koyduğu söylenebilir.

İbn Haldûn'un, gulâm sisteminin doğuşuna ilişkin görüşlerine, meşhur devlet nazariyesinde tesadüf edilmektedir. Müellifin yaşadığı devir ve öncesine ait uygulamalardan hareketle kaleme aldığı şüphesiz olan nazariyesine göre devleti idare edenler, "zafer ve maksatlara erişme, karşı koyanları kovma, devlet ve tahta sahip olma ve önce hükümet sürmüş olanların elinden devleti çekerek alma" çağı olan birinci devrede asabiyyet duygusunu ön planda tutar ve hâkimiyetin icrası, vergi ve para toplama,

---

"Preliminary Remarks", s..44-46.; Pipes, a.g.e., s.159-160.; Hugh Kennedy, **The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State**, Routledge, 2001., s.62.

[225] Emevî ordularında kendilerine maaş bağlanan Türk askerlerin mevcut olduğuna dair birçok kayıt bulunmaktadır. Toplu bilgi için bkz., Ayalon, "Preliminary Remarks", s.47.; aynı yazar, "The Importance of the Mamluk Institution", s.205.; Pipes, a.g.e., s.129-131.; Çetin, a.g.t., s.20.; V. J. Parry, "İslâm'da Harp Sanatı", (Terc. Erdoğan Merçil ve Salih Özbaran), **İÜEF Tarih Dergisi**, Sayı. 28-29 (1974-1975), s.195.; Aynı yazar, "Savaşçılık", **İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, II, (Ed. P. M. Holt-A.K.S. Lambton-B. Lewis), İstanbul 1997., s.401.; Mustafa Zeki Terzi, "Gulâm", **DİA**, XIV., İstanbul 1996., s.178.

[226] Pipes, a.g.e., s.131-139.; Bosworth, a.g.m., s.41 vd.; Matthew S. Gordon, **The Breaking of a Thousand Swords: A History of the Turkish Military of Samarra (A.H. 200-275/815-889 C.E.)**, (State University of New York Press), Albany 2001., Patricia Crone, **Slaves on Horses: The Evolution of the Islamic Polity**, (Cambridge University Press), New York 1980., s.74-vd.; Reuven Amitai, "The Mamluk Institution, or One Thousand Years of Military Slavery in the Islamic World", **Arming Slaves: From Classical Times to the Modern Age**, (Editors: Christopher Leslie Brown, Philip D. Morgan), (Yale University Press), New Haven 2006., 40-50.; D. Sourdel, "Ghulâm- The Caliphate", **EI²**, II., s.1079-1081; Terzi, a.g.m., s.178-179.; Parry, "İslâm'da Harp Sanatı", s.196.; Aynı yazar, "Savaşçılık", s.401-403.

devletin sınırlarını koruma gibi icraatlarını kendi kavmine dayandırıp, onların fikir ve oylarını almadan hareket etmezler.

İkinci devrede ise asabiyet duygusunu devam ettirmekle beraber kendi kavmini devlet idaresinden uzaklaştırmaya, devleti kendi başına idare etmeye başlar. İşte bu aşamada hükümdar, "köleler (mevâli/موالى) edinmeye ve ihsanıyla adamlar besleyerek onları kendisine yardımcı yapmaya önem verir. Bunların sayılarını çoğaltır. Bundan maksadı, aynı boy veya kabileden gelen, dolayısıyla devlette kendi hissesi nispetinde payları bulunan, soydaşarını dışlamaktır. Hükümdar, bu devirde onları hükümetin idaresinden, servet ve nimetlerinden uzaklaştırmak, onları arkaya sürmek ve hükümdarlık kendi sülâlesinde kararlaşsın diye, onları kendisine boyun eğdirmek, ululuğu kendi sülâlesine tahsis etmek için çalışır. Bu suretle onlara galebe çalmak ve onları devletin nimetlerinden uzaklaştırmak hususunda devleti ilk kuranların katlanmış oldukları ve belki de ondan daha şiddetli hallere katlanır. Çünkü ilk önce hükümet sürenler yabancıları kovmuşlar, kudret ve kuvvet sâhibi olan uruğları onlara arka olmuşlardı, hepsi de düşmanlara karşı birlikte çalışmış ve çarpışmışlardı. Hükümdar bu ikinci devrede ise akrabalarını uzaklaştırmakla uğraşmaktadır ve bu şekilde akrabalarını devletin nimetlerinden uzaklaştırırken, yardımcısı azdır, bunlar da yabancılardır. Bundan dolayı birtakım zorluklarla karşılaşır."[227]

Görüldüğü üzere İbn Haldûn, devlet idaresi ve orduda gulâm kökenli kişilerin yerleştirilmesini, hükümdarın konumunu kuvvetlendirmek veya otoriteyi tek elde toplamak amacına bağlamaktadır. Meseleye bu açıdan bakıldığında, köle (mevâli) veya gulâm kökenli kişilerin, hükümdarın "merkeziyetçi devlet" siyasetine en iyi şekilde hizmet edecekleri şüphesizdir. Nitekim sistem için elverişli olan şey, gulâmların çoğunlukla küçük yaşta ya-

---

[227] İbn Haldun, **Mukaddime**, I, (Çev. Zakir Kadirî Urgan), MEB Yay, İstanbul 1997., s.445, 460-461.

bancı bir kültürel ortamdan ya da uzak bir coğrafi bölgeden devşiriliyor olmalarıdır. Küçük köleler saraya alındıktan sonra verilen eğitim ve terbiyeyle istenen kalıba dökülebilir. Üstelik yeni girdikleri bu yabancı muhitte, efendileri yani Sultan sayesinde sadece hayatlarını değil, istikballerini de garantiye almış olarak, bir yandan refah içinde yaşamak diğer yandan ise devletin idarî veya askerî teşkilâtında önemli mevkilere gelebilmek şansına kavuşmuşlardır. Konumlarının muhafazası, parçası oldukları sistemin ve efendileri olan Sultan'ın muhafazasına bağlıdır. İşte bunun için gulâmlar, efendilerine karşı kendi kavminden veya yerli tebaadan daha fazla sadakat gösterirler[228]. "İtaatkâr bir köle (bende) 300 evlattan iyidir. Zira çocuklar babanın ölmesini, köle ise uzun yaşamasını ister" darb-ı meseli, bu durumu çok manidar bir şekilde özetlemektedir.[229]

Bazı yazarlar da gulâm sisteminin temelinde, "hükümdarın konumunu kuvvetlendirmek veya otoriteyi tek elde toplamak düşüncesi" yanında askerî saiklerin de mevcut bulunduğuna işaret etmişlerdir. Bu konuya dikkat çeken Nizâmü'l-mülk, "orduyu oluşturan askerlerin hepsinin bir soydan olması halinde bunların çok çalışmayacaklarını, bunun önüne geçmek için muhtelif etnik kökenlere mensup askerlerden oluşan, muhtelit bir ordu kurulması gerektiğini" söylemektedir. Müellife göre, herhangi bir etnik kökene mensup askerler, diğerlerinden daha çok çalışarak göze girmek isteyecekler ve aralarında doğacak rekabet sebebiyle hizmet yarışına

---

[228] el-Mâverdî, "Nasîhatü'l-Mülûk"ta, meliklerin yakınları hakkında bilgi verirken hizmetçi ve gulâmları, öz evlatlarından hemen sonra zikretmiştir (s.225.). 'Atebetü'l-Ketebe'de de Belh valiliği ve şıhneliğine atanan Ebu'l Feth b. Ebu Bekr b. Kumâc'a verilen menşûrda, onun "memlûklerden biri olmasına karşın, himmet-i mülûk'a sahip olduğu ve bundan dolayı mülk ve devlet paylarında hakkı bulunduğu zikredilmiştir (اگرچه از عداد ممالیک بود همت ملوک داشت و از این جهت قسیم و سهیم ملک و دولت گشت و نهالی بود") (**'Atebetü'l-Ketebe**, s.75..)

[229] "يك بنده مطواع به از سيصد فرزند \ كين مرگ پد رخواهد و آن عز خداوند" Nizâmü'l-mülk, s.158., (Türkçe terc., s.151.) Bosworth, "Ghaznavid Military Organization", s.40-41.; Vryonis, "Selçuklu Gulâmları ve Osmanlı Devşirmeleri", s.94.

gireceklerler.[230] Aynı hususa işaret eden es-Seâlibî de her milletin farklı bir askerî kabiliyete sahip olduğuna dikkat çekerek, iyi bir ordu oluşturmak isteyen hükümdarların, çeşitli milletlere mensup askerlerden faydalanmasını gerektiğini kaydetmiştir[231].

Hükümdarın, devletin siyasî, idarî ve askerî kadrolarından kendi kavmini uzaklaştırarak, bunların yerine farklı etnik kökenlerden gelen gulâmları ikame etmesi, günümüzün teamülleri ile değerlendirildiğinde anlaşılması güç bir uygulamadır. Ancak söz konusu uygulamanın, Ortaçağ İslâm dünyasının teamülleriyle değerlendirildiğinde son derece makul ve işlevsel olduğu anlaşılır. Her şeyden önce Ortaçağ İslâm dünyasında günümüzdeki anlamında bir millet ve milliyetçilik anlayışının ve bu anlayışın bir neticesi olarak doğan ulus devlet yapısının mevcut olmadığı malumdur[232]. Dolayısıyla devlet idaresi ve orduda farklı etnik kökenlerden gelen gulâm kökenli kişilere yer verilmesi sakıncalı veya devletin yabancılaşmasına zemin

---

[230] Kaydın tamamı şu şekildedir: "Bütün ordu bir soydan olduğu zaman, bundan tehlike (hatar) ler doğar; çok çalışmazlar. (Ordunun) her soydan olacak şekilde karışık bulunması (tahlît) gereklidir. Dergâhta ikamet eden 2000 Deylem(li) ve Horasanlı lazımdır. Mevcut olanları muhafaza etsinler, geri kalanını (iki bine) tamamlasınlar. Eğer bunların bazıları Gürcü ve Fars Şebankârelerinden olursa, uygun olur. Zira bu soy hep iyi insanlar olurlar. Hikâye: Türk, Horasanlı, Arap, Hindu, Gurlu, Deylem(li) gibi her soydan askere sahip olmak, Sultan Mahmud'un âdeti idi. Seferde her gece her gurup (güruh)'tan kaç kişinin muhafız nöbetçi (yatak) olarak gideceğini belli ederlerdi ve grubun (nöbet) yerini gösterirlerdi. Hiçbir grup birbirinin korkusundan kendi yerlerinden kımıldamaya cesaret edemezdi: Birbirlerini gözlerlerdi ve uyumazlardı. Eğer savaş günü idi ise her soy (mensubu), kendi ad ve şerefini (korumak) için çalışırlardı, ne kadar şiddetli olursa olsun savaşırlardı. Öyle ki, kınıse, 'filan soy (mensupları) savaşta gevşeklik gösterdiler' diyemezdi ve hepsi de birbirinden iyi olduklarını göstermeye çalışırlardı. Savaş adamlarının prensibi böyle olduğundan hepsi sıkı çalışırlardı; şöhret peşinde koşarlardı. Netice olarak, silahı ellerine aldıkları zaman, düşman (muhalif) ordusunu mutlaka mağlup edinceye kadar, geri ayak basmazlardı (dayatırlardı). Bir ordu, iki defa veya bir defa yiğit (cîre)lik gösterip düşmana zafer kazandıktan sonra, 100 atlı; düşmanın 1.000 atlısını yener. Artık hiç kimse, bu galip orduya mukavemet edemez. Bütün etraf orduları bu (galip) padişahtan korkarlar ve itaatli ve emre amade (fermân-berdâr) olurlar (Nizâmü'l-mülk, 136-137., Türkçe terc., s.129-130.).

[231] Ebu Mansur es-Seâlibî, **Adâbu'l-Mülûk (Hükümdarlık Sanatı)**, (Çev.Sait Aykut), İstanbul 1997. s.179.

[232] Bazı yazarlar, söz konusu uygulamayı değerlendirirken "anakronizm" hatasına düşmüşler ve meseleyi günümüzün devlet ve siyaset anlayışıyla izah etmeye çalışarak gulâm sistemini, devletin Türklük siyasetinden kopması veya yabancılaşması olarak görmüşlerdir. Hâlbuki konu Ortaçağ İslâm âleminin devlet ve siyaset anlayışı ve bu anlayışın ortaya çıkardığı teamüller göz önünde bulundurarak değerlendirilmelidir.

hazırlayan bir durum olarak görülmemiş, hatta zaman zaman devletin veya ordunun azametini gösteren bir husus olarak kabul edilmiştir[233]. Üstelik İbn Haldûn'un kaydettiğine göre Ortaçağ İslâm âleminde "gerçek şeref ve asaletin ancak arkalarında kendilerine yardım edecek kuvvet ve şevket sâhibi uruğ ve akrabaları olanlara mahsus olduğu" unutulmamak kaydıyla, muhtelif yollarla bir kavmin veya kişinin hizmetine giren köle, azatlı veya hizmetçilerin, intisab ettikleri kişilerin neseplerinden gelmiş gibi kabul edildiği, o kavim veya kişinin akrabası sayıldığı anlaşılmaktadır[234] ki bu anlayış, devlet idaresi ve

---

[233] Bazı kaynaklarda toplama (حشرى), yani muhtelit orduların büyük fayda vermeyeceğine, az ama mütecanis bir ordunun daha başarılı olacağına dair kayıtlar bulunmaktadır (Fahr-i Müdebbir, **Adabu'l-Harb ve'ş-Şeca'a**, s.378-385.). Ancak ileride de temas edileceği üzere, gulâmlardan müteşekkil hâssa ordularının, oradan buradan toplanmış unsurlardan müteşekkil, ortak ruh ve hareket kabiliyetinden yoksun gayr-ı mütecanis bir ordu olmadığı, belli bir eğitim sürecinden geçmiş, bu zaman zarfında sadece harp sanatında değil içerisinde bulunduğu devlet ve toplum hayatının temel esasları konusunda da yetiştirilmiş ve gerek Sultan'a gerekse devlete bağlılıklarını türlü vesilelerle ispatlamış gulâmlardan oluşan kuvvetler olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla saray ve ordudaki bu etnik çeşitlilik, zaman zaman hükümdarların bir övünç kaynağı, devlet ve ordunun azametinin bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir.

[234] İbn Haldûn'a göre "arkalarında kudretli uruğ ve akrabaları olan şeref ve asalet sahipleri kendi kavimlerinden olmayanları kendi terbiye ve hizmetlerine kabul eder veyahut onlara yardım etmeyi ve koruyup kollamayı üzerlerine alırlar. Yahut esir ederek ve satın alarak onlara sahip olurlar yahut da azat ederek bunları kendilerine intisab ettirirler; yukarıda anlattığımız vasıtalardan biriyle sahiplerine intisab edenlerin bu insitabları akrabalık yerini tutar, mensup oldukları kişilere yardım ve arka olmak hususunda, sahiplerinin neseplerine mensup olanlar gibi sayılırlar, o nesepten gelmiş gibi onların neseplerine intisab ederler. Bu nesebin dizisine girmekle, nesep sahiplerinin mensup oldukları kavim ve uruğun akrabalığı hakkını kazanmış olurlar. Tanrı elçisi: 'Bir kavmin köle ve azatlısı o kavimdendir' hadisi ile buna işaret etmiştir. Bundan anlaşıldığına göre bir kimse bu sebep ve vasıtalardan biri ile diğer bir kavim ve uruğa intisab ederse, kendi kavimleri ne kadar asil olursa olsun, yeni sahiplerinin neseplerine intisab etmekle, eski nesep ve asaletlerini kaybederler. Hadiste kullanılan Mevlâ tabiri kölelik, terbiye ve hizmetine girmekle husule gelen Mevlâlık hak ve hukuku demektir. Bu bağlarla o nesebe intisap edene asıl nesebinin fayda ve tesiri yoktur. Çünkü onun asıl nesebi sâhibinin nesebinden ayrı ve bu nesebe intisapla o eski nesep bağını kaybetmiş sayılır. Bunlar artık o sülâlenin uyruk ve hademeleridir. Bunlardan birinin ata ve babalarından birçok kimse köle veyahut hademe olarak o sülâlenin hizmetinde bulunmuş ise, onun şeref ve asaleti o nispette, diğer hademelerinkinden yüksek olur. Fakat herhalde o sülâlenin hademe ve yardımcılarının şeref ve itibarları eski nesebinin şeref ve asaletinden ileri gelmez, yeni bir sülâleye intisaplarından dolayı kazanmış oldukları derece ve şerefleri ne kadar yüksek olursa olsun, herhalde mensup oldukları bu hanedanın şeref ve mevkiinden her bakımdan aşağı olması muhakkaktır. Bütün devletlerde köle ve hademelerin durumu böyledir. Onların ancak uzun müddet o devletin himaye, terbiye ve hizmetinde olması ve ata ve babalarının da o hanedanın hizmetinde bulunmasıyla derece ve şerefleri o nispette yükselmiştir… Kısası yukarıda anlatılan vasıta ve bağlardan hangisiyle olursa olsun, sülâle ve şahıslara intisab edenler ancak onlara nispet olunurlar, yalnız o devlet (ve şahıs) in himaye ve terbiyesi

orduda farklı etnik kökenlere mensup kişilere yer verilmesinin, tabiî bir teâmül halinde asırlarca devam etmesine imkân tanımıştır.

İbn Haldûn ve Nizâmül'l-mülk'ün görüşleri, gulâm sisteminin ortaya çıkışının sebepleri veya bu sisteminin fikrî temelleri olarak günümüz araştırmacıları tarafından kabul görmüştür. Bununla beraber bu siyasî ve askerî saiklere, Arap birliklerinin istenen ölçüde düzenli ve etkili savaş gücüne sahip olmaması, savaşçı unsur sıkıntısı[235], cihat anlayışından uzaklaşarak devleti bir imparatorluk haline dönüştüren Emevî ve Abbasî halifelerinin, bu değişime karşı direnen gaziler yerine, efendilerine kesin itaat edecek askerî birlikler kurma isteği[236], orduda profesyonel asker istihdamına imkân tanıyan iktisadî kalkınma[237] ve askerî teknolojide meydana gelen bazı gelişmeleri[238] de ilave etmek mümkündür.

Büyük Selçuklu Devleti'nin Anadolu şubesi olması hasebiyle bu devletin siyasî geleneği üzerine inşa edilen Türkiye Selçuklu Devleti'nde de gulâm sistemi uygulanmış ve bunun neticesinde Sultan'ın şahsına bağlı, her an savaşa hazır, maaşlı bir gulâm ordusu oluşturulmuştur[239]. Ancak söz

---

ile şeref, asalet ve kudret kazanırlar; bundan ötesi arzu ve heveslere tabi olan nefislerin katlandığı vehim ve hülyadan ibarettir ve aslı yoktur…" (İbn Haldûn, I., s.342-345.)

[235] V. Xylyfly, **Səlcyk Devlətinin Daxili Kyrylyşyna Dajir**, (ADETI Nəşrijatь), Baqь 1930., s.6.; Pipes, a.g.e., s.167-170.; Ayalon, "Preliminary Remarks", s.44.

[236] Crone, **Slaves on Horses**, s.57, 62-63.; Pipes, a.g.e., s. 64-70, 75, 99.

[237] Bosworth, "Ghaznavid Military Organization", s.41; Keegan , a.g.e., s.302-305.).

[238] Gulâm sisteminin askerî teknolojiyle olan alâkası hakkında ortaya atılan görüşlerden biri "üzengi teorisi"dir. Bu teoriye göre ilk defa V. yy.'da Çin'de icat edilen üzengi (stirrup), süvarilerin harp meydanlarındaki etkinliğini artırmış ve bu güçten faydalanmak isteyen hükümdarlar, atlı göçebe kavimleri orduda istihdam etmeye başlamışlardır (Lynn Townsend White, **Medieval Technology and Social Change**, (Oxford University Press), Oxford 1962., s.15-38.; Pipes, a.g.e., s.54-58.; Amitai, "The Mamluk Institution or One Thousand Years of Military Slavery in the Islamic World", s.46.; Bert Hall, "Lynn White's 'Medieval Technology and Social Change' after thirty years", **Technological Change: Methods and Themes in the History of Technology**, (Edited by Robert Fox), (Harwood Academic Publishers), Amsterdam 1998., s.95-97.; Elspeth Whitney, **Medieval Science and Technology**, (Greenwood Pub Group Publication), Westport 2004., s.124.).

[239] Türkiye Selçuklularının, Büyük Selçuklu devlet tecrübesini taşıdıklarını gösteren en çarpıcı örneklerden biri de Alâü'd-dîn Keykubâd'ın, Nizâmü'l-Mülk'ün Siyerü'l-Mülûk'unu (Siyâset-nâmesi) okuduğuna dair kayıttır (İbn Bîbî, s.228.; Cenâbî, s.21.). İbn Bîbî Keykubâd'ın örnek aldığı

konusu sisteminin Türkiye Selçuklu Devleti'nde ne zamandan itibaren uygulanmaya başlandığına dair kesin bir şey söylemek oldukça zordur. Bu konudaki yaygın kanaat, İbn Haldûn'un yukarıda zikrettiğimiz nazariyesine de uygun olarak, Anadolu'nun fethedildiği ve Selçuklu saltanatının kurulduğu XI. yüzyılın sonlarından, XII. yüzyılın sonlarına kadar süren "kuruluş dönemi"nde devletin siyasî, idarî ve askerî yapısının büyük oranda Türkmen unsuruna, aşiret ananelerine dayandığı ve Türklerin Anadolu'da "yerleşme ve birleşme" devri olan bu süreçte diğer müesseseler gibi gulâm sisteminin de henüz tesis edilemediği şeklindedir. Buna göre gulâm sistemi, devletin klasik Ortaçağ-İslâm devletlerine has bir şekil alıp sivil bir idare kadrosu ve aynı tarzda işleyen bir teşkilâta sahip olduğu XII. yüzyıl sonlarından yani kuruluş döneminden sonra uygulanmaya başlanmıştır.

Türkiye Selçuklu Devleti'nde gulâm kökenli devlet adamları ve hâssa ordusunun, kuruluş döneminden hemen sonra hatırı sayılır bir kuvvet haline gelmesi, İbn Haldûn'un meşhur nazariyesiyle benzerlik taşıması bakımından dikkat çekicidir. Nitekim kuruluş döneminde askerî kuvvet olarak tamamen Sultan'ın kavmine, Türkmen unsuruna dayanan Türkiye Selçuklu Devleti'nde büyük ölçüde aşiret ananeleri câri olup yalnız idarenin değil, günlük hayatın da esasını askerlik teşkil etmiştir. Fakat zamanla, tıpkı Büyük Selçuklular gibi klasik Ortaçağ İslâm devletlerine has bir şekil alan, sivil bir idare kadrosuna ve aynı tarzda bir teşkilâta sahip olan devlet, bununla paralel olarak, klasik Ortaçağ-İslâm devletine has bir payitaht düzeni kurup, kuvvetli bir merkeziyet sistemi takip etmeye başlamıştır[240]. Yeni rejim, gayesi bakımından sırf

---

hükümdarlar arasında da Emîr Şems'ül-Me'âlî Kâbûs b.Veşmgir'i zikretmiştir ki bu zat, İskender b. Keykâvus adıyla meşhur olup "**Kâbûsnâme**"nin yazarıdır.

[240] Türk hâkimiyet telakkisinde ciddi bir tekâmüle işaret eden bu değişikliğin Türk âmme hukukunun kendi içindeki bir tekâmülü mü, yoksa İslâm amme hukukundan veya başka bir yerden iktibas mı edildiği konusunda değişik yorumlar mevcuttur. Türk hâkimiyet telakkisinin temelinde yer alan "kut" anlayışı, "kut"lu kanı taşıyan hükümdar ailesinin bütün bireylerine, hükümdar olabilme ya da devleti idare etme hakkı tanıyordu. Bu durum, sonucuna katlanmak şartıyla her hanedan üyesinin Kağan'ın yerine geçmek için faaliyette bulunma hakkı doğuruyordu. Hâkimiyetin belli bir şahsa değil, bütün

Türkmen unsuruna dayanan askerî nizâmın tamamen karşısında bulunduğundan, bunun yerine çeşitli unsurlardan ibaret bir muhtelit idare ve ordu sisteminin ve merkezde, muhtelif milletlere mensup kölelerden (gulâm) oluşan bir hâssa muhafız kuvvetinin teşkilini gerekli kılmıştır.[241]

Gerçekten de Anadolu'nun fethedildiği ve Selçuklu saltanatının kurulduğu XI. yüzyılın sonlarından XII. yüzyılın sonlarına kadar süren dönem hakkında bilgi veren kaynaklar incelendiğinde, gulâm sisteminin varlığına işaret eden herhangi bir kayda rastlanmaz. Buna karşılık Selçuklu Türklerinin Anadolu'da kesin olarak yerleşmelerine ve devletin teşkilât, iktisat ve sanat alanındaki gelişimine başlangıç teşkil eden Miryokefalon Savaşı'ndan (1176) itibaren gulâmlarla ilgili kayıtlar artmaktadır.

Bazı kaynaklar, ilk defa Miryokefalon Savaşı münasebetiyle sayısı 50.000'i bulan Türkiye Selçuklu kuvvetlerini[242] "Kılıç Arslan'ın askerleri" ve "Türkmenler" olarak tefrik etmişlerdir[243] ki burada sözü edilen "Kılıç Arslan'ın

---

aileye ait olması ise "ülüş" prensibini beraberinde getirmişti. Bu prensibe göre ülke topraklarının idaresi, kut'un yani devleti idare yetkisinin müşterek temsilcisi konumunda olan hanedan üyeleri arasında, hatta bazen boy begleri arasında taksim edilirdi. Bu uygulama Osman Turan'ın "Türk feodal devlet sistemi" adını verdiği bir yapının doğmasına sebep olmuştur. Her ne kadar bu sistem kuvvetli şahsiyetlerin meydana çıkmasına yardım etmiş ise de Türk devletlerinde taht kavgaları, boy beglerinin isyanları gibi iç mücadeleleri ve bu mücadeleler sonunda parçalanmaları da beraberinde getirmiştir. İslâmî dönemde kurulan ilk Türk devletleri de bu usulü devam ettirmekle beraber, ilk olarak Selçukluların bu "feodal hukuk"un mahzurlarını bertaraf edebilmek için bazı tedbirlere başvurdukları görülmektedir. Selçuklular, daha Tuğrul Bey zamanından itibaren bu "feodal bünye"yi değiştirme ve merkeziyetçi bir devlet vücûda getirme gayretine girişmişlerdir. Selçuklu Devleti kurulurken ülkeler, hanedan azası ve boy beg1eri arasında, hukukî mevki ve derecelerine göre taksim edilmiş, melik ve begler "feodal" bağlar nispetinde Tuğrul Beye bağlanmıştır. Ancak bu taksimden itibaren Tuğrul Bey hanedan mensuplarının hâkimiyetlerini sınırlamaya ve aristokrat Türkmen beglerinin nüfuzunu kırmağa çalışmıştır. Ancak bu gayretler şiddetli mukavemetlere ve isyanlara sebep olmuş, "feodal nizâm"dan merkeziyetçi devlet sistemine geçmek ciddî zorluklarla karşılaşmıştır. Merkezileştirme gayretine en ciddi muhalefeti, "orijinal bir mesele" olarak kuruluşundan beri Selçuklu Devleti'ni meşgul eden Türkmenler göstermiştir.

[241] Kaymaz, "İdare Mekanizmasının Rolü I", s.102-103.

[242] Feridun Dirimtekin, "Selçukluların Anadolu'da Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer", **Malazgirt Armağanı**, TTK Yay., Ankara 1993., s.254.

[243] İbnü'l-Ezrak, **Târîhu Meyyâfârıkîn ve Âmid**, (Türkçe terc., s.183.); Polat, "Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilât", s.30

askerleri"nin, Kılıç Arslan'ın Kayseri'den hareket ettiği sırada yanında bulunan 1700 güzîde süvarisi[244] veya hâssa birliği olduğu tahmin edilebilir. Diğer yandan Türkiye Selçuklu tarihinin temel kaynağı konumunda olan İbn Bîbî de 1192 yılından itibaren başlayan eserinin ilk bölümlerinden itibaren gulâmlarla ilgili bilgi vermeye başlar ki bu durum gulâm sisteminin Türkiye Selçuklu Devleti'nde XII. yüzyıl sonlarında mevcut olduğunu göstermektedir.

Bununla beraber tarihî hadiselerin, özellikle de teşkilât ve müesseselerle ilgili gelişmelerin, uzun veya kısa süren bir hazırlık devresinden sonra müşahhas hale geldiği düşünülecek olursa, gerek Miryokefalon Savaşı'nda tesadüf ettiğimiz hâssa ordusunun gerekse İbn Bîbî'nin kayıtlarında rastladığımız gulâmların, birden bire ortaya çıkmış olamayacakları meydandadır. Bu durum, gulâm sisteminin temellerinin söz konusu tarihten daha önce atılmış olabileceği ve zikrettiğimiz hâssa ordusu ve gulâmların da bu sistemin ilk numûneleri olarak kaynaklara yansımış olabileceği fikrini akla getirmektedir.

Türkiye Selçuklularının, gerek gulâm sistemin başarılı bir şekilde uygulandığını bildiğimiz Büyük Selçuklu geleneği gerekse devletin kurulduğu muhitin siyasî ve askerî özellikleri gereği gulâm sistemine yabancı olmadıkları malumdur. Bunun yanında, hanedan azalarından başka, öteki devlet ricâlinin bile mevkilerine göre az veya çok sayıda gulâma sahip oldukları bir dönemde, Türkiye Selçuklu sultanlarının da gulâmlardan oluşan bir maiyyet kuvvetine ve sair görevlilere sahip olmadıkları düşünülemez. Nitekim kaynaklarda ilk Türkiye Selçuklu sultanlarının çok az da olsa şahıslarına bağlı gulâmları bulunduğuna işaret eden bazı kayıtlara rastlanmaktadır. Sözgelimi Sultan I. Kılıç Arslan'ın Meyyâfârıkîn'e tayin ettiği Humartaş'ın, Sultan'ın babasının, yani Süleyman Şâh'ın gulâmı olduğu

---

[244] **Anonim Selçuknâme, (Târîh-i Âl-i Selçûk der Anadolu)**, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III, (Yayınlayan ve çev. Feridun Nafiz Uzluk), Ankara, 1952., s.39, (Türkçe terc., s.25).

açıkça ifade edilmiştir [245]. Diğer yandan İznik'in Haçlılar tarafından işgali hakkında bilgi veren kaynaklarda, İznik'teki Selçuklu sarayına, saray memurlarına ve hazineye dair bilgilere tesadüf edilmektedir[246] ki buna göre daha Süleyman Şâh'tan itibaren İznik'te ve daha sonra da Konya'da -tam anlamıyla klasik Ortaçağ devletlerine özgü bir karakter taşımasa da- bir saray ve payitaht düzeninin kurulduğu ve söz konusu saray memurları arasında gulâm kökenli devlet adamlarının bulunduğu tahmin edilebilir[247].

Ayrıca 1176 yılına gelene kadar yapılan savaşlarda ve Miryokefalon'da mağlup edilen ordu veya bölge halkından birçok esir alındığına dair bilgiler de mevcuttur[248] ki bu esirlerin en azından bir kısmının dergâha alınıp gulâm eğitimine tabi tutulmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim 1176'dan itibaren sık sık zikri geçen hâssa ordusu ve gulâm kökenli devlet adamlarının, söz konusu tarihten önce dergâha alınmış olmaları ve belli eğitime tabi tutulduktan sonra devlet kademelerine yerleştirilmiş olmaları gerekir. Bu durumda gulâm sisteminin temellerinin kuruluş döneminde atıldığı, ilk dönemlerden itibaren devlet teşkilâtının muhtelif kademelerinde az da olsa gulâm kökenli devlet adamlarına tesadüf edildiği, ancak yüz yıl boyunca devam eden aralıksız savaşlar, devletin yaşadığı siyasî çalkantılar ve siyasî,

---

[245] " مملوك أبيه خمرتاش السليمان" İbnü'l-Ezrak, **Târîhü'l-Fârıkî**, s.272.

[246] Fulcher, (Book I) s.64-65.; Anna Komnena, s.328-330.; Cenâbî, s.4.; Step han Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi I, (Çev. Fikret Işıltan), TTK Yay., Ankara 1992., s.138-141.

[247] Kaynaklarda Süleyman Şâh, I. Kılıç Arslan ve I. Mesud dönemlerinde ne İznik'te ne de Konya'da Ortaçağ doğu ve batı dünyasının klasik payitaht düzenine benzer bir merkez ve saray teşkilâtının mevcut olduğuna dair çok az bilgi bulunmaktadır (Komnena, s.124.). Şüphesiz bu durum, devletin kuruluş yıllarında her bakımdan Türkmen karakterini muhafaza etmesi, yerleşik devlet nizâmının henüz tam anlamıyla kurulmamış olmasından ileri gelmektedir ki Runciman'ın İznik'i Haçlılara terk etmek zorunda kalan Kılıç Arslan için "... Sultanın gerçek payitahtı çadırından ibaretti." cümlesi bu durumu açık bir şekilde ortaya koymaktadır (Runciman, I, s.141.). Bununla yukarıda zikrettiğimiz kayıtları da gözden kaçırmamak, tam anlamıyla olmasa bile kısmî bir payitaht düzenin kurulduğunu kabul etmek gerekir. İznik gibi "Sultan'ın devleti yönettiği merkez" (**Anonim Süryânî Vekayinâmesi**, Türkçe terc., s.31.) olan Konya'da da benzer bir yapının mevcut olması muhtemeldir.

[248] Mihail, s.60, 65, 113, 123, 155, 160, 246, 369.; Mateos, s.108, 112, 115, 119, 121, 155-156. ve muhtelif yerler.; Ebu'l-Ferec, II, s.375; Smbat, s.73.; Komnena, s.514-515.; İbnü'l-Ezrak, **Târîhu Meyyâfârıkîn ve Âmid**, (Türkçe terc., s.183.).

idarî ve askerî nizâmdaki Türkmen nüfuzu gibi kuruluş dönemine has genel vaziyet içerisinde tekâmülünü ancak XII. yüzyılın sonlarında gerçekleştirebildiği söylenebilir. Bu tarihten sonra devletin hem siyasî teşkilât hem de iktisadî ve ictimaî bakımdan klasik Ortaçağ İslâm devleti haline gelmiş olması, yani merkeziyetçi devlet anlayışına sahip daha sistemli ve düzenli bir yapıya kavuşması da sistemin başarılı bir şekilde uygulanması için gerekli olan siyasî ve iktisadî zemini hazırlamıştır.[249]

Türkmenlerin nüfuzunun azaltılması ve bunların yerine devlet idaresi ve orduda gulâm kökenli kişilerin ikame edilmesi suretiyle yeni bir yapılanmaya gidilmesinde siyasî saiklerin yani Sultan'ın konumunu kuvvetlendirme isteği veya merkezî otoritenin etkinleştirilmesi hususlarının etkili olduğu şüphesizdir. Zira görünüşte Sultan'a tabi olmakla beraber kendi begleri idaresinde müstakil olarak yaşayan Türkmenlerin hem hayat tarzları hem de aşiret ananeleri icabı yeni yapılanmaya yani merkezi devlet düzenine ayak uyduramayacakları, hatta daha önce de olduğu gibi[250] karşı çıkacakları meydandaydı. Gerçekten de devletin anlayış, teşkilât ve müesseseleri itibarıyla klasik Ortaçağ İslâm devleti modeline doğru ilerlemesi, Türkmenlerle merkezi otorite arasındaki bağın her geçen gün daha da zayıflamasına sebep oluyordu. Zira onlar için "yerleşik" devlet nizâmının, sınır mefhumunun, devletlerarası antlaşmaların, vergi usulünün ve sair bürokratik kaidelerin fazla bir anlamı yoktu ve bu yüzden kendileri için gayet tabii olan müstakil hareketleri, merkezin hilafına gelişebiliyordu[251]. Sözgelimi Sultan'ın kontrol

---

[249] Gulâm sisteminin gerçek anlamda uygulanabilirliğinin yerleşik devlet düzeni ve özellikle iktisadî durumla alakalı olduğu malumdur. Herşeyden önce devletin gulâm kökenli devlet adamları ve askerlere maaş ödeyebilecek seviyede güçlü bir maliyeye sahip olması gerekmektedir. Dolayısıyla gulâm sistemi, devletin mâlî ve iktisadî bakımdan gelişmiş bir seviyeye ulaştığı dönemden itibaren tam anlamıyla uygulanabilmiştir.

[250] Büyük Selçuklu Devleti döneminde Türkmenlerle merkezî otorite arasında yaşanan hadiseler hakkında toplu bilgi için bkz, Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, s.158-167.

[251] Türkmen hayatı, Türkmenlerin Anadolu'yu il tutması, bu süreçte yaşanan değişimler ve yerli ahali ve merkezi otoriteyle ilişkileri hakkında bkz., Polat, a.g.t., s.21-83.

etmekte zorlandığı Türkmenlerin sınır ihlalleri, Bizansla siyasî krizlere sebep olabiliyordu[252]. Bu durum o derece ciddi bir boyuta ulaşmıştı ki II. Kılıç Arslan, Maunel Komnenos'la yaptığı antlaşmada (1162) "kendisinin izni dâhilinde hiçbir Türkün onların topraklarına ayak basmayacağını, eğer başka Türk begliklerinden birisi Romalıların topraklarına zarar vermeye kalkışırsa, hemen onlara savaş açacağına ve nereden gelirse gelsin ihaneti durduracağına dair" söz vermek zorunda kalmıştı[253].

Türkmenler, aynı Sultan'ın Miryokefalon Savaşı sonrasında yaptığı antlaşmayı da büyük tepkiyle karşılamışlardır. Kaynakların ifadesine göre Sultan'a "küfrederek" "hain"likle suçlayan Türkmenlerin[254] en güçlü ve beceriklilerden oluşan çoğunluğu, ganimetleri yüklenerek yurtlarına dönmüşler[255], bir kısmı ise Honas ve Alaşehir yolu ile İstanbul'a dönen mağlup Bizans ordusunu takip ederek taarruza devam etmişlerdir[256]. Sultan

---

[252] Türkmenlerin müstakil hareketleri veya hayat tarzları ve aşiret ananeleri icabı merkezi otoriteyle ters düştüklerini gösteren örnekleri artırmak mümkündür. Bazı yazarlar bu akınların Sultan'ın bilgi ve kontorolünde yapıldığını kaydetmişler, Sultanların bu hareketlerden sorumlu olmadıklarını belirtmelerini samimi kabul etmeyerek, onları yapılan antlaşmalara sadakatsizlikle suçlamışlardır (Khoniates, s.8, 85, 121.)

[253] Kinnamos, s.146.; Khoniates, s.82-83.; **Papaz Grigor'un Zeyli**, s.334.; Mihail, s.189.; Ebu'l-Ferec, II, s.399.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.201-202. [Ancak bu antlaşma söz konusu akınları durdurmaya yetmemiştir. Sayılarının 100.000'i aştığı söylenen Türkmenler Bizans hudutlarında, akınlarına devam etmişlerdir. Bir yandan Denizli'ye, öte yandan da Kırkağaç (Khliara), Bergama ve Edremit'e kadar uzanan Türkmen akınları kuzeye de yayılmış ve bütün bu akınlar sonrasında birçok esir alıp İslâm ülkelerine satmışlardır (Mihail, 369.). Balkanlarda meşguliyetini bitiren Manuel bir yandan bu istilâları durdurmak, öte yandan çok kudret kazanan Kılıç Arslan'ı sarsmak maksadıyle Anadolu'ya kuvvetler gönderiyor; Türkmenlerin yıktığı Eskişehir tahkimatını yaptırıyordu. Kılıç Arslan imparatorun hazırlanmasına karşı ihtiyatı elden bırakmıyor; Süleyman adlı mahir bir elçiyi hediyelerle imparatora göndererek 12 yıldan beri mevcûd bulunan sulh muâhedesine sadâkatini belirtiyor ve yenilenmesini teklif ediyordu. Fakat imparator sultana Türkmenlerin işgal ettikleri yerleri geri vermelerini ileri sürüyor; buna zahiren muvafakat eden Kılıç Arslan, Türkmenleri Bizanslılara karşı mukavemete teşvik ediyordu. Fakat imparatorun en ağır teklifi, kendisine sığınan, Dânişmendli Zunnûn ile kardeşi Şahinşâh'a aid ülkelerin kendilerine iade edilmesi idi. İmparator 1175'de hudutlara kuvvetler gönderdi ve tahkimata başladı." (Mihail, s.369.)]

[254] Mihail, s.249.

[255] Khoniates, s.132.; Polat, "Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilât", s.30-31.

[256] İbnü'l-Ezrak, **Târîhu Meyyâfârıkîn ve Âmid**, (Türkçe terc., s.183.). [Khoniates, Türkmenlerin bu taarruzlarını daha önce ki kayıtlarında da olduğu gibi Sultan'ın emriyle yaptıklarını söylemektedir.

tarafından Bizans ordusu ve İmparator'a refakat etmek üzere görevlendirilen begler, söz konusu topluluğu "kendilerine tâbi olmayan kaba, asî Türkler" olarak nitelemişlerdir.[257] Bu ifade, Türkmenlerin merkezi idare karşısındaki vaziyetlerini açık bir şekilde ortaya koymakta ve Türkmenlerin artık hem devlet nizâmı hem de ordu için "güvenilmez" bir unsur haline geldiklerini göstermektedir[258] ki bu durum, klasik Ortaçağ İslâm devleti modeline uygun olarak doğrudan merkeze, hükümdarın şahsına bağlı, daimî ve maaşlı bir hâssa ordusunun teşkilini kaçınılmaz kılmıştır.

Bu değişimde, Sultan'ın konumunu kuvvetlendirme isteği veya merkezî otoritenin etkinleştirilmesi gibi hususlar yanında askerî saiklerin de rolü olduğu unutulmamalıdır[259]. Nitekim Türkiye Selçuklu ordusunun, Türkmenlerin daimî ve düzenli ordu niteliği taşımaması dolayısıyla yaşadığı sıkıntılar yanında karşılaştığı diğer bir mesele de bölgede hızla gelişmekte olan savaş teknolojisine ayak uydurma düşüncesidir[260]. Anadolu'nun fethi ve Türkiye Selçuklularının ilk dönem askerî faaliyetlerinden bahseden bütün kaynaklar, kendine özgü taktikleriyle savaşan, süratle hareket eden ve okçuluk konusunda misli görülmemiş bir maharet sergileyen Türkmen

---

Ancak müellifin bu taarruzların küçük birlikler tarafından yapıldığını zikretmesi bunların Sultan'ın hilafına hareket eden Türkmenler tarafından yapıldığını göstermektedir (Khoniates, s.132.).]

[257] Mihail, s.249.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.210-211.; Polat, a.g.t., s.70.

[258] Türkmenlerin merkezin hilafına hareketlerine dair örnekleri artırmak mümkündür. Bu hareketler ve Türkiye Selçuk Devleti'nin Bizans ve İznik Rum İmparatorluğu ile ilişkilerine etkisi hakkında toplu bilgi için bkz., Ralph-Johannes Lilie, "XII. Yüzyılda Bizans ve Türk Devletleri", Çev. Yusuf Ayönü, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XX/1, (Temmuz 2005.), s.197-209.; Yusuf Ayönü, "Selçuklu-Bizans İlişkileri", **Türkler**, VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002., s.598-617.; Şahin Kılıç, "Yükselme Devri Selçuklu-Bizans İlişkileri", **Türkler**, VI., Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002., s.618-629.

[259] Bütün askerlerin bir soydan olması halinde çok çlışmayacakları, orduda bulunan farklı soylardan askerlerin ise biryandan birbirlerine üstün gelmek diğer yandan ise birbirlerini kontrol edebilmek düşüncesiyle hareket edeceklerinden daha iyi çalışacakları konusunda Nizâmü'l-mülk'ün görüşlerini zikretmiştik (s.136-137., Türkçe terc., s.129-130.).

[260] Polat, "Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilât", s.46.

savaşçılardan bahsetmekle beraber[261], bu Türkmenlerin, şehir ve kalelerin, müstahkem mevkilerin ele geçirilmesi ve kuşatma savaşlarında, hatta zaman zaman ağır silahlar ve zırhlarla donatılmış yerleşik ordular karşısında yetersiz kaldıkları görülmektedir[262].

Bu durumda Türkiye Selçuklu ordusunda farklı savaş türleri ve özellikle ağır silah teknolojisini bilen, ağır silahlarla ve zırlarla donatılmış orduların karşısında etkili olup kuşatma işlemlerini yürütebilecek yeni sınıflara ihtiyaç duyulması kaçınılmazdır.[263] İşte bu ihtiyaç -daha önce zikrettiğimiz siyasî saiklerler yanında- bu şartları haiz askerî birlikler oluşturmak için gulâmların yetiştirilmesini ve hatta ileride göreceğimiz profesyonel savaşçı niteliği taşıyan ücretli askerlerin[264] istihdam edilmesini kaçınılmaz kılmıştır. Ancak ortaya çıkan yeni askerî nizâmda Türkmenlerin tamamen dışlanmadığı, Türkiye Selçuklu Tarihi boyunca hemen her askerî hadisede Türkmen

---

[261] Khoriates, s.22, 36, 122, 125, 126, 136.; Kinnamos, s.38, 45-46, 64, 146.; Komnena, s.306-307, 323, 487-488, 490-491.; Fulcher, s.57, 63, 65-67, 70.; Odo of Deuil, s.111-112, 113-119, 127-129, 137-141.; Toplu bilgi için bkz., W. E. Kaegi, "The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia", **Speculum**, XXXIX (1964), s.96-108.

[262] Khoriates, s. 13-14, 18-20, 47-48, 86.; Komnena, s.124, 166-168, 197, 198, 199, 325-329, 335, 338 ve muhtelif yerler; Fulcher, s.63-65, 67-68, 71-72, 74, 180-181.; Odo of Deuil, s.111. [Bu hususta en çarpıcı örnek Dorylaeum (Eskişehir) ovasında rastladığı öncü Haçlı birliğine taarruz etmekle beraber asıl Haçlı ordusunun yetişmesi üzerine bu orduyla bir meydan muharebesine girişmek zornda kalan Kılıç Arslan'ın durumudur (1097). Kalabalık ve zırhlarla donatılmış Haçlı birlikleri, Komnena'ya nazaran 80.000 kişiyi bulan ve Haçlılardan daha hırslı ve korkusuz "aslanlar gibi" savaşan Türkleri mağlup etmeyi başarmışlar, üstelik daha sonra karşılaştıkları Türk birliklerini de yenerek onları imha etmişlerdir (Komnena, s.333). Bu hadisenin ardından yardıma gelen 10.000 kişilik kuvvetin "Ey talihsiz! Neden korkuyorsun. Senin baban hiçbir savaştan kaçmamştı. Cesur ol, senin yardımına geldik" demesi üzerine Kılıç Arslan şunları söylemiştir: "Siz deli misiniz? Siz henüz Frankların kuvvet ve cesaretlerini görmediniz. Biz onları mağlup ve birbirlerine bağlamayı düşünüyorduk. Fakat bu kadar sayısız, müdhiş silahlara, parıldayan mızraklara, miğfer ve zırhlara sahip ve ölümden korkmadan ilerleyen insanları gördükten, kana susamış hayvanlar gibi saldırışlarını, esir almadan herkesi öldürdüklerini, dağ, tepe ve ovaları doldurduklarını müşahede ettikten sonra ne yapılabilirdi. Bütün milletler bizim oklarımızdan titrer. Fakat onlar zırhları içinde oklarımıza aldırış etmeden saflarımıza sokuluyorlar. Oklarımız onlara tesir etmiyor. İşte pek çok ölü verdikten sonra bu kadar kaldık. Kimse onlara mukavemet edemez ve zulümlerine dayanamaz." (Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.102-103.)]

[263] Cahen, a.g.e., s.229.

[264] Buradaki ücretli askerden kasıt, maaşlı gulâmlar değildir.

unsurunun varlığının devam ettiği, hatta zaman zaman ücretli asker olarak celbedildikleri unutulmamalıdır[265].

Daha önce de belirttiğimiz üzere Türkiye Selçuklu Devleti'nde gulâm sisteminin temellerinin ilk dönemlerde atılmış olması muhtemel olmakla beraber söz konusu sistemin uygulanmasına dair müşahhas örneklere Selçuklu Türklerinin Türkiye'de kesin olarak yerleşmelerine ve devletin teşkilât, iktisat ve sanat alanındaki tekâmülüne başlangıç tarihi olarak kabul edilen Miryokefalon Savaşı'ndan (1176) itibaren rastlanır. Miryokefalon Savaşı'ndan bir müddet sonra eserine başlayan (1192) İbn Bîbî de ilk bölümlerden itibaren Türkiye Selçuklu Devleti hizmetinde bulunan gulâmlardan söz etmeye başlamıştır.

İbn Bîbî'nin kayıtlarının, Türkiye Selçuklu Devlet'indeki gulâmları ve gulâm sisteminin işleyişi hakkında kuruluş dönemine kıyasla daha fazla malzeme içerdiği şüphesizdir. Ancak diğer Müslüman Türk devletlerindeki gulâmlar ve bu devletlerde câri gulâm sistemi hakkındaki bilgilerimizle kıyaslandığında ise pek mahdud kaldığı dikkatten kaçmamaktadır. Üstelik mevcut kayıtlar, genellikle bir kişi veya olay münasebetiyle zikredilen ve çoğu zaman açıklayıcı mahiyeti haiz olmayan dağınık bilgilerden ibarettir ki bu durum Türkiye Selçuklu Devlet'inde cari gulâm sisteminin yapısı ve işleyişi hakkında etraflı malumat edinmeye imkân vermemektedir.

Aynı durum, gulâmların ordu içerisindeki durumları için de geçerlidir. Esasen aldıkları eğitim gereği hepsi de askerî vasfı haiz olan gulâmların

---

[265] Türkmenlerin önceleri ordudaki etkinliklerinin azaltılmak istenmesine karşılık daha sonra doğan ihtiyaçtan ötürü ücretli asker olarak orduda istihdam edilmesi Bizans İmparatorluğu'ndaki Germenlerin durumuna benzemektedir. Bizanslılar da devletin kuruluşu döneminden sonra "Barbar" olarak nitelendirdikleri Germenleri hem ordudan hem de idarî kadrolardan uzaklaştırmışlar, ancak bir müddet sonra bu defa ücretli asker olarak çok sayıda Germeni orduda istihdam etmek zorunda kalmışlardır. Öyle ki Germenlerin İmparatorluk topraklarından çekip gitmeleri karşısında Bizans, ücretli asker ihtiyacını karşılayamaz olmuştur (George Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, (Çev. Fikret Işıltan), TTK Yay., Ankara 1999., s.50, 73.; Auguste Bailly, **Bizans Tarihi**, II, (Çev. Haluk Şaman), Terc. 1001 Temel Eser, (yer ve tarih yok), s.25-26.).

gerek Sultan'ın maiyyetinde gerekse savaşçı unsur olarak harplere iştirak etmiş oldukları, kendilerine özgü kıyafetleri [266], sancak [267] ve muhtelif alâmetleriyle ordu içerisinde özel bir mevkide bulundukları şüphesizdir. Bununla beraber Türkiye Selçuklu ordusundaki gulâmları, ordunun diğer savaşçı unsurlarından tefrîk etmemize yardımcı olacak kesin ifadelere rastlanmaması, hangi gulâm sınıflarının muharip hangilerinin gayr-ı muharib oldukları, hangi harplerde hangi vazifeleri ifa ettikleri, ordu içerisindeki mevkileri, sayıları gibi hususları tam anlamıyla açıklığa kavuşturmaya imkân vermemektedir. Mevcut kayıtlardan hareketle varabildiğimiz neticeler ise şunlardan ibarettir:

İbn Bîbî, aşağıda temas edeceğimiz saray görevlileri [268] ve emîr unvanı taşıyan yüksek dereceli ricâl dışında Türkiye Selçuklu sarayındaki merkez ordusunu teşkil eden gulâmları, "gulâmân-ı dergâh (غلامان درگاه)", "gulâmân-ı hâss (غلامان خاص)", "mefâride (مفارده)"[269], "mefâride-i halka-i hâss (مفارده حلقه خاص)", "halka-i hâss (حلقه خاص)", "mülâzım (ملازم)", "mülâzımân-ı dergâh (ملازمان درگاه)", "mülâzımân-ı yatak-i hümâyûn (ملازمان يتاق)", "gulâmân-i

---

[266] Gaznelilerde "gulâmân-ı hâss'ın Seklatûn, Bağdadî ve Isfahanî elbiseler giyip başlarında iki köşeli külah bulunduğu, altın kemer ve altın gürz taşıdıkları bilinmektedir. Aynı şekilde gulâmân-ı saray'ın da Şusterî ipeğinden yapılmış elbiseler giyip iki veya dört köşeli külah taktıkları ve 10 miskallik kemer ile gümüş veya daha değersiz madenlerden yapılan gürz, kılıç, okluk ve yaylık taşıdıkları anlaşılmaktadır (Beyhakî, s.288, 540.; Güller Nuhoğlu, **Beyhakî Tarihi'ne Göre Gazneliler'de Devlet Teşkilâtı ve Kültür**, (İÜ SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1995., s.311). Kaynaklar Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın orduyu teftiş ettiği sırada Türk kıyafeti giymiş olduklarını gördüğü 7000 Ermeni'yi ordudan çıkardığını kaydetmişlerdir (el-Bundârî, s.70.) Bu kayıt Büyük Selçuklu gulâmlarının da kendilerine has elbise ve teçhizâta sahip olduklarını göstermektedir.

[267] Gaznelilerde gulâmân-ı saraydan oluşan birliklerin, üzerinde "alâmet-i şîr" bulunan sancakları vardı (Beyhakî, s. 271, 623.).

[268] Malum olduğu üzere hâcibü'l-hüccâb, üstâdü'd-dâr, emîr-i çaşnıgîr, emîr-i cândâr, emîr-i silah, emîr-i meclis, emîr-i şikâr, emîr-i âhûr, emîr-i âlem, emîr-i devât, emîr-i mahfil, emîr-i câmedâr, şarabdâr-ı hâss (şarab salâr), taştdâr (âbdâr), havâyic salâr, serheng (çavuş/dûrbâş) gibi devlet ricâli ve bunlara bağlı diğer saray görevlileri ile merkez, hükümet hatta taşra teşkilâtında görev yapan ümerânın hemen hepsi gulâm kökenli devlet ricalinden müteşekkildir.

[269] "Mefâride (مفارده)" kelimesi şimdiye kadar yapılan muhtelif araştırmalarda genellikle "müfârede" olarak okunmuştur. Ancak söz konusu kelime "müfredî (مفردي)" kelimesinin çoğulu olup doğrusu "mefâride" olmalıdır.

yatak-i sultan (غلامان یتاق صلطان)" gibi tabirlerle zikretmiştir. Bunların dışında "bendegân (بنده گان)", "hadem (خدم)", "haşem (حشم)", "havâşî (حواشی)", "mukarrebân (مقربان)" gibi ifadelere de tesadüf edilmektedir ki bu ifadelerin de bazen gulâmlardan oluşan savaşçı unsuru, bazen ıktâ' askerlerini bazen de ordunun tamamını nitelemek için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bu tabirlerin hemen hepsinin Türkiye Selçuklu Devleti'nden önceki veya sonraki Müslüman Türk devletlerinde de mevcut olması dikkat çekicidir. Sözgelimi "gulâmân-ı dergâh"a "gulâmân-ı saray" şeklinde Gazneli ve Büyük Selçuklularda, "Mefâride"ye "müfredân" şeklinde Büyük Selçuklularda, Irak Selçuklularında, Hârezmşâh ve Memlûklarda, "halka-i hâss"a Eyyûbîlerde ve Memlûklarda, "gulâmân-ı yatak"a "yatak" ve "yatakçı" şeklinde Karahanlılarda ve Büyük Selçuklularda tesadüf edilmektedir ki bu durum, Türkiye Selçuklu Devleti ile diğer Müslüman Türk devletlerinde uygulanan gulâm sistemi arasındaki benzerliği göstermesi bakımından önemlidir.[270]

İbn Bîbî'nin kayıtlarında geçen "gulâmân-ı dergâh"ın, Gazneli, Büyük Selçuklu ve sair Müslüman Türk devletlerinde "gulâmân-ı saray" olarak adlandırılan[271] ve saraya alınan bütün gulâmlara teşmil edilen bir tabir olduğu söylenebilir.[272] Bununla beraber müellifin sadece birkaç yerde kullandığı "gulâmân-ı dergâh"ı, "mefâride-i halka-i hâss" ve "mülâzımân-ı yatak-ı hümâyûn"dan tefrik ettiği görülmektedir[273] ki buna göre "gulâmân-ı dergâh" ifadesinin, aşağıda bahsedeceğimiz "mefâride" ve "mülâzımân" sınıflarına ayrılmayan gulâmlar için de kullanıldığı anlaşılmaktadır. "Mefâride" ve

---

[270] Selçuklu, Eyyubî ve Memlûk devletlerinin askerî teşkilat bakımından benzerlikleri ve bu devletler arasındaki etkileşim hakkında bkz., Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklu Devleti'nin Askerî Teşkilâtının Eyyûbî Devleti Askerî Teşkilâtına Tesiri", **Belleten**, LIV/209 (1990), s.117-120.; Altan Çetin, "SelçukluTeşkilatı'nın Memlûklere Tesiri", **Belleten**, LXIII/251, (2004)., s.105-130.

[271] Bosworth, "gulâmân-ı saray"la "gulâmân-ı hâss" ve "gulâmân-ı sultanî"nin aynı olduklarını söylemektedir. Bosworth, "Ghaznavid Military Organization", s.44.

[272] Hasan Enverî, a.g.e., s.42.

[273] İbn Bîbî, s.419. (Başka bir kayıtta da "huzurda ve dergâhta bulunan askerler" ifadesi kullanılmıştır. İbn Bîbî, s.468.)

"mülâzımân"ın "gulâmân-ı hâss"dan yani doğrudan hükümdara bağlı gulâmlar arasından seçildikleri düşünülecek olursa İbn Bîbî'nin bu ifadeyle söz konusu iki sınıf dışında kalan "gulâmân-ı hâss"ı mı yoksa "gulâmân-ı hâss" dışındaki saray gulâmlarını mı kastettiği tam olarak anlaşılamamaktadır. Ancak "gulâmân-ı dergâh"ın saray gulâmları anlamına gelmesi münasebetiyle müellifin burada saraya alınan gulâmlar arasında, doğrudan hükümdara bağlı "gulâmân-ı hâss" dışında kalan ve saray ümerâsının (ümerâ-yı dergâh veya ser haylân-ı dergâh) emrinde bulunan gulâmları kasdetmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Saray gulâmları içinden seçilen ve doğrudan Sultan'ın şahsına bağlı olan gulâmlara ise "gulâmân-ı hâss" denildiği[274] ve bunların muhtelif sınıflara ayrılarak Sultan'ın her türlü özel hizmeti ve muhafızlığı görevini yürüttükleri malumdur. Bu cümleden olmak üzere sadece seferlerde değil sulh zamanlarında[275] da hükümdarın sürekli yanında bulunan "gulâmân-ı hâss"ın, zaman zaman Sultan'ın iştirak etmediği askerî harekâta katıldığı da görülmektedir[276]. Ayrıca Sultan'ın emri üzerine, bazı devlet adamlarının tevkifi[277], mihmândârlık veya refakatçilik[278], bir kimsenin huzura çağrılması[279]

---

[274] Hasan Enverî, s.32-33.

[275] Alâü'd-dîn Keykubâd, büyük emîrleri tasfiye harekâtı sırasında "gulâmân-i hâss"ın, silah kuşanarak resm-i me'lûf yani alışılmış usul ve "yatak kanununa" göre saray sofasında bulunmalarını emretmiştir ki bu kayıt "gulâmân-ı hâss"ın saray sofrasında muhafız olarak bulunmalarının rutin bir vazife olduğunu göstermektedir (İbn Bîbî, s.267.). II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev, tahta oturduktan bir müddet sonra -Alâü'd-dîn Keykubâd'ın adet haline getirdiği üzere- kış mevsimini geçirmek için bazı devlet ricâli, yakınları ve "gulâmân-ı hâss"dan oluşan bir kafileyle Antalya kışlağına gitmişti (İbn Bîbî, s.470.).

[276] İbn Bîbî, s.419, 468.

[277] I. İzzü'd-dîn Keykâvus, Suriye seferi sırasında rüşvet töhmetiyle karşı karşıya kalan emîrleri tevkif etmek için "mefâride" ve "gulâmân-ı hâss"ı görevlendirmişti (İbn Bîbî, s.196.). Yukarıda belirttiğimiz Alâü'd-dîn Keykubâd'ın büyük emîrleri tasfiye harekâtı da "gulâmân-ı hâss" eliyle yapılmıştır (İbn Bîbî, s.267-268).

[278] Alâü'd-dîn Keykubâd, kendisine karşı giriştiği hareketlerden pişman olarak huzura gelen Melik Alâü'd-dîn Dâvudşah'ı affetmiş ve Akşehir-i Konya ve Âb-ı Germ (Ilgın)'i ona ıktâ' ederek "gulâmân-i hâss", cândârân ve sipahiyân-ı kadim ile Akşehir'e göndermişti (İbn Bîbî, s.358.) Ahlat'ın fethinde sonra da "dîvâna bağlanan" bölgenin imar ve tahriri gibi işlerle ilgilenmek üzere gönderilen Sâhib Ziyaeddin Kara Arslan, Müstevfî Saadü'd-dîn Erdebilî ve Kadı Şerefeddin oğlu Pervâne Taced-

gibi görevlerin ve gizlilik kesbeden vazifelerin yerine getirilmesinde de "gulâmân-ı hâss"ın kullanıldığı anlaşılmaktadır[280]

Daha önce de belirttiğimiz üzere İbn Bîbî, "gulâmân-ı hâss"dan genellikle bir kişi [281] , tayin [282] veya herhangi bir olay münasebetiyle bahsetmiştir. "Gulâmân-ı hâss"dan savaşçı unsur olarak bahsettiği kayıtlar ise pek fazla değildir. Bu kayıtlar içerisinde "mefâride" ve "mülâzımân" sınıfları dikkat çekmektedir ki "mefâride"nin bir bölümünü "mefâride-i halka-i hâss", "mülâzımân"ın bir bölümünü de "mülâzımân-ı yatak-ı hümâyûn" teşkil etmektedir.

---

din ve diğer ashâb-ı dîvân'a da kendi maiyyetleri dışında "mefâride" ve "gulâmân-ı hâss" refakat etmişti (İbn Bîbî, s.428.)

[279] İbn Bîbî, müneccime olan annesi Bîbî Hatun'un bir kehânetinin doğru çıkması üzerine Sultan'ın "gulâmân-ı hâss" aracılığıyla huzura davet edildiğini kaydetmiştir (İbn Bîbî, s.443.). Alâü'd-dîn Keykubâd da vefatından hemen önce vasiyetini bildirmek üzere Kemaleddin Kâmyâr'ın huzuruna çağrılmasını istemiş, Sultan'ın bu isteği yine "gulâmân-ı hâss" aracılığıyla gerçekleştirilmiştir (İbn Bîbî, s.462.).

[280] Bu tür vazifelerde "gulâmân-ı hâss"dan en sadık ve sır taşımasını bilirkişilerin görevlendirildiği görülmektedir. Saadü'd-dîn Köpek'in hareketlerinden rahatsız olan Sultan II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev, "gulâmân-i hâss"dan sadık birini çağırarak, "Köpek'in, utanmazlığı ve yüzsüzlüğü ele alıp memleket erkânını ve saltanat büyüklerini birer birer ortadan kaldırdığını, bu da yetmez miş gibi yalnız olarak belinde kılıcıyla huzura geldiğini, onun bu küstahlığı ve saygısızlığı karşısında ne yapacağını bilemez olduğunu ve kimseye duyurmadan en kısa zamanda Sivas'a gidip oranın serleşkeri Emîr-i Cândâr Hüsameddin Karaca'yı görerek kendisinden duyduklarını ona anlatmasını ve onu en kısa zamanda saltanat makamına getirmesini buyurmuştur (İbn Bîbî, s.480.). Moğol vesayeti döneminde cereyan eden bir olayda da kardeşi II. İzzü'd-dîn Keykâvus'la yaptığı mücadeleyi kaybeden ve Konya sarayından gizlice kaçması icab eden IV. Rüknü'd-dîn Kılıç Arslan, Türkistan yolculuğu sırasında yanında bulunan havâ'ic salâr (kilerci başı) Kemaleddin'in hazırladığı planı, "gulâmân-ı hâss"dan sır saklayabilecek 20 kişiye açıklamış ve "gulâmân-ı havaichane"nin elbiselerinden giyinmek suretiyle saraydan gizlice çıkabilmiştir (İbn Bîbî, s.611.).

[281] I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev döneminde Antalya'nın fethinden sonra (3 Şaban 603/ 5 Mart 1207) bölgeye serleşker olarak tayin edilen Mübârizü'd-dîn Ertokuş'un "gulâmân-ı hâss"dan olduğu vurgulanmıştır (İbn Bîbî, s.99.) Başka bir kayıtta da Emîr Şemseddin Yavtaş (İbn Bîbî, s.563), Celâlü'd-dîn Karatay (İbn Bîbî, s.599.), Şemseddin Altunaba (İbn Bîbî, s.605.) için de aynı ifade kullanılmıştır (İbn Bîbî, s.599.).

[282] Kâhta Kalesinin ele geçirilmesinden sonra Sultan, kale muhafızlığını içi dışı devlete ve ülkeye bağlılıkla süslenip güzelleşmiş olan hâssa kölelerinden (gulâm-i hâss) birine bırakmıştı (İbn Bîbî, s.282.). Emîr Şemseddin Yavtaş'ın Konya serleşkerliğine atanması münasebetiyle de Alâü'd-dîn Keykubâd'ın "gulâmân-ı hâss"ından olduğu vurgulanmıştır (İbn Bîbî, s.563.).

"Gulâmân-ı hâss"ın bir cüzünü teşkil eden "mefâride"nin, Büyük Selçuklu [283], Irak Selçuklu [284], Hârezmşâh [285], Eyyûbî ve Memlûk [286] devletlerinde de mevcut olduğu, hatta bu adı taşıyan bir dîvânın bulunduğu[287]

---

[283] Nizâmü'l-mülk, "müfredân" hakkında şunları söylemektedir: "Dergâhda müfredler dedikleri 200 kişinin bulunması lazımdır. Hem görünüş ve boyca, hem de yiğitlik bakımından seçkin, sefer ve hazerde hizmetde olan ve daima dergâhda bulunan, 100'ü Horasanlı, diğer 100'ü Deylemli kişiler. Onlar iyi elbiselere sahiptirler. Onlar için 200 takım silah yapsınlar, (gerektiği) zaman onlara versinler, (gerektiği) zaman geri alsınlar. Bu silahlardan 20 (omuzdan geçen) kılıç kuşağı ve kalkanı altından, öteki 180 tane kuşak, kalkan ve delici mızrak ile birlikte gümüşten olmalıdır. Onların dolgun aylıkları ve kâfi ücretleri olmalıdır. Her 50 kişinin -onların durumlarını tanıyan ve onlara nasıl hizmet (edeceklerini) emreden- bir naibi bulunmalıdır. Hepsinin atlı ve (tam) teçhizâtlı olmaları gerekir. Ta ki eğer bir vakit mühim bir iş vuku bulursa, kendilerine düşeni yapmaktan geri kalmasınlar. Adları dîvânda kayıtlı olan 4000 yaya daima gereklidir. Padişahın her soydan 1000 hâss (seçkin) adamı olmalıdır. 3000 kişinin vaktinde kullanılmak üzere emîrlerin ve sipahsalarların maiyyetinde olmalıdır." [Nizâmü'l-mülk, 126., (Türkçe terc., s.118.)]

[284] "Sultan III. Tuğrul, yıllardan beri devam eden öçleri emîr-i bârın oğlundan çıkardı, hâss ile beraber "bârbek"lik levazımını aldı. Emîr-i bâr'ın oğlu işkence tesiri ile ve gördüğü pek çok kahır yüzünden kendini muhafazaya memur olanlara sayısız mallar vermeği kabul etti. Onlar da kendisini Ervend Dağı eteğinde Calusgerd'de bir eve sakladılar. Biri yerini sultana söyledi. Atlı müfredân gönderdi ve onlar ansızın evin etrafını sardılar. Emîr-i bârın oğlu teslim olmuyor, ok atıyordu. Başına bir darbe indirildi ve öldü, devleti katlandı, ortadan kalktı. Köleleri ile sarayı sultana kaldı." [er-Râvendî, s.365.; (Türkçe terc., II, s.335-336.)]

[285] Cüveynî, II, s.143,188., (Türkçe terc., s.344, 374.)

[286] Baybars el-Mansûrî, (Türkçe terc. s.67.); Sa'îd Abdu'l-Fettâh Aşûr, **el-'Asru'l-Memâlikî fî Mısr ve'ş-Şam**, Kahire, 1986., s.473-474.; Mahmud Nedîm Ahmed Fehîm, **el-Fennü'l-Arabî el-Ceyşü'l-Mısrî fi'l-Asri'l-Memlûkî el-Bahrî (1250-1383/648-783)**, (Basım yeri yok) 1983., s.231.; Ayalon, "Memlûk Army II", s.450.; Tsugitaka Satō, **State and Rural Society in Medieval Islam: Sultans, Muqta's, and Fallahun**, Leiden: Brill 1997., s.63, 251.; Linda S. Northrup, **From Slave to Sultan: The Career of al-Mansur Qalawun and the Consolidation of Mamluk Rule in Egypt and Syria (678-689 A.H./1279-1290 A.D.)**, Stuttgart: Franz Steıner Verlag, 1998., s.198-199.; Amalia Levanoni, "The Mafarida in the Mamluk Army: Reconsidered", **Arabica**, LIII/3, (2006), s.331-352.

[287] 1395 yılında Sultan Berkuk tarafından kurulan "dîvânü'l-müfred"in, Sultanın memlûklerinin maaşlarını, hayvanlarının yemlerini ve bazı saray ihtiyaçlarını tedarik etmek gibi vazifeleri vardı. Bu dîvânın başkanına "nâzıru dîvânü'l-müfred", "sâhibu dîvânü'l-müfred" ve "üstâdâr (üstâdü'd-dâr/üstadârü'l-kebîr" adı veriliyordu (el-Kalkaşandî, III/524, 528, IV/14, VI/205, VII/220, XI/154.; Aşûr, a.g.e., s.439, 473.; Mahmud Nedim Ahmed Fehim, a.g.e., s.214.; Şehabeddin Tekindağ, **Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı, (XIV. Yüzyıl Mısır Tarihine Dair Araştırmalar)**, İstanbul 1961, s.131, 138, 144-145, 152.; Kopraman, **Mısır Memlükleri Tarihi**, s.92.; Çetin, a.g.t., s.232-233.; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.385.; Amalia Levanoni, **A Turning Point in Mamluk History: The Third Reign of al-Nasir Muhammad b. Qalawun 1318-1341**, Leiden: E. J. Brill, 1995., s.202.; Jean-Claude Garcin, "The regime of the Circasian Mamlûks", **The Cambridge History of Egypt, İslamic Egypt 640-1517**, (Edited by Carl F. Petry), Cambridge University Press, 1998., s.291-293, 300, 306-307.; Ulrich Haarmann, "Joseph's Law-the carers and activites of Mamluk descendants Before the Ottoman conquest of Egypt", **The Mamluks in Egyptian Politics and Society**, (Edited by Thomas Philipp-Ulrich Haarmann), New York, Cambridge University Press, 1998., s.68.

görülmektedir. Bazı yazarlar "müfred"in kelime anlamından[288] hareketle "tek tek, yani ayrı ayrı hizmet gördükleri için bunlara müfred adı verildiğini ve devrin idare anlayışına göre, bir görevin iki veya üç müfred'e değil, daima tek müfred'e tevdi edildiğini ileri sürmüşlerdir[289]. Ancak söz konusu ifadenin kaynaklarda genellikle çoğul yani "müfredân" veya "mefâride" şeklinde kullanılmış olması, müfredlerin, muhtelif görevlere toplu bir şekilde gönderildiklerini göstermektedir. Bazı yazarlar ise "hükümdarın müteferrik hizmetlerinde kullanıldıkları için bu nâmı aldıkları" ve Osmanlılardaki "müteferrika"lara da bu teşkilâtın örnek teşkil ettiği görüşündedirler[290] ki bize göre bu da tahminden öteye gitmemektedir.

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Büyük Selçuklularda ve diğer Müslüman Türk devletlerinde tesadüf edilen "müfredân"ın fizikî özellikleri ve yiğitlikleriyle temayüz eden gulâmlar arasından seçildiği ve savaş zamanlarında bile sarayda bulunup, dergâhın muhafazasıyla görevli oldukları anlaşılmaktadır[291]. Bununla beraber bazı kayıtlarda da müfredlerin seferlerde de Sultan'ın yanında bulundukları ve onun muhafazasıyla görevli oldukları görülmektedir[292] ki bu durumda müfredlerin ya farklı devletlerde farklı vazifelerle yükümlü oldukları ya da bir kısmının dergâhın muhafazası diğer bir kısmının da Sultan'ın muhafazasıyla veya her ikisiyle de görevli oldukları söylenebilir[293]. Çok özel kıyafet ve silahlarla teçhiz edilen "müfredân"ın diğer bir görevi de sarayda yapılan resmi tören ve kabullerde hazır bulunmalarıdır. Nizâmü'l-mülk, müfredânın "mühim bir iş vukû'unda" hükümdar tarafından

---

[288] **Ferheng-i Fârisî-i Âmid**, II, s.1833.

[289] er-Râvendî'nin tercümesini yapan Ahmet Ateş "müfredân" ifadesini "tek başına harp yapan askerler" olarak tercüme etmiştir (er-Râvendî, II, 335.). Bazı araştırmacıların da aynı görüşü benimsedikleri görülmektedir (Koca, **Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür**, s.84.)

[290] Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, s.133-134.

[291] Nizâmü'l-mülk, s.125., (Türkçe terc., s.118.).

[292] Cüveynî, II, s.143, 188.

[293] Harezşahlarda, "müfredân" ifadesi dışında bir de "müfredan-ı ebvâb" tabirine rastlanması bu hususa işaret ediyor olmalıdır (Cüveynî, II, s.176.).

başka vazifelerin de tevdi edilebileceği ve bunun için at ve silah gibi muhtelif teçhizâta sahip olmaları gerektiğini zikretmiştir[294] ki bu kayıt da müfredlerin, dergâhın ve hükümdarın muhafazası ve resmî törenlerde hazır bulunma dışında Sultan tarafından verilen her türlü emri yerine getirmekle de yükümlü olduklarını göstermektedir[295].

İbn Bîbî, Türkiye Selçuklu müfredlerini "mefâride" olarak kaydetmiştir.[296] İbn Bîbî'nin "mefâride" ile ilgili ilk kaydına I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ile Laskaris arasında yapılan Alaşehir Savaşı sırasında tesadüf edilir. İbn Bîbî'nin kaydına göre Rûm (Bizans) ordusunun bozguna uğradığını gören silâhdârân, cândârân ve mefâride, ganimet ve yağma elde etmek düşüncesiyle Sultan'ı yalnız bırakmışlar ve bu tedbirsizlikten istifade eden bir Frank askeri Sultan'ı şehit etmiştir.[297] Üstelik silahlarını, eşyasını ve elbiselerini hatta cesedini bile Laskaris'e götürmeye fırsat bulmuştur ki[298] bu kayıt, Türkiye Selçuklu müfredlerinin, silâhdâr ve cândârlarla birlikte hükümdarın muhafazasıyla görevli olduklarını göstermektedir. Bu kayıtta dikkat çeken diğer bir husus da silâhdâr, cândâr ve müfredlerin tedbirsizliğinden ileri gelen bir hatanın, Sultan'ın şehadetine sebep olabilecek dereceye varabilmiş olmasıdır. Zira bu münasebetle söz konusu görevlilerin devlet teşkilâtı içindeki önemleri daha iyi anlaşılmaktadır.

---

[294] Nizâmü'l-mülk, aynı yer.

[295] er-Râvendî, 365., (Türkçe terc., II, s.335.); Cüveynî, II., s.26.

[296] Aksarayî'de "mefâride"yle ilgili sadece bir kayıt bulunmaktadır (Aksarayî, s.126.).

[297] İbn Bîbî, s.110. (**Anonim Selçuknâme**'de Sultan'ın yanında 200 gulâm bulunduğunu ve İmparator'u öldürdüğünü kaydedilmiştir. (**Anonim Selçuknâme**, s.42., Türkçe terc., 28.) Bizans kaynakları da I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in şehadetini farklı anlatmışlardır: Bizans kaynaklarına göre, Bizans İmparatoru Laskaris ile Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev bizzat karşılaşmış, ilk hamlede Bizans İmparatoru atından düşmesine rağmen hemen ayağa kalkarak Sultanın bindiği atın ayaklarını kesmiş ve bir kulenin devrilişi gibi atından düşen Gıyâsü'd-dîn Keyhusrev, Bizans İmparatoru tarafından öldürülmüştür (Alexes G. C. Savvides, **Byzantium in the Near East: Its Relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols, A.D. (1192-1237)**, (Kentron Vyzantinon Ereunon), Thessalonike 1981., s.96.; Tuncer Baykara, **I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev (1164-1211) Gazi-Şehit**, TTK Yay., Ankara 1997., s.42.).

[298] İbn Bîbî, s.110.

Yüksek dereceli devlet memurları ve beglerin tutuklanması veya cezalandırılması sırasında da müfredâna rastlanmaktadır. Bazı Türkiye Selçuklu emîrlerinin, Suriye Seferi sırasında Halep sarayının bir tertibi neticesinde ihanet töhmetiyle karşı karşıya kalmaları üzerine, I. İzzü'd-dîn Keykâvus, seferden arzulanan başarının da elde edilememiş olmasının verdiği hiddetle, bütün emîrlerini ve serverlerini yenilginin sebeplerini görüşmek üzere padişah çadırında (bârgâh) hazır bulunmalarını buyurmuş, bu arada gizlice olarak yakınlarına (havâss), mefâride emîrlerine ve gulâmân-ı hâss'a silah kuşanmalarını, beglerin hepsi toplantı yerine geldikten sonra otağın etrafını çepeçevre sarmalarını, kimseye oraya giriş izni vermemelerini ve içerden gelecek fermanı bekleyip, fermanın gereklerini yerine getirmelerini buyurmuştur. Emîrler toplu olarak gelip yerlerini aldıktan sonra gulâmân-ı hâss ve Mefâride Sultan'ın otağının çevresini kuşatarak bazıları yılana benzeyen mızraklarını doğrultmuş bazıları da şimşek gibi parlayan kılıçlarını kınlarından çıkarmışlardır. Bir grup da atlarının üzerinde ve omuzlarındaki ağır gürzlerle içerden gelecek fermanı beklemeye koyulmuşlardır. Neticede içeri giren beglerin hepsi Sultan'ın hışmına uğramış ve Sultan'ın emri üzerine otagdan çıkar çıkmaz hepsinin boyunlarına ip takılıp ellerini bağlanarak bir eve hapsedilmişlerdir. Daha sonra da ev ateşe verilmek suretiyle söz konusu begler öldürülmüştür. Fırsatını bulup ateşten kurtulmayı başaranlar ise ucu sivri mızrakların hedefi olmuştur.[299]

Müfredlerin aynı vazifeyi Sâhib Şemsü'd-dîn Isfahânî'nin tevkifi sırasında da yaptıkları görülmektedir. İbn Bîbî'nin kaydına göre Sâhib Şemsü'd-dîn'in tevkifi için hazırlıklar yapıldığı sırada Zaîmü'd-dâr Tûsî oğlu Necmü'd-dîn, Konya Ahilerini (ihvân) çağırarak onlara fityanları ile birlikte

---

[299] İbn Bîbî, s.196-197.; **Anonim Selçuknâme**, s.44., (Türkçe terc, 29.); Ayrıca bkz., Ebu'l-Ferec, II., s.501.; Ebu'l-Fidâ, III., s.148-149.; İbnü'l-Verdî, II., s.200-201.; Salim Koca, **Sultan I. İzzü'd-dîn Keykâvus (1211-1220)**, TTK Yay., Ankara 1997., s.59.

silah kuşanmalarını, "Mefâride ve gulâmân-i yatak-i sultan"dan bir grubun da Sâhib'in evinin kapısını tutmalarını buyurmuştur[300].

Görüldüğü gibi "mefâride"nin Sâhib Şemsü'd-dîn'in tevkifi sırasında yaptıkları işle yukarıdaki kayıtta gördükleri vazife aynıdır. Ancak bu kayıtta dikkat çeken husus, "mefâride" ile "gulâmân-ı yatak-ı sultan"ın birbirinden tefrik edilmiş olmasıdır. Bu suretle daha önce de belirttiğimiz üzere "mefâride" ile "gulâmân-ı hâss" arasından seçilen diğer bir sınıf olan "mülâzımân"ın bir cüzü olan "yatak-ı sultan"ın farklı sınıflar olduğu açıkça belirtilmiştir.

Mefâride ile ilgili diğer bir kayda da Alâ'ü'd-dîn Keykubâd döneminde Ahlat'ın fethinden (629/1231-1232) sonra rastlanır. Emîr Kemaleddin Kâmyâr kumandasındaki Selçuklu kuvvetlerinin Ahlat'ı ele geçirmesinden sonra, Sâhib Ziyaeddin Kara Arslan, Müstevfî Saadü'd-dîn Erdebilî ve Kadı Şerefeddinoğlu Pervâne Tâcü'd-dîn bölgenin ihtiyaçlarını karşılamak, vergileri belirlemek, kayıpların, ölülerin ve kaçakların emlâkini kaleme almak üzere bölgeye gönderilmiş ve bu emîrler bölgeye hareketleri sırasında ashâb-ı dîvân ve "Mefâride, gulâmân-i hâss ve havâşî-yi hod (kendi maiyyetlerinden) dan 1000 yiğit süvari ile Ahlat bölgesine hareket etmişlerdir[301].

Kayıttan anlaşıldığı kadarıyla Ahlat, doğrudan dîvâna bağlanmış ve bu sebeple arazi ve vergi tahriri, şehrin onarımı gibi işlerin yapılması için ilgili görevliler bölgeye nakledilmiştir[302]. "Mefâride" ve "gulâmân-ı hâss"ın Sultan'ın olmadığı bu heyetle beraber bölgeye sevkedilmesi ise refakat ve muhafaza görevleriyle alakalı olmalıdır.

---

[300] İbn Bîbî, s.585.

[301] "… با ا صحاب دیوا ن با هزا ر سوا ر مرد کا ر زار ا ز مفا رده وغلامان خاص وحواشی حود…" İbn Bîbî, s.428. (Eserin Türkçe tercümesinde "Mefâride, gulâmân-i hâss ve havâşî-yi hod (kendi maiyyetlerinden) dan 1000 yiğit süvari" ifadesi yanlış olarak "…dîvân mensupları (ashâb-ı dîvân), mefârideden 10.000 savaşçı yiğit süvari, hâssa köleleri ve kendi adamlarıyla Ahlat bölgesine vararak…" şeklinde zikredilmiştir (s.428).

[302] İbn Bîbî, s.428-429.; İbn Nazîf, s.259.

Mefâride ile ilgili diğer bir kayda da Ahmed Türk İsyanı sırasında rastlanmaktadır. Kösedağ bozgunu ardından Anadolu'nun muhtelif yerlerinde baş gösteren Türkmen hareketlerinden[303] birisi olan bu isyan, uc bölgesinde Sultan Alâü'd-dîn Keykubâd'ın oğlu olduğu iddiasıyla ortaya çıkan Ahmed adlı bir Türkmen tarafından başlatılmış ve kısa sürede Türkmenler arasında yayılmıştır. Bazı araştırmacıların Simon de Saint Quentin'in "Coterinus" adlı biri tarafından başlatıldığını kaydettiği[304] hareketle aynı olduğunu iddia

---

[303] Sultan Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev, 1245 yılı sonunda (Ekim-Aralık arası) vukubulan ölümünden önce, Moğol İstilâsının getirdiği yeni şartların ictimaî bünye üzerindeki ilk belirtilerini de bizzat görmüştür. Devlet kuvvetlerinin düşman ordusu karşısında düştüğü acıklı durum, bir kaç yıl önce Baba İshak hadisesinde (1240 Sonbaharı) güçlükle yatıştırılan Türkmen unsuruna yeniden başkaldırmak için imkân ve cesaret vermiştir. Daha Kösedağ Savaşı'na ait ilk haberlerin yayılması ile beraber bütün şehirler korku ve heyecan içinde kaynamağa başlamış, ahali canını ve malını kurtarmak için kalelere kapanmaya veya komşu ülkelere göç etmeye başlamışlardır. İşte bu sırada, bilhassa Elbistan ve Malatya çevresinde bulunan Türkmenler, Kilikya ve Suriye hudutlarına kadar uzanan sahalarda, baskın ve yağmalarıyla halka büyük zarar vermişlerdir. Öte yandan, İçel yöresinde, çağdaş bir Batı kaynağının Coterinus şeklinde adlandırdığı bir Türkmen beyi, I. Keykubâd'ın oğlu olduğu iddiası ile ortaya çıkmış ve etrafına 20.000 kişi toplayıp, liyakatsiz kardeşini (yani II. Keyhüsrev'i) bertaraf etmek gayesinde olduğunu ileri sürerek, doğrudan doğruya sultanın şahsını hedef tutan bir isyan hareketine girişmiştir. Konya ve Alâiye arasında üç ay kadar devam eden ve büyük tahribata sebep olan bu ayaklanma, başkent Konya'nın düşmesine ramak kaldığı bir sırada, Lampron (Namrun) hâkimi Konstantin'in yardımı ile bastırılabilmiştir. Keyhüsrev'in ölümünden biraz önce vukubulduğu anlaşılan bu hadiseyi, bundan sonra sık sık başkaları izleyecek ve bunlar arasında, Selçuk adını bayrak yapan düzme saltanat müddeîleri tarafından çıkarılmış olanlar mühim bir yer tutacaktır. Türk Ahmed İsyanı da bunlardan biridir (Kaymaz, **Pervâne**, s.38-39.)

[304] Simon de Saint Quentin, "Coterinus" olayını şu şekilde kaydetmiştir: "Türkiye Tatarlar tarafından yok edildikten sonra, Coterinus adlı bir Türkmen, kimi emîrlerin (admiraldus) öğütleriyle kendini sultanlığa yükseltmek istedi. Teşvik edildiği ve önerildiği bu amaca ulaşmak için annesini herkesin içinde kimin oğlu olduğunu, onu kimin var ettiğini söylemesi için yerlere vurarak ve döverek azarlıyordu. Sonunda annesi, oğlu tarafından öğretildiği gibi, işittiklerine tanıklık yapmak için büyük bir çabayla bir araya toplanmış olan herkesin önünde şöyle söylüyordu: 'Oğlum, bil ki sana o sultanın babası vücut verdi.' Böyle dedikten sonra Coterinus yükses sesle bağırıyor ve şöyle diyordu: 'Annemin ne söylediğini işittiniz! Hepinizi bana tanıklık etmeye çağırıyorum.' Böylece uydurma bir hileyle halkın önünde kendini yüceltti ve şöyle dedi: 'Beceriksiz ve kadın kılıklı kardeşim (Sultan), Tatarlar tarafından yenildiğine göre bu toprağı (terra) yönetmeye lâyık değil. Bu yüzden, bu toprağın güçlü bir vârisi olarak sultan olmak istiyorum.' Böylece hükmetmek fırsatı buldu ve Konya civarında Hıristiyanların yaşadığı 300 çiftliği yok etti ve onlar Konya'nın üç gün içinde ona teslim edilmesini emretmişlerdi yoksa kısa sürede ele geçirilecekti. Ancak Alanya'ya (Candelour), yani Sultan'ın hazinesinin bulunduğu ünlü kaleye gitmek ve orada sultan gibi karşılanmak üzereyken, Namrun (Lambrus) Beyi'nin çabası ve gözetimiyle kurnazca ele geçirildi ve asıldı, onun kardeşi de. Onunla birlikte tam 10.000 kişi vardı ve çılgınlığı üç ay sürdü." (Simon de Saint Quentin, a.g.e., s.59-60.)

ettikleri[305] bu isyan tehlikeli bir hal alınca Sâhib Şemsü'd-dîn Isfahanî, bütün askerleri (kâffe-i mütecende) ile ülkenin serleşkerlerinin adamlarını (tevâif-i serleşkerân-ı memâlik) âsileri tenkil için yola çıkarmış, ancak bu kuvvetler âsilerin kuvvetini görünce Sâhib'e bir ulak göndererek yardım istemişlerdir. Bunun üzerine Sâhib Şemsü'd-dîn Isfahanî, Şam tarafından Rûm'a gelip kendi alayına (mevkib) bağlanmış olan Hârezmî, Kürd ve Kıpçaklardan oluşan "mefâride" ve "ecrî horân (ücretli askerler)"dan meydana gelen bir topluluğu Emîr-i Dâd Hatırü'd-dîn Zekeriya-yı Sucâsî komutasında yola çıkarmıştır.[306]

Bu kayıtta dikkat çeken ilk husus, mefâride"nin Moğol vesayeti döneminde de varlığına işaret ediyor olmasıdır. Ancak müellifin ifadelerinden buradaki "mefâride"nin, Sultan'a değil, Sâhib Şemsü'd-dîn'in şahsına bağlı oldukları gibi bir anlam çıkmaktadır. Üstelik kaydın devamında Sâhib Şemsü'd-dîn'in, isyanın patlak vermesinden bir müddet önce mühim miktarda bir muhafız kuvvetini de Emîr-i Ârız Reşîdü'd-dîn Ebu Bekir Cüveynî'yle beraber Elçigiday'a göndermiş olduğu[307] ve bu sebeple kendi sarayının

---

[305] Nejat Kaymaz bu konuyu şu şekilde değerlendirmiştir: "Cahen, Simon de Saint Quentin'de Coterinus şeklinde adı geçen şahsın, İbn Bîbî'de, bu tarihten üç dört yıl sonra, yine I. Keykubâd'ın oğlu olduğu iddiası ile ortaya çıkıp, II. Keykâvus'a ve Sâhib Şemsü'd-Dîn'e isyan ettiği söylenen Ahmet adlı Türkmen ile aynı kimse olabileceğini ileri sürmüştür. Osman Turan ise bir yazısında Cahen'in fikrine katılmakta, bir başka yazısında -hadisede bilhassa Ermeni reislerinin bulunuşunu dikkate alarak- ilk fikrini değiştirip, Coterinus'un Karaman Bey olması gerektiğini iddia etmektedir. Halbuki Simon de Saint Quentin, bu Coterinus ile ilgili hadiseyi, doğrudan doğruya Kösedağ bozgunu sonunda doğan genel ictimaî bunalımın bir tepkisi olarak anlatır ve âsinin, bu savaşta liyâkatsizliği tamamen ortaya çıkmış bulunan Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'i bertaraf etmek gayesini gütmüş olduğunu bilhassa belirtir. Bu itibarla, biz, mekân bakımından Türk Ahmed hareketi ile (bu hareket batı uc'unda olmuştur) zaman bakımından ise Karaman Bey isyanı ile birleştirilmesi çok güç olan bu hadisenin, diğer kaynaklara intikal etmeyen ayrı bir Türkmen hareketi olduğu kanısındayız." (Kaymaz, **Pervâne**, s.39.)

[306] İbn Bîbî, s.583-584. (**Anonim Selçuknâme**'de Türkmenlerin Sâhib Şemsü'd-dîn Isfahanî'nin makamına tama ettiklerinden ayaklandıkları ve isyancıların üzerine Sultan'ın kendi gulâmlarını (غلامان خود) gönderdiği kaydedilmekle beraber ücretli askerlerden söz edilmemiştir (**Anonim Selçuknâme**, s.51., Türkçe terc., s.33.)

[307] Güyük Han tahta çıktığı zaman, imparatorluğun uzak batı bölgesinde malî kontrolü sağlamak için, Elçigiday'ı İran'a göndermişti. Bundan böyle, özellikle Anadolu, Gürcistan, Haleb, Musul ve Diyarbekir bölgelerinin vergileri, Baycu Noyan'a veya başka birine değil, doğrudan doğruya

himaye ve korumadan mahrum kaldığı"[308] zikredilmiştir ki bu ifadeler de söz konusu "mefâride" ve ecrî horân"ın Sâhib Şemsü'd-dîn'e bağlı askerler olduğu fikrini kuvvetlendirmektedir. Esasen -aşağıda temas edileceği üzere- "gulâmân-ı saray" dışında devlet adamları ve emîrlerin de şahıslarına bağlı gulâmlara sahip olduğu bilinmekle beraber Türkiye Selçuklu tahtı için büyük tehlike arz ettiği anlaşılan böyle bir isyan hareketinde Sâhib Şemsü'd-dîn'in gulâm ve ücretli askerlerine müracaat edilmesi dikkat çekicidir. Bu durum, Moğol vesayeti döneminde Türkiye Selçuklu ordusunun sayı ve etkinlik bakımından ne derece küçüldüğünü göstermektedir ki bu konu üzerinde aşağıda ayrıca durulacaktır.

"Mefâride-i halka-i hâss"a gelince: İlk defa Selahaddin Eyyûbî döneminde, 1174 tarihli Yemen Seferi ve 1191 tarihli Akka Muhasarası'nda tesadüf edilen "halka" askerinin, başlangıçta seçilmiş özel bir muhafız kıtası için kullanıldığı[309], zamanla mahiyet değiştirerek Eyyûbî[310] ve özellikle Memlûk[311] ordusunu oluşturan en önemli unsurlardan biri haline geldiği

---

Elçigiday Noyan'a teslim edilecekti. Sâhib Şemsü'd-dîn, yeni emre uygun olarak, Anadolu vergisini Emîr-i Ârız Reşîdü'd-dîn Ebû Bekir Cüveynî vasıtasıyla Elçigiday'a göndermiş ve bu vesileden istifade ederek doğrudan doğruya Güyük Han'dan bir yarlığ almayı ve mevkiine daha emin şekilde sahip olmayı düşünmüştü (Cüveynî, I., s.211-212.; II., s.248-249.; Ebu'l-Ferec, II., s.548.; Ebu'l-Ferec, **Tarihu Muhtasari'd-Düvel**, s.22.; İbn Bîbî, s.584.; Kaymaz, **Pervâne**, s.44-45.)

[308] İbn Bîbî, s.583-584.

[309] David Ayalon, "Studies on the Structure of the Mamluk Army II", s.448-449.; Yaacov Lev, **Saladin in Egypt**, Leiden 1999, s.78, 156.; R. Stephen Humphreys, **From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260**, Albany, State University of New York Pres, 1977., s.8, 18.

[310] Ramazan Şeşen, **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti: (Hicrî 569-589 / Milâdî 1174-1193)**, İstanbul 1983., s.146., Lev, **Saladin in Egypt**, s.156.; Satō, **State and Rural Society in Medieval Islam**, s.50-51, 63, 94, 121.

[311] Memlûk askerî teşkilâtında mukaddem el-halka, ecnâd el-halka, ricâl el-halka, halka el-mansûra, el-halka es-sultânîyye, ecnâd el-halka el-mansûra, cünd el-halka gibi isimlerle tesadüf edilen birlikler için bkz., Ayalon, "Studies on the Structure of the Mamluk Army II", s.449-476.; Northrup, **From Slave to Sultan**, s.197-199.; Satō, **State and Rural Society in Medieval Islam**, s.14-15, 51-52, 91-104.; Reuven Amitai- Preiss, **Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281**, Cambridge University Pres, 1995., s. 71,73, 112, 154, 192, 212.; Levanoni, **A Turning Point in Mamluk History**, s.8-9, 20-27, 43-48, 106-109.; Aynı yazar, "Rank-and-file Mamluks Versus Amirs: New Norms in the Mamluk Military Institution", **The Mamluks in Egyptian Politics and Society**, (Edited by Thomas Philipp-Ulrich Haarmann), New York, Cambridge University Press, 1998., s.26.;

anlaşılmaktadır[312]. Gerek Eyyûbî gerekse Memlûk dönemi kaynaklarında sıkça rastlanan "halka" tabirinin nereden geldiği konusu ise tartışmalıdır. Altan Çetin, "halka" hakkındaki görüşleri şu şekilde özetlemiştir:

"… Bunlara bu ismin verilme sebebiyle ilgili çeşitli görüşler vardır. Görüşlerden birine göre bunlar sultanı çevrelediği için bu ismi almışlardır. Diğer bir fikir ise Türk askerî nizâmındaki süvari geleneğine göre askerlerin düşmanı kuşatmaları ile ilgili olduğu şeklindedir. Halka, Memlûk ordusundaki memlûk asıllı olmayan en büyük askerî birliği oluştururdu. Selahaddin Eyyûbî tarafından kurulduğu sanılmaktadır. Eyyûbîler ve ilk Memlûk sultanlarının yönetiminde hem ictimaî hem de askerî bakımdan oldukça yüksek ve hemen hemen 'el-Memâlik es-Sultâniyye'ye eşit bir mevkie sahiptiler; en-Nüveyrî'nin ifadelerine göre; halka ismi Eyyûbî sultanının hür ya da azad edilmiş (memlûk) askerlerini ifade ediyordu. Bu tabire Haçlı birlikleriyle Dimyat'a gelen Jean de Joinville'nin hatıralarında yer verilmiş ve o, sultanın askerlerinin hepsini halka olarak adlandırmıştır: 'Bu Bahrîler sultanın çadırında uyurlardı. Sultan ordugâhta olduğu sırada bu halka askerleri de orada ikâmet ederler ve sultanı korurlardı.' Marino Sanudo bu kelimeyi şöyle açıklar: 'Müslümanlar (Saraceni) çadırlarını büyük bir düzen içinde kurarlar. En ortada sultanın çadırı ve etrafında emîrler ve ileri gelenlerin 2000 kadar çadırı çevreler. Bu 'Halka es-Sultan' (Circulus Soldani) adını alır. Geri kalanlar bu daireye uygun olarak yerleştirilir.' Halka ismi Memlûk sultanlığının ilk zamanlarında da

---

Donald S. Richards, "Mamluk Amirs and Their Families and Households", **The Mamluks in Egyptian Politics and Society**, (Edited by Thomas Philipp-Ulrich Haarmann), New York, Cambridge University Press, 1998., s.33-42.; Haarmann, "Joseph's Law-the carers and activites", s.61-79.; Çetin, a.g.t., s.30 vd., 109 vd.; Aşûr, a.g.e., s.411.; Mahmud Nedim Ahmed Fehim, s.200.; Tekindağ, a.g.e., s.59, 152-153.

[312] Esasen Eyyûbî askerî teşkilâtının, büyük ölçüde Büyük Selçuklu askerî teşkilâtından etkilendiği bilinmekle beraber (bkz. Çoşkun Alptekin, "Büyük Selçuklu Devleti'nin Askerî Teşkilâtının Eyyûbî Devleti Askerî Teşkilâtına Tesiri", **Belleten**, LIV/209 (1990), s.117-120.), "halka" tabirine Büyük Selçuklularda rastlanılmaması, söz konusu birliğin ilk defa Eyyûbîler tarafından kurulduğu ve Memlûklere olduğu gibi Türkiye Selçuklularına da Eyyûbîler aracılıyla geçtiği fikrini akla getirmektedir.

sultanın seçilmiş askeri anlamında kullanılmaktaydı. Sayıları çok fazla idi… Halka askerleri bugünkü nizâmî kuvvetlere benzetilmektedir. Bunun sebebi sultanın değişmesine bağlı olarak değişmeyen sabit kuvvetler olmalarıdır. Savaşta ordunun Kalp kısmını oluştururlardı. Bütün bu anlatılanlardan, son tahlilde, halka askerleri ilk zamanlarda ordu içinde seçilmiş belirli bir grubu ifade ederken, zamanla 'evlâd en-nâs' denilen sultanların ve emîrlerin çocuklarını, mahalli kuvvetleri ve 'vafidiyye' gibi haricî kuvvetleri içine alan bir yapı olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır. Yabancı kaynakların zikrettiği 'Sultanın çadırını çevreleyen daire şeklinde çadırlar'ın olması halka isminin verilmesinin bir sebebi olabileceği gibi bu dairevî sıralamanın sultanın en seçkin askerlerinden başlayarak yapılması halka'nın seçilmiş asker tanımlamasını desteklemektedir."[313]

İbn Bîbî, Türkiye Selçuklu ordusundaki "Mefâride-i halka hâss"dan sadece bir yerde, 629/1231-1232 yılında Curmagon Noyan kumandasındaki Moğol kuvvetlerinin, Sivas bölgesindeki bir kervansaraya saldırmaları üzerine, merkezden sevkedilen ordu hakkında bilgi verdiği sırada bahsetmiştir. Kayda göre Moğol taarruzundan haberdar olan Sultan Alâü'd-dîn Keykubâd, derhal Emîr Kemaleddin Kâmyâr'a "Mefâride-i halka-i hâss", "gulâmân-ı dergâh" ve "mülâzımân-ı yatak-i hümâyûn"dan meydana gelen "hazır" orduyla tam teçhizâtlı olarak yola çıkmasını, kifayeti, dirayeti, komutanlığı ve işbilirliğiyle bu yangını söndürmesini, karışıklığı durdurmasını emretmiştir[314].

Bu kayıtta dikkat çeken ilk husus, Moğol kuvvetlerine karşı sevkedilen ordunun, tamamen "gulâmân-ı saray"dan teşkil edilmiş olmasıdır. Kaydın devamında Emîr Kemaleddin'in Sivas'a varıp Moğolların çekildiği haberini almasından ve bölgede birkaç gün geçirdikten sonra bütün bölge askerlerinin de iltihak ile Erzurum'da büyük bir ordunun meydana geldiği

---

[313] Çetin, a.g.t., s.109-111.

[314] İbn Bîbî, s.419.; Müneccimbaşı, s.48-49.

zikredilmiştir ki Emîr Kemaleddin'e daha sonra iltihak eden bu kuvvetlerin bölge ve şehir kuvvetleri, ıktâ' askerleri olduğu şüphesizdir. Üstelik bu kuvvetler "Moğol ordusuna karşı askerin azlığı dolayısıyla ilk anda hücum edemediklerini" ifade etmişlerdir ki bu durum, ani baskın karşısında ordunun toplanmasına fırsat kalmadığını ve bu sebeple Moğollar üzerine dergâhta hazır bulunan saray kuvvetlerinin sevk edildiğini göstermektedir. el-Melikü'l-Kâmil önderliğindeki Eyyûbî meliklerinin Türkiye Selçuklu ülkesine saldırması üzerine de yine Emîr Kemâlü'd-dîn Kâmyâr görevlendirilmiş ve dergâhta hazır bulunan askerlerle hiç vakit kaybetmeden Akçaderbend tarafına gitmesi ve mevâkib-i hümâyûnun savaş hazırlıkları tamamlayıp bölgeye varıncaya kadar Eyyûbî taarruzuna karşı tedbir alması istenmiştir[315].

Bu kayıttan Sultan'ın iştirak etmediği bir harekâta, Emîr Kemaleddin kumandasında sevkedilmiş bulunan "halka-i hâss" hakkında varabileceğimiz yegane hüküm ise "Mefâride"nin bir cüz'ü olduğudur. Konuyla alâkalı başka bir kaydın bulunmaması[316], başka bir şey söylemeye imkân vermemektedir. Bununla beraber bazı yazarlar, hem "halka" kelimesinin anlamı hem de Eyyûbî ve Memlûk örneklerinden hareketle Türkiye Selçuklularındaki "halka-i hâss"ın, "gulâmân-ı hâss"ın en seçkin birliğini teşkil ettiği, herhangi bir sefer veya gezinti sırasında Sultan'ın veya saltanat alayının etrafını halka gibi çevreledikleri için bu adla anıldıkları gibi fikirler ileri sürmüşlerdir[317]. Esasen İbn Bîbî'de bir yerde, Alâü'd-dîn Keykubâd'ın tahta oturmak üzere Konya'ya gittiği sırada, 50 silahdar, 500 serheng ve 120 candarın dışında "gücü demiri eriten, silah kullanmayı iyi bilen, her zaman savaş arayan erkek fil yapılı, kaplanın pençesinin gücüne ve timsahın saldırı kabiliyetine sahip olan 1000

---

[315] İbn Bîbî, s.437

[316] Esasen İbn Bîbî, "halka" tabirini, "bir şeyin etrafını sarmak, çevirmek" veya "itaat, kulluk halkası" anlamında başka yerlerde de kullanmıştır (İbn Bîbî, s.53, 90, 101, 121, 141, 203, 216, 218, 170, 291, 313i 458, 508, 719). Ancak müellifin bu ifadelerinin, "halka-i hâss"la ilgili olmadığı meydandadır.

[317] Koca, **Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür**, s.85.

adamın, üç fersah uzunluk ve genişlikte, bazıları yaya, bazıları süvari olarak padişah alayının (kevkebe-i hümâyûn) etrafını halkanın noktayı sardığı gibi sardıklarını ve büyük emîrlerin de Sultan'ın bulunduğu yere bir ok atımı mesafeden onu takip ettiklerini"[318] zikretmiştir ki burada açıkça ifade edilmemiş ise de kayda konu olan birliğin "halka-i hâss" olduğu tahmin edilebilir. Bu durumda "halka-i hâss"ın hem yaya ve hem de süvarilerden teşekkül ettiği, sayılarının 1000 civarında bulunduğu ve Sultan'ın etrafındaki üç fersahlık bir alanın tamamen onların kontrolü altında olduğunu söylemek mümkündür. Bununla beraber daha önce de zikrettiğimiz gibi "halka-i hâss"ın Sultan'ın iştirak etmediği bir harekâtta da görev almış olması, bunların vazifesinin, sadece Sultan'ın etrafını çevrelemek suretiyle onun muhafızlığını yapmaktan ibaret olmadığını göstermektedir.

"Gulâmân-ı hâss"ın diğer bir sınıfını da kelime olarak "birinin veya bir şeyin yanından hiç ayrılmayan, yoldaş, nöker"[319] anlamına gelen ve İbn Bîbî'de "mülâzım", "mülâzımân-ı bârgâh", "mülâzımân-ı halvet" ve "mülâzımân-ı yatak-i hümâyûn" şeklinde karşımıza çıkan "mülâzımân" teşkil etmektedir. Bazı kayıtlarda sarayın, bazı kayıtlarda hükümdarın, bazı kayıtlarda ise muhtelif devlet ricâlinin hizmetinde bulundukları anlaşılan "mülâzımân"ın, genel olarak hizmetkârları[320] ifade etmek üzere kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak bunlar içerisinde bulunan "mülâzımân-ı yatak-ı hümâyûn"un farklı bir yeri olduğu, hem Sultan'ın muhafazasında hem de merkez ordusu içinde önemli bir sınıfı teşkil ettikleri görülmektedir.

---

[318] İbn Bîbî, s.215-216.

[319] **Ferheng-i Fârisî-i Amîd**, II, s.1844.

[320] Büyük Selçuklularda ve Hârezmşâhlarda da saray hizmetkârları için "mülâzımân", "mülâzımân-ı hazret", "ashâb-ı hazret", "azizân-ı dergâh", "bendegân", "hizmetkârân-ı dergâh", "mu'teberân-ı hazret" gibi umumî tabirler de kullanılmıştır (Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s.314 n.)

"Mülâzımân-ı yatak" hakkında iki farklı görüş öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki M. Fuad Köprülü'ye aittir. Müellif, "İbn Bîbî'de bir iki defa geçen bu ıstılahtaki 'yatak' kelimesinin, eskidenberi, hükümdara mahsus çadır manasında kullanılan 'otak, otağ' kelimesinden başka bir şey olmadığını ve Mısır Memlûklerine ait Arapça tarihî eserlerde 'vutak (وطاق)' şeklinde tesadüf edilen kelimenin de bu kelime olduğunun kuvvetle muhtemel olduğunu" ve "İbn Bîbî'de bu manada olarak 'serâ-perde' ve Memlûk tarihlerinde de daima kullanılan 'dehliz (دهليز)' kelimelerine tesadüf edilmesinin de 'mülâzımân-ı yatak'ın, hükümdarın çadırını muhafazaya memur gulâmlar olduğu" fikrini teyid ettiğini söylemektedir[321].

Diğer görüş ise Reşat Genç'e aittir. "Yatgak/yatak" ifadesinin Dîvânu Lügâti't-Türk, Kutadgu Bilig ve Siyâsetnâme gibi eserlerde mevcut olup hepsinde de hükümdarı, sarayı veya herhangi bir kaleyi gece bekleyen, gece nöbeti tutan anlamına geldiğini söyleyen müellif, adı geçen eserlerdeki "yatgak/yatak" ifadesinin hatalı tercümelerine dikkat çekmiş ve aynı ifadenin, Türkiye Selçuklu ve biraz anlam değişikliği ile Osmanlı Devleti'nde de mevcut olup XVI. yüzyıl sonlarında "yatakçı" şeklinde çarşı ve pazarları beklemekle görevli gece bekçileri için kullanıldığını ortaya koymuştur[322].

Dîvânu Lügâti't-Türk, Kutadgu Bilig ve Siyâsetnâme gibi eserler incelendiğinde Reşat Genç'in haklılığı ortaya çıkmaktadır. Dîvân'da "yatgak yattı" şeklinde geçen ifade, Besim Atalay tarafından "koruyucu adam yattı" şeklinde açıklamış ve aynı yazar "yatgak yattı" ifadesinin eksik olduğunu, "yatgak er yattı" şeklinde kaydedilmiş olsa idi daha "iyi" olacağını

---

[321] Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, s.137-138.

[322] Reşat Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilâtı**, TTK Yay., Ankara 2002., s.194-196.

söylemiştir[323]. Hâlbuki "yatgak yattı" ifadesi, tam anlamıyla "muhafız, geceyi nöbet bekleyerek geçirdi, nöbet tuttu" anlamındadır[324].

Kutadgu Bilig'deki kayıtlar ise şu şekildedir:

"Gündüz kapıcılar (künün turdı turgak) ve gece muhafızlar (tünün yatgakın) ile birlikte bulundu; dürüstlük ve bağlılıkla hizmet etti."[325]

"O günden itibaren, gündüzleri oturmadan (kündüz örü) ve geceleri uyumadan (tünü yattı yatgakta), ona hizmette kusur etmedi."[326]

"Sabah akşam aralıksız hizmet etti; yemeğini orada yedi ve geceleyin de muhafızlık (tünün yattı yatgak) etti."[327]

"Gece olunca, daha yatmadan, saray nöbetçilerini (yatgak bu yatsa) lüzumlu yerlere dikmelidir."[328]

Görüldüğü üzere "yatgak" ifadesi ilk kayıtta "turgak"[329] yani "gündüz muhafızı/nöbetçisi"nin karşıtı olarak, ikinci ve üçüncü kayıtta Dîvân'daki kullanımının aynısı "yattı yatgak" ve son kayıtta da yine "yatgak yatsa" şeklinde geçmektedir. Dolayısıyla "yatgak" ifadesi, hem Dîvân'da hem de Kutadgu Bilig'de "gece muhafızı/ nöbetçisi" ve "yatgak yattı" ifadesi de "muhafız gece nöbet tuttu" anlamında kullanılmıştır. Bu kelimenin karşılığı olarak ise "turgak" yani "gündüz muhafızı/nöbetçisi" zikredilmiş ve görevleri de "turgak turdı" olarak belirtilmiş ki bu durumda gece ve gündüz

---

[323] **DLT**, III, s.42.
[324] Genç, a.g.e., s.194 n..
[325] **KB**, b.608.
[326] **KB**, b.952.
[327] **KB**, b.1606.
[328] **KB**, b.2533.
[329] "Turgak" ifadesi yukarıki kayıt dışında bir yerde daha geçmektedir (**KB**, b.2536.)

muhafızları/bekçileri için ayrı ayrı kelimelerin kullanıldığı ortaya çıkmaktadır[330].

Aynı şekilde Nizâmü'l-mülk de "her soydan ve kavimden ordu teşkil edilmesine dair" bilgi verdiği sırada, Gazneli Sultan Mahmud dönemine ait bir hikaye münasebetiyle "seferde her gece her gürûhtan kaç kişinin 'yatak' olarak gideceğinin belirlenip yerlerinin gösterildiğini" kaydetmiş ve bu suretle "yatak" kelimesinin gece muhafızları/bekçileri için kullanılan bir ifade olduğunu göstermiştir.[331] Yine Reşîdü'd-dîn'in bir kaydı da aynı manayı içermektedir[332].

Türkiye Selçukluları döneminin kaynaklarında ise "yatak" ifadesine İbn Bîbî'de rastlanmaktadır[333]. Müellifin "gulâmân-ı yatak"la ilgili ilk kaydı, Alâü'd-dîn Keykubâd'ın Alâ'iye seferi öncesinde yapılan hazırlıklar münasebetiyle geçmektedir. Kayda göre söz konusu sefer öncesinde, asker hazır etmeleri için tavâ'if-i uc'a yazılan fermanlar, ulaklıkla görevlendirilen "gulâmân-ı yatak" eliyle gönderilmiştir[334].

Curmagon Noyan kumandasındaki Moğol kuvvetlerinin, Sivas bölgesindeki bir kervansaraya saldırmaları üzerine (629/1231-1232), merkezden sevkedilen ordu hakkında bilgi verilirken de "mülâzımân-ı yatak" ifadesine tesadüf edilmektedir[335]. Yukarıda da işaret edilen bu kayıtta, Emîr

---

[330] Genç, aynı yer.

[331] "… و هر شب در سفر از هر كروه معلوم كرده بندى كه جند مرد يتاق رفتندى …" Nizâmü'l-mülk, s.136. (Türkçe terc., s.129.). (Siyâsetnâme'nin Ch. Schefer tarafından yapılan Fransızca tercümesinde, "yatak" sözü "döşek" anlamında kullanılmış ve bu yüzden de söz konusu kayıt, askerin bir kısmının sefer esnasında sıra ile yatmaya, yani istirahata gittiği şeklinde tercüme edilmiştir ki bu hata tamamen "yatak" sözünün yanlış anlaşılmasından ileri gelmiştir. bkz. Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, s.135 n..; Genç, a.g.e., s.195 n.)

[332] "…غلامان كه آن شب بيتاق بودند…" Reşîdü'd-dîn, II/5, s.172.

[333] Aksarayî'de de "yatak" ifadesi geçmekle beraber bu ifadeler, "yatak" kelimesinin günümüzdeki anlamı yani "yatılan yer" anlamındadır. "… در نيم شب در يتاق او درآ مد…ا ز آ ن يتاق بيرون جست …"

[334] İbn Bîbî, s.239.

[335] İbn Bîbî, s.419.

Kemaleddin Kâmyâr komutasında Moğol kuvvetleri üzerine gönderilen merkez ordusu içerisinde "Mefâride-i halka-i hâss" ve "gulâmân-ı dergâh"la beraber "mülâzımân-ı yatak-i hümâyûn" da zikredilmiştir ki bu kayıt, "mülâzımân-ı yatak"ın, merkezde bulunan "hazır" ordunun unsurlarından biri olduğunu ve gerektiğinde Sultan'ın iştirak etmediği bir harekâtta da görevlendirildiklerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

İbn Bîbî, başka bir yerde de "yatakçı" ifadesini kullanmıştır. Kayda göre Saadü'd-dîn Köpek, çevirdiği entrikaları tenkid eden Atabeg Şemsü'd-dîn Altunaba'nın ortadan kaldırılması konusunda Sultan II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'i de ikna ettikten sonra "Dîvân-ı Saltanat'ta, erkân-ı devlet ve memleketin ileri gelenlerinin bulunduğu sırada Şemsü'd-dîn Altunaba'yı aksakalından tutarak onu büyüklerin sırasından aşağıya çekmiş ve Kürt bir "yatakçı" cândâr'a [336] teslim edilen Şemsü'd-dîn Altunaba, şehir dışına götürülerek öldürülmüştür"[337].

Bu kayıtta dikkat çeken husus, "yatakçı" ifadesinin "muhafız/nöbetçi" anlamında kullanılmış olmasıdır. "Cândâr"ların sultanın ve sarayın muhafazasına memur oldukları bilindiğinden, buradaki "yatakçı cândâr" ifadesinin "nöbette bulunan, nöbetçi cândâr" anlamında olduğu, "yatakçı" kelimesinin bir mansıb veya memuriyeti ifade etmediği söylenebilir. Üstelik söz konusu olayın gündüz cereyan etmiş olması kuvvetle muhtemeldir ki bu durum, "yatakçı" ifadesinin artık sadece gece muhafızları/nöbetçileri için değil, aynı vazifeyi gündüz yapanlar için de kullanıldığını göstermektedir.

Moğol vesayeti dönemine tesadüf eden bir tevkif olayında da "gulâmân-ı yatak-ı sultan"dan bahsedildiği görülmektedir. Daha önce de

---

[336] "… یاتقجی جاندار از کرد …" Yatakçı kelimesinin imlâsındaki farklılık yazım hatasından olsa gerektir.

[337] İbn Bîbî, s.471., Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I., Şemseddin Altun-Aba Vakfiyyesi ve Hayatı", **Belleten**, XI/42 (Nisan 1947), s.199-200.; Feda Şamil Arık, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Siyaseten Katl", **Belleten**, LXIII/236, (Nisan 1995)., s.59-60.

zikrettiğimiz üzere Sâhib Şemsü'd-dîn'in tevkifi için hazırlıklar yapıldığı sırada Za'îmü'd-dâr Tûsî oğlu Necmü'd-dîn, Konya Ahilerini (ıhvân) çağırarak onlara fityânları ile birlikte silah kuşanmalarını, "Mefâride ve gulâmân-i yatak-i sultan"dan bir grubun da Sâhib'in evinin kapısını tutmalarını buyurmuştur[338] ki, burada "gulâmân-i yatak"ın, "gulâmân-ı hâss"ın bir cüzü olarak hâdiseye dâhil olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

İbn Bîbî'nin kayıtlarında bir de "kanun-ı yatak" ifadesine rastlanmaktadır. Alâü'd-dîn Keykubâd, büyük emîrleri tasfiye harekâtı sırasında "gulâmân-i hâss"ın, silah kuşanarak resm-i me'lûf yani alışılmış usul ve "kanun-ı yatak"a göre saray sofasında bulunmalarını emretmiştir[339]. Buna göre söz konusu kanunun -bazı yazarların iddia ettikleri gibi[340]- sadece "gulâmân-ı yatak" veya "mülâzımân-ı yatak"ı değil, Sultan'ın ve sarayın muhafazasıyla görevli bütün "yatgak/yatak"ları yani muhafız/nöbetçileri kapsadığını anlaşılmaktadır. Ancak sadece "yatak" ifadesinin veya "mülâzımân-ı yatak"ın mahiyetini tespit bakımından değil Türkiye Selçuklu teşkilât tarihi bakımından da oldukça önemli olan bu kaydın teferruatı, diğer bir ifadeyle söz konusu kanunun mahiyeti hakkında hiçbir bilgiye sahip olmamamız, konu hakkında başka bir şey söylemeye imkân vermemektedir[341].

İbn Bîbî'nin kayıtlarında, hepsi de aşağı yukarı aynı anlama gelen "hadem", "haşem", "havâşî", "bendegân" ve "mukarrebân" gibi tabirlere de tesadüf edilmektedir. Bu tabirlerin genellikle umûmî anlamda kullanılmış olması, ne zaman askerî ne zaman sivil bir maiyyet grubunu ifade ettiği

---

[338] İbn Bîbî, s.585.

[339] İbn Bîbî, s.267.

[340] Bombaci, s.349.

[341] Kaydın devamında "Perdedârlar, emîrlerin girişinden sonra sarayın kapısını iyice kapatsınlar, hiçbir yaratığın giriş çıkışına izin vermesinler. Emîr-i Cândâr Emîr Mübârizü'd-dîn İsa adamlarıyla birlikte bezmhâne'ye girince kapının önünde silahlı olarak beklesinler" gibi ifadeler bulunmakla beraber bunların söz konusu kanunla ilgili olup olmadığı tam olarak anlaşılamamaktadır.

konusunda kesin bir hükme varmayı zorlaştırmaktadır. Bununla beraber söz konusu tabirlerden "bendegân"ın umûmî olarak ordunun tamamını[342], "mukarrebân"ın, Emîrü'l-Meclis, Emîrü'l-Âhûrü'l-Memâlik, Emîrü's-Siyâb, Emîrü'd-Devât, Emîrü's-Sayd, Emîrü's-Silâh ve Emîrü'l-'Alem, Emîrü'z-Zevvâkîn gibi[343] Sultan'ın sürekli yakınında bulunan saray görevlilerini[344], "hadem"in sivil, "haşem" ve "havâşî"nin[345] ise askerî maiyyeti ifade etmek üzere kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çoğu zaman birlikte kullanılan bu tabirlerin hemen her kayıtta "ümerâ" ve "küberâ"dan tefrik edilmiş oldukları da dikkat çekmektedir ki buna göre söz konusu tabirlerle ümerâ ve serverâna bağlı olup herhangi bir rütbeye malik bulunmayan sıradan gulâmların kastedildiği söylenebilir. Bununla beraber özellikle "haşem" ve "havâşi"nin ıktâ' askeri için de kullanılmış olması, söz konusu tabirlerin umumî ifadeler olduğunu göstermektedir[346].

---

[342] İbn Bîbî'nin kaydına göre Sultan'ın bir mızrak darbesiyle Laskaris'i yere düşürmesi üzerine "bendegân-ı hâss-ı Sultan" İmparator'un üzerine hücum ederek öldürmek istemişler ancak Sultan buna izin vermemiştir. kaydın devamında ise Sultan'ın yanında bulunup muhafazasıyla görevli olan "silahdârân", "candarân", "mefâride"nin görev yerlerini terk etmeleri üzerine bir Frank askerinin Sultan'ı şehit ettiği kaydedilmiştir (İbn Bîbî, s.109-110.) ki bu durumda "bendegân-ı hâss" ifadesinden, Sultan'ın yanında bulunan "silahdârân", "cândârân", "mefâride"nin kasdedilmiş olduğu söylenebilir. Ancak bu kayıt dışında Antalya (s.141.), Sinop (s.150.), Hançin (s.164.), Alâiye (s.237.), Alara (s.249.), Kâhta (s.280.) ve Âmid (s.495.) kalelerini kuşatan, Babaîler (s.497, 498.) ve Cimri (s.729.) hadiselerini bastıran Selçuklu kuvvetleri için de "bendegân-ı Sultan" veya "bendegân-ı devlet" ifadeleri kullanılmıştır ki bu kayıtlarda söz konusu ifadelerle bütün Selçuklu ordusunun kastedildiği açıktır. Anonim Selçuknâme'de ise Sultan'ın yanında 200 gulâmın mevcut olup İmparator'u öldürdüğü kaydedilmiştir (**Anonim Selçuknâme**, s.42., Türkçe terc., 28.).

[343] **Gunyetü'l-Kâtib**, s.6.; **Rüsûmür-Resâ'il**, s.5.

[344] Sinop'un fethi sırasında esir edilen Kyr Aleksios, Sultan'ın huzuruna çıkmadan önce havâss-ı mukarreb-i sultan'la görüşmüştür (İbn Bîbî, s.151) Sultanların eğlenirken, dinlenirken veya devlet işleriyle meşgul olurken de yanlarında bulunanlar hep havâşî-yi mukarreb (s.168.), havâss-ı mukarreb-i nâmdâr (s.220-221.) veya havâss-ı mukarreb (s.251.) olarak zikredilmiştir. Ayrıca bir kayıtta da Celâlü'd-dîn Hârezmşâh'ın Sultan Alâü'd-dîn Keykubâd'a değer verdiğini göstermek için babası Sultan Muhammed'in havâss-i mukarreb'inden taştdâr Melik Cemâlü'd-dîn Ferruh, Cemâlü'd-dîn Savecî, Necmü'd-dîn Ebu Bekir gibi önemli kişileri ve iki büyük Hârezmli emîri görevlendirdiği belirtilmiştir (s.374.).

[345] Köymen, "Selçuklu Devri Araştırmaları", s.330, 354, 367, 372.

[346] Rüsûmü'r-Resâ'il'deki bir vesikada da serleşkerin, hizmete hazır halde bulundurması istenen ıktâ' askerleri "kadîm ve havâşiden oluşan ordu (تمامت سپاه را از قدیم و حواشی)" şeklinde zikredilmiştir

Aslî vazifeleri Sultan'ın hizmet ve muhafazası olan gulâmların, "velinimet"leri olan Sultan'a ve onun şahsında devlete tam sadakat esasına göre yetiştirildiklerinden, Sultan'ın dayandığı temel unsur oldukları şüphesizdir. Bu bakımdan gulâmlardan teşekkül eden hâssa birlikleri, Türkiye Selçuklu ordusu içerisinde özel bir yere sahip olmuşlardır. Bununla beraber bu hâssa birliklerini özel kılan yegâne sebep Sultan'a sadakat ve yakınlıkları değil, aynı zamanda da çok iyi yetiştirilmiş yaya ve atlı uzman savaşçı birliklerinden oluşan, profesyonel bir daimî ordu mahiyeti taşımalarıdır. Ancak bunların sayısı, savaşlarda Sultan'ın muhafazası dışında hangi görevleri ifa ettiklerini belirten kesin kayıtların bulunmaması, askerî güç olarak ne derece etkili olduklarına dair müşahhas örnekler vermemize imkân tanımamaktadır.

Gerek saray ve hükümet teşkilâtında gerekse orduda önemli bir mevkie sahip olan gulâmların tedariki konusunda harp esirleri arasından seçme, satın alma ve hediye gibi klasik yöntemlere başvurulduğu anlaşılmaktadır.

Bunlar içerisinde en yaygın olanı harp esirleri arasından seçmedir. Ortaçağ tarihi incelendiğinde savaş sonunda ele geçirilen esirlere farklı muameleler uygulandığı görülmektedir. Bunlar arasında kurtuluş akçesi (fidye-i necât) almak veya esir mübadelesi yapmak suretiyle serbest bırakmak, esir pazarlarına göndermek, köle olarak muhtelif yerlerde kullanmak ve öldürmek gibi yöntemler bulunmaktadır[347]. Ancak diğer İslâm devletlerine olduğu gibi Türkiye Selçuklu Devleti'ne de model teşkil eden

---

(s.26.). Her iki tabir için ayrıca bkz., Ann K. S. Lambton, "'Atebetü'l-Ketebeye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", (Çev. Nejat Kaymaz), **Belleten**, XXXVII/147 (1973), s.374, 376, 379.

[347] Tuğrul Beg, Hasankale Savaşı'nda (1048) Selçuklu kuvvetlerine esir düşen Gürcü Prensi Liparit'i, huzuruna getirdiklerinde kendisi hakkında ne yapılmasını istediğini sormuş ve Liparit "Eğer tacirsen beni sat, cellâtsan öldür, eğer padişahsan bedelime mukabil serbest bırak" demiştir. Buna karşılık Tuğrul Beg "Ben ne seni satın alacak tacir ne de senin cellâtın olmak isterim. Ben bir padişahım, istediğin yere gitmek için serbestsin" demek suretiyle onu serbest bırakmıştır (Vardan, s.98-99, (Türkçe terc., s.175.)

İslâm harp hukukunun, cihad, ganimet paylaşımı ve sair hususlarda olduğu gibi harb esirlerine muamele konusunda da hukukî ve vicdanî bir sorumluluk yüklediği görülür.[348] Bu cümleden olmak üzere İslâm hukunda harp esirleri, savaşta ele geçirilen toprak ve sair mallarla beraber "ganimet" olarak değerlendirilmiş ve bunların beşte birinin devlet hazinesine bırakılması, geri kalan beşte dördünün ise muhariblere dağıtılmak suretiyle taksim edilmesi esası benimsenmiştir.[349] Esirlere muamele konusunda ise genel olarak kurtuluş akçesi (fidye-i necât) almak veya esir mübadelesi yapmak suretiyle serbest bırakmak, fidyesiz salıvermek, köle edinmek ve öldürmek yolları caiz görülmüş[350], ancak her bir husus belli şartlara bağlanmak suretiyle keyfî uygulamaların önüne geçilmesi amaçlanmıştır.[351]

Türkiye Selçuklularının da yaptıkları savaşlar neticesinde ele geçirdikleri esirlere muamele konusunda -bazı münferid hadiseler dışında-

---

[348] İskender b. Keykâvus, esirleri muhtaçlar zümresinde sayarak onlara merhamet edilmesi gerektiğini zikretmiştir (**Kâbûsnâme**, s.118.). İslâm âlimlerinin, muhasara edilen bir kalede çocuk, kadın veya Müslüman esirler varsa mancınık kullanılıp kullanılamayacağını bile tartışmış olması, bu konuda ne derece hassas davranıldığının göstergesidir. Ebû Hanîfe ve İmam Şafiî doğrudan evler ve siviller hedef alınmadıkça mancınık kullanılmasını caiz görmüş ve Hz. Peygamber'in Tâif Muhasarasını örnek göstermişlerdir. Ancak buna rağmen bazı İslâm âlimleri bu uygulamaya cevaz vermemişlerdir. Tartışılan bir diğer konu da mancınığın kullanımı sırasında meydana gelen kazalarda ölenlerin diyetleriyle ilgilidir (el-Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s.112-120, 121-136.; Ayrıntılı bilgi için bkz., Vehbe Zuhaylî, **İslâm Hukukunda Savaş**, (Çev. İsmail Bayer), İstanbul 1996.; Yunus Macit, "Savaş Kuralları Açısından Hz. Peygamber'in Sünnetinde Doğal ve Fizikî Yapının Masuniyeti", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, V/4 (2005), s.95-110.; Abdulbaki Güneş, "Kur'ân Işığında Şiddet Sorununa Bir Bakış", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, V/3 (2005), s.7-28.)

[349] Geniş bilgi için bkz., el-Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s.249-261.

[350] Bu husus mezheb imamları arasında tartışmalıdır: İmam Şafiî'ye göre Halife veya harbe görevlendirdiği komutan onlar hakkında serbesttir. Esirler küfürlerinde devam ederlerse, komutanlar onlar hakkında dört şeyden birini yaparlar: Ya öldürürler, ya köle edinirler, ya mal veya esir mübâdelesiyle (fidye) serbest bırakırlar veya fidyesiz salıverirler. Müslüman olurlarsa öldürülmezler, diğer üç muameleden biri yapılır. İmam Mâlik'e göre komutan üç şeyden birini yapmakta serbesttir. Bunlar öldürme, köle edinme, esirlerle mübadele suretiyle fidyeleşmedir. Ona göre karşılıksız salınmaları diye bir şey olamaz. Ebû Hanîfe'ye göre ise iki şeyden biri yapılır. Öldürme veya köle edinme. Mal ile veya esirle mübadele (fidyeleşme) diye bir şey olamaz (el-Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s.249-250.).

[351] Bu konuda Hz. Peygamber'in uygulamaları hakkında toplu bilgi için bkz., Abdullah Reşid, **İslâm'da Ordu ve Komutan**, İstanbul 1992., s.147-152, 418-425.

İslâm hukukuna uygun hareket ettiklerini söylemek mümkündür[352]. Bu cümleden olmak üzere daha kuruluş döneminde muhtelif savaşlar sırasında ele geçirilen esirlerden bir kısmı fidye veya antlaşma yoluyla serbest bırakılmış, bir kısmı köle olarak kullanılmış bir kısmı esir pazarlarına gönderilmiş, bazıları ise öldürülmüştür[353]. Bu esirlerin ganimet taksimi gereği beşte birinin "beytü'l-mâl"a ya da hazineye kaldığı düşünülecek olursa bunlardan bir kısmının veya küçük yaşta olanların seçilerek dergâha alınmış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Nitekim 1176 yılı ve sonrasında sık sık zikri geçen hâssa ordusu ve gulâm kökenli devlet adamlarının, söz konusu tarihten önce dergâha alınmış olmaları ve belli eğitime tabi tutulduktan sonra devlet kademelerine yerleştirilmiş olmaları gerekir.

1176 sonrası dönemde harp esirleriyle ilgili kayıtların arttığı görülmektedir. Nitekim bu dönemde Türkiye Selçuklu ordusunun seferleri ve Uc begleri, Türkmenler tarafından yapılan baskınlar sonucunda Bizans, İznik ve Trabzon Rumları, Kilikya Ermenileri, Haçlılarla beraber gelen Franklar, Almanlar, Gürcüler, Suğdaklılar, Kıpçaklar, Ruslar, Hârezmliler, Eyyûbîler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Müslüman şehir ve bölge halkı ve Babaîler gibi "âsi" Türkmenlerden hayli esir alındığına dair kayıtlar mevcuttur. İbn Bîbî, eserinin hemen başlarında II. Kılıç Arslan'ın oğullarının komşu

---

[352] İbn Bîbî, bu husus hakkında şunları söylemektedir: Onlar, topraklarıyla sınırdaş olan ve ülkelerinin yakınında bulunan kâfirlerin göğüslerini bayraklarına merkez yaptılar. Onları kan içen kılıçlarının etkisiyle kendilerine köle ettiler. Her yıl 100 bin köleyi (بردہ) hatta daha fazlasını küfür vadisinin batağından alarak İslâmın devletinin aydınlığına çektiler. Onları samimi olarak ulu ve yüce olan Mutlak Varlık'ın birliğine inandırarak onlara iman elbisesi giydirdiler. Rum kâfirlerini mazlum memurlar gibi hizaya getirdiler. Kadınlarını, çocuklarını, yakınlarını ve taraftarlarını mücahitlerin saldınlarının sebep olduğu sıkıntıdan kurtardılar ve onlar "Evlendikleri kadınları esir almak, doğurdukları çocuklarını öldürmek, toplayıp biriktirdiklerini yağmalamak ve ektiklerini ateşe vermek" hareketlerinden uzak durdular. Hudut muhafızı olan yiğitler ve halkın seçkinleri, başarılarının ve zaferlerinin sesini, "Hudut boylarından geri çekilmedik. Savaş alanında yiğitlikler gösterdik. Sâm zamanından beri ganimeti paylaşıyoruz. Hâm zamanından beri zorluklarla mücadele ediyoruz" manasını uzak yakın her yere duyurdular." (İbn Bîbî, s.26-27.)

[353] Mateos, s.108, 112, 115, 119, 121, 155-156. ve muhtelif yerler.; Mihail, s.65, 160, 246, 369.; Komnena, s.514-515.; İbnü'l-Ezrak, **Târîhu Meyyâfârıkîn ve Âmid**, (Türkçe terc., s.183.).

ülkelere yaptığı gazalardan bahsederken "Her yıl 100 bin 'berde' (بردہ) yi hatta daha fazlasını küfür vadisinin batağından alarak İslâm devletinin aydınlığına çektiler"[354] demektedir ki müellifin kullandığı "berde" ifadesi, gulâm ve câriye (kenîz) anlamına gelmektedir.[355] Bunun dışında I. İzzü'd-dîn Keykâvus döneminde Antalya'nın ikinci defa fethi[356] sırasında şehre giren Selçuklu askerleri, "kâfirlerin çoluk çocuklarını ganimet olarak alıp kendilerine berde (gulâm ve kenîz/câriye) yapmışlardır"[357]. Trabzon Rum İmparatoru Kyr Aleksi, adamlarıyla beraber esir edilmiştir[358]. Kilikya Ermenileri üzerine düzenlenen seferlerde elde edilen ganimet arasında esirlerin de olduğu anlaşılmaktadır. bu seferde Çinçin Kalesinin zabtedilmesi sırasında o kadar fazla esir alınmıştır ki güzel yüzlü bir Ermeni erkek veya kadın kölenin fiyatı, siyah 50 dirhem'e kadar düşmüştür[359]. Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde Suğdak Seferi sırasında Türkiye Selçuklu ordusunun karşısına çıkan Kıpçakların "çoğu öldürülmüş veya esir alınmış, bütün kadınları ve çocukları toplandıktan sonra evleri ateşe verilmiştir.[360] Aynı sefer sırasında Suğdaklılardan da birçok esir alınmıştır ki bunlar arasında da kadın ve çocukların olması muhtemeldir[361]. Gürcüler üzerine yapılan sefer sırasında da birçok kale fethedilmiş, arasında çocukların da bulunduğu "sayıya, ölçüye ve tartıya sığmayacak mal ve esir" ele geçirilmiştir[362]. Eyyûbîler[363], Hârezmliler[364] ve Türkmenlerle meydana

---

[354] İbn Bîbî, s.26-27.

[355] **Ferheng-i Fârisî-i Amîd**, I, s.336.

[356] Ebul-Ferec, II., s.497; İbn Vâsıl, III. s.233; ed-Devâdârî, VII, s. 182.

[357] İbn Bîbî, s.145.

[358] İbn Bîbî, s.149-150.; George Finlay, **History of Greece from its Conquest by the Crusaders to its Conquest by the Turks, and of the Empire of Trebizond 1204-1461**, Edinburg 1851., s.380.

[359] İbn Bîbî, s.167, 168, 169.

[360] İbn Bîbî, s.319.

[361] İbn Bîbî, s.328.

[362] İbn Bîbî, s.420-421, 423.

[363] İbn Bîbî, s.441.

[364] İbn Bîbî, s.399, 413.

gelen muharebeler sonrasında esir alınanlar arasında da çocukların olduğu görülmektedir[365].

Bu esirlerin, -diğer ganimetle birlikte- beşte bir hazine hissesinin (hums-i hâss, ahmâs-ı hâss)[366] ayrılmasından sonra muharipler arasında taksim edildiği şüphesizdir. Bu taksimden sonra ise bir kısmının köle pazarlarına gönderildiği[367], bazılarının serbest bırakılıp[368] bazılarının öldürüldüğü[369] bilinmekle beraber özellikle küçük yaşta olan veya belli özellikleriyle temayüz etmiş bulunanların seçilerek dergâha alındıkları ve gulâm sistemine uygun olarak yetiştirildikten sonra muhtelif devlet kademelerinde ve orduda istihdam edildikleri şüphesizdir. İbn Bîbî'nin II. Kılıç Arslan'ın oğullarının komşu ülkelerle yaptığı gazalardan bahsederken zikrettiği "Her yıl 100 bin 'berde'yi hatta daha fazlasını küfür vadisinin batağından alarak İslâm devletinin aydınlığına çektiler. Onları samimi olarak

---

[365] Babaî taifesinin mağlup edilmesinden sonra kadınları, çocukları, mal ve eşyalarının beşte bir hazine hissesi (hums-i hâss) ayrıldıktan sonra muharibler arasında taksim edilmiştir (İbn Bîbî, s.504.). Cimri İsyanı sırasında da Selçuklu Moğol birliklerinin Ermenek Türkmenlerinden birçok esir aldığı bilinmektedir (İbn Bîbî, s.703.).

[366] İbn Bîbî, eserinin bir yerinde Türkiye Selçuklularının "Sâm zamanından beri ganimeti paylaştıklarını" ifade etse de (İbn Bîbî, s.27.), ganimetin beşte bir hissesinin (hums-ı hâss, ahmâs-ı hâss) hazineye ayrıldığına dair sadece iki kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlardan ilki I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in Antalya'yı fethinden (İbn Bîbî, s.99.), diğeri ise Babaî taifesinin mağlub edilmesinden sonradır (İbn Bîbî, s.504.). Bununla beraber kaynaklara yansımamış olsa da söz konusu usulün bütün harplerde uygulandığı tahmin edilebilir.

[367] Mateos, s.155-156.; Mihail, s.369.; Komnena, s.514-515.; İbnü'l-Ezrak, **Târîhu Meyyâfârıkîn ve Âmid**, (Türkçe terc., s.183.).

[368] Serbest bırakılan esirlerin bazılarından fidye-i necat alınmış bazıları ise karşılıksız olarak serbest bırakılmıştır. İbn Bîbî, s.171, 446, 593, 613, 656, 699.; **Anonim Selçuknâme**, s.47., (Türkçe terc., s.30.)

[369] Mesela Antalya'nın fethinden sonra, kuşatma sırasında Sultan'a küfreden Franklar öldürülmüştür (İbn Bîbî, s.98.) İbnü'l-Esîr, teslim olan Rumlarla anlaşma yapıldığını, savaşa devam eden Frankların ise öldürüldüğünü zikretmiştir (İbnü'l, Esîr, (Türkçe terc., XII, s.210.). Yine Çinçin Kalesi'nin fethi sırasında esir edilen Franklar (İbn Bîbî, s.339), Sinop'un fethi sırasında Kry Aleksi'yle beraber esir edilen Rum emîrleri (**Anonim Selçuknâme**, s.44, Türkçe terc., s.28-29.) ve ittifak halinde Alâü'd-dîn Keykubâd'a karşı hareket eden Eyyûbî Meliklerinin yenilmesi üzerine esir alınan bazı emîrler (**Anonim Selçuknâme**, s.47, Türkçe terc., s.30.) öldürülmüştür.

ulu ve yüce olan Mutlak Varlık'ın birliğine inandırarak onlara iman elbisesi giydirdiler"[370] ifadesi de bu duruma işaret ediyor olmalıdır[371].

Gulâm tedarikinde başvurulan diğer bir yöntem de "satın alma"dır[372]. Nitekim Aksarayî, "dirhemle satın alınan gulâmân"dan bahsetmiş ve bunların ordunun önemli unsurlarından biri olduğunu açıkça vurgulamıştır.[373] Ancak müellifin ifadeyi genel anlamda kullanmış olması, müşahhas bir örnek zikretmemize imkân vermemektedir.

İbn Bîbî'de ise bu hususa işaret eden herhangi bir kaydın olmaması dikkat çekicidir[374]. Müellif, eserinin bir yerinde "şimdiye kadar Rum ülkelerindeki beglerin çoğunun, Melikü'l-ümerâ Hüsâmü'd-dîn Çoban ile Melikü'l-ümerâ Seyfü'd-dîn Kızıl'ın köleleri veya çocukları olduğu" ifadesini kullanmıştır ki[375] bu ifadenin, söz konusu emîrlerin "gulâmhâne"deki "baba"lık göreviyle alakalı olması gerekir. Bunun dışında bir yerde de yine aynı emîrleri kastederek "…pehlivan soylu ve gazi tabiatlı gulâmlarını her zaman Âlemlerin Rabbi'nin rızasını kazanmaları ve sevap işlemeleri için gaza'ya gönderen, … gulâmlarını dârü'l-harbden, konuşandan, konuşmayandan, maldan, eşyadan, gulâm ve câriye (kenîz) den getirdiklerinin hepsini eğer bir dinar da olsa

---

[370] İbn Bîbî, s.26-27.

[371] Daha önce de belirttiğimiz üzere "berde" (بردە) ifadesi, gulâm ve câriye (kenîz) anlamına gelmektedir. Bu kaydı, Türkiye Selçuklularının, gaza faaliyetleri sonucunda ele geçirdikleri esirlerden gulâm ve câriye edindikleri şeklinde değerlendirmek mümkündür.

[372] Selçuklu sultanalrı tarafından örnek alındığı bilinen (İbn Bîbî, s.44, 228.) Emîr Şemsü'l-Mealî Kâbûs b. Veşmgir (İskender b. Keykâvus), eserinin bir faslını "köle satın almak ve şartları"na ayırmıştır. Müellif köle satın alma işinin filozofluk bilgisi gerektiren önemli bir iş olduğunu, iyi köle almanın "anlama kabiliyetiyle kölenin görünür ve görünmez kusurlarını ortaya çıkarmak, görünür belirtilere göre iç ve dış hastalıklarını anlamak ve cinslerini tanıyarak olumlu ve olumsuz özelliklerini bilmek gibi üç şarta bağlı olduğunu zikretmiş ve kölelerin özellikleri, köle satın alınırken dikkat edilmesi gereken hususları uzun uzun anlatmıştır (İskender b. Keykâvus, **Kâbûsnâme**, 23. fasıl).

[373] Aksarayî, s.5, 325.

[374] İbn Bîbî'de, seferler sonrasında ele geçirilen esirlerin satıldığına dair bazı kayıtlar mevcutsa (İbn Bîbî, s.168.) da saraya gulâm temininin bu yolla yapıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır.

[375] İbn Bîbî, s.138.

misafirlerine ikram eden…"[376] ifadelerini kullanmıştır ki burada da söz konusu olan uc bölgesindeki gaza faaliyetleridir. Gerçi Yazıcıoğlu bu pasajı -sadece Hüsâmü'd-dîn Çoban'ı kasdederek- "… Kayı ve Bayat boyundan kuvvetlü yiğitler devşirib, Kıbcak kullar alub savaş ve harb ta'lîm etdirürdi…" [377] şeklinde kaydetmiş ve bu suretle Emîr Çoban'ın satın alma yoluyla da gulâm tedarik ettiğini belirtmişse de bu ifadelerin İbn Bîbî'de yer almaması, Yazıcıoğlu tarafından ilave edildiğini göstermektedir[378].

"Gulâmân-ı dergâh"dan bir kısmının da hediye edilmek suretiyle saraya girdikleri görülmektedir. Bu dönemde hükümdara hediye takdimi âdetinin belli esaslara bağlı olup bazı hediyelerin sadece iyi niyet göstergesi, bazılarının ise türlü diplomatik anlamlar taşıdığı malumdur. Bunun yanında

---

[376] İbn Bîbî, s.304-305.

[377] Yazıcıoğlu, s.320-321

[378] Orta Doğu'da hüküm süren birçok İslâm devletinin, gulâm/memlûk ihtiyacını satın almak suretiyle gerçekleştirdiği, buna bağlı olarak da köle ticaretinin Önasya'da oldukça yaygın olduğu malumdur. Dolayısıyla Türkiye Selçuklularının da gulâm temininde bu yola başvurmuş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Orta Asya ve Orta Asya'nın kuzeyinden gelen köle ticaretinin kafile yolları Ortaçağda bilinen en önemli ticaret yollarıydı. Maverâü'n-nehir bölgesindeki her türlü etnik grup köle ticaretinin ana kaynağını teşkil ediyordu. Bu bölgede, köle ticareti en önemli meslek haline geldi. Memlûk adayı olarak toplanan köleler, köle ticareti için ara merkez olan şehirlerde köle tüccarlarına satılıyorlardı. Devlet adına köle satın alacak görevliler ve tüccarlar bu ara merkezlerden köle temin ediyorlardı. Buralarda toplanan köleler alıcıların dikkat ettiği bazı hususlarda özel bir eğitime tabi tutuluyorlardı. Sivas, Semerkant ve Horasan böyle merkezlerdendi. Sivas'ta toplanan köleler, İslâm terbiyesine göre büyütülüp yetiştirilerek, İslâm âleminin bütün bölgelerine gönderiliyorlardı. Semerkant şehri de bu şekilde köle ticaretiyle meşhur olmuştu. Bu şehirlerin sakinleri köle yetiştiriciliğini bir meslek edinerek geçimlerini bu şekilde sağlar hale gelmişlerdi. Horasan da köle ticaretinin resmen yapıldığı bir merkez idi. Hazar Denizi ile Kafkas Dağları arasındaki Bâbü'l-Ebvâb, Azerbaycan ve Kuzey ülkelerinden gelen köle tüccarlarının ana merkeziydi. Toplanan köleler, ilk önce büyük şehirlerde yapılan köle pazarlarına getiriliyordu. Bu çarşıların en meşhuru Fustat'taki "Dârü'l-Bereke" ve Bereketü'l-Rakîk" ve Bağdat'taki "Dârü'l-Rakîk" pazarlarıydı. Şam'da da bir köle çarşısı vardı. Samarra'daki köle çarşısı kare şeklinde inşa edilmiş olup köleler için yapılan odaları ve hücreleriyle ün kazanmıştı. Anadolu'da ise milletlerarası bir fuar niteliği taşıyan "Yabanlu Pazarı", köle satışlarının da yapıldığı meşhur bir yerdi. Türkmenler tarafından savaş ve akınlarda elde edilen kadın ve erkek esirler, Suriye, Mısır, İran ve Irak'tan gelen alıcı ve köle tüccarlarına Sivas'ta ve Yabanlu Pazarı'nda satılıyordu. Burada satılan köleler arasında Karadeniz'in kuzeydoğusu ve doğusundan getirilenler de mevcuttu (Süleyman Öztoprak, "Memlûk Sistemi", **Türkler**, V., Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002., s.327.) Önasya'daki köle ticareti için ayrıca bkz., Faruk Sümer, **Yabanlu Pazarı: Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar**, TDAV Yay., İstanbul 1985, s. 9-17.

hediye edilen eşyaların hem hükümdarın haşmet ve azametine hem de hediye edenin mevkiine uygun olması gerekiyordu. Bu bakımdan hükümdara takdim edilen hediyeler arasında mücevherler, elbiseler, atlar, silahlar ve sair eşyaların yanında gulâmların da bulunması dikkat çekicidir.[379] Buradan hareketle hükümdara takdim edilen gulâmların, hükümdarın haşmet ve azametine uygun, iyi eğitim almış veya herhangi bir özelliğiyle temayüz etmiş olanlar arasından seçilmiş özel gulâmlar olduğu söylenebilir[380].

İbn Bîbî, Sultan'a hediye edilen gulâmları bazen doğrudan bazen de muhtelif özelliklerine işaret ederek kaydetmiştir. Sözgelimi kardeşi II. Süleyman Şâh'la yaşadığı taht mücadelesi sonunda ülkeden ayrılmak zorunda kalan I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev İstanbul'da bulunduğu sırada kendisine "gümüş tenli Kıpçak gulâmlar" hediye edilmiştir.[381] I. İzzü'd-dîn Keykâvus'un tahta oturmasından hemen sonra verilen hediyeler arasında "ay yüzlü erkek gulâmlar" bulunmaktadır.[382] Ankara halkı da İzzü'd-dîn Kaykavus'a "selvi boylu, gümüş tenli, ay yüzlü ve parlak yanaklı gulâmlar" hediye etmiştir.[383] Alâü'd-dîn Keykubâd'ın tahta oturmasından sonra diğer Konya emîrleri ve serverleriyle beraber Melikü'l-ümerâ Hüsâmü'd-dîn Çoban ile Melikü'l-Ümerâ Seyfü'd-dîn Kızıl'ın makam, mevki, güç ve kuvvetlerine göre Sultan'a takdim ettikleri hediyeler arasında "ay yüzlü gulâmlar" bulunmaktadır.[384] Âmid ve Hısn-ı Keyfa Artuklu hükümdarı Mesûd da itaatini bildirip af dilemek üzere Alâü'd-dîn Keykubâd'a gönderdiği elçi aracılığıyla

---

[379] Hükümdarlara sadece gulâm değil câriye de hediye edilmekteydi. Ermeni Kralı Leon, İzzü'd-dîn Keykâvus'a "güzel yüzlü soylu Frank kadın kölelerden" hediye etmişti (İbn Bîbî, s.169., 219.). Bazı İslâm hükümdarları da özellikle gayr-ı Müslimlerle yaptıkları savaşlar sonunda ele geçirdikleri esîrleri Haliye'ye gönderirlerdi (İbnü'l-Esîr, **el-Atabekiyye**, s.98-99.).

[380] Xylyfly, a.g.e., s.21.

[381] İbn Bîbî, s.56-57, 130. (Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'e Melik Mugiseddin ve Melik Salih tarafından da gulâm hediye edildiği görülmektedir (İbn Bîbî, s.42, 48)

[382] İbn Bîbî, s.113. (Bu gulâmlar, vuşâkhâneye teslim edilmiştir.)

[383] İbn Bîbî, s.139.

[384] İbn Bîbî, s.219-220.

sair hediyeler yanında "Çinli gulâmlar" takdim etmiştir.[385] Aynı şekilde Sultan'a itaatini bildiren Melik Rüknü'd-dîn'in de çok sayıda hediyeyle birlikte "Kıpçaklı, Hıtaylı ve Keşmirli erkek ve kadın köleler" gönderdiği görülmektedir.[386] Uc begleri ve Türkmenler tarafından yapılan gaza faaliyetleri neticesinde esir alınanlardan da Sultan'a hediye olarak gönderilenlerin olduğu anlaşılmaktadır.[387] Türkiye Selçuklu sultanlarının da muhtelif hükümdarlara[388] ve devlet adamlarına[389] gulâm hediye ettikleri anlaşılmaktadır ki bu hususa dair en önemli örnekler Halifeye gönderilen Rum gulâmlardır.[390]

Gulâm tedarikinin, Sultan'dan Sultan'a[391], emîrden emîre[392] hatta mağlup edilen düşman ordularında yer alan askerlerin bir kısmının saf

---

[385] İbn Bîbî, s.291.

[386] İbn Bîbî, s.360.

[387] I. İzzeddîn Keykâvus, Sivas'ta Sinop seferi için hazırlık yaparken, kuzeydeki uc begleri bir baskın hareketi sonucunda Trabzon Rum İmparatoru Kyr Aleksios'u ele geçirmişlerdi (İbn Bîbî, s.148-149). İbn Bîbî, Melikü'l-ümerâ Hüsameddin Çoban ve Seyfü'd-dîn Kızıl hakkında verdiği bilgide de yukarıda da işaret edildiği üzere "…pehlivan soylu ve gazi tabiatlı kölelerini her zaman âlemlerin Rabbi'nin rızasını kazanmaları ve sevap işlemeleri için gaza'ya gönderen, … kölelerinin savaş alanından, konuşandan, konuşmayandan, maldan, eşyadan, köleden, câriyeden getirdiklerinin hepsini eğer bir dinar da olsa misafirlerine ikram eden…" (İbn Bîbî, s.304-305.) ifadelerini kullanmıştır ki bu kayıtlar, Türkmenlerin uc bölgesinde gaza faaliyetlerinde bulunup ele geçirdikleri ganimetler arasında kölelerin de bulunduğunu göstermektedir.

[388] Alâü'd-dîn Keykubâd, dostluk ve akrabalık tesisi için girişimde bulunduğu Melik Adil'in oğullarına (Şam Melikleri) Emîr Şemseddin Altunaba'yı göndermiş ve o da meliklere muhtelif hediyeler yanında gulâm ve câriyeler takdim etmişti (İbn Bîbî, s.295.)

[389] İbn Bîbî, s.370.

[390] Sinop'un fethini bildirmek üzere Bağdat'a gönderilen Şeyh Mecdeddin İshak'ın Halife'ye götürdüğü hediyeler arasında gulâmlar da bulunmaktaydı (İbn Bîbî, s.155.). Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde de Hilafet makamından gelen iki ayrı elçiye, Ömer b. Muhemmed el-Sühreverdî ve Muhyiddin İbnü'l-Cevzî'ye Rûmî gulâm hediye edilmiştir (İbn Bîbî, s.261.).

[391] İbn Bîbî, s.345.

[392] Türkiye Selçukluları döneminde de efendisi ölen veya dergâhtan uzaklaştırılan emîrlerin gulâmlarının, saraya alındığı veya diğer emîrler arasında taksim edildiğine dair örnekler mevcuttur. Bu konuda en çarpıcı örnek muhtelif vesilelerle zikrettiğimiz üzere Alâü'd-dîn Keykubâd'ın büyük emîrleri tasfiye hareketi sonrasında yaşanmıştır.

değiştirmesi veya esir alınması[393] suretiyle de gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Vryonis, bunların dışında "rehine alma" yöntemine de müracaat edildiğini belirtmiş ve buna delil olarak da Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde yapılan Suğdak Seferi sırasında Suğdak ileri gelenlerinin oğullarının rehine alınmasını göstermiştir[394]. Ancak tâbi hükümdarların, tâbiiyyet şart ve mükellefiyetlerinden biri olarak metbu hükümdarın sarayına rehine statüsüyle gönderdikleri oğul veya kardeşlerinin "gulâmân-ı dergâh"tan bir cüz olmadığı meydandadır. Nitekim Vryonis'in mehaz olarak gösterdiği kayıt da Selçuklu kuvvetlerine karşı duramayacaklarını anlayan Suğdaklıların, aman dileyip itaatlerini arz ettiklerini ve bu cümleden olmak üzere her yıl istenen miktarda haraç ve bac ödemek, tayin edilecek idarecilere bağlı kalmak, kendi öz çocuklarını rehin olarak padişahın dergâhına göndermek ve istendiği takdirde yardımcı kuvvet göndermek gibi klasik tabiiyet şartlarını kabul ettiklerini belirten bir sevgendname mahiyetindedir[395]. Esasen itaat altına alınan emîr veya hükümdarın kardeş veya oğullarının metbu hükümdarın sarayında rehine statüsüyle ikamete memur edilmesi, sarayda daimî suretde yakın akrabası bulunan söz konusu emîr veya hükümdarların muhalefet veya isyan

---

[393] İkinci Haçlı Seferi sırasında (1148), 3000 kadar Frank askeri Türkiye Selçuklu ordusuna geçmiştir (Odo of Deuil, s.141.). Ancak bunların akıbeti veya Türkiye Selçuklu ordusunda ücretli asker mi yoksa gulâm statüsüyle mi istihdam edildikleri hakkında bilgi bulunmamaktadır (Polat, "Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilât", s.29.) Celâlü'd-dîn Hârezmşah'ın Yassıçemen'de mağlup edilmesinden sonra da Hârezm askerleri Türkiye Selçuklu hizmetine girmiştir (İbn Bîbî, 429-432,; Müneccimbaşı, 51.). Bunlara ıktâ'lar tevcih edildiği bilinmekle beraber, daha sonraki kayıtlarda mefâride askeri içerisinde Hârezmlilerin de zikredilmiş olması (İbn Bîbî, s.584.), bunlardan bir kısmının da hâssa ordusuna alınmış olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Diyarbakır Eyyûbî meliki Salih'in sarayında mevcut olduğunu bildiğimiz "gulâmhâne" ve içerisindeki gulâmların (İbn Bîbî, s.45.) da bölgenin hâkimiyet altına alınmasıyla Türkiye Selçuklularına geçmiş olduğu şüphesizdir.

[394] Vryonis, a.g.m., s.96.

[395] Kaydın tamamı şu şekildedir: "Her yıl buyurduğunuz miktarda haraç ödeyelim. Bize yükleyeceğiniz bac'ı verelim, bu diyarda alınan veya kaybolan tüccar mallarını araştırıp bulalım ve onları sahiplerine iade edelim. Askerlerin emîrlerinden, huzurun büyüklerinden bu ülkenin emîrliğine veya zeamete tayin edeceğiniz kimseye can u gönülden hizmet edelim. Kendi öz çocuklarımızı rehin olarak padişahın dergâhına gönderelim. Bizden görev istendiği zaman savaşçı yiğitlerle saltanat hizmetine katılalım. Bu sözlerin aksine davranırsak, kanımız, malımız, çoluk çocuklarımız size helal olur." (İbn Bîbî, s.328.).

teşebbüslerini önlemek amacıyla alınmış bir tedbir hükmündedir. Üstelik sarayda belli bir sayıya ulaşan bu rehinelerin, birer yıl müddetle sarayda bulundukları, bir yıl sonunda tâbi emîr veya hükümdarlar tarafından gönderilen yeni rehinelerle mübadele edildikleri anlaşılmaktadır ki bütün bunlar söz konusu rehineler grubunun askerî değil siyasî bir mahiyeti haiz olduklarını göstermektedir.[396]

Görüldüğü üzere Türkiye Selçuklularında gulâm tedarikinde klasik metotlar uygulanmıştır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki özellikle küçük yaşta dergâha alınan ve "gulâmhâne"de yetiştirilen bir gulâmla, eser, hediye, satın alma ve herhangi bir devlet veya kişiden intikal eden gulâmlar arasında farklılık olduğu şüphesizdir. Nitekim herhangi bir şekilde saraya veya herhangi bir kişiye intikal eden yaşı ilerlemiş gulâmların genellikle önemsiz işlerde görevlendirildikleri, hatta bazen serbest bırakıldıkları, buna karşılık küçük yaşta olanların "gulâmhâne"lere alındığına dair kayıtlar bulunmaktadır[397]. Bazı gulâm kökenli devlet adamlarının, yanında yetiştikleri kişilerin adıyla anılmalarının da bu durumdan ileri geldiği söylenebilir.

Türkiye Selçuklu Devleti'ndeki "gulâmân-ı dergâh"ın çok farklı etnik kökenlere mensup olmaları da dikkat çekici bir husustur. Nitekim İbn Bîbî'nin kayıtlarından Türkiye Selçuklu sarayında Rum, Ermeni, Gürcü, Rus, Frank, Deylemli, Kazvinli, Kürt, Tacik, Hıtay, Keşmirli, Kıpçak, Türk hatta Çinli gulâmların mevcut olduğu anlaşılmaktadır ki bu kadar farklı unsurdan oluşan bir gulâm ordusuna başka bir devlette tesadüf etmek oldukça zordur.

---

[396] Nizâmü'l-mülk, sarayda rehine bulundurulmasıyla ilgili şunları söylemektedir: "Arap, Kürt, Deylemli, Rum emîrlerine ve itaat altına girmeleri hususunda yeni anlaşma yapanlara, herkesin bir oğlunu veya kardeşini dergâhta ikamet ettirmeleri söylenmelidir. Öyle ki, (bunlar), 1.000 olmazlarsa, hiçbir zaman 500 kişiden az olmasınlar. Bir yıl geçince, onların yerine (başkasını) göndersinler ve bunlar geri gitsinler. Yerine gönderilen, oraya (dergâha) varmadıkça, onlar (eski rehineler) geri gitmesinler ki, hiç kimse padişaha isyan edemesin." (Nizâmü'l-mülk, 138., Türkçe terc., s.131.).

[397] Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde büyük emîrlerin tasfiyesinden sonra onlardan geriye kalan gulâmların küçük yaşta olanları gulâmhâne ve taşthâneye alınmış, gulâmân-ı bozorg (غلامان بزرگ) yani büyük gulâmlar ise rızıklarını aramak üzere serbest bırakılmıştı (İbn Bîbî, s.273-274.)

Şüphesiz bu durumun en önemli sebebi, devletin kurulduğu ve hâkimiyet tesis ettiği coğrafya ve çevresinin, oldukça zengin bir etnik yapıya sahip oluşudur. Nitekim Türkiye Selçuklularının hâkimiyet tesis ettiği Anadolu, Suriye ve Kafkasya'da yaşayan toplumların çok farklı etnik kökenlere sahip olmaları, bu ülkelerin fethi sırasında ele geçirilen ve gulâm olarak dergâha alınan harp esirlerine de yansımış, çok farklı etnik kökenlerden gelen bir "gulâmân-ı dergâh"ın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Esir pazarlarından alınan ve hediye edilmek suretiyle saraya giren gulâmlar da etnik çeşitliliğin artmasında etkili olmuşlardır.

Ordunun bu derece muhtelit bir yapıya sahip olmasının, ordu nizâmı ve amaç birliğinin sağlanması hususlarında menfi bir rol oynayacağı düşünülebilir. Nitekim bazı kaynaklarda muhtelit orduların büyük fayda vermeyeceği, az ama mütecanis bir ordunun daha başarılı olacağına dair kayıtlar bulunmaktadır[398]. Buna karşılık bazı müellifler de "bütün ordunun bir soydan olmasının tembelliğe ve buna bağlı olarak tehlikelere sebep olacağını" ileri sürmüşler ve bu tehlikeyi ortadan kaldırmak için her soydan askerlerin bulunduğu muhtelit bir ordu kurulmasının gerekliliğini vurgulamışlardır[399].

Esasen her iki görüşü haklı çıkaran örnekler vermek mümkündür. Ancak Türkiye Selçukluları ve sair Müslüman Türk devletlerinde mevcut bulunan gulâm ordusunun, oradan buradan toplanmış muhtelit unsurlardan müteşekkil, ortak ruh ve hareket kabiliyetinden yoksun bir ordu olmadığı, belli bir eğitim sürecinden geçmiş, bu zaman zarfında sadece harp sanatında değil içerisinde bulunduğu devlet ve toplum hayatının temel esasları konusunda da yetiştirilmiş ve gerek Sultan'a gerekse devlete bağlılıklarını

---

[398] Fahr-i Müdebbir, s.378-385.

[399] Nizâmü'l-mülk, s.136-137, (Türkçe terc. s.129-130.).

türlü vesilelerle ispatlamış gulâmlardan oluşan bir ordu olduğu unutulmamalıdır.

Gulâm kökenli devlet adamlarının gerek orduda gerekse devlet teşkilâtındaki vazifeleri yanında Türkiye Selçuklu kültür ve medeniyet tarihine katkılarını da unutmamak gerekir. Bunlardan bir kısmının ilim ve tasavvuf ehliyle yakın ilişkiler kurdukları bilindiği gibi Anadolu'nun birçok yerinde yaptırdıkları cami, medrese, han, kervansaray, çeşme ve vakıflarla da kendilerinden sözettirmişlerdir.

2- Iktâ' Askerleri

Türkiye Selçuklu ıktâ'ının mahiyeti ve sistemin işleyişiyle ilgili muhtelif çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, ne ıktâ' sistemi ne de bu sistemin askerî vasfıyla ilgili hususların tam olarak aydınlatılabildiği söylenemez. Bu durumun temel sebebi, döneme ait kaynaklarda, konuyla ilgili yeterli bilginin mevcut olmamasıdır. Iktâ' tevcihi ve bununla ilgili muamelata ait resmî vesikalardan mahrum olduğumuz gibi [400] , İbn Bîbî ve diğer muasır kaynaklarda rastlanan bilgiler de konunun bütün yönlerini aydınlatmaktan uzaktır.

Mevcut kayıtları değerlendiren bazı araştırmacılar, zaman zaman tahminler bazen de genellemeler yapmak suretiyle konuya ışık tutmaya çalışmışlarsa da meselenin tam anlamıyla çözümü mümkün olmamıştır. Üstelik araştırmacılar tarafından ileri sürülen farklı görüşler, konu hakkında

---

[400] Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Türkiye Selçuklularında ıktâ' tevcihinin "dîvân-ı **Pervâne**gî"de yazıldığı (İbn Bîbî, s.348.), sicil defterlerine kaydedildiği (İbn Bîbî, s.121.) ve ıktâ' tevcih edilen kimselere bu muamelata ilişkin menşûrlar verildiği malumdur (İbn Bîbî, s.209). Ancak bu vesîkalardan hiç biri günümüze ulaşmamıştır. Bununla beraber bazı münşeat mecmualarında sübaşı tayini vb hususlara dair vesîka numuneleri mevcut olup bunlardan, ıktâ'yla ilgili malumat edinmek mümkündür. Bu vesîkalar üzerinde ileride durulacaktır.

hararetli bir tartışmanın başlamasına zemin hazırlamıştır ki bu durum ıktâ'yı Selçuklu tarihinin üzerinde en fazla tartışılan meselelerinden biri haline getirmiştir[401].

Muhtelif Müslüman Türk devletlerinde "nânpâre" (نان پاره)[402], "hubz/ahbâz" (خبز/ اخباز)[403], "suyurgal" (سیورغال)[404], tuyûl/tiyûl (تیول)[405], "timar"

---

[401] Tartışmaların bir yönünü, ıktâ' sisteminin menşei ve uygulamaları ile ilgili hususlar teşkil ederken diğer yönünü de ıktâ'nın Ortaçağ Avrupa feodalitesi ve Bizans "thema"sı veya "pronoia"sı ile karşılaştırılması, hatta alâkalandırılması oluşturmaktadır. Bu konudaki görüş ve değerlendirmeler hakkında toplu bilgi için bkz., Xylyfly, a.g.e., s.15-17.; Claude Cahen, "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?" (Terc. Lütfi Güçer), **İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası**, XVII/1-4, (Ekim 1955-Temmuz 1956), s.348-358.; Aynı yazar, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, s.55-59, 182-185.; M. Fuad Köprülü, "Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi", **Belleten**, V/19 (1941), s.319-334.; Aynı yazar, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseslerine Tesiri**, s.94 vd.; Marshall G. S. Hodgson, **The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization**, II (The Expansion of Islam in the Middle Periods), University of Chicago Press, Chicago 1974., s.49-52.; Satō, **State and Rural Society in Medieval Islam**, s.1-18.; Omid Safi, "Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum İlişkisi", **Türkler**, V, Ankara 2002., s.354-355.

[402] "Farsçada "ekmek parçası" anlamına gelen "nânpâre", ıktâ' kelimesinin muadili olarak da kullanılmıştır (Nizâmü'l-mülk, s.21, 37, 45, 138, 147, 154, 156, 205, 252., (Türkçe terc., s.35, 43, 44, 46, 49, 99, 182).; Reşîdü'd-dîn, II/5., s.25, 45, 101, 116, 150, 172.; er-Râvendî, s.110, 127, 183, 230 ve muhtelif yerler; **'Atebetü'l-Ketebe**, s.21, 68, 69, 73, 84.; İbn Bîbî, s.128.; Hasan Enverî, s.72-73, 112.)

[403] Arapçada "ekmek" manasına gelen "hubz" kelimesi bazen ıktâ' anlamında kullanılmıştır (**Ferheng-i Fârisî-i 'Amîd**, I, s.835.; Aşûr, a.g.e., s.434.; Mahmud Nedîm Ahmed Fehîm, a.g.e., s.211.; Kopraman, **Mısır Memlükleri Tarihi**, s.117, 216.; Çetin, a.g.t., s.29, 80.)

[404] Uygur Türkçesindeki "suyurgamak" sözünden alınan "suyurgal" kelimesi, hükümdarın bir kimseye bağış ya da hibede bulunmasıdır. İlhanlı, Timurlu, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevî devletlerinde kullanılmıştır. bkz., **Ferheng-i Fârisî-i 'Amîd**, II, s.1269.; Kazım Paydaş, "Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyurgal Uygulaması", **Bilig**, 39, (Güz/2006), s.195-218.; Ann K. S. Lambton, **Landlord and Peasant in Persia: A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration**, (I.B. Tauris & Co Ltd.) London 1991, s.IX, 101-104, 115-118, 124-126.; Ann K. S. Lambton, **Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century**, New York, 1988.; 129.; Lambton, "Reflections on the İqta", **Arabic and Islamic Studies in Honour of Hamilton A. R. Gibb, (Ed. George Makdisi)**, Leiden, E. J. Brill, 1965., s.373-375.; Aynı yazar, "Two Safavid 'Soyurghals'**", Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, XIV/1 (1952), s.44-54.; V. Minorsky, "A 'Soyurghal' of Qasim b. Jahangir Aq-qoyunlu (903/1498)", **Bulletin of the School of Oriental Studies**, IX/4 (1939), s.927-960.; Reuven Amitai, "Turko-Mongolian Nomads and the Iqtâ' System in the Islamic Middle East (CA100-1400 AD)", **Nomads in the Sedentary World**, (Edited by Anatoy M. Khazanov and André Wink), London 2001., s.157, 164.; Bert Fragner, "Social and Internal Economic Affairs", **The Cambridge History of Iran, The Timurid and Safavid Period**, VI., (Edited by Peter Jackson, Laurence Lockhart), Cambridge University Pres 1986., s.501, 504-505, 510.; Satō, **State and Rural Society in Medieval Islam**, s.9.

(تيمار)[406] gibi adlarla da karşımıza çıkan ıktâ'nın muadili uygulamalara, eski çağlardan itibaren muhtelif devletlerde rastlanmaktadır[407]. Hatta bazı yazarlar, İslâmiyet öncesi Türk devletlerinde mevcut toprak hukukunu veya arazi tevcihlerini de bir nevi ıktâ' olarak değerlendirmişlerdir[408]. Ancak hem ıstılah hem de sistem olarak ıktâ'nın, İslâm medeniyetine hâss bir kurum olduğu söylenebilir. İslâm tarihinde ilk örneklerine Hz. Peygamber[409] döneminde

---

[405] Safevîler, merkezîyetçi bir yapı oluşturabilmek için "suyurgal" uygulamasını tadil etmişler ve "tiyûl/tuyul" adını vermişler. **Ferheng-i Fârisî-i 'Amîd**, I, s.654.; Hasan Enverî, s.69, 72-73.; Paydaş, a.g.m., s.208 vd.; Lambton, **Landlord and Peasant in Persia**, s.IX, 101-102, 109-110, 123-126, 139-140.; Aynı yazar, **Continuity and Change in Medieval Persia**, s.129.; Aynı yazar, "Reflections on the İqta", s.373-375.; Fragner, "Social and Internal Economic Affairs", s.513, 516.; Satō, **State and Rural Society in Medieval Islam**, s.9.

[406] İbn Bîbî "timar" kelimesini sadece bir yerde, I. Alâü'd-dîn Keykubâd'ın büyük emîrleri tasfiyesinden sonra rastlanır. Müellifin kaydına göre emîrlerden geriye kalan gulâmların bir kısmı tımara sahip olmaları için gulâmhânelere ve babayâna teslim edilmiştir (İbn Bîbî, s.274.). Said Polat'ın da belirttiği gibi buradaki "tımar" ifadesinin ne anlama geldiği tam olarak anlaşılamamaktadır (Polat, a.g.t., s.99.). Buna karşılık Yazıcıoğlu, birçok yerde tımar kelimesini ıktâ'yla beraber veya ıktâ'nın muadili olarak kullanmıştır (Yazıcıoğlu, s.9, 20, 24, 67, 72, 110 145, 210, 211 ve muhtelif yerler) ki söz konusu tabirin Osmanlılar döneminde yaygınlaştığı ve Osmanlı toprak sistemine genel olarak tımar sistemi dendiği malumdur. Osmanlı tımar sistemi hakkında bkz., Ömer Lütfi Barkan, "Timar", **İA**, XII/I, s.286-333.; Aynı yazar, "Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı", **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Toplu Eserler I, İstanbul 1980., s.873-895.; Aynı yazar, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Devri'nin Toprak Meseleleri", **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Toplu Eserler I, İstanbul 1980., s.281-290.; Halil Cin, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, İstanbul 1985.; Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseslerine Tesiri**, s.94 vd.; Coşkun Üçok, "Osmanlı Devleti Teşkilâtında Tımarlar I", **AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi**, I/4 (1943), s.525-551.; Aynı yazar, "Osmanlı Devleti Teşkilâtından Tımarlar II", **AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi**, II/1, (1944), s.73-94.; Yusuf Halaçoğlu, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, TTK Yay., Ankara, 1998., s.56-61, 88-100.; Coşkun Can Aktan, "Osmanlı Tımar Sisteminin Mali Yönü", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, 52, (Şubat 1988), s.69-78.; A. Mesud Küçükkalay, "Osmanlı Toprak Sistemi: Miri Rejim", **Osmanlı**, III, Ankara 1999, s. 53-58.

[407] Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, s.101.; Ali Şafak, **İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikatı**, İstanbul 1977., s.36-43.; Mustafa Demirci, **Abbasîlerde Toprak Sistemi**, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2001., s.180.; Mustafa Demirci, "İktâ", **DİA**, XXII, İstanbul 2000., s.43.; Cin, a.g.e., s.55, 57.; Mehmet Ali Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı**, Ankara 1985., s.263-264.

[408] Toplu bilgi için bkz., Bahaeddin Ögel, "İslâm'dan Önceki Türk Devletlerinde Tımar Sistemi", IV. **Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1952, s.242-251.; Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilâtı**, s.170, 191, 201.

[409] el-Belâzurî, Türkçe terc., s.16-17, 23, 28-29, 40, 50, 106, 126, 135, 184 ve muhtelif yerler; Şafak, a.g.e., s.197-198, 209-210.; Halil İnalcık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlılar Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", **Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)**, İstanbul 1996., s.15.; Cin, a.g.e., s.54., Osman Turan, "İktâ", **İA**, V/2., s.950.; Demirci, **Abbasîlerde Toprak Sistemi**, s.180-182.; Demirci, "İktâ", s.43.

rastlanan ıktâ‘, Hulefâ-i Râşidîn[410], Emevîler[411] ve Abbasîler[412] döneminde tekâmül etmiş ve Endülüs'ten Hindistan'a kadar uzanan sahada hüküm süren bütün İslâm devletlerinde uygulanan bir sistem haline gelmiştir.

Iktâ'nın Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerinde başlayan ve zamanla teamül halini alan bir sistem olması, tarihî tecrübenin gelişim seyri ve hareketliliğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu sürece İslâm hukukçuları da katkıda bulunmuş, mevcut tatbikatı tasvir etmek, gerekiyorsa eleştirmek suretiyle uygulayıcılara yol göstermeyi hedeflemişlerdir. Iktâ‘ konusu klasik dönem fıkıh literatürünün vakıf, cihad, maden, ihyâü'l-mevât gibi arazi hukukuyla doğrudan veya kısmen ilgili bölümlerinde veya emvâl, haraç, el-ahkâmü's-sultâniyye türü eserlerde böyle bir yaklaşımla ele alınır. Bunun sonucu olarak literatürde ıktâ'ya konu olan taşınmaz malların özellikleri, kamu otoritesinin bunları tahsis yetkisi ve şekli, ıktâ'dârda aranan şartlar, tahsisin devamlılık arzedip etmeyeceği ve ıktâ‘ ile mülkiyet naklinin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği gibi hususlarda ayrıntılı fıkhî tartışmalara rastlanır[413].

---

[410] el-Belâzurî, (Türkçe terc., s.15-16, 181-182 ve ve muhtelif yerler); Turan, "İktâ", s.950.; Demirci, **Abbasîlerde Toprak Sistemi**, s.182-184.; Demirci, "İktâ", s.43-44.

[411] el-Belâzurî, (Türkçe terc., s.45, 50, 177, 183, 190-191 ve muhtelif yerler); Uzunçarşılı, **Medhal**, s.17-18.; Şafak, a.g.e., s.217.; Demirci, **Abbasîlerde Toprak Sistemi**, s.184-185.; Demirci, "İktâ", s.44.; Tsugitaka Satō, "Land Tenure and Owneship, or Iqta", **Medieval Islamic Civilization: An Encyclopedia**, II., (Ed. Josef W. Meri), (Taylor and Francis Group), New York 2006., s.447.; Kennedy, **The Armies of the Caliphs**, s.82 vd., 140-141.

[412] Abbasî toprak sistemi ve ıktâ‘ uygulamaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Mustafa Demirci, **Abbasîlerde Toprak Sistemi**, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2001.; Satō, "Land Tenure and Owneship, or Iqta", s.447-448.; Khalil Athamina, "Some Administrative, Military and Socio-Political Aspects of Early Muslim Egypt", **War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries**, (ed. Yaacov Lev), Leiden: Brill 1997., s.105, 109.; Kennedy, **The Armies of the Caliphs**, s.82 vd.; Şafak, a.g.e., s.208.; Demirci, "İktâ", s.44; Kılıçbay, a.g.e., s.261-262.

[413] "Iktâ‘ konusunda Kur'an-ı Kerim'de hüküm bildiren sarih bir âyet yoktur. Bu hususta görüşler Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarına dayandırılmaktadır. Ayrıca sahabe devri uygulamaları, bilhassa Hz. Ebu Bekir ve Ömer dönemindekiler, sünnete açıklık getirmesi açısından özel öneme sahiptir. Ayrıca ıktâ‘nın cevazı hususunda icmâ vardır. Resûl-i Ekrem çok sayıda kimseye farklı mülâhazalarla ıktâ'da bulunmuştur. Bu ıktâ'ların büyük kısmı 'müellefe-i kulûb'a, bir kısmı da âtıl

İslâm tarihi incelendiğinde ıktâ'nın, arazinin mülkiyetiyle birlikte tasarruf hakkının da verildiği "ıktâ'u't-temlîk" (اقطاع التمليك)[414], sadece tasarruf hakkının ıktâ' edildiği "ıktâ'u'l-istiğlâl" (اقطاع الاستغلال) [415] ve kamuya ait pazar ve

---

duran tabii kaynakları verimli hale getirmek için yapılmıştır. Bunlar gerçekleştirilirken hem kamu yararı hem de özel mülkiyet korunmuştur. Resûl-i Ekrem ve özellikle Hz. Ömer dönemi ıktâ' uygulamalarının sistemleştirilmesinden sonra İslâm arazi hukukuyla ilgili esaslar netleşmeye başlamıştır. Sonraki dönemlerde bu uygulamalar esas alınarak yerine ve zamanına göre ıktâ' kavramının kapsamı genişletilmiş ve değişik isimlerle muhtelif ıktâ' şekilleri geliştirilmiştir. Bu durum, ıktâ' şekilleri ve bunların hükmü konusunda İslâm hukukçuları arasında görüş ayrılıklarının doğmasına sebep olmuştur. İslâm hukukçuları ıktâ'nın, Müslüman ya da müellefe-i kulûb'dan olup beytü'l-mâl'den istihkak sahibi kişilere hakları nispetinde yapılabileceği hususunda fikir birliği içindedir. Hz. Peygamber'in tahsis ettiği ıktâ'lardan müellefe-i kulûba yapılmış olanlar önemli bir yer tutmaktadır. Hz. Ebu Bekir döneminde de bazı kabile reislerine aynı amaçla ıktâ'lar yapıldığı, Hz. Ömer devrinde ise bu tür ıktâ'ların azaldığı, önceden yapılanların denetlendiği ve âtıl bırakılan bazılarının tamamen ya da kısmen iptal edildiği görülmektedir. Beytü'l-mâl'den hak sahibi olmayanlara ıktâ' yapılması hususunda ise görüş ayrılığı vardır. Hazineye ait taşınmazlardan beytü'l-mâl'den istihkakı bulunmayanlara ıktâ' yapılması Mâlikîlere ve Hanefîlerden Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'ye göre caiz değildir. Çünkü beytü'l-mâl üzerinde bütün Müslümanların hakkı vardır. Şâfiîlerle Ebû Yûsuf gibi bazı Hanefîler ise kamu yararı gerektirdiği takdirde buna cevaz vermektedir." (Beşir Gözübenli, "İktâ (Fıkıh)", **DİA**, XXII, İstanbul 2000., s.49.)

[414] Bu tür ıktâ'ların, mevât ve mamur arazi ile madenlerden yapılması öngörülmüştür. Iktâ'dârın diğer özel mülkleri gibi kira, ariyet, alım satım, hibe, miras vb. akidlere konu olabilir. Bir kimsenin kendisine ıktâ' edilen araziyi vakfetmesinin hükmü mülkiyetin sübûtuna bağlıdır. Vakfa konu olan arazinin ıktâ'dârın mülkiyetine geçtiği hukuken sabitse vakıf sahihtir, aksi takdirde sahih olmaz. Temlîken ıktâ' üç türlü taşınmazdan yapılabilir: Mevât arazi, mâmur (âmir) topraklar ve madenler. Hukukçuların çoğunluğu, hazine malından olmayan mevât ve sahipsiz âtıl arazi gibi taşınmazların ıktâ'sının onu ihya ederek kamu yararına işleteceği düşünülen herkese yapılabileceği hususunda fikir birliğine varmıştır. Mâlikîler'e göre düşmanlardan silâh zoruyla alınan mevât topraklar temlîken ıktâ' edilebilir. Hz. Peygamber'in, ölü bir araziyi tarıma elverişli hale getirenin ona sahip olacağına dair hadislerini ve bu yöndeki uygulamalarını dikkate alan fakihler, mevât toprakların uygun görülen kimselere ihya için ıktâ' edilebileceği görüşündedir. Kamu yararı gözetilerek ihya maksadıyla ıktâ' edilen topraklar üç yıl üst üste âtıl tutulursa Halife Ömer'in uygulamasına dayanılarak yetkili merci tarafından geri alınır. Ayrıca bir kimseye ihya edemeyeceği kadar büyük toprakların ıktâ'sı caiz değildir. Gerek söz konusu sürenin bitiminden önce gerekse ihyanın gerçekleşmesinden sonra arazi işletildiği müddetçe ıktâ'dan dönüş caiz olmaz; aksi bir davranış gasp sayılır. Ancak belli bir kullanıma tahsis edilmek şartıyla yapılan ıktâ'lar şartın yerine getirilmemesi durumunda geri alınabilir. Ayrıca bir kişi sahip olduğu ıktâ'yı kendi rızasıyla iade edebilir (Gözübenli, a.g.m., s.50-51. Ayrıca bkz., el-Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s.356.; Hasan Enverî, s.71-72.; Muhammad Akram Khan, **Islamic Economics and Finance: A Glossary**, New York 2003., s.91.; Şafak, a.g.e., s.197-204.)

[415] "İstiğlâl" kelimesinin sözlük anlamı, bir şeyin gelirinden faydalanmaktır. "Iktâ'u'l-vazîfe", "ıktâ'u'l-tazmîn" gibi adlar da ıktâ'u'l-istiğlâl ise gerçek kişilerin mülkiyet, faydalanma ya da işletme hakkına sahip olmadığı ve ıktâ'sından kamunun zarar görmeyeceği haraç veya öşür arazisi gibi bir taşınmazın mülkiyetini değil, sadece kullanım hakkını sağlayan ıktâ'dır. Buna "ıktâ'u'l-imtâ" veya "ıktâ'u'l-intifâ" da denmektedir. Bazı kamu personelinin ücretlerinin çeşitli devlet gelirlerinin havalesiyle ödenmesi usulü Emevî ve Abbasî dönemlerinde yaygınlaşmaya başlamıştır. Özellikle ordu mensuplarına hizmetlerinin karşılığı olarak haraç gibi bazı vergilerin toplama imtiyazının verilmesi uygulaması zamanla askerî ıktâ'ları doğurmuştur. Bir ıktâ'dâr, sadece kullanım hakkına mâlik olduğu

konaklama yerlerinden, su rezervlerinden istifade, geniş yolların kenarlarında oturma, tezgâh açma, gölgelik asma ya da hayvan bağlama gibi faydalanma önceliklerinin tahsis edildiği "ıktâ'u'l-irfâk" (اقطاع الارفاق)[416] şeklinde uygulandığı görülmektedir[417]. Bununla beraber ıktâ'nın hem amaç hem de uygulama bakımından farklılık arz ettiği gözden kaçmamaktadır. Nitekim İslâm medeniyetine ait her müessese gibi ıktâ' da bir yandan muhtelif siyasî ve ictimaî hadiseler diğer yandan İslâm toplumunu oluşturan farklı millet ve kültürlerin katkısıyla tekâmül etmiş ve neticede her devlet, ıktâ' sistemini kendi siyasî, ictimaî ve iktisadî şartlarına göre tadil veya tekâmül ettirerek uygulamıştır.

Iktâ' sisteminin tarihî tekâmülünde Selçuklular devri özel bir ter teşkil eder. Bu dönemde Nizâmü'l-mülk marifetiyle tesis edilen ıktâ' nizâmı, yapılan bazı değişikliklerin ardından öylesine düzenli ve yaygın bir şekilde uygulanmıştır ki bazı müellifler ıktâ' sistemini Nizâmü'l-mülk'le

---

taşınmazı başkasına kiralayabilir veya ariyet olarak verebilir. Bu hüküm, kiracının tasarrufu altındaki taşınmazı başkasına kiralamasının cevazına benzetilmektedir. Iktâ'dârın ölümü veya ıktâ'nın geri alınması durumunda mülkün el değiştirmesi sebebiyle kira akdi düşer. İntifa hakkı devlet başkanı tarafından babadan oğula miras kalacak şekilde ıktâ' edilebilir. Ancak devlet başkanının halefi bu kaydı geçersiz sayabilir. Mülkiyetinin beytü'l-mâle ait olduğu görüşünü savunanlara göre madenler "ıktâ'u't-temlîk"in değil "ıktâ'u'l-istiğlâl"in konusuna girer. Eğer ıktâ', savaş için hazırlık yaparak gereği halinde orduya katılmak koşuluyla verilmişse ıktâ'dâr intifa hakkını kamu otoritesinin iznini almaksızın başkasına devredemez (Gözübenli, a.g.m., s.51., Ayrıca bkz., Hasan Enverî, s.72.; Khan, a.g.e., s.91.; Şafak, a.g.e., s.205-207.).

[416] Kamuya ait pazar yerleri, konaklama yerleri ve su rezervlerinden istifade, geniş yolların kenarlarında oturma, tezgâh açma, gölgelik asma ya da hayvan bağlama gibi faydalanma önceliklerinin tahsisidir. Hanbelî ve Şâfiîler'e göre kamu yararı bulunması halinde bu tür ıktâ'lar caizdir. Kamu yararı ortadan kalkınca yetkili merci tarafından geri alınır. Bu tür ıktâ'lar, ıktâ'dârın ölümüyle miras hükümlerine tâbi olmaz. Iktâ'nın bedelsiz yapılması asıldır. Bununla birlikte Hanefî, Mâlikî ve Hanbelîler ile Şâfiîler'den bazılarına göre bir defaya mahsus ya da her yıl ödenmek üzere belli bir bedel karşılığında ıktâ' yapılması da caizdir. Bu durumda ıktâ'nın bedeli beytü'l-mâle aktarılır. Ancak bazı Şâfiîler ıktâ'nın bir çeşit atıyye, hibe veya teşvik olduğu gerekçesiyle bedel karşılığında yapılmasına cevaz vermemektedir. Çünkü bedel talebi satış akdinin özelliğindendir (Gözübenli, a.g.m., s.51. Ayrıca bkz., Hasan Enverî, s.72.; Khan, a.g.e., s.92.; Şafak, a.g.e., s.207.)

[417] el-Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s.356 vd.; Lambton, **Landlord and Peasant in Persia**, s.28-30.; Aynı yazar, **Continuity and Change in Medieval Persia**, s.100.; Satō, **State and Rural Society in Medieval Islam**, s.1-2.; Aynı yazar, "Land Tenure and Owneship, or Iqta", s.447.; Şafak, a.g.e., s.197-198.; İnalcık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü", s.19.

özdeşleştirmişler ve söz konusu sistemin ilk defa Nizâmü'l-mülk eliyle Selçuklular döneminde uygulanmaya başlandığını zikretmişlerdir[418]. Hâlbuki Nizâmü'l-mülk'ün yaptığı iş, daha önceki dönemlerde uygulanan ıktâ'nın[419] aksayan yönlerini tadil etmek ve Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasî, ictimaî ve iktisadî şartlarına göre yeniden tanzim etmekten ibarettir. el-Bundârî'nin kaydına göre devlet nizâmının, dinî ve ictimaî yapının sarsıldığı, memleketin harab ve hâlî kaldığı bir dönemde vezâret makamına gelen Nizâmü'l-mülk, devlet idaresini, dinî ve ictimaî yapıyı düzenlemiş, vilâyetleri tamir ve imaretleri isal etmiştir. Müellif, kaydın devamında "eskiden askere sarf etmek üzere memleketten mal toplanması usulünün cari olup kimsenin ıktâ'ının bulunmadığı" söyledikten sonra Nizâmü'l-mülk'ün muhtell bir vaziyette bulunan memleketten mal toplanmadığı, hasta olan il'den mahsul elde edilemediğini görüp araziyi ıktâ' olarak askere taksim ettiğini ve böylece asker için bir varidat kaynağı ortaya çıkardığını kaydetmiştir. Bu usul, kendisine arazi ıktâ' edilen askerin, gelirini artırmak için araziyi işletmesini gerekli kıldığından, memlekete nizam geldi[420].

Görüldüğü üzere Nizâmü'l-mülk'ün ıktâ' sistemi üzerinde yaptığı düzenleme, önceki dönemlerde yaygın bir şekilde uygulandığı bilinen idarî ıktâ' (administrative iqtâ') ile örneklerine pek az rastlanan askerî ıktâ'nın

---

[418] el-Bundârî, s.59.; el-Hüseynî, s.46.

[419] Iktâ' sisteminin Selçuklulardan önce de mevcut olduğunu zikretmiştik. Bunun yanında Büyük Selçuklularda da Nizâmü'l-mülk'ün söz konusu düzenlemesinden önce ıktâ' tevcihine dair kayıtlar mevcuttur (el-Hüseynî, s.29.; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.59.). Esasen Nizâmü'l-mülk de "eskiden askerlere ıktâ' verme usulünün olmadığını zikretmekle beraber (Nizâmü'l-mülk, s.134. Türkçe terc., s.127), "eski sultanların" ıktâ'dan nasıl yararlandıklarına dair örnekler vermektedir (Nizâmü'l-mülk, s.43-55. Türkçe terc., s.41-51.). Iktâ' sisteminin Büyük Selçuklularda çok kısa bir süre içerisinde düzenli bir şekilde ülkenin tamamında uygulanabilmiş olmasının sebebi de bölge halkı ve devlet ricâlinin, söz konusu sisteme yabancı olmamalarına bağlanabilir (Xylyfly, a.g.e., s.12.; Kılıçbay, a.g.e., s.263-264.).

[420] el-Bundârî, s.59.

(military iqtâ')[421] terkibi ve böylece ıktâ'nın idarî ve iktisadî fonksiyonları yanında askerî bir işlev kazanmasını temindir[422]. Bazı yazarlara göre Orta Asya geleneğinin izlerini taşıyan bu yeni ıktâ' nizamı[423], hem nazariyat hem de fiiliyatta daha önceki İslâm devletlerinde görülen klasik ıktâ' modelinden farklı olup[424] Büyük Selçuklulardan sonra Atabeglikler[425], Hârezmşâhlar[426], Türkiye Selçukluları, Eyyûbîler[427], Memlûkler[428], Osmanlılar[429] hatta

---

[421] Askerî ıktâ'nın Selçuklulardan önce Fâtımîler, Büveyhoğulları ve Eyyûbîlerde uygulandığına dair bkz, Lambton, **Landlord and Peasant in Persia**, s.60-64.; C. E. Bosworth, "Military Organisation under the Buyids of Persia and Iraq", **Oriens**, 18, (1965-1966), s.143-167.; D. T. Suzuki "The Iqta System of Iraq under the Buwayhids", **Orient**, 18 (1982), s.83-105.; Satō, **State and Rural Society in Medieval Islam**, s.6-7., 18-42.; Aynı yazar, "Land Tenure and Owneship, or Iqta", s.448.; Ira Marvin Lapidus, **A History of Islamic Societies**, Cambridge University Press., 2002., s.116, 122.; Turan, "İktâ", s.951.; Demirci, "İktâ", s.45.; Sadi S. Kucur, "İktâ (Selçuklular)", **DİA**, XXII, İstanbul 2000., s.47.

[422] Lambton, **Landlord and Peasant in Persia**, s.61.; Aynı yazar, "Reflections on the İqta", s.369.; Satō, **State and Rural Society in Medieval Islam**, s.7-8.

[423] "Eski Türk müesseselerini uzun süren vezirlik zamanında yakından öğrenen ve imparatorluğun teşkilâtlanmasında bunların lüzum ve ehemmiyetini tamamıyla müdrik bulunan Nizâmü'l-mülk'ün, askerî ıktâ'ları kurarken de yaptığı şey eski Türk askerî ve idarî an'anelerini, yeni şartların icâbına göre, tanzim etmekten ibarettir. Esasen Selçuklu ıktâ'ının menşe'i hakkında fikirler ileri sürülürken, bunun tarih sahnesine yeni çıkan bir kavmin daha evvelki zamanlarda yaşadığı askerî, idarî ve hukukî hayat ve an'aneleri ile münasebetlerini düşünmek ve kendileri tarafından tatbik edilen bir müessesenin kaynaklarına dair bir kısım unsurları bizzat kendi ictimaî bünyelerinde aramak ilmî bir zarurettir. Nitekim göçebelerin İslâmiyet'ten önceki hayat ve idarelerine dair elimizde bulunan birtakım kayıtlar ve Karahanlı ve Selçuklular devrinde Türkmen boylarına tahsis edilen ve eski devrin hayat ve an'anelerinin devamından başka bir şey olmayan ıktâ'lar Selçuklu ıktâ'ı ile mukayese edilirse, mahiyet itibarı ile aradaki farkın göçebe ve yerleşik hayat tarzlarına taalluk edenlerden ve yeni bir ıktâ' ıstılahının zuhurundan ibaret olduğu göze çarpar." Turan, "İktâ", s.953.

[424] Cahen, **Anadolu'da Türkler**, s.176. (Müellif, bu hususun ilk defa Osman Turan tarafından fark edildiğini söylemektedir.)

[425] Selçuklular, atabegler de ıktâ'lar vermek suretiyle bu nizamın İran, el-Cezîre ve Şam topraklarının büyük bir kısmının askerî ıktâ' haline gelmesini sağlamışlardır. Satō, **State and Rural Society in Medieval Islam**, s.9-10.; Aynı yazar, Satō, "Land Tenure and Owneship, or Iqta", s.448.; Lev, **Saladin in Egypt**, s.159.; Amitai, "Turko-Mongolian Nomads and the Iqtâ' System", s.156.; Humphreys, **From Saladin to the Mongols**, s.16.; Turan, "İktâ, s.953.; Kucur, a.g.m., s.48.

[426] Fuad Köprülü, "Hârezmşâhlar", **İA**, V/2, M.E.B. Yay., Ankara, 1992, s. 280, 281.; Aydın Taneri, **Celalu'd-din Hârezmşâh ve Zamanı**, Ankara 1977., s.124.; Aydın Taneri, **Hârezmşâhlar**, Ankara 1993., s.150-151.

[427] Satō, **State and Rural Society in Medieval Islam**, s.42-75.; Lev, **Saladin in Egypt**, s.148-150, 155-160.; Michael Chamberlain, "The Crusader era and the Ayyubid Dynasty", **The Cambridge History of Egypt, I, İslamic Egypt 640-1517**, (Edited by Carl F. Petry), Cambridge University Press, 1998., s.227-229.; Hassanein Rabie, "The Size and Value of the Iqtâ' in Egypt, 564-741 A.H. 1169-1341 A.D", **Studies in the Economic History of the Middle East: From the Rise of Islam to the**

Hindistan'da kurulan Müslüman Türk devletlerinde[430] görülen toprağa bağlı ordu sisteminin kurulmasına zemin hazırlamıştır[431].

Selçuklulardan önce örneklerine pek nadir rastlanan askerî ıktâ'nın temel hedefi, ordu için varidât teminidir. Zira askere sarf etmek üzere memleketten mal veya vergi toplanması, hem idarî hem de iktisadî bakımdan devlet için büyük bir yük teşkil etmekte, özellikle siyasî ve iktisadî buhranların hâkim olduğu dönemlerde bu usulün tatbiki büyük sıkıntılara sebep olmaktadır. Nizâmü'l-mülk, askerlere ıktâ' tevcihi usulünü yani askerî ıktâ' sistemini uygulamakla bir yandan devleti iktisadî ve idarî bir yükten kurtarmış diğer yandan da devlet hazinesinden tek kuruş çıkmadan büyük ve düzenli bir ordunun tesisine imkân sağlayarak devletin kısa sürede askerî bir karaktere bürünmesini sağlamıştır.[432]

"Eski sultanlar" döneminde cari ıktâ' sisteminin aksayan yönlerini teşhis eden Nizâmü'l-mülk, askerî ıktâ' modelinin başarılı bir şekilde uygulanmasını sağlamak ve mukta'ların merkezî otoriteye karşı bir güç haline gelmelerini önlemek için gereken düzenlemeleri de ihmal etmemiştir. Gerek

---

Present Day, (Edited by M. A. Cook), (Oxford University Press.), London 1970., s.129-130.; Donald S. Richards, "A Petition for an Iqtâ' Adressed to Saladin or al-'Adil (Notes and Communications/Plates I-II)", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, LV/1 (1992), s.100-105.; Humphreys, **From Saladin to the Mongols**, s.371-375.

[428] David Ayalon, "The System of Payment in Mamluk Military Society", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, I/1 (Aug., 1957), s.61.; Satō, **State and Rural Society in Medieval Islam**, s.77 vd.; Reuven Amitai-Preiss, "The Mamluk Officer Class Durring the Reing od Sultan Baybars", **War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries**, (ed. Yaacov Lev), Leiden: Brill 1997., s.268-270, 280-292.; Northrup, **From Slave to Sultan**, s.265-268.

[429] "Timar"la ilgili dipnota bakınız.

[430] Peter Jackson, **The Delhi Sultanate: A Political and Military History**, (Cambridge University Press.), 2003., s.24, 70-77, 95-102 ve muhtelif yerler.; Richard M. Eaton, **The New Cambridge History of India**; I.8, A Social History of the Deccan, 1300-1761, Cambridge University Pres., 2005, s.25-26, 41.

[431] Turan, "İkta", s.953-954.; Lapidus, **A History of Islamic Societies**, s.217.

[432] Lambton, **Landlord and Peasant in Persia**, s.62-63.; Lambton, "Reflections on the iqta", s.373.; Amitai, "Turko-Mongolian Nomads and the Iqtâ' System", s.155.; Hodgson, **The Venture of Islam**, II., s.49, 51.; Omid Safi, a.g.m., s.354.

tarihî kaynaklarda gerekse bazı resmî vesikalarda bu düzenlemelere büyük ölçüde riayet edildiğini gösteren kayıtlar bulunmaktadır ki bu kayıtlara göre Nizâmü'l-mülk'ün eserinde zikrettiği hususların sadece nazariyatta kalmadığı, fiiliyatta da uygulandığı anlaşılmaktadır. Bu cümleden olmak üzere Selçuklu ıktâ' nizamında mülk ve raiyyetin Sultan'a ait olup mukta'nın, arazisinde yaşayan reaya üzerinde hiçbir tasarruf hakkının bulunmadığı, bunun aksine hareket ederek reayaya zulüm yapanların cezalandırıldığı[433], ıktâ' gelirlerinin önceden belirlenip kayda bağlandığı[434], mukta'ların tasarruflarındaki araziyi kesinlikle bir başkasına devredemedikleri, askerlerinden ölenleri veya herhangi bir sebeple ayrılanları bildirme zorunluluğu [435] ve mukta'ların herhangi bir şikâyet halinde teftiş edilmesi [436] gibi esasların cari olduğu görülmektedir. Nizâmü'l-mülk'ün mukta'ların kendilerine tevcih edilen arazide daimî olarak bulundurulmayarak bir iki yılda bir değiştirilmesi fikri [437] ise uygulanamamış ve ıktâ'lar zamanla ırsîleşmiştir[438].

---

[433] Nizâmü'l-Mülk, s.135., (Türkçe terc., s. 128.)

[434] Nizâmü'l-Mülk, s.134., (Türkçe terc., s. 127.)

[435] "Iktâ' sahipleri (ıktâ'daran) ne söylesinler: (Emirlerindeki) atlı (hayl)lardan her kim, ölüm sebebiyle veya başka bir sebeple (ortadan) kaybolursa, derhal bildirsinler ve gizli tutmasınlar. Atlının sahiplerine (hüdâvendân) para (mâl) larını aldıkları zaman vuku bulan her mühim (iş) için bütün askerlerini hazır tutmalarını söylesinler. Eğer bir kişi mazeretli olarak kalırsa, derhal söylesinler ki, bu kalış emir (ferman) ile olsun. Eğer bundan başka yaparlarsa, onlar azarlansın ve para cezası çeksinler." (Nizâmü'l-Mülk, s.135., (Türkçe terc., s.127-128.)

[436] Nizâmü'l-Mülk'ün bu hususstaki görüşleri şöyledir: "Eğer bir nahiyeden bir raiyyetden haraplık ve dağılma alameti verirlerse, (bunları) belki de garez sahiplerinin yaptıkları şüphesi uyanırsa, (padişah) kendi hâss adamları (havâss)ndan birini ansızın göndermelidir. Öyle ki, hiç kimse, kendisinin ne iş için gittiğini bilmemelidir. O kimse o nahiyede bir ay dolaşmalı, mamurluk ve viranlık bakımından vilayet ve şehrin durumunu öğrenmeli, ıktâ' sahibinin (mukta') raiyyetin ve âmilin durumunu sormalı, memurların (gumâşteğân) ne mazeret ve bahane gösterdikleri hususunda doğru haberi getirmelidir. Cihanın mamur kalması, raiyyetin fakir düşmemesi ve yurdundan olmaması (avâre) için padişaha bu farz lazımdır." (Nizâmü'l-Mülk, s.177., (Türkçe terc., s.170.); Lambton, **Landlord and Peasant in Persia**, s.66.)

[437] Nizâmü'l-Mülk, s.62., (Türkçe terc., s.51.)

[438] Lambton, **Landlord and Peasant in Persia**, s.61-62.; Turan, "İkta", s.954.; Kucur, a.g.m., s.48.; Kılıçbay, a.g.e., s.265.

Selçuklu ıktâ'ının, "ülkeyi, hanedan üyelerinin ortak malı sayan" Türk hâkimiyet telakkisine karşı merkeziyetçi devlet anlayışını tesis etme hedefine doğrudan veya dolaylı olarak katkıda bulunmuş olması da üzerinde durulması gereken bir husustur. Şöyle ki Türk hâkimiyet telakkisinin temelinde "kut" anlayışının bulunduğu ve bu anlayışın "kut"lu kanı taşıyan hükümdar ailesinin bütün bireylerine hükümdar olabilme hakkı tanıdığı malumdur. Buna göre devlet, hanedan üyelerinin ortak malı sayılır ve "sonucuna katlanmak şartıyla" her hanedan üyesinin hükümdar olma hakkı vardır. Hâkimiyetin belli bir şahsa değil, bütün aileye ait olması ise "ülüş" veya "ortak hâkimiyet" prensibini beraberinde getirmiştir[439].

Bu uygulama, Osman Turan'ın "Türk feodal devlet sistemi"[440] adını verdiği bir yapının doğmasına sebep olmuştur. Her ne kadar bu sistem kuvvetli şahsiyetlerin meydana çıkmasına yardım etmiş ise de Türk devlet ve imparatorluklarında taht kavgaları, boy beylerinin isyanları gibi iç

---

[439] "Kut", "ülüş" ve Türk hâkimiyet telakkisi hakkında birçok çalışma yapılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Bahaeddin Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı**, Ankara, 1982.; A. Alföndi, "Türklerde Çifte Krallık", **II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları (20-25 Eylül 1937)**, İstanbul 1943., s. 507-519.; Abdulkadir İnan, "Orun ve Ülüş Meselesi", **Makaleler ve İncelemeler**, I, Ankara, 1988., s.241-254.; Abdulkadir Donuk, "Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı", **TED**, Sayı.10-11 (1981), s.29-56.; Abdulkadir Donuk, "Eski Türklerde Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları", **TDA**, Sayı.17 (Nisan 1982), s. 103-152.; Masao Mori, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı", **TED**, Sayı.9 (İstanbul), s.209-226.; Reşat Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilâtı**, s.33-75.; Mahmut Arslan, "Eski Türk Devlet Anlayışı ve Çifte Hükümdarlık Meselesi", **Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokyumu**, Elazığ, 1990, s.223-242; Ali Güler, "Türklerde Devlet ve Siyasî Otorite Kavramı", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı.24, (1987), s.16-22.; Harun Güngör, "Uygur Kağan Unvanlarında Kün ve Ay Tenri Kavramlarının Kullanılışı", **XI. Türk Tarih Kongresi**, II, Ankara 1994., s.511-519; Dursun Yıldırım, "Köktürklerde Kağanlık Süreci; Kaldırma, Kötürme, Oturma", **XI. Türk Tarih Kongresi**, II, Ankara 1991, s. 519-530.; Halil İnalcık, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", **AÜ SBFD**, XIV, (Mart 1959), s.69-77.; Halil İnalcık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", **Reşit Rahmeti Arat İçin**, TKAE Yay., Ankara 1966, s.259-271.; Fuat Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, İstanbul, 1981, s. 145-154.; Aynı yazar, "Orta zaman Türk Hukukî Müesseseleri", **Belleten**, II/5-6, (1938), s.39-72.; Ahmet Mumcu, **Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl**, Ankara 1985.; Mehmet Niyazi, **Türk Devlet Felsefesi**, İstanbul 1993.; Nevzat Köseoğlu, **Devlet**, İstanbul, 1997.

[440] Gerek Osman Turan gerekse Fuad Köprülü, Bahaeddin Ögel, Mehmet Altay Köymen gibi araştırmacılar, Selçuklu ıktâ'ı, toprak hukuku veya idarî yapısının "feodalite"den farklı, kendine özgü bir yapıya sahip olduklarını kabul etmekle beraber, eserlerinde "feodalite", "feodal sistem" veya "feodal bey" gibi kelimeleri kullanmada bir mahzur görmemişlerdir.

mücadeleleri ve bu mücadeleler sonunda parçalanmalarını da beraberinde getirmiştir. İslâmî dönemde kurulan ilk Türk devletleri de bu usulü devam ettirmekle beraber, ilk olarak Selçukluların bu "feodal hukuk"un mahzurlarını bertaraf edebilmek için bazı tedbirlere başvurdukları görülmektedir. Bu cümleden olmak üzere daha Tuğrul Beg döneminde Türk hâkimiyet telakkisine uygun olarak ülkenin hanedan azası ve Türkmen begleri arasında taksim edilmesinden hemen sonra bir yandan hanedan üyelerinin yetkileri sınırlandırılmaya çalışılmış diğer yandan da Türkmen beglerinin nüfuzunu kırmak için çaba sarf edilmiştir[441].

Iktâ' sisteminin, arazi tahsisatını merkezin kontrolüne bağlaması, üstelik arazi tahsisatı yapılanların, kendilerine ıktâ' edilen arazi üzerindeki yetki ve salahiyetlerinin sınırlanması, söz konusu sistemi klasik Ortaçağ İslâm devletine has bir payitaht düzeni ve merkeziyetçi devlet anlayışı için ideal bir yöntem haline getirmiştir[442]. Tuğrul Beg döneminde görülen ülkenin hanedan azası arasındaki taksimi ameliyatının[443], Alp Arslan döneminde ıktâ' tevcihine dönüşmesi, bu hususa dair ilk işaret olarak değerlendirilebilir. Nitekim İbnü'l-Esîr'in kaydına göre Alp Arslan, oğlu Melikşâh'ı veliaht ilan edip hanedan azası ve ümerâ-yı devletten ona itaat edeceklerine dair söz aldıktan sonra hilatler dağıtmış ve ülkeyi hanedan azası ve emîrlerine ıktâ' etmiştir[444] ki bu uygulamanın, ıktâ' edilen arazilerin hanedan azası ve

---

[441] Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, II, İstanbul 1999., s.10-11.; Salim Koca, **Dandanakandan Malazgirt'e**, Giresun 1997., s.111-116.; Kılıçbay, a.g.e., s.261.

[442] Lambton, **Landlord and Peasant in Persia**, s.63, 65, 66.; Amitai, "Turko-Mongolian Nomads and the Iqtâ' System", s.156.; Hodgson, **The Venture of Islam**, II, s.50. (Merkeziyetçi devlet nizamı için bir araç gibi görünen ıktâ'nın, mukta'lar üzerinde gereken kontrolün sağlanamaması, mukta'ların kötü niyetli yaklaşımları gibi sebeplerle, hedeflenen amacın tam tersine yani "feodalleşmeye" yol açacağı şüphesizdir.)

[443] Serahs (1038) ve Dandanakan Savaşlarından (1040) sonra yapılan taksimler için bkz., el-Hüseynî, s.12.; er-Râvendî, s.104., el-Bundârî, s.6.; Zahîrü'd-dîn Nişâbûrî, s.18.; Reşîdü'd-dîn, II/5, s.19-20.

[444] İbnü'l-Esîr'in kaydına göre Sultan Alparslan, Mâzenderân'ı Emîr İnanç Yabgu'ya, Belh'i kardeşi Süleyman b. Dâvud Çağrı Bey'e, Hârezm'i diğer kardeşi Arslan Argun'a, Merv'i diğer oğlu

emîrlere “ortak hâkimiyet” prensibinden doğan bir hak olarak değil, merkezî otoritenin bir lütfu şeklinde tevcih edildiği muhakkaktır.

Melikşâh dönemine tesadüf eden askerî ıktâ‘ uygulamasında da iktisadî ve idarî amaçlar kadar merkezîleşme düşüncesinin izleri görülmektedir. Nitekim Nizâmü'l-mülk’ün, askerî ıktâ‘ uygulaması ile hedeflediği amaçlardan biri de merkezî devlet anlayışının karşısındaki en büyük güç olarak duran Türkmenleri kontrol altına almaktır. Türkmenlerin bütün menfi hareketlerine karşın özellikle devletin kuruluşu döneminde büyük hizmetlerine ve Sultan’ın akrabası olduklarına işaret eden Nizâmü'l-mülk, bunların tekrar devlet hizmetine sokulması ve kontrol altına alınabilmelerinin yerleşik hayata geçirilmeleriyle mümkün olacağını söylemiş ve bunun için saray hizmetine alınmaları veya ıktâ‘ tevcihleriyle toprağa bağlanmalarını teklif etmiştir[445].

el-Bundarî, Nizâmü'l-mülk’ün ıktâ‘yı ilk defa uyguladığı ve bundan ne gibi faydalar temin edildiğini kaydettikten hemen sonra, Nizâmü'l-mülk’ün ayrıca “padişahın akraba ve taallukatından olup padişaha karabetlerinden dolayı ele avuca sığmayan, küstahlık eden ve ahaliye tecavüz edenleri yola getirdiğini, bunların ellerini kısaltıp tecavüzlerini menettiğini, bunların işlerini iyi tedbirler, idare ve siyaseti ile tanzim ettiğini” zikretmiştir[446] ki burada padişahın akraba ve taallukatından kastın Türkmenler, Nizâmü'l-mülk’ün iyi tedbir, idare ve siyasetinin ise ıktâ‘ tevcihi olduğu muhakkaktır.

Osman Turan, bu hususu şu şekilde açıklamaktadır: “İmparatorluğu kuran bu göçebe unsurun, yine o imparatorluğun yaşaması için, askerî

Arslanşâh'a, Sağâniyân ve Toharistân'ı kardeşi İlyas'a, Bağşûr vilayetini ve çevresini yakın adamlarından Mes'ûd b. Ertaş'a, İsfirâr'ı da Mevdûd b. Ertaş'a ıktâ‘ etmiştir (İbnü’l-Esîr, (Türkçe tec., X, s.59.)

[445] Nizâmü'l-mülk, s.139., (Türkçe terc., s.132.); Xylyfly, a.g.e., s.16-17.; Anatoy M. Khazanov, “Nomads in the History of the Sedentary World”, **Nomads in the Sedentary World**, (Edited by Anatoy M. Khazanov and André Wink), London 2001., s.5-6.

[446] el-Bundârî, s.59.

kuvvetin esası olması zarureti var idi. Bu münasebetle, bir taraftan devletin henüz dayanmakta olduğu bu göçebeleri yeni şartlara uydurmak için onları feodal hayat tarzı ve hâkimiyet telakkisinden uzaklaştırmak, diğer taraftan eski yaşayışın verdiği itiyat dolayısı ile devam eden yağma ve çapul hareketlerine son vererek, devlete bağlı müstakar bir unsur hâline sokmak icap ediyordu. İşte Selçuklu devrinde toprağa bağlı bir ordunun meydana çıkması, yani göçebelere arazî tevzî etmek suretiyle, askerî ıktâ'ların kuruluşu hadisesi, bu ihtiyaç ve zaruretlerin askerî hedefler ile telifi, asker ve idareci unsurlar ile reaya arasındaki münasebet ve menfaatlerin ahenkleştirilmesi faaliyetlerinin bir neticesidir."[447]

Selçukluların Türk hâkimiyet telakkisinin "ortak hâkimiyet" prensibini terk ederek merkeziyetçi devlet anlayışına geçme politikasının başarılı olduğu söylenemez. Nitekim sarf edilen bütün çabalara rağmen ne devletin hanedan azasının müşterek malı olduğu anlayışı terk edilebilmiş ne de Türkmenlerin merkezî otoritenin kontrolü altına alınabilmesi mümkün olmuştur. Kendilerine ıktâ' edilen bölgelere yerleşerek toprağa, dolayısıyla da merkezî otoriteye bağlı hale gelmeyi reddeden Türkmen beglerinin büyük kısmı[448], Selçuklu yönetiminin zayıf bulunduğu, müstakil olarak hareket edebilecekleri başka bölgelere, özellikle Anadolu'ya göçmeyi tercih ederken, bir kısmı da aynı coğrafyaya bizzat Selçuklu Sultanları tarafından yönlendirilmişlerdir[449]. İleride görüleceği üzere bunlardan bazılarının zamanla yerleşik hayata geçtikleri anlaşılmakla beraber[450] bu değişim, merkezin isteği

---

[447] Turan, "Iktâ'", s.952.

[448] Karş., Xylyfly, a.g.e., s.16-17, 19-20.

[449] İl tutmak üzere Anadolu'ya göçen Türkmenleri, hiçbir siyasî hâkimiyeti kabul etmeyenler, Selçuklu yönetimine muhalif olanlar ve Selçuklu Sultanları tarafından Anadolu'ya yönlendirilenler olmak üzere üç kısma ayrılabilir (Polat, a.g.t., s.26-27. Geniş bilgi için bkz., Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.1 vd.; Aynı yazar, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, s.112 vd., 150 vd., 281 vd.; Claude Cahen, **Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi**, (Terc. Yaşar Yücel-Bahâü'd-dîn Yediyıldız), Ankara 1992.)

[450] Toplu bilgi için bkz, Polat, a.g.t., s.67-78.

doğrultusunda veya ıktâ‘ uygulamasının bir neticesi olarak değil, yeni coğrafyanın siyasî, iktisadî ve ictimaî şartlarının sevkiyle meydana gelmiştir. Diğer yandan Türkmen beglerinin, kendilerine ıktâ‘ edilen araziler üzerine şahsî hükümranlıklarını tesis ederek müstakil hareket etme ihtimali göz önünde tutularak -Türkmenlerin kesif olarak yaşadıkları uzak bölgelerin fiilî durumu dışında- boy beglerine ıktâ‘lar verilmemiş, onların yerine gulâm kökenli sivil ve askerî ricale ıktâ‘ tevcihi tercih edilmiştir. Ancak bunların da merkezî otoritenin zaaf gösterdiği dönemlerde müstakil hareket etmeleri engellenememiştir[451].

Bütün bunlara rağmen, askerî ıktâ‘nın, merkezîleşme ve buna bağlı gelişen toprak hukuku değişiminde önemli bir rol oynadığı ve Selçukluların Türk ve İslâm unsurlarını birleştirmek suretiyle kurdukları yeni müesseselerin en önemlisini teşkil ettiği söylenebilir[452]. Özellikle bu sistem neticesinde ortaya çıkan toprağa bağlı ordu sistemi, dönemin şartları göz önüne alındığında oldukça önemli bir gelişmedir. Zira bu sistemle devlet, gulâmlardan teşekkül eden merkez kuvvetleri dışında ordunun büyük kısmını oluşturan ıktâ‘ askerlerine maaş vermekten kurtulmuş, bununla da kalmayarak maişetlerini, sefer için gerekli erzak, at, silah, çadır gibi teçhizâtlarını bulundukları ıktâ‘lardan temin eden ve sistemin düzenli işleyişine paralel olarak büyüyen düzenli ve daimî bir orduya sahip olmuştur[453]. Melikşâh döneminde 400.000 kişi olduğu rivayet edilen[454] Büyük

---

[451] Xylyfly, s.11-12, 18.; Kucur, a.g.m., s.48.

[452] Çetin, a.g.t., s.24.

[453] Eserinde siyaset, ahlak, felsefe gibi muhtelif konular yanında ordu ve savaş taktikleri hakkında da bilgi veren Muhammed bin Turtûşî, (451-520/ 1059-1126), askerî ıktâ‘nın Endülüs’teki uygulaması ve önemi hakkında şunları söylemektedir: “Toprakların askerlere ıktâ‘ edildiği dönemde Müslümanlar düşmana karşı daima galip gelirlerdi. Askerler kendilerine ıktâ‘ edilen arazileri yöredeki çiftçilere işlettirir, kendileri sadece takip ve kontrolünü yaparlardı. Dolayısıyla topraklar mamur, mallar bol, ordu zengin, ambarlar dolu, silahlar haddinden fazla idi. Fakat Hâcib Mansûr İbn Ebu Âmir'in askerî ıktâ‘ sistemini bırakıp maaşlı askerî sisteme geçmesiyle ordunun gücü zayıflamış, araziler aç gözlü görevlilerin eline düşmüştür. Haraç âmilleri çiftçileri soyuyor, ellerinde ne varsa alıyorlardı. Bunun neticesinde halk topraklarını terk etti, hazinenin gelirleri kurudu, ordunun gücü zayıfladı ve buna

Selçuklu ordusunun büyük kısmının ıktâ‘ askerlerinden oluştuğu düşünülecek olursa, askerî ıktâ‘ sisteminin ne derece etkin bir askerî yapılanmaya imkân tanıdığı daha iyi anlaşılır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin Anadolu şubesi olması hasebiyle bu devletin siyasî geleneği üzerine inşa edilen Türkiye Selçuklu Devleti'nde de ıktâ‘ sisteminin uygulandığı malumdur. Türkiye Selçuklu ıktâ‘ının, Büyük Selçuklu ve sair Yakın Doğu devletlerinden farklı, kendine has özelliklere sahip bir nizam olduğunu ileri süren Osman Turan, Türkiye Selçuklu ve buna bağlı olarak da Osmanlı ıktâ‘ının menşeini Orta Asya geleneğine bağlamış[455] ve onu takip eden birçok araştırmacı da Selçuklu ıktâ‘ının, eski Türk toprak hukuku ve "ortak hâkimiyet" prensibinin yeni şartlara uydurulmasından ibaret olduğu fikrini benimsemişlerdir[456].

Türkiye Selçuklu ıktâ‘ı üzerinde muhtelif çalışmaları bulunan ve ıktâ‘nın feodalite ile alâkalandırılmasına en ciddi tenkidleri yapan Claude Cahen de Orta Asya geleneğini tümden reddetmemekle beraber, Türkiye Selçuklu ıktâ‘ının menşeinin sadece buna bağlanamayacağını söylemektedir. Ona göre Selçuklu Türkiye'sinde tesis edilen toprak hukuku ve ıktâ‘ nizamı üzerinde, Türklerin Anadolu'ya geldikleri sırada bölgede uygulanmakta olan Bizans "pronoia"sı, İslâm ve Sâsânî geleneklerinin de belirleyici bir rolü bulunmaktadır[457].

Iktâ‘nın daha Anadolu'nun fethi sırasında bölgede uygulanmaya

---

karşılık düşman güçlendi. Nihayet bu kötü gidişin önüne geçmek için tekrar askeri sisteme dönüldü." (Sirâcü'l-mülûk, II. 498-499'den nakleden Demirci, "İktâ", s.46.)

[454] Nizâmü'l-mülk, s.133., (Türkçe terc., s.216.)

[455] Turan, "İktâ", s.952-953.

[456] Toplu bilgi için bkz., Polat, a.g.t., s.96 vd.; Kılıçbay, a.g.e., s.262 vd.

[457] Cahen'in ıktâ‘ hakkındaki görüşleri için bkz., Claude Cahen, "Iqta", **EI²**, V, (E. J. Brill Pres), Leiden 1986, s.1088-1091.; Aynı yazar, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, s. 55-59, 176-179, 182-185.; Aynı yazar, "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?" (Terc. Lütfi Güçer), **İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası**, XVII/1-4, (Ekim 1955-Temmuz 1956), s.348-358.

başlandığı ve zamanla bir yandan bu yeni coğrafyanın siyasî, sosyal ve iktisadî şartlarına diğer yandan ise Türkiye Selçuklularının idarî politikası doğrultusunda tekâmül ederek kendine has bir mahiyet kazandığı düşünülecek olursa, bu süreç içerisinde yaşanan değişimin, yukarıda belirttiğimiz görüşleri az veya çok haklı çıkaracak bir etkileşim neticesinde meydana geldiği söylenebilir[458]. Bununla beraber kaynaklarda yer alan bilgiler, Türkiye Selçuklu ıktâ'ının hangi kaynaktan ne ölçüde etkilendiğini tespit etmeye imkân vermemekte, dolayısıyla konu hakkında kesin bir şey söylemek zorlaşmaktadır.

Anadolu'daki ilk arazi tevcihlerinin, Malazgirt Savaşı'ndan sonra Büyük Selçuklular tarafından yapıldığı malumdur[459]. Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurulmasından sonra da aynı uygulama devam etmiş ve Süleyman Şâh'tan itibaren başta Anadolu'da faaliyet gösteren Türkmen begleri olmak üzere muhtelif devlet ricaline araziler tevcih edilmiştir[460]. Ancak Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluş dönemine tesadüf eden ve zaman

---

[458] Türkiye Selçuklu Devleti'nin Anadolu'da kurduğu idarî yapının şekillenmesinde, bölgenin coğrafî, siyasî ve iktisadî durumu genellikle göz ardı edilmiştir. Hâlbuki Selçukluların Anadolu'da kurdukları idarî nizamda, bölgenin coğrafî yapısının belirleyici bir rolü olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim dağ kitleleri, vadi zincirleri ve kıyı alanları olmak üzere birbirinden bağımsız birimlerden oluşan Anadolu'nun kendine özgü coğrafi koşulları, Bizans döneminin idarî birim organizasyonlarını biçimlendirdiği gibi Selçuklu idare sisteminin mekânsal altyapısını oluşturan idarî birimleri de şekillendirmiştir. Bizans döneminde yüksek dağ silsileleriyle çevrilmiş Orta Anadolu platosunu teşkil eden "Anatolikon Theması"nın, Selçuklu döneminde "Anadolu Eyaleti" olarak; Ereğli, Ermenek, Larende, Mut, Gülnar ve Silifke yörelerini kapsayan Isauria ya da Cilicia "Cilicia Theması"nın Selçuklu döneminde "Kamerüddin İli" olarak örgütlenmesi, Anadolu'nun değişmeyen, özgün coğrafî koşullarının, idarî birim organizasyonları kurgusu üzerindeki belirleyiciliğini göstermektedir (Koray Özcan, "Anadolu'da Selçuklu Dönemi İdare Sisteminin Mekânsal Örgütlenmeleri: Selçuklu İdarî Birim Organizasyonları (ve Evrimi)", Bilig, 36, (Kış/2006), s.203-204, 207.)

[459] Zahîrü'd-dîn Nişâbûrî, s.28.; Reşîdü'd-dîn, II/5, s.38-39.; Aksarayî, s.17.; **Anonim Selçuknâme**, s.35 (Türkçe terc., s.23.). (Bazı kaynaklarda, Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan Kutalmışoğulları'nın da Anadolu'ya gelmelerinin bu tür arazi tevcihi neticesinde vuku bulduğu kaydedilmişse de bu konu tartışmalıdır. Konu hakkındaki görüş ve değerlendirmeler için bkz., İbrahim Kafesoğlu, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu?", **TED**, Sayı.10-11 (1981), s.1-28.; Salim Koca, **Malazgirt'ten Miryokefalon'a**, Çorum 2003., s.33-37.)

[460] Cenabî, Süleyman Şâh'ın İstanbul'dan Trablus'a kadar olan btün kale ve kasabaları ele geçirip adamları ve maiyyetindekileri ıktâ' ettiğini zikretmiştir (Cenabî, s.2.)

zaman ıktâ‘ olarak adlandırılan bu ilk arazi tevcihlerini, gerçek manada ıktâ‘ olarak değerlendirmek yanıltıcı olabilir[461]. Her ne kadar bu ilk arazi tevcihlerinin klasik ıktâ‘ nizamına veya bu nizamın öngördüğü şart ve hukuka uygun olup olmadığını gösteren etraflı malumat mevcut değil ise de -daha önce de muhtelif vesilelerle zikrettiğimiz üzere- devletin siyasî, idarî ve askerî yapısının büyük oranda Türkmen unsuruna, aşiret ananelerine dayandığı, siyasî ve idarî yapılanmanın, merkezî otoritenin tam anlamıyla tesis edilemediği "kuruluş dönemi"nde, diğer müesseseler gibi ıktâ‘ nizamının da henüz tam anlamıyla ve sistemli bir şekilde uygulandığını söylemek oldukça zordur [462]. Bu durumda daha çok Türkmen beglerine yapılan arazi tevcihlerinin, yeni fethedilen yerlerin begler arasında taksimi mahiyetinde olup bir yandan Türkmenleri yeni fetih faaliyetlerine yönlendirmek diğer yandan ise yerleşik hayata geçmelerine zemin hazırlamak amacına matuf olduğu söylenebilir. Bu hususa dikkat çeken Cahen de Selçuklu Türkiyesi'ndeki toprak idaresi ele alınırken kullanılan kavramların dikkatli seçilmesi gerektiğini, XII. yüzyılda, yani birinci dönemde topraklarda yapılan taksimatın ıktâ‘ olmadığını, bu tevcihlerle daha sonraki dönemlerde ordudaki emîrlere verilen ıktâ'ların birbirinden ayrılması gerektiğini belirtmektedir[463].

Selçuklu Türklerinin Anadolu'da kesin olarak yerleştikleri, devlet teşkilâtı, idarî ve ictimaî nizamın büyük ölçüde tesis edildiği XII. yüzyıl

---

[461] Büyük Selçuklular döneminde olduğu gibi (Lambton, "Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s.365, 373-377.), Türkiye Selçuklularında da ıktâ‘ teriminin bazen genel bazen de teknik anlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır.

[462] Klasik ıktâ‘ nizamının uygulanabilirliği, her şeyden önce merkezî otoritenin etkinliği ve yerleşik devlet düzeniyle alâkalıdır. Büyük Selçukluların ıktâ'yı bütün ülkeye yaymalarına karşılık Türkmenleri tam anlamıyla sisteme dâhil edememeleri ve merkezin kontrolü altına alamamaları bundan kaynaklanmaktadır.

[463] Cahen, "**Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**", s.176-178.; Polat, a.g.t., s.99-100. (Cahen, ayrıca "muayyen müesseseleri anlatan tabirlerin teknik ve gerçek manasında kullanılmasında azamî itina göstermek ve bu bakımdan mesela bir feodal olan mukta'yı rastgele amir, beğ, beglerbeyi, sâhib, şıhne, sübaşı ve serleşker'e otomatik bir tarzda benzetmemek gerektiğini" söylemektedir. Cahen "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?", s.355.)

sonlarından itibaren ise ıktâ'nın hızla yaygınlaştığı ve Selçuklu Türkiye'sine has özelliklerle devletin idarî ve askerî yapılanmasının temelini teşkil ettiği görülmektedir. Bu dönemde, bir yandan bir asırlık kuruluş devresinde meydana gelen "telakki farklılığı" veya "zihniyet değişikliği"[464], diğer yandan ise siyasî ve askerî ihtiyaçların sevkiyle merkeziyetçi bir yapıya bürünen devlet, ıktâ' nizamını da bu yapıya uydurmuş ve söz konusu nizamı başarılı bir şekilde uygulamak suretiyle idarî ve askerî mekanizmanın düzenli bir şekilde işlemesini sağlamıştır[465]. Nitekim Büyük Selçuklularda ve kuruluş döneminde bir vilâyetin askerî, idarî, malî bütün işleri emîr ve kumandanlara ıktâ' olarak terk edilmekte iken, özellikle II. Kılıç Arslan'dan sonra, "feodal" parçalanmalara nihayet vermek gayesiyle Anadolu'da askerî ıktâ'ların küçültüldüğü ve bir vilâyetin başına serleşker (sübaşı) olarak gönderilen büyük emîr ve kumandanların -o bölge askerlerinin kumandanı olmakla beraber- salahiyetlerinin tamamıyla tahdid edildiği, bütün vilâyetin vergileri, maiyyetindeki askerlere ait malî gelir ve ıktâ'lar üzerinde tasarruf hakkı tanınmayarak sadece kendisine tahsis edilen maaşla iktifasının temin edildiği

---

[464] Köprülü'nün "telakki farklılığı" dediği "zihniyet değişikliği"nden kasıt, "göçebe" hayattan "yerleşik" hayata geçiş süreci içersinde yaşanan fikrî ve zihnî değişimdir. M. Said Polat, zihniyet ile yerleşim ilişkisinin, iki şekilde meydana geldiğini söylemektedir. Bunlardan birincisi, zihniyet değişimi ile yerleşimin tabiî bir şekilde seyretmesi ve göçebelerin uzun bir süreçte bu değişimi geçirdikten sonra yerleşime hazır hale gelmeleri; ikincisi, tabiî süreçte olmayıp zihniyet yapısı yerleşimi kabul etmediği halde şartların onu buna zorlaması sonucunda gerçekleşen yerleşimdir (Polat, a.g.t., s.88-89., Ayrıca bkz., Cahen, "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?", s.353-354.)

[465] Bazı yazarlar, bu durumun, Anadolu topraklarının gayr-i müslimler elinden fethedilmesi hadisesinin tabii neticesi olarak arazinin, hemen hemen bütün ülkeye şamil bir şekilde "mîrî" sayılmasına bağlamışlardır. Buna göre "daha fetihten itibaren toprakların büyük kısmının devlet tasarrufunda tutulması ve daha sonra bu nizamın üzerine kurulan askerî ıktâ'ların devlet kontrolüne tâbi kılınması, öteki Selçuk şubelerini çabucak parçalayan "feodalleşme" hadisesine engel olmuştur. Neticede etnik durumu itibarıyla Büyük Selçuklulara ve diğer kollara nazaran göçebe ananelerinin daha fazla cari olmasına rağmen, onlardan daha kuvvetli bir merkeziyet sistemi tatbik edilebilmesinin bir sebebi budur." (Kaymaz, "İdarî Mekanizmanın Rolü I", s.98.). Bu görüşü karşı çıkan bazı yazarlar ise Türkiye Selçuklularının Anadolu'yu Bizans'tan değil, bölgeyi daha önce fethetmiş bulunan Türk İslâm fatihlerinden aldıklarına dikkat çekerek, Anadolu'daki mîrî rejimin, bölgedeki Türkmen beglerinin tasfiyesinden sonra onların mülklerinin devlet mülkü (mîrî) haline getirilmesiyle kurulduğunu iddia etmişlerdir (Kılıçbay, a.g.e., s.283.).

görülmektedir[466]. Böylece Türkiye Selçuklu ıktâ'ı, "feodal" parçalanmalara, mukta'ların başına buyruk hareketine imkân tanımayan, merkeziyetçi bir anlayış üzerine inşa edilmiştir ki bu durum, idarî olduğu kadar askerî bakımdan da devletin hızla merkeziyetçi bir yapıya bürünmesini sağlamıştır.

Bu durum, İbn Bîbî'nin kayıtlarından da açıkça anlaşılmaktadır. Eserine, XII. yüzyılın sonlarından (1192) itibaren başlayan müellif, eserinin başlarından itibaren sık sık ıktâ' tevcihlerinden bahsetmek suretiyle hem ıktâ' sisteminin Selçuklu Türkiyesi'nde yaygın bir şekilde uygulandığını göstermekte hem de Türkiye Selçuklu ıktâ'ının genel özellikleri, kimlere, ne zaman ve ne şekilde ıktâ' tevcih edildiği, ıktâ' edilen arazinin ve mukta'ların hukukî durumu gibi konularda önemli bilgiler vermektedir[467]. Bu cümleden olmak üzere ıktâ'ların askerî vasfı ve ıktâ' askerlerinin Türkiye Selçuklu ordusundaki yeri hakkında da kayıtlara tesadüf edilmektedir. Her ne kadar bu

---

[466] "Teşkilât" bahsinde ayrıntılı bir şekilde izah edileceği üzere "**Tekârîrü'l-Menâsıb**" ve "**Rüsûmü'r-Resâ'il**"de yer alan serleşkerlik menşûrları, bu hususları açık bir şekilde ispat etmektedir (**Tekârîrü'l-Menâsıb**, s.13-30; **Rüsûmü'r-Resâ'il**, s.26-27). İbn Bîbî de Alâü'd-dîn Keykubâd'ın, "En büyük bir serleşker (sübaşı) küçük bir hata yapsa, adalete, örfe, şeriata, muamelata aykırı davransa, ona büyük bir ceza buyurur, bazen onun varlık ağacını, devrilmiş hurma ağaçları gibi kökünden kazır, suçlulara 'belki yollarından dönerler diye and olsun onlara büyük azabdan önce dünya azabını tattırırız' hükmünü okur, onlara ders verip hizaya getirmek için 'şüphesiz suçlulardan öç alacağız' ayetini söylerdi" demek suretiyle aynı hususa işaret etmektedir (İbn Bîbî, s.225.). Türkiye Selçuklu ıktâ'ların merkeziyetçi yapısı hakkında toplu bilgi için bkz., Xylyfly, a.g.e., s.18-19.; Turan, **Vesikalar**, s.76.; Cahen, "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?", s.354., Kaymaz, "İdarî Mekanizmanın Rolü I", s.91-156; Cahen, **Anadolu'da Türkler**, s.232-245,

[467] Türkiye Selçuklu ıktâ'ının mahiyeti hakkında etraflıca malumat vermek konumuzun dışında olduğundan İbn Bîbî'de tesadüf edilen birkaç hususu ifade etmekle yetiniyoruz: Iktâ'yla ilgili ilk kaydına II. Rüknü'd-dîn Süleyman Şâh'ın tahta oturduğu 1196 yılında tesadüf edilen İbn Bîbî (s.33.), ıktâ'ların sultan veya sultan adına bazı büyük devlet ricali tarafından (s.165-166, 496) belli bir hizmet karşılığı veya bağış şeklinde tevcih edildiği, ıktâ' arazisi ve gelirlerinin "dîvân-ı istifâ"nın kontrolünde olup (s.733), menşurlarının "dîvân-ı **Pervâne**gî"de kaleme alındığı (s.348), meliklere, sivil ve askerî ricale, maaş veya hizmetlerinin karşılığı, ödül, bağış, bazen de hizmete teşvik amacıyla ıktâ'lar verildiği (s.113, 120, 149, 120, 273, 289 ve muhtelif yerler), ıktâ' menşurlarının hükümdar değişikliği sırasında yenilendiği (s.113, 120, 209-210.), yeni fethedilen bölgelerin uygun görülen miktarının ıktâ' arazisi olarak belirlendiği (s.146.), tevcih edilen bir ıktâ' arazinde eksiltme yahut değiştirmenin söz konusu olmayıp, mukta'ın eceliyle ölümü halinde "nânpâre"sinin ailesine veya yakınlarına kaldığı (s.128), daha önce verilmiş olan ıktâ'ların artırılabildiği (s.168.), ıktâ'lardan gelen vergilerin devlet hazinesi için önemli bir gelir kaynağı olduğu (s.605.) ve mukta'nın, ıktâ'ı üzerinde yaşayan halktan, normal vergi (rusûm) dışında "bir tavuk kanadı" bile talep edemeyeceği (s.477-478.) gibi hususlara dair bilgi vermiştir.

kayıtlar, Türkiye Selçuklu ordusu içerisindeki ıktâ‘ askerlerinin mahiyeti, sayısı, tertip ve nizamları hakkında akla gelebilecek bütün meseleleri aydınlatmak için yeterli değilse de en azından konu hakkında umumî bir tablo oluşturmaya ve Cahen'in, "Türkiye Selçuklu ıktâ'ının askerî bakımdan bir önemi haiz olmadığı" görüşünün[468] aksine, söz konusu sistemin askerî vasfını ve ordunun büyük kısmının ıktâ‘ askerlerinden oluştuğunu ortaya koymaya imkân vermektedir. Türkiye Selçuklu Devleti dönemine ait münşeat mecmualarında yer alan muhtelif vesîkalar da bu hususu teyit etmektedir[469].

İbn Bîbî, ıktâ‘ askerlerini genellikle "sipâhiyân-ı kadîm/sipâh-ı kadîm", "leşker-i kadîm" veya "asâkir-i kadîm" ifadeleriyle zikretmiştir[470]. Iktâ‘ askerlerinin bu tabirlerle zikredildiği ilk kayda, Sultan I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in Antalya Kalesi'ni muhasarası sırasında rastlanır. Müellif, bu muhasarada yiğitlik ve sebat gösteren askerler arasında "sipâhiyân-ı kadîm-i mahrûse-i Konya"dan Hüsâmü'd-dîn lakaplı Yavlak Arslan'ın bulunduğunu kaydetmiştir[471] ki bu muhasaraya sadece Yavlak Arslan veya Konya'nın ıktâ‘ askerlerinin değil ülkenin diğer vilâyetlerinden gelen ıktâ‘ askerlerinin de iştirak ettiği şüphesizdir.

---

[468] Müellif, Türkiye Selçuklu ıktâ'ının, başka Müslüman devletlerde taşıdığı askerî önemi taşımadığı iddia etmiş (Cahen, **Anadolu'da Türkler**, s.182.) ve Türkiye Selçuklu ordusunu oluşturan unsurlar arasında ıktâ‘ askerlerinden hiç bahsetmemiştir (s.228-231.). Bazı araştırmacıların da belirttiği gibi (Bombaci, s.351.; Polat, a.g.t., s.109.; Polat, "Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilât", s.36.) Cahen, bu iddiasını materyal eksikliğine bağlamaktadır. Hâlbuki konuyla ilgili kayıtlar dikkatle incelendiğinde bu iddianın gerçekçi olmadığı anlaşılmaktadır.

[469] "**Tekârîrü'l-Menâsıb**"da yer alan bütün serleşkerlik menşurlarında, serleşkerlerin, bölgedeki ıktâ‘ askerlerinin göreve hazır halde bulundurulmasından sorumlu oldukları belirtilmiştir (s.13-30) ve "**Rüsûmü'r-Resâ'il**"deki bir vesikada da ashâb-ı ıktâ'ât'ın özürsüz olarak hizmette kusur etmeleri ve askerleri teftiş ('arz) vaktinde hazır bulundurmamaları halinde ıktâ'larını değiştirmek veya ıktâ‘ sahibini azletmek salahiyetinin serleşkere verildiği görülmektedir (s.26-27.).

[470] İbn Bîbî'nin "leşker-i kadîm" tabirinden ıktâ‘ askerlerini, "leşker-i hadîs" tabirinden de ücretli askeri kastettiği malumdur. Rüsûmü'r-Resâ'il'deki bir vesikada da serleşkerin, hizmete hazır halde bulundurması istenen ıktâ‘ askerleri "kadîm ve havâşiden oluşan ordu (تمامت سپاه را از قديم و حواشى)" şeklinde zikredilmiştir (s.26.).

[471] İbn Bîbî, s.98.

I. İzzü'd-dîn Keykâvus'un Antalya'yı fethi (1216) sırasında da Türkiye Selçuklu ordusunda ıktâ' askerlerinin olduğu anlaşılmaktadır[472]. Nitekim İbn Bîbî, Antalya'nın fethinden sonra ordusuyla Konya'ya dönen Sultan'ın, aralarında serleşker (sübaşı) ve ellibaşıların da bulunduğu emîrlerine[473] hil'at giydirip şahane lütuflarda bulunduktan sonra yurtlarına dönme izni verdiğini ve bu emri alan beglerin, kendilerine bağlı olanlar (etbâ') ve eşyalarıyla beraber ıktâ'larının başına gittiğini kaydetmiştir[474]. Aynı Sultan'ın, Çinçin Kalesi'nin fethinden sonra da ordunun emîrlerine kıymetli hil'atlar verip ıktâ'larını artırdığı ve her birinin isteğine uygun "menşûr"lar yazarak ilkbahara kadar neşe ve huzur içinde vakit geçirmelerini, bölgelerinde kendisinin emir ve yasaklarını uygulamalarını söyledikten sonra yurtlarına dönüş izni verdiği görülmektedir[475] ki her iki kaydın da ıktâ' askerlerine işaret ettiği şüphesizdir.

Çinçin Kalesi'nin fethiyle ilgili başka bir kayıt da dikkat çekicidir. İbn Bîbî, bu münasebetiyle verdiği bilgide, Emîr-i Meclis'in "leşker-i hâssa"sında bulunup onun tarafından geniş ve verimli ıktâ'larla mükâfatlandırılmış olan 100 Kürt gulâmdan da bahsetmiştir[476] ki bu kayıt, ıktâ'ların askerî hizmet karşılığında verildiğini ve Türkiye Selçuklu ıktâ'ının -en azından bu dönem için- ne derece yaygınlaşmış olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Ancak Emîr-i Meclis'in bu ıktâ'ları kendi ıktâ'ını parçalamak suretiyle mi yoksa Sultan adına mı verdiği tam olarak anlaşılamamaktadır.

I. İzzü'd-dîn Keykâvus döneminde ıktâ' askerlerine dair başka bir kayda da Haleb Seferi'nde rastlanır (1218). I. İzzü'd-dîn Keykâvus, bu sefer

---

[472] Antalya'nın fethi hakkında bkz., Ebul-Ferec, II., s.497; İbn Vâsıl, III. s.233; ed-Devâdârî, VII, s. 182.

[473] İbn Bîbî, 145. Türkçe tercümede "ellibaşılar" (الی باشیان)" ifadesi "ele başıları" şeklinde okunmuştur (s.166.).

[474] İbn Bîbî, s.146.

[475] İbn Bîbî, s.168.

[476] İbn Bîbî, s.165-166.

sırasında "Maraş Sâhibi Emîr Nusretü'd-dîn Hasan'a[477] mevkib-i hümâyûnun cünûd ve cüyûş-ı ferâvân (kalabalık ordu ve birlikler) ile onun bölgesine gelmekte olduğunu, 'leşker-i kadîm' ve 'havâşî-i hîş'i (kendi adamlarını) hazır etmesi, 'piyâde ve süvâr ecrî hor' (piyâde ve süvari ücretli asker) tutmasını (veya göreve çağırmasını) ve mancınık gibi muhasara aletleri (alât-i muhâssarat ez mancınık) ile cephaneyi (zeredhâne) tertib etmesini emreden bir fermân göndermiştir". İbn Bîbî'nin kaydına göre Malatya ve Sivas beglerine de aynı manayı içeren fermanlar gönderilmiş ve vakit geçirmeksizin Elbistan sahrasında toplanmaları istenmiştir [478] . Sultan'ın Kayseri'den Elbistan'a doğru hareketi sırasında da ordusunun "leşker-i kadîm ve hadîs"ten oluştuğu görülmektedir[479] ki şu halde hem Sultan'ın Kayseri'den harekâtı sırasında hem de sefer güzergâhı boyunca celp edilen kuvvetler arasında ıktâ' askerleri mevcut olup bunlar, mancınık gibi muhasara aletleri ve diğer askerî teçhizâtlarıyla beraber orduya katılmışlardır. Bu arada, Türkiye Selçuklu ordusuna karşı hazırlık yapan el-Melikü'l-Eşref'in ordusunun da "leşker-i kadîm ve cerâhor" olarak kaydedilmesi dikkat çekicidir[480].

I. İzzü'd-dîn Keykâvus'un Haleb Seferi sırasında dikkat çeken diğer bir husus da ıktâ' askerlerinden oluşan 50 kişilik müfrezelere kumanda ettiği bilinen "ellibaşı"lardan[481] bahsedilmiş olmasıdır. İbn Bîbî'nin kaydına göre Sultan'ın 4000 kişilik bir kuvvetle öncü olarak gönderdiği Emîr-i Meclis, Şam ordusu hakkında bilgi edinmek üzere "yaşı 80'e dayanmış, birçok harp ve darp görmüş, savaşta ve vuruşta bulunmuş, yiğitlikte ve mertlikte emsâllerinin

---

[477] Bkz., Mükremin Halil Yinanç, "Maraş Emîrleri", **TOEM**, XIV/6 (83), s.347-352.; XV/8 (85), s.85-94.; İlyas Gökhan, "Selçuklular Zamanında Maraş Emîri Nusreteddin Hasan Bey", **I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri**, I, SÜ Selçuklu Araştırmalar Merkezi Yay., Konya 2001, s.335-345.

[478] İbn Bîbî, s.185.; Müneccimbaşı, s.37.

[479] İbn Bîbî, s.189.

[480] İbn Bîbî, s.190.

[481] Bu tabir, günümüzde "elebaşı" şeklinde hala kullanılmaktadır. Koca, **Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür**, s.93 n.

önüne geçmiş olan" Sivas ellibaşılarından (الی باشیان سیواس) Mahmud Alp'ı görevlendirmiştir[482]. Şam ordusu hakkında bilgi edinen Mahmud Alp, 4000 askerle, Şam ordusunun karşısına çıkmanın uygun olmadığını belirtmiş ise de bu görüşe itibar edilmemiş ve meydana gelen savaşta Türkiye Selçuklu ordusu mağlup olmuştur[483].

İbn Bîbî'nin Türkiye Selçuklu ıktâ'ının askerî vasfına işaret eden en önemli kayıtlarından birisi de Alâü'd-dîn Keykubâd dönemine aittir. Müellif, Sultan'ın Kemâlü'd-dîn Kâmyâr'a ıktâ' ettiği Sivas'ın Zara vilâyetinden, o zamana kadar "geliri 100.000 akçe (sad hezâr aded-i hâsse) olan ve 60 havâşî (حواشی) barındıran bir ıktâ'" olarak bahsetmiştir[484] ki, bu kayıt, söz konusu ıktâ' arazisinin sadece geliri ve çıkardığı asker sayısını değil, bunların, ıktâ' tevcihinden önce belirlenmiş olduğunu da göstermektedir[485]. Alâü'd-dîn Keykubâd dönemine ait başka bir kayıtta da Kögonya (Şebin Karahisar) meliki Muzafferü'd-dîn Mahmud'un, "geliri, geçimini sağlayacak, içinde eşya ve etbâ'ı olan bir ıktâ' verilmesi halinde Kogonya Kalesi'ni kendi rızasıyla teslim edeceği" zikredilmiştir[486] ki burada da aynı hususa işaret edildiği söylenebilir.

Alâü'd-dîn Keykubâd'ın, Moğol tehlikesi karşısında askerî yardım talep eden Halife'ye göndermek üzere hazırlattığı ordunun da ıktâ' askerlerinden oluştuğu anlaşılmaktadır. İbn Bîbî, bu ordunun toplanması

---

[482] İbn Bîbî, s.191.

[483] İbn Bîbî, s.192.; Müneccimbaşı, s.38.

[484] İbn Bîbî, s.272-273. **Rüsûmü'r-Resâ'il**'deki bir vesikada da serleşkerin, hizmete hazır halde bulundurması istenen ıktâ' askerleri "kadîm ve havâşiden oluşan ordu (تمامت سپاه را از قدیم و حواشی)" şeklinde zikredilmiştir (s.26.).

[485] Bombaci, 60 havâşî yerine 70 lance tabirini kullanmış ve lance teriminin, Ortaçağ Avrupası'nda olduğu gibi hizmetkârları tarafından takip edilen bir süvari anlamında olabileceğini ve bunun ıktâ'yla alakalı olmayabileceğini ifade etmiştir (Bombaci, a.g.m., s.352.; Polat, "Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilât", s.37 n.). Ancak görüldüğü üzere İbn Bîbî, "havâşî" tabirini, takip edilen değil, takip eden savaşçı/hizmetkar anlamında kullanmıştır. Dolayısıyla Bombaci'nin fikrinin tam tersi bir durum ortaya çıkmaktadır. "Lance" tabiri üzerinde "Tâbi Devlet Kuvvetleri" bahsinde durulacaktır.

[486] İbn Bîbî, s.362.

ve hareketiyle ilgili geniş bilgi vermiştir ki bu bilgiler, büyük kısmı ıktâ‘ askerlerinden oluşan Türkiye Selçuklu ordusunun tertip ve nizamı hakkında fikir edinmeye imkân vermektedir. Müellifin kaydına göre Sultan, “Halife bizden 2000 süvari istemiştir. Biz, sipâh-ı kadîm-i memâlik’in atlıları (fersân), cesur Rum yiğitleri (abtâl[487]) ve halkından (merdûm), savaşçılıkta meşhur (hancer-kerâr nâmdâr) 5000 adamı, her birinin yanında 10 nefer havâşî’yle gönderelim”[488] dedikten sonra, bu ordu için teçhizât ve bir yıllık erzak hazırlanmasını, ümerâ-yı memâlikten birkaç seçkin emîrin de kendi askerleriyle beraber onlara katılmasını emretmiştir. Saray görevlileri ve emîrler, ordunun ihtiyaçları için gereken ödeneği ve diğer hazırlıklarla ilgilenirken, ülkenin her yanına fermanlar gönderilmiş ve askerlerin Malatya tarafına gitmeleri, orada Melikü’l-Ümerâ Bahâü’d-dîn Kutluğca’nın emrine girerek Dârü’s-selâm’a yani Bağdat’a hareket etmeleri istenmiştir. Çağrılan askerler, bir ay hatta ondan daha kısa bir süre sonra, en mükemmel teçhizât ve araç gereçle Malatya’ya varmışlardır. Emîr Bahâü’d-dîn Kutluğca, emrine giren askerlerle beraber, bir yandan sefer için gerekli hazırlıkları yaparken, diğer taraftan da büyük bir törenle Konya’dan yola çıkarak saltanat sancağıyla beraber Malatya’ya hareket eden Emîr Zahîrü’d-dîn Tercüman kumandasındaki çavuşlar, büyükler, cândârlar ve silahdârı beklemeye koyulmuştur. Hazırlıklarını tamamlamış olarak bekleyen Emîr Bahâü’d-dîn

---

[487] “Battal” kelimesinin çoğulu olan “abtâl”, cesur, kahraman (**Ferheng-i Fârisî-i ‘Amîd**, I, s.73.) anlamında kullanılmış olmalıdır. Esasen Eyyûbî ve Memlûklerde, sultanın gazabına uğrayarak devlet hizmetinden uzaklaştırılıp sürgün edilen, ıktâ‘ ve gelirleri elinden alınarak düşük bir ücret ödenen askerlere de “el-Battâlûn/el-ümerâ el-battâlûn/el-memâlik el-battâlûn/el-ecnâd el-battâlûn” denildiği bilinmektedir. Bu askerlerin söz konusu devletlerde, ihtiyaç halinde sefere çağrıldığı görülse de bunlarla yukarıdaki kayıt arasında bir bağlantı olmadığı meydandadır (Eyyûbî ve Memlûklerdeki “battâllık” uygulamaları için bkz, el-Kalkaşandî, VII/219.; Aşûr, a.g.e., s.419, Mahmud Nedim Ahmed Fehim, a.g.e., s.205.; Çetin, a.g.t., s.153 vd.)

[488] پنج هزار مرد خنجر كرار نامدار از مردوم و ابطال روم و فرسان سپاه قديم ممالك چنانكه هر مردى را ده نفر حواشى باشد (روانه كردايم) İbn Bîbî, s.260. Yazıcıoğlu bu ifadeyi “çün iki bin atlu istediler. Biş bin hancer-kerâr-ı nâmdâr Rûm diyarından ve Türk bahadırları ve alplerinden ki her bir erin bişer hizmetkârı ola” şeklinde kaydetmiştir (Yazıcıoğlu, s.265-266.). Mürsel Öztürk ise aynı ifadeyi “O, bizden 2000 süvari istemiş. Biz ona Rum yiğitlerinden her biri 10 askere bedel olan muvazzaf ordunun süvarilerinden seçilmiş 5000’ini gönderelim” şeklinde tercüme etmiştir (Türkçe terc., s.277.).

Kutluğca, bunların da Malatya'ya gelmesinden sonra, ordunun sağ, sol, öncü, arka cenahları ile serverleri, "elli başı"ları ve serdarları belirleyip tayin etmiş ve o zamana kadar benzeri görülmemiş bir tertip ve düzen içinde Bağdat'a doğru hareket edilmiştir[489].

İbn Bîbî'nin kaydına göre Selçuklu ordusunun Harput, Âmid (Diyarbakır), Mardin ve Musul'dan geçişi tam bir gövde gösterisine dönüşmüştür. Her ne kadar bu ordunun daha ileriye gitmesi mümkün olmamış, Halife'nin isteği doğrultusunda Erbil'den geriye dönmüş ise de silah ve teçhizâtın çokluğu, tertip ve nizamı ile bölge halkı ve emîrlerde hayranlık uyandırmıştır. Selçuklu askerlerinin alçak gönüllülüğü, kalabalıklığı, hızlı ata binişleri, mızrak oyunları (نیزه بازی), güç denemeleri ve halka kapma oyunlarıyla üzerlerindeki silah ve teçhizâtı görenler, "imdat birliğinin (necde) bile böyle bir vakar ve azamete sahip olan bir sultanın, bizzat kendisi bütün askeriyle bir padişahın üzerine yürüse, onun can alıcı darbelerinden hiçbir canlı kalmaz" demişlerdir. Sultan'ın emîrleri, büyükleri, askerin seçkinleri ve diğer görevliler (havâşî) ve maiyyette bulunanlar (haşem u hadem) Malatya'ya dönünce Emîr Bahâü'd-dîn bir ziyafet düzenlemiş ve sonra da ordunun dağılmasına izin vermiştir[490].

Bu kayıtta dikkat çeken ilk husus, "sipâh-ı kadîm-i memâlik"ten seçilen ve her birinin yanında 10 havâşîsi bulunan 5000 savaşçı" ifadesidir. Daha önce de belirttiğimiz gibi "havâşî" tabirinin muhtelif kaynaklarda askerî maiyyet anlamında kullanıldığı malumdur. Ancak bu tabirin, İbn Bîbî'nin, Zara'nın Kemâlü'd-dîn Kâmyâr'a ıktâ' edilmesi münasebetiyle verdiği bilgide olduğu gibi burada da ıktâ' askerlerini ifade etmek üzere kullanıldığı açıkça

---

[489] İbn Bîbî, s.260.

[490] İbn Bîbî, s.260-264.

görülmektedir[491]. Her bir savaşçının yanında bulunan "havâşî" sayısının 10, yani bir çadır (otağ/visâk) halkı[492] olarak belirtilmesi ise Hun çağından itibaren mevcut olup, Karahanlı, Gazneli, Büyük Selçuklu ve sair Türk devletlerinde mevcut olduğunu bildiğimiz "onlu sistem"e işaret ediyor olmalıdır. Bunların dışında her türlü silah, teçhizât ve erzakla emredilen yerde, Malatya'da toplanmış olmaları, burada Melikü'l-Ümerâ Bahâü'd-dîn Kutluğca'nın emrine girmeleri, ordudaki mevki ve hiyerarşi içerisinde "ellibaşı"lardan bahsedilmesi, tertip ve nizamı, atları, silah ve teçhizâtları ve mızrak oyunu, halka kapma gibi harp oyunlarındaki maharetlerinin vurgulanması ve sefer sonunda yurtlarına döndüklerinin belirtilmesi, ıktâ' askerlerinin sefer haliyle ilgili bilgiler içermesi bakımından önemlidir.

İbn Bîbî'nin "leşker-i kadîm"le ilgili bir kaydına da yine Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde, Harran, Urfa ve Rakka havalisine yapılan harekât sırasında rastlanır (632/1235). Müellifin kaydına göre Sultan, kendisine yakın bir kısım devlet büyüğüyle Konya ve Aksaray'dan geçerek askerlerin toplandığı yer olan Kayseri'ye varmış, burada ulakların eline fermânlar vererek, ülkenin çeşitli bölgelerinde bulunan askerleri (leşkerhâ-yı der nevâhî-i memâlik) çağırmıştır. En kısa zamanda eşrâfın seçkinleri, yiğitlerin önde gelenleri ve askerlerin gözdeleri Kayseri'nin Meşhed'inde toplanmışlar ve Sultan, Emîr Kemâlü'd-dîn ile diğer devlet erkânına Harran, Urfa, Rakka ve oralara bağlı yerlerin fethi için harekete geçmelerini buyurmuştur. Bunun üzerine Melikü'l-Ümerâ Kemâlü'd-dîn, leşker-i kadîm ve hadîs'ten,

---

[491] Daha önce de belirttiğimiz gibi Bombaci, Zara'nın Kemaleddin Kâmyâr'a ıktâ'ı münesebetiyle verilen bilgiden hareketle sırasında 60 havâşî yerine 70 lance tabirini kullanmış ve lance teriminin, Ortaçağ Avrupası'nda olduğu gibi hizmetkârları tarafından takip edilen bir süvari anlamında olabileceğini ve bunun ıktâ' alakalı olmayabileceğini ifade etmiştir (Bombaci, a.g.m., s.352.). Burada, "havâşî"nin takip edilen değil, takip eden savaşçı olduğu düşünülürse, Bombaci'nin fikrinin tam tersi bir durum ortaya çıkmaktadır.

[492] Aksarayî, s.12.

ıktâ‘ askerlerinden ve ücretlilerden (cerî hor) oluşan 50.000 süvariyle harekete geçmiş ve her üç şehri de ele geçirmiştir.[493]

Bu kayıtta da açıkça görüldüğü üzere “leşker-i kadîm”, “nevâhî-i memâlik”de yani ülkenin muhtelif bölgelerinde bulunan” askerler yani ıktâ‘ askerleridir. Sultan’ın fermanı üzerine Meşhed’de toplanan ıktâ‘ askerleri, yine Melikü’l-Ümerâ Kemâlü’d-dîn Kâmyâr’ın kumandasına girmiş ve ücretli askerlerle beraber sefer bölgesine hareket etmişlerdir. Ücretli askerlerin sayıca fazla olamayacakları düşünülürse, sözü edilen 50.000 kişilik ordunun, büyük ölçüde ıktâ‘ askerlerinden oluştuğu söylenebilir.

Alâü'd-dîn Keykubâd’ın, Pervâne Tâcü’d-dîn’in kumandasında Âmid’in fethi için gönderdiği (633/1236) orduda da ıktâ‘ askerlerinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Bîbî’nin kaydına göre Pervâne Tâcü’d-dîn kumandasında Âmid üzerine gönderilen ordu, “leşkerhâ-yı kadîm ve Hârezmlilerden” oluşmaktadır.”[494] Bu ordunun başarısız olması üzerine aynı bölgeye gönderilen ve Sâhib Şemsü’d-dîn Isfahânî[495] kumandasında bulunan başka bir ordudan daha bahsedilmektedir ki müellifin “Türk, Frank ve Almanlardan oluştuğunu söylediği bu kuvvetler [496] arasında da ıktâ‘ askerlerinin bulunup bulunmadığı tam olarak anlaşılamamaktadır[497].

İbn Bîbî’nin Kösedağ Savaşı münasebetiyle verdiği bilgilerde de ıktâ‘ askerlerine tesadüf edilmektedir. Daha önce de belirttiğimiz üzere Moğol

---

[493] İbn Bîbî, s.447-448.

[494] (… ی قدیم و حوارزمیان منصورلشکرها …) İbn Bîbî, s.450-451. Kaydın devamında aynı ordu, “çeşitli ümmetlerden (esnâf-ı ümem), saltanat dergâhının taraftarları ve fedaîleri (cânsiperân) olan kuvvetler olarak kaydedilmiştir.

[495] Şemsü’d-dîn Isfahânî hakkında bkz., Mehmet Suat Bal, “Türkiye Selçuklu Devletine Hükümdarlık Yapan Vezir; Şemsü’d-dîn Isfahânî”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, SÜ Türkiyat Araş. Enst Yay., Sayı.19 (Bahar 2006), s.265-394.

[496] (… با لشکری دیکر از ا صناف اطرا ف ممالك از ترك و فرنك و آ لمان با نقد و حزا ئن کران و زردخانه …) İbn Bîbî, s.451.

[497] Özellikle Frank ve Almanların ücretli askerler olduğu anlaşılmaktadır. Konu hakkında “Ücretli Askerler” bahsinde ayrıntılı bilgi verilmiştir.

tehlikesinin ciddiyetinin farkında olan II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve devlet erkânı, Moğollara karşı mümkün olduğu kadar büyük bir kuvvet hazırlamak düşüncesinde birleşmişler ve bunun için bir yandan tabi devlet kuvvetlerinin celbi, diğer yandan ise ücretli askerler toplanması için faaliyete girişmişlerdir. Bu cümleden olmak üzere "hepsi kıştan beri hazırlanmış olan 'asâkir-i kadîm' ve bunun dışında Sürmarî (Sermarî) [498], Gencevî, Gürcî, Ucî, Frank, Kaymerî [499] ve Kıpçaklardan oluşan bir ordu toplanmış ve Sultan, ıktâ' askerleri ve ücretli askerlerden (kadîm u cerâhor) oluşan 70.000 kişilik bir orduyla Sivas'a hareket etmiştir[500]. Burada bir yandan çevgân oynamak, avlanmak, her gün askerleri denetlemek, savaş araç ve gereçlerini düzenlemekle meşgul olurken, diğer yandan da bu orduya katılacak kuvvetleri beklemeye koyulmuştur[501]. Sivas'taki katılımlarla sayısı daha da artan Türkiye Selçuklu ordusu [502], bir müddet sonra Kösedağ'a doğru ilerlemiştir.

---

[498] Sürmarî (Sermarî) tabirinin günümüzde Sürmeli denilen ve Iğdır'a bağlı bir yerleşim birimi olan Sürmariye (Semariye) ile alakalı olup bu bölgeden gelen Türkmenlere bu adın verildiği tahmin edilebilir (Bombaci, s.356., Polat, a.g.m., s.42). Sürmariye, kalesiyle meşhur olup birçok kaynakta adı geçmektedir. Bkz., el-Hüseynî, s.24, 91.; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.50.); İbnü'l-Ezrak, **Târîhu Meyyâfârıkîn ve Âmid**, (Türkçe terc., s.116, 140.); Brosset, s.369, 383.; en-Nüveyrî, XXVI, s.368.; en-Nesevî, (Türkçe terc., s.72, 75-77, 114-115, 129 ve muhtelif yerler.; **Anonim Selçuknâme**, s.47. (Türkçe terc., s.30.).; Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, **Nuzhetü'l-Kulûb**, (İng. terc, s.90.)

[499] Suriye'de bulunan "Halebli" Türkmenler'e bu isim veriliyordu (Bombaci, Polat, aynı yerler.)

[500] İbn Bîbî, s.519-520.

[501] İbn Bîbî, s.520.

[502] Daha önce de belirttiğimiz gibi Kösedağ Savaşı sırasında Türkiye Selçuklu ordusunun sayısı hakkında farklı rivayetler mevcuttur. İbn Bîbî, Sultan'ın 70.000 süvari ile Sivas'a hareket ettiğini söyledikten sonra burada uc askerleri, 50.000 kişiyle geldiği söylenen Melik Gazi, 3000 kişiyle geldiği söylenen Sis hükümdarı, 20 bin asker toplamak üzere Suriye'ye gönderilen Sâhib Şemsü'd-dîn ve 2000 kişilik bir kuvvetle Türkiye Selçuklu ordusuna katılacak olan Nâsihü'd-dîn Fârisî'nin beklediğini, Nâsihü'd-dîn Fârisî'nin 2000 kişilik kuvvetinin gelmesinden sonra daha fazla beklenmeyerek Kösedağ'a doğru yola çıkıldığını kaydetmektedir. Ancak kaydın devamında "ordunun dışındaki bir ordudan 80.000 savaşçı" ifadesi bulunmaktadır ki bu kayıttan (… هشتاد هزار عنان مردان کارزار از سباهی بیرون سباهی… İbn Bîbî, s.521.) Sultan'la beraber Sivas'a gelen 70.000 kişilik ordu dışında 80.000 savaşçının daha toplanmış olduğu ve her iki ordunun beraberce Kösedağ'a hareket ettiği anlamı çıkmaktadır. Bu durumda İbn Bîbî'ye nazaran Türkiye Selçuklu ordusunun sayısı 150.000'e ulaşmaktadır.

İbn Bîbî'ye nazaran 70.000 kişiyi bulan Türkiye Selçuklu ordusunda ne kadar ıktâ' askeri bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak bu ordunun büyük kısmının ıktâ' askerlerinden oluştuğu tahmin edilebilir. Kayıtta dikkat çeken ilk husus, ıktâ' askerlerinin kıştan beri hazırlık yaptıklarına dair bilgidir. Üstelik bu askerlerin, ordunun toplanmasından sonra da at binme, mızrak ve halka kapma oyunlarıyla meşgul oldukları anlaşılmaktadır ki bu durum, sefer esnasında da askerî talimlerin devam ettiğini göstermektedir. Bunun dışında bizzat Sultan tarafından ordunun denetlenmesi ve savaş araç ve gereçlerinin düzenlenmesine dair bilgi de önem arz etmektedir.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin "yükselme dönemi"nde ıktâ'ının askerî vasfı ve ıktâ' askerlerinin ordu içerisindeki önemlerini gösteren kayıtlar, bunlardan ibaret değildir. Bunların yanında, müellifin herhangi bir sefer veya hadise münasebetiyle bahsettiği "ülkenin etrafına dağılmış askerler" veya "vilâyet askerleri" tabirlerinin[503] ve ferman gönderilmek suretiyle orduya katılması emredilen ve vazifelerinin tamamlanmasından sonra yurtlarına veya memleketlerine dönen askerî kuvvetlerin[504] de ıktâ' askerlerine işaret ettiği muhakkaktır.

Iktâ' arazilerinin idarî ve askerî amirleri olmaları hasebiyle ıktâ' askerlerinin bağlı bulunduğu serleşker veya sübaşılarla[505] ilgili her kaydın da ıktâ' askerleriyle ilişkili olduğu şüphesizdir. Nitekim Tekârîrü'l-

---

[503] İbn Bîbî, s.96-97, 162, 275, 418-419, 441, 447, 458, 487, 491, 496, 501, 506, 514, 520 ve muhtelif yerler.

[504] Rüknü'd-dîn Süleyman Şâh'ın Gürcistan seferinden sonra (İbn Bîbî, s.74.), Sinop'un fethinden sonra (s.154.), Alara'nın fethinden sonra (s.251.), Konya ve Sivas kalelerinin yapından sonra (s.256.), Çemişkezek Kalesi'nin ele geçirilmesinden sonra (s.289.), Çinçin (Haçin) Kalesi'nin fethinden sonra (s.342.), Erzincan'ın ilhakından sonra (s.364.), Alanya dizdârının tedibinden sonra (s.418.), Alâü'd-dîn Keykubâd'ın Gürcistan Seferi'nden sonra (s.424.), Ahlat'ın ele geçirilmesinden sonra (s.428.), Babaîler isyanının bastırılmasından sonra (s.504.), Meyyâfârıkîn Seferi'nden sonra (s.510.) ve Moğolların Erzurum'u işgalinden sonra (s.517.) askerlere yurtlarına veya memleketlerine dönmeleri için emir verilmiştir.

[505] İbn Bîbî, s.134, 142, 162, 212, 275, 282, 487, 501.; Aksarayî, s. 130. (Sübaşılık ve sübaşılarla ilgili geniş bilgi ileride verilecektir.).

Menâsıb ve Rüsûmü'r-Resâ'il'deki serleşkerlik menşûrları, serleşkerlerin, görev yaptıkları bölgenin en üst askerî ve idarî âmirleri olduklarını ve bu cümleden olmak üzere bölgedeki ıktâ' askerlerinin kumandanı olup, barış zamanlarında bu askerlerin tertip ve tanzimiyle, savaş veya sefer zamanlarında ise onların başında orduya katılmakla mükellef bulunduklarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır[506].

Moğol vesâyeti dönemine gelince:

Moğollar Kösedağ Savaşı'ndan sonra Sivas'a kadar ilerlemelerine rağmen, Türkiye Selçuklu Devleti'ni mühim bir arazi kaybına maruz bırakmadan çekilmişlerdir. Hatta başlangıçta Selçukluları fazla bir vergi yükü altına da sokmamışladır. Bununla beraber Selçuklu Türkiye'si, istila esnasında tamiri kabil olmayan kayıplara uğramış, Moğol askerlerinin ayak bastığı yerler harabeye dönmüş, cemiyette huzur ve emniyet kalmamıştır. Hepsinden önemlisi, yabancı istilâsı ve tahakkümü, devletin kurulu idarî ve sosyal düzenini yıkacak her türlü faaliyet ve gelişmeler için çok müsait bir ortam yaratmıştır.[507]

Anadolu'da meydana gelen bu siyasî, sosyal ve ekonomik değişimden Türkiye Selçuklu ordusu ve askerî teşkilâtının da etkilendiği şüphesizdir. Buna rağmen söz konusu dönemde ıktâ' askerlerine dair kayıtlara rastlanması[508], üstelik 1254 ve 1278 tarihlerine ait iki kayıtta "leşker-

---

[506] Bu vesikalar için bkz., **Tekârîrü'l-Menâsıb**, s.13-30.; **Rüsûmü'r-Resâ'il**, s.26-27. (Söz konusu menşurlar üzerinde "serleşkerlik" bahsinde ayrıca durulacaktır.)

[507] Kaymaz, **Pervâne**, s.36-37.

[508] "Şerefeddin, Sâhib'in mektubunu okuyup, vezaret makamından kendi hakkında yapılmış olan iltifatları ve söylenmiş olan güzel sözleri öğrenince gözlerinden sevinç ışıklan parlamaya başladı. Hemen "ıktâ''larından ve yurtlarından Erzincan'a bağlı yerlerin emîrlerini çağırdı. Kıymetli hediyeler hazırladıktan sonra çok sayıda askerle büyük bir ihtişam ve kalabalıkla Padişahın makamına hareket etti." (İbn Bîbî, s.559.). "Sâhib Şemseddin'in adamları korkup çekinerek ne yapacaklarını bilmez bir halde kaldılar. Sonunda hepsi de doğru bir davranış sergileyerek ıktâ'larının ve yurtlarının yolunu tuttu. Nâib Şucaeddin, Sinop'a; Reşîdü'd-dîn, Malatya'ya; Hatıreddin, Çorumlu'ya gittiler." (İbn Bîbî, s.598.).

i kadîm ve cerâ hor" tabirlerinin kullanılmış olması[509] dikkat çekicidir. Buradan hareketle Türkiye Selçuklu ordusunun klasik düzenin 1278 yılına kadar muhafaza edildiği söylenebilirse de Moğolların Selçuklu ordusunu kontrol altında tutup büyümesine mani oldukları muhakkaktır[510]. Nitekim Türkiye Selçuklu ordusunun, Moğol vesayeti döneminde tedricen azaldığı ve zamanla beş altı bin kişilik bir kuvvet haline geldiği görülmektedir. Kaynakların ifadesine göre Beylerbeyi Hatîroğlu Şerefü'd-dîn'in, 30.000 kişilik Moğol ordusu karşısında 4000 askeri bulunmaktadır[511]. Yine Pervâne'nin Sinop'u, Dânişmendiye ve Niksar'dan topladığı 4000 süvari ile ele geçirdiği görülmektedir[512]. Yukarıda temas ettiğimiz kayıtlarda geçen "leşker-i kadîm"in sayısı belirtilmemiş ise de bu kayıtların ilkinin bir taht mücadelesi, diğerinin ise bir tenkil hareketi münasebetiyle zikredilmiş olması, sayılarının fazla olmadığını göstermektedir. Buna karşılık Selçuklu ordusundaki boşluk, Moğol askerleri tarafından doldurulmuş ve birçok askerî harekât, bazen Türk bazen Moğol kumandanlar tarafından idare edilen karma Selçuklu-İlhanlı ordusuyla

---

[509] 1254 yılına ait kayıt, II. İzzü'd-dîn Keykâvus ile IV. Rüknü'd-dîn Kılıç Arslan arasında yaşanan taht mücadelesine aittir. II. Alâü'd-dîn Keykubâd'ın Karakurum'a giderken yolda ölmesi ve Türkiye Selçuklu tarihinde "müşterek saltanat dönemi" olarak adlandırılan dönemin sona ermesinden sonra Konya'dan Kayseri'ye giderek burada saltanatını ilan eden Rüknü'd-dîn Kılıç Arslan, kısa zamanda taraftar ve asker toplayarak Konya üzerine yürümeye karar vermiş, Aksaray'a bir menzil uzaklıkta Sultan Alâü'd-dîn Kervansarayı'na kadar ilerlemiştir. Bunun üzerine İzzü'd-dîn Keykâvus da Konya'da savaş hazırlıklarına başlamış ve hazine sandıklarını dolduran Keykubâdî altınları ortaya dökmek suretiyle "leşker-i kadîm" dışında Arab, Garib, İvâ (Yıva), Gence, Kürd ve Kıpçak'tan oluşan çok sayıda asker topladıktan sonra kardeşiyle savaşmak için harekete geçmiştir (İbn Bîbî, s.613.). Karamanlıların ve Siyâvuş'un Konya'daki hâkimiyetlerine son verilmesinden sonra (1278) onların takip için Ermenek bölgesine giden, fakat kışın bastırması üzerine geri dönerek Konya'da hazırlık yapan Selçuklu ordusuna da ücretli askerler celp edildiği anlaşılmaktadır. İbn Bîbî bu kayıtta da "leşker-i kadîm ve cerâ hor" tabirini kullanmıştır (İbn Bîbî, s.704.) ki bu kayıt Selçuklu ordu nizamının devam ettiğine dair son kayıttır.

[510] Kaymaz, **Pervâne**, s.112, 160 n.; Aydın Taneri, "Müsâmeretü'l-Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilâtı Bakımından Değeri", **Makaleler**, I., (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Saadet Lüleci), Ankara 2005., s.187.

[511] İbn Şeddâd, s.79.

[512] Aksarayî, s.83.

yapılmıştır[513]. Dolayısıyla şeklen klasik yapısını korumakla beraber güçlü ve müstakil bir Türkiye Selçuklu ordusundan bahsetmek oldukça zordur.

Bu durumun ortaya çıkmasının temel sebebi, Türkiye Selçuklu ordusunun temel dayanağı olan ıktâ‘ nizamının bozulmasıdır. Nitekim Moğol istilasının bir yandan siyasî ve idarî mekanizmada, diğer yandan ise sosyal ve iktisadî yapıda meydana getirdiği sarsıntı, ıktâ‘ nizamının düzenli bir şekilde işlemesine imkân vermediği gibi, her geçen gün bozulmasına zemin hazırlamış ve ıktâ‘ arazilerinin, mülk haline getirilmesi yaygınlaşmıştır[514]. Moğol idaresi kadar, saltanat mücadeleleri içerisindeki Selçuklu sultanları[515] ve devlet adamları[516] tarafından da hızlandırılan bu süreç neticesinde ıktâ‘ nizamı ve buna bağlı olarak Türkiye Selçuklu ordusu büyük oranda çözülmüştür. Anadolu’daki Moğol vesâyetinin, işgal haline dönüştüğü 1277 veya “leşker-i kadîm”le ilgili son kayda rastladığımız 1278 yılından sonra ise artık müstakil bir Türkiye Selçuklu ordusundan bahsetmek mümkün değildir.

---

[513] Aksarayî, s. 71, 111, 113, 170.; Kaymaz, **Pervâne**, s.112, 160 n.; Taneri, “Müsâmeretü’l-Ahbâr’ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilâtı Bakımından Değeri”, s.187 n.

[514] Temlîken ıktâ‘ usulü, 1243 öncesinde de mevcut olmakla beraber fazla yaygın değildi. Nitekim Olcaytu döneminde (1304-1316) harap olmuş toprakların mamur hale getirilmesi için, dîvâna ait toprakların şuurlu bir şekilde özelleştirilmiş olması, bu tarihte bile Selçuklu topraklarının önemli bir kısmının devlet mülkiyetinde olduğunun göstergesidir (Polat, a.g.t., s.109.)

[515] İbn Bîbî’nin kaydına göre IV. Kılıç Arslan, “Rum topraklarının çoğunu sıradan ve seçkin kişilerin mülkü (emlak-ı hâss u âm) yapmış ve o konuda herkese hutût-ı şer‘i, menâşir-i sultânî ve emsile-i dîvînî yazarak hak sahiplerine bağışlamıştır (İbn Bîbî, s.642.)

[516] Iktâ‘ların mülkleşmesi hadisesinden en kârlı çıkanlar, Moğollara yanaşan Selçuklu hizmet aristokrasisi olmuştur. Özel mülkiyete dönüşen toprakların büyük bölümü bunların ellerine geçmiştir. Moğolların Anadolu Selçuklu Devletini yıkmaları sonucu, eyaletlerin bir bölümü yüksek devlet memurlarının ellerinde beylikler haline gelmiş, diğer bölüm ise Moğol valilerin ellerinde beyliklere dönüşmüştür. Daha aşağı düzeylerdeki devlet memurları ise devlet topraklarını paylaşmışlar veya ellerindeki iktâ‘ları, özel mülk haline dönüştürmüşlerdir. Diğer yandan saltanat mücadelesine girişen melik ve sultanlar da galip çıkmanın yolu olarak, devlet topraklarından temlîklerde bulunmayı görmüşlerdir. IV. Kılıc Arslan'ın Erzincan civarındaki toprakları emîrlerine iktâ olarak dağıtıp daha sonra kardeşi II. İzzü’d-dîn Keykâvus'u yenmesi halinde bunları kendilerine temlîk edeceğine dair söz vermesi, bu hususa dair dikkat çekici bir örnektir. (Turan. **Selçuklular Zamanında Türkiye** Tarihi, s.486.; Cahen, **Anadolu’da Türkler**, s.320.; Kılıçbay, a.g.e., s.284.)

B) YARDIMCI KUVVETLER

1- Ücretli Askerler (Ecrî hor)

Türkiye Selçuklu ordusunun daimî unsuru olmayıp ihtiyaç halinde sefere dâhil edilen geçici kuvvetlerinin başında "ücretli askerler" gelmektedir. İbn Bîbî, herhangi bir sefer esnasında veya belirli bir süre zarfında hizmet vermek üzere orduya dâhil edilen ve bunun karşılığında belirli bir ücret ödenen bu askerleri "ecrî hor (اجری خوار)", "cerâ hor (جرا خوار)", "cerî hor (جری خوار)" ifadeleriyle kaydetmiştir. Esasen her üç kelime de Arapçada "bir iş, hizmet karşılığında verilen ücret" anlamındaki "ecr (اجر)" kelimesi ile Farsça "yemek" anlamına gelen "horden (خوردن / خواردن)" fiilinin terkîbinden ibarettir.[517] Muhtelif Lügâtlarda, muasır ve muahhar kaynaklarda icrâ (اجراء)[518], cîrâ (جیرا)[519], cîre (جیره)[520], cerî (جری)[521], ecîr (اجیر)[522], şeklinde de karşımıza çıkan bu ifade, zaman zaman "ücret, maaş alan; ücretli" anlamında "cîre hor (جیره خور)"[523], "çerâ hor (چرا خوار)"[524], "icrâ hor (اجراء خور)"[525], "erbâb-ı ucûr (ارباب اجور)"[526], ecrî (اجری)[527] veya "ecrî hor (اجری خوار)"[528] şeklinde de kullanılmıştır.

---

[517] Hasan Enverî, a.g.e., s.63-64.; Muhammed Mû'în, **Ferheng-i Farisî**, I., Tahran, 1371., s.148-149, 1261, 1275.; **Ferheng-i Farisî-i 'Amîd**, I., s.84.

[518] Nizâmî-i Arûzî, **Çahâr Makâle**, s.78, 80; Nizâmü'l-mülk, s.106, 223.; **Ferheng-i Mû'în**, I., s.147-148.; **Ferheng-i Farisî-i 'Amîd**, I., s.84. Ziyâ Şükün, Gencine-i Güftar **Ferheng-i Ziyâ**, III, MEB Yay., İstanbul 1984.

[519] **Ferheng-i Ziyâ**, I., s.672.

[520] **Ferheng-i Mû'în**, I., s.1261, 1327.; **Ferheng-i Ziyâ**, I., s.672.

[521] **Ferheng-i Mû'în**, I., s.1226.; **Ferheng-i Farisî-i 'Amîd**, I., s.687.

[522] **Ferheng-i Câmi'**, I, s.97.; Francis Joseph Steingass, **A Comprehensive Persian-English Dictionary**, (Published by Asian Education Services), London, 1992., s.19.

[523] **Ferheng-i Farisî-i 'Amîd**, I., s.84.; **Ferheng-i Mû'în**, I., s.1261.; **Ferheng-i Câmi'**, I., s.374.;

[524] **Ferheng-i Farisî-i 'Amîd**, I., s.733.; **Ferheng-i Mû'în**, I., s.1275. (Köprülü'ye göre sonradan Osmanlılar'da gördüğümüz "çirehor, serehor, serâhor" tâbiri bundan muharrefdir. Köprülü Bizans, s.142 n.)

[525] Reşidü'd-dîn, II/5, s.33.

[526] Aksarayî, s.37.

İbn Bîbî'nin, "ecrî hor" tabirini, devlet hazinesinden belirli dönemlerde maaş alan gulâm ordusu için değil, "herhangi bir sefer esnasında veya belirli bir süre zarfında hizmet vermek üzere kiralanan ve bunun karşılığında belirli bir ücret ödenen askerleri" ifade etmek üzere kullandığı görülmektedir. Böylece geçici olarak orduya dâhil edilen ücretli askerlerle, daimî ordu niteliği taşıyan ve belirli dönemlerde devlet hazinesinden maaş alan gulâmları birbirinden ayırmıştır.

Türkiye Selçuklularından önceki Türk ve İslâm devletlerinde yukarıda izah ettiğimiz tarzda ücretli asker istihdamına pek fazla rastlanmaz[529]. Bazı kaynaklarda tesadüf edilen "haşer (حشر/حشری)"[530] ve "leşker-i cerîde (لشکر جریده)"[531] ifadelerinin de ücretli askerlere işaret ettiği akla gelse de bunların

---

[527] Fahr-i Müdebbir, s.106.

[528] Hasan Enverî, s.64.; **Ferheng-i Mû'în**, I., s.149.; **Ferheng-i Farisî-i 'Amîd**, I., s.84.

[529] Daha önceki bölümlerde de belirttiğimiz üzere birçok araştırmacı, "mürtezika" zümresinin bir cüzünü oluşturan ve devletten belirli dönemlerde maaş alan gulâmlar için de "ücretli" asker (mercenary) ifadesini kullanmışlardır. Ortaçağ Müslüman Türk dünyasında savaşçılıklarıyla şöhret bulmuş Türk, Deylemli vs askerlerin başta Emevî ve Abbasî orduları olmak üzere birçok İslâm devletinde gulâm veya memlûk adıyla görev yaptığı bilinmekle beraber bunlar "mürtezika" yani maaşlı askerlerdir. Ancak bazı batılı yazarların, bu askerleri ücretli asker anlamında "mercenary" veya "hired soldier" olarak nitelendirdikleri görülmektedir ki bu durumu tercüme hatası veya eksikliği olarak değerlendirmek gerekir. Bunların dışında Türkiye Selçuklularından önceki Türk İslâm devletlerinde ücretli asker bulunduğuna dair bilgilere rastlansa da bunlar birer istisnâ mesabesindedir. Sözgelimi Eski Türk devletlerinden sadece Hazarlarda ücretli askerliğe rastlanır (Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, s.281). Mehmet Fuat Köprülü de Maverâü'n-nehir, Horasan, İran, Irak, Suriye, Şimalî Afrika ve Anadolu'da ekseriyetle geçinecek bir toprağa ve kendini yaşatacak bir işe sahib olmayarak, iktisadî zaruretler karşısında maişet vasıtalarını Ortazaman'ın mütemadî harblerinde ve dâhilî iğtişaşlarında arayan tufeyli bir sınıfın vücude geldiğini, zaman ve mekâna göre isimleri (Harâfişâ, Ayyârân, Sattârân, Mutattavvi'a, Cu'aydîya, Zanâtîra, Fityân veya Futüvvetdârân, Runûd, Gazi, Alp gibi), kıyafetleri, ahlâkî prensipleri az çok tahavvüllere uğrayan bu zümrelerin, büyük şehirlerde fırsat buldukça haydutluk, hırsızlık, kabadayılık, dâhilî mücadelelerde veya serhadlerde gönüllü veya ücretli askerlik ettiklerini söylemektedir (Köprülü, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, s.85-86.) ki bunların da konumuzu teşkil eden profesyonel "ücretli askerler"le kıyaslanmayacağı malumdur.

[530] Reşîdü'd-dîn, II/5, s.149.; er-Râvendî, s.180, 258, 363, 267, 498.; Nizâmü'l-mülk, 276, 280.; Cüveynî, I, s.71, 82, 83, 92, 95, 96 ve muhtelif yerler.; Fahr-i Müdebbir, s.378-385.; **Ravzatü'l-Küttâb**, s.31.

[531] **Anonim Selçuknâme**, s.26. Feridun Nafiz Uzluk, ifadeyi "ücretli asker" olarak tercüme etmiştir (Türkçe terc. s.16.). Bu ifadenin, muhtelif kaynaklarda "dîvân defterine kayıtlı asker" anlamında kullanılan "cerîde-i leşker (لشکر جریده)" veya "cerîdetü'l-cünd/cerîdetü'l-ceyş/cerâ'idü'l-cünd" ile alakalı olduğu düşünülebilir. "Cerîde-i leşker" veya "cerîdetü'l-cünd/cerîdetü'l-ceyş/cerâ'idü'l-cünd"

genellikle sefer veya savaş sırasında vilâyetlerden toplanan, düzensiz birlikleri[532], bazen de yardımcı kuvvetler[533] için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Türkiye Selçuklu ordusundaki ücretli askerlerin "klasik İslâm devletlerinde görülenlerden tamamen farklı bir unsur olarak" ortaya çıktığı[534] ve İbn Bîbî'nin "ecrî hor"u "leşker-i hadîs" olarak nitelendirmek suretiyle bu hususa işaret etmiş olabileceği söylenebilir. Buna karşılık ücretli asker sisteminin (mercenary, hired soldier) Avrupa'da antik çağlardan itibaren uygulandığı[535] ve ücretli askerlerin, bir yandan profesyonel asker ihtiyacı diğer yandan ise kral ve derebeylerin doğrudan kendilerine bağlı güçlü askerî birlikler oluşturma isteği[536] neticesinde her geçen gün önemini artırdığı görülmektedir[537]. XIV. yüzyıldan itibaren "condottiere" (condottiero)[538] adı

---

hakkında bkz., el-Kalkaşandî, s.IV/190, V/31, 203, X/114, XI/92, 317; Aşûr, a.g.e., s.427.; Mahmud Nedim Ahmed Fehim, a.g.e., s.209.; Hasan Enverî, s.240-241.

[532] Muhammed Kazvînî, Mukaddime-i Tarih-i Cüveynî'de (II., s.ب), Muhammed İkbâl de "Rahatu's-Sudûr'un açıklama ve haşiyelerinde (s.498.), "haşer" kelimesinin tarihî kaynaklardaki anlamı üzerinde durmuşlardır. Ayrıca bkz., Hasan Enverî, s.130.; **Ferheng-i Farisî-i 'Amîd**, I., s.687-688, 794.; **Ferheng-i Câmi'**, I., s.424.

[533] Nizâmü'l-mülk, s.276, 280. Eserin açıklama ve haşiyelerinde de haşer kelimesi "meded, kuvve-i imdâdî" olarak açıklanmıştır (s.350.)

[534] Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, s.229.

[535] Bazı yazarlar, ücretli askerliğin antik çağlara, Hititlere kadar uzanan bir geçmişinin olduğunu, eski Yunan ve Roma, hatta Çin ve İran'da da ücretli askerliğin mevcut olduğunu ileri sürmüşlerdir. Geniş bilgi için bkz., H.W. Parke, **Greek Mercenary Soldiers: From the Earliest Times to the Battle of Ipsus**, (Oxford University Press), Oxford 1933.; G. T. Griffith, **The Mercenaries of the Hellenistic World**, Groningen: Boom's Boekhuis N.V. Publishers, 1968; V. G. Kiernan, "Foreign Mercenaries and Absolute Monarchy", **Past and Present**, 11, (April 1957), s.66.; Major Todd S. Milliard, "Overcoming Post-Colonial Myopia: A Call to Recognize and Regulate Private Military Companies", **Military Law Review**, 176 (June 2003), s.2.

[536] Geniş bilgi için bkz, Kiernan, a.g.m., s.66-86.

[537] Avrupa'da söz konusu ücretli askerlerin ortaya çıkışı, ücretli asker sistemi ve faaliyetleri hakkında çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Michael Mallet, **Mercenaries and Their Masters: Warfare in Renaissance Italy**, Totowa, New Jersey: Rowman and Littlefield, 1974; Aynı yazar, "Mercenaries", **Medieval Warfare: A History**, (Edited by Maurice Hugh Keen), Oxford University Press, New York 1999., s.209-229.; William Caferro, **Mercenary Companies and the Decline of Siena**, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1998.; John Schlight, **Monarchs and Mercenaries: A Reappraisal of the Importance of Knight-Service in Norman and Early Angevin England**, Bridgeport, Connecticut: Conference on British Studies at the University of Bridgeport, Connecticut, 1968.; E. R. Chamberlin, "The English Mercenary Companies in Italy", **History Today**, 6:5 (1956) s.334-343.

verilen liderler etrafında toplanarak büyük kıtalar oluşturan bu ücretli askerler içinde çok sayıda şovalye (knight, cavalry) de bulunmaktadır. Bunlar arasında geleneksel "şovalyelik" kural ve kaideleri doğrultusunda hareket edenler olduğu gibi bu kural ve kaideleri hiçe sayarak başı bozuk hareket eden, sadece para, şöhret ve macerayı amaçlayarak kendi kişisel çıkarları için savaşan ücretli asker haline gelenler de olmuştur[539]. Üstelik başlangıçta profesyonel asker ihtiyacını karşılamak için oluşturulan ücretli asker birlikleri, giderek daha da kalabalıklaşarak Avrupa'nın sadece siyasî ve askerî değil sosyo-ekonomik yapısı üzerinde de etkili olabilecek bir sayıya ulaşmışlar ve bir müddet sonra kontrolden çıkarak başta Fransa olmak üzere Avrupa'nın muhtelif bölgelerinde büyük bir anarşi ortamının doğmasına sebep olmuşlardır[540].

Avrupa'da böylesine etkin bir konuma ulaşmış olan ücretli askerlerin, sadece Avrupa içinde değil, Avrupa dışında da muhtelif hükümdarların hizmetinde bulundukları görülmektedir. Bu tür ücretli askerlerin en meşhuru İngiltere, İspanya, Kuzey Afrika, Mısır, Prusya, Litvanya, Rusya ve Anadolu gibi çok farklı coğrafyalarda ücretli asker olarak görev yapan Sir John Hawkwood (1320-1394)'dur.[541] Birçok edebî ve ilmî esere konu olan John

---

[538] İlk defa İtalya'da ortaya çıkan ancak bütün Avrupa'da etkin bir konuma gelen ücretli asker liderleri (condottiere/condottiero), ücretli asker birliklerinin hükümet veya kişilere kiralanması işiyle de ilgilenirlerdi (**Sir John Hawkwood (L'Acuto): Story of a Condottiere**, (Translated from the Italian of John Temple-Leader, Giuseppe Marcotti, by Leader Scott), (Published by T. Fisher Unwin), London 1889., s.3.; Mallet, **Mercenaries and Their Masters**, s.11-12.; Milliard, "Overcoming Post-Colonial Myopia", s.3, 9.; Chamberlin, "The English Mercenary Companies in Italy", s.335.)

[539] Milliard'ın, Anthony Mockler'den naklettiğine göre ücretli askerler dört kategoriye ayrılmakta ve "maceraperest"ler bu kategorilerin ilkini teşkil etmektedir. İkinci kategoriyi seçkin muhafızlar, üçüncüyü profesyonel asker grupları ve dördüncüyü de büyük güçler tarafından müşteri hükümetlere kiralanan saygın askerî personel oluşturmaktadır (Milliard, s.7.).

[540] Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri", **Tarih Dergisi (Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı)**, Sayı 35, (1994), s.73-74.

[541] Hawkwood hakkında geniş bilgi için bkz., **Sir John Hawkwood (L'Acuto): Story of a Condottiere**, (Translated from the Italian of John Temple-Leader, Giuseppe Marcotti, by Leader Scott), (Published by T. Fisher Unwin), London 1889.; William Caferro, **John Hawkwood, An English Mercenary in Fourteenth-Century Italy**, (Baltimore, John Hopkins University Pres), 2006.;

Hawkwood gibi gerek Avrupa'da gerek Avrupa dışında farklı hükümdarların hizmetinde bulunan birçok ücretli askerin mevcut olduğu bilinmektedir. Özellikle Haçlı Seferleri sırasında söz konusu şovalye ve ücretli askerlerin hemen hepsi Ön Asya'ya yığılmıştır ki[542] bu kalabalık grupların sebep oldukları bütün olumsuzluklara rağmen özellikle askerî kültür ve harp teknolojisi bakımından batı ile doğu arasındaki etkileşime büyük katkıda bulundukları şüphesizdir.[543]

Ücretli askerlerin Bizans tarihi boyunca da birçok önemli hadisede rol oynadıkları görülmektedir. Erken Bizans çağından itibaren baş gösteren askerî ve siyasî ihtiyaçlar neticesinde Bizans ordusunda istihdam edilen ücretli askerler[544], zaman zaman iktisadî, siyasî ve sosyal sıkıntılara sebep olmuşlarsa da onlardan vazgeçmek hiçbir zaman mümkün olmamıştır.[545]

Aynı yazar, "'Slaying the Hydra-Headed Beast': Italy and the Companies of Adventure in the Fourteenth Century", **Crusaders, Condottieri, and Cannon: Medieval Warfare in Societies Around the Mediterranean**, (Edited by Donald J. Kagay and L. J. Andrew Villalon), Brill 2003., s.285-305.; Himmet Umunç, "Balat'ta Bir İngiliz Şovalyesi: Beylikler Döneminde Türkiye'nin Batı İle İlişkileri", **XIII. Türk Tarih Kongresi (4-8 Ekim 1999)**, III/I, Ankara 2002, s.1-9.

[542] Haçlı Seferleri öncesinde Bizans'ın Papalık aracılığıyla Müslümanlara karşı savaşacak şovalye ve ücretli asker talep ettiği malumdur. Bu talepte Bizans için ikinci derecede önemi haiz olan kutsal toprakları kurtarmak amacından çok, Türk ilerleyişini durdurmak ve İstanbul'un güvenliğini sağlamak düşüncesi etkili olmuştur (A. A. Vasiliev, **History of the Byzantine Empire (324-1453)**, II., (The University of Wisconsin Pres), 1952, s.395, 403.; Milliard, a.g.m., s.8.; ; İbrahim Ethem Polat, **Haçlılara Kılıç ve Kalem Çekenler**, Ankara 2006., s.60-73.)

[543] Gerek Haçlı Seferleri öncesi gerekse Haçlı Seferleri ve sonrasında Ön Asya'nın neredeyse tamamında aralıksız bir savaşın devam ettiği düşünülecek olursa, harp teknolojisinin ne kadar hızlı gelişmiş olduğu daha iyi anlaşılır. Bu gelişmede batının doğudan, doğunun da batıdan öğrendiği teknik ve taktik bilgilerin etkili olduğu şüphesizdir. İşte Avrupa'dan kopup gelen ücretli askerler hem doğuya getirdikleri hem de doğudan götürdükleri sair teknik ve taktik bilgilerle bu süreci doğrudan etkilemişlerdir. Bu etkileşimin sosyal ve kültürel boyutları için bkz., İbrahim Ethem Polat, a.g.e., s.319-377.

[544] Bu ihtiyaçları üç noktada toplamak mümkündür. Bunlardan ilki asker sıkıntısı, ikincisi düşman ordularına karşı taktiksel üstünlük sağlamak düşüncesi, üçüncüsü ise taht mücadeleleri ve iç savaşlarda ortaya çıkan siyasî kaygılardır. Konu hakkında örnekler ve değerlendirmeler için bkz., George Finlay, **History of the Byzantine Empire, From DCCXVI to MLVII**, (Edited by Ernest Rhys), E. P. Dutton & Co, New York 1906, s.19.; Ostrogorsky, s.40, 307.; Bailly, II, s.287.).

[545] Bu askerlere ödenen para, çok büyük meblağa ulaştığından devlet maliyesi zaman zaman sıkıntıya girmiş, önlem olarak vergilerin artırılması gibi tedbirlere baş vurulması halkın tepkisine sebep olmuştur (Ostrogorsky, a.g.e., s.86.). Bunun dışında bu birliklerin, özellikle ilk dönmelerde toplumun alt kesimini oluşturan gruplardan, Barbarlardan ve kölelerden oluşması birtakım sosyal sıkıntıları da

Özellikle Anadolu'nun fethi ve "Türkiye" haline gelmesi sürecinde ücretli askerlerin Bizans ordusundaki önemleri daha da artmıştır.[546] Nitekim XI. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya gönderilen Bizans ordularının en dikkat çekici özelliği, muhtelif etnik unsurlardan oluşan çok sayıda ücretli askerden müteşekkil olmalarıdır.[547] Bu ücretli askerler arasında Gotlar ve Germenler[548], Normanlar[549], Franklar[550], Ermeniler[551], Rus ve İskandinavlar[552], Sırplar[553] ve

---

beraberinde getirmiştir (Finlay, a.g.e., s.27.). Ücretli askerlerin yabancı şeflerinin kendi vatandaşlarını etrafına yerleştirmesi de bu grupları tehlikeli bir hale getiribiliyordu (Bailly, a.g.e., I, s.59.). En önemlisi, özellikle saltanat mücadeleleri sırasında hizmet ettikleri kişilere ihanet etmeleri veya herhangi bir sebepten dolayı disiplinin bozulması neticesinde başıboş hareket etmeleri, dağılıp halk arasına karışmaları da çok ciddi siyasi ve sosyal meseleleri beraberinde getirmiştir. Öyle ki Katalanlar gibi ücretli serseri kafilelerinin halka yapdıkları mezalim, Anadolu'daki Türk ilerleyişinini kolaylaştıran sebeplerden biri olmuştur (Psellos, s.83.; Bailly, a.g.e., II, s.287.; Vasiliev, a.g.e., II., s.604 vd.; Köprülü, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, s.78.; Milliard, a.g.m., s.8.; Dimiter Angelov, **Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium 1204-1330**, Cambridge University Press, New York 2006., s. 225, 257, 268, 291, 298, 303, 315, 325, 333.)

[546] Vasiliev, a.g.e., II, s.396-397, 402.; Bailly, a.g.e., II, s.274-275.

[547] Malazgit Savaşı sırasında Bizans ordusunda çok sayıda ücretli asker bulunmaktaydı (Psellos, s.33-34.; Ostrogorsky, a.g.e., s.318.). Aynı durum Malazgirt Savaşı sonrasında da devam etmiştir. Kinnamos, İmparator Manuel'in, II. Kılıç Arslan üzerine yapacağı sefer için yaptığı hazırlığı şu şekilde anlatıyor: "Kral Baudouin ile görüşüp ittifakları mucibince İmparator'un isteği üzerine vermeyi vaat ettiği askerleri hazırlamasını ve ayrıca ücretli askerler toplamasını bildirmek üzere Ioannes Kontostephanos'u Filistin'e gönderdi (1160). Bunun yanı sıra Antakya Prinkepsi Renaud'nun ve uzun zamandır İmparator'un gönüllü tebaası olmuş bulunan askerî birliklerin kumandanları olan Ermeni reisleri Thoros'un, Tigranes'in ve halkın Kogh Vasil dediği Kilikialı Khrysaphios'un, yanlarındaki birliklerle beraber mümkün olduğunca çabuk yola çıkmalarını emretti. Böylece Doğu'dan büyük bir kuvvet topladı. Batı'dan da Liguria'lı (Lombard) şovalyeleri, idaresi altındaki birliklerle beraber Sırp Arkhizupanos'unu ve Tauros civarında oturan Skythai (Türk) kabilelerini (Tauroskythai veya Ruslar) çağırdı. Savaş hazırlığı için bu kadarla da yetinmedi. Rodos adasının Filistin yolu üzerinde Latinlerin uğrak yeri olduğunu bildiğinden, oradan da ücretli şovalyeler topladı. Erzak ve diğer hizmetler için Thrakia köylerinden arabalarıyla birlikte sayısız öküz getirilmesini emretti." (Kinnamos, s.145.)

[548] John Bagnall Bury, **History of the Later Roman Empire**, (Published by Macmillan & Co., Ltd.), 1923., s. 330.; Vasiliev, a.g.e., I, 70, 79, 107.; Ostrogorsky, a.g.e., s.40, 50, 73, 307, 324.; Bailly, a.g.e., I., s.25.; C.W.C Oman, **The Bizantine Empire**, (London: T. Fisher Unwin Ltd., 1892., s.31-53.

[549] Finlay, a.g.e., s.28, 382, 396-398, 401, 405-406.; Vasiliev, a.g.e., I, 359-360; II, s.380-381; Ostrogorsky, a.g.e., s.307, 330.; Bailly, a.g.e., II, s. 275.; David Nicolle-Christopher Gravett, **The Normans: Warrior Knights and Their Castles**, (Osprey Publishing), Oxford, 2006., s.64

[550] Finlay, a.g.e., s.398, 405.; Vasiliev, a.g.e., I, 356.; Ostrogorsky, a.g.e., s.318.

[551] Finlay, a.g.e., s.286, 287.; Ostrogorsky, a.g.e., s.73.

[552] Finlay, a.g.e., s.372, 401-402, 405.; Vasiliev, a.g.e., I., s.305, 307, 313, 321, 323, 329., II., s.381, 487.; Ostrogorsky, a.g.e., s.307, 318.; Bailly, a.g.e., II, s.246.; R. M. Dawkins, "The Later History of the Varangian Guard: Some Notes", **The Journal of Roman Studies**, Vol. XXXVII (1947), s. 39-46.;

daha birçok farklı milletten gruplar olduğu gibi Kıpçak (Kuman)[554], Uz ve Peçenekler[555] gibi çeşitli Türk şubelerine mensup bulunanlar da mevcuttu. Bizanslıların Turkopol (Turcoples/Tourkopouloi) [556] dedikleri Türk ücretli askerler arasında, XI. yüzyıldan itibaren Bizans ordusunda görev yaptıkları bilinen bazı Türkmen birlikleri [557] , hatta meşhur komutanlar bile bulunmaktadır[558].

Oman, a.g.e., s.123-125, 239. (Bizanslı yazarlar bunlar için başlangıçta Tauroskythai, Rhos, Rhosi tabirlerini kullanmışlarsa da, daha sonra bunları "Varangoi" olarak adlandırmışlardır. İskandinavya ve Rusya'dan gelen, ellerinde dikenli mızrak, kılıç ve kalkan taşıyan bu ücretli askerler ilk defa III. Mikhail devrinde (842-67) orduda ayrı birlikler halinde ve deniz kuvvetlerinde kullanılmışlardı. II. Basileios zamanında bunlar ilk defa muhafız alayını oluşturdular. I. Aleksios Komnenos devrinde ve sonrasında ise muhafız alayında genelde İngiliz, Frank ve Norman ücretli askerleri hizmet gördü. Bu konuda Işındemirkent'in notları için bkz., Psellos, s.13 n; Kinnamos, s.224.)

[553] Kinnamos, a.g.e., s.195.; Vasiliev, a.g.e., II, s.388.

[554] Komnena, s.218, 224-226, 249-258, ve muhtelif yerler; Kinnamos, s.192, 194-195.; Vasiliev, a.g.e., I, s.324, II, s.385, 413.; A. Bruce Boswell, "The Kipchak Turks", **Slavonic Review**, 6 (1927/1928.), s.68-86.

[555] Psellos, s.201.; Finlay, a.g.e., s.268, 363, 363, 364, 403, 404, 405.; Vasiliev, a.g.e., I, s.324, 351, 352, 356, 358-359; Ostrogorsky, a.g.e., s.318.

[556] Villehardouin, s.116.; Charles Brand, "The Turkish Element in Byzantium, Eleventy-Twelfty Centuries", **Dumbarton Oaks Papers**, 43 (1989), s.1-25.; Alexis G. C. Savvides, "Late Byzantine and Western Historiographers on Turkish Mercenaries in Greek and Latin Armies: The Turcoples/Tourkopouloi", in **The Making of Byzantine History**, (Edited by Roderick Beaton and Charlotte Roueché), Aldershot, 1993., s.122-136.; István Vásáry, **Cumans and Tartars, Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365**, Cambridge University Press, New York 2005, s.77, 116.; Joshua Prawer, "Social Classes in the Latin Kingdom: The Franks", **A History of the Crusades (The impact of the Crusades on the Near East)**, V., (General Editor: Kennet M. Setton, Edited by Norman P. Zacour and Harry W. Hazard), Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1985., s.163.; Indrikis Sterns, "The Teutonic Knights in the Crusader States", **A History of the Crusades (The Impact of the Crusades on the Near East)**, V., (General Editor: Kennet M. Setton, Edited by Norman P. Zacour and Harry W. Hazard), Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1985.s.327, 333, 337, 338.; Mark C. Bartusis, **The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453**, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992., s.61-62, 73, 93, 153 ve muhtelif yerler.

[557] Komnena, s.26, 133, 142, 163.; Kinnamos, s.13, 61, 194.; Khoniates, s.19.; Speros Vryonis, "Byzantine and Turkish Societies and Their Sources of Manpower", **War, Technology and Society in the Middle East**, (ed. V. J. Parry- M. E. Yapp), Oxford University Press, Londra 1975, s.130-131).

[558] En çarpıcı örneklerden biri Ioannes Aksukhos'dur. Khoniates onun hakkında şunları söylemektedir: "İmparatorun en büyük teveccühüne nail olan kişi ise Ioannes Aksukhos idi. Bu zat bir Türk'tü. Baimondos (Bohemund)'un Filistin seferi sırasında, Bithynia'nın başşehri Nikaia (İznik)'nın Türk egemenliğinden kurtarılışı sırasında esir düşmüş ve İmparator Aleksios'a takdim olunmuştu. Ioannes'le aynı yaşta bulunduğu için imparator tarafından, oğluna oyun arkadaşı olarak verilmiş ve kısa zamanda bütün saray halkının teveccühünü kazanmıştı. Ioannes tahta çıktıktan sonra Ioannes

Türkiye Selçuklularından önceki Müslüman Türk devletlerinde pek fazla rastlanmamakla beraber Bizans ve Batı'da yaygın bir sistem olarak karşımıza çıkan ücretli asker sisteminin, Türkiye Selçuklu ordusunda da erken dönemlerde kullanılmış olması muhtemeldir. Ancak devletin kurulduğu tarihten XIII. yüzyıla kadar geçen süre içerisinde Türkiye Selçuklu ordusunda ücretli askerlerin yer aldığını gösteren herhangi bir kaydın bulunmaması[559], bu konuda kesin bir şey söylemeye imkân vermemektedir. XIII. yüzyılın başından itibaren karşılaştığımız kayıtlar ise Türkiye Selçuklu ordusundaki ücretli askerlerin sayısının ve ordu içerisindeki mevkilerinin hızla arttığını açıkça göstermekle beraber ücretli askerler hakkında etraflı malumat vermekten uzaktır. Hatta bazı kayıtlarda müellifin ücretli askerlerden mi yoksa tâbi hükümdarlar tarafından gönderilen yardımcı kuvvetlerden mi bahsettiği bile tam olarak anlaşılamamakta, dolayısıyla Türkiye Selçuklu ordusundaki ücretli askerlere dair bazı meselelerin halli zorlaşmaktadır[560].

Ücretli askerlerin yardımcı kuvvet vasfını haiz olduğu ve ihtiyaca binaen celbedildiği düşünülecek olursa Türkiye Selçuklu ordusunda ücretli

---

Aksukhos Büyük Domestikos (Kara ordusu başkomutanı) olmuş ve imparator yanındaki nüfuzu daha da artmıştı; öyle ki, imparatorluk hanedanının yüksek mevkilerde bulunan azasından bir çoğu onunla karşılaştıklarında atlarından iner ve kendisine imparatora mahsus tazimatta bulunurdu. Ioannes Aksukhos'un eli, savaşa yatkın olduğu kadar da, gerektiğinde, hayırlı ve iyi işler için açıktı. Bundan dolayı düşüncesinin soyluluğu ve terbiyesi menşeini unutturmuş ve onu herkesin sevgilisi haline getirmişti." (Khoniates, s.6.; Ayrıca bkz, Kinnamos, s.6.; Işın Demirkent, "Komnenos Hanedanının Büyük Başkumandanı: Türk Asıllı Ioannes Aksukhos", **Belleten**, LX/227 (1996), s.59-72.)

[559] Bazı yazarlar "sayıları çok az da olsa Selçuklu ordusunda XIII. yüzyıl öncesinde de ücretli askerlerin bulunduğunu" söylemekle beraber (Bombaci, s.353.; Gordlevski, a.g.e., s.283.; Said Polat, "Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilât", s.40.), bunlardan sadece Bombaci, I. Mesud dönemine (1127) ait bir olaya atıfta bulunmuş, fakat bu kayda itibar edilemeyeceğini kendisi de vurgulamıştır. Bunun dışında Willermus'da da I. Mesud'un Haçlı ordusuna karşı "Doğu'nun bütün hükümdar ve beylerini para vererek veya rica ile" topladığına dair bir kayıt mevcut olmakla beraber (Willermus, (Ergin Ayan Tercümesi), s.42.), bu ifadenin de ücretli askere işaret edip etmediği tam olarak anlaşılamamaktadır.

[560] Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, s.229. (Cahen, ücretli askerlere dair kayıtların durumuna işaret etmekle beraber "Türkiye Selçuklu ordusunun Bizans'ta olduğu gibi büyük ölçüde ücretli askerlerden oluştuğunu" ileri sürmüştür ki bu iddianın gerçekçi olmadığı ortadadır. Cahen'den Nakleden Hilmi Ziya Ülken, "Türkiye Tarihinde Sosyal Kuruluş ve Toprak Rejiminin Gelişmesi", **Vakıflar Dergisi**, Sayı.10, (Tıpkı Basım-PYS Vakıf Sistem Matbaası), Ankara 2006., s.26.

asker istihdamını gerektiren sebeplerin XIII. yüzyıldan itibaren baş gösteren askerî ve siyasî ihtiyaçlar olduğu muhakkaktır. Bu konuya temas eden Alessio Bombaci, Türkiye Selçuklu ordusundaki ücretli askerlerin artışının, gulâm ve ıktâ‘ askerlerinin yetersizliğine bağlanabileceğini söylemektedir.[561] Ancak Türkiye Selçuklu ordusunda ücretli askerlerin yaygınlaştığı XIII. yüzyılın, devletin idarî mekanizmasının en iyi işlediği, gerek ıktâ‘ gerekse gulâm sistemlerinin muntazam bir şekilde uygulandığı dönem olduğu[562] düşünülecek olursa, müellifin fikrine katılmak mümkün değildir.[563] Eğer söz konusu olan dönem, devlet mekanizmasının henüz tam anlamıyla yerleşmediği kuruluş dönemi veya hem ıktâ‘ hem de gulâm sisteminin yıkılmaya yüz tuttuğu Moğol vesâyeti dönemi[564] olsaydı Bombaci'nın fikrini doğru kabul etmek mmkün olabilirdi.

Ücretli askerlerin, devletin zamanla klasik Ortaçağ-İslâm devletlerine has bir şekil almasıyla beraber askerî nizamda yapılan değişiklik sebebiyle hem siyasî hem de askerî etkinlikleri azalan Türkmenlerin yerini doldurmak üzere istihdam edilmiş olduğu ileri sürülebilir. Nitekim daha önce de belirttiğimiz gibi kuruluş yıllarda askerî kuvvet olarak hemen tamamen Türkmen unsuruna dayanan Türkiye Selçuklu Devleti'nde aşiret ananeleri câri olup yalnız idarenin değil, günlük hayatın da esasını askerlik teşkil ediyordu. Orduda ve teşkilâtta vazifeli bulunan Türkmen beylerinin kendi idareleri altında bulunan aşiret halkı, onların hem efrâdını hem de maiyyetini

---

[561] Bombaci, a.g.m., s.357.

[562] Bu konuda daha önce bilgi verilmişti.

[563] Bombaci'nin bu fikri Said Polat tarafından da kısmen doğru kabul edilmiştir. Polat, "I. Alâü'd-dîn Keykubâd dönemindeki büyük ıktâ‘ ve mülklerin sahibi beglerin bir kısmının tasfiyesinin de Selçuklu ordusunun bu yeni yapılanmasında etkili olmuş olabileceğini düşündüğünü" ifade etmektedir (Polat, a.g.m., s.45.) ki bu konu üzerine aşağıda durulacaktır.

[564] Moğol istilasının meydana getirdiği siyasî, iktisadî ve askerî etkilerin Türkiye Selçuklu ordusunun temel çekirdeğini teşkil eden ıktâ' düzeni ve gulâm sistemini tahrip ettiğini daha önce izah etmeye çalışmıştık. Bu durumda Türkiye Selçuklu ordusunda yeni bir yapılanmaya gidilerek gulâm ve ıktâ‘ askerlerinin azalmasıyla ortaya çıkan zaafı ücretli askerlerle giderme yoluna gidildiği düşünülebilir. Nitekim bu dönemde ücretli askerler sisteminin devam ettiği görülmektedir.

meydana getiriyordu. Fakat zamanla, tıpkı Büyük Selçuklular gibi bir sivil idare kadrosuna ve aynı tarzda bir teşkilâta sahip olan devlet, bununla müvazi olarak, klasik Ortaçağ-İslâm devletine has bir payitaht düzeni kurup, kuvvetli bir merkeziyet sistemi takip etmeye başlayınca, askerî teşkilât da tamamen bu rejimin gerektirdiği esaslara uyarak, onun ihtiyaçlarına cevap verecek bir şekle dönüştü. Yeni rejim, gayesi bakımından sırf Türkmen unsuruna dayanan askerî nizamın tamamen karşısında bulunuyor, bunun yerine, çeşitli unsurlardan ibaret bir muhtelit ordu sisteminin ve merkezde, muhtelif milletlere mensup kölelerden (gulâm) terekküp eden bir hâssa muhafız kuvvetinin teşkilini ilzâm ediyordu.[565]

Sadece askerî nizamda değil, idarî alanda da uygulanmaya çalışılan bu yeni yapılanmanın ne zaman tam anlamıyla hayata geçirildiğini tespit etmek mümkün değildir. Ancak daha önce de belirttiğimiz üzere çağdaş gözlemci İbnü'l-Ezrak'ın Miryokefalon Savaşı (1176) sırasında 50.000 kişiyi bulan Türkiye Selçuklu ordusunu, "Kılıç Arslan'ın askerleri" ve "Türkmenler" olarak tefrik etmesi[566], II. Kılıç Arslan'ın kendisine doğrudan bağlı bir hâssa kuvvetine sahip olduğu şeklinde değerlendirilebilir. Nitekim Sultan'ın Kayseri'den hareket ettiği sırada yanında bulunduğu bilinen "1700 güzîde süvari" [567], bu hâssa birliği olmalıdır. Üstelik bu savaş sonrasında yapılan antlaşmayı büyük tepkiyle karşılayan Türkmenler, Sultan'a "küfrederek" onu "hain"likle suçlamışlar[568] ve en güçlü ve beceriklilerden oluşan çoğunluğu ganimetleri yüklenerek yurtlarına dönerken[569], bir kısmı da Honas ve Alaşehir yolu ile İstanbul'a dönen mağlup Bizans ordusunu takibe ve taarruza devam etmişlerdir. Sultan tarafından Bizans ordusu ve İmparator'a refakat etmek

---

[565] Kaymaz, "İdarî Mekanizmanın Rolü I", s.102-103.

[566] İbnü'l-Ezrak, s.182-183.; Polat, a.g.m., s.30.

[567] **Anonim Selçuknâme**, s.39., (Türkçe terc., s.25.)

[568] Mihail, s.249.

[569] Khoniates, s.132.; Polat, "Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilât", s.30-31.

üzere görevlendirilen begler, söz konusu topluluğu "kendilerine tâbi olmayan kaba, asî Türkler" olarak nitelemişlerdir.[570] Bu ifade, Türkmenlerin merkezi idare karşısındaki vaziyetlerini açık bir şekilde ortaya koymakta ve Türkmenlerin artık hem devlet nizâmı hem de ordu için "güvenilmez" bir unsur haline geldiklerini göstermektedir[571] ki bu durum, klasik Ortaçağ İslâm devleti modeline uygun olarak doğrudan merkeze, hükümdarın şahsına bağlı, daimî ve maaşlı bir hâssa ordusunun teşkilini kaçınılmaz kılmıştır[572].

Türkmenlerin ordu içerisindeki etkinliklerinin azaltılmak suretiyle orduda yeni bir yapılanmaya gidilmesinde sadece siyasî saikler yani Sultan'ın konumunu kuvvetlendirme isteği, merkezî idarenin etkinleştirilmesi, idarî bürokrasinin sivilleştirilmesi gibi hususların değil askerî saiklerin de etkili olduğu unutulmamalıdır. Nitekim Türkiye Selçuklu ordusunun, Türkmenlerin daimî ve düzenli ordu niteliği taşımaması dolayısıyla karşılaştığı sıkıntılar yanında karşılaştığı diğer bir mesele de bölgede hızla gelişmekte olan savaş teknolojisine[573] ayak uydurma düşüncesidir.[574] Anadolu'nun fethi ve Türkiye Selçuklularının ilk dönem askerî faaliyetlerinden bahseden bütün kaynaklar, kendine özgü taktikleriyle savaşan, süratle hareket eden ve okçuluk

---

[570] Mihail, s.249.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.210-211.; Polat, a.g.t., s.70.

[571] Türkmenlerin merkezî otorite karşısındaki tavırları hakkında daha önce bilgi verilmişti.

[572] Bu hadiseyi değerlendiren Said Polat şunları söylemektedir: "… İbnü'l-Ezrak'ın verdiği bu bilgiden, Türkiye Selçuklu Sultanı'nın ihtiyaç anında hala Türkmen beglerinin birliklerine başvurduğu da anlaşılmaktadır. Bizanslı müverrih Khoniates'in, Myriokefalon Savaşı'ndan sonra 'Türklerin [beglerin] çoğunluğu ve en güçlü ve beceriklileri ganimeti yüklenerek yurdlarına yönelmişlerdi' ifadesi de boylar birliğinden devlete, yağmacı göçer birliklerinden ücret ya da ıktâ'lar yoluyla siyasî merkeze bağlanmış düzenli orduya geçişin henüz tam manasıyla gerçekleşmediğine işaret etmektedir. Nitekim istediklerinin yerine getirilmemesine hiddetlenen Türkmen beglerinin savaş sonrasında çekip gitmeleri de bu görüşümüzü teyit etmektedir. Bu savaştan sonra, 'Sultan' olarak konumunun ne kadar güvensiz olduğunu anlamış olan II. Kılıç Arslan, ordusunun Türkmenler'e bağımlılığını azaltma ihtiyacını derinden hissetmiş olmalıdır…" (Polat, "Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilât", s.30-31.)

[573] Aralıksız savaşlar ve muhtelif unsurlardan müteşekkil orduların karşı karşıya gelmesi, bölgede en hızlı gelişen ve değişen şeyi savaş teknolojisi haline getirmiştir. Bu konu "silahlar" bahsinde ayrıntılı olarak durulacaktır (Şimdilik bkz., Aziz S. Atiya, **Crusade, Commarce and Culture**, Indiana University Press, Bloomington 1962.; Paul E. Chevedden, "The Invention of the Counterweight Trebuchet: A Study in Cultural Diffusion", **Dumbarton Oaks Papers**, No. 54. (2000), s.71-116.)

[574] Said Polat, "Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilât", s.46.

konusunda misli görülmemiş bir maharet sergileyen Türkmen savaşçılardan bahsetmekle beraber bu Türkmenlerin, şehir ve kalelerin, müstahkem mevkilerin ele geçirilmesinde, hatta zaman zaman ağır silahlar ve zırhlarla donatılmış yerleşik ordular karşısında yetersiz kaldıkları malumdur. Bizans ve özellikle Haçlı Seferlerinden sonra gelişen harp teknolojisi ve yeni savaş taktikleri Türkmenlere tamamen yabancı olup bunlar karşısında üstünlük kurmak, hele de bu üstünlüğü devam ettirmek her zaman mümkün olmamıştır[575].

Bu durumda Türkiye Selçuklu ordusunda yabancı savaş türleri ve özellikle ağır silah teknolojisini bilen, ağır silahlarla ve zırhlarla donatılmış yerleşik orduların karşısında etkili olup kuşatma işlemlerini yürütebilecek yeni sınıflara ihtiyaç duyulması kaçınılmazdır.[576] İşte bu ihtiyaç, bir yandan farklı etnik kökenlerden gelen ve muhtemelen yukarıda saydığımız şartları haiz gulâmlar diğer yandan ise profesyonel savaşçı niteliği taşıyan ücretli askerler vasıtasıyla giderilmeye çalışılmış olabilir. İleride de görüleceği üzere Türkiye Selçuklu ordusunda istihdam edilen bütün ücretli askerlerin niteliğini tespit etmek mümkün olmadığı için bu hükmü bütün ücretli askere teşmil edemiyoruz. Bununla beraber -ileride görüleceği üzere- ağır zırhlı süvari niteliği taşıyan ve genellikle öncü birlik olarak görev yapan Frankların, Türkiye Selçuklu ordusunda yer almalarında bu tür bir ihtiyacın etkili olduğunu düşünüyoruz.

Siyasî ve askerî sebeplerin etkisiyle ortaya çıkan yeni askerî nizamda Türkmenlerin tamamen dışlandığını söylemek mümkün değildir. Nitekim Türkiye Selçuklu tarihi boyunca hemen her askerî hadisede Türkmenlere rastlanmaktadır. Hatta zaman zaman ücretli asker olarak

---

[575] Bu hususa dair örnekler daha önce verilmişti.

[576] Cahen, a.g.e., s.229.

celbedildikleri dahi görülmektedir ki bu durum askerî bakımdan önemlerini devam ettirdiklerinin bir göstergesidir.[577]

Türkiye Selçuklu ordusunda XIII. yüzyıldan itibaren ücretli askerler istihdamına doğrudan sebep teşkil etmemekle beraber önemli katkıda bulunan diğer bir etkenden, iktisadî kalkınmışlıktan da bahsetmeliyiz. Elimizde, ücretli askerlerin devlet maliyesine ne kadar yük getirdiğine dair kesin bilgiler olmamasına rağmen Bizans ve sair devletlerdeki durum göz önüne alınacak olursa[578] ücretli askerlerlere ödenen paranın oldukça yüklü bir meblağa ulaştığı tahmin edilebilir. Dolayısla devletin ücretli asker istihdam edebilmesi için her şeyden önce güçlü bir maliyeye sahip olması gerektiği şüphesizdir. Buna göre Türkiye Selçuklularının XIII. yüzyıldan itibaren orduda ücretli asker istihdam etmelerinde, mâli bakımdan gelişmiş bir seviyeye ulaşmış olmalarının da etkisi olduğu söylenebilir.

Türkiye Selçuklu ordusunda ücretli asker kullanıldığına dair ilk kayda XIII. yüzyılın hemen başında Sultan II. Rüknü'd-dîn Süleyman Şâh'ın 1202 tarihli Gürcistan Seferi'nde rastlanır.[579] İbn Bîbî, her ne kadar açıkça ücretli asker ifadesini kullanmamış ise de bu sefer hakkında bilgi verirken Sultan'ın "birâderân ve hîşân ve mülûk-i etraf"a (kardeşleri ve yakınları ve çevre melikleri) haberciler ve elçiler göndererek, kendi adamlarını (cemiyet-i ricâl) ve harbe istidadlı çok sayıda adamı (isti'dâd-ı kıtâl ve i'dâd-ı a'dâd-ı harb ve

---

[577] Türkmenlerin önceleri ordudaki etkinliklerinin azaltılmak istenmesine karşılık daha sonra doğan ihtiyaçtan ötürü ücretli asker olarak orduda istihdam edilmesi Bizans İmparatorluğu'ndaki Germenlerin durumuna benzemektedir. Bizanslılar da devletin kuruluşu döneminden sonra "Barbar" olarak nitelendirdikleri Germenleri hem ordudan hem de idarî kadrolardan uzaklaştırmışlar, ancak bir müddet sonra bu defa ücretli asker olarak çok sayıda Germeni orduda istihdam etmek zorunda kalmışlardır. Öyle ki Germenlerin İmparatorluk topraklarından çekip gitmeleri karşısında Bizans, ücretli asker ihtiyacını karşılayamaz olmuştur (Ostrogorsky, a.g.e., s.50, 73.; Bailly, a.g.e., s.25-26.)

[578] Bkz., Bartusis, a.g.e., s.139-157.

[579] Sefer hakkında geniş bilgi için bkz., Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.275; Selim Kaya, **I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleyman Şâh Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)**, (İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2001., s.86.

ta'an ve darb) hazır etmelerini buyurduğunu"[580] ve emre ilk önce Elbistan ve yöresi hâkimi Sultan'ın kardeşi Melik Mugîsü'd-dîn Tuğrul Şâh (ö.1225)[581] ile Erzincan Mengücek Meliki Fahrü'd-dîn Behrâm Şâh'ın uyarak her taraftan asker çağırıp sonra da mevkib-i hümâyûna katıldıklarını söylemektedir.[582] Sultan'ın asker toplaması konusunda fermân gönderdiği diğer bir emîr olan Erzurum hâkimi (Sâhib) Melik Alâü'd-dîn Saltukî ise asker toplamada ve fermânın hükümlerini yerine getirmede ihmâlkâr davrandığı için azledilmiş, tasarrufunda bulunan bölge Mugîsü'd-dîn Tuğrul Şâh'a verilmiştir.[583]

İbn Bîbî'nin kaydından Sultan'ın toplanmasını emrettiği askerin niteliği veya ne kadarının beglerin şahsına bağlı gulâm veya hâssa kuvveti, ne kadarının ıktâ' askeri olduğu hakkında fikir edinmek oldukça güçtür. Ancak bu beglerden kendi adamları dışında hazır etmeleri istenen "harbe isti'dâdlı çok sayıda adam" ifadesinin ücretli asker celbine işaret etmesi muhtemeldir. Nitekim Ünsî, Sultan'ın asker toplamak üzere etrafa serhengler (çavuş) gönderdiğini kaydederken[584], Gürcü vekâyinâmesi de bu sefer münasebetiyle Sultan'ın "…baba ve atalarının hazinelerini açarak muazzam meblağlar çıkardığını ve alışılmış fiyatların iki mislini vererek asker toplamak üzere altın yüklü adamlar sevk ettiğini" kaydetmiştir.[585] Sultan'ın altınlarla sevk ettiği adamlar "bütün ülkeleri, Mezopotamya'yı, Kalonero'yu, Galati'yi, Gangra (Çankırı)'yı, Ankuria (Ankara)'yı, Isavria (Bozkır, Hadım ve Ermenek)'yı,

---

[580] İbn Bîbî, s.70.

[581] II. Kılıç Arslan'ın ülkeyi oğulları arasında bölüştürdüğü sırada Mugîsü'd-dîn Tuğrul Şâh da Elbistan'a tayin olunmuştu. Tuğrul Şâh biraderi Süleyman Şâh ile meydana gelen mücadele esnasında (1193/589) Elbistan'ı terk etmek zorunda kalmakla beraber Erzurum'u ele geçirmiş, on dört sene kadar burada meliklik yapmıştır. Bazı batılı yazarlar, Mugîsü'd-dîn Tuğrul Şâh'ın Erzurum'daki hâkimiyetini Türkiye Selçuklu hâkimiyeti dışında müstakil bir hükümet gibi değerlendirmişlerse de bu tür bir yargının yanlış olduğu ortadadır (İsmail Galib, **Takvîm-i Meskûkât-i Selçûkiyye**, s.14-15.).

[582] İbn Bîbî, s.70-72.

[583] İbn Bîbî, s.73.; Brosset, s.406.; Ebu'l-Ferec, II, s.474; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s.147.); Müneccimbaşı, s.23.

[584] Ünsî, s.24.

[585] Brosset, a.g.e., s.404

Kapadokya'yı, Büyük Ermenistan'ı, Bitinya'yı ve Paflagonya sınırlarını dolaşarak şehirlerde yalnız kadınları bırakmak suretiyle bütün erkekleri silahaltına almışlardır ki toplanan ordunun sayısı 80.000 kişiye ulaşmıştır. Sultan bununla da yetinmeyip çekirge ve karınca sürüleri gibi sayısız ve savaşlarda gösterdikleri cesaretleri ile meşhur olan Türk Uc'larının (Türkmenler) memleketine giderek onlara pek çok altın ve hediyeler vermiş ve tam teçhizâtlı 100.000 atlıyı ordusuna katmıştır."[586]

Gürcü kaynağının toplanan askerin sayısıyla ilgili verdiği bilgi bir hayli abartılıdır.[587] Ancak ordunun bir kısmının ücret mukabilinde celb edildiğini açık bir şekilde belirtilmiş olması bakımından önemlidir. Nitekim Gürcü kaynağının bu rivâyeti, İbn Bîbî'nin verdiği bilgiyi tamamlamakta ve müellifin emîrlerin kendi adamları dışında hazırladıklarını söylediği "harbe isti'dâdlı çok sayıda adam" ifadesinden kastın ücretli askerler olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Burada dikkat çeken diğer bir husus da Gürcü kaynağının ücretli askerler arasında Türkmenleri de saymış olmasıdır. Kuruluş dönemi boyunca Türkiye Selçuklu ordusunun temel unsuru olan Türkmenlerin, muhtelif siyasî ve askerî sebepler neticesinde ordu içerisindeki etkinliklerinin azaldığına, ancak askerî güç olarak önemlerini hiçbir zaman kaybetmediklerine yukarıda temas etmiş ve bu önemlerine binaen ihtiyaç halinde ücretli asker olarak celp edildiklerini belirtmiştik. Gürcü kaynağındaki bu kayıt, "önceleri Sultan'ın emri üzerine savaşlara katılmayı bir vazife olarak gören, çoğu zaman harplere gönüllü olarak iştirak eden ve sadece ganimetten pay almakla yetinen Türkmenler"e ücretli asker olarak tesadüf ettiğimiz ilk kayıt olması

---

[586] Brosset, aynı yer.

[587] Kaydın devamında, 180.000 kişiye ulaşan Türkiye Selçuklu ordusuna Erzincanlıları (Erzinga), Harputluları (Halferd) ve Karnukalak (Erzurum) sahibi Saltuk'un oğlunun da katıldığı zikredilmektedir ki bu durumda Gürcü kaynağına nazaran ordunun mevcudu daha da artmıştır. Halbuki Gürcistan seferindeki asker sayısını Aksarayî, 20.000 (Aksarayî, s.31-32., Türkçe terc., s.24.), Ünsî ise 50.000 olarak kaydetmiştir (Ünsî, s.24.).

bakımından önemlidir. Bu tarihten itibaren Türkiye Selçuklu ordusundaki Türkmen ücretli askerlere dair kayıtlara zaman zaman rastlanacaktır.[588]

II. Rüknü'd-dîn Süleyman Şâh'ın 1202 tarihli Gürcistan seferinden 1218 yılına kadar ücretli askerlerle ilgili herhangi bir kayıt yoktur.[589] I. İzzü'd-dîn Keykâvus'un 1218 tarihli Haleb seferinde ise ücretli askerler İbn Bîbî tarafından ilk defa açık bir şekilde ifade edilmiştir.[590] Müellifin kaydına göre "Sultan, Maraş Sâhibi Emîr Nusretü'd-dîn Hasan'a[591] mevkib-i hümâyûnun

---

[588] Sait Polat bu durumu şu şekilde izah etmektedir: "Çünkü bir asır öncesinin ne boy asabiyyesi ne de begin liderliğindeki yağma seferlerinden eser kalmıştır. Türkçe tercümesinde bulunmamakla beraber, Bombaci'nin ifadesine göre Gürcü kroniğinde yer alan "savaşçılara ödenecek paraların Türkmenlerin beglerine verildiği" şeklindeki rivayet, göçebe teşkilâtı düşünüldüğünde oldukça anlaşılır bir durumdur. Çünkü göçebelerde bege verilen bu üleştirme hakkı, begliğinin en önemli iktidar göstergelerinden ve meşruiyet kaynaklarından biriydi. Öte yandan, boy birliklerinin ve kadîm teşkilât yapılarının Yarımada'da geçirdikleri bir asır sonrasında giderek çözüldüğü bir ortamda, beglerin XIV-XVII. yüzyıl Avrupası'ndan bildiğimiz condottieri benzeri asker toplayan ve kiralayan müteşebbislere, münferid göçer savaşçıların ise simbiyotik bir ilişki içerisinde oldukları devletlerin ücretli askerleri haline dönüşmüş oldukları da iddia edilebilir." (Polat, a.g.m., s.41.)

[589] Karş., Polat, a.g.t., s.120. (Ünsî, I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in Laskaris'le yaptığı savaş öncesinde "asker toplanmasını emrettiğini, bunun için asker kaydına mamhsus defterler açıldığını ve arslan gibi Türk askerlerinin toplandığını" kaydetmiştir (Ünsî, s.24.). Bu kayıt, Türkiye Selçuklu ordusunun muhtelif Müslüman Türk devletlerinde olduğu gibi "ordu defterine" kaydedildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Deftere kaydedilen askerler arasında ücretli askerlerin de bulunması muhtemel olmakla beraber kesin bir hükme varmak mümkün görünmüyor.)

[590] İzzü'd-dîn Keykâvus, Ermeni seferinden sonra, kışı geçirmek üzere Antalya'ya gitti. Devamlı savaşlarda yorgun olduğu için orada dinlendi. Bu sükûn devresinde Erzincan Mengücek hükümdarı Fahreddin Behramşâh'ın kızı Selçuk Hatun ile muhteşem bir düğün yaparak evlendi. İzzü'd-dîn Keykâvus'ün Haleb seferi, el-Melikü'l-Zâhir'in ölümü ile husule gelen hâdiseler yüzünden gerekiyordu. Filhakika onun oğlu el-Melikü'l-Aziz, çok küçük olduğu için, komşu hükümdarlar Haleb üzerinde emeller beslemeğe başladı. Bu durumda Haleb devlet adamlarının bir kısmı Selçuklu sultanına bağlanmayı kendi düşüncelerine uygun buluyor ve onu Haleb'e davet ediyorlardı. Bu münâsebetle de sultan bu çocuğa atabeg ve Haleb'e hâkim olmak maksadıyle Eyyûbîler'den Sumeysat hükümdarı el-Melikü'l-Efdal'i tayin etmek istiyordu. Nitekim bunu isteyen Haleb emîrleri sultana: "Bu işte el-Melikü'l-Efdal'dan faydalanabilirsin. Zira o senin tâbiiyyetindedir ve hutbeyi senin adına okutmaktadır. Halk da ona mütemayildir. Ona yaz ve kendisini davet et." diyorlardı. Nitekim İzzü'd-dîn Keykâvus el-Melikü'l-Efdal'ı davet etti. Aralarında yapılan anlaşmaya göre, Haleb alınıp el-Melikü'l-Efdal'e bırakılacak, o da Sultan'ın itaatında kalarak hutbede ve sikkede onun adı olacak, Haleb'den sonra da el-Melikü'l-Eşref elinde bulunan Urfa ve Harran vilâyetleri de Sultan İzzü'd-dîn Keykâvus'a ait olacaktı. Bu esaslar üzerinde âhidde bulundular ve Haleb seferi başladı (Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, 316-319.; Koca, İzzü'd-dîn Keykâvus, s.47-59.)

[591] Bkz., Mükremin Halil Yinanç, "Maraş Emîrleri", **TOEM**, XIV/6 (83), s.347-352.; "Maraş Emîrleri", TOEM, XV/8 (85), s.85-94.; İlyas Gökhan, "Selçuklular Zamanında Maraş Emîri Nusreteddin Hasan Bey", **I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri**, I, S.Ü. Selçuklu Araştırmalar Merkezi Yay., Konya 2001, s.335-345.

cünûd ve cüyûş-ı ferâvân (kalabalık ordu ve birlikler) ile onun bölgesine gelmekte olduğunu, 'leşker-i kadîm' ve 'havâşî-i hîş'i (kendi adamlarını) hazır etmesi, 'piyâde ve süvâr ecrî hor' (piyâde ve süvari ücretli asker) tutmasını (veya göreve çağırmasını) ve mancınık gibi muhasara aletleri (alât-i muhâssarat ez mancınık) ile cephaneyi (zeredhâne) tertib etmesini emreden bir fermân göndermiştir."[592]

İbn Bîbî'nin ücretli askerlerle ilgili ilk açık kaydında "ecrî hor"u, "leşker-i kadîm" den tefrik etmesi dikkat çekicidir. Bu suretle müellif, ilk defa kullandığı "ecrî hor"u, "leşker-i kadîm"den yani ıktâ' askerleri ve gulâmlardan ayırmıştır.[593]

Bu kayıtta üzerinde durulması gereken diğer bir husus ise hem piyade hem de süvari "ecrî hor"dan bahsedilmiş olmasıdır. Buna göre ücretli askerlerin, ihtiyaca göre piyade ve süvari olmak üzere iki sınıf halinde orduya alındığı anlaşılmaktadır. Celb edilen ücretli askerlerin ne kadarının piyade ne kadarının süvari olduğu bilinmemekle beraber, bu iki sınıfın sayısının veya birbirine oranının, seferin mahiyeti, savaş için planlanan taktik ve stratejiye uygun olarak belirlenmiş olması muhtemeldir. Nitekim ileride de görüleceği üzere orduya bazen sadece süvari, bazen piyade bazen de hem süvari hem de piyade ücretli asker celb edilmiştir.

Burada akla gelen diğer bir husus da piyade ve süvari ücretli askerlerin devlete mâliyetleri bakımından farkları olup olmadığıdır. Bu konuda da herhangi bir kayıt bulunmaması kesin bir şey söylemeye imkân vermemekle beraber, süvarilerin devlete mâliyetinin daha fazla olduğu tahmin edilebilir.[594]

---

[592] İbn Bîbî, s.185.; Müneccimbaşı, s.37.

[593] Bu husus üzerinde daha önce durulmuştu.

[594] Salim Koca, atlı askerin maliyetinin yüksek olması sebebiyle daha çok piyadelerin tercih edildiğini söylemektedir (Koca, **Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür**, s.115.)

İbn Bîbî'nin Haleb seferiyle ilgili kaydının devamında, Maraş emîrine gönderilen fermânla aynı manayı içeren bir fermânın da Malatya ve Sivas emîrlerine gönderildiği görülmektedir.[595] Burada gerek Maraş'ın gerekse Malatya ve Sivas'ın ordunun toplanma yeri olarak belirlenen Elbistan sahrasına ve Haleb'e yakın bölgeler olduğu dikkatten kaçmamaktadır[596]. Buna göre ücretli askerlerin, diğer ordu efrâdı gibi ordunun ictimâ merkezi ve sefer bölgesine yakın yerlerden toplanmasına dikkat edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Bîbî, ordunun yirmi gün içinde Elbistan sahrasında toplandığını bildirmektedir ki o dönemin şartları göz önüne alınacak olursa bu zaman zarfında bir yandan fermânlar çıkarılarak uzak bölgelere gönderilmesi, diğer yandan bu fermânları alan ilgililerin ülkenin uzak bölgelerinden asker toplayıp bunların tertip ve tanzimiyle ilgilenmesi, sefere hazır hale getirmesi ve akabinde Elbistan'a ulaşmasının oldukça güç ve zaman alıcı bir iş olacağı aşikârdır.[597]

Haleb seferine asker toplanmasıyla ilgili fermânda dikkat çeken diğer bir husus da uc begleri (ümerâ-yı uc)ne gönderilen bir başka fermânla "leşkerhâ-yı ma'hûd" (sözleşmeli askerleri) ve Türk kemândârlarını ve çok sayıda süvariyi orduya katmalarının emredilmiş olmasıdır.[598] Buradaki "ümerâ-yı uc"dan kastın Türkmen begleri olduğu açıktır. Ancak bu fermânın bütün uc beglerine mi yoksa sefer bölgesine yakın bulunan uc beglerine mi gönderildiği tam olarak anlaşılamamaktadır. Bize göre bu fermânın sefer bölgesine yakın olması dolayısıyla o dönemde Türkiye Selçuklu devletine tâbi

---

[595] İbn Bîbî, s.185.

[596] Pazarından faydalanmak için Yabanlu otlaklarında ve bağlarında yaylayan (yaylak) emîrlere ve serverlere gönderilen bir fermanla da kuvvetleriyle birlikte Elbistan sahrasında hazır olmaları buyrulmuştur (İbn Bîbî, s.185.).

[597] İbn Bîbî, s.186.

[598] İbn Bîbî, s.185.

durumda olan Hısnı Keyfa (Hasankeyf) ve Âmid Artuklularına[599] gönderilmiş olması muhtemeldir. Eğer bu doğru olarak kabul edilir ise fermânda geçen "leşkerhâ-yı ma'hûd"un, Türkiye Selçuklularına tâbi olarak bölgede hüküm süren Artukluların gönderdiği kuvvet olduğu ortaya çıkar. Zikri geçen Türk kemândârları ve süvarilerin ise yine bu uc beglerinin emri altında bulunan Türkmenler olduğu düşünülenebilirse de bunların ücretli asker sıfatıyla mı yoksa başka bir statüde mi toplandığı hakkında bir şey söylemek mümkün görünmüyor.

I. İzzü'd-dîn Keykâvus'un "leşker-i kadîm ve hadîs"ten oluşan kalabalık bir orduyla Şam ülkesine saldırmak için Kayseri'den çıkıp Elbistan düzlüğüne vardığı haberini alan Eyyûbîlere bağlı Şam meliklerinin yaptığı savaş hazırlığı sırasında da ücretli askerlerden bahsedilmektedir.[600] Nitekim çocuk yaştaki Haleb Meliki Azîz'in annesi Dayfa Hatun ve Atabey Şihâbü'd-dîn Tuğrul'un yardım isteğine olumlu cevap veren el-Melikü'l-Eşref'in ordusu da İbn Bîbî'nin ifadesiyle "leşker-i kadîm" ve ücretli (cerâ hor) Arab, Kıpçak ve Kürd birliklerinden oluşuyordu.[601] el-Melikü'l-Eşref, aynı zamanda kız kardeşi olan Melike'nin yanına varınca, "Melikler hazineyi ve malı böyle günler için biriktirirler, ak akçeyi kara gün için saklarlar. Onlar eğer yüz yılda biriktirdikleri bir hazineyi, önemsiz bir köyü savunmak için harcasalar ve oranın düşmanların eline düşmesini önleseler bile o işi ucuz ve bedava yapmış sayarlar. Onun için devleti canla başla savunmak gerekir. Böyle bir günde kâr

---

[599] Hısnı Keyfa (Hasankeyf) ve Âmid Artuklu hükümdarı Nâsırü'd-dîn Mahmud (Artuk Arslan)'un, 1217 (614) tarihinde I. İzzü'd-dîn Keykâvus namına darb ettirdiği bir sikkesi mevcuttur ki bu tarihte Türkiye Selçuklu Devleti'nin tâbiiyyetini kabul ettiğini göstermektedir (İsmail Galib, **Meskûkât-ı Türkmâniyye Kataloğu**, İstanbul 1311., s.160.; Kâtib Ferdî, **Mardin Mülûk-i Artûkiyye Tarihi ve Kitâbeleri Vesâir Vesâik-i Mühimme**, (Neşr. Ali Emîrî-Yay. Haz. Y. Metin Yardımcı), İstanbul 2006., s.18, 67.; Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 2001., s.195.; Aynı yazar, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.316.; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s., s.300.)

[600] Esasen bu bilgilerin konumuzla doğrudan alakası olmamakla beraber, ücretli asker temini hakkında genel bilgiler içermesi bakımından faydalı olabileceği düşüncesiyle burada yer vermeyi uygun gördük.

[601] İbn Bîbî, s.190.

ve zarar, hazinede eksilme artma hesabı yapılmaz" demiştir ki hazinenin sarfında önemli bir meblağın ücretli asker celbi için kullanıldığı şüphesizdir. Nitekim Melike, kardeşinin sözünü tutarak, uzun yıllardan beri Şam meliklerinin ve büyüklerinin toplayıp biriktirdiği hazineyi hiç düşünmeden asker toplamak ve onların silah ve teçhizâtını temin etmek için kullanmıştır.[602]

I. Alâü'd-dîn Keykubâd döneminden itibaren Türkiye Selçuklu ordusundaki ücretli askerlerden daha sık bahsedilmeye başlanır.[603] Bazı araştırmacılar[604], bu durumun temel sebebini, daha önce de muhtelif vesilelerle zikrettiğimiz, aralarında Beglerbegi Seyfü'd-dîn Ay-Aba, Emîr-i Meclis Mübârizü'd-dîn Behrâmşâh, Emîr-i Âhur Zeynü'd-dîn Beşâre ve Emîr Bahâü'd-dîn Kutluca'nın da bulunduğu toplam 24 emîrin[605] Alâü'd-dîn Keykubâd tarafından ortadan kaldırılmasına (1223) bağlamışlardır. Gerçekten de debdebeli yaşayışları ile hükümdardan aşağı kalmayan ve Sultan üzerinde büyük bir baskı oluşturan bu begler muazzam servetlere sahip oldukları gibi, şahıslarına bağlı gulâmlardan müteşekkil kalabalık maiyyet kuvvetleri ve ıktâ'larında yetiştirdikleri sipahileri ile ciddî bir askerî gücü de kontrolleri altında tutmaktaydılar. Dolayısıyla bu beglerin tasfiyesi, Selçuklu merkezini bir ölçüde rahatlatmakla beraber, söz konusu emîrlere bağlı gulâm ve ıktâ' askerlerini -kısa süreli de olsa- denetleme ve kontrol meselesini de ortaya çıkarmış olmalıdır. Öyle ki İbn Bîbî'nin kaydına göre Hokkabazoğlu Emîr Seyfü'd-dîn Ebubekir, bu başıboş kalan topluluğun

---

[602] İbn Bîbî, s.189-190

[603] Osman Turan, Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde 100.000'den fazla olduğunu söylediği Türkiye Selçuklu ordusunun unsurlarını sayarken, bu ordunun esasını ıktâ'lı sipahiler, gulâmlardan müteşekkil muhafız kuvveti, Celâlü'd-dîn Hârezmşâh'ın mağlubiyetinden sonra onun askerlerinden kalma bir süvari kıtası ve tâbi statüsündeki devletlerin göndermek zorunda olduğu kuvvetleri vermiş ve bunun dışında Vincent de Beauvais (Simon de Saint Quentin)'i kaynak göstermek suretiyle "Gürcü, Frank, Alman, Kıpçak ücretli askerlerinden mürekkep bir kuvvetin de merkezde bulunduğunu" söylemiştir (Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.400.). Ancak biz, adı geçen kaynakta bu bilgiye rastlayamadık.

[604] Said Polat, "Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilât", s.34-35.

[605] **Anonim Selçuknâme**, s.46., (Türkçe terc., s.30.)

çıkarması muhtemel bir karışıklığın önüne geçebilmek için hepsinin birden ortadan kaldırılmasını teklif etmiş, ancak başlangıçta Sultan tarafından da kabul edilen bu teklif, Emîr Komnenos'un uyarısıyla reddedilmiştir. Neticede tasfiye edilen emîrlerden kalan gulâmlardan yaşı geçkin olanların mal ve mülklerine el koyulduktan sora serbest bırakılması, yaşı küçük olanların ise bir kısmının taşthâneye bir kısmının ise "baba"ların gözetiminde eğitimlerini tamamlamaları ve "tımar sahibi olabilmeleri için" "gulâmhânelere" gönderilmesi kararlaştırılmış ve olası bir karışıklık bu şekilde önlenmiştir[606].

Bu durumda, "emîrlerin ortadan kaldırılmasıyla başıboş kalan ve iyice dağınık ve disiplinsiz hale gelen bu savaşçıların, dışardan gelecek saldırılar karşısında bir araya getirilerek güçlü bir ordu oluşturmalarının imkânsız hale geldiği, bu yüzden asker temininde güçlük çeken Alâü'd-dîn Keykubâd'ın Celâlü'd-dîn Hârezmşâh'ın saldırılarını Yassıçemen'de (628/1230) ancak Eyyûbî desteği ve ücretli askerler sayesinde durdurabildiği"[607] görüşünü abartılı bulduğumuzu belirtmeliyiz. Üstelik Alâü'd-dîn Keykubâd'ın 1223'deki tasfiye hareketinden hemen sonra başlayıp 1230 yılına yani Yassıçemen Savaşı'na kadar ülkenin dört bir yanına, Ermenilere, Haçlılara, Eyyûbîlere, Artuklulara, Mengüceklilere, Trabzon Rum İmparatorluğuna ve Suğdak'a düzenlediği seferler sırasında asker temini konusunda bir sıkıntı yaşandığına veya bu sıkıntıyı telafi etmek üzere ücretli askerler celbine başvurulduğuna dair herhangi bir kayıt hatta ima dahi yoktur. Dolayısıyla 1223 tarihli tasfiye hareketinden 1230 yılına kadar hissedilmeyen asker sıkıntısının, birden bire 1230 tarihinde baş göstermiş olduğunu varsaymak gerçekçi değildir.

Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde ücretli askerlerle ilgili ilk kayda Simon de Saint Quentin'de rastlanır. Müellif, büyük emîrlerin tasfiyesinden

---

[606] İbn Bîbî, s.273-274.

[607] Said Polat, "Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilât", s.34, 41.

önce 1221-1222 (H.618)[608] tarihinde fethedilen ve Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde Türkiye Selçuklu topraklarına katılan ilk şehir olma özelliği taşıyan Alâ'iye (Candelaria/Caloronos) hakkında bilgi verdiği sırada buranın, daha sonra ücretli asker olarak sık sık tesadüf edeceğimiz Franklar sayesinde zabtedildiğini kaydetmektedir.[609] Ancak ne İbn Bîbî'de ne de diğer muasır kaynaklarda bu bilgiyi teyit edecek herhangi bir kayda rastlanılmaması Simon de Saint Quentin'in rivâyetinin tahkîkini imkânsızlaştırmaktadır.

Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde Türkiye Selçuklu ordusunda ücretli askerlerin varlığına dair başka bir ipucuna Kâhta Kuşatması (1226) sırasında rastlanmaktadır[610]. İbn Bîbî bu muhasara esnasında Türkiye Selçuklu ordusunda bulunan Fardahla oğullarından (اولاد فردخلا) bahsetmiştir ki bu Fardahla oğulları, müellifin daha sonraki kayıtlarında Frank ücretli askerlerin lideri (ذعیم فرنکان) olarak karşımıza çıkmaktadır. İbn Bîbî'nin verdiği bilgiye göre "Leşkerî (لشکری)" (Laskaris[611]) memleketi taraflarından yeni gelen ve beş birâder[612] oldukları anlaşılan Fardahla oğulları, Kâhta üzerine görevlendirilen Emîr Mübârizü'd-dîn Çavlı'nın, el-Melikü'l-Eşref tarafından müdafilerin

---

[608] İbn Bîbî, Alâiye seferinin tarihini belirtmemektedir. Diğer kaynaklarda ise farklı tarihler verilmiştir. Anonim Selçuknâme'de 618 (1221-1222) tarihi verilirken, Konya surlarının tamamlanmasından sonra seferin gerçekleştiği kaydedilmektedir (**Anonim Selçuknâme**, s.45. (Türkçe terc., s.29.). Ebu'l-Ferec ise fethi 620 (1223) yılında göstermiştir (Ebu'l-Ferec Tarihi, II., s.516.). Sefer hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Emine Uyumaz, **Sultan I. Alâü'd-dîn Keykubâd Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)**, TTK Yay., Ankara 2003, s.22-25.)

[609] Simon de Saint Quentin, s.51. (Müellif'e göre Sultan, içinde değerli taşlar ve büyük miktardaki para dışında on altı küp saf altın olan hazinesinin yer aldığı Alanya (Candelaria)'yı Godefroy de Bouillon ve Pin (Puy) episkoposu zamanında Franklar aracılığıyla ele geçirmiş, fakat daha sonra kendini Franklardan uzaklaştırmaya başladığından hiçbir zaman önceki gibi saygı görmemiştir.)

[610] Kâhta Kuşatması hakkında geniş bilgi için bkz., Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.351-352.; Uyumaz, a.g.e., s.38-40.

[611] "Leşker" veya "Leşkerî" adının, İznik İmparatorluğu'nu kuran Theodoros I. Laskaris (1204-1222)'in adının Arapçalaşmış şekli olduğu malumdur.

[612] Latinler, Haçlı seferlerine katılan Hospitalier ve Templier tarikatlarına mensup şovalyelere "phrerios" veya "phrerioi" yani birader/biraderler demekteydiler (Kinnamos, s.16, 222.) Acaba bu beş kardeş ifadesi, söz konusu savaşçıların tarikat şovalyeleri olduğuna işaret ediyor olabilir mi?

yardımına gönderilen Şam ordusuyla[613] karşılaştığı sırada Selçuklu ordusuna katılmışlar ve gösterdikleri sebat ve gayretle savaşın kazanılmasına katkıda bulunmuşlardır[614].

Başta Osman Turan olmak üzere birçok araştırmacı -Simon de Saint Quentin'in rivâyetinden hareketle[615]- Fardahla oğullarının Türkiye Selçuklu Devleti'ne tâbi bulunan İznik Rum İmparatoru III. İoannes Doukas Vatatzes (1222-1254) tarafından tâbiiyyet şartları gereği gönderilen askerler olduğunu ileri sürmüşlerdir [616] . Hâlbuki müellifin verdiği bilgiler 1226 sonrasına, muhtemelen Alâü'd-dîn Keykubâd'ın son yılları veya II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in ilk yıllarına ait olup bu yıllarda, Türkiye Selçuklu Devleti ile İznik Rum İmparatorluğu arasında tabii bir dostluk ve ittifak hâlinin mevcut olduğuna dair yaygın kanaatin aksine, ilişkilerin gerginleştiği, Vatatzes'in Türkiye Selçuklu Devleti'ne 1222, 1225 ve 1231 yıllarında üç sefer düzenlediği bilinmektedir [617] . Bazı kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Vatatzes, Kâhta Muhasarası'nın hemen öncesinde 1225 yılında gerçekleştirdiği seferde Türkiye Selçuklu ordusunu mağlup etmiş ve bu

---

[613] Emîr Mübârizü'd-dîn Çavlı, Kâhta'yı muhasara etmek üzere hazırlıklarını yaparken el-Melikü'l-Eşref tarafından 10.000 kişilik bir kuvvetin Kâhta'nın yardımına gönderildiği haberini almış, bunun üzerine ümerâ-yı asâkirden bir kısmını mancınık kurmağa kurmağa (ber i'mâl-i mancınık) memur ederken kendisi de bir grub askerle Şam askerini karşılamak üzere mevzilenmiştir. Ertesi gün iki ordu karşılaştığı sırada Diyarbekir tarafından gelen 6.000 kişilik bir kuvvet daha Şam ordusuna katılmıştır (İbn Bîbî, s.276.)

[614] (... و با لشکری کران و بینج برادر که به اولاد فردخلا معروف بود ند و تازکی از طرف ولایت لشکری رسید...) İbn Bîbî, s.277-278.

[615] Simon de Saint Quentin, Sultan'a bağlı büyük tâbileri sayarken "Vatachius (Vatatzes) da 400 "lance" ile onun hizmetinde olacaktı" demektedir (Simon de Saint Quentin, a.g.e., s.51.)

[616] Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.352.

[617] Ayrıntılı bilgi için bkz., John S. Langdon, **Byzantium's Last Imperial Offensive in Asia Minor: The Documentary Evidence for and Hagiographical Lore About John III Ducas Vatatzes Crusade Against the Turks, 1222 or 1225 to 1231**, New York 1992.; Alexes G. C. Savvides, **Byzantium in the Near East: Its Relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols, A.D. (1192-1237)**, (Kentron Vyzantinon Ereunon), Thessalonike 1981., s.187.; Nuray Arabacı, **İznik-Bizans İmparatoru III. Ioannes Dukas Vatatzes Devri (1222-1254) ve Türkiye Selçuklu Devleti İle İlişkiler**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994.; Cahen, a.g.e., s.129-131; 142-143.; Şahin Kılıç, "Yükselme Devri Selçuklu-Bizans İlişkileri", s.625-627.

zaferin hemen ardından Eyyûbîlerle ittifak arayışına girmiştir ki bütün bu gelişmeler, İznik Rum İmparatorluğu'nun 1226 tarihli Kâhta Muhasarası'na bırakın tâbi devlet statüsüyle, dost ve müttefik bir devlet olarak bile yardımcı kuvvet gönderdiği konusunda şüpheye sebep olmaktadır[618]. Üstelik İbn Bîbî, Kâhta Muhasarası münasebetiyle verdiği bilgide İznik Rum İmparatoru Vatatzes tarafından gönderilen bir ordudan değil, "Leşkerî (لشکری)" (Laskaris) vilâyeti tarafından gelen ve evlâd-ı Fardahla (اولاد فردخلا) adıyla bilinen beş kardeşten bahsetmektedir ki İznik Rum İmparatorluğu'nun ister tâbi devlet statüsüyle isterse dost bir devlet sıfatıyla olsun, sadece beş kişiden oluşan bir kuvvet göndermiş olduğu düşünülemez. Dolayısıyla bu beş kardeşi, İznik Rum İmparatorluğu tarafından gönderilen tâbi devlet kuvvetleri olarak nitelendirmek yerine vaktiyle İznik Rum İmparatorluğu ordusunda görev yapmış ve daha sonra da Türkiye Selçuklu ordusuna katılmış ücretli askerler olabileceklerini varsaymak daha isabetli olacaktır[619]. Sonraki kayıtlarda karşımıza çıkan Frank ücretli askerlerin lideri (ذعیم فرنکان) Fardahla da bunlardan biri olmalıdır.

Bazı araştırmacılar, Alâü'd-dîn Keykubâd'la Celâlü'd-dîn Hârezmşâh arasında yapılan Yassıçemen Savaşı (628/1230)'nda da Türkiye Selçuklu ordusunda ücretli askerlerin bulunduğu sonucuna varmışlardır.[620] Araştırmacıları bu fikre iten temel sebep, İbn Bîbî'nin bu savaş münasebetiyle verdiği bilgide Türkiye Selçuklu ordusunu "Etrâk, Frank, Gürcî, Ucî, Rûmî,

---

[618] Türkiye Selçuklu Devleti ile İznik Rum İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin mahiyeti, bugün bile tam anlamıyla açıklığa kavuşmuş değildir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi, tâbi devlet kuvvetleri bahsinde verilecektir.

[619] İznik Rum İmparatorluğu ordusunun muhtelif kökenlerden gelen ücretli askerlerle takviye edildiği, bu ücretli asker arasında Frankların, "phrerios" veya "phrerioi" yani birader/biraderler denilen Hospitalier ve Templier tarikat şovalyelerinin de bulunduğu bilinmektedir (Vasiliev, a.g.e., II, s.514-515.; Angelov, s.100, 138-139, 218, 225, 307.; Nicolle-Gravett, a.g.e., s.64.). Fardahla oğulları denen beş biraderin, İznik Rum İmparatorunun hizmetinde bulunup daha sonra Türkiye Selçuklu Sultanının hizmetine giren ücretli askerler olması kuvvetle muhtemeldir.

[620] Bombaci, s.355.; Polat, a.g.m., s.41.

Rus, Arab gibi"[621] muhtelif etnik kökenlerden gelen askerlerden müteşekkil ordu şeklinde tanımlamasıdır. Kirakos [622] ve İbn Nazîf [623] gibi muasır kaynaklar da İbn Bîbî'yi desteklemekte hatta İbn Bîbî'nin kaydında bulunmayan Ermenileri de Türkiye Selçuklu ordusuna dâhil etmektedirler. Bunların yanında Türkiye Selçuklularının müttefiki olarak savaşa iştirak eden Eyyûbî ordusunda da farklı etnik kökenlere mensup askerlerin bulunduğu anlaşılmaktadır.[624]

İbn Bîbî'nin askerlerin etnik kökeni hakkında ilk kez burada ayrıntılı bilgi verişi dikkat çekicidir. Üstelik eserinin muhtelif yerlerinde genellikle ücretli askerleri etnik kökenleriyle zikretmiş olması [625], Yassıçemen'deki Türkiye Selçuklu ordusunun da ücretli askerlerden teşekkül etmiş olabileceği zannını uyandırmaktadır. Ancak İbn Bîbî'de söz konusu askerlerin ücretli askerler olduğuna dair açık bir ifade bulunmaması kesin bir hükme varmayı zorlaştırmaktadır. Hadiselerin gelişimi ve diğer muasır kaynaklar incelendiğinde ise bu muhtelif unsurların Türkiye Selçuklu ordusuna ne şekilde dâhil oldukları biraz daha net ortaya çıkmaktadır. Buna göre "Etrâk", "Rumî" ve Türkmenleri ifade eden "Ucî"[626] dışında İbn Bîbî'nin Arap, İbn Nazîf'in Müslüman ve Şamlılar [627] olarak kaydettiği askerlerin Alâü'd-dîn

---

[621] İbn Bîbî, s.391.

[622] Kirakos, 191. (Müellif, Ermeni ve Frank askerlerinin kahramanlıklarını övmekte ve Sultanların - Keykubâd ve el-Melikü'l-Eşref- askerlerine, kaçan Hârezmlileri, kendi dindaşları olduklarından, takip etmemelerini emrettiklerini zikretmiştir.)

[623] İbn Nazîf, s.207.

[624] İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s.454.).

[625] Daha önceki bölümlerde de belirttiğimiz gibi Türkiye Selçuklularında çok farklı milletlerden gulâm istihdam edilmiştir. Zaman zaman Kazvînî, Deylemî, Rûmî veya Frank muhafızlardan da (serheng, çavuş) bahsedilmiş ise de bunların gulâmân-ı saraya dâhil oldukları kayıtlardan açıkça anlaşılmaktadır (İbn Bîbî, s.175, 216, 572.)

[626] İbn Bîbî'nin Türk (Etrâk) ile Türkmen (Ucî)'i ayrı ayrı zikredilmiş olması dikkat çekicidir (Polat, a.g.t., s.120.)

[627] İbn Nazîf, s.207.

Keykubâd ile ittifak halinde olan Eyyûbî Meliklerinin kuvvetleri [628] ile Ermenilerin o dönemde Türkiye Selçuklu hâkimiyetini kabul ettiği bilinen Kilikya Ermeni Krallığı'nın gönderdiği tâbi devlet kuvvetleri [629] olduğu anlaşılmaktadır. Bunların dışında kalan Rus ve Gürcülerin de tâbi devlet kuvvetleri olması ihtimali olmakla beraber[630], Kirakos'un Suriye sahillerinden geldiklerini söylediği[631] Frankların ücretli askerler oldukları muhakkaktır[632].

Alâü'd-dîn Keykubâd'ın 1232 tarihli Gürcistan Seferi'nde ise Türkiye Selçuklu ordusundaki ücretli askerler açıkça belirtilmiştir. İbn Bîbî'den öğrendiğimize göre Emîr Kemâlü'd-dîn ile Çaşnigir Emîr Mübârizü'd-dîn Çavlı, mancınık, arrâde, neffâtlar, nakkâblar, seng revân (taş atıcılar), kemend endâzân (kemend atıcılar) ve diğer harp araç ve gereçlerini kullananları bulup bütün cephane (zerrâd-hane) aletlerini tertip ettikten sonra "diğer bölgelerden (memâlik) gelen piyadelerle yetinmeyerek 5000 ücretli (ecrî hor)

---

[628] Sultan Alâü'd-dîn Keykubâd ile Eyyûbîler arasında ittifak sağlandıktan sonra, el-Melikü'l-Kâmil büyük bir ordu ile Harran'a doğru ilerledi. Fakat Mısır tarafından gelen haberciler Franklar'ın kalabalık bir donanma ve 10.000'den fazla süvari kuvvetiyle denizden Mısır'a saldırdığını bildirdiler. Bunun üzerine, el-Melikü'l-Kâmil, Sultan Alâü'd-dîn Keykubâd'a mazeretini bildiren bir mektup gönderip Mısır'a gitti. Fakat el-Melikü'l-Eşref 7.000 asker ile Harran'a geldi ve ayrıca Haleb, Musul, Cezire Meliklerine mektuplar yazarak asker istedi. Neticede Türkiye Selçuklu kuvvetleri ile el-Eşref'in kardeşleri el-Melikü'l-Hafız, el-Melikü'l-Aziz, Şıhâbü'd-dîn Gazi, Hama hâkimi el-Muzaffer, Humus hâkimi el-Mansur ve el-Eşrefin yeğeni el-Melikü'l-Cevâd ve Şemsü'd-dîn Savâb ile el-Hakkariye Ekrâdından İzzü'd-dîn Ömer b. Ali kumandasındaki Haleb kuvvetleri ve Harput Artuklu hükümdarının oğlu Artukşah'ın kuvvetlerinden oluşan bir müttefik ordusu meydana geldi (İbn Bibi, s. 384 vd.; İbnü'l-Esîr, XII, s.490., (Türkçe terc. XII, s.454.); en-Nesevî, s.131.; Cüveynî, II., s.180-181.; Ebu'l-Ferec, II., s.527-529.; Cenâbî, s.19.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.366-373.; Ali Üremiş, **Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Siyaseti**, (İÜ SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi), Malatya 2001., s.171-175.; Uyumaz, a.g.e., s.58-60.)

[629] Tâbi devlet kuvvetleriyle ilgili bölümde daha geniş bilgi verilecektir.

[630] Rus askerlerin, Suğdak seferinden sonra Türkiye Selçuklu tâbiiyyetini kabul eden Rus meliki tarafından gönderilen tabi devlet kuvveti olduğu, Gürcülerin ise tâbi devlet kuvveti statüsüyle olmasa da Gürcü Krallığı tarafından, ortak düşman konumunda olan Celâlü'd-dîn Hârezmşâh'a karşı yardım kuvveti olarak gönderildikleri tahmin edilebilirse de kesin bir hükme varmak mümkün değildir.

[631] Kirakos'a göre Franklar Suriye sahillerinden gelmişlerdi (Kirakos, s.191.)

[632] Humpreys, gerek Eyyûbîlerin gerekse Memlûklerin Müslüman coğrafyasında yaşayan Haçlılara "karşı koyma ve onları defetme mitine", "cihad" anlayışına rağmen, özellikle Suriye Franklarına farklı davrandıklarını, onların bölgede kalmalarını daha da uzatmak, dostluk ve ekonomik iş birliği kurmak yoluna gittiklerini söylemektedir (R. Stephen Humpreys, "XIII. Yüzyılda Eyyûbîler, Memlûkler ve Latin Doğu", **CÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, XI/1 (2007)., s.362.)

piyade tutmuşlardır.” [633] Bu bilgi hem ücretli askerlerin ihtiyaca binaen toplandığını açık bir şekilde göstermesi hem de toplanan ücretli askerlerin uzmanlık alanları ile sayısını belirtmesi bakımından önemlidir.

Alâü'd-dîn Keykubâd'ın Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki faaliyetlerinden rahatsız olarak Anadolu üzerine yürüyen (1234) Eyyûbî Melikleri[634] karşısına çıkan Türkiye Selçuklu ordusunda da Gürcü, Frank ve Ruslar yer almakla beraber bunların ücretli asker olup olmadıkları net bir şekilde anlaşılamamaktadır.[635] Ancak bundan bir yıl sonra Harran, Urfa ve Rakka bölgesine yapılan seferde (632/1235) Türkiye Selçuklu ordusunda ücretli askerlerin bulunduğu İbn Bîbî tarafından kaydedilmiştir. Bu sefer

---

[633] İbn Bîbî, s.420.

[634] Alâü'd-dîn Keykubâd'a karşı el-Melikü'l-Eşref'in öncülüğünü yaptığı bu ittifaka başta Mısır hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil olmak üzere sayıları on altıyı bulan bütün Eyyûbî melikleri, hatta Mardin ve Harput Artukluları da katılmıştır. Anlaşma gereği el-Melikü'l-Kâmil kardeşi el-Melikü'n-Nasır ile birlikte Mısır'dan yola çıktı ve Dımaşk'a geldi. Burada kendilerine Dımaşk Sahibi el-Melikü'l-Eşref, Hıms Sahibi el-Melikü'l-Mücahid ve Hama Sahibi el-Melikü'l-Muzaffer de katıldı. Ramazan ayında Selemiye'nin kuzeyinde bir müddet konakladıktan sonra yollarına devam edip Haleb Sahibi el-Melikü'l-Aziz'in topraklarından olan Menbic'e vardılar. el-Melikü'l-Aziz, el-Melikü'l-Kâmil'in topraklarına girmesinden önce Sultan Alâü'd-dîn Keykubâd'a haber gönderip durumu bildirmiş, Keykubâd da ona müttefiklere katılmadığı takdirde yardım edebileceğini söylemişti. el-Melikü'l-Kâmil de el-Melikü'l-Aziz'i kendilerine katılması için zorlamamıştı. Bunun üzerine el-Melikü'l-Aziz onlara ikramlarda bulunup amcası el-Melikü'l-Muazzam Fahreddin Tuğrul Şah idaresine asker verdi. el-Melikü'l-Kâmil ve müttefikleri Menbic'ten sonra Tell-Bâşir'e doğru ilerlediler. Burada kendilerine Bire (Birecik) Sahibi el-Melikü'z-Zahir Dâvud b. el-Melikü'n-Nasır, Sumeysat (Samsat) Sahibi el-Melikü'l-Efdal Musa, Ayıntab (Antep) Sahibi el-Melikü's-Salih Selahaddin Ahmed, Meyyâfârıkîn (Silvan) Sahibi el-Melikü'l-Muzaffer Şıhabü'd-dîn Gazi ve Caber kalesi Sahibi el-Melikü'l-Hafız Nureddin Arslan Şah ve diğer Eyyûbî melikleri katıldı (İbnü'l-Verdî, II., s.234.; Cenâbî, s.19.; Ayrıca bkz., Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.379 vd.; Üremiş, a.g.t., s.195-199.; Uyumaz, a.g.e., s.75-79.)

[635] Bazı kaynaklara göre 100.000 kişiyi bulan Eyyûbî ordusu (Ebu'l-Ferec, II, s.533.), Fırat'ın kollarından Nehrü'l-Ezrak (Göksu) kıyısına kadar gelmişti. Bunu haber alan Alâü'd-dîn Keykubâd, Emîr Kemâlü'd-dîn Kâmyâr'a acele etmesini, durup eğlenmeden dergâhta hazır bulunan askerlerle Akça-derbend tarafındaki geçitleri tutmasını buyurmuş ve kendisi de Uc Türkmenleri, Kayır Han idaresindeki Hârezmliler, Gürcü, Frank ve Ruslardan oluşan kuvvetlerle hareket etmişti. Bazı yazarlar buradaki Gürcü, Frank ve Rusların ücretli askerler olduğunu ifade etmişlerdir (Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.380, Uyumaz, a.g.e, s.76.) Ancak İbn Bîbî'de bunların ücretli asker olduğuna dair herhangi bir kayıt yoktur. Bunun dışında Eyyûbî ordusunun Türkiye Selçuklu kuvvetleri karşısında tutunamayarak geri çekilmesi sırasında Harput Kalesi önünde meydana gelen çarpışmada öldüğü söylenen Frank'ın da ücretli asker olduğu ileri sürülmekle beraber (Gordlevski, a.g.e., s.284), bu iddiayı teyit edecek herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

sırasında Sultan, kendisine yakın bir kısım devlet büyüğüyle Konya ve Aksaray'dan geçerek askerlerin toplandığı yer olan Kayseri'ye varmış, burada ulakların eline fermânlar vererek, ülkenin çeşitli bölgelerinde bulunan askerleri (leşkerhâ-yı der nevâhî-i memâlik) çağırmıştır. En kısa zamanda eşrâfın seçkinleri, yiğitlerin önde gelenleri ve askerlerin gözdeleri Kayseri'nin Meşhed'inde toplanmışlar ve Sultan, Emîr Kemâlü'd-dîn ile diğer devlet erkânına Harran, Urfa, Rakka ve oralara bağlı yerlerin fethi için harekete geçmelerini buyurmuştur. Bunun üzerine Melikü'l-Ümerâ Kemâlü'd-dîn, leşker-i kadîm ve hadîs'ten, ıktâ' askerlerinden (mukta) ve ücretlilerden (cerî hor) oluşan 50.000 süvariyle harekete geçmiş ve her üç şehri de ele geçirmiştir.[636]

Alâü'd-dîn Keykubâd'ın 1236 (633) tarihinde Âmid'in fethi için bölgeye gönderdiği ordularda da ücretli askerlerin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim önce Pervâne Tâcü'd-dîn, "leşkerhâ-yı kadîm, Hârezmlilerden oluşan bir orduyla"[637], daha sonra ise Sâhib Şemsü'd-dîn Isfahânî "Türk, Frank ve Almanlardan[638] oluşan başka bir orduyu, büyük bir hazine (hazâ'in), para (nakd) ve cephaneyle (zeredhâne)" [639] Âmid üzerine gönderilmiştir ki açıkça belirtilmese de bu ikinci ordu içerisinde ücretli askerlerin bulunduğu tahmin edilebilir.

---

[636] İbn Bîbî, s.447. (Daha önce de muhtelif vesilelerle temas ettiğimiz üzere bu kayıt, "leşker-i kadîm"in ıktâ' askerlerine, "leşker-i hadîs"in ise ücretli askerlere işaret ettiğini gösteren açık kayıtlardan biri olması bakımından önemlidir.)

[637] (… ی قدیم و حوارزمیان منصورلشکرها …) İbn Bîbî, s.450-451. (Kaydın devamında aynı ordu, "çeşitli ümmetlerden (esnâf-ı ümem), saltanat dergâhının taraftarları ve fedaîleri (cânsiperân) olan kuvvetler olarak kaydedilmiştir.)

[638] III. Haçlı Seferi (1189-1192) sırasında Almanlar tarafından Akka (Acre)'da kurulan bir hastane (1190), 1198 yılında Templar ve Hospitaller gibi dinî-askerî bir şovalye tarikatının merkezi (Teutonic Order, Teutonic Knights) haline gelmiştir. Kayıtta geçen Almanların, söz konusu şovalyelerin bakiyesi olup ücretli asker olarak Türkiye Selçuklu hizmetinde bulundukları tahmin edilebilir. (Alman şovalyeler ve Töton tarikatı (Teutonic Order) hakkında geniş bilgi için bkz., William Urban, **The Teutonic Knights: A Military History**, London: Greenhill Books, 2003.; Indrikis Sterns, "The Teutonic Knights in the Crusader States", s.315-378.)

[639] (… با لشکری دیکر از ا صناف اطرا ف ممالك از ترك و فرنك و آ لمان با نقد و حزا ئن کران و زردخانه …) İbn Bîbî, s.451.

Âmid üzerine gönderilen her iki ordunun da başarısız olması ve kışın bastırması üzerine kuşatmayı kaldıran Alâü'd-dîn Keykubâd[640], kendisinin de katılacağı büyük bir sefer için hazırlıklara başlamıştır. 1237 yılı Mayıs ayında (Şevvâl/634) Meşhed Ovası'nda muhtelif unsurlardan meydana gelen büyük bir ordu toplanmıştır. İbn Bîbî'ye göre Rumî, Ucî, Gürcî, Frank, Rus ve Kıpçaklardan[641]; Ebu'l-Ferec'e göre ise Maaddîler[642], Hârezmliler, Hünler[643], Rumlar, Ermeniler ve İberyalılardan (Gürcü) oluşan[644] bu orduda ücretli askerlerin mevcut olması muhtemeldir. Ancak hangi zümrenin ücretli asker, hangisinin tâbi devletler tarafından gönderilen kuvvetler olduğunu tayin etmek mümkün değildir.[645]

Alâü'd-dîn Keykubâd'dan sonra Türkiye Selçuklu tahtına geçen II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev döneminde ücretli askerlerin ordu içerisindeki mevcutlarında ve ağırlıklarında önemli bir artış olduğu gözlenir. Bu dönemde özellikle Franklar, önemli askerî ve siyasî olaylarda oynadıkları rolle kendilerinden söz ettirmişlerdir. Öyle ki Simon de Saint Quentin'e göre II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in, Alâü'd-dîn Keykubâd tarafından veliahd tayin edilen küçük kardeşi İzzü'd-dîn Kılıç Arslan'ın yerine tahta oturması (1237), 1000 kişilik bir Frank birliği sayesinde olmuştur.[646] Müellifin kaydına göre "…Sultan Alâü'd-dîn öldükten sonra onun emîri Saadü'd-dîn Köpek

---

[640] İbn Bîbî, s.452.; Ebu'l-Ferec, II., s.535., İbn Vâsıl, V., s.110.; Müneccimbaşı, 52.

[641] İbn Bîbî, s.459.

[642] Ebu'l-Ferec tarihinde sıkça geçen Maadlılar, Maad oğulları veya Maaddîler tabirinin, göçebe Arap kabileleri, Bedevîler (Ma'daye) için kullanıldığı anlaşılmaktadır (Ebu'l-Ferec, I, s.281, 288, 290, 301, 306 ve muhtelif yerler.; Bombaci, s.356.)

[643] Bombaci, müellifin muhtelif yerlerde Hunler (Hünlar, Hunaya, Unaya)'ın Gürcistan üzerinden gelip Yukarı Mezopotamya ve Suriye bölgesine giden ve Selçuklu sultanları tarafından ücretli asker olarak hizmete alınan Kıpçaklar olabileceğini ileri sürmüştür (Bombaci, a.g.m., s.355-356.; Polat, a.g.m., s.42.)

[644] Ebu'l-Ferec, II, s.536.

[645] Osman Turan, bu büyük ordunun çoğunluğunu ıktâ' askerleriyle Uc Türkmenlerinin oluşturduğunu, bunların dışında Hârezmlilerin, Ermenilerin ve Rumların vassal olarak; Gürcü, Frank, Rus, Kıpçak ve Kürtlerin de ücretli asker sıfatıyla celp edilmiş olduklarını söylemektedir.

[646] Simon de Saint Quentin, s.52.; Bombaci, a.g.m., s.359.; Polat, a.g.m., s.44.

(Sadadinus) gelerek Gıyâsü'd-dîn'e (Gaiasedinus) "benimle gel, seni hemen sultan yapacağım" der. O sırada Sultan'ın parasıyla (solidus) Kayseri'de (Gazariye) oturan 16.000 Hârezmli (Corasmini) de kendi aralarından birini Sultan yapma düşüncesindedirler.[647] Fakat orada bulunan 1000 kadar Franktan fena halde korkmaktadırlar. Bu yüzden Saadü'd-dîn gelip Gıyâsü'd-dîn'i alır ve Kayseri'ye götürür. Yolda buyruğu işitmek amacıyla Keykubâdiyye'ye gitmekte olan Latinlere, yani Franklara rastlarlar. Saadü'd-dîn onlara "İşte efendiniz (dominus) ve Sultan'ınız Gıyâsü'd-dîn; onu alın ve evine götürün" der. Franklar da öyle yaparlar ve onu dîvâna (dovana), yani Sultan'ın ikâmetgâhına götürüp yerleştirirler. Bütün emîrler Gıyâsü'd-dîn'in Sultan'ın mekânına geldiğini işitir işitmez, önünde eğilmek ve yeri öpmek için gelirler. Fakat Gıyâsü'd-dîn, onu buraya getiren Frankların yer öpmesine izin vermez ve elini uzatmakla yetinir…"[648]

İbn Bîbî bu hususa açıkça temas etmemekle beraber, Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev tarafını tutan ümerâ arasında zikrettiği Gürcüoğlu Zahîrü'd-dîn (Zahîrü'd-devle) ile Simon de Saint Quentin'i tamamlar. Zira onun ilk defa bu münasebetle adını verdiği Hıristiyan emîr Gürcüoğlu Zahîrü'd-dîn'in, Frank ücretli askerlerin lideri olduğu[649] ve sonradan Sultan nezdinde büyük bir itibar kazanarak "beglerbegliği"[650] makamına kadar yükseldiği anlaşılmaktadır.[651]

---

[647] Alâü'd-dîn Keykubâd'ın büyük oğlu olan II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in annesi, Alâiye hâkimi Kir Vart (Kirfard)'ın, veliahd tayin edilen küçük oğlu İzzü'd-dîn Kılıç Arslan'ın annesi ise Eyyûbî Sultanı el-Melikü'l-Âdil'in kızı ve el-Melikü'l-Eşref'in de hemşiresi olan Gâziye Hatun idi. Müellif, "kendi aralarından biri" derken, Hârezmlilerin Türk anneden olan İzzü'd-dîn Kılıç Arslan'ı desteklemelerini kastetmiş olmalıdır.

[648] Simon de Saint Quentin, s.52; Karş., Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.405.

[649] 1241 tarihli Meyyâfârıkîn seferinde de Türkiye Selçuklu ordusunun öncü birliklerini Gürcüoğlu Zahîrü'd-devle komutasında bulunan ücretli Frank askerleri oluşturmuştur (İbn Bîbî, 506-507.)

[650] İbn Bîbî, s.522. (İbn Bîbî'nin buradaki beglerbegi unvanını merkez beglerbegligini mi, yoksa bu muharebe dolayısıyla ordunun başkumandanlığını yapmış olması münasebetiyle mi kullandığı açık bir şekilde anlaşılamamaktadır. **Anonim Selçuknâme**'de "sipâhsalâr" olarak kaydedilmiştir. **Anonim Selçuknâme**, s.48., (Türkçe terc., s.32.)

Şüphesiz Simon de Saint Quentin'in, II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in elde ettiği neticeyi, sadece 1000 kişiden ibaret bu kuvvete atfetmesi mübalağalıdır. [652] Ancak ücretli askerlerin, Türkiye Selçuklularının ikbâl devrini teşkil eden bir dönemde şehzadeler arasındaki siyasî mücadelelere karışmaları ve netice itibarıyla kazanan tarafta bulunmaları, devlet içerisinde etkin bir mevkiye ulaştıklarının bir göstergesidir. Nitekim bu hadiseden sonra kaynaklarda ücretli askerlerden, özellikle Franklardan daha sık ve daha önemli görevler münasebetiyle bahsedilecektir.[653]

II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev döneminde muhtemelen ücretli askerlerle karşılaştığımız bir başka önemli olay da 1240 yılında meydana gelen Babaîler İsyanı'dır.[654] İbn Bîbî'nin kaydına göre Kefersut'ta başlayan isyanın kısa sürede Sumeysat, Kâhta, Adıyaman, Harput ve Malatya'ya yayılması

---

[651] Gürcüoğlu Zahîrü'd-dîn (Zahîrü'd-devle)'in kimliği hakkındaki bilgiler karışıktır. Bazı araştırmacılar, söz konusu Gürcüoğlu Zahirüddin'in, Frank ücretli askerlerin lideri Fardahla ve ismine Kösedağ Savaşı esnasında ratladığımız meşhur Gürcü kumandanı Şalue'nin oğlu (Şalva oğlu) ile aynı kişi olduğunu iddia etmişlerdir. Bu konu üzerinde aşağıda durulacaktır.

[652] Müellife göre Hârezmlilerden oluşan 16.000 kişilik kuvvet, Franklardan korkarak harekete geçmemişlerdir. Ancak Saltanatı Keyhüsrev'e kazandıran faktörün sırf bu bin kişilik ücretli Frank kuvvetinin olduğunu ve 16.000 Hârezmlinin onlardan korkarak harekete geçmediklerini düşünmek imkânsızdır. Nejat Kaymaz bu durumu şu şekilde açıklamaktadır. Bu sırada payitahtta, Sultan'ın muhafazası ile görevli hâssa askeri, ücretli askerler, şehir sübaşısının idaresindeki kuvvetler ve yardımcı kıtalar ile iktâ sahibi ümâre ve ricalin şahıslarına bağlı gulâm ve ücretlilerden ibaret bir ordu bulunuyordu ki büyük bir sefer için Kayseri'de toplanmışlardı. İbn Bîbî tarafından Emîr Hüsâmü'd-dîn Kaymerî'ye atfedilen sözlerde, bütün askerin veliahd'ı destekliyenler ile beraber olduğu belirtilmektedir. Hâlbuki biraz sonra onların mukavemet imkânlarının kalmadığı ifade ediliyor. O halde ya geçen kısa müddet zarfında, mevcut askerin bir kısmının Keyhüsrev tarafına mütemayil olduğu meydana çıkmış yahut da yerli beyler, gerçekten bir mukavemeti kıracak başka kuvvetler elde etmişlerdir. Kaynakların Keyhüsrev'in cülusunun halk arasında son derece memnuniyetle karşılandığı şeklinde verdikleri bilgilere bakılacak olursa şehirdeki teşkilâtlı kalabalık esnaf kitlesinin (fityân) onları desteklemiş olması kuvvetle muhtemeldir. Her ne şekilde olursa olsun şurası muhakkak ki, memleketteki hâkim efkâr-ı umumiye, veliahd'dan çok büyük şehzade ile beraberdi ve gerek ordu, gerekse halk, bu tutumlarıyla, son yıllarda cereyan eden dâhilî hadiselerin ve bilhassa Hârizimlilerin hizmete alınmasından beri hâssıl olan idarî ahenksizliğin yarattığı umumî bir memnuniyetsizliği dile getirmiş oluyorlardı (Kaymaz, "İdare Mekanizmasının Rolü II", s.43.)

[653] Alessio Bombaci, Frank ücretli askerlerin Türkiye Selçuklu ordusundaki mevkiine özel bir ehemmiyet atfetmiş ve çalışmasında Frank ücretli askerlerini ayrı bir başlıkla ele almıştır (Bombaci, a.g.m., s.357.)

[654] Babailer isyanı hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, **Babaîler İsyanı**, İstanbul 1996.

üzerine harekete geçen Malatya sübaşısı (serleşker) Alişir oğlu Muzafferü'd-dîn, ilk harekâtında isyancılar karşısında başarılı olamamıştır. Bunun üzerine Malatya'ya dönerek Kürdlerden ve Germiyân'dan kalabalık bir kuvvet toplamış ve tekrar isyancılar üzerine yürümüşse de bu ikinci harekâtta da başarı sağlanamamıştır.[655] Ebu'l-Ferec'e göre Malatya emîrinin topladığı ordu 500 atlıdan müteşekkil olup bunların dışında Sammaoğlu Manastırı'ndaki tebeadan da okçulukta mahir 50 adam seçmiştir.[656] Kürdlerden, Germiyân'dan ve Ebu'l-Ferec'in rivâyetine nazaran Sammaoğlu Manastırı'ndaki tebeadan toplanan askerlerin hangi statüyle celbedildiği açıkça belirtilmediğinden bunların ücretli askerler mi yoksa gönüllüler mi olduğu tam olarak anlaşılamamaktadır. Bununla beraber isyancılara nihaî darbeyi vuran Türkiye Selçuklu kuvvetlerinin büyük ölçüde paralı askerlerden oluştuğu görülmektedir. Nitekim Kırşehir Vilâyeti'nin Malya Ovası'nda bulunan Babaîler üzerine öncü olarak Emîr Necmü'd-dîn Behrâmşâh Cândâr, Gürcüoğlu Zahîrü'd-dîn Şîr ve Frankların önderi (za'îm-i Frengân) Fardahla gönderilmiş, büyük emîrler de güçlü bir orduyla onların arkasından hareket etmişlerdir. İsyancıların ertesi gün savaşa girecekleri haberi alınınca öncü birliklerin emîrlerine haberciler (kussâd) gönderilerek, "hemen savaşa girişmemeleri, geriden gelen kuvvetleri beklemeleri" söylenmiştir. Emîr Necmü'd-dîn Behrâmşâh Cândâr, Gürcüoğlu Zahîrüd-dîn Şîr ve Frankların önderi Fardahla komutasındaki öncü kuvvetler, büyük ordunun gelmesini beklerken ansızın Babaîlerle karşılaşınca ön safta bulunan Frank askerleri harekete geçerek âsilerle savaşa başlamışlardır. İbn Bîbî'nin ifadesiyle isyancılar "kılıçlarının ve oklarının Franklara tesir etmediğini" görünce

---

[655] İbn Bîbî, s.501.

[656] Ebu'l-Ferec, II, s.540.

şaşkına dönmüşlerdir. Büyük ordu gelene kadar öncü emîrleri işi bitirmiş ve Babaî taifesinden 4 bin kişi öldürülmüştür.[657]

Ücretli Frank askerlerin Babaî İsyanı'nın bastırılmasındaki rolü, diğer muasır kaynaklarda da zikredilmiştir. Simon de Saint Quentin'in rivâyetine göre 300 Latin yani Frank, onların (Babaîlerin) Türkiye'yi yok etmekte olduğunu işiterek toplandıkları yere gitmişler ve 11.000 kişiden oluşan âsilerin üstlerine atlayarak hepsini yok etmişlerdir. Türkler ise kaçmış, savaşa girmeye cesaret edememişlerdir. Çarpışma sırasında sadece bir Latin (Frank) ölmüş, ancak birçoğu da yaralanmıştır.[658] Müellifin kaydına göre Sultan, Baba İshak'a karşı zafer kazanan 300 Frank askerine 300.000 soldanus (sultanî) verilmesini emretmiştir.[659]

Ebu'l-Ferec'in rivâyetine göre ise 60 bin kişilik Türkiye Selçuklu ordusu, 6000 Türkmen'den[660] oluşan isyancılar üzerine hücum edememiş, bunun yerine Sultan'ın hizmetinde bulunan 1000 Frank, "hiddetten dişlerini gıcırdatıp yüzlerinin üzerine haç işareti yaparak" Babaîler üzerine saldırıp hepsini kılıçtan geçirmiştir.[661]

---

[657] İbn Bîbî, s.503-504

[658] Simon de Saint Quentin, s.44.

[659] Müellif Türk emîrleri (admiral) ve beglerinin (baiulus), Sultan tarafından Franklara verilmesi emredilen paraya el koyduklarını söylemektedir. Ancak daha sonra beglerden birinin "Size ücret vermemiz gerekir. Çünkü biz ve kellelerimiz sizin sayenizde duruyor. Geçen gün Baba İshak kalemize geldiğinde ve 11.000 savaşçıdan hepimiz daha güvenli bir yere çekildiğimizde, O, gözlerimizin önünde kasabaya geldi, oradan istediği kadar yiyeceği aldı. Aramızdan onlara karşı bir kişi bile karşı çıkmadı. Demek ki siz Franklar, önlerine çıkmaya cesaret edemediğimiz o kişileri yendiniz. Size ücret verilmesi doğrudur" dediğini kaydetmekle beraber, paranın Franklara iade edilip edilmediği tam olarak anlaşılamamktadır. Simon de Saint Quentin, s.45. (İbn Bîbî de savaş sonrasında emîrlerin Haricilerin kadınlarını, çocuklarını, mallarını eşyalarını, beşte bir hazine hissesini (hums-i hâss) ayırdıktan sonra aralarında paylaştıklarını söylemektedir ki bu ganimetin Franklara da pay edilmiş olması gerekir. Ayrıca İbn Bîbî, Sultan'ın emri gereği savaşa katılan emîrlere büyük ölçüde mal, mülk ve hediye dağıtıldığı, hatta bunların birer birer Sultan'ın huzuruna gelerek bu hediyeler takdim edildiğini kaydetmiştir ki bu mal, mülk ve hediyelerin Frank emîrlere de verilmiş olmalıdır (İbn Bîbî, s.504.)

[660] Metinde "Arap" olarak geçmekle beraber müellifin Türkmenleri kastettiği anlaşılıyor.

[661] Ebu'l-Ferec, II, 540.

Osman Turan, Babaîlere karşı Hıristiyan askerlerin öncü çıkarılmasının, Selçuklu askerlerinin Baba İshak'ın manevîyatına inanmış bulunmaları ile alâkalı olduğunu düşünmekte ve Ebu'l-Ferec'in rivâyetine atıfta bulunarak Frank askerlerin, âsiler üzerine yürürken haç işareti yapmalarının, onların da Baba İshak'ın manevîyatından korktuklarına işaret ettiğini söylemektedir.[662] Gerçekten de Selçuklu askerlerinin Baba İshak'ın manevî nüfuzundan etkilenmiş olması muhtemeldir. Bununla beraber Frank ücretli askerlerin, sadece Babaî İsyanı münasebetiyle değil, diğer savaşlarda da Türkiye Selçuklu ordusunun öncü kuvvetlerini teşkil ettikleri unutulmamalıdır.

Bombaci, Simon de Saint Quentin'in rivâyetinden [663] hareketle Babaîler İsyanı sırasında Selçuklu ordusunun yardımına koşan 300 Frank'ın, Moğollar'a karşı güvenlik amacıyla Erzincan ve Erzurum'da ikamet eden ve isyan başlayınca yardım için çağrılan askerler olabileceğini belirtmiştir.[664] Esasen isyan başladığı sırada Türkiye Selçuklu ordusunun bir kısmının -mutad olduğu üzere- uc'u korumak göreviyle Erzurum tarafında bulunduğu[665] ve o sırada Kubâdâbâd'da bulunan Sultan'ın, ulaklar ve haberciler (kussâd) aracılığıyla bu birlikleri yardıma çağırdığı bilinmektedir. Erzurum'dan hızlı bir şekilde hareket eden birlikler Sivas ve Kayseri'den sonra isyancıların

---

[662] Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.423.

[663] Simon de Saint Quentin, s.53.

[664] Bombaci, a.g.m., s.359.; Polat, a.g.m., s.44.; (Simon de Saint Quentin, Frankların Erzincan'da bulunduğunu söylüyor.)

[665] Türkiye Selçuklu Devleti'nin yaklaşan Moğol tehlikesi karşısında birtakım tedbirler aldığı malumdur. Bu tedbirlerden biri de devletin doğu sınırlarını tahkim ve takviye idi. Anlaşıldığı kadarıyla ordunun bir kısmı Erzurum'da tutulmaktaydı. Babaîler İsyanından hemen önce Diyarbakır'ın fethi için celp edilen ordunun bir kısmı da Erzurum'dan gelmişti. Diyarbakır'ın fethinden hemen sonra Sultan, Harput sübaşısı Sinâneddin Yakut'u Erzurum sübaşılığına gönderdi ve Moğollara karşı şarka asker yığdı. Selçuklu ordusu da Diyarbakır'ın fethinden sonra o tarafta daha fazla kalmadı. Zira Moğollar, 1240 Haziranında, Erzurum hududlarına kadar Gürcistan'ı istilâ ve yağma ettiler. Onlar Selçukluların şarkta kuvvet yığdığını görünce Türkiye hududlarına tecavüze cesaret edemediler. Moğollar Bağdad yakınlarına kadar akın ve yağmalarını götürürken Selçuklu ordusu da kışa kadar Şarkî Anadolu'da kaldı. Babaîler İsyanı meydana gelince de Erzurum'daki birliklerden yardım istenmiştir (Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.419-420, 429.)

toplandığı Malya Sahrası'na doğru hareket etmişlerdir. Babaîler üzerine gönderilen Emîr Necmü'd-dîn Behrâmşâh Cândâr, Gürcüoğlu Zahîrü'd-dîn Şîr ve Frankların önderi Fardahla bu birliklerin öncüleri olduğuna göre Bombaci'nin tahmini doğru gibi görünüyor. Bu durumda ücretli askerlerin sadece sefer veya savaş esnasında değil, uc bölgelerinin muhafazası amacıyla da Türkiye Selçuklu ordusuna dâhil edildikleri anlaşılıyor. Ayrıca II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev döneminin hemen her askerî harekâtında, ücretli askerlerin özellikle de Frankların isminin geçtiği düşünülürse, en azından bu dönemde ücretli askerlerin ordunun adeta daimî unsurlarından biri haline gelmiş oldukları söylenebilir.[666]

Babaîler İsyanı'ndan bir yıl sonra gerçekleşen (1241) Meyyâfârıkîn (Silvan) Seferi'nde de [667] Türkiye Selçuklu ordusunun öncü birliklerini Gürcüoğlu Zahîrü'd-devle komutasında bulunan ücretli Frank askerleri oluşturmuştur. [668] Erzurum'un Moğollara karşı müdafaasında (1242) ise İstankus komutasında karşımıza çıkan Franklar, şehrin sübaşısı (serleşker)

---

[666] Simon de Saint Quentin, Moğollara karşı uc'u korumak üzere Erzincan'da bulunan Franklar hakkında ilginç bilgiler vermiştir. Frankların kahramanlığı ve ne derece iyi savaşçılar oldukları hakkında abartılı ifadeler kullanan müellif sadece 300 Frank'ın Moğolları iki defa mağlup ettiklerini söylemekte ve hem Moğolların hem de Türklerin Franklardan nasıl korktuklarını abartılı hikâyelerle anlatmaktadır. Bu hikâyelerden biri şu şekildedir: "Türkiye'nin yok edilişinden bir yıl önce Tatarlar, adları Guillaume de Brindisi ve Raymond Gascon olan iki Frankı Erzincan (Arsenga) yakınlarında esir alırlar. Frankların iyi savaşçı olduğunu işiten bazı Tatarlar, iki Frank'ı dövüştürmeyi ve böylece hem eğlenmeyi hem de onların savaşma biçimini incelemeyi teklif ederler. Tatar kumadanlarının onay vermesi üzerine birbirleriyle dövüşecek olan iki Frank mümkün olduğu kadar aynı atlarla ve zırhlarla hazırlanırlar. Silahlarını kuşanıp hazırlık yaparken 'öyle ya da böyle ölümlerinin kaçınılmaz olduğu, bu yüzden Tatarların beklediği gibi birbirlerini öldürmek yerine onlara saldırmak' konusunda anlaşırlar. Birbirleriyle savaşıyormuş gibi yaparak Tatarların arasına dalarlar. Önce mızraklarla sonra kılıçlarla Tatarlara saldırırlar. Öyle ki Tatarlar durumu fark edip iki Frank'ı öldürene kadar onlar on beş Tatarı öldürür, otuzunu da ağır yaralarlar." Diğerinde ise müellif, Türklerin Franklardan ne kadar korktuklarını gösteren şu olayı anlatmıştır: "Placentuslu bir Frank Erzincan'da bir Türkü öldürdüğünde, ordunun komutanı (marescallus) o Placentinuslunun yakalanıp asılmasını emreder. Franklar bunu işitince bir araya toplanırlar ve aralarında eğer o Frank asılırsa hepsinin Türkleri öldürmeye girişeceklerini söylerler. Türkler bunu duyunca hiçbir şey yapmaya cesaret edemezler. Hâlbuki orada 700 Frank'a karşılık o zaman 60.000 Türk vardır." (Simon de Saint Quentin, s.53.)

[667] Sefer hakkında geniş bilgi için bkz, Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.427-429.

[668] İbn Bîbî, 506-507.

Sinânü'd-dîn Yakut ile kalabalık birlikler halinde şehirden çıkıp düşmana saldırmışlar ve büyük kahramanlıklar göstermişlerdir.[669] Öyle ki "Moğol emîrleri ve bahadırları onların cesaretleri ve kararlılıkları karşısında hayrete düşmüşlerdir."[670] Ancak neticede müdafaa başarılı olamamış ve Erzurum, Moğollar tarafından ele geçirilmiştir.[671]

Burada dikkat çeken ilk husus, Frankların kumandanı olarak kaynaklarda daha önce adı geçen Fardahla yerine İstankus isimli başka bir komutandan söz edilmesidir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Moğol taarruzuna karşı Erzurum'da toplanan kuvvetler, Babaîler İsyanı ve Meyyâfârıkîn Seferi sırasında merkeze çağrılmıştı. Merkeze çağrılan bu kuvvetler arasında bulunduğu anlaşılan Franklar, Babaîler İsyanı'nın bastırılması sırasında Fardahla, Meyyâfârıkîn seferinde ise Gürcüoğlu Zahîrü'd-devle komutasında bulunuyorlardı. Moğollar Erzurum'u kuşattığı sırada ise merkeze çağrılan askerlerin henüz tamamı Erzurum'a dönememiş, hatta Sinânü'd-dîn Yakut bir yandan Moğollara karşı mücadele ederken diğer

---

[669] Her vesile ile Frankların kahramanlığından, Tatarların ve Türklerin onlardan nasıl çekindiklerini abartılı ifadelerle bahseden Simon de Saint Quentin'in Erzurum savunmasında görev alan Franklardan bahsetmemiş olması ilginçtir (Simon de Saint Quentin, s.57.)

[670] İbn Bîbî, s.514.; Bombaci, 359.

[671] İbn Bîbî, şehrin düşüşünü şu şekilde kaydetmiştir: "… Şehrin şıhnesi (valisi) Şerefü'd-dîn Duvinî'nin ihaneti ve tuzağı olmasa ve o alçak, askeri arkadan hançerlemeseydi, Moğol ordusunun emîrlerinin, kışın bastırması sebebiyle şehri ve kuşatmayı terk etmesi, çok sayıda insanın onların acımasız kılıçlarına yem olmamaları mümkündü. Alçak Duvinî, kendi eşkıyalığına ve yolsuzluklarına her zaman engel olan, zulüm ve adaletsizliğine izin vermeyen Emîr Sinânü'd-dîn'e duyduğu kin yüzünden Baycu Noyan'a mektup ve haberci göndererek, 'Eğer benim ve adamlarımın canımıza ve malımıza dokunulmayacağına dair güvence verir ve bu konuda bir yazı gönderirse, geceleyin koruması bana bırakılmış olan burçtan askerleri yukarı çekerim. Onlar yukarı çıkınca aşağıya inip kale kapılarının (dervâze) kilitlerini tokmakla kırarlar, dışarıdaki ordu şehre girer ve istedikleri gibi muhaliflerini ezer' dedi. Baycu Nayan, Duvinî'nin istediği gibi bir mektup yazarak, ona kadınlarının, çocuklarının, hizmetçilerinin ve askerlerinin hayatları konusunda güvence verdi ve onu adamlarına duyurdu. Haberci (kâsıd) şehre geldi. Duvinî mektubu okuyunca içi rahatladı ve güven kazandı. Fırsat kollayıp Baycu ile kararlaştırdığı bir gece tam teçhizâtlı 200 bahadırı kalenin burcuna çekti. Bahadırlar hemen aşağıya inip şehrin kapısını balyozya (balatekin) kırdılar. O zaman dışarıda pusuda bekleyen Moğol askerleri ortaya çıkıp şehre girdiler…" (İbn Bîbî, s.514-515.; Ayrıca bkz., Ebu'l-Ferec, II., s.539.541; aynı yazar, **Tarihu Muhtasari'd-Düvel**, s.19.: Kirakos, s.241-242.; Hetum, s.38.; Simon de Saint Quentin, s.57.; Aknerli Grigor, **Okçu Milletin Tarihi**, s.15.; İbn Vâsıl, V., s.309.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.427-431.)

yandan da merkezden gönderilen kuvvetleri beklemeye koyulmuştu. Ancak beklenen kuvvet yetişememiş, Erzincan'a vardıkları sırada şehrin düştüğü haberini almışlardı.[672]

Bu durumda Erzurum'da bulunan Frank askerlerinin bir kısmının kaynaklarda sık sık Türkiye Selçuklu ordusundaki Frank askerlerin lideri (za'îm-i Frengân) olarak zikredilen Fardahla komutasında şehirden ayrılırken, bir kısmının kalmış olduğu ve İstankus'un şehirde kalan Frankların idaresine memur edildiği anlaşılmaktadır. Ya da o sırada Türkiye Selçuklu ordusuna hizmet eden birden fazla Frank ücretli asker birliği mevcuttur.

Moğolların Erzurum'u muhasarası sırasında ücretli Frank askerleriyle ilgili dikkat çeken diğer bir husus da Frankların kumandanı İstankus ile şehrin sübaşısı (serleşker) Sinânü'd-dîn Yakut'a aynı derecede önem atfedilmesidir. Nitekim İbn Bîbî muhasara hakkında bilgi verirken Sinânü'd-dîn Yakut ile İstankus'un isimlerini hep yan yana kaydetmiştir. Mesela bir kaydında "şehrin sübaşısı (serleşker) Sinânü'd-dîn Yakut ile Hıristiyan ve Frank askerlerinin komutanı İstankus, kalabalık birliklerle ara sıra şehirden çıkıp düşmana saldırdılar ve büyük kahramanlıklar gösterdiler. Moğol emîrleri ve bahadırları onların cesaretleri ve kararlılıkları karşısında hayrette kaldılar" [673] derken başka bir yerde de "Emîr Sinânü'd-dîn ile İstankus, durumu öğrendikleri zaman hemen harekete geçerek sabaha kadar kan içen kılıcın ateşinin alevini göklere, dumanını Balık Burcuna çıkardılar"[674] ifadelerine yer vermiştir. Bu durum, ücretli askerlerin ordu ve askerî teşkilât içerisindeki mevkilerinin her geçen gün artmış olduğunun bir göstergesidir.

Kaynakların Kösedağ Savaşı (1243) münasebetiyle verdiği bilgiler de Türkiye Selçuklu ordusuna ücretli asker celbi ve bu askerlerin ordu

---

[672] İbn Bîbî, s.517.
[673] İbn Bîbî, s.514.
[674] İbn Bîbî, s.515.

içerisindeki mevkileri hakkında önemli malumat içermektedir. Ancak bu konuya geçmeden önce bir hususu açıklamak istiyoruz.

Bazı araştırmacılar II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev döneminde başta Franklar olmak üzere yabancı askerlerin ve Hıristiyan kökenli bazı devlet adamının ön plana çıkmasında Sultan'ın aslen bir Hıristiyan olan annesi ile şehzadeliği döneminde sözlenip, tahta oturduktan kısa bir süre sonra evlendiği Gürcü melikesinin etkisi üzerinde durmuşlardır.[675] Gerçekten de Alâü'd-dîn Keykubâd'ın büyük oğlu olan II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in annesi, Alâ'iye hâkimi Kir Vart (Kirfard)'ın kızı olup sonradan İslâmiyet'i kabul ederek Mâhperi Hatun adını almıştır. Esasen Alâü'd-dîn Keykubâd onunla evlenirken "dinine dokunmayacağı" konusunda vaatte bulunmuş ve bu vaadine uygun hareket ederek Melike'ye İslâmiyet'i kabul etmesi konusunda herhangi bir baskı yapmamıştır. II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in İstanbul Lâtin İmparatoru Baudouin'e yazdığı mektupta "annesinin Hıristiyan olduğunu ve babasının yani Alâü'd-dîn Keykubâd'ın ölümüne kadar dinini muhafaza ettiğini" açıkça belirtmiştir. Bununla beraber Türk sarayında ve kuvvetli İslâm tersiri altında yaşayan Hatun, bir müddet sonra İslâmiyet'i kabul etmiş, dindarlığı ve hayır işlerine düşkünlüğü ile de tanınır olmuştur[676].

---

[675] Ortaçağ tarihinde bu tür siyasî evliliklerin çok tabii olduğuna işaret eden Cahen, şunları söylemektedir: "… Sultanların ailelerinin üyeleri arasında çok sayıda Hıristiyan kadın ve erkek bulunabiliyordu. Keyhüsrev I ve Keyhüsrev II'nin anneleri Grekti. Keyhüsrev II'nin iki, hatta üç oğlunun anneleri de Hıristiyandı. Bu kadınlardan birinin, bir Gürcü prensesinin, daha sonra Muinüddin Süleyman Pervâne ile evlendiği ve Müslümanlığa geçtiği doğrudur. Fakat genellikle böyle bir zorunluluk yoktu ve hatta tersini bile gösteren durumlar olmuştur. Genç Keykâvus II'nin Hıristiyan dayılarının hatta Mihael Palaeologus'un bile, ne kadar etkisinde kalmış olduğu bilinmektedir. Sultanların Hıristiyan eşleri arasında yalnız Ermenilerle karşılaşmıyoruz. Çünkü Ermenilerin bir siyasal gücü yoktu. Oysa Kostantinopolis'deki Latin İmparatoru'nun akrabası bir Fransız kadını bile bu listede görülmektedir. Sultanlar, belki ölçülülüklerinden, belki de kişisel çıkarları yönünden, Hıristiyan uyruklarını, onların dinsel özgürlüklerini tehdit etmeye kalkışan herkese karşı savunmuşlardır." (Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, 204-205.)

[676] İslâmiyet'i kabul ettikten sonra birçok mühim hayrat ve âbideler bırakan Mâhperi Hatun'un Kayseri'de 635 (1238) senesinde inşa olunmuş cami, medrese ve türbesinden müteşekkil nefis bir külliyesi mevcud olup Selçuklu âbidelerinin en güzel ve mühimlerinden biridir. Mâhperi Hatun'un camiinden başka türbesindeki kitabesi de onun dinî yapısı ile hayırseverliğini zikrederken Gıyâsü'd-

Alâü'd-dîn Keykubâd'ın veliahd tayin ettiği küçük oğlu İzzü'd-dîn Kılıç Arslan'ın annesi ise Eyyûbî Sultanı el-Melikü'l-Âdil'in kızı, el-Melikü'l-Eşref'in ise hemşiresi olan Gâziye Hatun'dur.[677] Esasen kaynaklarda şehzadelerin birinin Hıristiyan bir Rum kızından, diğerinin ise Müslüman Eyyûbî melikesinden olmasının ne Alâü'd-dîn Keykubâd'ın İzzü'd-dîn Kılıç Arslan'ı veliahd tayin etmesinde ne de bir kısım devlet adamının II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'e meylederek onu bir tertiple tahta oturtmalarında etkili olduğuna dair herhangi bir bilgi, hatta ima bile yoktur. Ancak meseleye Franklar açısından bakıldığında, bunların Hıristiyan bir anneden doğan Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'i desteklemelerinin tabii olduğu düşünülebilir. Frankların Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'i desteklemelerinin, sonucu ne kadar etkilediği şüpheli olmakla beraber, Frankların destekledikleri şehzadenin tahta oturmasını müteakip itibar ve mevkilerini artırmış oldukları söylenebilir.

II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in şehzadeliği döneminde sözlenip tahta çıktıktan kısa bir süre sonra evlendiği Gürcü prensese gelince: Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde Melikü'l-Ümerâ Kemaleddin Kâmyâr kumandasındaki Selçuklu ordusu Gürcistan üzerine yürümüş (1232) ve Selçuklu ordusunun

---

dîn Keyhüsrev'in anası olduğunu ve oğlundan sonra öldüğünü de belirtir. Halil Edhem'in verdiği bilgiye göre Mâhperi Hatun'un Selçuklu usûlünde, yani sanduka şeklinde beyaz mermerden yapılan mezarının üzerinde süslemeler olmayıp, çok sadedir. Üst bölümün bir yanında güzel bir sülüs yazı ile Âyetü'l-Kürsî ve diğer yanında da "Bu kabir, Keykubâd oğlu, dünya ve dinin koruyucusu merhum [şehîd] Sultan Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in annesi, namuslu, saadetli, şehide, takva sahibi, ibadet ehli, dindar, mücadeleci, korunmuş, [günahsız], adalet sahibi, dünyada kadınların sultanı, iffetli, temiz, çağının Meryem'i, zamanının Hatice'si, maruf dost, binlerce mal sadaka veren, din ve dünyanın yüzakı, hanım (kadın) hanımefendi, Mâhperi Hatun'undur" ibaresi yazılıdır. Bu ibarede yer alan es-sitt (hanım), es-sahibe (dost), el melike (sultan), safvetü'd-dünya ve'd-dîn (dinin ve dünyanın yüzakı) gibi lakaplar ile unvanlar, Selçuklu döneminde kadınlara verilen en yüce lakap ve unvanlardır (Halil Edhem (Eldem), Kayseriyye Şehri, (Haz. Kemal Göde), Ankara 1982, s.90-93.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.403.).

[677] Moğol istilası karşısında ittifak tesis etmek isteyen Alâü'd-dîn Keykubâd, Eyyûbîlerle iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. el-Melikü'l-Âdil'in kızı, el-Melikü'l-Eşref'in ise hemşiresi olan Gâziye Hatun ile evlenmesi de bu amaca hizmet etmekteydi (İbn Bîbî, s.295 vd.; Ebu'l-Ferec, II, s.505.; İbn Kesîr, XIII, s.146.; Müneccimbaşı, s.45.; en-Nüveyrî, XXIX, s.137.; ed-Devâdârî, VII, s.279.; Cenâbî, s.18.). Ancak Sultan II. Gıyâseddin Keyhüsrev, tahta çıktıktan bir süre sonra babasının veliahd olarak atadığı üvey kardeşleri İzzü'd-dîn Kılıç Arslan ve Rüknü'd-dîn'i ve bu iki şehzadenin annesi olan Eyyûbî hükümdarının kızı Gâziye Hatun'u yay kirişi ile boğdurmak suretiyle idam ettirmiştir (İbn Bîbî, s.472.)

hızlı ilerleyişi karşısında Abhaz (Gürcü) Melikesi Rosudan sulh teklifinde bulunmak zorunda kalmıştı.[678] Kraliçe, sulh teklifinde iki devlet arasındaki dostluk ve yakınlığı evlilik bağıyla daha da kuvvetlendirmek, bunun için de "Selçuk sulbünden ve David neslinden"[679] gelen güzel kızı Thamara'yı o dönemde Erzincan meliki bulunan şehzade Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'le evlendirmek düşüncesinde olduğunu beyan etmişti.[680]

Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in tahta oturmasından kısa bir süre sonra bu evlilik gerçekleşti. Ancak diğer Türkiye Selçuklu Sultanlarının Hıristiyan melikelerle yaptıkları evliliklerde olduğu gibi bu evlilikte de Thamara'nın din değiştirmesi şart koşulmamıştı. Bunun için Thamara Konya sarayına gelirken yanında papazı, mukaddes eşyası, hizmetçileri hatta Gürcü (Aznavur) begleri de bulunuyordu.[681] Prensesle gelenler arasında Kraliçe Rosudan'ın Gürcü tahtına kendi oğlunu oturtmak için ülkeden uzaklaştırmak isteği kardeşi David de vardı. Gıyâseddin Keyhüsrev'in çok düşkün olduğu Thamara[682], Selçuklu

---

[678] Bu sefer hakkında geniş bilgi için bkz., Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.374-376.; Uyumaz, a.g.e., s.67-70.

[679] Kraliçe Rosudan, vaktiyle Erzurum'da hüküm süren Selçuklu meliki Mugîsü'd-dîn Tuğrul Şah'ın oğlu ile evlenmiş (1223) ve Prenses Thamara bu evlilikten olmuştu (Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s.40). Kraliçe'nin kızı için "Selçuk sulbünden ve David neslinden" demekle, Thamara'nın baba tarafından Selçuklu hükümdarlarının, anne tarafından ise Gürcü Kralı David'in soyundan geldiğini vurgulamıştır (İbn Bîbî, s.423.)

[680] Rosudan'ın annesi Thamara da Saltuklu şehzadesi Muzafferü'd-dîn ile evlenmiş, ancak bu Saltuklu şehzadesi bir müddet sonra karısından ayrılarak Erzurum'a dönmüştü (Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s.35-36.). Thamara'nın kızı kıraliçe Rosudan da Mugîsü'd-dîn (Gıyâsü'd-dîn) Tuğrul Şah'ın oğluna tâlib olmuştu. Tuğrul Şah'ın oğlu, Gürcistan Kraliçesi'nin naibi olmak düşüncesiyle teklife olumlu yaklaştı. Gürcülerin, Hıristiyan bir ülkede Müslüman bir naibin olamayacağı gerekçesiyle ileri sürdükleri din değiştirme yanihıristiyan olma şartını bile kabul etti ve bu evlilik 1223 (620) yılında gerçekleşti (Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.376, 414-415.). Bazı kaynaklar Müslüman hükümdarlar arasında yüksek bir mevkii olan Selçuklu hanedanından bir şehzadenin, kral naibi olmak ve Gürcistan hâkimiyetini elde etmek gayesiyle bile olsa Hıristiyanlığı kabul etmesine "benzeri işitilmedik garib bir hâdise" olarak kaydetmişlerdir (İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s.376-377.)

[681] İbn Bîbî, s.485.

[682] Osman Turan'a göre Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev Gürcü prensesle evlendikten sonra kendisini tamamıyla eğlence ve sefahat hayatına vermiş, bastırdığı paralar üzerinde kendisini arslan ve zevcesini de onun üstünde kadın yüzlü doğan bir güneş resmi ile tasvir ettirmiştir (Söz konusu

Türkiyesi'nde Gürcü Hatun adı ile tanınmış ve bir müddet sonra İslâmiyet'i kabul etmişti.[683]

Osman Turan bu evlilikten sonra Selçuklu merkez ordusunda Gürcü askerlerinin ehemmiyetinin arttığını söyledikten sonra, Gürcüoğlu Zahîrüd-dîn (Zahîrüd-devle)'yi buna delil olarak göstermektedir[684]. Bununla beraber Gürcüoğlu Zahîrüd-devle'nin ismine ilk defa II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in tahta oturması sırasında tesadüf edildiği düşünülecek olursa, söz konusu emîrin, Sultan'ın Gürcü prensesle evliliğinden daha önce Türkiye Selçuklu hizmetine girmiş olduğu anlaşılır. Üstelik Gürcü Hatun'la Konya'ya geldiği söylenen Gürcü begleri ve David'in Selçuklu sarayındaki durumu veya bunlardan herhangi birinin devlet kademesine yerleştirildiği hakkında da bilgilerimiz birkaç muahhar rivâyetten ibarettir[685]. Dolayısıyla Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in Hıristiyan kökenli annesi ve eşinin, Türkiye Selçuklu ordusundaki yabancı ücretli askerler (Franklar ve Gürcüler) veya bunların emîrlerinin itibar kazanmalarında büyük ölçüde etkili oldukları söylenez. Bununla beraber gerek bu hatunların saraydaki konumları gerekse Sultan nazarındaki itibarları, Hıristiyan kökenlilere ilginin artmasını dolaylı bir şekilde etkilemiş olabilir. Ancak meseleye bu açıdan yaklaşılması halinde bile söylenebilecekler tahminden öteye gidememektedir. Ayrıca Türkiye Selçuklu

---

sikkeler için bkz., İsmail Galib, **Takvîm-i Meskûkât-i Selçûkiyye**, s.43-57.; Cenâbî, s.22.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.415.).

[683] Gürcü kaynakları, prensesin İslâmiyet'i Sultan'ın zorlamasıyla kabul ettiğini kaydetmişlerdir. Ancak Keyhüsrev'in İstanbul Lâtin İmparatoru'na yazdığı mektup ve Gürcü hatunun âlim ve dervişlerle, özellikle Mevlânâ Celâlü'd-dîn Rûmî ile dostane münasebetlerde bulunması bu cebrî din değiştirme rivayetini zayıflatmaktadır (Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.415-416 n)

[684] Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.416.

[685] Bazı muahhar Arap kaynaklarında (Aynî ve Nüveyrî) Sultan'ın kayın biraderini ve Hıristiyan Gürcü beglerinden bazılarını kumandan olarak tayin etmesinin Selçuklu begleri arasında huzursuzluk meydana getirdiği kaydedilmişse de ne İbn Bîbî'de ne de diğer muasır kaynaklarda böyle bir kayda rastlanmamaktadır (Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.416 n.). Söz konusu müelliflerin, I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in kayınpederi Mavrozomes'in beglerbegi makamına getirilmesi ile bu hadiseyi karıştırmış olmaları muhtemeldir. Ya da kumandan tayin edilen Gürcü begleri ifadesiyle Zahîrü'd-dîn (Zahîrü'd-devle)'i kasdetmişlerdir ki bunun da daha önceden Selçuklu hizmetine girdiği yukarıda belirtilmişti.

Sultanlarının II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'den önce de Hıristiyan kadınlarla evlendikleri, zaman zaman orduda Hıristiyan kökenli devlet adamlarına rastlandığı, hatta bunlar arasında Mavrozomes gibi beglerbegi makamına kadar yükselenlerin olduğu malumdur.

Kösedağ Savaşı'nda Türkiye Selçuklu ordusunda bulunan ücretli askerlere gelince: İbn Bîbî'nin kaydına göre Sultan II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev, devlet erkânı ve ülkenin ileri gelenleriyle yaptığı görüşme (bâr-ı hâss) sırasında Moğol tehlikesi karşısında yapılması gerekenler hakkında onların fikirlerini sormuş, yapılan müzakereler sonunda şu hususlarda mutâbakata varılmıştı:

"Müslüman ve Hıristiyan (zünnâr dâr) meliklerin gönüllerini almalı; onlara, mevkilerine göre isteklerini yerine getirecek menşurlar ve fermânlar gönderilmeli. Bu konuda ilk elçi Melik Gazi'ye (Şihabü'd-dîn Gazi) gönderilmeli. Meyyâfârıkîn bölgesini ele geçirmek üzere yapılan seferden dolayı özür dilenerek Sultan'ın kabul edebileceği bir meblağ ondan esirgenmemeli. Ayrıca Ahlat ülkesi (mülk) kardeşi Eşref'den alınarak Melik Gazi'ye verilmeli. Gönderilecek malla, adam (ricâl) tutması ve kullarınızın arasına katılması için hiç vakit geçirilmeden ona bir tevki gönderilmeli.

O bölgelerde bulunan yiğitlerin altın ve gümüşle kendi tarafına çekmek, savaşçı ve tecrübeli 20.000 askeri saltanatın taraftarı yapmak için Melikü'l-ümerâ Şemsü'd-dîn Isfahanî Suriye tarafına gönderilmeli.

Sis (Kozan) Meliki'ne Erakliye'yi ıktâ' yoluyla vermek ve başka vaadlerde bulunmak suretiyle, "sipâh-ı ma'hûd" dışında Frank askerler ile[686] vakit geçirmeden Sultan'ın hizmetine (be hidmet-i dehliz-i hümâyûn)

---

[686] (… با لشكر فرنك بيرون سپاه معهود…) İbn Bîbî, s.519.

gelmesini istemeli ve hep birlikte düşmana saldırmak için onlara başka hazineler de vermeli."[687]

Bu tedbirler herkesçe uygun görülmüş ve hemen 10.000 dinar Alâü'd-dîn altınını (sikke-i Alâ'iye), 100.000 dirhem gümüş (aded) ve Ahlat'ın mülkiyet menşuru Melik Gazi'ye; 100.000 dinar ve milyonlarca gümüş para (dirhem) ile Sâhib Şemsü'd-dîn Suriye'ye ve başka bir hazine de Sis (Kozan)'e gönderilmiştir.[688]

Görüldüğü üzere Moğol tehlikesinin ciddiyetinin farkında olan Sultan ve devlet erkânı, Moğollara karşı mümkün olduğu kadar büyük bir kuvvet hazırlamak düşüncesinde birleşmişler ve bunun için hiçbir masraftan kaçınmamışlardır. Burada dikkat çeken ilk husus, ücretli asker toplanması için bir yandan tâbi Müslüman ve Hıristiyan emîrlerin diğer yandan da Melikü'l-ümerâ Şemsü'd-dîn Isfahanî'nin görevlendirilmeleri ve bunun için her birine önemli miktarda para tahsis edilmesidir. Metinde sadece Melik Gazi ve Sis (Kozan) Meliki'nin ismi geçmekle beraber bu uygulamaya diğer tâbi emîrlerin de dâhil edilmiş olması muhtemeldir. Ancak bunu teyit edecek herhangi bir kaydın bulunmaması kesin bir şey söylemeye imkân vermemektedir.[689]

---

[687] İbn Bîbî, s.518-519.

[688] Bütün elçilerin götürdüğü mesaj şuydu: "Eğer düşmanın saldırıya geçmediği ve idarenin elimizde bulunduğu şu sırada ihmal davranır, birbirimize duyduğumuz eski faydasız bir kin yüzünden işi ağırdan alırsak, yarın Allah korusun, iş işten geçip devletin yıkıldığı, düşmanın üstün geldiği ve talihin gözünün şaşılaştığı sırada dudak ısırmanın ve el ovuşturmanın bir faydası olmaz. Pişmanlık ve ah vahtan başka yapılacak bir şey kalmaz. Şurasını unutmayın ki bizim devletimize bir felaket gelmesi durumunda hiç vakit geçirmeden sizleri de düşkünlük ve sefalet çukuruna atarlar. Büyüklük ve huzur, düşkünlük ve perişanlığa dönüşür. Üzüntü ve hüsran içinde 'Dünyada işlediğimiz büyük kusurlardan dolayı yazıklar olsun bize' âyetinden (Kur'an-ı Kerim 34/9) başka bir şey okumazsınız." (İbn Bîbî, s.519.)

[689] Vasiliev, Moğol tehlikesi karşısında Anadolu'daki büyük üç devletin yani Türkiye Selçuklu Devleti, İznik Rum İmparatorluğu ve Trabzon Rum İmparatorluğu'nun ortak hareket ettiğini ve Moğollarla savaşan Selçuklu ordusunda Trabzon Rum İmparatorluğu kuvvetlerinin de bulunduğunu söylemektedir. (Vasiliev, a.g.e., II, s.531.). Aynı şekilde Moğol harekâtı karşısında Türkiye Selçuklu Devleti ile 1243 yılında bir ittifak antlaşması yapan İznik Rum İmparatorluğu'nun (Ostrogorsky, a.g.e.,

Tâbi melikler, Sultan'ın emri gereği asker toplamakla meşgul olurken, Sâhib Şemsü'd-dîn de Suriye'de "ülkenin yiğitlerinden fakir olanlarının burnuna zenginlik kokusunu ulaştırmıştır." Ayrıca uc memleketlerinden gelen kusâdlar da "isteklerin elde edildiği, amaca ulaşıldığı, cünûd ve cüyûş toplandığı" haberini vermişlerdir ki[690] uclardan toplanan asker içerisinde daha önceki kayıtlarda da rastladığımız ücretli Türkmenlerin olduğu muhakkaktır.

İbn Bîbî, hazırlıkların devam ettiği sırada Sultan'ın "hepsi kıştan beri hazırlanmış olan "asâkir-i kadîm" (ıktâ' askerleri) dışında Sürmarî (Sermarî)[691], Gencevî, Gürcî, Ucî, Frank, Kaymerî[692] ve Kıpçak ücretli askerlerinden (cerâ hor) oluşan 70.000 süvari, çocukları, seçkin adamları ve hiçbir zaman yanından ayırmadığı haremiyle birlikte Mahrûse-i Sivas'a hareket ettiğini" haber vermekte ve burada bir süre uc askerlerinin (asâkir-i Etrâk), Melik Gazi, Sâhib Şemsü'd-dîn ve Sis hükümdarının gelmelerini beklediğini kaydetmektedir. Buna göre Sultan'ın Sivas'a hareket ettiği sırada mevcut bulunan 70.000 kişilik orduya henüz uc askerleri, Melik Gazi, Sâhib Şemsü'd-dîn ve Sis hükümdarının katılmamış olmasına rağmen, orduda "asâkir-i kadîm" yani ıktâ'lı askerlerin dışında Sürmarî (Sermarî), Gencevî, Gürcî, Ucî, Frank, Kaymerî ve Kıpçak ücretli askerleri bulunmaktadır.[693]

---

s.406.) da söz konusu antlaşma gereği Kösedağ Savaşı öncesinde Selçuklu ordusuna asker gönderdiklerini iddia eden Bizans tarihçileri bulunmaktadır. Ancak muasır kaynaklarda bunu doğrulacak herhangi bir bilgi bulunmamaktadır (Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.432 n.).

[690] İbn Bîbî, s.519

[691] Sürmarî (Sermarî) tabirinin günümüzde Sürmeli denilen ve Iğdır'a bağlı bir yerleşim birimi olan Sürmariye (Semariye) ile alakalı olması dolayısıyla, bu bölgeden gelen Türkmenlere bu adın verildiği tahmin edilebilir (Bombaci, s.356., Polat, a.g.m., s.42). Sürmariye, kalesiyle meşhur olup birçok kaynakta adı geçmektedir (Bkz., el-Hüseynî, s.24, 91.; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.50.); İbnü'l-Ezrak, **Târîhu Meyyâfârıkîn ve Âmid**, (Türkçe terc., s.116, 140).; Brosset, s.369, 383.; en-Nüveyrî, XXVI., s.368.; en-Nesevî, s.72, 75-77, 114-115, 129 ve muhtelif yerler.; **Anonim Selçuknâme**, s.47. (Türkçe terc., s.30.).; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, **Nuzhetü'l-Kulûb**, s.90.)

[692] Suriye'de bulunan "Halebli" Türkmenler'e bu isim veriliyordu (Bombaci, Polat, aynı yerler.)

[693] İbn Bîbî, s.519.

Ebu'l-Ferec'in de Haleblilerden, Rumlardan, Franklardan ve Maaddîlerden[694] oluştuğunu söylediği bu ücretli askerlerin [695] kısa sürede toplanması ve "asâkir-i kadîm"le aynı zamanda orduya katılmış olmalarına bakılırsa, bu farklı etnik kökenlere mensup ücretli askerlerin Türkiye Selçuklu Devleti sınırları içinden ve merkezî bölgelerden celb edilmiş olabileceği söylenebilir.

Sultan, Sivas'ta bir yandan orduya katılacak kuvvetleri beklerken diğer yandan da çevgân oynamak, avlanmak, yeyip içmekle vakit geçirmiş, bu arada her gün askerleri denetlemek, savaş araç ve gereçlerini düzenlemekle meşgul olmuştur. Ancak bu süre zarfında Nâsihü'd-dîn Fârisî kumandasındaki 2000 kişilik Haleb askeri dışında etraf memleketlerden çağrılan kuvvetlerin gelmemesi, bazı devlet ricalinin sabrını tüketmiştir. Bazı devlet ricali Moğollara karşı Sivas'ta bir savunma hattı oluşturmayı teklif etseler de bu teklif Sultan tarafından kabul edilmemiş [696] ve Sivas'taki katılımlarla sayısı artan [697] Türkiye Selçuklu ordusu Kösedağ'ın yolu tutmuştur.[698]

---

[694] Ebu'l-Ferec tarihinde sıkça geçen Maadlılar, Maad oğulları veya Maaddîler tabirinin, göçebe Arap kabileleri, Bedevîler (Ma'daye) için kullanıldığı anlaşılmaktadır (Ebu'l-Ferec, I, s.281, 288, 290, 301 306 ve muhtelif yerler.; Bombaci, s.356.)

[695] Ebu'l-Ferec, bu askerlerin altın mukabilinde toplanan kiralık asker olduklarını açık bir şekilde zikretmiştir (Ebu'l-Ferec, II, s.541.). Aynı müellif, **Tarihu Muhtasari'd-Düvel**'de de "kendi askeri dışında Rum, Frank, Gürcü, Ermeni ve Araplardan oluşan ordu" demektedir. (s.19.).

[696] Bu sırada casuslar ve muhbirler (cevâsis u munhiyân) aracılığıyla Baycu Noyan'ın Horasan, Irak, Fars ve Kirman beldelerinden topladığı çekirge ve karınca sürüsü gibi kalabalık ordusuyla süratle gelmekte olduğu haberi ulaşmıştır. Bu haber üzerine yardım birliklerinin gecikmesini göz önünde bulunduran tecrübeli devlet büyükleri, Sivas'ın her türlü araç ve gereçle dolu bir şehir olduğuna işaret ederek yardım kuvvetlerini beklemek bahanesiyle burada kalıp şehrin tahkim edilmesini tavsiye etmişlerdir. Onlara göre Sivas'ta savunmaya geçmek, Melik'ten gelecek 50 bin askerden daha etkili olacaktır. Ancak bu düşünce, İbn Bîbî'nin "ömürlerinde savaş zorluğu görmemiş, felaket acısı tatmamış, çarpışma zahmeti çekmemiş, dert zehri içmemiş, gençliğin verdiği güçle mağrur olan yeni yetmeler" olarak tarif ettiği grubun etkisiyle Sultan tarafından kabul edilmemiştir (İbn Bîbî, s.520.).

[697] Kösedağ Savaşı sırasında Türkiye Selçuklu ordusunun sayısı hakkında farklı rivayetler mevcuttur. İbn Bîbî, Sultan'ın 70.000 süvari ile Sivas'a hareket ettiğini söyledikten sonra burada uc askerleri, 50.000 kişiyle geldiği söylenen Melik Gazi, 3000 kişiyle geldiği söylenen Sis hükümdarı, 20 bin asker toplamak üzere Suriye'ye gönderilen Sâhib Şemsü'd-dîn ve 2000 kişilik bir kuvvetle Türkiye Selçuklu ordusuna katılacak olan Nâsihü'd-dîn Fârisî'nin beklediğini, Nâsihü'd-dîn Fârisî'nin 2000 kişilik kuvvetinin gelmesinden sonra daha fazla beklenmeyerek Kösedağ'a doğru yola çıkıldığını

İbn Bîbî'nin verdiği bilgiye göre ordu Kösadağ'a vardığı zaman geniş otlaklar, bol sular ve sağlam mevziler bulmuş ve hiçbir taraftan yabancı askerlerin bargâha yol bulamayacağı bir yere yerleşmiştir. Bu müstahkem mevkide gelecek yardım beklenirken Baycu Noyan'ın, aralarında Ermeni ve Gürcü birliklerinin de bulunduğu 40.000 süvariyle Erzincan'ın Akşehir ovasına vardığı haberi ulaşmıştır.[699] Bu haber, Moğollarla bir an evvel harbe girmek isteyen tecrübesiz devlet ricali -ki İbn Bîbî'nin ifadesiyle onlar Hâssü'l-hâss-ı Sultan idiler- arasında sevince sebep olurken, "bilge emîrler ve tecrübeli büyükler" bir kez daha aceleci davranılmaması konusunda Sultan'ı uyarmak mecburiyetini hissetmişlerdir. Sâhib Mühezzibü'd-dîn Ali ve daha önce Türkiye Selçuklu ordusundaki ücretli askerlerin kumandanı olarak kendisinden bahsettiğimiz, fakat şimdi "beglerbegi" mansıbıyla karşımıza çıkan Gürcüoğlu Zahîrü'd-dîn, Sultan'ın huzuruna çıkarak "Boş hayallerle kendimizi tehlikeye atmamız, askeri yok yere zahmete ve sıkıntıya sokmamız yakışık almaz. Yerleştiğimiz bu mevzi, düşman baskınından hiçbir endişe duyulmayacak bir yerdir. Mevzilerin sağlamlığı, geçilmezliği, hayvanlar için

---

kaydetmektedir. Ancak kaydın devamında "ordunun dışındaki bir ordudan 80.000 savaşçı" ifadesi bulunmaktadır ki bu kayıttan (…هشتاد هزار عنان مردان کارزار از سباهی بیرون سباهی… İbn Bîbî, s.521.) Sultan'la beraber Sivas'a gelen 70.000 kişilik ordu dışında 80.000 savaşçının daha toplanmış olduğu ve her iki ordunun beraberce Kösedağ'a hareket ettiği anlamı çıkmaktadır. Bu durumda İbn Bîbî'ye nazaran Türkiye Selçuklu ordusunun sayısı 150.000'e ulaşmaktadır. Bunun dışında **Anonim Selçuknâme** 100.000 (s.48.; Türkçe terc., s.32.), Aknerli Grigor, 160.000 (s.16.), Rubruck ise -yanında bulunanlardan duyduğuna göre- 200.000 atlı olduğunu söylemektedir (**William of Rubruck, The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World**, s.276.).

[698] İbn Bîbî, s.521-522. (Kösedağ, Zara-Suşehri arasında bir dağ olup bugün de aynı adı taşımaktadır. Selçuklu ordusunun bu dağın kuzey eteğinde Kelkit Çayı'na yakın bir düzlükte dağa yaslanarak ordugâh kurduğu anlaşılıyor (Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 433 n.). Kirakos Selçuklu ordugâhı olarak Erzincan yakınlarında Ch'man-Katuk (Çimen- Gedük) adı verilen köyü gösterirken (Kirakos, s.244.), Aknerli Grigor da savaşın Erzurum-Erzincan arasındaki bir ovada meydana geldiğini söylemektedir (s.16.).

[699] Moğol ordusunun sayısıyla ilgili farklı rivayetler mevcuttur. Simon de Saint Quentin ise öncü olarak 40.000 askerin gönderildiğini, bu rakamın ordunun her onluğundan üç kişinin alınmasıyla meydana geldiğini söyler ki buna göre Moğol ordusunun toplam sayısı müellife göre 120.000 kişidir (Simon de Saint Quentin, s.58.). Hetum, 30.000 rakamını verirken (Hetum, s.39.), Rubruck -yine yanında bulunanlardan duyduğu kadarıyla- 10.000'den fazla olmadığını söylemektedir (Rubruck, s.276.).

otun bolluğu, böyle durumlarda çok büyük ve bulunmaz bir avantajdır. Her ne kadar imkânsız olsa da onların geçidi (derbend) aşmaları durumunda da askerlerimiz rahatlıkla karşı koyabilir. İş, istenildiği şekilde sonuçlanır. Ayrıca Sis hükümdarının da 3000 Ermeni ve Frank süvariyle iki gün sonra bize katılacağı haberini aldık. Onların fazla kişiyle bize katılmaları bizim için büyük destek olur" demişlerdir.[700]

İbn Bîbî'nin bu kaydında bizim için en önemli husus, Gürcüoğlu Zahîrü'd-dîn'in beglerbegi olarak zikredilmesidir. Ancak müellifin buradaki beglerbegi unvanını, adı geçenin dîvân beglerbegligi mi, yoksa bu muharebe dolayısıyla diğer kaynaklar tarafından da teyit edildiği üzere ordunun kumandanlığını (sipâhsalâr)[701] yapmış olması münasebetiyle mi kullandığı açık bir şekilde anlaşılamamaktadır.

Sâhib Mühezzibü'd-dîn Ali ve Gürcüoğlu Zahîrü'd-dîn'in bu sözleri fayda etmemiştir. Hatta Muzafferü'd-dîn oğlu (Nizâmü'd-dîn Suhrâb), doğrudan doğruya Gürcüoğlu Zahîrü'd-dîn'i hedef alarak "Şüphesiz Hıristiyan korkak olur. O milletine fazla önem veriyor.[702] Sâhib olduğu bu kadar askerle Sultan Sis hükümdarını niye beklesin? Cihan padişahı lütfedip seçeceğim 1000 Frank süvariyi emrime vererek beni Moğolların üzerine gönderirse, Yüce Allah'ın izniyle Moğolları yenip dağıtırım" deyince Zahîrü'd-dîn söz almış ve şunları söylemiştir: "Ülkenin ve devletin bir saç teline asılı, düşman kılıcının çekili olduğu bir durumda kıçının kokusu dünyayı rahatsız eden,

---

[700] İbn Bîbî, s.522.

[701] **Anonim Selçuknâme**'de "sipâhsalâr" olarak kaydedilmiştir. **Anonim Selçuknâme**, s.48. (Türkçe terc., s.32.).

[702] Osman Turan'ın da belirttiği gibi Muzafferü'd-dîn oğlu'nun, buradaki sözleriyle Gürcüoğlu Zahîrü'd-dîn'in Moğol ordusunda mevcut olduğunu bildiğimiz Gürcü ve Ermeni birliklerinden korktuğunu ima etmektedir. (Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.436.) Ancak bu cümleden hemen sonra gelen "Sâhib olduğu bu kadar askerle Sultan Sis hükümdarını niye beklesin?" ifadesine bakılırsa, Muzafferü'd-dîn oğlu'nun, Kilikya Ermeni Krallığı'nın göndereceği Ermeni ve Franklardan oluşan 3000 kişilik kuvvetin beklenmesi konusundaki ısrarı nedeniyle bu ithamda bulunmuş olması da muhtemeldir.

sonuçları, Allah saklasın, Suriye ve Rum ülkelerinin felaketine sebep olabilecek böyle bir sözü özellikle cihan padişahının huzurunda sarf etmek yakışık almaz. Bu sözün ve davranışın etkisini sadaka vermek ve tövbe etmekle savuşturmak, insanî tedbirlerle birlikte niyâz ve yakarışı Rabbânî takdirin bârgâhına göndermek, ezelî hükmün bir engeli ve karşı koyması olmasa bile Yüce Allah, Kur'an-ı Kerim'inde muhaliflerin ve düşmanların yenilmesi konusunda Peygamberlerin Efendisine, 'İş hakkında onlara danış, fakat karar verdin mi Allah'a güven' (Kur'an-ı Kerim, 3/159) şeklindeki buyruğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Kur'an hükümlerine uymak, Müslümanlar için elzemdir. Şurası bir gerçektir ki, ben Yüce Allah'tan korktuğum için korkağım. Şu anda doğru görüşe ve sağlam mantığa itibar edilmezse, yarın -Allah korusun- ülkenin yıkımı ve halkın perişan olması durumu ortaya çıkar. Bu fitne karşısında ihmalkâr davranmak, bu olay karşısında kusurlu olmak, insanın kıyamet gününe kadar kötü adla anılmasına ve lanetlenmesine sebep olur."[703]

Görüldüğü üzere Muzafferü'd-dîn oğlu, Gürcüoğlu Zahîrü'd-dîn'i Moğol ordusundaki Gürcü ve Ermeni askerlerden gereksiz yere korkmakla itham etmekte ve kendisinin seçeceği bin Frank askeriyle Moğolları yenebileceğini iddia etmektedir. Gürcüoğlu Zahîrü'd-dîn'in verdiği cevapta kendisinden Hıristiyan olarak bahseden Muzafferü'd-dîn oğlu'nu Kur'an ayetleri ve hadislere atıfta bulunarak uyarması ve görüşlerinin din ve devletin selameti için dikkate alınması gerektiğini vurgulaması ise dikkat çekicidir.[704]

---

[703] İbn Bîbî, s.523.

[704] Osman Turan, Zahîrü'd-dîn'in ithamlar karşısında "Hıristiyan olmakla beraber Allah'a inandığını" söylediğini kaydetmiştir (Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.434). İbn Bîbî Muzafferü'd-dîn oğlu ile Zahîrü'd-dîn arasındaki tartışmanın devamını şu şekilde kaydetmiştir. "O cevap üzerine Muzafferü'd-dîn oğlu, şarabın verdiği aşırı sarhoşluktan ve gençliğin verdiği hiddet ve atılganlıktan küfretmeye başladı. Mühezzibeddin Ali, onu azarlayarak, 'Sen yazıp çizmenin dışında başka ne bilirsin?' dedi. Muzafferü'd-dîn oğlu'nun Sultan'ın huzurunda ettiği küstahlığın şahidi olmalarına rağmen ona müdahale etmeyen devlet büyükleri, 'Alçak uyarılmazsa azar' sözünü söyleyerek şaşkın ve perişan bir halde Sultan'ın huzurundan ayrıldılar. Akşamdan sabaha kadar ülkenin ve devletin

İbn Bîbî'nin verdiği bu bilgilerden Melik Gazi'nin toplam 50.000, Sis (Kozan) hükümdarının ise 3000 kişilik kuvvetle orduya katılmasının beklendiği anlaşılmaktadır. Bu kuvvetlerin ne kadarının tâbi devlet kuvveti ne kadarının ise bu kuvvetler dışında toplanması istenen ücretli asker olduğunu tespit etmek ise mümkün değildir. Ancak Kilikya Ermeni Krallığı'nın Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde yapılan tâbiiyyet antlaşmasına göre 1500, Simon de Saint Quentin'in rivayetine göre 300 "lance"[705] göndermeyi kabul ettiği bilindiğinden söz konusu 3000 askerin aşağı yukarı yarısının "sipâh-ı ma'hûd" geriye kalan diğer yarısının ise ücretli askerler olduğu tahmin edilebilir.

Melik Gazi'nin topladığı 50.000 kişilik kuvvet içerisinde de -metinde belirtilmemiş olmakla beraber- "sipâh-ı ma'hûd"un bulunduğu tahmin edilebilir. Ancak Melik Gazi ile Türkiye Selçuklu Devleti arasında imzalanan tabiiyet antlaşması, dolayısıyla ne kadar asker göndermeyi taahhüt ettiği hakkında bir bilgimiz olmadığından söz konusu 50.000 kişinin ne kadarının ücretli asker ne kadarının ise "sipâh-ı ma'hûd" olduğunu tespit etmek mümkün değildir.

Asker toplamak üzere Haleb bölgesine giden Sâhib Şemsü'd-dîn ise İbn Bîbî'nin ifadesiyle "sayıları hesaba kitaba gelmeyen Hârezmî, Baalbekî[706], Kıpçak ve Kürd'ten meydana gelen bir ordu" meydana getirmiştir. Her birinin 6 aylık erzakını peşin vermiş, onların arasından her bakımdan akıllı ve yetenekli olanlarının savaş araç gereçlerini temin etmiş, mühimmat ve silah hazırlamışsa da muharebeye yetiştirememiştir.[707]

---

elden çıkmakta ve batmakta olduğuna ağlayıp sızlandılar. Sultan ise, eğlence meclisinde yeyip içerek sabahı etti (İbn Bîbî, s.523-524.)

[705] Bir "lance" ortalama beş savaşçıya tekabül etmektedir. "Tâbi Devlet Kuvvetleri" bölümüne bakınız.

[706] Türkçe tercümede "Yadbekî" olarak okunmakla beraber (İbn Bîbî, Türkçe terc., II., 79), bunların Lübnan'daki Baalbek bölgesi ahalisi olması kuvvetle muhtemeldir (Bombaci, a.g.m., s.355-356.; Polat, a.g.m., s.43.)

[707] Sâhib Şemsü'd-dîn hazırlıkları tamamladıktan sonra Rum tarafına hareket etmek üzereyken Selçuklu ordusunun akıbeti duyulmuştu. Bunun üzerine topladığı ordu dağılan Sâhib Şemsü'd-dîn, sarf ettiği para ve malları tekrar toplamaya çalışsa da fazlaca bir şey elde edemedi. Bir süre daha o bölgede kaldıktan sonra önce Malatya'ya daha sonra ise Sultan'ın dergâhına varmak için hareket etti.

Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in, bazı emîrlerin telkiniyle aceleci davrandığı, bu kuvvetlerin gelmesini beklemeden hareket ettiği doğru olmakla beraber, beklenen kuvvetin bir türlü gelmemesi, makul bir sebepten değil söz konusu emîrlerin hadiselerin sonucuna göre hareket etme düşüncesinde olmalarından kaynaklanmıştır. Dolayısıyla Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev aceleci davranmamış olsaydı bile söz konusu kuvvetlerin orduya katılacakları şüphelidir. Nitekim Ebu'l-Ferec, emîrlerin vaat ettikleri yardımı gerçekleştirmeyerek Sultan'a "ihanet" ettiklerini açık bir şekilde belirtmiştir.[708]

Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev, tecrübeli devlet adamlarının fikrine ehemmiyet vermeyerek Moğol ordusuna taarruz kararı vermiştir. Sultan'ı kararından vazgeçirmek için yapılan son uyarılar da netice vermeyince harekete geçilmiştir. [709] Muzafferü'd-dîn oğlu, Gürcüoğlu, Veliyü'd-dîn Pervâne, Nâsihü'd-dîn Fârisî ve diğer sipehdâr ve komutanlar (leşkerkeş) kumandasında Moğol ordusu üzerine yürüyen Türkiye Selçuklu ordusu

---

Bu arada Malatya hâkimi Mübârizü'd-dîn Çavlı da saltanat makamına haberciler (kussâd) göndererek, Sâhib'in ve öteki devlet büyüklerinin gelişini haber verdi ve "Naib'in Kösedağ'a gidişi sırasında, ücretli (cerâ hor) askerlerin gelmesinin gecikmesinden dolayı Sâhib, geç kalmıştır. Bu yüzden padişahın öfkelenip sinirlenmesinden korkmaktadır. Eğer bargâh makamından ona izzet ve ikramda bulunulacağı ve iyi davranılacağı konusunda bir fermân çıkarsa, bu padişahın iyi huylarının ve kullarına iyi davranmasının bir göstergesi olur" diye arz etti. Bunun üzerine Sâhib Şemsü'd-dîn'e vezirlik fermânı ve menşuru gönderildi ve böylece endişesi giderildi (İbn Bîbî, s.538-539.; Suat Bal, a.g.m., s.271-272.)

[708] Ebu'l-Ferec, II, s.541.

[709] Sultan'ın bu hareketi ile İbn Haldûn'un devletin yıkılış devresine ait öngörüsü birebir uyuşmaktadır. İbn Haldûn şunları söylemektedir: "Beşinci devre israf ve saçıp dağıtma çağıdır. Hükümdarlar bu çağda kendilerinden önce hükümet sürenlerin topladıklarını şehvet, arzu ve zevkleri uğrunda dağıtmakla meşgul olurlar, yakınlarına, konuştukları kimselere ve kötü dostlarına, kötü terbiye tesirinde yetişenlere cömertlik göstermekle vakitlerini geçirirler. Onları içinden çıkamayacakları ve idare edemeyecekleri büyük memuriyetlere tayin ederler, büyük ve bilmedikleri işleri onlara havale ederler. Kendi kavimlerinden olan devletin büyük yardımcılarını ve seleflerinin iyiliğini görenleri bu gibi önemli iş ve görevlerden uzaklaştırırlar, onların kalplerini kırarlar ve kendilerine gücendirirler. Bu suretle bu devlet adamlarının yardımından mahrum olurlar ve askere ayrılan masrafları kendi arzu ve şehvetlerine sarf ederler. Hükümdar onlarla temaslarda bulunmadan perde arkasında yaşadığı, onları yoklamadığı ve teftiş etmediği cihetle ordu teşkilâtını da bozarlar. Böylece selefleri tarafından kurulan her şeyi yıkarlar, işte bu devrede devlette ihtiyarlama haleti husule gelir. Devlet, tedavisi kabil olmayan hastalığa tutulur ve bu hastalıktan iyileşmesi imkânsız bir hale gelir, aşağıda devletlerin halleri sırasında anacağımız gibi büsbütün yıkılmaya kadar, bu hastalıktan kurtulmaz, devlet yıkılır. Tanrı vârislerin en hayırlısıdır." (İbn Haldûn, I, s.447.)

(Rûmî), 3000 kadar Frank süvari dışında Şâmî, Rûmî, Gürcî ve Ucî askerlerden oluşuyordu ki bu öncü kuvvetin toplam sayısı 20.000 kadardı.[710]

İbn Bîbî'nin kaydına göre Türkiye Selçuklu kuvvetlerinin "büyük bir cesaretle canlarını hiçe sayarak geyiklerin bile yürüyüp gezinemeyeceği sarp geçitlerden (derbend) yılan gibi aktıklarını" gören Baycu Noyan, "Bunlar kaçmaktan başka bir iş yapamazlar. Bugün kılıcımın altında kelle görüyorum. Onlar dar geçide gelinceye kadar beklemek gerekir. Çünkü aşağıya ininceye kadar yorulurlar. Oradan kaçmaya mecalleri kalmaz" demişti. Gerçekten de öncü askerlerin (leşker-i pişrev) hepsi aşağıya inince, kendi kendilerinin giriş çıkış, iniş tırmanış yolları kapanmıştır. Baycu Noyan, klasik sahte ricat yöntemini uygulamış ve önce üzerlerine saldırdıktan sonra geri çekilmiştir. Selçuklu kuvvetleri, ağır yük altındaki atları yorgun düşünceye kadar canla başla savaşmış ve Moğol ordusunun çekilmesini düşmanın hezimete uğradığı şeklinde algılamışlardır. Ancak Baycu Noyan, Rum askerlerinin kımıldayacak halinin kalmadığını görünce askerlerine geri dönüp ok yağdırmalarını buyurmuş ve kısa zaman içinde Şâmî, Rumî, Frank, Gürcî ve Ucî askerlerinden meydana gelen Türkiye Selçuklu öncülerinin hemen hemen tamamı öldürülmüştür.[711]

Selçuklu ve Moğol kuvvetleri arasında meydana gelen bu muharebe, esasen öncü kuvvetler arasında meydana gelen çarpışmadır. Sultan, devlet ricali ve Selçuklu askerleri korkuya kapılıp Moğol ordusu önünden kaçtıklarından asıl muharebe yapılmadan yenilgi kabul edilmiştir. Hatta

---

[710] İbn Bîbî, 3000 Frank ve Rûmî demektedir ki Rumî ifadesinin Türkiye Selçuklu ordusunu nitelendirdiği daha sonraki kayıtlardan da anlaşılmaktadır. Bunlar içerisinde sadece Nâsihü'd-dîn Fârisî'nin, Haleb'den gelen 2000 kişilik kuvvetle (Şâmî) muharebeye girdiği düşünülecek olursa, Moğollar üzerine gönderilen kuvvetin tamamının 3000 kişi olması beklenemez. Dolayısıyla söz konusu 3000 sayısının sadece Franklar için kullanılmış olması muhtemeldir. Nitekim bazı kaynaklarda bu öncü kuvvetin 20.000 kişi olduğu kaydedilmiştir (Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.435.)

[711] İbn Bîbî, s.525.; Ebu'l-Ferec, **Tarihu Muhtasari'd-Düvel**, s.19.

Selçuklu ordugâhına gelen Moğol ordusu, Selçuklu askerlerini görmeyince bunun bir tuzak olduğu zannıyla iki gün beklemiş, iki gün sonunda Selçuklu ordusunun kaçmış olduğunu anlayınca ordugâha girmişlerdir.[712] Bununla beraber orduya Sâhib Şemsü'd-dîn, Melik Gazi ve Sis hükümdarının topladığı ücretli askerler henüz dâhil olmadığı halde Moğol ordusuyla yapılan ilk muharebede ücretli askerlerin önemli rol oynadığı görülmektedir. Bu ücretli askerler arasında ilk sırada Franklar gelmektedir. Ermeni müverrihi Hetum'a göre Limniatili John ile Bonifacio de Molinis adlı iki Venedikli kumandanın emri altında bulunan bu Franklar (Latinler), Kıbrıs'tan gelmişlerdir.[713] Jean de Joinville de bu bilgiyi teyit etmekte ve bu Franklardan hiç birinin geri dönemediğini söylemektedir[714]. Diğer ücretli askerlerle ilgili ise herhangi bir malumat bulunmamaktadır.

---

[712] Grigor, hadiseyi şu şekilde nakletmektedir: "Ertesi gün, sabah olunca, Tatar, Ermeni ve Gürcü askerleri, Sultan'a karşı yürümek üzere birleştiler. Büyük bir süvari kuvvetiyle Sultan'ın ordusuna doğru yürüdüler. Fakat ordugâha varınca birçok erzak ve eşya ile dolu çadırlardan başka bir şeye rastlayamadılar. Sultan çadırının dış ve içten birçok kıymetli tezyinat eşyasıyla süslü ve kapısında pars, arslan ve kaplan gibi vahşi hayvanların bağlı bulunduğunu gördüler. Sultan, Tatarlara itaat etmek isteyen emîrlerin ittifaksızlığından korkarak geceleyin bütün ordusu ile beraber kaçmıştı. Sultan'ın firar ettiğini gören Tatarlar, bunun bir tuzaktan ibaret olmasından şüphelenerek çadırları bir müfrezenin muhafazası altına koyup ordularının büyük bir kısmı ile Sultan 'ın takibine çıktılar. Fakat onlar kendi memleketlerinin müstahkem mevkilerine varmış olduklarından kimseyi tutamadılar. Tatarlar, Rum Sultanı'nın hakikaten firar etmiş olduğunu öğrenince geri döndüler. Ordunun bütün erzak ve eşyasını, korku içinde kaçarken bırakılmış olan güzel renkli büyük çadırları ele geçirdiler. Ertesi gün büyük bir sevinç içinde Rum memleketine taarruz ettiler." (Aknerli Grigor, s.16-17.; ayrıca bkz., Simon de Saint Quentin, s.58-59.; Ebu'l-Ferec, **Tarihu Muhtasari'd-Düvel**, s.20.)

[713] Hetum, s.39.; Bombaci, 360. (Kilikya Ermeni Krallığı ise ne tâbi devlet statüsü gereği göndermeyi vaat ettiği kuvvetleri ne de Sultan tarafından para gönderilerek celp etmesi istenen Frank ücretli askerleri göndermemiştir. Bu konuda tâbi devlet kuvvetleri bahsinde bilgi verilecektir.)

[714] Müellifin kaydı şu şekildedir: "… Moğollar (Tartars) Sultan'ın pek çok askerini öldürdüler. Bizim askerlerimizden (Serjeants) bazıları da şöhreti Kıbrıs'a kadar ulaşmış olan bu savaşa katılmak ve hemde ganimet (booty) elde etmek hatırına Ermeniye'ye gittiler, ancak onlardan hiçbiri bir daha geri dönmedi (but none of them ever came back again.)." (Jean de Joinville, **The Memoirs of the Lord of Joinville**, (A New English Version Ethel Wedgwood), London 1906., s.62., (Türkçe terc., Bir Haçlının Hatıraları, (Çev: Cüneyt Kanat) Ankara 2002., 84.); Ayrıca bkz., Timoty M. May, "The Mongol Precence and Impact in the Lands of Eastern Mediterranean", **Crusaders, Condottieri and Cannon: Medieval Warfare in Societies Around the Mediterranean**, (Edited by Donald J. Kagay and L. J. Andrew Villalon), Brill 2003., s.134.)

Burada bir hususu açıklığa kavuşturmak gerekir. Bazı araştımacılar, muharebe esnasında sarhoş bir halde sancaklarını (alem) indirerek kaçtığı[715] için savaştan sonra idam edildiği zikredilen Şalva oğlu[716], Gürcüoğlu Zahîrü'd-dîn[717] ve ücretli Frank askerlerinin lideri Fardahla'nın aynı şahıs olduklarını ileri sürmüşlerdir.

İbn Bîbî, "Şalva oğlu" adını sadece Kösedağ Muharebesi sırasında kaçmış olması münasebetiyle zikretmiştir.[718] Bu bilgiyi Aknerli Grigor da doğrulamakla beraber, İbn Bîbî'nin aksine "Şalue oğlu"nun kahramanca savaştığını söylemektedir. Grigor'un eserini Türkçeye tercüme eden Hrand Andreasyan ise yaptığı açıklamada "meşhur bir Gürcü kumandanı olan Şalue'nin, 1225 senesinde Sultan Celâlü'd-dîn'e karşı yapılan muharebede esir düştüğünü ve bilahare öldürüldüğünü, Grigor'un, bunun oğlu olarak zikrettiği zatın tarihte 'Faradevle' olarak geçtiğini" söylemektedir. Andreasyan'a göre 'Faradavle', mağlubiyetten sonra, ihanet töhmetiyle Gıyâsü'd-dîn tarafından idam edilmiştir ki[719], İbn Bîbî bu idamdan bahsetmemektedir.

Birçok araştırmacı, Andreasyan'ın "Şalueoğlu tarihlerde 'Faradavle' olarak kaydedilmiştir" cümlesinden hareketle, İbn Bîbî'nin Türkiye Selçuklu ordusundaki ücretli Frank askerlerinin lideri olarak kaydettiği Fardahla ile Şalva oğlu arasında bağlantı kurarak Şalue oğlu ile Fardahla'nın aynı zat olduğu hükmüne varmışlar ve aslen bir Gürcü olan "Şalue oğlu" ile "Gürcüoğlu" ifadelerinin de aynı anlama geleceği düşüncesiyle Gürcüoğlu Zahîrü'd-dîn'in aynı şahıs olduğunu varsaymışlardır.

---

[715] İbn Bîbî, s.525.

[716] Aknerli Grigor, s.16 n.

[717] **Anonim Selçuknâme**'de "Gürcüoğlu" (s.48. Türkçe terc., s.32.), İbn Bîbî'de "Gürcüoğlu Zahîrüd'd-dîn" (s.464, 506, 522.), "Gürcüoğlu Zahîrüd'd-dîn Şîr" (s.502.), "Gürcüoğlu Zahîrüd'd-devle" (s.510.), "Gürcüoğlu" (s.524) şeklinde kaydedilmiştir.

[718] İbn Bîbî, s.525, 526.

[719] Aknerli Grigor, s.16 n.

Hâlbuki Fardahla ile Gürcüoğlu Zahîrü'd-dîn'in farklı şahıslar olduğu İbn Bîbî'nin kayıtlarından açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim daha önce de belirttiğimiz üzere Fardahla ismi ilk defa I. Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde Kâhta Kuşatması esnasında, Zahîrü'd-dîn ise II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in tahta oturması sırasında geçmektedir. İbn Bîbî, Babaîler İsya'nın bastırılması sırasında Frank ücretli askerlerin lideri Fardahla ve Gürcüoğlu Zahîrü'd-dîn'in isimlerini ayrı ayrı zikretmiştir[720] ki bu kayıt iki şahsın ayrı ayrı kişiler olduğunu açıkça göstermektedir. Fardahla'nın, daha önce bahsettiğimiz Kâhta muhasarası sırasında Leşkerî vilâyetinden gelen ve Fardahlaoğulları olarak tanınan beş kardeşten biri olması kuvvetle muhtemeldir ki bu durumda onun Şalue'nin oğlu olması ihtimali ortadan kalkar.

Bunların yanında Şalva oğlu ile Gürcüoğlu (Zahîrü'd-dîn) arasında kurulan bağlantı da gerçekçi değildir. Zira İbn Bîbî'nin Sultan'ı yanlış bir karar vermemesi için son ana kadar uyarmaya devam eden, bu davranışından ötürü bazı devlet adamları tarafından korkaklıkla itham edilen, gün görmüş, tecrübeli devlet adamı olarak tanıtıp her fırsatta övdüğü Gürcüoğlu (Zahîrü'd-dîn)'nun, savaşa sarhoş olarak katılıp ilk fırsatta kaçan Şalvaoğlu ile aynı şahıs olması beklenemez. Nitekim yukarıda sözünü ettiğimiz Andreasyan da Şalvaoğlu dışında "Gıyâsü'd-dîn ordusunun piştar (öncü) kuvvetinin kumandanı olan ve bu muharebede ölen Dardan Sarvaşidze (Charwachidze) adlı bir Aphaz (Gürcü) prensinden"[721] bahsetmiştir ki bu zatın Gürcüoğlu Zahîrü'd-dîn ile aynı kişi olması muhtemeldir.

Moğol vesayeti dönemine gelince:

---

[720] : (نجم الدين بهرامشاه جاندار و ظهيرالدين شير بسر كرجى و فردخلا ذعيم فرنكان را با فوجى از لشكر در مقدمه فرستاده… "Emîr Necmü'd-dîn Behrâmşâh Cândâr ve Gürcüoğlu Zahîrüd-dîn Şîr ve Za'îm-i Frengân Fardahla'yı askerlerden bir grupla önden gönderdiler"). İbn Bîbî, s.502.

[721] Aknerli Grigor, s.16 n.; Kaymaz, "İdare Mekanizmasının Rolü II", s.43.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Moğolların Selçuklu Ordusunu kontrol altında tuttukları ve kemiyet olarak büyümesine mani oldukları muhakkaktır. Her ne kadar hâssa ordusunun ve ıktâ‘ askerlerinin varlığını devam ettirdiğine dair bazı kayıtlara rastlansa da bunların çok az sayıda ve sadece dâhilî hadiselere müdahale edebilen küçük bir askerî kuvvet mahiyetinde oldukları görülmektedir.

Kösedağ Savaşı'nın hemen öncesinde en parlak dönemlerini yaşayan ücretli askerler de Moğol vesayeti döneminde varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu dönemde ücretli askerlerle ilgili ilk kayda, Türk Ahmed isyanının bastırılması sırasında rastlanır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Kösedağ bozgunu sonrasında Anadolu'nun muhtelif yerlerinde baş gösteren Türkmen hareketlerinden birisi olan bu isyan, uc bölgesinde Sultan Alâü'd-dîn Keykubâd'ın oğlu olduğu iddiasıyla ortaya çıkan Ahmed adlı bir Türkmen tarafından başlatılmış ve kısa sürede Türkmenler arasında yayılmıştır. İsyan tehlikeli bir hal alınca Sâhib Şemsü'd-dîn Isfahanî, bütün askerleri (kâffe-i mütecende) ile ülkenin serleşkerlerinin adamlarını (tevâif-i serleşkerân-ı memâlik) âsileri tenkil için yola çıkarmış, ancak bu kuvvetler âsilerin kuvvetini görünce Sâhib'e bir ulak göndererek yardım istemişlerdir. Bunun üzerine Sâhib Şemsü'd-dîn Isfahanî, Şam (Suriye) tarafından gelip kendi alayına (mevkib) bağlanmış olan Hârezmî, Kürd ve Kıpçaklardan oluşan kendi hâssa ordusu (Mefâride) ve ücretli askerlerden (ecrî horân) meydana gelen bir topluluğu Emîr-i dâd Hatırü'd-dîn Zekeriya-yı Sucâsî komutasında yola çıkarmıştır.[722] Ancak Sâhib Şemsü'd-dîn, bu olayın patlak vermesinden bir müddet önce mühim miktarda bir muhafız kuvvetini de Emîr-i Ârız Reşîdü'd-

---

[722] Anonim Selçuknâme'de Türkmenlerin Sâhib Şemsü'd-dîn Isfahanî'nin makamına tama ettiklerinden ayaklandıkları ve isyancıların üzerine Sultan'ın kendi gulâmlarını (غلامان خود) gönderdiği kaydedilmekle beraber ücretli askerlerden sözedilmemiştir (**Anonim Selçuknâme**, s.51. (Türkçe terc., s.33.)

dîn Ebu Bekir Cüveynî'yle beraber Elçigiday'a göndermiş olduğundan kendi sarayı himaye ve korumadan mahrum kalmıştır.[723]

Moğol vesayeti döneminde Sultan II. İzzü'd-dîn Keykâvus ile kardeşi Rüknü'd-dîn Kılıç Arslan arasında yaşanan saltanat mücadelelerinde de ücretli askerlere rastlanmaktadır. İki kardeş arasındaki ilk mücadele, Selçuklu tahtında siyasî bir kargaşanın hüküm sürdüğü bir dönemde, 14 Haziran 1249 (1 Rebiü'l-evvel 647) tarihinde[724] meydana gelmiştir. Bu mücadele sırasında Sultan II. İzzü'd-dîn Keykâvus'un emîrleri asker toplamak için etrafa haberciler (kussâd) göndermiş, hazineyi boşaltarak Kürd, Arab ve diğer ücretlilerden (ecrî horân) çok sayıda asker tutmuşlar ve Sultan Kervansarayı'na vardıklarında ordu mevcudu 10.000 kişiye ulaşmıştır.[725] Yapılan savaş neticesinde İzzü'd-dîn Keykâvus galip gelmiş ve İzzü'd-dîn Keykâvus'un emîrleri arasında yeralan Celâlü'd-dîn Karatay'ın ortaya attığı "müşterek saltanat" fikri doğrultusunda İzzü'd-dîn Keykâvus, Rüknü'd-dîn Kılıç Arslan ve vaktiyle II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in veliahd tayin ettiği şehzade Alâü'd-dîn Keykubâd aralarında anlaşarak Selçuklu tahtına üç şehzade birlikte oturmuştur.[726]

Sultan II. İzzü'd-dîn Keykâvus ile kardeşi Rüknü'd-dîn Kılıç Arslan arasında yaşanan ilk mücadelede bahsi geçen ücretli askerlerle ilgili olarak dikkat çeken ilk husus her iki kayıtta da ücretli askerlerin II. İzzü'd-dîn Keykâvus yani Konya ordusu tarafından celp edildiği ve bunun için önemli miktarda harcama yapıldığının belirtilmesidir.

---

[723] İbn Bîbî, s.583-584.

[724] **Anonim Selçuknâme**, s.51. (Türkçe terc., s.34.)

[725] İbn Bîbî, s.591. (Buradaki 10.000 kişi ifadesinin ordunun toplam mevcudunu mu yoksa orduya katılan ücretli askerlerin sayısını mı ifade ettiği tartışmalıdır (Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.468.; Cahen, **Anadolu'da Türkler**, s.266.)

[726] Bu dönem hakkında geniş bilgi için bkz., İbrahim Artuk, "II. Keyhüsrev'in Üç Oğlu Adına Kesilen Sikkeler", **Malazgirt Armağanı**, TTK Yay., Ankara 1993, s.269-286.; Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III., Celâlü'd-dîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", **Belleten**, XII/45, (1948), s.27 vd.

1254 yılında II. Alâü'd-dîn Keykubâd'ın Karakurum'a giderken yolda ölmesi üzerine "müşterek saltanat" dönemi fiilen sona ermiş ve hemen ardından İzzü'd-dîn Keykâvus ile Rüknü'd-dîn Kılıç Arslan ikinci defa karşı karşıya gelmişlerdir. Konya'dan Kayseri'ye giderek burada saltanatını ilan eden Rüknü'd-dîn Kılıç Arslan, kısa zamanda taraftar ve asker toplayarak Konya üzerine yürümeye karar vermiş, Aksaray'a bir menzil uzaklıkta bulunan Sultan Alâü'd-dîn Kervansarayı'na kadar ilerlemiştir. Bunun üzerine İzzü'd-dîn Keykâvus da Konya'da savaş hazırlıklarına başlamış ve hazine sandıklarını dolduran Keykubâdî altınlarını ortaya dökmek suretiyle "leşker-i kadîm" dışında Arab, Garib, İvâ (Yıva), Gence, Kürd ve Kıpçak'tan oluşan çok sayıda asker topladıktan sonra kardeşiyle savaşmak için harekete geçmiştir.[727]

İbn Bîbî'nin verdiği bilgiye göre Konya ordusu Ahmed Hisar'da bulunuyor iken Sultan II. İzzü'd-dîn Keykâvus ile Rüknü'd-dîn Kılıç Arslan arasında elçiler gelip gitmiş, devlet adamları arasında Rüknü'd-dîn Kılıç Arslan'ın talep ettiği hâkimiyet sahalarının kabul edilip edilmemesi konusunda fikir alışverişi yapılmıştır. Bu sırada "Hârezmli ve diğer Arab askerlerin komutanları (serverân-ı Hârezmî ve 'urbâ-i diger[728]) olan Sadrü'd-dîn Kutluşir, Zeynü'd-dîn Ali Bahadır ve Mürted lakabıyla maruf Cemalüd-dîn Horâsânî'nin ansızın bağırıp çağırarak 'Bunlara daha ne kadar hoşgörülü davranacaksınız? Sizin bu hoşgörünüzü acizliğinize ve zayıflığınıza yorarlar. Sultan Rüknü'd-dîn, Sultan İzzü'd-dîn'in kendisine bağışladığı yerle yetinip, oraya giderse gider. Yok, eğer daha fazlasını isterse, biz ona razı olmayız. Ondan sonra onunla ancak kılıç diliyle konuşuruz' demişler, ancak devlet erkanı bu sözlere

---

[727] İbn Bîbî, s.613.

[728] İbn Bîbî, s.614. ("Urba-i diger" ifadesi, Türkçe tercümede "diğer yabancı askerler" olarak tercüme edilmiştir (II., s.141.). Ancak Ebu'l-Ferec'in bir kaydından II. İzzü'd-dîn Keykâvus'un ordusunda Arap askerlerin bulunduğu anlaşılmaktadır ki (**Tarihu Muhtasari'd-Düvel**, s.30.) bu durumda söz konusu ifadeden Arap askerlerinin kastedilmiş olduğu düşünülebilir.

iltifât etmemiştir. Sultan'ı Kayseri ve Kırşehir'in yönetiminden çekilerek oraları kardeşine vermesi konusunda bir menşur yazmaya razı ederek Humâmü'd-dîn ile Celâlü'd-dîn Hâbib'i, istenilenin elde edildiği ve kardeşlik bağlarının yeniden kurulduğu haberini iletmeleri için Rüknü'd-dîn Kılıç Arslan'a göndermişlerdir. Gelecek cevap beklendiği sırada Sultan Rüknü'd-dîn'in ordusu görünmüş, meydana gelen çarpışmada yukarıda ismi geçen Ali Bahadır, Arab askerleriyle sol cenahtan Rüknü'd-dîn'in ordusu üzerine yürüyerek savaşın neticesinin belirlenmesinde büyük rol oynamıştır.[729]

İbn Bîbî, Pervâne Mu'înü'd-dîn Süleyman'ın Sultan IV. Rüknü'd-dîn Kılıç Arslan'a yönelik entrikaları hakkında bilgi verdiği sırada Cacaoğlu Nûrü'd-din için "Türkân-ı ecrî hor'dan deve bakıcısı" ifadesini kullanmıştır.[730] Cacaoğlu Nûrü'd-din, imar ettirdiği sair eserler ve vakfiyesiyle[731] tanınmakla beraber onun hakkındaki bilgilerimiz pek mahduddur. İbn Bîbî, Cacaoğlu'nun Pervâne Mu'înü'd-dîn Süleyman tarafından himaye edilmesi ve yüksek mevkilere getirilmesini muhtelif vesilelerle tenkid etmiştir.[732] Bu ifadeyi de Cacaoğlu'nu küçümsemek amacıyla kullandığı anlaşılmakla beraber, buradaki kastın "ücretli asker" mi yoksa devletten maaş alan "maaşlı, ücretli" mi olduğu tam olarak anlaşılamamaktadır.

Moğol vesayeti döneminde ücretli askerlerle ilgili diğer bir kayda da Türkiye Selçuklu tarihinin en hareketli dönemlerinden birinin yaşandığı 1277 yılı hadiselerinden biri olan İkinci Karaman İsyanı veya Cimri[733] hadisesi

---

[729] İbn Bîbî, s.614.

[730] Kaydın tamamı şu şekildedir: "Pervâne tarafından alçak feleğin koruduğu cahiller ve soysuzlar gibi korunan ve yakınlık gören, kendi askerlerinden, Türk ücretlilerinin (Türkân-ı ecrîhor) alçak ve soysuzlarından deve bakıcısı (sütürbân) Cacaoğlu …" (İbn Bîbî, s.646-647.)

[731] Geniş bilgi için bkz., Ahmet Temir, **Kırşehir Emîri Cacaoğlu Nureddin'in 1272 Tarihli Arapça ve Moğolca Vakfiyesi**, TTK Yay., Ankara 1989.

[732] Kaymaz, **Pervâne**, 13, 119 n.

[733] Fuad Köprülü, İsmail Hakkı (Uzunçarşılı)'nın "Kitabeler" adlı eseri hakkında yazdığı bir makalesinde, Cimri ifadesinin, Gıyâsü'd-dîn Siyavuş b. İzzü'd-dîn olduğunu iddia eden serserinin adı veya bizzat kullandığı lakabı olmayıp Selçukî hanedanına taraftar müverrihlerin onun aleyhinde

sırasında rastlanır.[734] İbn Bîbî'nin verdiği bilgiye göre o sırada Abaka Han'ın yanına gitmiş olan "Sâhib Fahrü'd-dîn Ali'in oğulları (Tâcü'd-dîn Hüseyin ve Nusretü'd-dîn Hasan)[735], Cimri'nin Konya'yı aldığını, Nâib Emînü'd-dîn Mîkâ'îl ile Melikü's-sevâhil Bahâü'd-dîn Muhammed'i öldürdüklerini, şehri yağmalayarak büyüğe küçüğe, sarık ve külah sahiplerine dahi merhamet etmediklerini duydukları zaman askerlerini toplamışlar ve Germiyân Türklerini de 50.000 dirhem (aded) dağıtmak suretiyle orduya katıp Konya üzerine yürümüşlerdir."[736] Değirmen çayı mevkiinde meydana gelen savaşta Sâhib Fahrü'd-Dîn'in büyük oğlu Tâcü'd-dîn Hüseyin öldürülmüş ve ordusu dağılmıştır (26 Mayıs 1277). İbn Bîbî'nin ifadesiyle Tâcü'd-dîn Hüseyin öldürüldüğü sırada "onun ilgisi ve iyiliğinin gölgesinde felaket ve ıstırap güneşinin sıcağından korunmuş, nimetinin bolluğundan ve cömertliğinin fazlalığından hür ve refah içinde yaşamış olan o kadar askerinden hiçbiri onun yardımına gitmemiş, her zaman üstün cesaretleriyle tanınmış olan

---

kullandıkları müzeyyif bir sıfat olduğunu söylemektedir. Ona göre "İbn Bîbî'nin bundan bahsederken kullandığı 'tarikat harfûş pîşe' tabiri bunu gösterdiği gibi muhtelif Farısî tarihlerde bu gibi serseri zümreleri hakkında 'Cimriyân' veya 'Ecâmire' tabiri kullanıldığı da daima vakidir. Bunu Osmanlı tarihlerinde de görmekteyiz: Mesela Aşıkpaşazâde, Şeyh Cüneyd Erdebilî'den bahsederken '... ve dahi gayrıdan yanına nice Cimri cem oldu' diyerek bu nokta-ı nazarımızı teyid ediyor." (M. Fuad Köprülü, "Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından, Kitabeler", **Hayat Mecmuası**, II., İstanbul 1927., s.93.; Franz Babinger-Fuad Köprülü, **Anadolu'da İslâmiyet**, (Çev. Ragıb Hulusi-Haz. Mehmet Kanar), İstanbul 1996., s.97.)

[734] İkinci Karaman İsyanı veya Cimri Hadisesi hakkında bkz., **Ravzatü'l-Küttâb**, 13-16, 56-57.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.558 vd.; Kaymaz, **Pervâne**, s.168-175.; O. Ferit Sağlam, "Şimdiye Kadar Görülmeyen Cimri Sikkesi", **Belleten**, IX/35 (Temmuz 1945.), s.299-303.; Ali Sevim, "Cimri Olayı Hakkında Birkaç Not", **Belleten**, XXV/97 (Ocak 1961.), s.65-67.; Cevriye Artuk, "III. Keyhüsrev ve Sahte Selçuklu Sultanı Cimri Adına Kesilen Sikkeler", **Malazgirt Armağanı**, TTK Yay., Ankara 1993., s.287-297.

[735] Karaman Türkmenleri, Hatîroğlu Şerefü'd-dîn'in ölümünden sonra isyana devam etmişler ve üzerlerine gelen bütün Selçuklu kuvvetlerini püskürtmüşlerdi. Bu sırada Karaman Türkmenleri ile uğraşan Nâib Emînü'd-dîn Mikâîl, kışı geçirmek üzere Konya'ya çekilmişti. Sâhib Fahrü'd-dîn'in iki oğlu Emîr Tâcü'd-dîn Hüseyin ve Nüsretü'd-dîn Hasan ise Karaman saldırılarını önlemek üzere Lârende tarafına gitmişlerdi. Fakat Baybars'ın Anadolu'ya gelişi ile geri çekilmiş ve önce Konya'ya, sonra kendi ıktâ' bölgeleri olan Karahisar-ı Devle'ye gitmişlerdi (İbn Bîbî, 689.; Kaymaz, **Pervâne**, s.169.)

[736] İbn Bîbî, s.698. (Görüldüğü üzere Kösedağ Savaşı öncesinde olduğu gibi burada da askerlerin ücretleri peşin ödenmiştir.)

Germiyân Türkleri de bu durum karşısında kıllarını kıpırdatmayarak oradan uzaklaşmışlardır."[737]

Karamanlıların ve Siyâvuş'un Konya'daki hâkimiyetlerine son verilmesinden sonra[738] onları takip için Ermenek bölgesine giden, fakat kışın bastırması üzerine geri dönerek Konya'da hazırlık yapan Selçuklu ordusuna da ücretli askerler celp edildiği anlaşılmaktadır. İbn Bîbî bu kayıtta da "leşker-i kadîm ve cerâ hor" tabirini kullanmıştır[739] ki bu kayıt -şeklen de olsa- Selçuklu ordu nizamının devam ettiğine dair son kayıt olarak değerlendirilebilir. Nitekim bundan sonra ıktâ' sistemi çökmüş, "leşker-i kadîm" ortadan kalkmış ve böylece Türkiye Selçuklu askerî teşkilâtı çözülmüştür.

---

[737] İbn Bîbî, s.698-699.; **Anonim Selçuknâme**, s.60. (Türkçe terc., s.39.); İbn Şeddâd, s.91.; Sağlam, a.g.m., s.301.; Kaymaz, **Pervâne**, s.173-174.; Şihâbeddin Tekindağ, "Karamanlılar", **İA**, VI, İstanbul 1992., s.319.; Cevriye Artuk, a.g.m., s.294.

[738] Mehmed Bey ve Siyâvuş, Sâhib Fahrü'd-dîn Ali'in oğulları Tâcü'd-dîn Hüseyin ve Nusretü'd-dîn Hasan komutasındaki Selçuklu kuvvetleri karşısında elde ettikleri bu başarıdan sonra bir müddet daha Konya'yı ellerinde tutmuşlar, hatta bu sırada Ankara'dan Akdeniz sahillerine kadar hâkimiyetlerini genişletmişledir. Ancak Sultan III. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Sâhib Fahrü'd-dîn'in büyük bir Moğol ordusu ile Konya üzerine yürüdükleri haberi duyulunca Karamanlıların Konya üzerindeki hâkimiyeti sarsılmaya başlamıştır. Karaman oğulları, Moğol-Selçuklu kuvvetleri karşısında payitahtı bırakmak zorunda kalabilecekleri ihtimaline karşın o güne kadar elde ettikleri altın, gümüş ve kıymetli eşyayı hayvanlara yükleterek Konya'dan Filobâd'a sevketmişler ve Konya'dan çıkarak Filobâd'da ordugâh kurmuşlardır. Bu sırada Sultan III. Gıyâseddin Keyhüsrev ve Sâhib Fahrü'd-dîn'in bir Selçuklu-Moğol ordusuyla beraber Konya'yı Karamanlılardan kurtarmak üzere şehre doğru geldiklerini haber alan şehir halkı da bundan cesaret alarak, Filobâd'dan tekrar Konya'ya dönen Karamanlılara mukavemet etmeye karar vermişlerdi. Bir yandan Ahmedek kapısı haric diğer kale kapılarını kapatıp hendekler üzerindeki köprüleri yıkarken diğer yandan da Ahi Ahmedşâh ve İgdişbaşı Emîr Fahrü'd-dîn marifetiyle mancınık, arrâde ve sair savaş aletleri kurarak müdafaaya hazırlanmışlardır. Mehmed Bey'in Filobâd'dan gelip Konya kapıların açılmasını istemesi üzerine Konya'da bulunan Selçuklu Baş kadısı Sirâcü'd-din Mahmud Urmevî bir fetva çıkarmış ve hatta kendisi de bizzat bir burcun üzerinden onlara karşı ok atarak şehir halkını Karamanlılara karşı savaşa teşvik etmiştir. Bu hareket bütün Konya halkının ve Ahilerin müdafaaya katılmalarına sebep olmuş ve neticede Karamanlılar şehre giremeyerek ve sur dışında bulunan köşkleri, mamureleri ve bağları tahrip ettikten sonra Konya'dan ayrılıp Ermenek tarafına doğru çekilmişlerdir. Böylece Sultan Cimri'nin yani Siyâvuş'un 37 gün süren saltanatı nihayet bulmuştur (İbn Bîbî, s.700-701.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.566-567.; Sağlam, a.g.m., s. 301.; Cevriye Artuk, a.g.m., s.295.)

[739] İbn Bîbî, s.704.

Türkiye Selçuklu ordusunda ücretli askerlerle ilgili olarak tespit edebildiğimiz kayıtlar bunlardır. Bu kayıtlar dışında zaman zaman muhtelif sebeplerle asker toplanması münasebetiyle de kayıtlar mevcutsa da bunların ücretli asker olup olmadıklarını tespit etmek mümkün değildir.

2- Tâbi Devlet Kuvvetleri

Ortaçağ devletler hukukuna göre savaş veya sulh yoluyla bir devletin hâkimiyetini kabul eden hükümdar veya emîrlerin, klasik tâbiiyyet (vasallık) şartlarını ve bu şartlardan doğan mükellefiyetleri kabul ettikleri malumdur. Avrupa[740], Uzak Doğu[741] ve sair bölgelerde kurulmuş muhtelif devletlerde de mevcut olduğu görülen tâbiiyyet hukukunun, Ortaçağ İslâm devletlerinde tezahür eden en önemli şart ve mükellefiyletleri, yıllık haraç vermek, metbû‘ hükümdar adına hutbe okutmak ve metbû‘ hükümdar asına sikke darp ettirmektir. Bunların dışında, metbû‘ hükümdar “sultan” unvanını taşırken, tâbi hükümdarın “melik” unvanını kullanması, metbû‘ hükümdarın sarayının kapısında günde beş nevbet çalınırken, tâbi hükümdarın üç nevbetle yetinmesi, metbû‘ hükümdar nezdinde hükümdar soyundan ve ekseriya tâbi

---

[740] Lassa Oppenheim, **International Law: A Treatise, The Third Edition**, (Edited by Ronald F. Roxburgh), London 1920., s.161-162.; Francis Turner Palgrave, **The Lord and the Vassal: A Familiar Exposition of the Feudal System in the Middle Ages**, (Publisher: John W. Parker), MDCCCXLIV (1844)., s.17-60 ve muhtelif yerler.; Henry Halam, **View of the State of Europe During the Middle Ages**, I, Boston 1853, s.162-187 ve muhtelif yerler; R. W. Southern, **The Making of the Middle Ages**, (New Haven, CT: Yale University Pres), 1953., s.16-17.; Jeffrey Burton Russell, **Medieval Civilization**, (New York: John Wiley and Sons), 1968., s.193, 104-205, 212-227.; Marc Bloch, **Feudal Society**, II., (Translated by L. A. Manyon), Chicago 1961, s.145-175, 190-240.; Francois Louis Ganshof, **Feudalism**, (Translated by Philip Grierson), London 1996.; Franz Oppenheimer, **The State**, (Little, Brown, and Company), New York 1975., s.66-85.; Angelov, **Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium**, s.138, 216, 225.; Bartusis, **The Late Byzantine Army**, s.51-52, 60., Ostrogorsky, a.g.e., s.391.

[741] Kanichi Asakawa, **The Documents of Iriki: Illustrative of The Development of the Feudal Institutions of Japan**, (Yale University Pres), New Haven 1929., s.12-28, 39-50, 52.

hükümdarın oğullarından rehineler bulundurulması gibi hususlar da klasik tabiiyet alâmetlerinden kabul edilmiştir[742].

Yukarıda saydığımız tabiiyet şart ve mükellefiyetlerden birisi de tâbi hükümdarın, her lüzum gösterdiği anda yardımcı kuvvetlerin başında metbû‘ hükümdarın hizmetine koşmasıdır. Bu cümleden olmak üzere Türkiye Selçuklu Devleti'nin tâbiiyyetini kabul eden sair hükümdar veya emîrler de Türkiye Selçuklu ordusuna belirli miktarda askerî kuvvet göndermişlerdir.

Gerek muasır kaynaklardaki kayıtlardan gerekse meskûkât kataloglarından hangi hükümdar veya emîrlerin hangi dönemlerde Türkiye Selçuklu tâbiiyyetini kabul ettiklerini tespit etmek mümkündür[743]. Buna göre Türkiye Selçuklu Devleti'nin tam anlamıyla müstakil bir devlet hüviyetini kazandığı[744] XII. asır sonlarından XIII. asır ortalarına kadar geçen süre içinde Dânişmendliler [745], Saltuklular[746], Mengücekliler[747], Hısn-ı Keyfa, Âmid[748] ve

---

[742] Buna mukabil her tâbi hükümdar, metbû‘ hükümdarın menfaatlerini haleldar etmemek kayıt ve şartıyla iç ve dış işlerinde tamamıyla müstakil olup, üçüncü bir devletle harp veya sulh yapmakta, elçiler gönderip, elçiler kabul etmekte serbesttir. Şu halde, tâbi hükümdar, tâbi devlet hudutları içinde hükümranlık haklarına sahiptir. Yalnız bu hak ve salâhiyetler, metbû‘ hükümdarın, her istediği zaman tâbi devlet sınırlarını aşamayacağı mânasına gelmez. Hatta metbû‘ hükümdar bu hususta sebep göstermeğe de mecbur değildir. Diğer taraftan, herhangi iç ve dış mesele dolayısıyla müşkül duruma düşmüş olan tâbi hükümdar, yardım istediği takdirde, metbû‘ hükümdar onun yardımına koşmak zorundadır. Bu da metbû‘ hükümdarın mükellefiyetini teşkil eder. Ayrıca tâbi (vassal) hükümdarların da tıpkı metbû‘ hükümdarlar gibi, maddî ve manevî hâkimiyet sembolleri olduğu bilinmektedir (Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, s.97-98.)

[743] Meskûkât kataloglarındaki sikkelere göre Türkiye Selçuklu Devleti'nin tâbiiyyetini kabul ettiği anlaşılan devletlere dair bir liste, vaktiyle İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından verilmişti (**Medhal**, s.127-130.)

[744] Bazı kaynaklar, Süleyman Şâh ve I. Kılıç Arslan'tan Anadolu, İznik veya "Batının Sultanı" olarak bahsetseler de (Komnena, s.124, 126, 133.; Mihail, s.29., Smbat, s.45, 47, 59.; Vardan, s.109., Türkçe terc., s.186.). Türkiye Selçuklu Devleti'nin, Büyük Selçuklu Devleti'nin bir vasalı olarak kurulduğu, Süleyman Şâh ve I. Kılıç Arslan dönemlerinde bu statüsünü devam ettirdiği, I. Mesut döneminde ise Büyük Selçuklu Devleti'nin vasalı durumunda olan Irak Selçuklu Devleti'nin vasalı yani "vasalın vasalı" haline geldiği malumdur (İbnü'l-Esîr, **el-Atabekiyye**, s.21). Ancak bu statünün, hukukî bir vaziyetten ibaret olduğu, Türkiye Selçuklularının fiilen müstakil hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Geniş bilgi için bkz., Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, s.113-114.; Muharrem Kesik, **Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)**, TTK Yay., Ankara 2003., s.105-107.

[745] Dânişmendliler, II. Kılıç Arslan döneminde tamamen hâkimiyet altında alınmıştır (İbnü'l-Ezrak, **Târîhu Meyyâfârıkîn ve Âmid**, (Türkçe terc., s.182.); **Anonim Selçuknâme**, s.39., (Türkçe terc.,

Mardin Artukluları[749], Musul hâkimleri[750], Sumeysat[751], Haleb[752], Dımaşk[753] gibi vilâyetlerde hüküm süren Eyyûbî melikleri, Kilikya Ermeni Krallığı[754],

---

s.25).; Mihail, s.251-252.; Ebu'l-Ferec, II., s.423-424.; Clifford Edmund Bosworth, **The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual**, (Edinburgh University Pres), Edinburgh 2004., s.216.; Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, s.140.)

[746] Saltukluların, 585/1189'a kadar Irak Selçuklularına tâbi oldukları, bastırdıkları sikkelerden anlaşılmaktadır (Coşkun Alptekin, "Saltuklu Sikkeleri", **Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, Sayı:13 (Ahmed Zeki Velidi Togan Özel Sayısı), (1985)., s.293-296.; **Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri**, III, ("Asya'dan Anadolu'ya İnen Rüzgar" Beylikler Dönemi Sikkeleri - "The Wind Blowing from Asia to Anatolia" An Exhibition of Beylik Period Coins), İstanbul, 1994. s,11-13.). Ancak İbnü'l-Esîr, 560/1164-1165 yılı hadiseleri arasında İzzü'd-dîn Saltuk'un, II. Kılıç Arslan'ın tabiiyetini kabul ettiğini, hatta kızını Sultan'a vermek suretiyle sıhriyet kurduğunu zikretmiştir (İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XI, s.257-258.). **Anonim Selçuknâme**'de de Erzurum hükümdarının II. Kılıç Arslan'a itaat ettiği kaydedilmiştir (s.39., Türkçe terc., s.26.).

[747] Anonim Selçuknâme'de II. Kılıç Arslan döneminde itaat altına alındıkları kaydedilmiştir (s.39., Türkçe terc., s.26.). Divriği Mengüceklerinden Şehinşâh b. Süleyman b. İshak'ın II. Kılıç Arslan ile II. Rüknü'd-dîn Süleyman adına sikke bastırdığı bilinmektedir (Ahmed Tevhid, **Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu**, IV., Kostantiniye 1321., s.522, 523.). Erzincan Mengücek Beyi Behrâm Şâh da 1165 yılında Türkiye Selçuklu tabiiyeti kabul etmiştir (İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s.441.; Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, s.141-142.).

[748] Türkmenler arasında büyük nüfuza sahip olup Anadolu'da Türkiye Selçuklu Devletine eş bir siyasi teşekkül olarak (İbnü'l-Esîr, **el-Atabekiyye**, s.81.) Artukoğullarının Diyarbakır (Âmid) kolu, II. Kılıç Arslan döneminde itaat altına alınmıştır (**Anonim Selçuknâme**, s.39., Türkçe terc., s.26.). Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf) ve Âmid Artukluları meliki Salih Nâsırü'd-dîn Mahmud'un 614/1217 tarihinde I. İzzü'd-dîn Keykâvus adına ve oğlu Mesud'un (Rüknüddin Mevdud) 624/1227 tarihinde I. Alâü'd-dîn Keykubâd adına basılmış sikkeleri mevcuttur (İsmail Gâlib, **Meskûkât-ı Türkmâniyye Kataloğu**, İstanbul 1311., s.160, 165; Ahmed Ziya, **Meskûkât-ı İslâmiyye Takvîmi**, Konstantiniyye 1328., s.73.; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s.300.).

[749] Mardin Artukluları hükümdarı Melik Mansur Nâsırü'd-dîn Artuk Arslan'ın, 623-624/1226, 625/1227, 626/1228, 634/1236 senelerinde Düneysir ve Mardin'de I. Alâü'd-dîn Keykubâd ve II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev adına bastırdığı sikkeler bulunmaktadır (**Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu**, IV., s.180, 181; **Meskûkât-ı İslâmiyye Takvimi**, s.76.; **Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri**, III, s.37.; Katib Ferdî, s.18, 67.

[750] Musul Hükümdarı Nâsırü'd-dîn Mahmud, 620/1223 ve 621/1224 tarihlerinde I. Alâü'd-dîn Keykubâd nâmına sikke darbettirmiştir ki bunlardna ilki Eyyûbî Melikleri el-Kâmil ve el-Eşref'le müşterektir (**Meskûkât-ı Türkmâniyye Kataloğu**, s.97, 98.). Yine Musul Atabegleri'nin şubesi olan Bedrü'd-dîn Lülü'nün de 639/1241 tarihinde II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev adına kesilmiş altın sikkeleri mevcuttur (**Meskûkât-ı Türkmâniyye Kataloğu**, s.103, 104, 105).

[751] Selahaddin Eyyûbî'nin büyük oğlu el-Melikü'l-Efdal, amcası el-Melikü'l-Âdil ve diğer Eyyûbî melikleriyle yaşadığı mücadeleler esnasında II. Rüknü'd-dîn Süleyman Şâh'ın tâbiiyyetine girmiş (İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s.s.156.); Ebu'l-Ferec, II, 475.; Humphreys, **From Saladin to the Mongols**, s.435.) ve bu vaziyeti I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve İzzü'd-dîn Keykâvus dönemlerinde de devam ettirmiştir (İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s.170.); Ebu'l-Ferec, II., s.486.; Tahsin Saatçi, "Samsat'ta Türk İslâm Sikkeleri", **X. Türk Tarih Kongresi (22-26 Aylül 1986)**, III., Ankara 1991., s.941-943.

Trabzon Rum İmparatorluğu[755], Rus Melikliği[756], Gürcü Krallığı[757] ve Bizans ve İznik Rum İmparatorluğu'nun[758] muhtelif dönemlerde Türkiye Selçuklu tâbiiyyetini kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Ancak bu devletlerin Türkiye Selçuklu ordusuna göndermek zorunda oldukları yardımcı kuvvetlere dair bilgilerimiz oldukça sınırlı olup söz konusu kuvvetlerin sayısı, niteliği, ne zaman ve ne şekilde orduya katıldıkları, ordu içerisindeki mevkileri ve sair hususlar hakkındaki malumatımız, konunun ana hatlarını ortaya koymaktan öteye gitmemektedir. Bu durumun temel sebebi, söz konusu hükümdar veya emîrlerle Türkiye Selçuklu sultanları arasındaki hukukî ve fiilî vaziyeti tespit etmemize imkân verecek malumatın mahdud oluşundan ileri gelmektedir. Üstelik tâbi devletler ve bu devletler tarafından gönderilen asker sayısının sürekli değişmiş olduğu görülmektedir ki bu durum da tâbi devlet kuvvetleri

---

[752] Haleb hükümdarı el-Melikü'l-Nâsır b. Selâhü'd-dîn, 638/1240 tarihinde II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev adına bastırmış olduğu sikkeleri mevcuttur (**Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu**, IV., s.229-231.; **Meskûkât-ı Türkmâniyye Kataloğu**, s.62, 65, 68.)

[753] Dımaşk (Şam) hükümdarı İmâdü'd-dîn İsmail b. Melik Âdil'in (638/1240) tarihinde Halep'te II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev adına kestirdiği gümüş sikkeler bulunmaktadır. (**Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu**, IV., s.229-231.; **Meskûkât-ı Türkmâniyye Kataloğu**, s.62, 65, 68.)

[754] I. Mesud'dan başlayarak II. Kılıç Arslan, Rüknü'd-dîn Süleyman, I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev, I. Izzüddin Keykâvus, I. Alâü'd-dîn Keykubâd ve II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev namlarına sikke bastırmışlardır (**Takvîm-i Meskûkât-i Selçûkiyye**, s.36.; **Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu**, IV., s.182, 231-233.). Jean de Joinville, Kilikya Ermeni Krallığının Türkiye Selçuklu tabiiyetinde olduğunu şu ifadelerle izah zikretmektedir: "Sultanın büyük serveti ve zenginliği, Ermeni Kralının Fransa Kralına gönderdiği yaklaşık beş yüz livre değerindeki büyük çadırdan da anlaşılmaktadır. Ermeni Kralı, Fransa Kralına bu çadırın kendisine Konya Sultan'ı tarafından tâbilik alameti olarak verildiğini söyledi. Tâbilik ise sultanın bu çadırlarını muhafaza etmek ve onun evlerini temiz tutmak idi." (Jean de Joinville, s.62., (Türkçe terc., s.83-84.).

[755] Trabzon Rum İmparatorlarının Türkiye Selçuklu sultanları adına darpettirdikleri sikkeler mevcut değildir. Ancak Sinop'un fethinden (1214) Kösedağ Savaşı'na kadar Türkiye Selçuklu Devleti'ni metbu olarak tanıdıkları kesin surette bilinmektedir (George Finlay, **History of Greece from its Conquest by the Crusaders to its Conquest by the Turks, and of the Empire of Trebizond 1204-1461**, Edinburg 1851., s.380-381, 392-393.; W. Miller, **Trebizond the Last Greek Empire**, Amsterdam 1968., s.18-25.; Bartusis, **The Late Byzantine Army**, s.22.

[756] İbn Bîbî, s.319-323.

[757] İbn Bîbî, s.422-424.

[758] Kaynaklarda Türkiye Selçuklu Devleti ile Bizans ve İznik Rum İmparatorluğu arasında yapılan antlaşmalara, Bizans ve İznik Rum imparatorlarının, Selçuklu sultanlarını metbû' olarak tanıdıkları, haraç verdiklerine dair kayıtlara tesadüf edilmekle beraber, bu devletler arasındaki ilişkilerin mahiyeti bugün bile tam anlamıyla açıklığa kavuşmuş değildir. Konu üzerinde ileride durulacaktır.

ve bu kuvvetlerin Türkiye Selçuklu ordusu içerisindeki mevkiini tespit etmemizi güçleştiren meselelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır[759].

İbn Bîbî, eserinin birkaç yerinde tâbi devlet kuvvetlerini "leşkerhâ-yı ma'hûd (لشکرها معهود)" veya "sipâh-ı ma'hûd (سپاه معهود)"[760] olarak kaydetmiştir. Bu ifadeler, tâbi devlet kuvvetlerinin, metbû' hükümdar ile tâbi hükümdar veya emîrler arasında yapılan tâbiiyyet muâhedenâmelerinde belirtilen esaslar dahilinde Türkiye Selçuklu ordusuna dahil edildiklerine işaret etmesi bakımından önemlidir. Nitekim Büyük Selçuklu Devleti ve diğer Müslüman Türk devletlerinde olduğu gibi Türkiye Selçuklu Devleti'nde de metbû'-tâbi ilişkilerinin imzalanan tâbiiyyet antlaşmaları, "sevgendnâme (سوگندنامه)" [761] , "ahidnâme (عهدنامه)" [762] veya muâhedenâme (معاهده نامه)"ler çerçevesinde belirlendiği [763] , belirli dönemlerde yenilenen [764] bu antlaşmalarda tâbi

---

[759] Bunların yanında, vasallık mefhumunun, her zaman ve her yerde aynı olan, katılaşmış bir mefhum olmadığını, bilakis, zaman, yer ve şartlara, hatta metbû' hükümdarın kudret ve karakterine, tâbi devletin tâbi duruma sokuluş şekline ve bilhassa metbû' hükümdarla tâbi hükümdarın aynı hanedandan veya soydan olup olmadığına göre değişen gayet elastikî ve çok kademeli bir mefhum olduğu unutulmamalıdır. Nitekim tâbiiyyet statüsünün, bazen tâbi hükümdarın salâhiyet ve hukukunu son derece tahdîd eden bir tâbilik merhalesine (âzamî had) vardığı, bazen de dikkatle bakılmadığı takdirde, tâbi devletin tâbilik durumunu gözden kaçabilecek kadar sembolik (asgarî had) bir mahiyet kazandığı görülmektedir (Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, s.97-98.)

[760] İbn Bîbî, s.185, 519.

[761] Hasan Enverî, s.254.

[762] Hasan Enverî, s.258.

[763] Metbû' hükümdarlar ile tâbi hükümdarlar arasında imzalanan tâbiiyyet antlaşmalarından çok azı günümüze ulaşmıştır. Büyük Selçuklu dönemine ait yegâne örnek, Sultan Sancar'la Harrzemşah Atsız arasından imzalanan sevgendnâmedir (Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi V, İkinci İmparatorluk Devri**, TTK Yay., Ankara 1991, s.321-323.; Ayrıca bkz., aynı yazar, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I", **DTCFD**, VIII/4 (1951)., s.580.). Bunun dışında Hârezmşahlar (**et-Tevessül ile't-Teressül**, s.138-145.) ve Osmanlıların ilk dönemine ait birkaç sevgendnâme örneği de mevcuttur (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Karamanoğulları Devri Vesîkalarından İbrâhim Bey'in Karaman İmâreti Vakfiyesi", **Belleten**, I/1 (1937)., s.56-144.; Alâü'd-dîn Aköz, "Karamanoğlu II. İbrahim Beyin Osmanlı Sultanı II. Murad'a Vermiş Olduğu Ahidnâme", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.Ü. Türkiyat Araş. Enst Yay., Sayı.18 (Güz 2005), s.159-178.; Nejdet Gök, Osmanlı Diplomatikasında Bir Berat Çeşidi Olan Ahidnameler", **Türkiye Günlüğü**, 59 (Ocak-Subat 2000-02), s.97-113.)

[764] Özellikle hükümdar değişikliği söz konusu olduğunda diğer devlet görevlileri gibi tâbi hükümdar veya melikler de Sultan'ı ziyaret eder, itaatlerini bildirir ve "kulluk görevlerini" yerine getirirlerdi. Bu cümleden olmak üzere ahid ve misaklar da yenilenirdi. Nitekim Türkiye Selçuklularında I. Gıyâsü'd-

hükümdarların metbû‘ hükümdara karşı yerine getirmek zorunda oldukları diğer mükellefiyetlerle birlikte göndermeyi taahhüt ettikleri askerî kuvvetlere dair hususların da belirtildiği bilinmektedir. Ancak “Notarân-ı Dîvân-ı Saltanat (نوطاران ديوان سلطنت)”ta[765] kaleme alınan ve muhafaza edilmek üzere hazineye gönderilen [766] bu sevgendnâme veya muâhedenâmelerin orijinalleri günümüze ulaşmamıştır.[767] Her ne kadar İbn Bîbî bu vesîkalardan bir kısmının kopyasını nakletmiş ise de bunlar çok az sayıda ve muhtasar olduklarından, konu hakkında yeteri derecede bilgi sâhibi olmamıza imkân vermemektedir. Nitekim müellifin kaydettiği sevgendnâme örneklerinden[768] sadece ikisinde, Trabzon Rum İmparatorluğu ve Kilikya Ermeni Krallığı’yla

---

dîn Keyhüsrev (İbn Bîbî, s.20, 30.), III. İzzü’d-dîn Kılıç Arslan (İbn Bîbî, s.76.), I. İzzü’d-dîn Keykâvus (İbn Bîbî, s.120-121.), Alâü’d-dîn Keykubâd’ın (İbn Bîbî, s.209-210.) ve II. Gıyâsü’d-dîn Keyhüsrev’in tahta oturmalarından (İbn Bîbî, s.464-465, 497-498.) sonra bu ameliyatın uygulandığı görülmektedir. Alâü’d-dîn Keykubâd dönemine ait bir kayıtta ise “Şam, Diyarbakır, Rabia, Musul, Cezire, Yemen, Taif, Şam ve Sis beldelerinin meliklerinin, makamlarını emniyete almak için her yıl fermân ve menşûrlarının yenilenmesini istedikleri, durumları ve memleketleri hakkında bilgi verdikleri” zikredilmiştir ki bu kayda göre de tâbiiyyet antlaşmalarının her yıl yenilendiği anlaşılmaktadır (İbn Bîbî, s.228-229.).

[765] “... نوطاران ديوان سلطنت در قلم اورده ...” İbn Bîbî, s.153. (Burada noter kelimesinin zikredilmiş olması dikkat çekicidir. Simon de Saint Quentin de “sultanın katibi” anlamında olmak üzere “notarius” kelimesini kullanmıştır (Simon de Saint Quentin, s.65.). Osman Turan, Haçlılar veya İtalyanlar ile süren sıkı temaslar neticesinde birtakım İtalyanca kelimelerin Türkçeye girdiğini ve noter (notaire) kelimesinin de bunlardan biri olduğunu söylemektedir (Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.305 n.).

[766] “...سوكندنامه در خزانه بردند...” İbn Bîbî, s.153. Gaznelilerde de “sevgendnâmeler”in “devâthâne”de muhafaza edildiği bilinmektedir (Beyhakî, s.154., Nuhoğlu, a.g.t., s.207.)

[767] Yukarıdaki kayıtta açıkça görüldüğü üzere Türkiye Selçukluları döneminde resmî vesîkaların arşivlenmiş ve hazinede muhafaza edilmiştir. Ancak Türkiye Selçuklu Devleti ile başka devletler arasında imzalanan diğer diplomatik vesikalar (barış, ticaret, gümrük antlaşmaları vs.) gibi tâbiiyyet muâhedenâmelerinin orijinalleri de günümüze ulaşmamıştır (M. Fuad Köprülü, “Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları”, **Belleten**, VII/27, (Temmuz 1943), s.403 dn.)

[768] İbn Bîbî, naklettiği sevgendnâmelerden bazılarının maddelerini vermiş bazılarının ise sadece yapıldığından sözetmiştir. Mesela aman dilemek suretiyle Kalonoros Kalesini teslim eden Kyr Vart’la (İbn Bîbî, s.244-248.), İznik Rum İmparatoru’yla (İbn Bîbî, s.80.), Antalya hâkimiyle (İbn Bîbî, s.141.), Rus melikiyle (İbn Bîbî, s.312.), Erzincan Meliki Alâü’d-dîn Dâvud Şâh’la (İbn Bîbî, s.351-352.), Kır Han’la (İbn Bîbî, s.430-432.), Âmid hâkimiyle (İbn Bîbî, s.493-494.) yapılan ahidnâmelerden hatta ahidnâme şartlarından bahsedilmekle beraber asker gönderilmesi hususunda bir kayıt bulunmamaktadır.

imzalanan tâbiiyyet antlaşmalarında gönderilmesi kararlaştırılan askerî kuvvete dair bilgi mevcuttur.

İbn Bîbî'nin naklettiği sevgendnâme örneklerinden ilki, Sinop'un fethiyle (1214) tâbiiyyete alınan Trabzon Rum İmparatorluğu'yla yapılan tâbiiyyet muâhedenâmesidir [769] . Kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla Sivas'ta bulunan Sultan I. İzzü'd-dîn Keykâvus, Kyr Aleksios'un kötü yönetimi ve kendi ülkesinin sınırlarını aşarak Türkiye Selçuklu arazisine tecavüz ettiği haberini alınca sefer için hazırlıklara girişmiştir. Sultan'ın Sinop'a hareket ettiği sırada kuzeydeki uc beylerinin Trabzon Rum İmparatoru Kyr Aleksios'u esir aldıkları haberi ulaşır.[770] Türkiye Selçuklu ordusu Sinop önlerine gelip kuşatmayı başlattıktan kısa bir süre sonra şehir halkı, esir alınan Trabzon Rum İmparatoru Kyr Aleksios'un öldürülmeyip ülkesine dönmesine, kendilerinin de istedikleri yere gitmesine izin verilmesi durumunda şehri teslim edeceklerini bildirirler. Bunun üzerine Sultan I. İzzü'd-dîn Keykâvus, Tekfur'u huzuruna çağırarak, onun ve habercinin yanında "Eğer şehri teslim ederlerse, Tekfur Kyr Aleksios'nin canına ve malına hiçbir zarar gelmez. Şehirde bulunanların canlarına ve mallarına da hiçbir şekilde saldırıda bulunulmaz. Onlara istedikleri yerde oturma izni veririm. Tekfur, bana itaat edip haraç vermeyi sürdürüp kararlaştırılan miktarı her yıl hazineye

---

[769] Dördüncü Haçlı Seferi (1200-1204) sırasında Latinlerin İstanbul'u işgal etmesi üzere, Bizans İmparatoru III. Aleksios'un damadı Laskaris İznik'te, Komnenos sülelasine mensup bulunan Aleksios da Gürcü Kraliçesi Thamara'nın desteğiyle Trabzon'da birer devlet kurmuşlardır (Finlay, History of Greece, s.368 vd.; Miller, Trebizond the Last Greek Empire, s.7-15.; Ostrogorsky, a.g.e., s.393 vd.). I. Gıyâsü'd-din Keyhüsrev'in, Laskaris'le bir antlaşma yaptıktan sonra 1206 tarihinde Trabzon üzerine bir sefer yaptığı biliniyorsa da kaynaklarda bu sefer hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır (İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s.201.).; Finlay, **History of Greece**, s.376.; Miller, **Trebizond the Last Greek Empire**, s.16.; Baykara, **I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev**, s.33.)

[770] I. İzzeddîn Keykâvus, Sivas'ta Sinop seferi için hazırlık yaparken, kuzeydeki uc beyleri, avlanmak üzere şehrin dışına çıkmış bulunan Trabzon Rum İmparatoru Kyr Aleksios'u 500 kişiyi bulan maiyyetiyle beraber ele geçirmişler ve "zeredhâne-i hâss"a hapsetmişlerdi (İbn Bîbî, s.148-149.; Ebu'l-Ferec, II., s.497.; **Anonim Selçuknâme**, s.43.; İbn Vâsıl, III., s.225.; Ebu'l-Fidâ, III., s.144.; İbnü'l-Verdî, II., s.197.; Müneccimbaşı, .33-34.; Finlay, **History of Greece**, s.380-381.; Miller, **Trebizond the Last Greek Empire**, s.18.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.305.; Koca, İzzü'd-dîn Keykâvus, s.31.)

ulaştırdıkça ve istendiği zaman orduya yardım ettikçe ben Sinop ve halkından başka bütün Canit bölgesinin idaresini ona bırakırım. O her zaman benden yardım görür. Eğer bu dediğimin aksini yapar da şehrin tesliminde ihmal davranırsa, Yaradan'ın izniyle orayı zorla alır, Tekfur'u öldürür, küçük büyük o vilâyetin bütün ahalisini esir alırım" şeklinde bir sevgendnâme verir. Sevgendnâme'nin şehre götürülmesi üzerine Sinop halkı şehri teslim eder ve "Saltanat bayrağı kale burcuna çekilir" (26 Cemâziye'l-âhir 611/28 Ekim 1214). Birkaç gün sonra Kyr Aleksios'u yanına çağıran Sultan, kendisi tarafından verilen "sevgendnâme"nin onun tarafından da imzalanmasını ister. Bunun üzerine Kyr Aleksios, "Notarân-ı Dîvân-ı Saltanat"ta kaleme alınan ve hazineye kaldırılan sevgendnâmeye uyacağını taahhüt eder.

İbn Bîbî'nin verdiği bilgiye göre Kyr Aleksios'un, orada bulunan iki tarafın emîrleri, büyükleri ve itibarlı kişilerinin de şahadetiyle kabul ettiği ve buna dair sözlü olarak tasdik ettiği muâhedenâme şu şekildedir:

"Muzaffer Sultan İzzü'd-dîn Keykâvus b. Keyhüsrev, benim canımı bağışlar, Sinop'un dışında Canit ve yöresini benim ve çocuklarımın idaresine bırakırsa, kendisine her yıl 10.000 dinar (altın), 500 at, 2000 sığır, 10.000 koyun ve hazineye gelen her cins maldan 50 yük hediyeyi kendi hayvanlarımla gönderir, istediği zaman imkânlar ölçüsünde asker yardımı yaparım."[771]

Görüldüğü üzere şahitler huzurunda sözlü ve yazılı olarak akdedilen antlaşmaya göre Kyr Aleksios, klasik tâbiiyyet şartlarını ve şartlardan doğan mükellefiyetleri kabul ettiğini beyan etmiştir.[772] Ancak sikke darbı[773] ve Kyr

---

[771] İbn Bîbî, s.153.

[772] Ebu'l-Ferec, Kyr Aleksios'un öldürüldüğünü söylemektedir (II., s.497.) Halbuki İbn Bîbî'de kaydın devamında "sevgendnâme hazineye gönderilince sultan tekfura tâbiiyyet sembolü olarak hil'at, altun işlemeli elbise, külah, at ihsan etti ve onun bir kaç adamına da ikramlarda bulundu, saltanat ahırından (ıstabl-ı hâss) atlar verilmesini ve onların da atlara binip hareketlerini emretti." denmektedir

Aleksios'un "Sultan tarafından talep edildiği takdirde" göndermeyi taahhüt ettiği asker sayısı ve niteliğinin belirtilmemiş olması dikkat çekicidir. Her ne kadar metindeki "imkânlar ölçüsünde" ifadesi, taahhüt edilen kuvvetlerin sayısının belirlenmemiş olduğu zehabını uyandırmakla beraber, bu kayıtların "Notarân-ı Dîvân-ı Saltanat" tarafından kaleme alınıp "hazineye gönderilen" vesikanın kopyası veya özeti olduğu düşünülecek olursa müellifin bu hususu atlamış olması muhtemeldir.

I. İzzü'd-dîn Keykâvus'la Kilikya Ermeni Kralı Leon arasında imzalanan sevgendnâmede (1218) ise asker sayısı ve niteliğinin açıkça belirtildiği görülmektedir. Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren hâkimiyet tesis ettiği Kilikya Ermeni Krallığı'nın, Haçlı Seferleri, Selçuklu hanedan üyeleri arasında meydana gelen taht kavgalarının meydana getirdiği otorite boşluğundan istifade ile Türkiye Selçuklu tâbiiyyetinden çıktığı, zaman zaman Selçuklu şehzadeleri arasında meydana gelen taht kavgalarına müdahale ettiği, ancak her defasında yeniden hâkimiyet altına alınarak muhtelif tâbiiyyet antlaşmaları yapıldığı malumdur[774]. Ancak bu antlaşmalarda diğer tâbiiyyet mükellefiyetleriyle ilgili diğer hususlar yer almakla beraber yardımcı kuvvet gönderilmesine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ermeni Krallığı'nın metbû'u Türkiye Selçuklu Devleti'ne yardımcı kuvvet göndermeyi taahhüt ettiğine dair ilk kayda ise 1218'de I. İzzü'd-dîn Keykâvus'un Ermenileri tekrar tâbiiyyete almasından sonra

---

(Ibn Bîbî, s.153.). Bu kayıt daha önce de belirttiğimiz üzere Türkiye Selçuklularının resmî vesîkaları hazinede muhafaza ettiklerini açıkça göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

[773] Sikke darbı meselesinin klasik tabiiyet şartlarından biri olduğu düşünülecek olursa Trabzom Rum İmparatorlarının Türkiye Selçuklu sultanları adına sikke darbettirmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Ancak günümüze ulaşan sikkeler arasında Trabzom Rum İmparatorları tarafından bastırılanlar mevcut değildir.

[774] Türkiye Selçuklu Devleti ile Kilikya Ermeni Krallığı arasındaki ilişkiler ve bu devletin Türkiye Selçuklu Devleti'nin tâbiiyyetine ne zaman girdiği meseleleri hakkında toplu bilgi için bkz., Mehmet Ersan, "Kilikya Ermeni Krallığı'nın Türkiye Selçuklularına Tâbiiyyeti Meselesi", **Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı**, İzmir 1999., s. 301-315.

rastlanır. İzzü'd-dîn Keykâvus'un Kilikya üzerine yürümesi üzerine Türkiye Selçuklu kuvvetleri karşısında tutunamayan Ermeni Kralı Leon, Sultan'a bir mektup göndererek "kılıç ve mühür sâhibi" Sultan'dan af dilemiş ve eğer Sis vilâyeti ona tekrar tevcih edilirse diğer mükellefiyetlerle beraber silahlı ve teçhizâtlı 500 süvariyi Sultan'ın emrettiği yere göndereceğini taahhüt etmiştir. Sultan'ın uygun görmesi üzerine Leon'un yeminnâme veya ahidnâmesi (sevgendnâme) hazırlanmış ve imza edilerek Sultan'a arz edilmiştir.[775]

Sultan I. Alâü'd-dîn Keykubâd'ın Kilikya Ermeni Krallığı üzerine yaptığı 1225 tarihli seferden sonra tabiiyet antlaşmasının yenilendiği görülmektedir. Leon'dan sonra Ermeni Krallı olan Hetum'un[776], tabiiyet şartlarına uymadığı, bazı tüccar kafilelerine zarar verdiği haberini alan I. Alâü'd-dîn Keykubâd[777], bu duruma son vermek ve tâbiini cezalandırmak üzere harekete geçmiştir. İlerleyen Selçuklu ordusuna karşı koyamayacağını anlayan Hetum, gönderdiği elçiler vasıtasıyla Sultan'dan affedilmesini istemiş ve Sis vilâyetinin tekrar ona tevcih edilmesi halinde Türkiye Selçuklu ordusuna 1000 süvari ile 500 çarhçı göndermeye hazır olduğunu, Sultan adına sikke bastırıp hutbede onun onun adını okutmaya ve haracı iki misline çıkarmaya hazır olduğunu belirtmiştir. Hetum'u affeden Sultan, Dîvân-ı Âlî'de "onun istediği şekilde" bir ahidnâme yazılmasını emretmiştir.[778]

---

[775] İbn Bîbî, s.169-170.

[776] İbn Bîbî, Leon olarak kaydetmiş ise de doğrusu Hetum'dur.

[777] İbn Bibi'nin kaydına göre Sultan'ın Konya'dan Kayseri'ye gittiği sırada huzuruna çıkan br tüccar, kendisinin Heleb diyarından geldiğini, Ermeni vilayetinden geçerken malının gaspedildiğini söylemiştir. Tüccar sözlerini bitirir bitirmez başka biri de Antalya yerlilerinden olduğunu, kazandığı bütün servetini bir gemiye yükleyip Mısır'a doğru deniz yolu ile hareket ettiğini, ancak Franklar tarafından saldırıya uğrayıp bütün mallarına el koyulduğundan bahsederek şikâyette bulunmuştur. Bu haberlere kızan Sultan da Ermeni Kralı üzerine sefer kararı almıştır. İbn Bîbî, s.302-303.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.343.; Uyumaz, a.g.e., s.31.

[778] İbn Bîbî, s.341-342. Kirakos'a göre bu anlaşma Lambron (Namrun) Senyörü Konstantin tarafından imzalanmıştır (Kirakos, s.152-153.; ayrıca bkz., **Anonim Selçuknâme**, s.46., (Türkçe terc., s.30.); Ebu'l-Ferec, II., s.521.; Osman Turan, "Anatolia in the Period of the Seljuks and the Beyliks", **The Cambridge History of Islam**, Vol.1/A, (Edited by Peter Malcolm Holt, Ann Katharine Swynford Lambton, Bernard Lewis), Cambridge 1970., s.246-247.)

Kilikya Ermeni Krallığıyla imzalanan tâbiiyyet antlaşmalarında hem asker sayısının hem de niteliğinin belirtilmiş olması bizim açımızdan önemli bir bilgidir. Kayıttan anlaşıldığı kadarıyla gönderilecek yardımcı kuvvetin sayı ve niteliği Ermeni Kralı tarafından teklif edilmiş ve öylece kabul edilmiştir. Ancak bunun antlaşma öncesi yapılan görüşmelerde müzakere edilip Türkiye Selçuklu Devleti'nin talebine göre belirlenmiş olması da ihtimal dahilindedir. Zira burada sadece asker sayısı değil, niteliği de söz konusu olduğuna göre Türkiye Selçuklu ordusunun ihtiyaçlarının da göz önüne alınmış olduğu tahmin edilebilir.

İzzü'd-dîn Keykâvus döneminde yapılan antlaşmada belirlenen 500 süvarinin Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde 1000 süvari ve 500 çarhçıya çıkarılmış olması da dikkat çekicidir. Bu artışın, her fırsatta metbû'una karşı isyan eden Ermeni kralına verilmiş bir ceza olduğuna hükmedilebilir. Nitekim tâbiiyyet şartlarının ağırlaştırılmasının sadece asker sayısı konusunda değil, yıllık haraç ve sair hususlar için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır[779].

İbn Bîbî'nin kaydettiği sevgendnâme örneklerinde söz konusu kuvvetlerinin metbû' hükümdarın "istediği zamanda, istediği yere" gönderileceği, "silah ve teçhizâtının tâbi hükümdar tarafından karşılanacağı" gibi hususlar da açıkça belirtilmiştir. Buna göre metbû' hükümdar, sadece sefer veya savaş münasebetiyle değil herhangi bir vesileyle de tâbi devlet kuvvetlerini çağırabilme hakkına sahiptir. Tâbi hükümdar ise buna riayet etmeye mecbur olup aksi bir davranış, diğer tâbiiyyet şartlarının yerine getirilmemesi halinde olduğu gibi metbû' hükümdara karşı isyan olarak nitelendirileceği şüphesizdir.

Tâbi devlet kuvvetlerinin silah ve teçhizâtının tâbi hükümdar tarafından karşılanacağının hüküm altına alınmış olması da önemli bir

[779] Ermeni Kralı, İzzü'd-dîn Keykâvus döneminde yapılan antlaşmada belirlenen yıllık harac 20.000 dinar idi (İbn Bîbî, s.170.).

hususdur. Söz konusu kuvvetlerin yol masrafları ve iaşe konusunda açık bir ifade olmamakla beraber, bunların da -en azından orduya katılana kadar- tâbi hükümdar tarafından karşılandığı, daha sonra ise büyük orduyla hareket edildiği tahmin olunabilir.

Görüldüğü üzere Trabzon Rum İmparatorluğu ve Kilikya Ermeni Krallığı'yla yapılan muâhedenâmelerden çıkardığımız neticeler, tâbi devlet kuvvetleriyle ilgili esasların tâbiiyyet antlaşmalarında belirlendiği, söz konusu kuvvetlerin sayısı, niteliği, ne zaman ve ne şekilde orduya katıldıkları, silah, teçhizât ve sair masraflarının karşılanması gibi hususlar hakkında umumi bir tablo ortaya koymaktadır.

Tâbi devlet kuvvetleri hakkında bilgi veren diğer bir çağdaş gözlemci de II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev döneminde (1245-1248) Selçuklu Türkiye'sini ziyaret eden Simon de Saint Quentin'dir. Müellif, konu hakkında başka kaynaklarda rastlanmayan önemli bilgiler vermiştir. Her ne kadar bu bilgilerin tahkîk edilememesi, zaman zaman sıkıntıya sebep olsa da tâbi devlet kuvvetleri hakkında İbn Bîbî'nin verdiği sevgendnâme örneklerinden sonra en önemli kayıtların Simon de Saint Quentin'e ait olduğu söylenebilir.

Müellif, "Sultan'a bağlı büyük tâbiler"in metbû' hükümdara karşı yerine getirmek zorunda oldukları hutbe ve sikke darbı gibi klasik tâbiiyyet şartları yanında yardımcı kuvvet gönderilmesi hususunu "bağlılık sözleşmesi yaparak ve yemin ederek" kabul ettiklerini belirtmekte ve bu suretle İbn Bîbî'yi teyit etmektedir. Ancak bundan daha önemlisi, müellifin tâbi devlet kuvvetlerinin sayılarını gösteren kısmî bir liste vermiş olmasıdır. Esasen -daha önce de belirttiğimiz gibi- tâbi devletlerin ve buna bağlı olarak bu devletler tarafından gönderilen asker sayısının sürekli değişmiş olması, sabit bir sayıdan söz etmeye imkân vermemektedir. Bununla beraber söz konusu kuvvetlerin Türkiye Selçuklu ordusu içerisindeki sayısının devletin ikbâl çağında yani I. Alâü'd-dîn Keykubâd ve II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in ilk yıllarında en üst seviyeye ulaştığı muhakkaktır. Nitekim İbn Bîbî'nin kaydettiğine göre Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde Türkiye Selçuklu

Devleti'nin hâkimiyet sahası "Abhaz (Gürcü) beldelerinden Hicaz sınırlarına, Ermen vilâyetinin başından Yemen şehirlerine Rus şehirleri yakınından Tarsus hududuna, Başkırd sınırının başlangıç noktasından Valaşkırd bölgesinin sonlarına, Antalya serhaddından Antakya şehrinin sınırlarına, Suğdak ve Kıpçak sahrasından Irak sonlarına kadar ulaştığı" [780] , bu bölgelerde hüküm süren Şam, Diyar-ı bekr, Rabia, Musul, Cezîre, Yemen, Taif, Dımaşk ve Sis ülkelerinin meliklerinin, makamlarını emniyete almak için "her yıl" Sultan'ın huzuruna çıkarak durumları ve memleketleri hakkında bilgi verdikleri, fermân ve menşûrlarının yenilenmesini istedikleri bilinmektedir.[781] II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in ilk yıllarında da aynı durum devam etmiştir ki Simon de Saint Quentin'in verdiği bilgiler bu döneme aittir. Dolayısıyla her ne kadar müellifin verdiği bilgiler kısmî bir liste mahiyeti taşısa ve sıhhati hakkında bazı tereddütler olsa da söz konusu dönemde Türkiye Selçuklu ordusunda bulunan tâbi devlet kuvvetlerinin sayısı hakkında bir hükme varmaya yardımcı olmaktadır. Buna göre:

"Küçük Ermenistan kralı, Türk sultanına 300 mızrakla (lance) dört ay hizmet etmekle yükümlü tutuluyordu. Bunun yanı sıra Muhammed yasasını yılda iki kez en büyük kentte ilan etmeyi ve toprağında ortasında Sultan'ın yer aldığı parayı tedavüle sokmayı üstleniyordu.

---

[780] "Kaydın devamında şunlar söylenmektedir: "Bu bölgelerdeki Müslüman ve Hıristiyan emîrler ile Şam melikleri kendilerini onun kölesi (gulâm) sayarlar, onun dîvânından ve dergâhından emir alırlardı. Sikkelerini, minberlerini ve ülkelerinin nakidlerini (nükud-i memalik), samimi dualar ve gerçek övgüler söyleyerek onun kutlu lakapları ve mübarek ismiyle şereflendirirlerdi… O'nun dergâhının hükümlerine uymayı, onu uygulamayı, ülkelerinin selameti, devletlerinin kalıcılığı, güç ve kuvvetlerinin devamı için gerekli sayarlardı. Vergileri, malları, hediye ve bağışları onlara hiçbir zarar vermeden ve hiç geciktirmeden devlet hazinesine (hazâne-i âmire) ulaştırırlardı. Eğer bir kimse o konuda ihmallik etse diğer sınır muhafızlarına (merzâbân) ve başkalarına ders olacak şekilde o davranışının cezasını ve kurallara uymamanın karşılığını görürdü." (İbn Bîbî, s.223-224.)

[781] İbn Bîbî, s.228-229. (Cenâbî, Alâü'd-dîn Keykubâd'ın hakim olduğu şehirler arasında Konya ve oraya bağlı bulunan yerler ile Aksaray, Kayseri, Aydın, Menteşe, Saruhan, Hamid, Germiyanoğullarının ülkeleri, Gerede, Kastamonu, Ankara, Malatya, Maraş, Elbistan, Tokat, Amasya, Niksar, Erzincan, Sinop'u saymaktadır (20-21.)

Namrun (Lambron) beyi, Sultan nereye isterse oraya gitmek zorunda olan 29 mızrağı (lance) onun emrine veriyordu.

Vatachius (Vatatzes) da 400 mızrakla (lance) onun hizmetinde olacaktı, Sultan ne zaman ve ne kadar isterse.

Trabzon beyi ona 200 mızrak (lance) veriyordu.

Haleb (Alapia) sultanı her istendiğinde 1000 mızrakla (lance) hizmetinde olacaktı.

Malatya, Ayntab (Antep) ve Mardin (Meredin) beyleri, Hama (Hameta) ve Hums (Camella), Şam (Damascus), Meyyâfârıkîn (Monferanquin), Amman (Haaman) emîrleri de bağlılık sözleşmesi yaparak ve yemin ederek, herhangi bir düşmana karşı ellerinden geleni yapmayı üstlenmişlerdi."[782]

Simon de Saint Quentin'in verdiği bilgileri değerlendirmeye geçmeden önce bir hususu açıklığa kavuşturmak istiyoruz: Görüldüğü üzere müellifin zikrettiği sayılar, İbn Bîbî'nin daha önceki dönemler için verdiği sayılardan oldukça azdır. Bunun yanında tâbi devlet kuvvetlerinin hepsinin de "lance" yani "mızrak" olarak nitelendirilmiş olması dikkat çekicidir. Bu kayıttan hareket eden bazı yazarlar, "lance" ifadesinin söz konusu kuvvetlerinin kullandığı silaha işaret ettiğini varsaymak suretiyle Simon de Saint Quentin'in kaydettiği bütün yardımcı kuvvetlerin "mızraklı asker" olduğunu yargısına varmışlardır.[783] Gerçekten de söz konusu kuvvetlerin silah ve teçhizâtının tâbi hükümdar tarafından karşılandığı düşünülecek olursa, müellifin bu hususu belirtmek üzere "lance" ifadesini kullandığı akla gelebilir. Ancak bu yaklaşımdan hareket edildiği takdirde Türkiye Selçuklu ordusundaki bütün tâbi devlet kuvvetlerinin "mızraklı asker" olduğunu kabul etmek icap eder ki böyle bir yaklaşımın gerçekçi olmayacaktır.

---

[782] Simon de Saint Quentin, s.51.

[783] Koca, **Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür**, s.114.

Hâlbuki Ortaçağ Avrupası askerî literatüründe "lance" tabirinin "bir süvari ve bu süvariye bağlı savaşçı ve hizmetkârlardan oluşan bir birliği" ifade ettiği ve bir lance/mızrağın, ortalama beş savaşçıdan oluştuğu anlaşılmaktadır[784]. Bu durumda Simon de Saint Quentin'in "lance" tabiriyle tek bir "mızraklı" askeri değil, ortalama "beş savaşçıdan oluşan bir birliği" kastetmiş olduğuna hükmedilebilir. Böylece müellifin kaydettiği tâbi devlet kuvvetlerinin hepsinin "mızraklı asker" olmadığı anlaşıldığı gibi bir "lance"nin tam teçhizâtlı beş askere karşılık geldiği düşünülürse söz konusu kuvvetlerin sayısı da daha gerçekçi bir sayıya ulaşır.

Dikkat edilmesi gereken diğer bir husus da Simon de Saint Quentin'in verdiği rakamların, II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev dönemine ait olmasıdır. Daha önce de belirttiğimiz gibi tâbiiyyet muâhedelerinin muhtelif vesilelerle yenilendiği, yenilenen her muâhedede daha önce belirlenmiş olan asker sayısının değişebildiği göz önünde bulundurulacak olursa, bu hususun önemi daha iyi anlaşılır. Esasen sadece Simon de Saint Quentin'in değil İbn Bîbî'nin verdiği rakamların da hangi dönem için verilmişse o dönem için geçerli olduğu unutulmamalıdır. Şüphesiz yenilenen muâhedenâmelerde bir önceki muâhede ahkamına sadık kalınmış olması da ihtimal dahilinde bulunmakla beraber, bunu teyit edecek malumatta sahip değiliz. Dolayısıyla sözgelimi Kilikya Ermeni Krallığı'yla I. İzzü'd-dîn Keykâvus döneminde imzalanan sevgengnamede belirtilen asker sayısı ile Alâü'd-dîn Keykubâd veya II.

---

[784] Bir "lance"nin kaç savaşçıdan oluştuğu konusunda farklı kayıtlar bulunmaktadır. Mallet, XIV. yüzyılda Floransa'daki ücretli askerlerin aldığı ücretle ilgili verdiği bilgide üç kişiden oluşan bir "lance"nin yılda 40 filorin aldığını söylemektedir (Mallet, **Mercenaries and Their Masters**, s.136.). Bazı yazarlar, tam teçhizâtlı beş veya altı savaşçıdan oluştuğu söylerken (**Elements of Military Art and History**, (Ed. De La Barre Duparcq-Translated and Edited: Brig.-Gen. George W. Cullum) New York 1863., s.105.; **Sir John Hawkwood (L'Acuto): Story of a Condottiere**, s.39.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.346-347.), bazıları da bu sayının değişik dönemlerde ve değişik ülkelerde farklılık gösterdiğini, bununla beraber üçten az, altıdan fazla olmadığını ifade etmişlerdir (Charles Mills, **History of Crusades: For the Recovery and Possession of the Holy Land**, I., London 1821., 127-128.); Ayrıca bkz., David Nicolle, **Saladin and the Saracens: Armies of the Middle East 1100-1300**, (Osprey Military: Men-at-arms Series: 171), London 1986., s.34.; Bombaci, a.g.m., s.352.

Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev döneminde belirlenen asker sayısının farklı olması gayet doğal olup bunu kaynaklar arasındaki tutarsızlık gibi görmemek gerekir.

Görüldüğü üzere Simon de Saint Quentin, I. İzzü'd-dîn Keykâvus döneminde yapılan tâbiiyyet antlaşmasına göre asker göndermeyi taahhüt ettiğini bildiğimiz, fakat sayısını tespit edemediğimiz Trabzon Rum İmparatorluğu'nun 200 "lance" yani 1000 asker, yine I. İzzü'd-dîn Keykâvus döneminde imzalanan tâbiiyyet antlaşmasında 500 süvari, Alâü'd-dîn Keykubâd zamanında imzalanan sevgendnâmede ise 1000 süvari ve 500 çarhçı göndermeyi taahhüt eden Kilikya Ermeni Krallığı'nın ise 300 "lance" yani 1500 asker göndermeyi taahhüt ettiğini kaydetmektedir. Namrun (Lambron) Senyörü de Sultan'ın emrine 29 "lance" yani 145 asker vermiştir ki Kirakos'a göre Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde Kilikya Ermeni Krallı Hetum'la yapılan antlaşmayı, Lambron (Namrun) Senyörü imzalamıştır.[785]

Gerek Trabzon Rum İmparatorluğu gerekse Kilikya Ermeni Krallığı'yla imzalanan sevgendnâme suretleri münasebetiyle her iki devletin ne şekilde tâbiiyyet altına alındıkları, yapılan ahidnâmelerin hangi şartlar altında imzalanıp hangi hususları içerdiklerinden daha önce bahsetmiştik. Simon de Saint Quentin'in, İbn Bîbî'nin kayıtlarına dayanan bu bilgileri teyit ettiğini söylemek mümkündür[786]. Bununla beraber müellifin, Kilikya Ermeni Krallığı'nın göndermeyi kabul ettiği kuvvetin "dört ay hizmet etmekle yükümlü tutulduğu" şeklindeki ifadesine ne İbn Bîbî'de ne diğer kaynaklarda tesadüf edilmektedir. Esasen tâbi devlet kuvvetlerinin, Sultan'ın istediği veya gerek gördüğü zamanlarda, tâbi hükümdarlara fermân gönderilmek suretiyle celb edildiği düşünülecek olursa, metbû' hükümdarın hizmetinde bulundukları

---

[785] Kirakos, s.152-153.

[786] "Lance"nin ortalama 5 kişiyi ifade ettiği farzedilirse, Simon de Saint Quentin'in kaydına nazaran Kilikya Ermeni Krallığı'nın göndermeyi taahhüt ettiği asker sayısı 1500 kişi demektir ki bu sayı, Kilikya Ermeni Krallığı'yla Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde imzalanan sevgendnâmede belirlenen asker sayısıyla aynıdır.

zaman için herhangi bir sınırlamanın söz konusu olmadığı, sefer veya vazifenin süresine bağlı olarak hizmet süresinin de değişebileceği söylenebilir. Bu bakımdan müellifin "dört ay hizmet etme yükümlüğü"nden neyi kastettiği tam olarak anlaşılamamaktadır. Bununla beraber bu yükümlülüğünün, Kilikya Ermeni Krallığı'na hâss bir uygulama olduğu veya müellifin, tâbi devlet kuvvetlerinin genellikle "sefer mevsimi"nde yani bahar ve yaz aylarını kapsayan dönemlerde celb edilmesine[787] işaret amacıyla bu ifadeyi kullandığı tahmin edilebilir.

Müellifin, 400 "lance" yani 2000 asker ile Sultan'ın hizmetinde olduğunu söylediği İznik Rum İmparatoru Vatachius (Vatatzes)'in Türkiye Selçuklu Devleti'ne tâbiiyyeti ve bu statü gereği yardımcı kuvvet göndermesi meselesi tartışmalıdır. Zira Simon de Saint Quentin dışında hiçbir kaynakta Vatatzes'in Türkiye Selçuklu Devleti'ne tabi olduğu ve bu statüsü gereği yardımcı kuvvet gönderdiği konusunda kesinlik arzeden bir bilgi mevcut değildir. Her ne kadar bazı yazarlar, Simon de Saint Quentin'in bu kaydı ile İbn Bîbî'nin, Leşkerî vilâyetinden gelip Türkiye Selçuklu ordusuna katılan ve Kâhta Muhasarası'nda (1226) önemli rol oynayan Fardahla oğulları arasında bağlantı kurmuşlar ve bu suretle İbn Bîbî'nin, Simon de Saint Quentin'i teyit ettiğini söylemişler ise de bu iddianın gerçekçi olmadığı ortadadır. Nitekim daha önce de belirttiğimiz gibi müellifin verdiği bilgiler 1226 yılı sonrasında aittir. Üstelik İbn Bîbî, Kâhta Muhasarası münasebetiyle verdiği bilgide İznik Rum İmparatoru Vatatzes tarafından gönderilen bir ordudan değil, "Leşkerî (لشكرى)" (Laskaris) memleketinden gelen ve evlâd-ı Fardahla (اولاد فردخلا)

---

[787] Alâü'd-dîn Keykubâd dönemine ait bir kayıtta serverân-ı sipâh'a gönderilen bir fermânla "bahar mevsimi gelince askerleri sonbahar gibi renkli yapraklarla süslemelerini, onları hizmete hazır ve savaş törenine uygun hale getirmeleri" emredilmiştir (İbn Bîbî, s.293.). Yine II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev döneminde Meyyâfârıkîn üzerine yapılan seferi, bir yandan şiddetli yağış diğer yandan Halife'nin iki tarafın sulh yapmasını isteyen mesajı üzeri durdurulmuş ve Sultan, aralarında tâbi emîrlerin de bulunduğu kumandanlarına "askerlere evlerine dönüş izni verilmesini, onların savaş için hazırlanmalarını ve baharın başlarında kendilerine fermân (tevkî') ulaştığı zaman durup eğlenmeden hizmete koşmalarını" istemiştir (İbn Bîbî , s.510.)

adıyla bilinen beş kardeşten bahsetmektedir. Dolayısıyla bu beş kardeşi, İznik Rum İmparatorluğu tarafından gönderilen tâbi devlet kuvvetleri olarak nitelendirmek mümkün değildir[788].

Bunun yanında Vatetzes'in söz konusu tarihte Türkiye Selçuklu Devleti'ne tabi olduğunu gösteren başka bir bilginin olmaması da Simon de Saint Quentin'in kaydını tartışılır hale getirmektedir. Esasen kaynaklarda ilk İznik Rum İmparatoru Thedore Laskaris (1204-1222)'in Türkiye Selçuklu Devletini metbû' olarak tanıyıp[789] haraç verdiğine[790], gerek Thedore Laskaris gerekse ondan sonra İznik tahtına oturan Ioannes III Dukas Vatatzes (1222-1254)'le Türkiye Selçuklu sultanları arasında bazı antlaşmalar yapıldığına[791]

---

[788] Daha önce de belittiğimiz üzere İznik Rum İmparatorluğu ordusunun muhtelif kökenlerden gelen ücretli askerle takviye edildiği, bu ücretli asker arasında "phrerios" veya "phrerioi" yani birader/biraderler denilen Hospitalier ve Templier tarikat şovalyelerinin de bulunduğu bilinmektedir (Vasiliev, a.g.e., II, s.514-515.; Angelov, s.100, 138-139, 218, 225, 307.; Gravett-Nicolle, a.g.e., s.64.; Bartusis, **The Late Byzantine Army**, s.12, 137-306.). Fardahla oğulları denen beş biraderin, İznik Rum İmparatorunun hizmetinde bulunup daha sonra Türkiye Selçuklu Sultanının hizmetine giren ücretli askerler olması kuvvetle muhtemel olup İbn Bîbî'nin sonraki kayıtlarda karşımıza çıkan Frank ücretli askerlerin lideri (ذعيم فرنكان) Fardahla da bunlardan biri olmalıdır. Bu konu hakkında "ücretli askerler" bahsinde bilgi verilmiştir.

[789] İbn Bîbî, Laskaris'in 1204 yılında Türkiye Selçuklu tahtında oturan III. Kılıç Arslan'a harac verdiğini kaydetmiştir (İbn Bîbî, s.76.). İznik Rum İmparatorluğu'nun bu yıllarda Türkiye Selçuklu Devleti'ne tabi olduğunu gösteren diğer bir hadise de şudur: İstanbul'un Latinler tarafından işgali sırasında İstanbul'da bulunan I. Gıyâseddin Keyhüsrev, İznik Rum Devleti'nin kurucusu Laskaris gibi İstanbul'dan ayrılmak zorunda kalmış ve İstanbul yakınlarında bulunan kayınpederi Manuel Mavrozomes'e sığınmıştır (İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s.169.); Ebu'l-Ferece, II., s.474.). İbn Bîbî, Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in bir Frankla yaptığı düellodan sonra, Franklar tarafından zarar görmemesi için Mavrozomes'in yanına gönderildiğini kaydetmiştir (s.56-57.). II. Rüknü'd-dîn Süleyman Şâh vefatı ve yerine çocuk yaştaki III. Kılıç Arslan'ın geçmesi üzerine bazı devlet ricali I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'i Konya tahtına davet etmişlerdir. Konya'ya doğru yola çıkan Gıyâsü'd-dîn Küyhüsrev, İznik'e vardığında Laskaris, "Ben Sultan Rüknü'd-dîn'in oğluyla ağır yeminler ederek anlaşma yaptım. Anlaşma metninde öyle sözler var ki, hiçbir yorum onları değiştirmeye veya çiğnemeye yetmez. Onun için şimdi ben, senin ülkemin topraklarından çıkıp da o Melik'e saldırmana ve onun hayatına zarar vermene izin verememem" demek suretiyle Sultan'ın ülkeden çıkışını yasaklamıştır (İbn Bîbî, s.80.). Bu hadiese de Laskaris'in 1204'ten itibaren Türkiye Selçuklu Devleti'ne tabi olduğunu göstermektedir.

[790] İbn Bîbî'nin kaydına göre I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in 1211 yılında Laskaris üzerine yaptığı seferin sebebi, Laskaris'in "harac ve vergi (خراج و اتاوات) göndermekte, emir ve yasaklara uymada isteksiz davranması, tembellik ve gevşiklik göstermesi"dir (İbn Bîbî, s.103.).

[791] Toplu bilgi için bkz., Ostrogorsky, a.g.e., s.397-398, 406., Turan **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.278-282, 299-300, 448-449.; Cahen, a.g.e., s.129-131; 142-143.; Baykara, **I. Gıyâsü'd-dîn**

dair bilgiler olmakla beraber, iki devlet arasındaki ilişkilerin hukukî boyutu tam anlamıyla açıklığa kavuşmuş değildir. Ancak tarihî hadiseler incelendiğinde Türkiye Selçuklu Devleti ile İznik Rum İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin, zannedildiği gibi tabii bir dostluk ve ittifak çerçevesinde devam etmediği ortaya çıkmaktadır. İki devlet arasındaki gerginlik, sonra Vatatzes döneminde had safhaya ulaşmış ve Türkiye Selçuklu tahtında Alâü'd-dîn Keykubâd'ın bulunduğu bu dönemde Türkiye Selçuklu Devleti'ne karşı bizzat Vatatzes tarafından üç sefer (1222, 1225, 1231) yapılmıştır[792].

Bu durumda İznik Rum İmparatorluğu'nu, özellikle Vatatzes döneminde Türkiye Selçuklu Devleti'ne tâbi bir devlet olarak varsaymak oldukça zordur. Bununla beraber iki devlet arasında, Moğol tehlikesine karşı bir ittifak oluşturulduğu ve bunun için bazı yazarların Kösedağ Savaşı'ndan önce bazı yazarların ise bu savaştan sonra imzalandığını söyledikleri bir

---

Keyhüsrev, s.33; Koca, **İzzeddin Keykâvus**, s.62.; Arabacı, a.g.t., s.2-6, 10, 13-14, 46-52.; Yusuf Ayönü, "Selçuklu-Bizans İlişkileri", s.598-617.

[792] İznik Rum İmparatorluğu ile Türkiye Selçuklu Devleti arasındaki ilişkileri etraflıca incelemek konumuzun haricindedir. Ancak iki devlet arasında tabii bir dostluk ve ittifak halinin mevcut olduğu, bu durumun Türkmenlerin sebep olduğu bazı sınır çatışmalarından öteye gitmediği şeklindeki yaygın kanaate katılmadığımızı belirtmeliyiz. Her ne kadar İznik Rum İmparatorluğu'nun Latinlerle, Türkiye Selçuklu Devleti'nin ise Doğu'dan gelen gailelerle meşgul olması sebebiyle birbirleriyle ciddi çatışmalara girmekten kaçındıkları bilinmekte ve kaynaklarda iki devlet arasında meydana gelen büyük askerî hadiseler hakkında fazlaca malumata rastlanmamakta ise de hem Türkiye Selçuklu Devleti'nin hem de İznik Rum İmparatorluğu'nun jeopolitik konumları, siyasî ve iktisadî hedeflerinin iki devleti karşı karşı karşıya getirmesi kaçınılmazdır. Nitekim yapılan bütün antlaşmalara rağmen iki devlet arasındaki gerginliğin hiçbir zaman azalmaması bunun en bariz göstergesidir. John S. Langdon, bu gerginliğin özellikle Vatatzes döneminde had safhaya ulaşıp, ciddi çatışmalara vardığını ortaya koymuştur (John S. Langdon, **Byzantium's Last Imperial Offensive in Asia Minor: The Documentary Evidence for and Hagiographical Lore About John III Ducas Vatatzes Crusade Against the Turks, 1222 or 1225 to 1231**, New York 1992.). Bu konuda ayrıca bkz., Michael Angold, **A Byzantine Government in Exile: Government and Society under the Laskarids of Nicaea, 1204-1261**, (Oxford University Press), London 1975.; Alice Gardner, **The Lascarids of Nicaea: The Story of an Empire in Exile**, London 1912.; Alexes G. C. Savvides, **Byzantium in the Near East: Its Relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols, A.D. (1192-1237)**, (Kentron Vyzantinon Ereunon), Thessalonike 1981.; Ostrogorsky, a.g.e., s.396-397.; Şahin Kılıç, "Yükselme Devri Selçuklu-Bizans İlişkileri", s.625-627.

antlaşma yapıldığı bilinmektedir[793] ki Simon de Saint Quentin'in kaydının, bu anlaşmada kararlaştırılan yardım kuvvetine işaret ettiği düşünülebilir. Ancak kaynaklarda bu anlaşma hakkında da etraflı malumat bulunmaması, kesin bir şey söylemeye imkân vermemektedir.

Simon de Saint Quentin'in 1000 "lance" yani 5000 asker vermeyi taahhüt ettiğini söylediği "Haleb Sultanlığı" ve "tâbiiyyet antlaşması ve sevgendnâmeler imzalamak suretiyle herhangi bir düşmana karşı ellerinden geleni yapmayı kabul ettiklerini" kaydettiği, fakat göndermeyi taahhüt ettikleri asker sayısı hakkında bilgi vermediği Malatya, Ayntab ve Mardin (Meredin) beyleri, Hama (Hameta) ve Hums (Camella), Şam (Damascus) ve Meyyâfârıkîn (Monferanquin) ve Amman (Haaman) emîrleri ise Türkiye Selçuklu Devleti'nin doğu ve güneydoğusunda bulunan bölge ve şehir hâkimi beylerdir. Hemen hepsi Artuklu ve Eyyûbî hanedanlarına mensup olan bu emîrler, zaman zaman tâbi sıfatıyla zaman zaman da yapılan ittifaklar münasebetiyle Türkiye Selçuklu ordusuna yardımcı kuvvet göndermişlerdir. Ancak çoğu devletler arası münasebetlere etki edecek derecede güce sahip olmayan bu emîrler, bölgede hâkimiyet tesis etmeye çalışan Türkiye Selçuklu Devleti ile Mısır Eyyûbî Sultanlığı arasında sık sık saf değiştirmiştir. Alâü'd-dîn Keykubâd (1220-1237) döneminde Doğu Anadolu ve Suriye'de etkinliğini artıran Türkiye Selçuklu Devleti[794], II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev döneminde

---

[793] Ostrogorsky, a.g.e., s.406.; Vasiliev, a.g.e., II, s.531.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.448-449; Arabacı, s.48-49.

[794] İbn Bîbî, Şam, Diyar-ı bekr, Rabia, Musul, Cezîre, Yemen, Taif, Dımaşk ve Sis ülkelerinin meliklerinin, makamlarını emniyete almak için "her yıl" Alâü'd-dîn Keykubâd'ın huzuruna çıkarak durumları ve memleketleri hakkında bilgi verdikleri, fermân ve menşûrlarının yenilenmesini istedikleri bilinmektedir (İbn Bîbî, s.228-229.). Alâü'd-dîn Keykubâd'ı metbu tanıyarak adına sikke darbettiren melikler hakkında bkz., Halit Erkiletlioğlu, "Sultan I. Alâü'd-dîn Keykubâd Adına Metbû Meliklerce Bastırılan Müşterek Sikkeler", SÜ Selçuklu Araştırmaları Merkezi, **Selçuk Dergisi**, Sayı 3 (1988)., s.89-95.; **Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri**, III, s.37.

Eyyûbî hâkimiyetini tam anlamıyla kırmış ve bölgedeki meliklerin tamamı tâbiiyyet altına alınmıştır[795].

Şam, Diyar-ı bekr, Rabia, Musul, Cezîre, Yemen, Taif, Dımaşk ve Sis ülkelerinin meliklerinin, makamlarını emniyete almak için "her yıl" Sultan'ın huzuruna çıkarak durumları ve memleketleri hakkında bilgi verdikleri, fermân ve menşûrlarının yenilenmesini istedikleri bilinmektedir.[796]

Söz konusu emîrler içerisinde bizim açımızdan en önemlileri Eyyûbî melikleri olup[797] bu meliklerle ile Türkiye Selçuklu Sultanları arasındaki ilişki, dönemin siyasî gelişmelerine bağlı olarak sürekli değişmiştir[798]. Bazen karşılıklı dostluk antlaşmaları, ittifaklar yapıldığı gibi bazen de bölgedeki diğer devletleri de etkileyen çatışmalar yaşanmıştır. Bu çatışmalarda her iki devlette yaşanan saltanat mücadeleleri etkili olmuştur. Saltanat mücadelesine giren bazı Selçuklu meliklerinin Eyyûbîlerden destek aldıkları

---

[795] II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev döneminde de Âmid'in fethinden sonra Meyyâfârıkîn (Silvan), Mardin, Cezîre (Cizre), Musul ve Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf) sâhiblerinin, Âmid'in alınışını kutlamak için elçiler gönderip ve mülklerinin menşûrlarını yenileyerek Sultan'ın adını taşıyan sikkeler darbettirdikleri, onun adına hutbe okuttukları bilinmektedir (İbn Bîbî, s.497-498.)

[796] İbn Bîbî, s.228-229.

[797] Selahaddin Eyyûbî öldüğünde on altı erkek çocuğu bulmaktaydı. Ülke, bu çocuklar, kardeşleri ve yeğenleri arasında paylaştırdı: Mısır diyarı oğlu Aziz İmadüddin Ebu'l-Feth'e, Dımaşk ve çevresi büyük oğlu Efdal Nureddin Ali'ye, Halep mıntıkası oğlu Zâhir Gazi Gıyâsü'd-dîn'e; Kerek, Şobek, Caber ve Fırat ötesi birçok beldeler de kardeşi Âdil'e, Hama ve oraya bağlı başka kazalar da kardeşinin oğlu Melikü'l-Mansur Muhammed b. Takiyyüddin Ömer'e, Humus, Rahbe ve diğer beldeler ise Esedüddin b. Şirkuh b. Nasırüddin b. Muhammed b. Esedüddin Şirkuhu'l-Kebir'e, bütün vilayet ve kazalarıyla birlikte Yemen ise kardeşi Zahireddin Seyfü'l-İslâm Tuğtekin b. Eyyûb'a, Baalbek ve oraya bağlı kazalar Emced Behrâmşah b. Ferruhşah'a, Basra ve kazaları Zafir b. Nasır'a verildi (İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s.89-90.); İbn Kesîr, XIII, s.6.). Selahaddin'in vefatından sonra veliahdi el-Melikü'l-Efdal saltanatını ilan etmiş ve devlet büyükleri ve emîrler ona bey'at etmişlerdir. Ancak kısa süre sonra saltanat mücadeleleri başlamış ve el-Efdal ve diğer Eyyûbî meliklerine galebe çalan Selahaddin'in kardeşi el-Melikü'l-Âdil, Eyyûbî tahtına oturmuştur. Bundan sonra da Eyyûbî melikleri arasındaki mücadele devam etmiştir. Eyyûbî melikleri ve hüküm sürdükleri bölgeler hakkında bkz., (Philip Khuri Hitti, **History of Syria**, Including Lebanon and Palestine, (Publisher Gorgias Press), 2004., s.627 vd.; Humphreys, **From Saladin to the Mongols**, s.88-90 vd. 389.).

[798] Toplu bilgi için bkz., Süleyman Özbek, **Türkiye Selçukluları-Eyyûbî İlişkileri 1175-1250**, (A.Ü. SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1995.

görüldüğü gibi, Eyyûbî melikleri de kendi aralarında meydana gelen mücadelelerde Türkiye Selçuklu Devleti'ne sığınmışlardır[799].

Eyyûbî melikleri arasında Türkiye Selçuklu Devleti tâbiiyyetini kabul eden ilk emîrin Sumeysat (Samsat) hâkimi el-Melikü'l-Efdal Nureddin Ali (1193-1225) olduğu anlaşılmaktadır[800]. Selahaddin Eyyûbî'nin büyük oğlu olan el-Melikü'l-Efdal, Mısır Sultanı olan amcası el-Melikü'l-Âdil Ebu Bekr'in Mardin, Suruç ve Resulayn'ı, kardeşi Haleb Sâhibi el-Melikü'z-Zâhir'in de Necm Kalesini zapt etmesi (599/1202) üzerine II. Rükned-dîn Süleyman Şâh'a elçi göndererek, onun tâbiiyyetini kabul ettiğini, hutbelerde onun adını okutup, onun namına para darp ettireceğini bildirmiştir. el-Melikü'l-Efdal'in tâbilik teklifini kabul eden Süleyman Şâh, el-Efdal'e hil'at göndermiştir. Bu hil'atı giyen el-Efdal, Sumeysat'ta Süleyman Şâh adına hutbe okutarak tâbiiyyet şartlarını yerine getirmiştir[801]. el-Melikü'l-Efdal, amcasının bölgedeki tehdidinin devam etmesi üzerine, II. Rüknü'd-dîn Süleyman Şâh'dan sonra tahta geçen I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev döneminde de Türkiye Selçuklu

---

[799] Mesela Mu'izzü'd-dîn Kayser Şâh, iki defa Eyyûbî sultanlarına sığınmıştır. Birincide, II. Kılıç Arslan'ın ülkeyi taksimi sırasında hissesine düşen Sivas ile yetinmeyen Kutbeddin Melikşâh'ın, Malatya'yı Mu'izzü'd-dîn Kayser Şâh'dan alıp kendisine vermesi için pederini zorlaması üzerine Salâhaddin Eyyûbî'nin himayesine sığınmış (1191) ve hadiseleri ona anlatıp şikâyet etmiştir. Selahaddin Eyyûbî Selçuklu şehzadesine çok iyi davranmış, çeşitli ikramlarda bulunmuş, kendisine yardım etmeyi vaadinde bulunarak yeğeni ile evlendirmiştir (İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s.73-74.); Ebu'l-Ferec, II, s.458, Ebu'l-Fidâ, III., s.103.; İbnü'l-Verdî, II, s.157.; en-Nüveyrî, XXVII, s.98.; Müneccimbaşı, s.22.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.227, 243; Üremiş, a.g.t., s.102 n.). Kayser Şâh'ın ikinci defa Eyyûbîlere sığınması ise 1200 yılındadır. II. Rüknü'd-dîn Süleyman Şâh'a itaati kabul etmeyen Kayser Şâh, Sultan'ın Malatya'ya üzerine hareketi sonrasında kayınpederi el-Melikü'l-Âdil'e sığınmıştır (İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s.170.); Ebul-Ferec, II., s.474; Ebu'l-Fidâ, III., s.126.; Üremiş, a.g.t, s.102, 123.).

[800] el-Melikü'l-Efdal, Selahaddin Eyyûbî'nin büyük oğlu olup babasının vefatı sırasında Dımaşk naibi idi. Selahaddin Eyyûbî vefat etmeden önce onu veliaht tayin etmiş ve devlet büyükleri ve emîrler ona bey'at etmişlerdi (İbn Kesîr, XII., s.319.). Ancak amcası el-Melikü'l-Âdil ve diğer kardeşleri tarafından bu bölgeler elinden alınmıştı. el-Efdal, elinden çıkan bölgeleri tekrar kazanmak için mücadeleye girişse de başarılı olamamış ve Sumeysat'a gelmişti (1202). Ölüm tarihi olan 622/1225 yılına kadar da burada kaldı (İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s.388.)

[801] Ebu'l-Ferec, II, 475-476.; İbn Vâsıl, III, 152.; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s.156.); Ebu'l-Fidâ, III., s.129.; İbnü'l-Verdî, II., s.180.; Humphreys, **From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260**, s.435.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.260.; Selim Kaya, a.g.t., s.92.; Üremiş, a.g.t., s.108.

tâbiiyyetinde kalmıştır. Konya'da ikinci kez Türkiye Selçuklu tahtına oturan (1205) I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'i Kayseri'de ziyaret eden el-Melikü'l-Efdal, yeni Sultan'a itaatini onun adına hutbe okutmuştur arz etmiştir.[802]

Kaynaklar, Sümeysat Eyyûbî Meliki el-Efdal'in, Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in itaatine girmesiyle, Sultan'ın büyük bir kuvvet kazandığını ifade etmekle beraber[803], el-Efdal ile imzalanan tâbiiyyet anlaşmaları hakkında bilgimiz olmadığı için el-Efdal'in Türkiye Selçuklu ordusuna ne kadar asker göndermeyi kabul ettiği konusunda bir şey söyleyemiyoruz. Her ne kadar kaynaklarda, el-Efdal'in, Sultan'ın emri üzerine 6000 kişilik bir kuvvetin başında, el-Melikü'l-Eşref'in desteği ile Hısn-ı Ziyâd (Harput)'ı muhasara eden Âmid Artuklu hükümdarı Kara Arslan'ın torunu Nâsırü'd-dîn Muhammed'e karşı hareket ettiğine dair bir kayda rastlansa[804] da bu kuvvetin, el-Melikü'l-Efdal'in Türkiye Selçuklu ordusuna göndermeyi taahhüt ettiği askerlerden mi oluştuğu, yoksa söz konusu askerlerin Selçuklu kuvvetleri olup el-Efdal'in sadece bu kuvveti kumanda etmek üzere mi görevlendirildiği açıkça anlaşılamamaktadır.

el-Melikü'l-Efdal'i Türkiye Selçuklu ordusuyla beraber gördüğümüz diğer bir askerî harekât da I. İzzü'd-dîn Keykâvus'un Haleb seferidir (1218). Bilindiği gibi Haleb Eyyûbî emîri el-Melikü'z-Zâhîr'in ölümünden sonra Haleb tahtında ortaya çıkan karışıklıktan istifade etmek isteyen İzzü'd-dîn Keykâvus, bazı Haleb emîrlerinin de telkiniyle[805] tâbii durumunda olan el-Melikü'l-

---

[802] İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s.170.); İbn Kesîr, XIII, s.41.; Ebu'l-Ferec, II., s.486.; İbnü'l-Verdî, II., s.183.; Müneccimbaşı, s.28.; Cenâbî, s.14.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.277.; Üremiş, a.g.t., s.110.

[803] İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s.170.); İbn Kesîr, XIII, s.41.; Ebu'l-Ferec, II, s.486.

[804] İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s.171.); Ebu'l-Ferec, II., s.487.; Cenâbî, s.14-15.; Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 277. Üremiş, a.g.t., s.111.

[805] Haleb emîrleri ve halkın bir kısmı, İzzü'd-dîn Keykâvus'a tabi olma düşüncesinde idiler. Bu sebeple Sultan'a, Sumeysat Emîri el-Melikü'l-Efdal'i yanına alıp onun kardeşlerinden gördüğü muamelelerden müteessir olduğunu, Selahaddin'in büyük oğlu olması dolayısıyla babasının saltanatını kendisine iade etmek istediğini bildirmek suretiyle hareket etmesini telkin etmişlerdir (İbnü'l-Esîr,

Efdal'le bir anlaşma yapmış ve daha sonra Haleb üzerine yürümüştür[806]. Selahaddin Eyyûbî'nin büyük oğlu ve veliahdi olması hasebiyle bölge halkı ve emîrlerin teveccühünü kazanmış olan el-Melikü'l-Efdal ile İzzü'd-dîn Keykâvus arasında yapılan anlaşmada el-Melikül-Eşref'in elinde bulunan Urfa ve Harran havalisinin İzzü'd-dîn Keykâvus'a, Haleb'in ise el-Melikü'l-Efdal'e bırakılması kararlaştırılmış buna karşılık el-Melikü'l-Efdal de İzzü'd-dîn Keykâvus'a itaatini devam ettireceğini ve Haleb'de Sultan adına hutbe okutup sikkeyi onun adına darp ettireceğini vaat etmiştir[807].

Seferin başlamasından kısa bir süre sonra Raban Kalesi, el-Melikü'l-Efdal'in askerlerinin de katıldığı kuşatma neticesinde ele geçirilmiş ve anlaşma gereği el-Melikü'l-Efdal'e bırakılmıştır. Ancak İzzü'd-dîn Keykâvus, Raban Kalesinden hemen sonra ele geçirilen ve anlaşma gereği el-Melikü'l-Efdal'e bırakılması gereken Tell-Bâşir'e Emîr Nusretü'd-dîn'in kardeşini serleşker (sübaşı) olarak tayin etmiş ve bölgeyi doğrudan kendisine bağlamıştır. [808] Bu durumdan rahatsız olan el-Melikü'l-Efdal, İzzü'd-dîn Keykâvus'a güvenini kaybederek Eyyûbîler saffına geçmiş[809] ve bu duruma Türkiye Selçuklu emîrleri arasındaki çekişmeler, Eyyûbîlerin çıkardıkları

(Türkçe terc., XII, s.307-308.); Ebu'l-Ferec, II, s.500-501.; İbn Vâsıl, III., s.263.; Ebu'l-Fidâ, III, s.146, 148.; İbnü'l-Verdî, II., s.200-201.; Koca, İzzü'd-dîn Keykâvus, s.50-51.; Üremiş, a.g.t., s.133-135.)

[806] İbn Bîbî, Sultan'ın el-Efdal'le yaptığı antlaşmadan bahsetmemektedir. Müellif, seferin sebebini Haleb tahtındaki boşluğa bağlamakta ve Sultan'ın burayı ele geçirerek bölgede unutulmaya yüz tutan Selçuk hanedanı adını tekrar hatırlatmak düşüncesiyle hareket ettiğini ifade etmiştir (İbn Bîbî, s.183.).

[807] İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s.308.); İbn Nazîf, s.74; İbn Vâsıl, III., s.264.; Ebu'l-Fidâ, III., s.148.; İbnü'l-Verdî, s.200-201.; Humphreys, **From Saladin to the Mongols**, 1193-1260, s.159.

[808] İbn Bîbî, s.187.; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s.308.); İbn Nazîf, s.74; İbn Vâsıl, III., s.264.; Ebu'l-Fidâ, III., s.149.; ed-Devâdârî, VII, s.196.

[809] İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s.308-309.); İbn Vâsıl, III., s.264.; Ebul-Ferec, II., s.501.; Koca, **İzzeddin Keykâvus**, s.55-56.; Üremiş, a.g.t., s.137-138.

"Selçuklu emîrlerinin Sultan'a ihanet ettikleri" şayiası gibi sebepler de eklenince, sefer başarısız olmuştur[810].

Burada dikkat çeken en önemli husus metbû' hükümdarın, tâbi bir melikle bu tür bir antlaşma yapmasıdır. İzzü'd-dîn Keykâvus'u bu tür bir davranışa iten sebep, Haleb ve Eyyûbî meliklerinin elinde bulunan diğer bölgelerin Selahaddin Eyyûbî'nin büyük oğlu el-Melikü'l-Efdal'e gösterdikleri teveccüh olmalıdır. Ancak klasik metbû'-tâbi ilişkileri çerçevesinde düşünüldüğünde metbû' hükümdar, tâbiine karşı böyle bir vaatte bulunma mecburiyetinde değildir. Bu durumda İzzü'd-dîn Keykâvus ile el-Melikü'l-Efdal arasındaki tâbiiyyet ilişkisinin, "asgarî had" üzerine kurulduğu söylenebilir.

"Haleb Sultanlığı" da Eyyûbî Meliklerinden biridir. Haleb Emîri el-Melikü'z-Zâhir'in bazı durumlarda Türkiye Selçuklu sultanlarıyla ortak hareket ettiği[811], hatta onları metbu olarak tanıdığına dair kayıtlar bulunmaktadır[812]. Ancak bu ilişkilerin daimî olmadığı, bölgedeki güç dengelerine bağlı olarak sürekli değiştiği görülmektedir. el-Melikü'z-Zâhir'in 613/1216 tarihinde ölümü ve yerine küçük yaştaki oğlunun geçmesinden sonra ise Haleb emîrliği ile Türkiye Selçuklu Devleti arasındaki ilişki yeni bir döneme girmiştir. Haleb emîrlerinden bazıları, Türkiye Selçuklu tâbiiyyetini kabul etmişler, ancak I. İzzü'd-dîn Keykâvus'un bölgeye düzenlediği seferin başarısız olması

---

[810] İbn Bîbî, s.192-197.; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s.309.); İbn Nazîf, s.74.; İbn Vâsıl, III., s.267.; Ebu'l-Fidâ, III., s.149.; Mükremin Halil (Yinanç), "Maraş Emîrleri", **TOEM**, XV/8 (85), s.85-90.; Koca, **İzzeddîn Keykâvus**, s.56-59.; Üremiş, s.139-143.

[811] İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s.243-244.); Ebu'l-Ferec, II., s.492.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s287.; Kaya, a.g.t., s.140.

[812] İbn Bîbî'nin kaydına göre, I. İzzü'd-dîn Keykâvus'un Haleb üzerine yapmayı düşündüğü sefer öncesinde devlet ricâli Sultan'a Melik Zâhir'in oğlunun ataları ve dedeleri, her zaman sizin mensubu olduğunuz hanedanın taraftarı olmuş, itaat ve bağlılık yolundan hiç sapmadıklarını, onlardan asker istendiği zaman hediyelerle birlikte göndermekten geri kalmadıklarını söylemişler ve böyle bir zamanda o tarafa sefer yapmanın doğru olmayacağını söylemişlerdir ve Sultan'a "her zaman yaptığı gibi yeni Melike hilat (teşrif), sancak ve ülke menşûru göndermeyi tavsiye etmişlerdir (İbn Bîbî, 183-184.). Bu kayda göre Haleb emîrlerinin önceden beri Türkiye Selçuklu Sultanlarının tâbiiyyetini kabul ettikleri ve tâbiiyyet şart ve mükellefiyetlerinden olan sair hususlarla beraber asker gönderme hususuna da riayet ettikleri anlaşılmaktadır.

neticesinde Haleb'in tamamen Türkiye Selçuklu tâbiiyyetine alınması mümkün olmamıştır[813]. I. İzzü'd-dîn Keykâvus'tan sonra tahta geçen I. Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde de itaat altına alınamayan Haleb Melikliği, II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev zamanında Türkiye Selçuklu tâbiiyyetini kabul etmiştir. II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'le görüşen Haleb emîri el-Melikü'l-Nâsır'ın elçisi İbnü'l-Adîm, taziyelerini bildirmiş ve vaktiyle Alâü'd-dîn Keykubâd'la yapılan ittifak antlaşmasının yenilenmesini talep etmiştir (1237). Buna karşılık Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ittifak antlaşmasını yenilediği gibi, Tokat kadısı İzzü'd-dîn'i Haleb'e göndererek el-Melikü'l-Nâsır'ın kızı ile evlenmeyi ve kendi kız kardeşini de ona vermeyi teklif etmiştir. Söz konusu evlilikler gerçekleştikten sonra Selçuklu tâbiiyyetini kabul ettiği anlaşılan Haleb hükümdarı, Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev adına hutbe okutmuş, sikke bastırmıştır.[814] Başta Dımaşk (Şam) olmak üzere[815] diğer Eyyûbî meliklerinin de bu dönemde Türkiye Selçuklu tâbiiyyetinde olduğu anlaşılmaktadır. [816]

Simon de Saint Quentin "Haleb Sultanlığı"nın 1000 "lance" yani 5000 kişilik bir kuvvetle Sultan'ın hizmetine koşmayı taahhüt ettiğini kaydetmekle beraber İbn Bîbî, Kösedağ Savaşı öncesinde Nâsihü'd-dîn Fârisî kumandasında Sivas'a gelerek Türkiye Selçuklu ordusuna katılan Haleb askerinin 2000 kişi olduğunu kaydetmiştir.[817] Bu kuvvet dışında Sâhib

---

[813] Bu hususa daha önce temas edilmişti.

[814] Haleb hükümdarı el-Melikü'l-Nasır Selâhü'd-dîn, 638/1240 tarihinde II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev adına bastırmış olduğu sikkeleri mevcuttur (**Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu**, IV., s.229-231.; **Meskûkât-ı Türkmâniyye Kataloğu**, s.62, 65, 68.; Cenâbî, s.21.)

[815] Dımaşk Emîri el-Melikü'l-Eşref'in, Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde Türkiye Selçuklu Devleti'nin tabiiyetini kabul ettiği bilinmektedir (İbn Bîbî, s.409-410.). Bu durumun II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev döneminde de devam ettiği, bu sırada Dımaşk emîri olan İmâdü'd-dîn İsmail b. Melik Adil'in II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev adına bastırdığı sikkelerden anlaşılmaktadır (**Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu**, IV., s.229-231; Meskûkâtı Türkmâniyye Kataloğu, s.62, 65, 68).

[816] İbn Bîbî'nin kaydına göre Âmid'in fethinden sonra Meyyâfârıkîn (Silvan), Mardin, Cezire (Cizre), Musul ve Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf) sâhibleri, Âmid'in alınışını kutlamak için emîrlere ve Sultan'a ayrı ayrı elçiler göndermişler ve mülklerinin menşûrlarını yenileyerek Sultan'ın adını taşıyan sikkeler darbetmişler, onun adına hutbe okutmuşlardır (İbn Bîbî, s.497-498.)

[817] İbn Bîbî, s.520.

Şemsü'd-dîn tarafından da Haleb civarından ücretli asker toplandığı bilinmektedir ki 100 bin dinar ve milyonlarca gümüş dirhem ile bölgeye giden Sâhib Şemsü'd-dîn'in, bu ücretli askerleri 6 aylık erzakları, savaş araç gereçleri ile birlikte hazırladığı malumdur.[818] Bu bilgi, tâbi devletlerden kararlaştırılan miktarın üzerinde kuvvet talep edilmesi halinde bu kuvvetin masrafının metbû' hükümdar tarafından karşılandığını göstermesi bakımından önemlidir.

Simon de Saint Quentin'in verdiği bilgiler, İbn Bîbî'yi teyit etmesi ve tâbi devlet kuvvetleri hakkında kısmî bir liste içermesi bakımından önemlidir. Ancak söz konusu listenin, eksik ve doğruluğu tartışılır bilgiler içerdiği, dolayısıyla böyle bir listeyi esas almak suretiyle yapılacak değerlendirmelerin kesinlik arzetmeyeceği malumdur. Bununla beraber, tâbi devlet kuvvetleri hakkında toplu bilgi bulabildiğimiz yegane mehaz olduğu düşünülecek olursa en azından söz konusu kuvvetlerinin Türkiye Selçuklu ordusu içerisindeki oranını tespit etme konusunda ipucu verdiği söylenebilir.

Gerek İbn Bîbî'nin verdiği muâhedenâme örnekleri, gerekse Simon de Saint Quentin'in kayıtları üzerinde yaptığımız değerlendirmelerin, tâbi devlet kuvvetleriyle ilgili esasların tâbiiyyet antlaşmalarında belirlendiği, söz konusu kuvvetlerin sayısı, niteliği, ne zaman ve ne şekilde orduya katıldıkları, silah, teçhizât ve sair masraflarının karşılanması gibi hususlar hakkında umumî bir tablo oluşturmaya yeterli olduğu kanaatindeyiz. Ancak Türkiye Selçuklu Devleti'nin tâbiiyyetini kabul eden devletlerin, söz konusu muâhedenâme örnekleri ve Simon de Saint Quentin'in listesinde zikredilenlerden ibaret olmadığı, bunların dışında da birçok hükümdar veya emîrin muhtelif dönemlerde Türkiye Selçuklu tâbiiyyetini kabul ettikleri malumdur. Her ne kadar bu hükümdar veya emîrlerin hangi şart ve

---

[818] İbn Bîbî, s.538-539.

mükellefiyetler dahilinde Türkiye Selçuklu tâbiiyyetini kabul ettiklerine dair fazla malumatımız olmasa da Türkiye Selçuklu ordusuna asker göndermeyi kabul ettiklerini gösteren kayıtlara rastlanmaktadır.

Bu konudaki bir kayda Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde yapılan 1224-1225 tarihli Suğdak Seferi'nde rastlanır. İbn Bîbî'nin kaydına göre Melikü'l-Ümerâ Hüsâmü'd-dîn Çoban kumandasındaki Türkiye Selçuklu ordusu, Karadeniz'i geçip [819] Suğdak'a yaklaşınca, Suğdaklılar endişeye kapılmışlar ve Hüsâmü'd-dîn Çoban'ı karşılamak üzere bir elçi göndermişlerdir. Elçinin getirdiği mesaj şu şekildedir: "Biz cihan padişahının kullarıyız. Onun büyük bir orduyu bu sahile göndermesinin sebebini bilmiyoruz. Eğer bâc'ı ve geçiş resmini (resm-i bâc ve ubûr) ödemekte ihmal davrandıysak, bırakın onu fazlasıyla telafi edelim. Fermâna uyarak bu zor işi kolaylaştıralım. Eğer Rus tarafına gitmek istiyorsanız, selvi boylu yiğitlerimizi seçip alet ve edevâtlarıyla size gönderelim de onlar, askerlikte ve kullukta görevlerini yapıp, Sultan'ın düşmanlarına kılıç sallasınlar ve onun yolunda canlarını feda etsinler."[820]

Elçi bu mesajla beraber "ordunun geri dönmesi halinde kusurlarının karşılığını imkân nisbetinde ödeyeceklerini, 'kulluk' rüsumunu yenileyip galiz yeminler ve sağlam anlaşmalarla pekiştireceklerini söylemiş ve buraya kadar zahmet çekmiş olan ordunun 'nal baha'sı[821] 50.000 dinar ödeyebileceklerini" belirtmiştir. Ancak bu ifade Hüsâmü'd-dîn Çoban'ın hiddetlenmesine sebep olmuş ve elçiye "orduyu buraya savaş pazarını altın karşılığında satmak için bu tarafa gelmediğini, her gelen elçinin boş sözlerine aldanıp işinden vazgeçmeyeceğini, Sultan'dan aldığı fermân uyarınca hareket edip bu

---

[819] Metinde Hazar Denizi denilse de doğrusu Karadeniz'dir.

[820] İbn Bîbî, s.311.

[821] Nal-baha hakkında bkz., Erdoğan Merçil, "Nal-baha ve Kullanılışına Dair Örnekler", **Belleten**, LX/227, (1996), s.21-32.

fermândan yüz çevirenleri cezalandırıp itaat edenleri ödüllendireceğini" söyleyerek elçiyi geri göndermiştir.[822]

Anlaşıldığı kadarıyla Suğdaklılar, Türkiye Selçuklu Devleti'ne itaatlerini arz etmek ve klasik tâbiiyyet şartlarını kabul ettiklerini bildirmek suretiyle daha önce de örneklerine rastladığımız bir muâhede yapmak istemiş ancak bunda başarılı olamamışlardır. Bununla beraber Kıpçak Meliki'nin mağlup edilmesi[823] ve Rus Meliki'nin itaatini arz etmesinden sonra Suğdak'ı kuşatan Türkiye Selçuklu kuvvetleri karşısında fazla dayanamamışlar ve diğer tâbiiyyet şart ve mükellefiyetleriyle beraber [824] "istendiği zaman savaşçı yiğitlerle saltanat hizmetine katılmayı" kabul ederek Türkiye Selçuklu Devleti'nin tâbiiyyetini kabul etmek zorunda kalmışlardır.[825]

İbn Bîbî'nin kayıtlarından, Suğdaklılarla bir tâbiiyyet antlaşması yapılıp yapılmadığı açıkça anlaşılamamaktadır. Ancak diğer tâbi devletler gibi Suğdaklılarla da bu tür bir antlaşmanın yapılmış olması muhtemeldir. Hatta bu sefer sonrasında Türkiye Selçuklu tâbiiyyetine giren Kıpçak ve Rus Melikleriyle de benzer antlaşmaların yapılmış olması icap eder ki bu olaydan sonra Türkiye Selçuklu ordusunda karşımıza çıkan Rus ve Kıpçak

---

[822] İbn Bîbî, s.312-313.

[823] İbn Bîbî'nin bu mücadele esnasında Kıpçak kuvvetlerini Türk, Selçuklu ordusunu ise Rum ordusu olarak nitelendirmesi dikkat çekicidir (İbn Bîbî, s.314-318.)

[824] İbn Bîbî, kaydına göre Suğdaklılar şunları söylemişlerdir: "Her yıl buyurduğunuz miktarda haraç ödeyelim. Bize yükleyeceğiniz bâc'ı verelim, bu diyarda alınan veya kaybolan tüccar mallarını araştırıp bulalım ve onlan sahiplerine iade edelim. Askerlerin emîrlerinden, huzurun büyüklerinden bu ülkenin emîrliğine veya zeamete tayin edeceğiniz kimseye can u gönülden hizmet edelim. Kendi öz çocuklarımızı rehin olarak padişahın dergâhına gönderelim. Bizden görev istendiği zaman savaşçı yiğitlerle saltanat hizmetine katılalım. Bu sözlerin aksine davranırsak, kanımız, malımız, çoluk çocuklarımız size helal olur" dediler (İbn Bîbî, s.328.)

[825] Bir cami inşa edilen, kadı, imam ve müezzinler gönderilen Suğdak'ta Selçuklu hâkimiyetinin ne kadar devam ettiği kesin olarak bilinmemektedir. Bununla beraber Moğolların bölgeyi tekrar ele geçirdikleri 1239 yılına kadar devam ettiği tahmin edilebilir. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.359; Bu sefer hakkında toplu bilgi için bkz, A. Yakubovski, "İbn-i Bibi'nin XIII. Asır başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikayesi", (Çev. İsmail Kaynak), **AÜ DTCFD**, XII (1954), s.207-226.; Uyumaz, a.g.e., s.34-38.

askerlerinin, bu melikler tarafından gönderilen tâbi devlet kuvvetleri oldukları söylenebilir.

Tâbi meliklerin Türkiye Selçuklu ordusuna asker göndereceklerini beyan etmelerine dair bir başka örnek de yine Alâü'd-dîn Keykubâd dönemine aittir. İbn Bîbî'nin kaydına göre Alâü'd-dîn Keykubâd, Türkiye Selçukluları'nın sadık tâbilerinden Erzincan Mengücek Beyi Behrâm Şâh'ın[826] ölümünden sonra (1225) yerine geçen, fakat tâbiiyyet şart ve mükellefiyetlerine [827] aykırı hareketlerde bulunan Alâ'üd-dîn Dâvud Şâh üzerine yürüyüp Erzincan'ı doğrudan Türkiye Selçuklu Devletine bağladıktan sonra (1228) [828] , orduyu Dâvud Şâh'ın kardeşi Melik Muzafferü'd-dîn Muhammed'in idaresindeki Kogonya (Şebinkarahisar) ve Melik Rüknü'd-dîn Cihan Şâh'ın idaresinde bulunan Erzurum'a yollamıştır. Orduya, hiçbir şekilde halka zarar verilmemesini emreden Sultan, Melik Rüknü'd-dîn Cihanşâh ile Melik Muzafferü'd-dîn'in bu hareket karşısında nasıl bir tavır alacaklarını beklemeye başlamıştır.[829] İşte bu sırada Sultan'ın askerlerinin ülkesine girdiğini ve bazı yerlerin saltanat dîvânının yönetimine geçtiğini öğrenen Erzurum Hâkimi Melik Rüknü'd-dîn Cihan Şâh, bir yandan çok miktarda hediye ve yolluk hazırlayarak ordunun emîrlerine yollarken, diğer

---

[826] Behrâm Şâh, altmış yıl (1165-1225) boyunca Selçuklulara tâbi bir bey olarak kalmıştır (İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s.441.)

[827] İbn Bîbî'nin verdiği bilgiye göre Alâü'd-dîn Dâvud Şâh'la imzalanan ahidnâme şu şekildeydi: "Dâvud şâh, içtenlikle aramızdaki anlaşmaya uyar, bizim düşmanlarımıza dostluk göstermez, aramızda olan gizli anlaşmazlıkları bildiren mektupları ülkelere göndermez, garaz sahiplerinin ve kışkırtıcıların asılsız sözlerine kulak asmaz, içini dışını bize bağlılık ilkeleriyle süslerse, bizden yardım, destek, makam ve mevki görür. O zaman ülkemizin sübaşı (serleşker) ve komutanlarının (sipehdâr) niyetleri ve hırsları, onun ülkesinin ve adamlarının üzerinden uzak olur. Eğer kaleme aldığımız bu kendisinden beklenen şartların dışına çıkarsa, layık olduğu cezaya çarptırılır." (İbn Bîbî, s.351-352.).

[828] Bölgenin idaresi Melik Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'e verilmiş ve böylece Erzincan'daki Mengücek hanedanı son bulmuştur (İbn Bîbî, s.359.; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s.441.); Ebu'l-Ferec, II., s.525.; İbn Nazîf, s.159.; en-Nüveyrî, s.XXVII, s.103.; Müneccimbaşı, s.47.; Turan, "Anatolia in the Period of the Seljuks and the Beyliks", s.247.; Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s.83-84.; Uyumaz, a.g.e., s.41-44.)

[829] İbn Bîbî, s.359-360.

yandan da büyük emîrlerinden birini de Sultan'a göndererek itaatini arz etmiş, bağlılık ve kulluk yolundan çıkmayacağını belirtmiş ve bu cümleden olmak üzere "istendiği zaman yardımcı kuvvet göndereceğine" dair vaatte bulunmuştur.[830]

Bu kaydın bizim açımızdan en önemli tarafı, "istendiği zaman yardımcı kuvvet göndereceğini" vaat eden emîrin, bir Türkiye Selçuklu meliki oluşudur. Şöyle ki; Büyük Selçuklularda, hanedan üyesi meliklerin idaresinde bulunan "birinci kategoriden vasal devletler" teşekkül ettiği ve bu durumun Türk hâkimiyet geleneği neticesinde ülkenin hanedan azası arasında üleştirilmesinden ileri geldiği malumdur. Büyük Selçuklu Devleti'nin birinci kategoriden vasalı olarak ortaya çıkıp daha sonra müstakil hale gelen Türkiye Selçukluları da söz konusu geleneği devam ettirmiş ve ülkeyi, hanedan azası arasında taksim etmişlerdir. En bariz örneğine II. Kılıç Arslan döneminde rastladığımız bu taksim geleneği neticesinde muhtelif bölgelere gönderilen Selçuklu meliklerinin, Türkiye Selçuklu Sultan'ı karşısındaki hukukî durumları incelendiğinde, klasik vasallık şart ve mükellefiyetlerine bağlı oldukları görülür. Nitekim vaktiyle Nejat Kaymaz tarafından da belirtildiği üzere[831] söz konusu meliklerin kendi merkezlerinde, biraz daha küçük çapta olmakla beraber, tıpkı payitahttaki gibi bir teşkilâta, maiyyetinde, yine aynı payitahttakine benzer bir askerî ve sivil idare kadrosuna, hâkimiyet alâmetlerine[832] sahip oldukları,

---

[830] İbn Bîbî kaydın devamında şunları söylemektedir: "Elçi saltanat huzuruna varıp, sözlü ve yazılı mesajları iletip hediyeleri arz edince Sultan, onu sonsuz merhamet ve cömertlik kapsamına aldı. Melik'in isteğini yerine getirerek Erzurum mülkünü ona verdikten sonra "Bundan sonra ordu, onun bölgesine girip dolaşmasın" diye fermân çıkardı. Ordular, saltanat bargâhının hükmüyle yağma ve talandan döndüler. O zaman Melik Rüknü'd-dîn'in korku ve endişesi kayboldu." (İbn Bîbî, s.360-361.).

[831] Kaymaz, "İdare Mekanizmasının Rolü I", s.114-115.

[832] Tokat Meliki Rüknü'd-dîn Kılıç Arslan, I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'i tahtan indirmek üzere Konya'ya hareket ettiği sırada, askerlerini, "onun cihângîr çetrinin gölgesinde (ظلال چتر جهانگيرش)" toplamıştı (İbn Bîbî, s.31.).

kendi adlarını taşıyan sikkeler bastırıp [833], kitabeler yazdırdıkları [834], birbirleriyle ve civardaki devletlerle serbestçe askerî ve siyasî münasebetlere giriştikleri, buna karşılık her yıl Sultan'ın huzuruna çıkarak itaatlerini arz etmek[835], hutbede ve sikkede[836] Sultan'ın adını zikretmek ve icap ettiğinde Türkiye Selçuklu ordusuna asker göndermek [837] gibi tâbiiyyet şart ve mükellefiyetlerini yerine getirdikleri görülmektedir.

Bununla beraber Türkiye Selçuklu meliklerinin hüküm sürdükleri bölgelerde kurdukları siyasî nizâmın, Büyük Selçuklu Devleti'ndeki birinci dereceden vasal devletlerle aynı mahiyette olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira hiçbir Türkiye Selçuklu melikinin Kirman Selçuklu Devletinin Kavurt, Suriye Selçuklu Devleti'nin kurucucu Tutuş veya Irak Selçuklu Devleti'nin kurucusu Mahmud bin Muhammed gibi ayrı bir siyasî irade haline geldiği, tasarrufunda bulunan bölgede bir hanedan veya siyasî teşekkül oluşturduğunu gösteren herhangi kayıt bulunmamaktadır.[838]

---

[833] Nejat Kaymaz'ın da belirttiği gibi ("İdare Mekanizmasının Rolü I", s.114 n.), melikler sadece mahalli tedavül kıymetini haiz bulunan bakır paralar bastırabilmişlerdir. (Bkz., **Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu**, IV., s.118-124; **Takvîm-i Meskûkât-i Selçûkiyye**, s.9-14.)

[834] Mesela Kayseri'de II. İzzü'd-dîn Kılıç Arslan'ın oğullarından Kayseri Meliki Nureddin Sultan Şâh'ın 589/1193) tarihli kitabesinde babasının ismi dahi geçmemektedir (Halil Edhem, **Kayseriyye Şehri**, s.30-31.). Aynı şekilde Melik Mugîsü'd-dîn Tuğrul Şâh'ın da Bayburt Kalesi'nde üç kitabesi bulunmaktadır. Bu kitabelerden birinde "sultan", diğer ikisinde ise "melik" unvanı mevcuttur (Halil Edhem, a.g.e., s.41 n.).

[835] **Takvim-i Meskûkât-ı Selçûkiyye**, s.11, 13. (İbn Bîbî'nin kaydına göre melikler, "her yıl bir defa babalarının huzuruna gelirler, hizmet için gerekli şartları yerine getirdikten sonra arzularına kavuşmuş, amaçlarına ulaşmış olarak atlarını kendi topraklarına sürerlerdi." (İbn Bîbî, s.22.).

[836] J. C. Hinrichs, "Erzurum Selçuklularının Sikkeleri", **Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, Sayı: 6 (1976)., s.163-178.; İbrahim Artuk, "Alâü'd-dîn Keykubâd'ın Meliklik Devri Sikkeleri", **Belleten**, XLIV/174 (1980)., s.265-271.

[837] Daha önce belirttiğimiz gibi Erzurum Meliki Rüknü'd-dîn Cihan Şâh, Alâü'd-dîn Keykubâd'a istendiği zaman askerî kuvvet göndereceğini taahhüt etmiştir (İbn Bîbî, s.360.)

[838] Bazı batılı yazarlar, II. Kılıç Arslan'ın oğullarından Mugîsü'd-dîn Tuğrul Şâh'ın Erzurum'da 14 yıl süren hâkimiyetini, Türkiye Selçuklu hâkimiyeti dışında müstakil bir hükümet gibi değerlendirmişlerse de bu tür bir yargının yanlış olduğu ortadadır (**Takvîm-i Meskûkât-i Selçûkiyye**, s.14-15.)

Melik Rüknü'd-dîn Cihan Şâh'ın Sultan Alâü'd-dîn Keykubâd'a tâbiiyyetini arz ederek "istendiği zaman yardımcı kuvvet göndereceğini" vaat etmesi, Selçuklu meliklerinin de klasik vasallık şart ve mükellefiyetlerine tâbi olduklarını gösteren örneklerden biri olası sebebiyle dikkat çekicidir. Daha önce de belirttiğimiz gibi diğer meliklerin de söz konusu şart ve mükellefiyetlere bağlı olduklarına dair bazı bilgilere rastlanmakla beraber, Melik Rüknü'd-dîn Cihan Şâh'la ilgili bu kayıt "asker gönderilmesi" konusunun da bu mükellefiyetlere dahil olduğunu gösteren sayılı mehazlardan biri olması bakımından önem arzetmektedir.

Tâbi devlet kuvvetlerinin celbi, Türkiye Selçuklu ordusu içerisindeki yerleri ve siyasî ve askerî hadiselerde oynadıkları role gelince:

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden, tâbi hükümdar veya emîrlerin, taahhüt ettikleri askerî kuvveti Sultan'ın istediği zamanda, istediği yere göndermekle mükellef oldukları, sefer kararı alındığında fermânlar çıkarıldığı ve bu fermânları alan tâbi hükümdar veya emîrlerin, kendilerine bağlı kuvvetlerle beraber vakit kaybetmeden istenen yere gelerek orduya katıldıkları açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

İbn Bîbî, asker toplamak üzere muhtelif emîrlere gönderilen fermânlardan sıkça bahsetmektedir. Esasen bu fermânların hemen hepsinin orduyu oluşturan diğer unsurlarla beraber tâbi devlet kuvvetlerini de kapsadığı tahmin edilebilir. Ancak bunların çok azında doğrudan veya dolaylı olarak tâbi devlet kuvvetlerine işaret edildiği görülmektedir. Bu konudaki ilk kayda Sultan II. Süleyman Şâh'ın 1202 tarihli Gürcistan Seferi'nde rastlanır. Müellifin kaydına göre Sultan sefer öncesinde "birâderân ve hîşân ve mülûk-i etraf"a (kardeşleri ve yakınları ve çevre melikleri) haberciler ve elçiler göndererek, kendi adamlarını (cemiyet-i ricâl) ve harbe istidâdlı çok sayıda adamı (isti'dâd-ı kıtâl ve a'dâd-ı i'dâd-ı harb ve ta'an ve darb) hazır etmelerini

buyurmuş" ve emre ilk önce Elbistan ve yöresi hâkimi Sultan'ın kardeşi Melik Mugîsü'd-dîn Tuğrul Şâh ile Erzincan Mengücek Meliki Fahrü'd-dîn Behrâm Şâh uyarak her taraftan asker çağırıp mevkib-i hümâyûna katılmışlardır.[839] Sultan'ın asker toplaması konusunda fermân gönderdiği diğer bir tâbi emîr olan Erzurum hâkimi (Sâhib) Melik Alâü'd-dîn Saltukî ise asker toplamada ve fermânın hükümlerini yerine getirmede ihmâlkâr davrandığı için azledilmiş, tasarrufunda bulunan bölge Mugîsü'd-dîn Tuğrul Şâh'a verilmiştir.[840]

Görüldüğü üzere burada açıkça ifade edilmemekle beraber "mülûk-i etraf" tabirinin sefer bölgesine yakın tâbi melikleri kapsadığı anlaşılmaktadır[841]. Metinde geçen üç tâbi melikin, Melik Mugîsü'd-dîn Tuğrul Şâh, Fahrü'd-dîn Behrâm Şâh ve Melik Alâü'd-dîn Saltukî'nin ne kadar asker gönderdiği hakkında bir bilgimiz olmamakla beraber, bu meliklerden kendi adamları dışında ücretli asker toplamalarının da istendiği anlaşılmaktadır. Ancak asıl önemlisi tâbiiyyet şart ve mükellefiyetlerini yerine getirmede ihmâlkâr davranan Alâü'd-dîn Saltukî'nin cezalandırılmasıdır. Bu hadise tâbi meliklerin tâbiiyyet şart ve mükellefiyetlerine aykırı davranmaları durumunda düştükleri durumu göstermesi bakımından önemlidir.

Doğrudan tâbi devlet kuvvetlerine işaret eden diğer bir kayıt da I. İzzü'd-dîn Keykâvus'un 1218 tarihli Suriye Seferi'dir[842]. İbn Bîbî'nin kaydına göre Sultan, Maraş, Malatya ve Sivas emîrlerine gönderdiği fermânda "mevkib-i hümâyûnun cünûd ve cüyûş-ı ferâvân (kalabalık ordu ve birlikler) ile onun bölgesine gelmekte olduğunu, 'leşker-i kadîm' ve 'havâşî-i hîş'i (kendi

---

[839] İbn Bîbî, s.70-72.

[840] İbn Bîbî, s.73.; Brosset, s.406.; Ebu'l-Ferec, II, s.474; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s.147.); Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.275; Selim Kaya, a.g.t., s.86.

[841] "et-Tevessül ile't-Teressül"de yer alan sevgendnâme örneğinde de "mülûk-i etrâf" tabiri, tâbi melikler anlamında kullanılmıştır (**et-Tevessül ile't-Teressül**, s.138.).

[842] Bu sefer hakkında bkz., İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s.308.); İbnü'l-Verdî, II., s.200-201.; İbn Nazîf, 74.; İbn Vâsıl, III, s.264.; ed-Devâdârî, VII, s.196.; Koca, **Sultan I. İzzed-dîn Keykâvus**, s.51-55.; Üremiş, a.g.t., s.136-137.

adamlarını) hazır etmeleri, 'piyâde ve süvâr ecrî hor' (piyâde ve süvari ücretli asker) tutmaları (veya göreve çağırmaları) ve mancınık gibi muhasara aletleri (alât-i muhâssarât ez mancınık) ile cephaneyi (zeredhâne) tertib etmelerini" buyurduğu gibi uc begleri (ümerâ-yı uc)ne gönderdiği bir başka fermânla da "leşkerhâ-yı ma'hûd"u[843], Türk kemândârlarını ve çok sayıda süvariyi orduya katmalarını, hiç beklemeden ve mazeret ileri sürmeden yola düşmelerini emretmiştir.[844] Buradaki "ümerâ-yı uc"dan kastın Türkmen begleri olmakla beraber, bu fermânın bütün uc beglerine mi yoksa sefer bölgesine yakın bulunan uc beglerine mi gönderildiği tam olarak anlaşılamamaktadır. Ancak söz konusu fermânın sefer bölgesine yakın olan ve o dönemde Türkiye Selçuklu devletine tâbi bulunan Hısnı Keyfa ve Âmid Artuklularına[845] gönderilmiş olması muhtemeldir.

Türkiye Selçuklu ordusunda tâbi devlet kuvvetlerinin bulunduğunun açıkça ifade edildiği başka bir kayıt da II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in Meyyâfârıkîn Seferi'dir. Kayda göre Sultan Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev, Türkiye Selçuklu tâbiiyyetinde bulunan Meyyâfârıkîn'i doğrudan merkeze bağlamak amacıyla bölge üzerine sefer yapmaya karar vermiş[846] ve ordunun Kayseri'de toplanması emrettikten sonra tâbii Haleb, Musul, Mardin ve Cezire (Cizre)

---

[843] Bazı yazarlar buradaki "leşkerhâ-yı ma'hûd"un "ücretli asker" olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi biz bu ifadeden kasdın, tâbiiyyet ahidnâmesinde belirlenmiş "ma'hûd", yani ahdedilmiş kuvvet olduğu kanısındayız.

[844] İbn Bîbî, s.185.; Müneccimbaşı, s.37.

[845] Hısnı Keyfa (Hasankeyf) ve Âmid Artuklu hükümdarı Nâsırü'd-dîn Mahmud (Artuk Arslan)'un, 1217 (614) tarihinde I. İzzü'd-dîn Keykâvus namına darb ettirdiği bir sikkesi mevcuttur ki bu tarihte Türkiye Selçuklu devletinin tâbiiyyetini kabul ettiğini göstermektedir (**Meskûkât-ı Türkmâniyye Katalogu**, s.160.; Kâtib Ferdî, s.18, 67.; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s.300.); Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.316.; Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s.195.)

[846] İbn Bîbî'ye göre, "Rum sultanlarının Meyafarikin ülkesinin sâhibi olmadan, oradaki âsileri ve söz dinlemezleri kahretmeden çetrlerinin daima kapalı kalacağı şeklindeki inançları vardı (İbn Bîbî, s.506-507.)

meliklerine de Türkiye Selçuklu ordusuna katılmalarını emretmiştir [847]. el-Melikü'l-Muazzam kumandasındaki Şam ordusu, Âmid'de Türkiye Selçuklu ordusuna katılmıştır. İbn Bîbî'nin verdiği bilgiye göre Melik Gazi'nin, Hârezmî ve Germiyân Türkleriyle takviye ettiği kuvvetleri karşısında çıkan Türkiye Selçuklu ordusunun sağ cenahı Musul askeri ve Malatya ve çevresinin askerleri, sol cenahta Şucaü'd-dîn Yunus, diğer emîrler ve Dânişmend vilâyetinin askerleri, önde Gürcüoğlu Zahîrü'd-dîn'in kumandasındaki Frank ücretli askerler (ecrî hor), merkezde ise el-Melikü'l-Muazzam ile Mübârizü'd-dîn Çavlı kumandasındaki askerlerden oluşmaktadır[848].

Bu bilgi, tâbi devlet kuvvetlerinin ordu içerisindeki yeri ve mevkii hakkında tesadüf ettiğimiz tek kayıt olması bakımından önemlidir. Nitekim diğer kayıtlarda tâbi devlet kuvvetlerinin seferlere iştirak ettiği zikredilmekle beraber ordu içerisindeki durumları, savaşın seyrine etkileri gibi hususlar hakkında bir bilgi verilmemiştir. Ancak bu sefer münasebetiyle verilen bilgiden anlaşıldığı kadarıyla -en azından bu seferde- Haleb, Musul, Mardin ve Cezire (Cizre) askerinden oluşan ve Melik Muazzam kumandasında bulunan tâbi devlet kuvvetleri, ordunun büyük bir kısmını oluşturmaktadır[849].

Kösedağ Savaşı için toplanan Türkiye Selçuklu ordusunda da "sipâh-ı ma'hûd"un mevcut olduğu görülmektedir. İbn Bîbî'nin kaydına göre devlet adamlarının yaklaşan Moğol tehlikesi karşısında ne yapılması gerektiği konusunu müzakere ettikleri sırada birtakım tedbirler gündeme getirilmiş ve ülkenin Müslüman ve Hıristiyan (zünnârdâr) meliklerine menşûrlar ve

---

[847] İbn Bîbî, s.505. (Buna karşılık Meyyâfârıkîn hâkimi Melik Gazi de bazı tedbirlere başvurmuştur. Hârezmlileri ve Germiyân Türklerini yanına çekmiş, hendek ve surları tahkim edip mancınık ve arrâdeler hazırlamıştır. İbn Bîbî, s.506.).

[848] İbn Bîbî, s.506-507.

[849] Kaydın devamında Melik Gazi'nin ordusun sağ cenahını oluşturan Hârezmlilerin, Türkiye Selçuklu ordusunun sol cenahını geri çekilmeye mecbur ettiği, buna karşılık Türkiye Selçuklu ordusunun Musul ve Malatya bölgesinin askerlerinden oluşan sağ cenahının Germiyân Türkleri ile Melik Gazi'yi hendeğe sıkıştırdığı zikredilmiştir.

fermânlar gönderilerek savaş için gerekli hazırlıkları yapmaları istenmiştir. Bu cümleden olmak üzere Sis (Kozan) Meliki'ne gönderilen fermânda, "sipâh-ı ma'hûd" dışında Frank askerleri toplayıp vakit geçirmeden Sultan'ın hizmetine (be hidmet-i dehliz-i hümâyûn) gelmesi buyurulmuş ve Sis melikine asker toplama işinde kullanılmak üzere belli bir meblağ gönderilmiştir.[850]

Tâbi Kilikya Ermeni Kralı'nın ne göndermekle yükümlü olduğu "sipâh-ı ma'hûd"un ne de bunun dışında toplaması istenilen ücretli askerin sayısı belirtilmemiş olmakla beraber, Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde yapılan tâbiiyyet antlaşmasına göre 1500, Simon de Saint Quentin'in rivayetine göre 300 "lance" [851] göndermeyi kabul ettiği bilinmektedir. Buradan hareketle Kilikya Ermeni Krallığı'nın Kösedağ Savaşı için göndermesi gereken "sipâh-ı ma'hûd"un sayısının 1500 olduğu tahmin edilebilir. İbn Bîbî Selçuklu ordusunun hareketinden sonra birkaç kere Kilikya Ermeni Krallığı'ndan gelmesi beklenen kuvvetin 3000 Ermeni ve Franktan oluştuğunu ifade etmiştir ki buna göre "sipâh-ı ma'hûd" dışında toplanan ücretli askerlerin sayısı da 1500 kişi civarındadır. Bununla beraber Ermeni Kralı Hetum, muharebenin neticesini görüp duruma göre hareket etmek düşüncesiyle metbû' hükümdarı oyalamış ve neticede ne göndermeyi taahhüt ettiği yardımcı kuvvetleri (sipâh-ı ma'hûd) ne de paraları metbû' Sultan tarafından ödenmek şartıyla celp etmesi istenen ücretli askerleri göndermiştir. Muharebenin Moğolların galibiyetiyle sona ermesi üzerine Moğol tâbiiyyetini kabul eden Ermeni Kralı [852], eski metbû'una karşı düşmanca hareket etmekten de geri kalmamıştır. Kendisine sığınan Sultan II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in annesini ve kız kardeşini Moğollara teslim ettiği gibi ilk fırsatta

---

[850] İbn Bîbî, s.518-519.

[851] Bir "lance"nin 5 savaşçıya tekabül ettiği farzedilirse, Simon de Saint Quentin'in verdiği rakamla İbn Bîbî'nin verdiği rakamın aynı olduğu söylenebilir.

[852] Simon de Saint Quentin, s.66-67.; Smbat, s.106-107.; Kirakos, s.244-247.; Aknerli Grigor, s.18-19.; Jean de Joinville, s.62., (Türkçe terc., s.84.); Leo de Hartog, **Genghis Khan: Conqueror of the World**, Tauris Parke Paperbacks, London 2006, s.156-157.

Selçuklu topraklarına saldırarak bazı kaleleri ele geçirmiş, Moğollardan kaçarak Suriye'ye gitmek isteyen Müslüman kafilelerine saldırarak büyük zayiata sebep olmuştur.[853]

İbn Bîbî'nin ifadelerinden Kösedağ Savaşı öncesinde Kilikya Ermeni Krallığı'na gönderilen fermânla aynı manayı içeren başka fermânların, ülkenin diğer Müslüman ve Hıristiyan meliklerine de gönderildiği anlaşılmakla beraber[854] metinde Kilikya Ermeni Krallığı dışında sadece Meyyâfârıkîn Hâkimi Melik Gazi'nin ismi geçmektedir. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in Meyyâfârıkîn'e yaptığı seferden dolayı metbû'una karşı güven hissi zedelenmiş olan Melik Gazi'nin, bir yandan Ahlat'ın mülkiyet menşûru ile gönlü alınırken diğer yandan da 10.000 dinar Alâü'd-dîn altınını (sikke-i Alâ'iye) ile 100.000 dirhem gümüş (aded) tutarında bir hazine gönderilerek bu parayla adam (ricâl) tutup Türkiye Selçuklu ordusuna katılması istenmiştir. Ahlat mülkiyetinin menşûrunu okuyup hazinesine giren malları gören Melik Gazi, "kulluk zeminini öpmüş" ve "duydum ve kabul ettim" diyerek hemen adam (ricâl) toplama işine girişmiştir[855].

İbn Bîbî'nin kaydına göre Melik Gazi'nin topladığı kuvvet 50.000 kişiye ulaşmıştır. Bu sayının oldukça yüksek olduğu dikkat çekmektedir. Dolayısıyla her ne kadar metinde belirtilmemiş ise de bu kuvvetler içinde Melik Gazi'nin göndermeyi taahhüt ettiği "sipâh-ı ma'hûd"un bulunduğu şüphesizdir. Ancak Melik Gazi ile Türkiye Selçuklu Devleti arasında

---

[853] İbn Bîbî, s.536, 547.; Ebu'l-Ferec, II, s.542-543.; Smbat, s.106.; Kirakos, s.246-247.; Simon de Saint Quentin, s. 67.

[854] Bütün elçilerin götürdüğü mesaj şuydu: "Eğer düşmanın saldırıya geçmediği ve idarenin elimizde bulunduğu şu sırada ihmal davranır, birbirimize duyduğumuz eski faydasız bir kin yüzünden işi ağırdan alırsak, yarın Allah korusun, iş işten geçip devletin yıkıldığı, düşmanın üstün geldiği ve talihin gözünün şaşılaştığı sırada dudak ısırmanın ve el oğuşturmanın bir faydası olmaz. Pişmanlık ve ah vahtan başka yapılacak bir şey kalmaz. Şurasını unutmayın ki bizim devletimize bir felaket gelmesi durumunda hiç vakit geçirmeden sizleri de düşkünlük ve sefalet çukuruna atarlar. Büyüklük ve huzur, düşkünlük ve perişanlığa dönüşür. Üzüntü ve hüsran içinde 'Dünyada işlediğimiz büyük kusurlardan dolayı yazıklar olsun bize" ayetinden başka bir şey okumazsınız.'" (İbn Bîbî, s.519.)

[855] İbn Bîbî, s.519.

imzalanan tâbiiyyet antlaşması, dolayısıyla ne kadar asker göndermeyi taahhüt ettiği hakkında bir bilgimiz olmadığından söz konusu 50.000 kişinin ne kadarının ücretli asker ne kadarının ise "sipâh-ı ma'hûd" olduğunu tespit etmek mümkün değildir.

Metinde sadece Melik Gazi ve Sis Meliki'nin ismi geçmekle beraber bu uygulamaya diğer tâbi emîrlerin de dâhil edilmiş olması muhtemeldir. Ancak bunu teyit edecek herhangi bir kaydın bulunmaması kesin bir şey söylemeye imkân vermemektedir. Buna rağmen bazı Bizans tarihçileri Kösedağ Muharebesi esnasında İznik Rum İmparatorluğu ile Trabzon Rum İmparatorluğu'nun da asker göndermiş olduklarını kaydetmişlerdir. Sözgelimi Vasiliev, Moğol tehlikesi karşısında Anadolu'daki büyük üç devletin yani Türkiye Selçuklu Devleti, İznik Rum İmparatorluğu ve Trabzon Rum İmparatorluğu'nun ortak hareket ettiğini ve Moğollarla savaşan Selçuklu ordusunda Trabzon Rum İmparatorluğu kuvvetlerinin de bulunduğunu söylemektedir.[856] Aynı şekilde Moğol harekâtı karşısında Türkiye Selçuklu Devleti ile 1243 yılında bir ittifak antlaşması yapan İznik Rum İmparatorluğu'nun da söz konusu antlaşma gereği Kösedağ Savaşı öncesinde Selçuklu ordusuna asker gönderdiklerini kaydeden Bizans tarihçileri bulunmaktadır.[857] Ancak bu konuda muasır kaynaklarda herhangi bir bilginin bulunmaması, söz konusu yazarların bu iddialarını tahminden öteye götürememektedir.[858]

Tâbi devlet kuvvetlerinin açıkça zikredildiği kayıtlar bunlardır. Bunların dışında I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in Antalya[859] ve İznik Rum

---

[856] Vasiliev, a.g.e., II, s.531.

[857] Miller, **Trebizond the Last Greek Empire**, s.25.; Finlay, **History of Greece**, s.392-393.; Ostrogorsky, a.g.e., s.406.

[858] Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.432 n.

[859] İbn Bîbî, s.96-97.; Ebu'l-Ferec, II, s.488.; Ebu'l-Fidâ, III, s.134.; Nüveyrî, XXVII, s.100-101.; Müneccimbaşı, s.27.

İmparatorluğu[860]; I. İzzü'd-dîn Keykâvus'un Ankara kuşatması[861], Antalya'nın ikinci defa fethi[862] ve Kilikya Ermeni Krallığı üzerine yaptığı seferler[863]; Alâü'd-dîn Keykubâd'ın Alâ'iye[864], Kâhta[865], Suğdak[866] seferi ve Yassıçemen Savaşı gibi birçok askerî harekât sırasında toplanan Türkiye Selçuklu ordularında da tâbi devlet kuvvetlerinin yer almış olduğu şüphesizdir. Ancak bununla ilgili doğrudan kayıtların olmaması kesin bir şey söylemeye imkân vermemektedir.

---

[860] İbn Bîbî, s.105-106.

[861] "Sultan, emîrlere, sübaşılara (serleşker) taraftarlarına ve asker bulunduranlara (leşker-keş) fermânlar gönderince çok kalabalık bir asker ve muazzam bir topluluk, saltanat sarayının emirlerini yerine getirmek için harekete geçtiler." (İbn Bîbî, s.134.)

[862] "Hiç vakit kaybetmeden beyleri ve askerleri çağırmak için kaleme alınan fermânlar haberciler vasıtasıyla son sürat bölgelere gönderildi. Fermânı alan sübaşıları (serleşker) hiç itiraz etmeden çok sayıda askerle, yardımcılarının desteğinde çöl kumlarının sayısı kadar bir sayıyla Konya'nın açıklarındaki boş alanlara geldikleri zaman saltanat dîvânının naibleri (nüvvâb-ı dîvân-ı saltanat) kuşatma için gerekli olan hazırlıkları yapmışlardı. Birliklerin ve askerlerin orada bir araya gelmesinden ve hazırlıkların tamamlanmasından sonra Antalya'nın fethi için harekete geçip padişahın mübarek otağını, (dehliz-i mübarek) uğurlu ve hayırlı bir şekilde Ruzbe ovasına kurdular." (İbn Bîbî, s.142-143.) Antalya'nın fethi hakkında ayrıca bkz., Ebul-Ferec, II., s.497; İbn Vâsıl, III. s.233; ed-Devâdârî, VII, s.182.

[863] "Sultan bir fermân çıkararak, çevre vilayetlerin (memâlik) emîrlerinin bütün askerleriyle birlikte Yabanlu Bazar'ın bağlarına, bahçelerine ve otlaklarına gelip devletin hizmetine girmelerini, kendisiyle görüşme ve el öpme şerefine kavuşmalarını ve orada alınacak kararlara uymalarını buyurdu. O etkili fermân uyarınca sübaşıların seçkinleri (kâffe-i serleşkerân) ve yiğitlerin ileri gelenleri önemli bir kalabalık ve büyük bir güçle Yabanlu Bazar'ın açıklarındaki boş alanlara toplandılar." (İbn Bîbî, s.162.)

[864] "Sultan asker hazır etmeleri için uc bölgelerine fermânlar yazmalarını buyurunca dîvân kâtipleri (münşiyân-i bârgâh) hiç vakit geçirmeden bu fermânı amberli nefesler gibi kâfuri kâğıtlar üzerine döktüler." (İbn Bîbî, s.239.)

[865] "Ülkenin her yerindeki ve Rum sınırındaki serleşkerlerin hepsine savaş araç ve gereçleriyle en kısa zamanda Malatya mahrûsesine varmaları, orada hangi görevi yükleneceklerine dair hükmün gelmesini beklemeleri konusunda fermân çıkardı." (İbn Bîbî, s.274-275.)

[866] İlkbahar gelince Sultan, ülkesinin her tarafına fermânlar göndererek, emîrlerin ve askerî sorumluların (ihtişad-ı asakir) Kayseri mahrusesinde toplanmalarını buyurdu. Birkaç gün sonra kendisi de kutlu haremiyle birlikte başkent (Dârü'l-mülk) Konya'nın yolunu tuttu. O Kayseri'ye gelmeden önce ülkenin bütün emîrleri ve büyükleri savaş araç ve gereçleriyle Kayseri'ye gelip, Meşhed alanında çadırlarını kurmuşlar, bekleme gözlerini ve akıl kulaklarını Sultan'ın vereceği fermâna ve hükme dikmişlerdi." (İbn Bîbî, s.300.)

3- Türkmenler ve Uc Kuvvetleri

Fuad Köprülü'nün ifadesiyle Anadolu Türklüğü'nün en temiz, en canlı bir unsurunu teşkil eden Türkmenlerin[867], gerek Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi gerekse Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurulmasında büyük role sahip oldukları malumdur.[868] İlk defa Çağrı Bey' in 1016-1021 tarihli akını ile Anadolu'ya gelen Türkmenler[869], Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan (1040) sonra daha büyük kitleler halinde Anadolu'ya yönelmişler ve 1071 Malazgirt Savaşı'nın ardından Anadolu'yu Türk yurdu haline getirmişlerdir.[870]

Anadolu'ya vaki Türkmen harekâtı, Çağrı Bey'in Doğu Anadolu akınından[871] Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşuna (1040) kadar devam eden ilk dönemde, keşif ve yurt arama mahiyetindedir. 1040-1071 arasında gerçekleştirilen akınlar ise hem Bizans'ın mukavemetini kırma hem de Anadolu'yu yurt edinme bakımından mühim neticeler vermiştir. Zira bu dönemdeki Türkmen harekâtı, bizzat Selçuklu Sultanları tarafından teşvik edilmiş ve bir devlet politikası haline getirilmiştir.[872]

---

[867] Köprülü, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, s.47.

[868] Bombaci'nın ifadesiyle Türkmenleri 11 ve 12 yy'da asıl askerî güç, daha sonraları ise yardımcı güç olarak değerlendirmek mümkündür. (Bombaci, a.g.m., s.346-347.)

[869] Çağrı Bey'in sözkonusu akının Türkmenler (Oğuz) ve Selçuklular için ilk olduğu, Türklerin Anadolu'ya ilk akınlarının Avrupa Hunları döneminde gerçekleştiği malumdur(Akdes Nimet Kurat, **Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri Tarihi**, Ankara 1972., s.17.). Avrupa Hunları dışında Sabar (Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s.148-150; Rasonyi, a.g.e., s.77-78.) ve Avarların da Anadolu'ya yönelik akınlar yaptıkları bilinmektedir (Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, TDAV Yay., İstanbul 1988, s.155 vd.; Kafesoğlu, a.g.e., s.151-156.; Rasonyi, a.g.e., s.79.).

[870] Anadolu'ya göç edenler arasında sadece Türkmenler veya konar-göçerler olmayıp yerleşik hayata geçmiş şehirli, tüccar, sanatkâr, ilim adamları ve dinî-tasavvufî topluluklar da bulunmaktaydı (Faruk Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", **Belleten**, XXIV (1960), s.567-594.).

[871] Geniş bilgi için bkz., İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihî Ehemmiyeti", **Fuad Köprülü Armağanı**, İstanbul, 1953, s.259-274.

[872] Geniş bilgi için bkz., Claude Cahen, Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi, (Çev: Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız), TTK. Yay., Ankara 1992.; Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, s.113 vd.; Aynı yazar, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.13-20; Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**,

Esasında "Türkmen meselesi", kuruluşundan itibaren Büyük Selçuklu Devleti'ni meşgul etmiştir. Kendi begleri idaresinde müstakil olarak yaşayan bu Türkmenler, bir yandan merkezî otoriteye karşı çıkmışlar diğer yandan ise sosyal ve ekonomik huzursuzluklara sebep olmuşlardır. Taht mücadelelerini tahrik ve teşvik etmişler [873], yağma faaliyetlerini İslam ülkelerinde de sürdürmüşler [874] ve bütün bu hareketleriyle hem içtimaî nizama zarar vermişler hem de devletin siyasî münasebetlerinin gerginleşmesine sebep olmuşlardır. [875] Buna rağmen, devletin kuruluşunda birçok hizmette bulunmaları ve bunun için sıkıntılar çekmiş olmaları sebebiyle, Türkmenleri tekrar devlet hizmetine sokmanın yolları aranmış ve bunun için onları devlete adeta düşman hâle getiren sebepler araştırılarak bunların çözümü için bazı tedbirlere başvurulmuştur.[876] Ancak buna rağmen mesele çözülememiş ve bazı Türkmen gruplarıyla merkezî otorite arasındaki gerginlik devam etmiştir.[877]

Büyük Selçuklu Sultanlarının, Ön Asya'ya inen Türkmenlerin İslam ülkelerine verdikleri zararların önüne geçebilmek maksadıyla onları Diyâr-ı Rûm'a, ehl-i küffâr olan Bizans üzerine gönderilmesi Türkmen meselesini, "Anadolu'nun fethi ve Türk vatanı haline gelmesi hadisesi" ile birleştirmiştir.[878]

---

s.158-165, 239-287.; Nejat Kaymaz, "Malazgirt Savaşı ile Anadolu'nun Türkleşmesine Dair", **Malazgirt Armağanı**, TTK Yay., Ankara 1993., s. 259-268.

[873] Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, s.58-96

[874] Bu yağma hareketleri, çeşitli İslam ülkeleri ve hatta Halife' nin, Selçuklu Sultanı nezdinde şikâyetlerine sebep olmuştur. Bu şikâyetler ve Tuğrul Bey' in cevapları için bkz., Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, s.113-115.

[875] Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışında bile Türkmen meselesi en önemli âmildir. Türkmen isyanı için bkz., Köymen, a.g.e., s.299-301.

[876] Türkmenlerin bütün menfi hareketlerine karşın özellikle devletin kuruluşu döneminde büyük hizmetlerine ve Sultan'ın akrabası olduklarına işaret eden Nizâmü'l-mülk, bunların tekrar devlet hizmetine sokulması ve kontrol altına alınabilmelerinin yerleşik hayata geçirilmeleriyle mümkün olacağını söylemiş ve bunun için saray hizmetine alınmaları veya ıktâ' tevcihleriyle toprağa bağlanmalarını teklif etmiştir (Nizâmü'l-mülk, s.139., (Türkçe terc., s.132.).

[877] Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, s.245 vd.

[878] Köymen, a.g.e., s.165

Bazen müstakil bazen da Selçuklu Devleti'nin himayesi altında yapılan Türkmen harekâtıyla Azerbaycan, Orta, Doğu ve Batı Anadolu'ya kadar ilerlenmiştir. Her ne kadar bu akınlar yerleşme ve müstahkem mevkileri ele geçirme bakımından fazla bir başarı sayılmasa da, sonraki harekâtların alt yapısını oluşturması sebebiyle gayet önemli neticeler doğurmuştur. [879] Nitekim bu dönemde Anadolu üzerine yapılan birçok Türkmen akınında Bizans ve diğer mahalli kuvvetlerin varlık gösteremediği, Türkmenlerin ciddi bir mukavemetle karşılaşmaksızın Kapadokya (Orta Anadolu) ve Kilikya (Çukurova)'ya kadar ilerledikleri görülmektedir[880]. Türkmenlerin Anadolu'daki faaliyetlerine son vermek üzere harekete geçen Roman Diyojen'in, Selçuklu ordusu karşısında çaresiz kalarak Malazgirt'te bozguna uğramasından sonra[881] ise üstünlük tamamen Türkmenlerin eline geçmiş ve on yıl gibi kısa bir süre içerisinde Anadolu'nun neredeyse tamamı Selçuklu hâkimiyetine alınmıştır.

1071 zaferinden sonra Anadolu'nun etnik ve siyasî yapısı da tamamen değişmiştir. Sultan Alparslan'ın, Malazgirt zaferi sonrası mağlup olan İmparator Diogenis'in yerine başkasının geçtiğini ve dolayısıyla onunla yapmış olduğu anlaşmanın bozulduğunu öğrenince verdiği emirle [882] , Anadolu'nun fethi başlamıştır. Artık "ele geçirdikleri yerlerin hakiki sahibi sıfatıyla" Anadolu'ya giren Türkmenler, yarımadada ayak basmadık yer

---

[879] Turan, a.g.e., s.281

[880] Kaegi, "The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia", s.105.

[881] Malazgirt Savaşı'nda Selçuklu kuvvetlerini başarıya götüren temel etken, Türk savaş stratejisini başarılı bir şekilde uygulayan Türk okçularıdır. (bkz., el-Bundârî, s.37-40.; el-Hüseynî, s.32-35.; er-Râvendî, s.119., (Türkçe terc. I., s.117.); İbnü'l-Esîr, VIII., s.388-390., (Türkçe terc. X, s.71-73.); Mateos, s.140-144.; Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, **Tarih-i Güzîde**, s.432-433.; Kaegi, a.g.m., s.105-107.).

[882] "Artık haça tapanların memleketleri istila edilecektir... Bundan böyle aslan yavruları olunuz; yeryüzünde gece gündüz kartal gibi uçunuz ve Rumlara artık merhamet göstermeyiniz." (Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.34)

bırakmamışlar ve Anadolu'yu hem siyasî hem de sosyo-kültürel bakımdan Türk yurdu haline getirmişlerdir.[883]

Gerek Anadolu'nun fethedilerek Türk vatanı haline gelmesinde gerekse Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurulmasında büyük rol oynayan Türkmenleri başta Bizans ve Haçlı orduları olmak üzere bölgede hüküm süren devletlerle yaptıkları mücadelede başarılı kılan temel faktör, İskit ve Hun çağından itibaren bütün Türk devletlerinde uygulandığı görünen ve bu bakımdan klasik Türk savaş taktiği olarak değerlendirilen "baskın veya kısa muharebe yöntemi"dir[884]. Başta ok ve yay olmak üzere Türk silahlarının teknik özellikleri ve yapı formlarıyla ilişkili olan bu taktik[885], süvarilerin yüksek hareket kabiliyeti ve ok atma maharetlerine dayanır. Türkmenler, dayanıklı ve iyi eğitilmiş atları ve kalkan, zırh ve miğferleri bile delebilen[886] okları sayesinde uyguladıkları baskın ve uzaktan savaş yöntemlerini büyük bir başarıyla uygulamışlar ve bu sayede Bizans ve Haçlı ordularının korkulu rüyası haline gelmişlerdir.

Anna Komnena Türkmenlerin savaş taktiği hakkında şunları söylemektedir: "O (İmparator), çok birikimli deneyimi dolayısıyla, Türklerin savaşma düzeninin, diğer uluslarınkine benzemediğini ve onların,

---

[883] Sümer, **Oğuzlar**, s.157-160.; Salim Koca, "Diyâr-ı Rûm"un (Roma Ülkesi=Anadolu) "Türkiye" Hâline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.Ü. Türkiyat Araş. Enst Yay., Sayı.23 (Bahar 2008), s.1-53.

[884] Bu savaş sisteminde "yıldırma ve yıpratma", "sahte geri çekilme ve pusuya düşürme" ve "imha" olmak üzere üç aşamalı bir taktik uygulanmaktadır. Geniş bilgi için bkz., Togan, **Umûmî Türk Tarihine Giriş**, s.100 vd.; Rásonyi, a.g.e., s.62-64.; Keegan, a.g.e., s.249; Grousset, a.g.e., s.41.; Jozsef Deér, "İstep Kültürü", s.47-48.; Ahmet Caferoğlu, "Tarihte Türk Askeri Benliği", **Türk Kültürü**, Yıl. II, Sayı.22 (Ordu Sayısı), Ağustos 1964, s.28-32.; Abdulkadir İnan, "Eski Kaynaklarda Türk Ordusu", **Türk Kültürü**, Yıl.II, Sayı.22 (Ordu Sayısı), Ağustos 1964, s.125-128.; Oktay Aslanapa, "Tarih Boyunca Türk Ordusuna Ait Tasvirler", **Türk Kültürü**, Yıl. II, Sayı.22 (Ordu Sayısı), Ağustos 1964, s.75-87.; Şerif Baştav, "Eski Türklerde Harp Taktiği", s.179-194.; Erdemir, a.g.m., s.938 vd.; Golden, "War and Warfare in the Pre-Cinggisid Western Steppes of Eurasia", s.105-172.

[885] Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, s.267-268.

[886] Khoniates, s.136.; Mateos, s.186.

Homeros'un söylediği üzere, kalkana karşı kalkan, tolgaya karşı tolga, savaşçıya karşı savaşçı ilkesine göre dizilmediğini biliyordu. Onlarda sağ kanat, sol kanat ve merkez birbirinden uzakta durur ve deyiş yerinde ise, sımsıkı bitişik phalanx dizilişi yoktur. Saf, aralıklıdır. Böylece, onların sağ kanadına ya da sol kanadına saldırıldığında, gerek merkez, gerek arkada duran, ordunun geri kalanı, sizin üzerinize çullanır. Öyle ki burgaçlı bir kasırga gibi, düşmanı darmadağın ederler. Savaş donanımı konusuna gelince; Kelt denenlerin tersine, mızrağı hiç mi hiç kullanmazlar. Ama düşmanı tam bir çember içine alıp ona ok atarlar ve kendilerini uzaktan savunurlar. Bir Türk, kovalamaya geçmişse, düşmanını, ok atmakla haklar. Kendisi kovalanıyorsa, okları sayesinde üstün gelir. Bir ok fırlatır ve ok, uçarak, ya at'a ya da atlıya saplanır. Ok, [yayın] çok güçlü bir elle [gerilmesinden sonra] atılmışsa, gövdeyi bir yandan ötekine delip geçer. Onlar [Türkler] gerçekten çok usta okçulardır."[887]

Bir başka Bizans kaynağında da şunlar söylenmektedir: "… Bunlar (Türkmenler) bir eşkıya çetesi gibi durmadan Bizanslıları baskına uğratıyor ve yağmalıyorlardı. Sık sık iş açık savaşa dökülüyor ve her seferinde bunlar Bizanslıları bozuyorlardı. Türkler atlarının süratine güvenerek yoğun bir bulut gibi ansızın Bizanslıların üzerine çöküyor ve Bizanslılar daha mızraklarını kullanamadan rüzgâr gibi ortadan kayboluyorlardı…"[888]

Türkmenlerin savaş taktiği, Haçlıları da şaşkınlığa uğratmıştır.[889] Türkmen atlılarının aniden ortaya çıkıp her taraftan saldırmaları[890], ağır silahlar ve zırhlarla mücehhez Haçlı birlikleriyle meydan savaşından kaçınıp

---

[887] Komnena, s.487-488.

[888] Khoniates, s.22.

[889] Runciman, II, s.19 ve muhtelif yerler.

[890] Willermus, (Ergin Ayan tercümesi), s.53.

ani baskılarla yıpratmaları[891] Haçlı ordularını da şaşkınlığa uğratmıştır.[892] Türkmenler Haçlı ordularının güzergâhları üzerindeki su kuyularını tahrip etmek, ana birliklerden ayrılan küçük grupları hedef seçerek onları imha etmek ve hiç beklemedikleri anda baskınlar yapmak suretiyle Haçlı ordularına büyük zayiat verdirmişler.[893]

Bütün bunlara rağmen bazı siyasî ve askerî sâikler, Türkmenlerin gerek devlet teşkilatı gerekse ordu içerisindeki yerinin sarsılmasına sebep olmuştur. Daha önce de belirttiğimiz üzere Türkmenlerin nüfuzunun azaltılması ve bunların yerine devlet idaresi ve orduda gulâm kökenli kişilerin ikame edilmesi suretiyle yeni bir yapılanmaya gidilmesindeki en önemli sebep, devlet teşkilatı ve orduda merkezî otoritenin etkinleştirilmesi ve Sultan'ın konumunu kuvvetlendirme isteğidir. Zira görünüşte Sultan'a tabi olmakla beraber kendi begleri idaresinde müstakil olarak yaşayan Türkmenlerin hem hayat tarzları hem de aşiret ananeleri icabı yeni yapılanmaya yani merkezî devlet düzenine ayak uyduramayacakları, hatta daha önce de olduğu gibi[894] karşı çıkacakları meydandaydı. Gerçekten de devletin anlayış, teşkilât ve müesseseleri itibarıyla klasik Ortaçağ İslâm devleti modeline doğru ilerlemesi, Türkmenlerle merkezi otorite arasındaki bağın her geçen gün daha da zayıflamasına sebep oluyordu. Zira onlar için "yerleşik" devlet nizâmının, sınır mefhumunun, devletlerarası antlaşmaların, vergi usulünün ve sair bürokratik kaidelerin fazla bir anlamı yoktu ve bu yüzden kendileri için gayet tabii olan müstakil hareketleri, merkezin hilafına gelişebiliyordu[895]. Sözgelimi Sultan'ın

---

[891] Odo of Deuil, s.11-112.

[892] Runciman, II, s.19 ve muhtelif yerler.

[893] Bu konuda birçok kayıt bulunmaktadır. Örnekler için bkz., Odo of Deuil, s.128.; Komnena, s.347.; Kinnamos, s.64.; İbnü'l-Esîr, X, s.505.; XI, 247, 264-265, 286, 293.; XII, 51., Ebu'l-Ferec, II, 384.; Runciman, I, 101-103.

[894] Büyük Selçuklu Devleti döneminde Türkmenlerle merkezî otorite arasında yaşanan hadiseler hakkında toplu bilgi için bkz, Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, s.158-167.

[895] Türkmen hayatı, Türkmenlerin Anadolu'yu il tutması, bu süreçte yaşanan değişimler ve yerli ahali ve merkezi otoriteyle ilişkileri hakkında bkz., Polat, a.g.t., s.21-83.

kontrol etmekte zorlandığı Türkmenlerin sınır ihlalleri, Bizans'la siyasî krizlere sebep olabiliyordu[896]. Bu durum o derece ciddi bir boyuta ulaşmıştı ki II. Kılıç Arslan, Maunel Komnenos'la yaptığı antlaşmada (1162) "kendisinin izni dâhilinde hiçbir Türkün onların topraklarına ayak basmayacağını, eğer başka Türk begliklerinden birisi Romalıların topraklarına zarar vermeye kalkışırsa, hemen onlara savaş açacağına ve nereden gelirse gelsin ihaneti durduracağına dair" söz vermek zorunda kalmıştı[897].

Türkmenler, aynı Sultan'ın Miryokefalon Savaşı sonrasında yaptığı antlaşmayı da büyük tepkiyle karşılamışlardır. Kaynakların ifadesine göre Sultan'a "küfrederek" "hain"likle suçlayan Türkmenlerin [898] en güçlü ve beceriklilerden oluşan çoğunluğu, ganimetleri yüklenerek yurtlarına dönmüşler[899], bir kısmı ise Honas ve Alaşehir yolu ile İstanbul'a dönen mağlup Bizans ordusunu takip ederek taarruza devam etmişlerdir[900]. Sultan

---

[896] Türkmenlerin müstakil hareketleri veya hayat tarzları ve aşiret ananeleri icabı merkezi otoriteyle ters düştüklerini gösteren örnekleri artırmak mümkündür. Bazı yazarlar bu akınların Sultan'ın bilgi ve kontorolünde yapıldığını kaydetmişler, Sultanların bu hareketlerden sorumlu olmadıklarını belirtmelerini samimi kabul etmeyerek, onları yapılan antlaşmalara sadakatsizlikle suçlamışlardır (Khoniates, s.8, 85, 121.)

[897] Kinnamos, s.146.; Khoniates, s.82-83.; **Papaz Grigor'un Zeyli**, s.334.; Mihail, s.189.; Ebu'l-Ferec, II, s.399.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.201-202. [Ancak bu antlaşma söz konusu akınları durdurmaya yetmemiştir. Sayılarının 100.000'i aştığı söylenen Türkmenler Bizans hudutlarında, akınlarına devam etmişlerdir. Bir yandan Denizli'ye, öte yandan da Kırkağaç (Khliara), Bergama ve Edremit'e kadar uzanan Türkmen akınları kuzeye de yayılmış ve bütün bu akınlar sonrasında birçok esir alıp İslâm ülkelerine satmışlardır (Mihail, 369.). Balkanlarda meşguliyetini bitiren Manuel bir yandan bu istilâları durdurmak, öte yandan çok kudret kazanan Kılıç Arslan'ı sarsmak maksadıyle Anadolu'ya kuvvetler gönderiyor; Türkmenlerin yıktığı Eskişehir tahkimatını yaptırıyordu. Kılıç Arslan imparatorun hazırlanmasına karşı ihtiyatı elden bırakmıyor; Süleyman adlı mahir bir elçiyi hediyelerle imparatora göndererek 12 yıldan beri mevcûd bulunan sulh muâhedesine sadâkatini belirtiyor ve yenilenmesini teklif ediyordu. Fakat imparator sultana Türkmenlerin işgal ettikleri yerleri geri vermelerini ileri sürüyor; buna zahiren muvafakat eden Kılıç Arslan, Türkmenleri Bizanslılara karşı mukavemete teşvik ediyordu. Fakat imparatorun en ağır teklifi, kendisine sığınan, Dânişmendli Zunnûn ile kardeşi Şahinşâh'a aid ülkelerin kendilerine iade edilmesi idi. İmparator 1175'de hudutlara kuvvetler gönderdi ve tahkimata başladı." (Mihail, s.369.)]

[898] Mihail, s.249.

[899] Khoniates, s.132.; Polat, "Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilât", s.30-31.

[900] İbnü'l-Ezrak, **Târîhu Meyyâfârıkîn ve Âmid**, (Türkçe terc., s.183.). [(Khoniates, Türkmenlerin bu taarruzlarını daha önce ki kayıtlarında da olduğu gibi Sultan'ın emriyle yaptıklarını söylemektedir.

tarafından Bizans ordusu ve İmparator'a refakat etmek üzere görevlendirilen begler, söz konusu topluluğu "kendilerine tâbi olmayan kaba, asî Türkler" olarak nitelemişlerdir.[901] Bu ifade, Türkmenlerin merkezi idare karşısındaki vaziyetlerini açık bir şekilde ortaya koymakta ve Türkmenlerin artık hem devlet nizâmı hem de ordu için "güvenilmez" bir unsur haline geldiklerini göstermektedir[902] ki bu durum, klasik Ortaçağ İslâm devleti modeline uygun olarak doğrudan merkeze, hükümdarın şahsına bağlı, daimî ve maaşlı bir hâssa ordusunun teşkilini kaçınılmaz kılmıştır.

Bu değişimde, Sultan'ın konumunu kuvvetlendirme isteği veya merkezî otoritenin etkinleştirilmesi gibi hususlar yanında askerî sâiklerin de rolü olduğu unutulmamalıdır. Nitekim Türkiye Selçuklu ordusunun, Türkmenlerin daimî ve düzenli ordu niteliği taşımaması dolayısıyla yaşadığı sıkıntılar yanında karşılaştığı diğer bir mesele de bölgede hızla gelişmekte olan savaş teknolojisine ayak uydurma düşüncesidir[903]. Anadolu'nun fethi ve Türkiye Selçuklularının ilk dönem askerî faaliyetlerinden bahseden bütün kaynaklar, kendine özgü taktikleriyle savaşan, süratle hareket eden ve okçuluk konusunda misli görülmemiş bir maharet sergileyen Türkmen savaşçılardan bahsetmekle beraber[904], bu Türkmenlerin, şehir ve kalelerin, müstahkem mevkilerin ele geçirilmesi ve kuşatma savaşlarında, hatta zaman

---

Ancak müellifin bu taarruzların küçük birlikler tarafından yapıldığını zikretmesi bunların Sultan'ın hilafına hareket eden Türkmenler tarafından yapıldığını göstermektedir (Khoniates, s.132.)].

[901] Mihail, s.249.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.210-211.; Polat, a.g.t., s.70.

[902] Türkmenlerin merkezin hilafına hareketlerine dair örnekleri artırmak mümkündür. Bu hareketler ve Türkiye Selçuk Devleti'nin Bizans ve İznik Rum İmparatorluğu ile ilişkilerine etkisi hakkında toplu bilgi için bkz., Ralph-Johannes Lilie, "XII. Yüzyılda Bizans ve Türk Devletleri", Çev. Yusuf Ayönü, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XX/1, (Temmuz 2005.), s.197-209.; Yusuf Ayönü, "Selçuklu-Bizans İlişkileri", **Türkler**, VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002., s.598-617.; Şahin Kılıç, "Yükselme Devri Selçuklu-Bizans İlişkileri", **Türkler**, VI., Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002., s.618-629.

[903] Polat, "Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilât", s.46.

[904] Khoriates, s.22, 36, 122, 125, 126, 136.; Kinnamos, s.38, 45-46, 64, 146.; Komnena, s.306-307, 323, 487-488, 490-491.; Fulcher, s.57, 63, 65-67, 70.; Odo of Deuil, s.111-112, 113-119, 127-129, 137-141.; Toplu bilgi için bkz., W. E. Kaegi, "The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia", **Speculum**, XXXIX (1964), s.96-108.

zaman ağır silahlar ve zırhlarla donatılmış yerleşik ordular karşısında yetersiz kaldıkları görülmektedir[905] ki bu hususta en çarpıcı örnek Dorylaeum (Eskişehir) ovasında rastladığı öncü Haçlı birliğine taarruz etmekle beraber asıl Haçlı ordusunun yetişmesi üzerine bu orduyla bir meydan muharebesine girişmek zorunda kalan Kılıç Arslan'ın durumudur (1097).

Kalabalık ve zırhlarla donatılmış Haçlı birlikleri, Komnena'ya nazaran 80.000 kişiyi bulan ve Haçlılardan daha hırslı ve korkusuz "aslanlar gibi" savaşan Türkleri mağlup etmeyi başarmışlar, üstelik daha sonra karşılaştıkları Türk birliklerini de yenerek onları imha etmişlerdir.[906] Bu hadisenin ardından yardıma gelen 10.000 kişilik kuvvetin "Ey talihsiz! Neden korkuyorsun. Senin baban hiçbir savaştan kaçmamıştı. Cesur ol, senin yardımına geldik" demesi üzerine Kılıç Arslan şunları söylemiştir: "Siz deli misiniz? Siz henüz Frankların kuvvet ve cesaretlerini görmediniz. Biz onları mağlup ve birbirlerine bağlamayı düşünüyorduk. Fakat bu kadar sayısız, müthiş silahlara, parıldayan mızraklara, miğfer ve zırhlara sahip ve ölümden korkmadan ilerleyen insanları gördükten, kana susamış hayvanlar gibi saldırışlarını, esir almadan herkesi öldürdüklerini, dağ, tepe ve ovaları doldurduklarını müşahede ettikten sonra ne yapılabilirdi. Bütün milletler bizim oklarımızdan titrer. Fakat onlar zırhları içinde oklarımıza aldırış etmeden saflarımıza sokuluyorlar. Oklarımız onlara tesir etmiyor. İşte pek çok ölü verdikten sonra bu kadar kaldık. Kimse onlara mukavemet edemez ve zulümlerine dayanamaz."[907]

Bir başka Bizans kaynağında ise Türkmen taarruzuna karşı geliştirilen bu yöntemden bahsedilmektedir: "… Türkler, atlarının süratine gü-

---

[905] Khoriates, s.13-14, 18-20, 23, 47-48, 86.; Komnena, s.124, 166-168, 197, 198, 199, 325-329, 335, 338 ve muhtelif yerler; Fulcher, s.63-65, 67-68, 71-72, 74, 180-181.; Odo of Deuil, s.111.

[906] Komnena, s.333.

[907] Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.102-103.; Runciman, I, s.142.; Komnena, s.332-333.

venerek yoğun bir bulut gibi ansızın Bizanslıların üzerine çöküyor ve Bizanslılar daha mızraklarını kullanamadan rüzgâr gibi ortadan kaybo-luyorlardı. İmparator savaş atlarının meşum kaybını telâfi etmeye uğraşıyordu. Bütün orduyu dolaşarak en iyi durumdaki atları toplayıp bunları mızrakla savaşmayı bilen Bizanslılara ve özellikle de bu tür savaşın üstatları olan Latinlere dağıttı. Böylece adamlarına, düşmanları etkili bir şekilde karşılamak imkânını sağladı. Bundan sonraki çarpışma esnasında ayrıca yayalar da, atlıların arkasında, bunların sayısını düşmana çok göstermek amacıyla savaş flamalarını yükseğe kaldırdılar. Gerçekten de Türkler bu mızraklı saldırıya dayanamadılar ve geri sürülüp kaçmaya başladılar."[908]

Bu durumda Türkiye Selçuklu ordusunda farklı savaş türleri ve özellikle ağır silah teknolojisini bilen, ağır silahlarla ve zırlarla donatılmış orduların karşısında etkili olup kuşatma işlemlerini yürütebilecek yeni sınıflara ihtiyaç duyulması kaçınılmazdır.[909] İşte bu ihtiyaç -daha önce zikrettiğimiz siyasî sâikler yanında- bu şartları haiz askerî birlikler oluşturmak için gulâmların yetiştirilmesini ve hatta ileride göreceğimiz profesyonel savaşçı niteliği taşıyan ücretli askerlerin istihdam edilmesini kaçınılmaz kılmıştır.

Bütün bu gelişmelerin ve ortaya çıkan yeni askerî nizâmın Türkmenleri tamamen dışladığını söylemek mümkün değildir. Zira daha önce de muhtelif vesilelerle zikrettiğimiz üzere Türkiye Selçuklu Tarihi boyunca hemen her askerî hadisede ordudaki Türkmen unsurunun varlığını devam ettirdiği, hatta zaman zaman ücretli asker olarak celbedildiklerine dair kayıtlar mevcuttur[910].

Gerek Anadolu'ya ilk Türkmen akınları sırasında gerekse Türkiye Selçuklu merkezî idaresiyle bağlarının zayıflamasından sonra uc bölgesine

---

[908] Khoniates, s.22-23.

[909] Cahen, a.g.e., s.229.

[910] Bu konu üzerinde "Ücretli Askerler" bahsinde durulmuştu.

çekilen Türkmenler tarafından yürütülen gaza faaliyetleri ve uc teşkilatı üzerinde de durmak gerekir.

Türkiye Selçuklu Devleti döneminde sugûr (ثغور) veya avâsım (عواصم) olarak da adlandırılan uc[911], Bizans, Trabzon Rum İmparatorluğu ve Kilikya Ermeni Krallığı gibi gayr-i müslim devletlerin bulunduğu güney, kuzey ve batı sınırları ile Müslüman Türk devletlerinin bulunduğu doğu sınırları için kullanılmıştır. [912] Anadolu'nun fethi ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurulmasından itibaren bu bölgelere genellikle Türkmenler yerleştirilmiş ve bu suretle bir yandan askerî ve stratejik öneme sahip bu toprakların korunması sağlanırken diğer yandan da Türkmenlerin akın ve gaza faaliyetlerinden istifade ile sınırların genişletilmesi hedeflenmiştir. [913] Kaynaklarda "Türkmenü'l-Uc (تركمان الاوج)"[914], "Etrâk-i Uc" (اتراک اوج)[915], "Etrâk-i Guz (اتراک غز)"[916], Ucî (اوجی)[917], şeklinde geçen Türkmenlerin sözkonusu bölgedeki faaliyetleri o derece etkili olmuştur ki birçok batılı yazar "uc" kelimesini bir Türk aşiretinin adı zannetmişlerdir.[918]

Anadolu'da ilk uc teşkilâtının, Türkmen Beglerinden Dânişmend Taylu'nun oğlu Gümüştekin Ahmed Gazi tarafından Sivas şehrinde kurulduğu

---

[911] Anadolu'nun güney ve doğu bölgelerinin, daha Hz. Ömer döneminden itibaren İslâm ordularıyla Bizans arasında sınır olduğu ve avâsım, sugûr veya uc denilen bölgelere (Tarsus, Adana, Maraş, Malatya vb), başta Türkler olmak üzere muhtelif etnik unsurlardan oluşan savaşçı gaziler yerleştirildiği malumdur. Selçuklu Türklerinin Anadolu'ya girişi ve Bizans'la mücadeleleri sırasında da bölgeye çok sayıda savaşçı Türkmen ya da gazi zümrelerinin geldiği görülmektedir. Bunlar, Anadolu'nun fethi sırasında büyük rol oynadıkları gibi Moğol İstilası esnasında da faaliyet göstermişler, Batı Anadolu beylikleri ve özellikle Osmanlı Beyliği'nin kuruluşu ve gelişmesine büyük katkıda bulunmuşlardır.

[912] Kaynaklarda Eyyûbî ve sair Müslüman Türk devletlerinin bulunduğu doğu ve güney doğu sınırları için de uc ifadesi kullanılmıştır (İbn Bîbî, s.185, 502, 514, 537.)

[913] Bombaci, a.g.m., s.347.

[914] Salim Koca, **Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür**, s.106.

[915] Aksarayî, s.66, 102, 110.

[916] Aksarayî, s.252.

[917] İbn Bîbî, s.115, 391, 438, 459, 519, 525, 619.

[918] Köprülü, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, s.73-74.

bilinmektedir. Bu teşkilat, Gümüş-tekin Ahmet Gazi'nin Kızılırmak ve Yeşilırmak havzasında yaptığı geniş fetihlerle Tokat, Niksar, Turhal Çorum, Amasya ve Malatya gibi şehirleri de içine alarak, bir hayli genişlemiştir. [919]

Gümüştekin Ahmed Gazi, kuzeyde Trabzon Rumları, güneyde de Ermeniler ve Haçlılarla devamlı mücadele ederek Anadolu'nun fethinde Türk vatanı haline gelmesinde başlıca rol oynamış ve Dânişmendli Begleri, uc teşkilâtlarını sonuna kadar koruyarak gaza ve akın faaliyetlerine devam etmişlerdir. Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan, Dânişmendlilerin Sivas şubesine son verince (1175) Yağıbasan oğullarından Bedrü'd-dîn Yusuf, Zahirü'd-dîn İli ve Muzafferü'd-dîn Mahmud adlı üç kardeşi batı uclarına sevk ederek, onların gaza ve akın faaliyetlerindeki tecrübelerinden yararlanmak istemiştir. Fakat Dânişmendli begleri, gaza ve akın faaliyetlerinde kendi bölgelerinde gösterdikleri başarıyı, batı uclarında gösterememişlerdir. Daha doğrusu onlar, bir süre sonra Selçuklu Sultanlarının taht kavgalarına karışmışlar ve bu yüzden bölgeden ayrılarak, merkezî idarede görev almışlardır.[920]

Anadolu'da oluşturulan en geniş ve en büyük uc teşkilâtı Türkiye Selçukluları tarafından kurulmuştur. Bu uc bölgelerinden Bizans sınırında teşekkül eden ve Kastamonu'dan başlayarak Ankara, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar), Isparta ve Denizli'yi içine alıp Antalya'ya kadar uzanan uc bölgesine "Batı Ucları", Trabzon Rumları sınırında teşekkül eden ve Kastamonu'dan Samsun'a kadar uzanan uclara "Kuzey Ucları" ve Ermeni sınırında teşekkül eden ve Niğde, Ereğli, Ermenek, Karaman

---

[919] Koca, a.g.e., s.108.

[920] Bunların I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta çıkışında (1205) oldukça etkili oldukları ve bu hizmetlerine karşılık da mühim mevkilere getirildikleri bilinmektedir (Salim Koca, **Anadolu Türk Beylikleri Tarihi**, Trabzon 2001, s.14-15.).

(Larende) Antalya, Isparta, Maraş, Malatya, Ayntab, (Gaziantep) ve Antakya'ya kadar uzanan uclara da "Güney Ucları" demek mümkündür.[921]

Döneme ait kaynaklarda merkezde bulunan melikü'l-ümerâ dışında uc vilâyetlerinde de aynı unvanı taşıyan kumandanların mevcut olduğunun, uc vilayetlerine atanan serleşkerlerin (sübaşı) uc beglerbegine bağlı olduklarının zikredilmesi [922] ve uc beglerinden (ümerâ-yı uc) [923] , uc ahalisinden[924] ve uc askerinden[925] diğerlerinden farklı olarak bahsedilmesi, uc bölgelerinin -merkezin murakabesi altında olmakla beraber[926]- kendine hâs bir teşkilat ve düzen içerisinde idare edildiğini göstermektedir.

Teşkilat bahsinde de belirtileceği üzere Türkiye Selçuklularında merkez beglerbegi dışında aynı unvanı taşıyan başka kişilerin de bulunduğuna ilk defa dikkat çeken Köprülü, bunların Yazıcıoğlu'nun kaydettiği gibi, eski Oğuz ananesindeki sağ ve sol kolu temsil eden iki kuvvetli aşiret reisine yani "sağ kol beglerbegliği"nin Kayı, "sol kol beglerbeyliği"nin ise Bayındır boyuna ait olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur[927]. Mustafa Akdağ da aynı husus üzerinde durarak Yazıcıoğlu'nda geçen sağ ve sol kol beglerbeyliğinin, iki uc beglerbeyliğine tekabül ettiği görüşünü benimsemiştir[928]. Her iki görüşü de değerlendiren Nejat Kaymaz

---

[921] Koca, **Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür**, s.108.; Aynı yazar, **Anadolu Türk Beylikleri Tarihi**, s.15-20.

[922] İbn Bîbî, s.76.; Bir yerde de "eknâf-ı memâlik ve Rûm hudûdu tarafındaki serleşkerler (سرلشكر اكناف ممالک و اطراف حدود روم)" ifadesi geçmektedir (İbn Bîbî, s.275.) ki buradaki Rûm hududundan kastın uc bölgesi olduğu şüphesizdir. Aksarayî'de de uc sipehdârı ifadesine rastlanmaktadır (Aksarayî, s.101.).

[923] İbn Bîbî, s.76, 79, 185, 604, 686.

[924] İbn Bîbî, s.30.

[925] İbn Bîbî, s.115, 391, 438, 459, 519, 525, 619.

[926] Tekârîrü'l-Menâsıb'da yer alan bir mansıb-ı istîfâ takrîrinde de müstevfî olarak tayin edilen Necmü'd-dîn Mahmud'un vazifeleri arasında, ahvâl-i kılâ', bikâ', sugûr ve hudûd'un murakâbesinin de olduğu görülmektedir (**Tekârîrü'l-Menâsıb**, s.12.).

[927] Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, s.49-51.

[928] Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi**, I, İstanbul 1995, s.50-51.

ise İbn Bîbî'de adı geçen Melikü'l-Ümerâ Hüsâmü'd-dîn Çoban ve Melikü'l-Ümerâ Seyfü'd-dîn Kızıl'ın "uc beglerbegileri" oldukları hakkında şüphe bulunmadığı, ancak bunların mevcut olduğu sırada, aynı unvanı taşıyan bir üçüncü uc beyinin, Kilikya Ermeni Krallığı ve Antakya Haçlı Latin Prensliği üzerinde uc beglerbegi Maraş Emîri Nusretü'd-dîn Hasan'ın da bulunduğuna dikkat çekerek, Türkiye Selçuklu Devleti'nde uc mıntıkalarını, Yazıcıoğlu'nun şahsî ilavelerine dayanarak sağ ve sol kol diye ikiye ayırmak yerine, Hıristiyan hudutlarının bulunduğu istikâmetler nokta-i nazarından düşünerek üç ve Keykubâd'ın Güney sahil bölgelerini fethetmesinden sonra- belki de dört bölge olarak kabul etmenin daha isabetli olacağını söylemiştir[929].

Yazıcıoğlu'nun, İbn Bîbî'de mevcut olmayan bölümlerinden istifade etmenin, Türkiye Selçuklu tarihi araştırmaları için yanlış neticeler doğurabileceği üzerinde daha önce durmuştuk. Dolayısıyla İbn Bîbî'nin merkez beglerbegindan ayrı olarak Melikü'l-Ümerâ unvanıyla zikrettiği Hüsâmü'd-dîn Çoban ve Seyfü'd-dîn Kızıl'ın birer uc beglerbegi olduğu söylenebilirse de bunların, Yazıcıoğlu'nun zikrettiği şekilde yani birinin Kayı diğerinin ise Bayındır boyuna mensup olmaları hasebiyle sağ ve sol beglerbegileri olarak vasıflandırılmasına temkinle yaklaşmak gerekir. Kaldı ki Kaymaz'ın da dikkat çektiği gibi Hüsâmü'd-dîn Çoban ve Seyfü'd-dîn Kızıl dışında Kilikya ve Antakya sınırlarında da başka üçüncü bir uc beglerbeginin, Maraş Emîri Nusretü'd-dîn Hasan'ın bulunduğu anlaşılmaktadır ki bu durum, Türkiye Selçuklu Devleti'nde iki değil üç hatta dört uc beglerbegiliğinin olduğunu göstermektedir[930].

Aksarayî'nin kayıtlarından uc beglerbegine "sipehdâr-ı bozorg"[931],

---

[929] Kaymaz, "İdare Mekanizmasının Rolü I", s.126 n.

[930] Kaymaz, **Pervâne**, s.95.; Taneri, "Müsâmeretü'l-Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilâtı Bakımından Değeri", s.45.

[931] Aksarayî, s.71. (Bu kayıtta "sipehdâr-ı bozorg" tabiri uc Türkmenlerinin beglerinin büyükleri anlamında kullanılmıştır.)

"emâret-i vilâyet-i uc"[932] ve “emîr-i bozorg-i uc"[933] da dendiği anlaşılmaktadır. Bir kayıtta da Atabegoğlu Arslan Doğmuş’tan “sipehdâr ve tarafdâr-ı uc” olarak bahsedilmiştir[934] ki bu ifadenin de uc beglerbegiliği için kullanılmış olması muhtemeldir.

İbn Bîbî’nin serleşkerleri (sübaşı), “serleşkerân-ı saltanat” [935] ve “serleşker-i vilâyet-i uc”[936] olarak iki kısma tefrik etmesi de dikkat çekicidir. Buna göre uc vilâyetlerinde bulunan serleşkerlerin uc beglerbegine, diğerlerinin ise doğrudan doğruya merkez beglerbegine bağlı oldukları söylenebilir ki Rüsûmü’r-Resâ’il’de de “ümerâyı-ı etrâf”tan olan yani uc bölgelerinde bulunan serleşkerlerin, diğerlerinden ayrılarak “sipehbod-i diyâr-ı uc sübaşı beg (سپهبد دیار اوج سوباشی بک)” unvanıyla kaydedildiği görülmektedir[937].

Uclarda toplanan Türkmenler genellikle belirli bir boy düzeni içersinde konar-göçer bir hayat yaşıyorlar ve büyük sürüler halinde hayvan besliyorlardı. Bu hayvan sürüleri arasında koyun ve keçi ilk sırayı almaktaydı. Bazı konar-göçerler tarafından küçük miktarda da olsa at, sığır ve deve sürüleri besleniyordu. Kışlık konaklarında ihtiyaçlarını karşılayacak kadar tarım da yapmakta olan Türkmenler, ayrıca halı, kilim ve kereste de üretip satmaktaydı, ihtiyaçları olan diğer ürünleri ve eşyaları da şehir pazarlarında kendi ürünleriyle değiş-tokuş yaparak temin ediyorlardı. Devlete ait olan vergi yükümlülüklerini de nakdî değil de aynî olarak, yani mallarının bir kısmını vermek suretiyle yerine getirmekteydiler.[938]

---

[932] Aksarayî, s.74.

[933] Aksarayî, s.132.

[934] Aksarayî, s.101.

[935] İbn Bîbî, s.79.

[936] İbn Bîbî, s.76, 275.; Aksarayî, s.101.

[937] **Rüsûmü’r-Resâ’il**, s.7. [Tekârîrü’l-Menâsıb’daki bir vesîkada da uc (sugûr) bölgesinde bulunduğu söylenen, fakat ismi zikredilmeyen bir şehre tayin edilen sübaşıya (serleşker) tefvîz edilen vazifeler arasında, “kale-i mahrûs’a bir kûtvâl tayini” bulunmaktadır (**Tekârîrü’l-Menâsıb**, s.17.)].

[938] Koca, **Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür**, s.107.; Köprülü, a.g.e., s.75.;

Uc bölgelerindeki siyasî hükümranlık hakkı hukuken Türkiye Selçuklu Sultanlarına aitti. Uclardaki şehirlerin kadısını merkezî iktidar tayin etmekteydi. Bu bölgelerde kullanılan paralar Türkiye Selçuklu Sultanlarının adına basılmakta, camilerde okunan hutbelerde Türkiye Selçuklu Sultanlarının adı zikredilmekteydi. Öte yandan uc begleri ve beglerbegi, sefer ve savaş zamanlarında emirlerindeki kuvvetlerle Selçuklu merkezî ordusuna katılarak, Türkiye Selçuklu Devletine karşı görev ve yükümlülüklerini yerine getirmekteydiler. Tarihî kayıtlara göre, Selçuklu sultanları, sefer ve savaş zamanında diğer beglere olduğu gibi, uc beglerine de fermanlar gönderip onlardan emirlerindeki kuvvetlerle gelerek merkezî orduya katılmalarını istemekteydiler. Uc begleri de Türkmen atlılarından oluşan kuvvetleriyle gelip, Selçuklu sultanlarının emrine girerlerdi.[939] Bunun yanında kendilerine bağlı bulunan Türkmenlerle beraber, Bizans'a[940], Trabzon Rum İmparatorluğu[941] ve Kilikya Ermeni Krallığı'na sürekli akınlar düzenliyorlardı. Anadolu'dan geçen Haçlı ordularına karşı mücadele edenler de Selçuklu kuvvetlerinden çok, uc Türkmenleri idi.[942]

Bununla beraber Uc Türkmenlerinin Türkiye Selçuklu idaresine tâbiiyetleri şeklî idi. Zira fırsat buldukça onu dinlememekten ve müstakil hareketlerde bulunmaktan geri durmuyor, vergilerini ekseriya fiili tehditler

---

[939] Koca, a.g.e., s.109.; Aynı yazar, **Anadolu Türk Beylikleri Tarihi**, s.16.

[940] Bizans ucunda yaşayan Uc Türkmenleri Bizans'a karşı yaptıkları başarılı savaşlar ile ünlerini her tarafa yaymışlardı. XII. yy'da Horasan'da Diyâr-ı Rum (Anadolu) denilince akla Ankara-Konya arasında yaşayan ve Bizans'a akınlar düzenleyen Türkmenler geliyordu (Sümer, a.g.e., s.158.).

[941] I. İzzeddîn Keykâvus, Sivas'ta Sinop seferi için hazırlık yaparken, kuzeydeki uc begleri bir baskın hareketi sonucunda Trabzon Rum İmparatoru Kyr Aleksios'u ele geçirmişlerdi (İbn Bîbî, s.149-150.; Finlay, a.g.e., s.380.). İbn Bîbî, Melikü'l-ümerâ Hüsameddin Çoban ve Seyfü'd-dîn Kızıl hakkında verdiği bilgide de yukarıda da işaret edildiği üzere "…pehlivan soylu ve gazi tabiatlı kölelerini her zaman âlemlerin Rabbi'nin rızasını kazanmaları ve sevap işlemeleri için gaza'ya gönderen, … kölelerinin savaş alanından, konuşandan, konuşmayandan, maldan, eşyadan, köleden, câriyeden getirdiklerinin hepsini eğer bir dinar da olsa misafirlerine ikram eden…" (İbn Bîbî, s.304-305.) ifadelerini kullanmıştır ki bu kayıtlar, Türkmenlerin uc bölgesinde gaza faaliyetlerinde bulunup ele geçirdikleri ganimetler arasında kölelerin de bulunduğunu göstermektedir.

[942] Türkmenlerin Haçlı ordularına taarruzları hakkında daha önce bilgi verilmişti.

altında veriyor, şehzadeler arasındaki taht kavgalarında teşvik ve tahrik ediyor, hatta devlete karşı her isyan teşebbüsüne yardım ve yataklık etmek suretiyle iç karışıklıkların artmasına sebep oluyorlardı.[943] Her ne kadar Alâü'd-dîn Keykûbâd döneminde Uc begleri üzerinde tam bir otorite ve hâkimiyet kurmuş ise de II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev döneminde bu durum devam etmedi. Kösedağ Mağlubiyeti (1243)'nden sonra Türkiye Selçuklu Devleti Moğol vesayeti altına girdi ve ülkenin her tarafında olduğu gibi uclarda da devlet otoritesi büyük zaafa uğradı.[944]

Türkiye Selçuklu Devleti'nin Moğol vesayeti altına girdiği bu dönemde sözde sultanların, şehzadelerin birbirleri ile mücadelesi, devlet adamlarının ve beglerin ihtirasları ve tahrikleri, suikastları, Moğollara karşı isyanlar, Bizans'a ilticalar, Moğolların intikam seferleri, kıtaller, malî darlık, suiistimaller, iktisadî çöküntü ve halkın perişanlığı manzarasını arz eder.[945]

Moğollar önce Türkiye Selçuklu Devleti'ni müstakil bırakarak, sadece kendilerine bir miktar vergi verir bir vaziyette tutmuşlar ise de bir müddet sonra siyasî müdahalelere başlamışlar ve Sultanlığı, ilk önce nüfuzları, sonra da himayeleri altına alarak tâbi devlet haline getirmişlerdir. Kendi devlet hazinelerine gelir temin etmek maksadıyla Anadolu'yu baskı altında tutmuşlar ve bu iş için de Selçuklu sultan ve devlet adamlarını kullanmışlardır.[946] Ancak yer yer görülen Türkmen kıyamları ve 1277 tarihinde Baybars'ın Anadolu'ya davet edilerek bir Moğol ordusunu yenmesi[947], Moğolların bu siyaseti terk etmelerine sebep olmuştur. Baybars'ın umduğu manzarayı göremeyince

---

[943] Aksarayî'nin bir kaydında uc bölgesini asilerin başkaldırma yeri olan uc" şeklinde ifade etmesi, uc bölgesiyle merkezî otorite arasındaki gerginliği açıkça göstermektedir (Aksarayî, s.203-204.).

[944] Moğol İstilası'nın Türk-İslam medeniyeti üzerindeki müsbet ve menfî etkilerinin değerlendirilmesi için bkz., Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, s.472-500

[945] Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.69.

[946] Paul Wittek, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu" (Çev. Güzin Yalter), **Batı Dillerinde Osmanlı Tarihleri**, Türkiye Yay. İstanbul 1971, s.30

[947] Köprülü, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, s.33

hemen geri dönmesinin ardından, bu olayla ilgisi olduğu anlaşılan Mûînüddin Pervâne öldürülmüş[948] ve bu tarihten itibaren Anadolu'daki Moğol askerî idaresi, günden güne tazyikini artırmıştır.

Bütün bunlara rağmen Moğollar, Doğu ve Orta Anadolu'daki özellikle ticârî ve askerî yollar üzerinde bulunan merkezler dışında, müdafaaya müsait dağlık sahalarda ya da büyük yollardan uzak Uc mıntıkalarında kuvvetli bir hâkimiyet kuramamışlardır.[949] Zira Moğol işgalinden sonra tamamen Uclara çekilen Türkmenler, istiklâllerini koruma yolunda faaliyete girişmişlerdir. Onlar, yerleşik Türk unsurun aksine mücadele için gereken teşkilâta, inzibat ve savaşçılık ruhuna sahip idiler. Yerleşik Türkler ise aralarında birleşip kuvvetli bir mücadele cephesi oluşturamamışlardır. Buna göre Türkmenlerin faaliyetleri, Anadolu'daki Moğol hâkimiyetinin daha uzun süre devam etmesini engellediği gibi, haricî istila ve fetihleri de uzak tutmuştur.[950]

Moğol tazyikinin arttığı bu dönemde Türkmenler, o zamana kadar aşılamamış olan Eskişehir-Denizli-Antalya çizgisine yönelmişler ve böylece Ege ve Marmara havzasına yeni bir göç ve fütuhat harekâtı başlatarak[951] Kastamonu'dan Teke'ye kadar uzanan sulak yaylalara yerleşmiştir. Muasır kaynaklara göre bu dönemde; Denizli bölgesinde 200 bin, Kastamonu çevresinde 100 bin, Kütahya'da ise 30 bin çadır halkı bulunmaktadır.[952]

Boy beglerinin idaresinde ve müstakil faaliyet gösteren bu Türkmenler, Türkiye Selçuklu idaresinden gün her geçen gün daha fazla uzaklaşmışlar[953] ve siyasî durumlarını gittikçe kuvvetlendirmişlerdir. Bu arada Uc bölgesinin cazipliği, yeni ve zengin bölgeleri fethetme düşüncesi, gaza

---

[948] Turan, a.g.e., s.553.

[949] Köprülü, a.g.e., s.34-35

[950] Sümer, a.g.e., s.6.

[951] Osman Turan, **Selçuklular ve İslamiyet**, İstanbul 1998., s.57-58

[952] Mücteba İlgürer, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu", **III. Osmanlı Sempozyumu**, Söğüt, 1988, s.28.

[953] Wittek, a.g.m., s.30-31

ruhunun verdiği çekicilik ve Moğol baskısı sebebiyle her geçen gün yeni göçlerle sayılarını da artırmışlardır. Bu durumda İlhanlı-Selçuklu hâkimiyeti Orta Anadolu'da ve ovalarda sınırlı kalmış, Türkmenler ise hudud yani Uc'larda ve dağlık alanlarda yaşamaya devam etmişler ve müstakil siyasî teşekküller meydana getirmişlerdir.[954] Böylece Anadolu'da, hemen hepsi Türkmenler tarafından kurulan ve sayıları yirmiyi aşan küçük beylikler teşekkül etmiş[955] ve Anadolu'da yeni bir dönem, "Tevâif-i Mülûk"da denilen "Beylikler Dönemi" başlamıştır. "Moğol tahakkümüne karşı oluşan tepkinin tecellisi" şeklinde görülen ve Selçuklu-Osmanlı hâkimiyetleri arasında kalan bu devrin başlıca vasıfları; Selçuklular zamanında alınamayan yerlerin alınması, Türk nüfusunun ve Türk kültürünün -başta şehirler olmak üzere- her yerde çok kuvvetli bir hâkimiyet kurması, Türkçenin edebî ve resmî dil olarak Farsçaya karşı rakipsiz bir mevkie yükselmesidir.[956] Ayrıca beyliklerin kuvvetli bir kültür ve iyi tanzim edilmiş bir idare sistemleri mevcut olduğundan[957]; çiftçilik, sanayi ve ticareti geliştirici bir müsamaha politikası takip edilmiştir.[958] Şehirlerde barınamayan derviş, şeyh ve babaların Türkmen muhitlerinde kabul görmeleri ile de çok canlı bir fikir hayatı sağlanmıştır.[959]

4- Gönüllüler

Asıl meslekleri askerlik olmamakla beraber zaman zaman gönüllü bazen de zaruret halinde orduya katılan veya askerî vazifeler ifa eden gayr-ı muntazam birliklerden (militia/volunteers) de bahsetmek gerekir. Muhtelif

---

[954] Köprülü, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, s.34-35.

[955] Bunlar için bkz., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**, T.T.K. Yay., Ankara, 1988.

[956] Sümer, a.g.e., s.7.

[957] Uzunçarşılı, a.g.e., s.199-204.

[958] Uzunçarşılı, a.g.e., s.228-255.

[959] Köprülü, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, s.95 vd.

Müslüman Türk devletlerinde "mutavvi'a" veya "mutatavvi'a" (متطوعه/ مطوعه / متطوعون)"[960] olarak da tesadüf edilen bu gönüllüler arasında, gayr-i müslimlere karşı yapılan savaşlara katılan "gaziler (غزات/غازیان)[961], sefer veya savaş mahalline yakın bölgelerden celp edilen veya herhangi bir tehlike karşısında bulundukları şehir veya bölgeyi müdafaa etmek üzere toplanan "bölge ve şehir kuvvetleri" bulunmaktadır. Ayrıca "evbâş (اوباش)" [962] veya "ayyâr (عیار/عیارون)" [963] denilen ve savaştan sonra elde edilecek ganimetten pay almak düşüncesiyle orduyu takip eden başıbozuk zümrelerin mevcut olduğu da bilinmektedir.

Başta Bizans ve Haçlılar olmak üzere muhtelif gayr-ı müslim devletlere karşı gaza ve cihad faaliyetlerinde bulunan Türkiye Selçuklu

---

[960] Deborah Tor, "Privatized Jihad and Public Order in the pre-Seljuq Period: The role of the Mutatawwi'a", **Iranian Studies**, XXVIII/4, (December 2005), s.555-573.; Carole Hillenbrand, **The Crusades: Islamic Perspectives**, (Routledge Press), New York 2000., s.100-105.; Majid Khadduri, **War and Peace in the Law of Islam**, New Jersey 2006., s.90.

[961] İslâm tarihinin ilk dönemlerinde genel olarak bütün Müslüman ordusunun bütün efradı için kullanılan gaziler tabiri, özellikle Türklerin İslâmiyet'i kabulünden sonra daha dar ve özel bir anlam kazanarak "orduda veya büyük şehirlerde bulunan belirli bir savaşçı zümresi"ni ifade etmek üzere kullanılmıştır. Muhtelif dinî teşekküllerle de ilişkileri olan bu gaziler zümresinin, başta Horasan ve Maveraünnehr olmak üzere Ön Asya'da kurulan Gazneli, Büyük Selçuklu, Eyyûbî, Memlûk ve Osmanlı ve sair Müslüman Türk devletlerinde önemli faaliyetlerde bulundukları bilinmektedir.

[962] Arapça "vebeş (وبش)" kelimesinin çoğulu olan "evbâş"ın, ortaçağ İslâm aleminde gönüllü asker anlamında kullanıldığına dair kayıtlar bulunmakla beraber başı bozuk, ayak takımı vb menfî anlamlarda kullanıldığı da görülmektedir (**Ahterî Kebîr**, İstanbul 1978., s.54.; **Ferheng-i Fârisî-i Âmid**, I, s.260-261.; **Ferheng-i Câmi'**, I., s.159.). Öyle ki Ravzatü'l-Küttâb'da, Cimri İsyanı'nın bastırılması münasebetiyle yazılan bir mektupta isyancılar için "evbâş-ı bî bâk ve erâzil-i etrâk (اوباش بی باک و اراذل اتراک)" ifadesi kullanılmıştır (**Ravzatü'l-Küttâb**, s.56). Rüsûmü'r-Resâ'il'de yer alan bir vâlîlik takrîrinde (takrîr-i eyâlet) de, bölgeye atanan valinin görevlerinden biri olarak evbâş ve rünûd'u çalışmaya teşvik etmesi gösterilmiştir ki bu durumda söz konusu tabirleri başıboş zümreleri ifade ettiği anlaşılmaktadır (**Rüsûmü'r-Resâ'il**, s.30.).

[963] İskender b. Keykâvus, ayyârları "cevânmerd"likle denk tutmakta ve ayyârları fütüvvet ehlinde bulunması gereken özelliklerle vasfetmektedir. Yine onun verdiği bilgilere göre bir reis etrafında toplanan ayyârlar, Kuhistan ve Merv gibi büyük şehirlerde önemli zümre halinde meydana getirmektedirler (İskender b. Keykâvus, **Kâbûsnâme**, 44. Fasıl.). Buna karşılık birçok kaynakta ayyâr ve evbâş zümresinin menfî vasıflarla zikredildiği ve bu kelimelerin başıbozuk, hırsız, hilekâr vb anlanlarda kullanıldığı görülmektedir (Ahterî Kebîr, s.318.; **Ferheng-i Fârisî-i Âmid**, II, s.1360.; **Ferheng-i Câmi'**, I., s.798.).

ordusunda da gönüllü gazilerin mevcut olduğu şüphesizdir[964]. Ancak kaynaklarda Türkiye Selçuklu ordusunda gaziler adı verilen bir savaşçı zümresinden bahseden her hangi bir kayda rastlanmamaktadır. İbn Bîbî ise Türkiye Selçuklu ordusunda gönüllü birliklerin bulunduğuna dair bilgiyi, Alâü'd-dîn Keykubâd'ın Alâiye Kalesi'ni fethi münasebetiyle vermiştir. Bu kuşatma sırasında orduya katılan gönüllü birliklerin sayısı hakkında bilgimiz olmamasına rağmen, Alâü'd-dîn Keykubâd'ın nihaî hücumdan hemen önce gazaya katılan "fukara ve mutavvi'a" (فقرا و مطوعه) yani fakirlere[965] ve gönüllülere 10.000 dirhem gümüş, 100 baş sığır, 1000 baş koyun dağıttığı ve bu suretle onların manevîyatını artırmaya çalıştığı görülmektedir.[966] Bu kayıttan hareketle "fukarâ ve mutatavvi'a"nın ordudaki görevleri veya nasıl bir işleve sahip oldukları hakkında bilgi edinmek mümkün değil ise de bunların Eyyûbî[967] ve Memlûklerde[968] olduğu gibi hem savaşçı hem de ikmal, iaşe ve lojistik hizmetlerinde kullanılmış olmaları muhtemeldir.

Muhtelif bölge ve şehirlerde, o bölgenin ıktâ' askerlerinden ayrı olarak seferlere katılan veya bulundukları şehrin müdafaasında görev alan bölge ve şehir halkıyla ilgili de kayıtlar mevcuttur. Sadece düşman ordularıyla

---

[964] Esasen Anadolu'nun güney ve doğu bölgelerinin, daha Hz. Ömer döneminden itibaren İslâm ordularıyla Bizans arasında sınır olduğu ve avâsım, sugûr veya uc denilen bu bölgelere (Tarsus, Adana, Maraş, Malatya vb), başta Türkler olmak üzere muhtelif etnik unsurlardan oluşan savaşçı gaziler yerleştirildiği malumdur. Selçuklu Türklerinin Anadolu'ya girişi ve Bizans'la mücadeleleri sırasında da bölgeye çok sayıda savaşçı gazi zümrelerinin geldiği görülmektedir. Bunlar, Anadolu'nun fethi sırasında büyük rol oynadıkları gibi Moğol İstilası esnasında da faaliyet göstermişler, Batı Anadolu beylikleri ve özellikle Osmanlı Beyliği'nin kuruluşu ve gelişmesine büyük katkıda bulunmuşlardır.

[965] "Fukarâ" tabirine, Memlûklerde de "el-fukara el-mücahidîn" şeklinde rastlanmaktadır (Çetin, a.g.t., s.140.)

[966] İbn Bîbî, s.243.

[967] Hillenbrand, **The Crusades: Islamic Perspectives**, s.445, 554; Ayşe Dudu Kuşçu, **Eyyûbî Devleti Teşkilâtı**, (GÜ SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005., s.320-324.

[968] Reuven Amitai, "Foot Soldiers, Militiamen and Volunteers in the Early Mamluk Army", **Texts, Documents and Artefacts: Islamic Studies in Honour of D.S. Richards**, (Edited by Chase F. Robinson), Leiden 2003., s.233-249.; Aynı yazar, **Mongols and Mamluks: The Mamluk-Īlkhānid War**, s.196.; Aynı yazar, "The Mamluk Institution, or One Thousand Years of Military Slavery in the Islamic World", s.50.; Hillenbrand, **The Crusades: Islamic Perspectives**, s.238.; Çetin, a.g.t., s.140.

yapılan savaşlarda değil, Selçuklu şehzadeleri arasında meydana gelen saltanat mücadeleleri sırasında da muhtelif bölge ve şehir halkının, teveccüh gösterdiği şehzade lehinde tavır sergilediği ve destekledikleri şehzadelerinin ordularında gönüllü olarak görev aldıkları görülmektedir. Sözgelimi, Melik Rüknü'd-dîn Süleyman Şâh'ın, kardeşi I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'i tahttan indirmek üzere Konya'ya yürüdüğü sırada (1196), Konya halkı şehri müdafaa etmiştir. İbn Bîbî'nin kaydına göre Ahîler (اخوان), önde gelen gençler (burnâ-i pîşegân/برنا پیشگان)[969] ve igdişler (اگدشان)[970] tarafından idare edildiği anlaşılan Konyalılar, Melik Rüknü'd-dîn'in ordusuna karşı her gün 60.000 okçu (kemandâr/کماندار) çıkarmışlardır[971] ki bunlar arasında Konya'da bulunan düzenli ordu birliklerinin de bulunduğu tahmin edilebilir.

Konya halkının bu tavrı, I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in, II. Rüknü'd-dîn Süleyman Şâh'ın ölümü üzerine tahta geçen yeğeni III. Kılıç Arslan'ı tahttan indirmek üzere Konya'ya yürüdüğü sırada da tekrarlanmıştır (1205). Sultan III. Kılıç Arslan'ın taraftarları olan Konya halkı, savaş düzenine girmiş ve savunma silahlarını hazırlayarak, "Rüknü'd-dîn Süleyman Şâh'a oğlunun yani Kılıç Arslan'ın veliahdliğini tanıyacaklarına dair söz verdiklerini ve bu ahidlerini bozamayacaklarını" bildirerek şehri Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'e karşı müdafaa etmişlerdir. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev Konya halkının mukavemeti kırmak maksadıyla şehrin dışında bulunan evlerini, köşklerini ve bağlarını tahribe girişmiş ise de başarılı olamayarak ordusuyla birlikte Ilgın (Ab-ı germ)'a çekilmiştir. Ancak Kılıç Arslan'ın askerî üssü olan Aksaray'ın Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'e teveccüh edip şehrin valisini kovdukları ve Gıyâsü'd-dîn nâmına hutbe okuttukları haberinin işitilmesi üzerine Konyalılar

---

[969] "Burnâ (برنا)" kelimesi, sözlüklerde "genç, genç adam" olarak izah edilmektedir (**Ferheng-i Fârisî-i Âmid**, I, s.344.). Müellifin bu kelimeyi, fityân (فتیان)"ın muadili olarak kullandığı düşünülebilir.

[970] İgdişler hakkında geniş bilgi için bkz., Faruk Sümer, "Selçuklu Tarihinde İğdişler", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı.35 (Nisan 1985), s.9-23.; Tuncer Baykara, "Selçuklular Devrinde İğdişlik ve Kurumu", **Belleten**, LX/229 (Aralık 1996), s.682-693.

[971] İbn Bîbî, s.32-36.

Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'e bir adam gönderip onu Konya'ya davet etmişlerdir. Böylece Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev 1205 Şubatında (601 Receb) ikinci kez Konya tahtına oturmuştur.[972]

I. İzzü'd-dîn Keykâvus ile Alâü'd-dîn Keykubâd arasında yaşanan mücadelelerde de şehir halkının tavrının belirleyici olduğu görülmektedir. Sultan I. İzzü'd-dîn Keykâvus'a karşı Kayseri muhasarasında başarısız olduktan sonra Ankara'ya çekilen Alâü'd-dîn Keykubâd, Sultan İzzü'd-dîn Keykâvus'un Ankara'yı kuşatmak üzere harekete geçmesi üzerine bir yandan askerlerini hazırlayıp kale ve surların tahkimine girişirken diğer yandan da şehir halkını kendi yanında tutabilmek için bazı tedbirler almış, onlara ahidnâmeler vermiştir. Ankara halkının Alâü'd-dîn Keykubâd'a gösterdiği sadakat, 1212 yılında başlayan muhasaranın bir hayli uzamasına sebep olmuştur. Ancak İzzü'd-dîn Keykâvus'un ısrarla muhasaraya devam etmesi şehir halkını büyük sıkıntıya sokmuş ve neticede Alâü'd-dîn Keykubâd'ın huzuruna çıkıp "âkibetin iyi olmadığını, kendisine sadakatte kusur işlemediklerini ancak daha fazla mukavemetin imkânsız olduğunu" beyan etmişlerdir. Çaresiz kalan Alâü'd-dîn Keykubâd, hayatına ve şehir halkına zarar vermemek şartı ile teslime mecbur olmuştur.[973]

Gönüllülerin, Babaîler İsyanı sırasında Türkiye Selçuklu kuvvetleri içerisinde yer aldığı görülmektedir. Sumeysat, Kâhta ve Hısn Mansûr (Adıyaman) bölgelerindeki Müslüman ve Hıristiyan halkı öldürüp mallarını yağmalamak suretiyle büyük bir kargaşa çıkaran Babaî taifesi, bölge halkına büyük zarar vermiştir. Türkiye Selçuklu kuvvetlerinin isyanın batırılmasında

---

[972] İbn Bîbî, s.84-89.; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s.169-170.).; Ebu'l-Ferec, II, s.486.; Ebu'l-Fidâ, III, s.132.; İbn Vâsıl, III, s.166; Müneccimbaşı, s.25.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.274 vd; Baykara, **I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev**, 22-6-29.; Üremiş, a.g.t., s.109-110.

[973] İbn Bîbî, s.134-139.(Bazı kaynaklarında Alâü'd-dîn Keykubâd'ın Haleb Eyyûbî Emîri el-Melikü'l-Zâhir'den aracılık etmesini istediği, İzzü'd-dîn Keykâvus'un bu yüzden Alâü'd-dîn Keykubâd'ı öldürmediği zikredilmiştir (İbn Vâsıl, III, s.217.; Ebu'l-Fidâ, III, s.143.; İbnü'l-Verdî, II., s.196.; ed-Devâdârî, s.175.)

yetersiz kalması üzerine silahlanan halk, devlet kuvvetlerine destek verme yoluna gitmiştir. Nitekim isyancılar üzerine gönderilen ancak düzenlediği iki harekâtta da başarılı olamayan Malatya serleşkeri (sübaşı) Muzafferü'd-dîn Ali-şîr'in Malatya halkı, Kürt ve Germiyân Türkmenlerinden topladığı askerlerin gönüllülerden oluştuğu tahmin edilebilir.[974]

Babaîler tarafından kuşatılan Sivas'ın müdafaasında da halkın şehirdeki düzenli ordu birlikleriyle beraber hareket ettiği görülmektedir. Ancak Sivas halkının müdafaası başarılı olamamış, şehri ele geçiren Babaîler Sivas İgdişbaşı (اگدشباشی) Hürremşâh ve diğer ileri gelenleri öldürüp şehri yağmalamışlardır.[975]

Moğol vesayeti dönemine gelindiğinde gönüllülerle ilgili kayıtların arttığı görülmektedir. Bu dönemde Baycu Noyan kumandasındaki Moğol kuvvetlerinin kuşattığı Kayseri'de şehir halkının oldukça etkili bir müdafaa yaptığı anlaşılmaktadır. İbn Bîbî'nin kaydına göre Kösedağ mağlubiyetinden sonra kaçarak Kayseri'ye gelen Kayseri serleşkeri (sübaşı) Fahreddin Ayaz ve Câmedâr Samsamü'd-dîn Kaymaz, müdafaa ve muhasara araç gereçlerini düzenlemeye başlamışlar ve şehrin sipâhileri ve "fityân"la şehrin burçlarını ve duvarlarını sağlamlaştırmaya koyulmuşlardır. Bu sırada sur dışındaki mahalleleri ele geçirip buraları tahrip eden Moğollar, şehrin etrafını dolaşıp Sivas burcu karşısında bulunan ve şehir halkının sağlamlığına güvendiğini Debbâglar tarafına (بطرف دباغان) üç mancınık kurmuşlardır. Esirler ve Cavlâklar (جوالقیان) [976] aracılığıyla çalıştırdıkları mancınıklarla on beş gün boyunca şehri dövmüşlerdir. Burçlarda büyük yarıklar açılmasın rağmen şehir

---

[974] İbn Bîbî, s.501. (Ebu'l-Ferec'e göre Malatya emîrinin topladığı ordu 500 atlıdan müteşekkil olup bunların dışında Sammaoğlu Manastırı'ndaki tebeadan da okçulukta mahir 50 adam seçmiştir. Ebu'l-Ferec, II, s.540.).

[975] İbn Bîbî, s.501.

[976] Cavlâklar hakkında bkz., Osman Turan, "Selçuk Türkiyesi Din Tarihine Dair Bir Kaynak: Fustât ul-'adâle fî kavâ'id is-saltana", **60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı**, İstanbul 1953., s. 531-522.

halkı Moğolların içeri girmesine izin vermemiş hatta Mescid-i Battal dağlarında ve harabelerinde pusuya yatan birkaç Kayserili yiğit, fırsatını buldukça saldırıya geçerek Moğollara büyük kayıplar verdirmişlerdir[977].

Kayserililerin başarılı müdafaası üzerine Moğollar, muhasarayı kaldırmayı ve yağmadan elde ettikleri bol miktardaki mal ve eşyayla yetinip geri dönmeyi düşünmeye başlamışlardır. Ancak o sırada şehrin İgdişbaşı (اگدشباشی) olan Hajuk oğlu Hüsam, geceleyin gizlice Baycu Noyan'a bir kâsıd göndererek, can güvencesi istemiş ve aynı gece su kanalından dışarı çıkarak şehir halkının durumu ve sıkıntıları hakkında bilgi vermiştir. Bu durumdan habersiz olan şehir halkı müdafaaya devam ettiği sırada, Baycu'nun kendisine yakınlık gösterenler ve yardımcı olanlara saldırmayacağı, malına, ailesine dokunmayacağı konusunda teminat mektubu verdiğini duyan şehir serleşkeri (sübaşı) Topal Faahreddin Ayaz, Baycu'ya bir haberci göndermiştir. İsteğine olumlu cevap gelince adamları ve mallarıyla birlikte Baycu'nun yanına gitmiş ve böylece şehirde Samsamü'd-dîn Kaymaz'dan başka yönetici kalmamıştır. Son gelişmeler üzerine muhasarayı kaldırmaktan vazgeçen Moğollar, saldırılarını şiddetlendirmişler ve neticede şehri ele geçirmişlerdir.[978]

Kösedağ Savaşından sonra ortaya çıkan kargaşa ortamı karşısında Malatya halkının da bazı tedbirlere başvurduğu görülmektedir. Nitekim Malatya serleşkeri (sübaşı) Reşîdü'd-dîn'in Moğollardan korkarak adamları ve hazineleri gizlice Haleb'e kaçmasından sonra şehrin Müslüman ve Süryânî halkı anlaşarak mahalli bir idare kurmuşlar ve surlar ve kapılara muhafızlar yerleştirerek Malatya'yı muhtelif saldırılara karşı korumuşlardır.

---

[977] İbn Bîbî, s.528-529.

[978] İbn Bîbî, s.529-530.; Bazı yazarlar, Kayseri'nin Moğollar tarafından işgali sırasında Ahi Evrân'ın eşi Fatma Bacı'nın burada bulunduğu ve esir edildiğini zikretmişlerdir (Mikail Bayram, **Bacıyân-ı Rum**, Konya 1987, s.26.; Kayseri'nin işgali hakkında ayrıca bkz, A. Vehbi Ecer, "Kayseri'nin Moğollar Tarafından İşgali", **III. Kayseri Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (6-7 Nisan 2000)**, Kayseri 2000, s.129-140.)

Bunla beraber Moğol istilasının ortaya çıkardığı sıkıntıların şehirde hissedildiği anlaşılmaktadır. Üstelik Moğol tehlikesi de henüz bölgeyi terk etmemiştir. Nitekim Yasavur Noyan kumandasındaki bir Moğol kıtası, Meyyâfârıkîn, Mardin ve Urfa'dan geçerek Haleb'e yürümüş, Haleb hükümdarının para ve altun teklifini kabul ettikten sonra Malatya'ya yönelmiştir. Şehrin dışında kalan insanları öldüren, mal, mülk ve ekili araziyi tahrip eden Moğollar, o sırada Haleb'den dönmüş olan vali Reşîdü'd-dîn'in şehir halkından topladığı 40.000 dinar altınla savuşturulmuştur.[979]

Konya'yı ele geçirerek burada kısa süreli bir saltanat süren Siyâvuş (Cimri) ve Karaman oğlu Mehmed Bey'in Konya'dan uzaklaştırılması da yine şehir halkının mücadelesi neticesinde olmuştur. Siyâvuş (Cimri) ve Karaman oğlu Mehmed Bey'in ilk defa Konya üzerine yürümeleri sırasında gereken mukavemeti gösteremeyen Konya halkı, Sultan III. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Sâhib Fahrü'd-dîn'in büyük bir Moğol ordusu ile Konya üzerine yürüdükleri haberi üzerine Filobâd'da ordugâh kuran Karamanlılarla mücadele etmeye karar vermişlerdir. Emîrü'l-Egâdişe (امیرالاکادشه) Fahrü'd-dîn[980], Ahîler (اخیان) ve diğer büyüklerin (بزرگان) önderliğinde teşkilâtlanan Konyalılar, bir yandan Ahmedek kapısı hariç diğer kale kapılarını kapatıp hendekler üzerindeki köprüleri yıkarken, diğer yandan da Emîrü'l-Egâdişe Fahrü'd-dîn marifetiyle kale kapısına mancınık, arrâde ve sair savaş aletleri kurarak müdafaaya hazırlanmışlardır[981]. Mehmed Bey'in Filobâd'dan gelip kapıların açılmasını istemesi üzerine Konya'da bulunan başkadı (قاضی القضاة) Sirâcü'd-din Mahmud Urmevî bir fetva çıkarmış ve kendisi de bizzat bir burcun üzerinden onlara

---

[979] Ebu'l-Ferec, II, s.543-544.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.442-443.

[980] Anonim Selçuknâme'de Emîrü'l-Egâdişe Fahrü'd-dîn'in 20 Safer 678 (13 Temmuz 1279)'de hastalanarak öldüğü ve onun son Konya reisi olup, ondan sonra hiç kimsenin o makama lâyık olamadığı için yerinin boş kaldığı, bu yüzden rezil kimselerin baş kaldırıp Konya'da artık asayişin kalmadığını kaydedilmiştir (**Anonim Selçuknâme**, s. 62., (Türkçe terc., s. 41.).

[981] **Anonim Selçuknâme**, s.61., (Türkçe terc., s.40.). Aynı eserde kuşatma sırasında halka önderlik edenler arasında Ahî Hamîd ve Ahî Ahmed Şâh'ın da adı geçmektedir.

karşı ok atarak şehir halkını Karamanlılarla savaşa teşvik etmiştir. Bu hareket, bütün Konya halkının ve Ahilerin müdafaaya katılmalarına sebep olmuş ve neticede Karamanlılar şehre giremeyerek ve sur dışında bulunan köşkleri, mamureleri ve bağları tahrip ettikten sonra Konya'dan ayrılıp Ermenek tarafına doğru çekilmişlerdir (1279).[982]

[982] İbn Bîbî, s.700-701.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.566-567.

II. BÖLÜM

TÜRKİYE SELÇUKLU ASKERÎ TEŞKİLÂTI

A) DÎVÂN-I 'ARZ VE ORDUNUN İDARÎ İŞLERİ

Genel olarak ordunun idarî işleriyle ilgilenen ve bu bakımdan günümüzdeki Milli Savunma Bakanlığı'na benzetilen Dîvân-ı 'Arz (ديوان عرض)[983], ilk defa Hz. Ömer döneminde kurulmuş[984] ve daha sonra Emevî[985], Abbâsî[986], Fâtımî[987], Karahanlı[988], Gazneli[989], Büyük Selçuklu[990],

---

[983] Uzunçarşılı, **Medhal**, s.44, 97.; Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, s.186.; Refik Turan, a.g.e., s.68.; Koca, **Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür**, s.93.

[984] Bu dîvânın Hz. Peygamber döneminde de mevcut olduğuna dair görüşler mevcut ise de (Aykaç, a.g.e., s.77.; Kuşçu, a.g.t., s.295.), ilk dîvânının Hz. Ömer döneminde kurulduğu bilinmektedir (al-Tabarî, XII, s.199-200.; el-Belâzurî, s.655-657, 662, 663.; el-Kalkaşandî, I, s.54-55.; el-Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s.374.; Aynı yazar, **Nasîhatü'l-Mülûk**, s.310.; Zeydan, I, s.222-223.; Aykaç, a.g.e., s.78-80.; Kuşçu, a.g.t., s.295.

[985] Khalil Athamina, "Some Administrative, Military and Socio-Political Aspects of Early Muslim Egypt", **War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries**, (ed. Yaacov Lev), Leiden: Brill 1997., s.104-105.; Aykaç, s.80-81.

[986] Lapidus, **A History of Islamic Societies**, s.59.; Athamina, a.g.m., 105-107.; Kennedy, **The Armies of the Caliphs**, s.99, 103, 112, 115.; Aykaç, a.g.e., s.81-94.

[987] Heinz Halm, **The Empire of the Mahdi: The Rise of the Fatimids**, (Translated from the German Michael Bonner), E. J. Brill, Leiden 1996., s. 151.; Farhad Daftary, "Fatimids", **Medieval Islamic Civilization: An Encyclopedia**, I., (Ed. Josef W. Meri), (Taylor and Francis Group), New York 2006., s.252.

[988] Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilâtı**, s.199-200.

[989] Beyhakî, s.94, 150, 225, 241, 256, 257, 274, 281, 282, 317, 322, 326, 336, 337, 338, 366, 370, 393, 430, 473, 481, 487, 498, 499, 509, 521, 531, 619, 625, 651, 652.; C. E. Bosworth, "The Early Ghaznavids",The Cambridge History of Iran, IV, (From the Arab Invasion to the Saljuqs), (Edited by R. N. Frye), Cambridge University Press, 1975, s.181-182, 188.; Nuhoğlu, a.g.t., s.275-279.

[990] İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X/113; XI/83.); el-Bundârî, s.70, 130, 168, 192, 194.; er-Râvendî, s.119, 136., (Türkçe terc., I, s.117, 133.); **'Atebetü'l-Ketebe**, s.73, 76.; Lambton, **Continuity and Change in Medieval Persia**, s.28-29, 34. Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, s.186.; Köymen, "**Selçuklu Devri Türk Tarihi** Araştırmaları II", s.328-329.; Aydın Taneri, "Dîvân" (Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklularında), **DİA**, IX, İstanbul 1994, s.383-385.

Hârezmşâh[991], Eyyûbî[992], Memlûk[993] ve sair İslâm devletlerinde varlığını devam ettirerek klasik İslâm müesseselerinden biri haline gelmiştir[994].

"Dîvân-ı 'Arz"ın Türkiye Selçuklu Devleti'nde de mevcut olduğu ve başında, Cahen'in ifadesiyle "bir eli sivil, diğer eli ise askerî yönetimde olan"[995]ve kaynaklarda "Emîr-i 'Ârız (امیر عارض)"[996], "Emîr-i 'Ârızî-yi Memâlik-i Rûm (امیر عارضی ممالیک روم)"[997], "Emîr-i 'Ârızî-yi Cuyûş-i Memâlik (امیر عارضی جیوش ممالیک)"[998], "Emîr-i 'Ârız-ı Memleket (امیر عارض مملکت)"[999] ve "'Ârızü'l-Ceyş (عارض الجیش)"[1000] olarak zikredilen görev sahiplerinin mevcut bulunduğu bilinmektedir. Ancak döneme ait kaynaklarda, konuyla ilgili yeterli bilginin mevcut olmaması, söz konusu dîvânın işleyişi, fonksiyonları, salahiyetleri, 'ârızlık görevi yapan devlet ricalinin kimler olup, hangi özelliklere sahip

---

[991] İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XI/299.); en-Nesevî, s.121; er-Râvendî, s.385., (Türkçe terc., 355.); **et-Tevessül ile't-Teressül**, s.91, 98, 119.; Lambton, **Continuity and Change in Medieval Persia**, s.37-38, 112-113.; Taneri, **Celalu'd-din Hârezmşâh ve Zamanı**, s.122.; Aynı yazar, **Hârezmşâhlar**, s.148.

[992] İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XI, s.343, 419-420.); Humphreys, **From Saladin to the Mongols**, s.36.; Nicolle, **Saladin and the Saracens**, s.12.; Hillenbrand, **The Crusades: Islamic Perspectives**, s.414.; Chamberlain, "The Crusader era and the Ayyubid Dynasty", s.235.; Ramazan Şeşen, "Dîvân (Eyyûbîlerde)", **DİA**, IX, İstanbul, 1994., s.381.; Kuşçu, a.g.t., s.295-308.

[993] Ayalon, "Studies on the Structure of the Mamluk Army III, s.57-58, 66 ve muhtelif yerler; D. S. Richards, "A Mamluk Petition and a Report from the 'Diwan al-Jaysh'", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, XL/1 (1977), s.1-14.; Levanoni, **A Turning Point in Mamluk History**, s.202.; Northrup, **From Slave to Sultan**, s.85, 106, 195, 200 206, 220, 225.; Hillenbrand, **The Crusades: Islamic Perspectives**, s.416.; Garcin, "The regime of the Circasian Mamlûks", s.306.; Tekindağ, **Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı**, s.139, 144-145.; Kâzım Yaşar Kopraman, "Dîvân (Memlûklerde)", **DİA**, IX, İstanbul, 1994., s.383.; Çetin, a.g.t., s.25, 30-38, 105, 110-111 ve muhtelif yerler.

[994] Toplu bilgi için bkz., Köprülü, "Arz", İA, I., İstanbul, 1992., s.657-660.; Abdulaziz ed-Dûrî, "Dîvân", **DİA**, IX, İstanbul, 1994., s.379-381.

[995] Cahen, a.g.e., s.224.

[996] İbn Bîbî, s.127, 186, 202, 530, 568, 584, 596, 600, 601, 608, 610; İbn Şeddâd, s.157., el-Kalkaşandî, XIV, s.182.; İbn Tağrıberdî, VII, s.169.

[997] İbn Bîbî, s.127.

[998] İbn Bîbî, s.597.

[999] İbn Bîbî, s.566.

[1000] İbn Şeddâd, s.157; el-Kalkaşandî, XIV, s.182.

bulundukları hususlarının tam olarak aydınlatılabilmesine imkân vermemektedir.

Türkiye Selçukluları dönemine ait kaynaklarda doğrudan doğruya "Dîvân-ı 'Arz"dan bahseden herhangi bir kayıt bulunmamaktadır[1001]. Bununla beraebr "Gunyetü'l-Kâtib" ve "Rüsûmü'r-Resâil" gibi münşeat mecmualarında "Emîr-i 'Ârızân"ın[1002] unvan ve lakabları arasında "mâliku dîvânü'l-'arz fi'l-memâlik (مالک دیوان العرض فی الممالک)"in zikredilmiş olması[1003], Türkiye Selçuklu devlet teşkilâtı içerisinde, başında "Emîr-i 'Ârız"ın bulunduğu bir "Dîvân-ı 'Arz"ın mevcut olduğu konusunda hiçbir şüphe bırakmamaktadır.

Aynı münşeat mecmualarında, "Emîr-i 'Ârız" dışında, bir de "'Ârız (عارض)"[1004] mansıbına rastlanması dikkat çekicidir. "Emîr-i 'Ârız"dan aşağı kademelerde gösterilen ve "melikü'l-'ârızîn (ملک العارضین)", "mecdü'l-ümerâ (مجد الامراء)", "muharrizü'l-asâkir (محرز العساکر)" vb. unvan ve lakablar yanında, "bilga/bilge (بلگا)", "kutluğ (قتلغ)" ve "'Ârız beg (عارض بک)" gibi Türkçe

---

[1001] I. Alâü'd-dîn Keykubâd dönemine ait bir kayıtta, daha önce de muhtelif vesilelerle zikrettiğimiz büyük emîrlerin tasfiyesi hadisesinden bahsedilirken, tasfiye edilen emîrlerden kalan gulâmlardan yaşı geçkin olanların mal ve mülklerine el koyulması konusuna karar verildikten sonra söz konusu mal ve mülklerin yazımı yapılarak haberciler (kussâd) aracılığıyla Hazâne-i Âmire'ye gönderildiği, muhâssebe evrak ve defterlerinin, dîvâna arz edildiği (بحدمت دیوان عرض داشتند) kaydedilmiştir (İbn Bîbî, s.274.) ki buradaki Dîvân'ın, Dîvân-ı 'Arz olduğu şüphesizdir.

[1002] **Gunyetü'l-Kâtib**, s.7.; **Rüsûmü'r-Resâil**, s.6. (Kayıtta ifadenin çoğul olarak yani "Emîr-i 'Ârızân" şeklinde kullanılması dikkat çekicidir. Müellifin, müstevfî, müşrif, tuğraî gibi mansıbları tekil olarak kullanırken, "Emîr-i 'Ârız"ın çoğulunu tercih etmesi, birden fazla "Emîr-i 'Ârız"ın mevcut olduğu zehabını uyandırmaktadır. Ancak bu hususu teyit edecek hiçbir malumat bulunmaması, kesin bir hükme varmaya imkân vermemektedir.)

[1003] "Emîr-i 'Ârız"ın diğer unvan ve lakapları şunlardır: Câh ve celâl-i cenâb-ı 'alî-i hüdâvendigâr-ı mutlak (جاه و جلال جناب علیٔ خداوندگار مطلق), melikü'l-ümerâ'i fi'l-'âlem (ملک الامراء فی العلم), sâhibü's-seyf ve'l-kalem (صاحب السف و القلم), kıdvetu e'âzamü'l-âfâk (قدوة أعاظم الآفاق), nâşirü'l-eyâdî ve'l-eşfâk (ناشر الأیادی والأشفاق), mücîrü'l-hazret (مجیر الحضرة), nasîru sultanü's-selâtîn (نصیر سلطان السلاطین). **Gunyetü'l-Kâtib**, s.7.; **Rüsûmü'r-Resâil**, s.6.

[1004] **Gunyetü'l-Kâtib**, s.8.; **Rüsûmü'r-Resâil**, s.7-8.

unvanlarla zikredilmiş olan "'Ârız"ın[1005], "Emîr-i 'Ârız"a bağlı olarak çalışan devlet memurları olduğu tahmin edilebilir[1006].

Söz konusu münşeat mecmuaları, "Emîr-i 'Ârız"ın, Türkiye Selçuklu devlet teşkilâtı içerisindeki yeri hakkında da önemli ipuçları vermektedir. Nitekim bu eserlerde, muhtelif devlet ricaline ne şekilde hitap edileceği hakkında bilgi verilirken, bütün mansıblar yukarıdan aşağıya doğru sıralanmakta ve "Emîr-i 'Ârız",

sultanlar (سلاطين);

melikler (ملوک);

sultanların eşleri, kızları veya kız kardeşleri (مخدرات سلاطين);

vezirler (وزرا);

atabegler (اتابک);

saltanat nâibleri (نايب حضرت سلطنت);

leşkerkeş-i memâlik (لشكركش ممالک);

müstevfî (مستوفی);

[1005] "'Ârız"ın diğer unvan ve lakapları şunlardır: meyâmin-i eyyâm ve evkât-i mübârek-i meclis-i sâmî-i seyyidu's-sudûr (ميامن ايام و اوقات مبارک مجاس سامئ سيد الصدور), seyyidü'l-havâss (سيد الخواص), safiyyü'l-ekâbir (صفی الأكابر), hâviyü'l-hâmid ve'l-meâsir (حاوی الحامد و المآثر), ziyâü'l-islâm (ضياء الاسلام), bahâü'l-hazret (بهاء الحضرة), muhtârü'l-mülûk ve's-selâtîn (مختار الملوک و السلاطين), hâss (خاص). **Gunyetü'l-Kâtib**, s.8-9.; **Rüsûmü'r-Resâil**, s.7-8.

[1006] İbn Bîbî, sadece bir yerde, daha önce "Emîr-i 'Ârız" unvanıyla zikretmiş olduğu (İbn Bîbî, s.202.) Nizâmü'd-dîn Ahmed Erzincanî için "'Ârız" unvanını kullanmıştır (İbn Bîbî, s.415-416.). I. Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde "tuğraî" makamında bulunan (İbn Bîbî, s.359.) Nizâmü'd-dîn Ahmed'in, bir ara gözden düştüğünü, ancak Yassıçemen Savaşı münasebetiyle yazdığı fetihnâmenin Sultan tarafından beğenilmesi üzerine tekrar aynı makama tayin edildiğini söyleyen İbn Bîbî'nin, bu tayin esnasından ondan "Vezir Mahmud oğlu adıyla maruf, 'Ârız Nizâmü'd-dîn Ahmed Erzincanî" şeklinde bahsetmiş olması dikkat çekicidir. "Tuğraî" ve "'Ârız"ın, "Emîr-i 'Ârız"dan daha aşağı kademelerdeki memuriyetler olduğu düşünülecek olursa, I. İzzü'd-dîn Keykâvus döneminde "Emîr-i 'Ârız" olan Nizâmü'd-dîn Ahmed'in, gözden düşmesiyle beraber tenzil-i rütbeye uğrayarak önce "tuğraî" sonra da "'Ârız"lığa düşürüldüğü, daha sonra tekrar Sultan'ın teveccühüne mazhar olarak "tuğraî"liğe yükseltildiği düşünülebilir. Ancak bu bilgiler, sadece "Emîr-i 'Ârız"la "'Ârız"lığın farklılığına işaret etmekte olup "'Ârız"lık mansıbının özellikleri hakkında herhangi bir fikir vermemektedir. Bu konu üzerinde ayrıca durulacaktır.

müşrif (مشرف ملک),

nâzır (ناظر ملک),

mukarrebân-ı hazret (مقربان خضرت) denilen emîrü'l-meclis (امیر المجلس), emîr-i ahırü'l-mülk (امیر اخر الملک), emîrü's-siyâb (امیر الثیاب), emîrü'd-devât (امیر الدواة), emîrü's-sayd (امیر الصید), emîrü's-silâh (امیر السلاح), emîrü'l-'alem (امیر العلم) ve emîrü'z-zevvâkîn (امیر ذواقین) gibi saray görevlileri;

hâzinedârlar (خازن);

nedimler (ندما);

elçiler (رسولان)

ve tercümanlardan (تراجمه) sonra gelen erkân-ı devlet arasında zikredilmektedir[1007].

"Emîr-i 'Ârız"dan sonra ise

tuğraî (طغرایی)[1008],

mütevelli-yi memâlik (متولئ ممالک),

emîr-i dâd (امیر داد),

ümerâ-i sipâh (امراء سپاه),

kûtuvâl (کوتوال),

emîr-i 'alem (امیر علم),

'ârız (عارض)

ve sipâhiyân (سپاهین) gelmektedir.[1009]

[1007] **Gunyetü'l-Kâtib**, s.4-7.; **Rüsûmü'r-Resâil**, s.3-6.

[1008] Büyük Selçuklularda, "tuğra" mansıbının, "'Ârızü'l-Ceyş"den daha yüksek bir makam olduğu kaydedilmiştir (el-Bundârî, s.102.; Hasan Enverî, s.9-10, Lambton, **Continuity and Change in Medieval Persia**, s.28-29, 34.).

[1009] **Gunyetü'l-Kâtib**, s.7-9.; **Rüsûmü'r-Resâil**, s.6-8.

İbn Bîbî'de, "Emîr-i 'Ârız"la ilgili ilk kayda, I. İzzü'd-dîn Keykâvus'a bir medhiye yazan Şemseddin Tabes'in, sultan tarafından "mertebe-i mansıb-ı inşâ"dan yani "tuğraî"likten "Emîr-i 'Ârızî-yi Memâlik-i Rûm"a tayini münasebetiyle tesadüf edilmektedir[1010]. Bu kayıtta dikkat çeken husus, Sultan'ın teveccühünü kazanan Şemseddin Tabes'in, yukarıda zikrettiğimiz protokol sırasına uygun olarak, "mertebe-i mansıb-ı inşâ"dan yani "tuğraî"likten "Emîr-i 'Ârız" makamına yükseltilmiş olmasıdır. Muhtasar İbn Bîbî'de, bu zatın -aşağıda hakkında bilgi vereceğimiz- "Nizameddin Ahmed Erzincânî'nin veziri" olduğu zikredilmekle[1011] beraber, ne Mufassal nüshada ne de Yazıoğlu'nda bu tür bir kayda rastlanmaktadır.

I. İzzü'd-dîn Keykâvus'un Şam Seferi (1220) sırasında da "Emîr-i 'Ârız"la ilgili bir kayıt bulunmaktadır. İbn Bîbî'nin kaydına göre sefer hazırlıkları tamamlandıktan ve bölgenin tabiat şartlarını bilenlerin tavsiyesiyle Merzuban, Raban ve Tell-Bâşir yolundan gidilmesi kararlaştırıldıktan sonra "Emîr-i 'Ârız", Sultan'ın emri üzerine, "ümerâ" ve "serverân-ı bilâd"la birlikte ordunun kalb, cenâh, meymene, meysere, talî'a ve sâka birliklerini tertip etmiş ve bu tertibi yazılı bir şekilde Sultan'a arzetmiştir. "Emîr-i 'Ârız"ın, ümerâ ve serverân-ı bilâd'ın da ittifakıyla yaptığı bu düzenleme Sultan tarafından beğenilmiş ve ordunun bu tertip üzere hareketi kararlaştırılmıştır[1012].

Bu kayıt, diğer Müslüman Türk Devletlerinde olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da ordunun tertip ve tanzim edilip, yapılan işlerin kayda alınmasının "Emîr-i 'Ârız"ın uhdesinde bulunduğunu göstermesi bakımından önemlidir. "Emîr-i 'Ârız"ın, ordunun tertip ve tanzimi sırasında "ümerâ" ve "serveran-ı bilâd"la beraber çalıştığının zikredilmesi ise, görevinin daha çok

---

[1010] İbn Bîbî, s.127.

[1011] İbn Bîbî, (Muhtasar terc., s.54.)

[1012] İbn Bîbî, s.186.; Yazıcıoğlu, s.168.

koordinasyondan ibaret olduğu zehabı vermektedir. Bununla beraber bazı kayıtlarda, ordunun tertip ve tanziminin Emîr-i 'Ârız tarafından değil, "Melikü'l-Ümerâ" tarafından yapıldığı görülmektedir[1013] ki bu durum, söz konusu vazifenin sadece Emîr-i 'Ârız" tarafından yapılmadığını göstermesi bakımından önemlidir.

I. İzzü'd-dîn Keykâvus'un vefatı üzerine toplanarak tahta hangi şehzadenin geçeceği konusunda müşavere eden devlet erkânı arasında da "Vezir Mahmud'un oğlu demekle maruf Emîr-i 'Ârız Nizameddin Ahmed"[1014] kaydına rastlanmaktadır. Dönemin önde gelen şairlerinden biri olduğu anlaşılan ve bu özelliğinden dolayı "sadr-ı kebîr-i melikü'l-kelâm (ملک الکلام صدر کبیر)"[1015] olarak nitelendirilen Nizameddin Ahmed Erzincânî, I. Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde "tuğraî" makamında bulunmuş[1016] ve bir ara gözden düşmekle beraber, Yassıçemen Savaşı münasebetiyle yazdığı fetihnâmenin Sultan tarafından beğenilmesi üzerine tekrar aynı makama tayin edilmiştir[1017]. İbn Bîbî, I. Alâü'd-dîn Keykubâd tarafından tekrar "tuğraî" olarak atanan Nizameddin Ahmed Erzincanî'yi sadece "'Ârız" unvanıyla zikretmiştir[1018] ki, buradaki "'Ârız" unvanının, yukarıda bahsettiğimiz Emîr-i Ârızdan farklı ve protokol bakımından ondan aşağıda bulunan "'Ârız" mansıbı olması kuvvetle muhtemeldir. Buna göre I. İzzü'd-dîn Keykâvus döneminde "Emîr-i 'Ârız" olan Nizameddin Ahmed'in, gözden düşmesiyle beraber tenzil-i rütbeye uğrayarak önce "tuğraî" sonra da "'Ârız"lığa düşürüldüğü, daha sonra tekrar Sultan'ın teveccühünü kazanarak "tuğraî"liğe yükseltildiği düşünülebilir.

[1013] Mesela Alâü'd-dîn Keykubâd'ın, Moğol tehlikesi karşısında askerî yardım talep eden Halife'ye göndermek üzere hazırlattığı ordunun tertip ve nizamını Melikü'l-Ümerâ Bahâü'd-dîn Kutluğca yapmıştır (İbn Bîbî, s.260.)

[1014] (…نظام الدین احمد امیر عارض معروف پسر محمود وزیر…) İbn Bîbî, s.202.

[1015] İbn Bîbî, s.126, 415.

[1016] İbn Bîbî, s.359.

[1017] İbn Bîbî, s.415-416.

[1018] (… نظام الدین احمد عارض ارزنجانی معروف پسر محمود وزیر…) İbn Bîbî, s.415-416.

"Emîr-i 'Ârız"lığın, Moğol vesâyeti döneminde de varlığını devam ettirdiği anlaşılmaktadır[1019]. Bu dönemde "Emîr-i 'Ârız"la ilgili ilk kayda Moğolların Kayseri Muhasarası esnasında rastlanır. İbn Bîbî, Kösedağ Savaşı'ndan sonra Kayseri'yi kuşatan ve bir müddet sonra şehri ele geçiren Moğolların, bütün askerlerle beraber "Emîr-i 'Ârız" da esir aldıklarını kaydetmiştir[1020] ki, burada ismi zikredilmeyen "Emîr-i 'Ârız"ın, Kösedağ Savaşı'ndan kaçarak Kayseri'ye gelen devlet ricali arasına bulunduğu şüphesizdir.

Yine bu dönemde "Üstâdü'd-dâr ve Emîr-i 'Ârız-ı Memleket" Nizameddin Ali b. İlalmış[1021]; bazen "Emîr-i 'Ârız"[1022] bazen de "Emîr-i 'Ârızî-yi Cuyûş-i Memâlik[1023] olarak zikredilen Reşîdü'd-dîn Ebu Bekir Cüveynî ve "Emîr-i 'Ârız" Samsamüddin Kaymaz'dan bahseden kayıtlara da rastlanmaktadır.[1024] Ancak bu kayıtların hiçbirinde "Emîr-i 'Ârız"ın vazife ve fonksiyonlarına dair bilgi edinmek mümkün değildir.

Bunların dışında bazı Memlûk kaynakları, Baybars'ın 1277 tarihli Anadolu harekâtı[1025] sırasında esir edilenler arasında "'Ârız'ü'l-ceyş Kemaleddin"[1026], Aksarayî de 1317 tarihinde İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Bahadır Han tarafından Anadolu valiliğine atanan Timurtaş'a naiblik yapan

---

[1019] Cahen, "Emîr-i 'Ârız"ın "ordudaki kısıtlamaların bir sonucu olarak Moğol döneminde mevcut olmadığını iddia etmiştir (Cahen, a.g.e., s.224.). Halbuki müellifin kendisi de, eserinin başka yerlerinde -iddiasının hilafına olarak- söz konusu dönemde 'ârızların varlığına işaret etmiştir (s.267, 334.)

[1020] (… امیر عارض وجمله سپاه را دست گیر کردند و بسته بصحراء مشهد بردند…) İbn Bîbî, s.530.

[1021] İbn Bîbî, s.566.

[1022] İbn Bîbî, s.568, 584, 596, 601, 608.; İbn Şeddâd, s.157.; el-Kalkaşandî, XIV, s.182.

[1023] İbn Bîbî, s.597.

[1024] İbn Bîbî, s.600, 610.

[1025] Baybars'ın Anadolu harekâtı hakkınd bkz., Süleyman Özbek, **el-Melikü'z-Zâhir Rükne'd-din el-Bundukdârî (?-1277) Hayatı ve Faaliyetleri**, (AÜ SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1988., s.93-118

[1026] el-Kalkaşandî, XIV, s.182.; İbn Tağrıberdî, VII, s.169.; İbn Şeddâd, s.157.

Ârız Sinânü'd-dîn[1027] isimli birinden söz etse de bu şahıslar hakkında hiçbir malumat bulunmamaktadır.

"Gunyetü'l-Kâtib" ve "Rüsûmü'r-Resâil" gibi münşeat mecmualarında "Emîr-i 'Ârız"dan aşağı kademelerde gösterilen "'Ârız"a gelince:

Daha öncede belirttiğimiz gibi bu mansıbın "dîvân 'ârızlığı"ndan yani "Emîr-i 'Ârız"dan farklı ve aşağı bir kademede olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bununla beraber, mahiyeti hakkında bilgimiz yoktur. İbn Bîbî, sadece bir yerde, daha önce "Emîr-i 'Ârız" unvanıyla zikretmiş olduğu[1028] Nizameddin Ahmed Erzincanî için "'Ârız" unvanını kullanmıştır[1029]. Daha önce de zikrettiğimiz gibi, I. Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde "tuğraî" makamında bulunan[1030] Nizameddin Ahmed'in, bir ara gözden düştüğünü, ancak Yassıçemen Savaşı münasebetiyle yazdığı fetihnâmenin Sultan tarafından beğenilmesi üzerine tekrar aynı makama tayin edildiğini söyleyen İbn Bîbî'nin, bu tayin esnasından ondan "Vezir Mahmud oğlu adıyla maruf, 'ârız Nizameddin Ahmed Erzincanî" şeklinde bahsetmiş olması dikkat çekicidir. "Tuğraî" ve "'Ârız"ın, "Emîr-i 'Ârız"dan daha aşağı kademelerdeki memuriyetler olduğu düşünülecek olursa, I. İzzü'd-dîn Keykâvus döneminde "Emîr-i 'Ârız" olan Nizameddin Ahmed'in, gözden düşmesiyle beraber tenzil-i rütbeye uğrayarak önce "tuğraî" sonra da "'ârız"lığa düşürüldüğü, daha sonra tekrar Sultan'ın teveccühüne mazhar olarak "tuğraî"liğe yükseltildiği düşünülebilir. Ancak bu bilgiler, sadece "Emîr-i 'Ârız"la "'Ârız"lığın farklığına işaret etmekte olup "'Ârız"lık mansıbının özellikleri hakkında herhangi bir fikir vermemektedir.

Esasen "dîvân-ı 'arz" vazifelerinin yerine getirilebilmesi için sadece

---

[1027] Aksarayî, s.312-313.
[1028] İbn Bîbî, s.202.
[1029] İbn Bîbî, s.415-416.
[1030] İbn Bîbî, s.359.

merkezde bulunan bir ‘ârız’ın yeterli olmayacağı şüphesizdir.[1031] Bu sebeple “Emîr ‘Ârız”a bağlı bulunan başka görevli veya nâiblerin mevcut olup, bunlara da “‘ârız” denildiği tahmin edilebilir. Ancak bunların -başta Uzunçarşılı olmak üzere bazı araştırmacıların ileri sürdükleri gibi- “askerî defterdâr görevini haiz eyalet veya vilâyet ‘ârızları” olduklarını söylemek de oldukça güçtür[1032]. Zira yine “Gunyetü’l-Kâtib” ve “Rüsûmü’r-Resâil”de yer alan “ashâb-ı dîvân-ı şehir (اصحاب ديوان شهر)” arasında nâib (نايب), vali (والى), müşrif (مشرف), nâzır (ناظر), kâbız (قابض), emîr-i igdişân (امير اگدشان), ehl-i ihtisâb (اهل احتساب), hâcegân (خواجگان), ehl-i fütüvvet (اهل فتوة), ummâl (عمال) ve muhterife (محترفه) zikredildiği halde, “‘ârız”dan bahsedilmediği gibi[1033], başta İbn Bîbî olmak üzere diğer muasır kaynaklarda da buna işaret eden herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Uzunçarşılı’nın “Subhu’l-A‘şâ’ya atıf yaparak gösterdiği “Malatya ‘Ârızü’l-ceyş’i Nusretü’d-dîn bin Caliş” ifadesi, bir yanlışlık eseri olup söz konusu kaydın doğrusu, “Sâhibi Sivas Emîr Nusretü’d-dîn ve ‘Ârızü’l-ceyş Emîr Kemâleddin (...والأمير نصرة الدين صاحب سواس والأمير كمال الدين عارض الجيش...)” şeklindedir[1034]. İbn Şeddâd, Baybars’ın Anadolu harekâtında (1277) esir düşen zevat arasında “Malatya ‘Ârız’ı Nusretü’d-dîn ibn Caliş” isimli birisini zikretmekle beraber[1035], diğer kaynaklarda bu isme tesadüf edilmemekte[1036], üstelik müellifin kendisi de eserinin başka bir yerinde söz konusu esirlerin isimlerini tekrarlarken, “Malatya ‘Ârız’ı Nusretü’d-dîn ibn Caliş” ifadesini

---

[1031] Sadece ordunun teftişi işi bile aylar sürmekteydi. İbnü’l-Esîr’in kaydına göre, Sultan Sancar döneminde 100 bini aşan bir ordunun ‘arz yani teftişi, altı ay sürmüştü (İbnü’l-Esîr, (Türkçe terc., XI., s.83.)

[1032] Bu görüş ilk olarak Uzunçarşılı tarafından ortaya atılmıştır (Uzunçarşılı, **Medhal**, s.97.).

[1033] **Gunyetü’l-Kâtib**, s.9-11.; **Rüsûmü’r-Resâil**, s.8-10.

[1034] Uzunçarşılı, el-Kalkaşandî’ye atıf yaparak söz konusu muharebede esir alınanlar arasında Malatya ‘Ârızü'l-Ceyş'i Nusratüddin bin Câliş’in bulunduğunu söylemektedir (Uzunçarşılı, **Medhal**, s.97 n.). Ancak söz konusu eserde biz bu kayda rastlayamadık. el-Kalkaşandî’nin listesinde ‘Ârızü'l-Ceyş olarak Kemaleddin’in ismi geçmekte, Nusretü’d-din ise Sâhibi Sivas olarak zikredilmektedir (el-Kalkaşandî, XIV, s.182.).

[1035] İbn Şeddâd, s.87.

[1036] el-Kalkaşandî, XIV, s.182.; İbn Tağrıberdî, VII, s.169.; İbn Şeddâd, s.86.

kullanmamaktadır[1037]. Bu durumda İbn Şeddâd'ın bu kaydını dikkate almak mümkün değildir. Dolayısıyla her üç eserde de zikredilen 'Ârızü'l-ceyş Emîr Kemâleddin'in Türkiye Selçuklu "Emîr-i 'Ârız"ı olup sair devlet ricali gibi Baybars'ın Anadolu harekâtına (1277) karşı hazırlanan Moğol-Selçuklu ordusunda yer aldığı ve savaş sonunda esir düştüğü, buna karşılık Malatya Ârız'ı ifadesinin yanlışlık eseri zikredilmiş olduğu ortaya çıkmaktadır. Kösedağ Savaşı'ndan sonra Kayseri'yi kuşatan Moğolların ele geçirdiği esirler arasında da "Emîr-i 'Ârız"ın bulunduğu bilinmekle beraber[1038], bunun da Kösedağ savaşından kaçarak Kayseri'ye gelen devlet ricalinden biri olup, Kayseri'de bulunmasının, "eyalet veya vilâyet 'ârızlığı"yla ilişkili olmadığı görülmektedir.

Uzunçarşılı'nın, görüşüne delil olarak sunduğu başka bir bilgiyi, "Samsamü'd-dîn Kaymar (Kaymaz)'ın bir zaman Emîr-i 'Ârız'lıkta ve daha sonra Kayseri sübaşılığında bulunmasını" [1039] da "eyalet veya vilâyet 'ârızlığı"yla ilişkilendirmek mümkün değildir. İbn Bîbî'nin ilk olarak Kayseri'nin Moğollar tarafından muhasarası sırasında "câmedâr" unvanıyla bahsettiği Samsamü'd-dîn Kaymaz[1040], bir yerde "Emîr 'Ârız"[1041], daha sonra ise "el-ân Kayseri Sübaşısı olan Emîr 'Ârız Samsamü'd-dîn Kaymaz (... صمصام الدين امير ...عارض كه الحالة هذه سوباشى قيصريه است)"[1042] şeklinde karşımıza çıkmakta ve bu kayıttan sonra da hiçbir yerde "Emîr-i 'Ârız" unvanıyla zikredilmemektedir[1043]. Buna göre Samsamü'd-dîn Kaymaz'ın, Kayseri sübaşısı olduğu sırada "Emîr-i 'Ârız"lık görevinden azledilmiş olduğu anlaşılmaktadır ki İbn Bîbî'nin bu unvanı kullanmakla onun eski vazifesine atıfta bulunduğu şüphesizdir. Kaldı

[1037] İbn Şeddâd, s.157.
[1038] İbn Bîbî, s.530.
[1039] Uzunçarşılı, **Medhal**, s.97 n.
[1040] İbn Bîbî, s.528.
[1041] İbn Bîbî, s.600.
[1042] İbn Bîbî, s.610.
[1043] İbn Bîbî, s.612, 615'de sadece "Emîr Samsamü'd-dîn" olarak geçmektedir.

ki söz konusu emîr, sık sık örneklerine rastlandığı üzere[1044], aynı anda farklı görevlerde yani hem "Emîr-i 'Ârız" hem de Kayseri sübaşısı bulunmuş olsa bile, bu durum, onun eyalet veya vilâyet 'ârızı olduğunu göstermez. Zira Samsamü'd-dîn Kaymaz'ın, "Emîr-i 'Ârız" unvanını taşıması, onun "dîvân-ı 'arz"ın başı olduğunu açıkça göstermektedir.

Türkiye Selçuklu dönemi kaynaklarında "Emîr-i 'Ârız"la ilgili kayıtlar bunlardan ibarettir. Görüldüğü üzere bu kayıtlardan sadece birinde, I. İzzü'd-dîn Keykâvus'un Şam Seferi sırasında ordunun tertip ve tanzimine nezaret ettiğine dair malumat bulunmaktadır[1045]. Bununla beraber, "Emîr-i 'Ârız"ın vazifelerinin bundan ibaret olmadığı, muhtelif Müslüman Türk devletlerinde olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da asker temini ve yazımının[1046], ordunun bütün ödenekleri[1047] ve ıktâ'yla ilgili uygulamaların "Dîvân-ı 'Arz"ın kontrolü altında yapıldığı[1048]; ordunun teçhizât ve levâzımâtının, sefer güzergâhı ve menzillerin belirlenip ihtiyaçların giderilmesinin[1049], askerin teftişinin[1050],

---

[1044] Nizâmü'l-Mülk, bir kişiye birden fazla görev tevcihini uygun görmemekle beraber bu uygulamaya ilişkin birçok örnek mevcuttur (Lambton, "'Atebetü'l-Ketebeye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", s.369.). Türkiye Selçuklularında da benzer örneklere rastlanmaktadır (İbn Bîbî, s.566.).

[1045] Bu konu üzerinde daha önce durulmuştu.

[1046] Reşîdü'd-dîn, II/5, s.107.; er-Râvendî, s.385., (Türkçe terc., II, s.355.); Fahr-i Müdebbir, s.276-277.; Hasan Enverî, s.117-118.; Taneri, "Dîvân", s.384.

[1047] el-Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s.382 vd.; **'Atebetü'l-Ketebe**, s.73.; Lambton, **Continuity and Change in Medieval Persia**, s.37-38.; Hasan Enverî, s.116-118.; Lambton, "'Atebetü'l-Ketebeye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", s.376.; Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, s.186.; Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s.328.; Köprülü, "Arz, s.658.

[1048] Dîvân-ı 'arz'ın ıktâ' idaresi üzerindeki yetkisi, ıktâ'ların miktarı, bunlardan elde edilen gelir tespiti gibi konuları kayda almaktır. Yoksa bu dîvânın ıktâ'ların tasarrufu veya tevcihinde doğrudan yetkisi bulunmamaktadır. **'Atebetü'l-Ketebe**'de, yapılan bağış ve ıktâ'ların "dîvân"a ait olduğu şeklinde ifadeler yer almaktadır ki burada ki dîvân'ın, "dîvân-ı 'arz olması muhtemeldir. Dîvan-ı 'Arz'ın ıktâ' idaresiyle ilgili için bkz., **'Atebetü'l-Ketebe**, s.21, 69, 73.; **et-Tevessül ile't-Teressül**, s.91, 98, 119.; Lambton, **Continuity and Change in Medieval Persia**, s.108, 112-113.; Aynı yazar, "'Atebetü'l-Ketebeye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", s.374-376.; Hasan Enverî, s.119.; Satō, **State and Rural Society in Medieval Islam**, s.10; Northrup, **From Slave to Sultan**, s.85 n, 106 n, 200, 206.; Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, s.186.; Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s.328-329.

[1049] Köprülü, "Arz", s.658.

savaş sonunda ele geçirilen ganimetlerin taksim ve kaydının[1051] "Emîr-i 'Ârız" eliyle yapıldığı şüphesizdir. Ancak bu hususları teyit edecek herhangi bir kaydın bulunmaması, fazla bir şey söylemeye imkân vermemektedir[1052].

"Emîr-i 'Ârız"lık görevi yapan devlet ricali ve özelliklerine gelince: Şimdiye kadar verdiğimiz bilgilerden anlaşılacağı üzere, kaynaklarda "Emîr-i 'Ârız"lık makamında bulunan devlet ricali hakkında da fazla malumat bulunmamaktadır. Ancak mevcut kayıtlardan hareketle bunların "emîr" unvanını taşımaları[1053] ve zaman zaman "sübaşı/serleşker" olarak hizmette bulunmuş olmalarından[1054] hareketle askerî rical arasından seçildikleri, ücretlerini ıktâ' olarak aldıkları[1055] ve "Emîr-i 'Ârız"lıkla aynı anda başka vazifelerde de bulunabildikleri söylenebilir[1056]. Türkiye Selçuklu Devleti'nde "Emîr-i 'Ârız" olarak ismi geçen şahıslar ve bunlar hakkında ulaşabildiğimiz bilgiler şu şekildedir:

Şemseddin Tabes

Daha önce de belirttiğimiz üzere Şemseddin Tabes, I. İzzü'd-dîn Keykâvus'a yazdığı bir medhiyenin, Sultan tarafından beğenilmesi üzere

---

[1050] Askerin teftişi genellikle Sultan'la beraber yapılırdı (İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X/113; XI/83, 343, 419-420.); Reşîdü'd-dîn, II/5, s.33.; er-Râvendî, s.119., (Türkçe terc., I, s.117.); el-Bundârî, s.70.; Fahr-i Müdebbir, s.276-277.; el-Mâverdî, **Nasîhatü'l-Mülûk**, s.224.; Kadı Beyzâvî, s.118, 116.; Hasan Enverî, s.117 vd.)

[1051] Köprülü, "Arz", s.659.

[1052] Bu konuda Khoniates'in bir kaydı dikkat çekicidir. Müellif "Gerek Bizanslılarda ve de sanırım ki, gerekse barbarlarda askerler bir ücret alırlar, donanımlarının yeterli olup olmadığının, atlarını iyi besleyip beslemediklerinin kontrol edilebilmesi için sık sık teftiş olunurlar. Erkeklerin ordu listelerine kayıtlarından önce, yeteri kadar güçlü olup olmadıkları, ok atmasını bilip bilmedikleri, mızrak sallamakta ne denlü deneyimli oldukları araştırılır" (Khoniates, s.145-146.) demek suretiyle Türkiye Selçuklularınındaki Emîr Ârız'ın görevine işaret beraber, bunları gözlemlerine değil tahminlerine göre söylediği anlaşılmaktadır.

[1053] Emîr unvanı üzerinde aşağıda bilgi verilecektir.

[1054] Samsamüddin Kaymaz Kayseri (İbn Bîbî, 610.), Reşîdü'd-dîn Ebu Bekir Cüveynî Malatya sübaşılığı yapmışlardır (Ebu'l-Ferec, II, s.548.)

[1055] İbn Bîbî, s.598.

[1056] Nizâmü'd-dîn Ali b. İlalmış hem üstâdü'd-dâr hem de Emîr-i Ârız idi (İbn Bîbî, s.566.)

"mertebe-i mansıb-ı inşâ"dan yani "tuğraî"likten "Emîr-i 'Ârızî-yi Memâlik-i Rûm"a tayin edilmiştir[1057]. İsmindeki "Tabes" nisbesinden hareketle, onun Horasan'da bulunan Tabes veya et-Tabeseyn (طبس/الطبسين) vilâyetinden[1058] olduğu tahmin edilebilirse de kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Muhtasar İbn Bîbî'de, bu zatın "Nizameddin Ahmed Erzincânî'nin veziri" olduğu zikredilmekle[1059] beraber, ne Mufassal nüshada ne de Yazıoğlu'nda bu tür bir kayda rastlanmaktadır.

Nizameddin Ahmed Erzincanî

İbn Bîbî'nin ifadesiyle Vezir Mahmud'un oğlu demekle maruf Nizameddin Ahmed Erzincanî, "Emîr-i 'Ârız" unvanıyla ilk olarak I. İzzü'd-dîn Keykâvus'un vefatı üzerine toplanarak tahta hangi şehzadenin geçeceği konusunda müşavere eden devlet erkânı arasında zikredilmiştir[1060]. Dönemin önde gelen şairlerinden biri olduğu anlaşılan[1061] ve bu özelliğinden dolayı "sadr-ı kebîr-i melikü'l-kelâm"[1062] olarak nitelendirilen Nizameddin Ahmed Erzincânî, I. Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde "tuğraî" makamında bulunmuştur[1063]. Daha sonra bazı devlet ricalinin iftirasına uğrayarak makamını kaybetmiş, ancak Yassıçemen Savaşı münasebetiyle yazdığı fetihnâmenin Sultan tarafından beğenilmesi üzerine tekrar aynı makama tayin edilmiştir[1064]. İbn Bîbî'nin, Nizameddin Ahmed'in, I. Alâü'd-dîn Keykubâd tarafından tekrar "tuğraî" olarak atanması sırasında, onu sadece "'Ârız" unvanıyla zikrettiği görülmektedir[1065] ki, buradaki "'Ârız" unvanının,

---

[1057] İbn Bîbî, s.127.

[1058] el-Belazurî, (Türkçe terc., s.584-585.); er-Râvendî, s.104.; el-Bundârî, s.236.

[1059] İbn Bîbî, Muhtasar terc., s.54.

[1060] (…نظام الدين احمد امير عارض معروف پسر محمود وزير…) İbn Bîbî, s.202.

[1061] İbn Bîbî, s.202.

[1062] İbn Bîbî, s.126, 415.

[1063] İbn Bîbî, s.359.

[1064] İbn Bîbî, s.415-416.

[1065] (… نظام الدين احمد عارض ارزنجانى معروف پسر محمود وزير…) İbn Bîbî, s.415-416.

yukarıda bahsettiğimiz münşeat mecmualarında "Emîr-ı 'Ârız"dan aşağı kademelerde gösterilen "'Ârız" mansıbı olması kuvvetle muhtemeldir. Buna göre I. İzzü'd-dîn Keykâvus döneminde "Emîr-i 'Ârız" olan Nizameddin Ahmed'in, gözden düşmesiyle beraber tenzil-i rütbeye uğrayarak önce "tuğraî" sonra da "'ârız"lığa düşürüldüğü, daha sonra tekrar Sultan'ın teveccühüne mazhar olarak "tuğraî"liğe yükseltildiği anlaşılmaktadır.

Nizameddin Ali b. İlalmış

İbn Bîbî, Nizameddin Ali b. İlalmış'tan ilk olarak 1256 tarihli Sultanhanı Savaşı'nın hemen akabinde "üstâdü'd-dâr" unvanıyla bahsetmektedir. Müellifin kaydına göre bu savaştan canını kurtararak Konya'ya gelen Nizameddin Ali b. İlalmış, şehrin harap edilmesini önlemek amacıyla bir yandan rünûd ve evbâşın çıkardığı karışıklığı yatıştırmak, diğer yandan ise Moğol ordusuna verilecek "tuzgu"yu hazırlamak için çaba sarf etmiş ve bu gayretiyle takdir toplamıştır[1066]. "Üstâdü'd-dâr"lık vazifesini "Emîr-i 'Ârız-ı Memleket" olduktan sonra da devam ettirdiği [1067] anlaşılan Nizameddin Ali b. İlalmış'tan, son olarak Şemseddin Isfahânî ile Şerefeddin Erzincanî arasındaki husumetin sona erdirilmesi için arabuluculuk yapması münasebetiyle bahsedilmektedir.

Reşîdü'd-dîn Ebu Bekir Cüveynî

Bazı kayıtlarda "Emîr-i 'Ârızî-yi Cuyûş-i Memâlik (امیر عارضی جیوش ممالیک)" [1068] olarak zikredilen Reşîdü'd-dîn Ebu Bekir Cüveynî, "Emîr-i 'Ârız" [1069] unvanıyla en fazla zikredilen devlet ricalidir. Sâhib Şemseddin

---

[1066] İbn Bîbî, s.623. (Anonim Selçuknâme'de, Konya halkı Baycu'ya 4 katır (ester) yükü kızıl dinar vermek suretiyle şehrin tahribini engelledikleri zikredilmiştir. **Anonim Selçuknâme**, s.53., (Türkçe terc., s.35.)

[1067] İbn Bîbî, s.566.

[1068] İbn Bîbî, s.597.

[1069] İbn Bîbî, s.568, 584, 596, 601, 608; Ebu'l-Ferec, II, s.548.İbn Şeddâd, s.157., el-Kalkaşandî, XIV, s.182.

Isfahânî'nin muhaliflerini bertaraf edip idareyi ele geçirmesinden sonra "Emîr-i 'Ârız"lık görevine getirilen Reşîdü'd-dîn Ebu Bekir Cüveynî[1070], Türkiye Selçuklu sarayındaki siyasî entrikaların arttığı bir dönemde bu makamda bulunmuştur. Sâhib Şemseddin Isfahanî'nin yakın adamlarından olduğu anlaşılan Reşîdü'd-dîn Ebu Bekir Cüveynî, Güyük Han'ın, IV. Rüknü'd-dîn Kılıç Arslan'ı Türkiye Selçuklu Sultan'ı olarak atayarak, II. İzzü'd-dîn Keykâvus ve hakkında birçok şikâyet bulunan Şemseddin Isfahânî'yi azletmesi üzerine, Elçigiday'a gönderilmiş (1249)[1071], ancak Erzincan'a geldiği sırada IV. Rüknü'd-dîn Kılıç Arslan ve yanındakilerin ülkeye döndükleri haberini alınca Haleb'e kaçmıştır. Burada yakalanan Reşîdü'd-dîn Ebu Bekir Cüveynî, Hafik Kalesi'ne hapsedilmiş, ancak daha sonra affedilerek serbest bırakılmıştır[1072]. Sâhib Şemseddin Isfahânî'nin öldürülmesinden sonra durumu iyice bozulan Reşîdü'd-dîn Ebu Bekir Cüveynî, Batu Han'dan aldığı yarlığ'la makamını tekrar elde etmiş ise de, bazı devlet ricalinin büyük tepkisi üzerine merkezden uzaklaşmış ve ıktâ'ı olan Malatya'ya çekilmiştir[1073].

Samsamüddin Kaymaz

İbn Bîbî onun "büyük bir yeteneğe ve dirayete, üstün bir ifade gücü ve belagate sahip olduğunu, Sultan Alâü'd-dîn'in yakın ve hâss kölelerinden

---

[1070] İbn Bîbî, s.568.

[1071] Güyük Han tahta çıktığı zaman, imparatorluğun uzak batı bölgesinde malî kontrolü sağlamak için, Elçigiday'ı İran'a göndermişti. Bundan böyle, özellikle Anadolu, Gürcistan, Haleb, Musul, Diyarbekir bölgelerinin vergileri, Baycu Noyan'a veya başka birine değil, doğrudan doğruya Elçigiday Noyan'a teslim edilecekti. Sâhib Şemsü'd-dîn, yeni emre uygun olarak, Anadolu vergisini Emîr-i 'Ârız Reşîdü'd-dîn Ebû Bekir Cüveynî vasıtasıyla Elçigiday'a göndermiş ve bu vesileden istifade ederek doğrudan doğruya Güyük Han'dan bir yarlığ almayı ve mevkiine daha emin şekilde sahip olmayı düşünmüştü. Cüveynî, I., s.211-212.; II., s.248-249.; Ebu'l-Ferec, II., s.548.; Ebu'l-Ferec, **Muhtasarü'd-Düvel**, s.22.; İbn Bîbî, s.584.; Kaymaz, **Pervâne**, s.44-45. (Heyetin Moğol hanına gönderildiğini söyleyen Ebu'l-Ferec, Reşîdü'd-dîn Ebu Bekir Cüveynî'yi "Malatya sübaşısı ve Emîr-i 'Ârız" unvanıyla kaydetmiştir.)

[1072] Ebu'l-Ferec, 548-549.

[1073] İbn Bîbî, s.596-598.; Kaymaz, **Pervâne**, s. 50-51.

olup Emîr Celâlü'd-dîn'in destek ve yardımlarıyla yüksek rütbeler kazandığını söylemekte" ve "önemli işlerde doğru kararlarıyla ülkenin ve devletin işlerinin yolunda gitmesini sağlayan, zor durumlarda görüşüne başvurulan bir devlet adamı" olarak vasfetmektedir[1074]. İlk olarak Kayseri'nin Moğollar tarafından muhasarası sırasında "câmedâr" unvanıyla karşılaştığımız Samsamü'd-dîn Kaymaz[1075], bir yerde "Emîr 'Ârız"[1076], daha sonra ise "el-ân Kayseri Sübaşısı olan Emîr 'Ârız Samsamü'd-dîn Kaymaz (... صمصام الدين امير عارض كه الحالة هذه ...سوباشى قيصريه است)"[1077] şeklinde karşımıza çıkmakta ve bu kayıttan sonra da hiçbir yerde "Emîr-i 'Ârız" unvanıyla zikredilmemektedir[1078]. Buna göre Samsamü'd-dîn Kaymaz'ın, Kayseri sübaşısı olduğu sırada "Emîr 'Ârız"lık görevinden azledilmiş olduğu anlaşılmaktadır ki İbn Bîbî'nin bu unvanı kullanmakla onun eski vazifesine atıfta bulunduğu şüphesizdir. IV. Rüknü'd-dîn Kılıç Arslan'ı Konya sarayından kaçırarak Kayseri'de sultan ilan devlet ricali arasında bulunan Samsamü'd-dîn Kaymaz[1079], IV. Rüknü'd-dîn Kılıç Arslan'la II. İzzü'd-dîn Keykâvus arasında yapılan savaşa katılmış ve bu savaşta hayatını kaybetmiştir (1254)[1080].

Kemaleddin İsmail

[1074] İbn Bîbî, s.599-600.

[1075] İbn Bîbî, s.528.

[1076] İbn Bîbî, s.600.

[1077] Bu kaydın tamamı şu şekildedir: "…Sultan İzzü'd-dîn'den, onun emîrlerinden ve dayılarından çok çeken, Niğde sübaşılığı (serleşkeri) kendisinden alınıp başka bir köleye verilen, şerefin zirvesinden zillet makamına düşürülen el-ân Kayseri sübaşısı Emîr 'Ârız Samsamü'd-dîn Kaymaz…" (İbn Bîbî, s.600.)

[1078] İbn Bîbî, s.612, 615'de sadece "Emîr Samsamü'd-dîn" olarak geçmektedir.

[1079] İbn Bîbî, s.609-613.

[1080] Rüknü'd-dîn Kılıç Arslan'ın mağlup olduğu bu savaşta Samsamüddin'in yaralı olarak ele geçirilip II. İzzü'd-dîn Keykâvus'un huzuruna götürüldüğü ve burada Sultan'ın dayıları tarafından öldürüldüğü görülmektedir (İbn Bîbî, s.615.)

Bazı Memlûk kaynaklarında, Baybars'ın 1277 tarihli Anadolu harekâtı sırasında esir edilenler arasında zikredilen 'Ârız'ü'l-ceyş Kemaleddin (İsmail)[1081] hakkında bilgi bulunmamaktadır.

'Ârız Sinânü'd-dîn

Aksarayî'nin kaydına göre 1317 tarihinde Ebu Said Bahadır Han tarafından Anadolu valiliğine atanan Timurtaş, Kayseri'ye yerleşmiş ve vezirlik makamında bulunan Lakuşî'ye güvenmeyerek, vefakârlık ve sükûnet ile nitelenmiş, doğruluk ve hak bilirliğiyle tanınmış olan Rûm'un kıdemli emîrlerinden Ârız Sinânü'd-dîn'i naibliğe tayin etmiştir. Müellifin kaydına göre ahlâklı ve gayretli bir zat olan Ârız Sinânü'd-dîn, kısa süre sonra ölmüş ve onun ölümünden sonra memleket işleri iyice karışmıştır[1082].

B) ORDUDA KOMUTA VE HİYERARŞİ

1- Melikü'l-Ümerâ (Beglerbegi)

Kaynaklarda melikü'l-ümerâ[1083], beglerbegi[1084], emîrü'l-ümerâ[1085], emaret-i beglerbegi[1086], sipehdâr-ı kebîr[1087], "sipehdâr-ı memleket"[1088] gibi

---

[1081] İbn Şeddâd, s.157.; el-Kalkaşandî, XIV, s.182.

[1082] Aksarayî'nin verdiği bilgiye göre "Ârız Sinânü'd-dîn hayattayken Sakarya kışlağında bulunduğu süre zarfında ülke işlerinin ve meselelerinin doğurduğu şartları, gereği gibi yerine gelirdi. Dîvân onun varlığıyla süslendi. Onun güzel ahlâkı ve yüksek gayreti vardı. Ansızın ecel ona saldırdı. Onun önüne felâket armağanı koydu. Ömür defterini dürünce bu dünyadan ayrıldı. Ondan sonra o yıl Sahib Lakuşî'nin vezirliği de sona erdi." (Aksarayî, s.312-313.).

[1083] İbn Bîbî, s.137-138, 139, 167, 182, 203, 204, 206, 207, 220, 233, 260, 279, 305, 311, 312, 313, 314, 319, 320, 321, 322, 325, 326, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 339, 340, 341, 342, 421, 422, 423, 426, 427, 444, 447, 448, 449, 450, 458, 476, 480, 492, 493, 495, 550, 554, 558, 564, 596, 597, 603, 617, 620, , 627, 657, 664, 690, 692, 693, 727, 729, 731,

[1084] İbn Bîbî, s.271, 470, 522, 527, 530, 590, 596, 597, 604, 612, 613, 616, 618, 620, 627, 629, 655, 662, 664, 731.; Aksarayî, s.37, 40, 42, 50, 65, 79, 92, 97, 100, 145, 146, 192, 193.

[1085] İbn Bîbî, s.426

[1086] Aksarayî, s.74, 97.

unvanlarla zikredilen bu mansıb[1089], devlet teşkilâtı içerisinde "başkumandan" sıfatını taşıyan Sultan'dan sonra gelen en üst askerî makamdır. Ancak kaynaklar incelendiğinde melikü'l-ümerâ unvanının sadece merkezde bulunan Türkiye Selçuklu ordusunun kumandanı için değil, uc vilâyetlerinden bulunan uc beglerlegleri ve herhangi bir sefer veya savaş münasebetiyle ordu kumandanı olarak tayin edilen ümerâ için de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum, melikü'l-ümerâ unvanıyla zikredilen hangi şahısların merkez beglerbegi, hangilerinin uc beglerbegi ve hangilerinin bir sefer veya savaş sırasında görevlendirilen ordu kumandanı oldukları konusunda karışıklığa sebep olmaktadır. Üstelik melikü'l-ümerâ unvanı taşıyan bazı devlet ricalinin, zaman zaman önceki mansıbları, sipehdâr veya sadece emîr tabirleriyle zikredildiğine dair kayıtlar da bulunmaktadır ki, bütün bunlar melikü'l-ümerâlığın mahiyeti, vazifeleri ve Türkiye Selçuklu askerî teşkilâtı içerisindeki yeri hususlarını kesin hükümlere bağlamayı zorlaştırmaktadır.

Gunyetü'l-Kâtib ve Rüsûmü'r-Resâ'il'de "leşkerkeş-i memâlik" adıyla zikredilen melikü'l-ümerâ'nın, dîvân üyesi olduğuna veya bir dîvâna başkanlık ettiğine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak protokol bakımından selâtîn, muhadderât-ı selâtîn, vüzerâ, atabeg ve naib-i hazret-i saltanat'dan hemen sonra geldiği görülmektedir[1090]. Buna göre melikü'l-ümerâ'nın müşrif, müstevfî, emîr-i 'ârız ve tuğraî gibi dîvân üyelerinden daha yüksek bir makamda bulunduğu ve bu münasebetle dîvân üzerinde belli bir yetki ve ağırlığının olduğu söylenebilir. I. İzzü'd-dîn Keykâvus dönemine ait bir kayıtta Sultan'ın iltifatına mazhar olan Emîr-i Meclis Mübârizü'd-dîn Behrâmşâh'ın

---

[1087] Aksarayî, s.74

[1088] Aksarayî, s.82.

[1089] Melikü'l-Ümerâ veya beglerbegi olarak zikredilen ümerâdan, sipehdâr, sipehbod gibi tabirlerle de bahsedildiği görülüyor ise de bunların genel anlamda kullanıldığı şüphesizdir (İbn Bîbî, s.314, 326, 327, 329, 330, 334, 340 ve muhtelif yerler.).

[1090] **Gunyetü'l-Kâtib**, s.5.; **Rüsûmü'r-Resâ'il**, s.4. (Nâ'ib-i hazret-i saltanat mansıbı, **Rüsûmü'r-Resâ'il**'de mevcut olmakla beraber, **Gunyetü'l-Kâtib**'de bulunmamaktadır.)

büyük bir itibar kazanarak melikü'l-ümerânın önüne geçtiği kaydedilmiş ise de[1091] bu durumun daimî olmadığı şüphesizdir.

Melikü'l-ümerâlık makamının Türkiye Selçuklu Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren mevcut olduğu tahmin edilebilir. Ancak bunu teyit edecek fazla malumat bulunmayıp[1092], söz konusu makamın varlığına dair ilk kayıt I. İzzü'd-dîn Keykâvus dönemine aittir[1093]. Sultan'ın itimadını kazanmış, kumandanlık konusundaki mahareti [1094], yiğitlik ve cesaretiyle temayüz etmiş[1095] ümerâ arasından seçilen melikü'l-ümerâlar, Türkiye Selçuklu tarihi boyunca önemli devlet ricali arasında bulunmuşlar ve askerî ve siyasî hadiselerdeki rolleriyle kendilerinden söz ettirmişlerdir. Bununla beraber melikü'l-ümerâların sahip oldukları güç ve itibarın, Sultan'ı rahatsız edici boyutlara ulaştığı zamanlar da olmuştur. İbn Bîbî, Melikü'l-Ümerâ Seyfü'd-dîn Ay-Aba'nın, gerek hususî hayatındaki ihtişam ve debdebesi, gerekse devlet işlerindeki nüfuzu ve kudreti ile Sultan'ı tam manasıyla gölgede bıraktığını, saltanat sarayının günlük sarfiyatı otuz koyun, iken, Ay-Aba'nın sarayında günde 80, bir kayıtta da 100 koyun kesildiğini, bütün resmî meselelerde dizginlerin Melikü'l-ümerâ'nın elinde bulunduğunu, ümerâ ve devlet erkânının baş olarak onu tanıdığını ve mühim hususlar için Sultan'a değil ona müracaat edip Sultan'ın mabeyninde (Hicâbet-i Sultan) dahi onun emrinden dışarı çıkılamadığını zikretmiştir ki bu durum, Alâü'd-dîn Keykubâd'ın, başta

---

[1091] İbn Bîbî, s.167.

[1092] Komnena, Anadolu'da faaliyet gösteren Selçuklu beglerini "satrap" (s.195, 229, 329, 336, 337, 338.), muhtemelen bunların tâbi oldukları begleri ise "başsatrap (archisatrape)" olarak nitelendirmiştir (Komnena, 206, 207, 208, 341.). Bu hususa dikkat çeken bazı araştırmacılar, "başsatrap" ile "beglerbegi" arasında bir ilişki kurulabileceği kanısındadırlar (Cahen, a.g.e., s.226-227.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.96-97.; Polat, a.g.m., s.26.). Gerçekten de "bir şehri üs edinmiş ve begliğini tesis etmiş şahsa beg (satrap) deniyorsa, bu beglerin kendine tâbi olduğu bir üst siyasî yapının başındaki şahsa beglerbegi (başsatrap) denilmiş olabilir" (Polat, a.g.e., s.26 n). Ancak bu konuda başka bir malumat olmaması kesin bir şey söylemeye imkân vermemektedir.

[1093] İbn Bîbî, s.38.

[1094] İbn Bîbî, s.596.

[1095] Aksarayî, s.74.

Melikü'l-ümerâ Seyfü'd-dîn Ay-Aba olmak üzere bir kısım devlet ricalini katlettirmesi suretiyle sona erdirilmiştir[1096].

Kaynaklar, merkezde bulunan melikü'l-ümerâ dışında uc vilâyetlerinde de aynı unvanı taşıyan yetkililerin bulunduğunu, hatta herhangi bir sefer veya savaş münasebetiyle ordu kumandanı olarak tayin edilmiş ümerâ için de melikü'l-ümerâ veya muadili unvanların kullanıldığını göstermektedir[1097]. Nitekim aynı dönemde melikü'l-ümerâ unvanını taşıyan iki, üç hatta dört ayrı şahsın mevcut olduğuna dair kayıtlar bulunmaktadır. Bu duruma ilk defa dikkat çeken Köprülü, bunların Yazıcıoğlu'nun kaydettiği gibi, eski Oğuz ananesindeki sağ ve sol kolu temsil eden iki kuvvetli aşiret reisine yani "sağ kol beglerbegliği"nin Kayı, "sol kol beylerbeyliği"nin ise Bayındır boyuna ait olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur[1098]. Mustafa Akdağ da aynı husus üzerinde durarak Yazıcıoğlu'nda geçen sağ ve sol kol beylerbeyliğinin, iki uc beylerbeyliğine tekabül ettiği görüşünü benimsemiştir[1099]. Her iki görüşü de değerlendiren Nejat Kaymaz ise İbn Bîbî'de adı geçen Melikü'l-Ümerâ Hüsâmü'd-dîn Çoban ve Melikü'l-Ümerâ Seyfü'd-dîn Kızıl'ın "uc beylerbegileri" oldukları hakkında şüphe bulunmadığı, ancak bunların mevcut olduğu sırada, aynı unvanı taşıyan bir üçüncü uc beyinin, Kilikya Ermeni Krallığı ve Antakya Haçlı Latin Prensliği üzerinde uc beglerbegi Maraş Emîri Nusretü'd-dîn Hasan'ın da bulunduğuna dikkat çekerek, Türkiye Selçuklu Devleti'nde uc mıntıkalarını, Yazıcıoğlu'nun şahsî ilavelerine dayanarak sağ ve sol kol diye ikiye ayırmak yerine, Hıristiyan hudutlarının bulunduğu istikâmetler nokta-i nazarından düşünerek üç ve Keykubâd'ın Güney sahil

---

[1096] İbn Bîbî, s.203, 265 vd.

[1097] Cahen, "hiçbir zaman bu makamda birden fazla kimseden söz edilmemektedir" demekle birlikte (Cahen, a.g.e., s.127.), kaynaklarda aynı anda melikü'l-ümerâ unvanını taşıyan iki üç hatta dört kişiden bahsedildiği görülmektedir

[1098] Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, s.49-51.

[1099] Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi**, I, İstanbul 1995, s.50-51.

bölgelerini fethetmesinden sonra- belki de dört bölge olarak kabul etmenin daha isabetli olacağını söylemiştir[1100].

Yazıcıoğlu'nun, İbn Bîbî'de mevcut olmayan bölümlerinden istifade etmenin, Türkiye Selçuklu tarihi araştırmaları için yanlış neticeler doğurabileceği üzerinde daha önce durmuştuk. Dolayısıyla İbn Bîbî'nin merkez beglerbegindan ayrı olarak Melikü'l-Ümerâ unvanıyla zikrettiği Hüsâmü'd-dîn Çoban ve Seyfü'd-dîn Kızıl'ın birer uc beglerbegi olduğu söylenebilirse de bunların, Yazıcıoğlu'nun zikrettiği şekilde yani birinin Kayı diğerinin ise Bayındır boyuna mensup olmaları hasebiyle sağ ve sol beglerbegileri olarak vasıflandırılmasına temkinle yaklaşmak gerekir. Kaldı ki Kaymaz'ın da dikkat çektiği gibi Hüsâmü'd-dîn Çoban ve Seyfü'd-dîn Kızıl dışında Kilikya ve Antakya sınırlarında da başka üçüncü bir uc beglerbeginin, Maraş Emîri Nusretü'd-dîn Hasan'ın bulunduğu anlaşılmaktadır ki bu durum, Türkiye Selçuklu Devleti'nde iki değil üç hatta dört uc beglerbegiliğinin olduğunu göstermektedir[1101].

Aksarayî'nin kayıtlarından uc beglerbegine "sipehdâr-ı bozorg"[1102], "emâret-i vilâyet-i uc" [1103] ve "emîr-i bozorg-i uc" [1104] da dendiği anlaşılmaktadır. Bir kayıtta da Atabegoğlu Arslan Doğmuş'tan "sipehdâr ve tarafdâr-ı uc" olarak bahsedilmiştir[1105] ki bu ifadenin de uc beglerbegiliği için kullanılmış olması muhtemeldir.

Herhangi bir savaş veya sefer münasebetiyle ordu kumandanı olarak görevlendirilen devlet ricali için de melikü'l-ümerâ unvanının kullanıldığı

[1100] Kaymaz, "İdare Mekanizmasının Rolü I", s.126 n.

[1101] Kaymaz, **Pervâne**, s.95.; Taneri, "Müsâmeretü'l-Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilâtı Bakımından Değeri", s.45.

[1102] Aksarayî, s.71. (Bu kayıtta "sipehdâr-ı bozorg" tabiri uc Türkmenlerinin beglerinin büyükleri anlamında kullanılmıştır.)

[1103] Aksarayî, s.74.

[1104] Aksarayî, s.132.

[1105] Aksarayî, s.101.

görülmektedir. Sözgelimi Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde merkez beglerbegi bulunan Seyfü'd-dîn Ay-Aba, uc beglerbegi oldukları bilinen Hüsamed'din Çoban ve Seyfü'd-dîn Kızıl dışında Hilafet makamından gelen Şeyh Sühreverdî'nin Bağdat'a dönüşü sırasında ona refakat etmek üzere görevlendirilen Necmü'd-dîn Ebu'l-Kasım Tusî[1106], Halife'nin istediği yardım kuvvetine kumanda eden Bahaeddin Kutluğca [1107] ; Emîr Komnenos'un merkez beglerbegi olmasından sonra ise [1108] Kahta Kuşatması sırasında Türkiye Selçuklu ordusunun başında bulunan Mübarizeddin Çavlı [1109] ve Gürcistan seferi, Ahlat, Urfa, Harran ve Rakka Kalelerinin ele geçirilmesi sırasında kumandan bulunan Kemaleddin Kamyar[1110] gibi emîrler de melikü'l-ümerâ unvanıyla kaydedilmiştir. Sonraki dönemlerde de bu hususa dair kayıtlar bulunmaktadır.

2- Emîr

İlk defa Hz. Ömer tarafından kullanılan[1111] ve "bir yerin, bir kavmin reisi, başı" anlamına gelen emîr[1112], Türkçe "beg" kelimesinin muadilidir.

[1106] İbn Bîbî, s.233-234.

[1107] İbn Bîbî, s.260-261.

[1108] Alâü'd-dîn Keykubâd, aralarında Melikü'l-ümerâ Seyfü'd-dîn Ay-Aba'nın da bulunduğu büyük emîrlerin tasfiyesinden sonra beglerbegilik makamını (mansıb-ı beglerbegî) Emîr Komnenos'a vermişti (İbn Bîbî, s.271.).

[1109] İbn Bîbî, s.279.

[1110] İbn Bîbî, s.421-424, 426-427, 447-449.

[1111] "Hz. Ömer'in lakabı bulunmaktadır. Bunların başında ise "emîrü'l-mü'minîn" lakabı gelmektedir. Hz. Ömer, böyle bir lakap ile isimlendirilen ilk kimse olma özelliğini taşımaktadır. Onun bu şekilde isimlendirilmesi konusunda birtakım farklı yorumlar yapılmaktadır: Bunlardan birine göre, Hz. Ömer Halife olduğunda kendisine "halîfetü halîfeti Rasulullah" diye hitap edildi. Hz. Ömer, bunun doğru bir isimlendirme olmadığını, çünkü kendisinden sonra iktidara geçenin de "Halîfetü halîfeti halîfeti Rasulullah" diye isimlendirilmesi gerekeceğini belirtti. "Doğrusu siz mü'minlersiniz, ben de sizin emîrinizim" dedi. Bunun üzerine bu lakapla lakaplandırıldı. İkincisi rivayet ise şu şekildedir: Hz. Ömer yazışmalarında kendisinden "Halîfetü halîfeti Rasulullah" diye zikrediyordu. Bir defasında Irak valisine böyle bir mektup yazdı. Validen orada bulunan Adiyy b. Hatem ve Lebid b. Rebîa'yı kendisine göndermesini istedi. Bu iki sahâbî, Medine'ye geldiler. Mescidde bulunan Amr b. el-As'dan,

Diğer Müslüman Türk devletlerinde olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da askerî bir mansıb olarak kullanılan bu tabir, günümüz ordularındaki subay kelimesine benzetilebilir. Bu bakımdan çok yaygın bir kullanım alanı olmuştur. Nitekim ordu içerisindeki en küçük birlik kumandanından Sultan'a kadar bütün devlet rical için emîr unvanı kullanılmış ve bunlar genellikle başında bulundukları vazifelere göre isimlendirilmişlerdir[1113].

3- Serleşker (Sübaşı)

Kaynaklarda serleşker (سرلشكر)[1114], sübaşı (سوباشى)[1115], emîr-i leşker-i vilâyet (امير لشكر ولايت)[1116], sipehdâr-ı vilâyet (سپهدار ولايت)[1117], ümerâ-yı sipâh (امراء سپاه)[1118], za'îm (زعيم) veya za'îmü'l-cüyûş (زعيم الجيوش)[1119] gibi isimlerle zikredilen sübaşılar, Türkiye Selçuklu ülkesindeki şehir ve vilâyetlerin[1120] idarî

Emîrü'l-Mü'minîn ile görüşmeleri için referans olmasını istediler. Amr, onların bu hitap şeklinden hoşlandı ve Hz. Ömer'in huzuruna girdiğinde "Selâmün Aleyküm! Ey Mü'minlerin Emîri! " dedi. Ömer, o günden itibaren bu lakap ile meşhur oldu." Ali Aksu, "Asr-ı Saadet ve Emevîler Döneminde Lakap Takma ve Halifelerin Lakapları", **CÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, V/2. (2001).

[1112] Hasan Enverî, s.18.

[1113] Toplu bilgi için bkz., Hasan Enverî, s.18-19.; M. Fuad Köprülü, "Beg", **İA**, II, s.579-581.; Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, s.266.; Koca, **Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür**, s.126-127.

[1114] İbn Bîbî, s.74, 79, 99, 134, 142, 145, 146, 154, 162, 188, 225, 275, 279, 282, 306, 328, 332, 343, 350, 367, 424, 429, 446, 468, 480, 487, 494, 498, 500, 501, 514, 529, 543, 558, 563, 567, 584, 597, 599, 610, 613, 628, 643, 644, 655, 657, 688, 700, 727.; Aksarayî, s. 63, 98, 101, 113, 130.

[1115] İbn Bîbî, s.212, 215, 244, 469, 491, 496, 604, 610.; **Gunyetü'l-Kâtib**, 8.; **Rüsûmü'r-Resâil**, 7, 26.; Eflâkî, I, s.25, 26, 30; II, s.946, 947, 948.; **Anonim Selçuknâme**, s.42, 45, 60., (Türkçe terc. s.28, 29, 84.) Anonim Selçuknâme'nin 42/28. sayfasındaki kayıt "Sübaşı-yı Kayseri" olup Türkçe tercümede hatalı olarak "Sübaşı Hızır" denmiştir.)

[1116] Aksarayî, s.191.

[1117] İbn Bîbî, s.741.; Aksarayî, s.100, 111, 171, 281.

[1118] **Gunyetü'l-Kâtib**, aynı yer; **Rüsûmü'r-Resâil**, aynı yer.

[1119] **Gunyetü'l-Kâtib**, aynı yer; **Rüsûmü'r-Resâil**, 7, 26.

[1120] Sadece vilayet ve şehirlere değil bu vilayet ve şehirlere bağlı daha küçük yerleşim birimlerine (**Tekârîrü'l-Menâsıb**, s.14.) ve kalelere (**Tekârîrü'l-Menâsıb**, s.17.) de serleşker atandığı görülmektedir. İbn Bîbî de bir kaydında "serleşker" ifadesini "kale kûtvâli" anlamında kullanmakla beraber (İbn Bîbî, s.188.), müellifin buradaki "serleşker" ifadesinden "kumandan"ı kastettiği anlaşılmaktadır.

ve askerî işlerinden sorumlu olup, bulundukları bölgenin en üst askerî ve idarî âmirleri konumundadırlar.[1121]

Bazı yazarlar, yukarıda zikrettiğimiz serleşker, sübaşı ve diğer tabirlerin birbirinden farklı mansıplara işaret ettiğini ileri sürmüşlerdir[1122]. Esasen daha önce de muhtelif vesilelerle bahsettiğimiz üzere döneme ait kaynaklarda birçok ıstılahın, makam ve mansıpların bazen genel bazen de ıstılahî olarak kullanılmış olmasının, bu tabirlerin anlamları üzerinde karışıklığın yaşanmasına sebep olduğu malumdur[1123]. Bu cümleden olmak üzere, "serleşker", "sübaşı", "sipâhdâr/sipehdâr", "ze'âmet" ve "za'îmü'l-cüyuş" gibi tabirlerin de bazen genel[1124], bazen de bir şehir veya vilâyetin en üst askerî ve idarî âmiri anlamında ve birbirinin mürâdifi olarak kullanıldığını gösteren kayıtlar mevcuttur[1125].

[1121] Türkiye Selçuklu vilayet yönetimi hakkında geniş bilgi için bkz., Tuncer Baykara, **Türkiye Selçuklularında Vilayet (Teşkilat ve İskân)**, Ankara 1978.; Aynı yazar, "Türkiye Selçuklularında İdari Birim ve Bununla İlgili Meseleler", **Vakıflar Dergisi**, XIX, (1985), s.49-60.; Resul Ay, "XIII.-XIV. Yüzyıl Anadolu'sunda Kentsel Yönetim ve Kent Toplumunda Otorite İlişkileri", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, XX/32, (2002), s. 21-46.

[1122] Uzunçarşılı, **Medhal**, s.103-104.

[1123] Bu hususa dikkat çeken Lambton, şunları söylemektedir: "İslâm kurumlarını incelerken karşımıza çıkan başka bir güçlük de kaynakların terimleri sık sık karışık bir biçimde kullanmasıdır. Bunların bazıları hem genel, hem teknik bir anlamda kullanılırlar. Tek bir terim, ayrı ayrı birtakım kurumları gösterebildiği gibi, her hangi bir terimin anlamı hem zamana, hem de yere göre değişebilmektedir… Elimizde aynı kişiye, "şıhne", "vali" ya da "muktâ'" gibi türlü şekillerde atıfta bulunulduğunu gösteren örnekler vardır… Abbâs adlı emîre İbnü'l-Cevzî tarafından Rey şıhnesi denirken, başka bir kaynakta Rey valisi diye sözetmektedir… İbnü'l-Esîr Kumâc'a, Belh muktâ'ı, er-Râvendî "vali" derken, 'Atebetü'l-Ketebe'deki bir belgede ise, ondan şıhne olarak bahsedilir…" (Lambton, "'Atebetü'l-Ketebeye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", s.365, 383-384.). Aynı duruma Türkiye Selçuklularında da rastlanır. Bu konudaki en çarpıcı örnek Anonim Selçuknâme'de "Konya valisi Bahaeddin olarak zikredilen kişiden (s.83, Türkçe terc, s.60.), aynı eserin başka bir yerinde "şıhne" olarak bahsedilmesidir (s.84, Türkçe terc, s.60.).

[1124] İbn Bîbî, serleşker ifadesini bir yerde Hz. Ali (s.328); bir yerde Celâlü'd-dîn Hârezmşah'ın ordusundaki kumandanlar (s.367.), başka bir yerde ise bir kale kûtvâli için kullanmıştır (s.188.).; Ayrıca bkz, İbn Bîbî, s.351, 367, 514.; **Mektûbât-ı Mevlânâ**, s.29, 146.; Eflâkî, I, s.32, 213; II, s.739.

[1125] Sözgelimi Mübarizeddin Ertokuş'u bir yerde Antalya serleşkeri (İbn Bîbî, s.343.), başka bir yerde ise aynı vilayetin sübaşısı (İbn Bîbî, s.244); Mübarizeddin Çavlı'yı bir yerde Sivas sipehsalârı (İbn Bîbî, s.419.), başka bir yerde aynı vilayetin sübaşısı (İbn Bîbî, s.491.) olarak kaydedilmiştir. Münşeat mecmualarında bulunan serleşkerlik menşûrları da "takrîr-i ze'âmet" adıyla zikredilmiş ve bu

Döneme ait münşeat mecmualarında da bu hususa ilişkin bilgiler bulunmaktadır. “Gunyetü’l-Kâtib” ve “Rüsûmü’r-Resâil”de “ümerâ-yı sipâh” adıyla zikredilen serleşkerin unvan ve lakapları arasında, “za‘îmü’l-cüyûş ve’l-‘asâkir (زعيم الجيوش والعساكر)”, “uluğ (الغ), hâss (خاص), uğurlu (اغورلو), alp (الپ), sübaşı beg (سوباشى بک)” ifadelerine rastlandığı gibi [1126] , serleşkerlik menşûrlarının “takrîr-i ze‘âmet (تقرير زعامت)” adıyla zikredildiği ve bu takrîrlerde “serleşker”, “sübaşı”, “ze‘âmet” veya “za‘îmü’l-cüyûş” unvanlarının mürâdif olarak kullanıldığı görülmektedir [1127] ki bu durum, söz konusu tabirlerin, zaman zaman genel anlamda kullanılmasına rağmen, ıstılâhî bakımdan aynı mansıba işaret ettiğini göstermektedir.

Kaynaklarda serleşkerler ile ordudaki diğer emîr ve sipâhdârların genellikle ayrı ayrı yani “ümerâ ve serleşkerân” şeklinde zikredilmesi de dikkat çekicidir [1128] . Bu durum serleşkerlerin, ordunun bütün emîrleri gibi melikü’l-ümerâya bağlı olmakla beraber, kendi içlerinde farklı bir hiyerarşik düzene sahip oldukları şeklinde değerlendirilebilir. Nitekim İbn Bîbî’nin serleşkerleri, “serleşkerân-ı saltanat” [1129] ve “serleşker-i vilâyet-i uc” [1130] olarak iki kısma tefrik ettiği görülmektedir ki buna göre, uc vilâyetlerinin serleşkerlerinin uc beglerbegine, diğerlerinin ise doğrudan doğruya merkez

---

vesikalarda ze‘âmet, emâret, serleşkerî ve serverî ifadeleri peşpeşe ve birbirinin muârifi olarak kullanılmıştır (**Tekârîrü’l-Menâsıb**, s.15, 16, 18, 20, 21, 22, 25, 26, 28, 29, 30.).

[1126] “Ümerâ-yı Sipâh” yani sübaşıların diğer unvan ve lakapları şunlardır: Mebânî-i imdâd-ı emânî-i mecli-i ‘âlî-i emîr-i sipehsalâr-ı kebîr-i mü’eyyed-i muzaffer (مبانئ امداد امانئ مجلس عالئ امير سپهسلار كبير مؤيد مظفر), melikü’l-ümerâ ve’l-ekâbir (ملک الامراء والاكابر), nusretü’l-guzât (نصرة الغزاة), kâmi‘ü’l-tugât (قامع الطغاة), sinânü’d-devle ve’d-dîn (سنان الدولة والدين), hüsâmü’l-islâm ve’l-müslimîn (حسام الاسلام والمسلمين), mu‘înü’l-hazret (معين الحضرة), ‘iddetü’l-mülûk ve’s-selâtîn (عدّة الملوک والسلاطين), **Gunyetü’l-Kâtib**, s.8.; **Rüsûmü’r-Resâil**, s.7.

[1127] **Rüsûmü’r-Resâil** (s.26-27.) ve **Tekârîrü’l-Menâsıb**’da (s.13-30.) serleşker tayiniyle ilgili birçok vesika numunesi bulunmaktadır. Bu vesikalardan yeri geldikçe bahsedilecektir.

[1128] İbn Bîbî, s.272, 282, 351, 352, 494, 567 ve muhtelif yerler; Aksarayî, s.130.

[1129] İbn Bîbî, s.79.

[1130] İbn Bîbî, s.76.; Bir yerde de “eknâf-ı memâlik ve Rûm hudûdu tarafındaki serleşkerler (سرلشكر اكناف ممالک و اطراف حدود روم)” ifadesi geçmektedir (İbn Bîbî, s.275.) ki buradaki Rûm hududundan kastın uc bölgesi olduğu şüphesizdir. Aksarayî’de de uc sipehdârı ifadesine rastlanmaktadır (Aksarayî, s.101.).

beglerbegine bağlı olduklarını söylemek mümkündür. Rüsûmü'r-Resâ'il'de de "ümerâyı-ı etrâf"tan olan yani uc bölgelerinde bulunan serleşkerlerin, diğerlerinden ayrılarak "sipehbod-i diyâr-ı uc sübaşı beg (سپهبد دیار اوج سوباشب بک)" unvanıyla kaydedildiği görülmektedir[1131].

Bunun dışında bazı vilâyet serleşkerlerinin "serleşkerân-ı bozorg"[1132], "bozorgter serleşkerî" [1133] veya "hâssa-i serleşker" [1134] olarak zikredilmiş olması, serleşkerlerin mevki ve makamlarının belirlenmesinde görev yaptıkları vilâyetin büyüklüğü, asker sayısı [1135] ve muhtemelen stratejik öneminin de etkili olduğunu göstermektedir. Buna göre, sözgelimi Antalya serleşkerinin, bölgedeki diğer serleşkerlerden [1136] ; Kayseri serleşkerinin, Develi ve Elbistan serleşkerlerinden [1137] ; Tokat serleşkerinin Zile serleşkerinden [1138] daha yüksek bir makam ve mevkie sahip oldukları söylenebilir.

Tekârîrü'l-Menâsıb ve Rüsûmü'r-Resâ'il'de bulunan serleşkerlik menşûrları incelendiğinde, serleşkerlerin görev ve salahiyetleri arasında, bölgedeki ıktâ' askerlerini, silah ve teçhizâtlarıyla beraber tertip ve tanzim ederek eğitimleriyle (terbiyet) meşgul olmak ve her daim savaşa hazır bir ordu oluşturmak ameliyatının ön plana çıktığını söylemek mümkündür. serleşkerlerin diğer görev ve salahiyetleri ise şunlardır:

[1131] **Rüsûmü'r-Resâ'il**, s.7.

[1132] İbn Bîbî, s.306.

[1133] İbn Bîbî, s.225.

[1134] İbn Bîbî, s.282.

[1135] **Anonim Selçuknâme**'de I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in Laskaris'le yaptığı ve hayatını kaybettiği savaş sırasında Kayseri Sübaşısının 4000 askerle savaş bölgesine intikal ettiği kaydetmiştir (**Anonim Selçuknâme**, s.28., Türkçe terc., s.42.). Ancak diğer vilayetlerin asker sayıları veya serleşkerlerin ne kadar askere kumanda ettikleri hakkında bilgimiz bulunmamaktadır.

[1136] İbn Bîbî, s.306.

[1137] **Tekârîrü'l-Menâsıb**, s.13-15, 89-93.

[1138] Tekârîrü'l-Menâsıb'daki bir vesika, Tokat'a bağlı olan Zile'ye serleşker tayiniyle ilgilidir ki bu vesikada Zile'nin Tokat'a bağlı (سرلشکری محروس زیله را از اعمال دار النصرة توقات) olduğu açıkça zikredilmiştir (s.16.).

Ashâb-ı ıktâ'âtı murakabe altında bulundurulmak, vazifelerini özürsüz olarak yerine getirmeyen, askerleri teftiş ('arz) vaktinde hazır etmeyenleri ıktâ'dârları azl etmek veya ıktâ'ını değiştirmek[1139]

Görev yaptığı bölgeyi, eğer uc serleşkeriyse hududu muhafaza etmek[1140]

Sefer zamanlarında emri altında bulunan askerlerle orduya katılmak[1141]

Vilâyetin mamur, ahalinin huzur içinde olması için gerekli tedbirleri almak[1142]

Bölgedeki ahali ve memurları (kedhudâ) himaye etmek[1143]

Kûtvâl ve muhtemelen vilâyet sınırları içerisindeki diğer mülkî ve askerî memuriyetlere uygun gördüğü kişileri atamak[1144]

Saltanat makamına gelip giden elçilere ve habercilere nezaret etmek[1145]

Türkiye Selçuklu ordusunun büyük kısmını teşkil eden ıktâ' askerlerinin serleşkerlerin idaresi altında bulunması, serleşkerlik makamının ne derece önemli olduğunu göstermektedir[1146]. Ancak yukarıda görüldüğü üzere serleşkerlerin vazifeleri sadece barış zamanlarında bölgenin askerî işlerine nezaret etmek ve savaş zamanlarında emri altında bulunan

---

[1139] **Rüsûmü'r-Resâ'il**, s.26-27.

[1140] İbn Bîbî, s.567.; Aksarayî, s.98.

[1141] Bu husus, Tekârîrü'l-Menâsıb ve Rüsûmü'r-Resâ'il'deki bütün serleşker menşûrlarında zikredilmiştir.

[1142] **Tekârîrü'l-Menâsıb**, s.92.

[1143] **Tekârîrü'l-Menâsıb**, s.16.

[1144] **Tekârîrü'l-Menâsıb**, s.17.

[1145] İbn Bîbî, s.567.

[1146] Serleşkerlerin ordu içerisinde de mevkilerinin yüksek olduğu ve fikirlerine önem verilen, gerektiğinde müracaat edilen kişiler arasında bulundukları görülmektedir (İbn Bîbî, s.279, 332, 367.).

askerlerle beraber orduya katılmaktan ibaret değildir. Bu askerî vazifeleri yanında bölgenin idarî ve inzibatî işleriyle de meşgul olduğu anlaşılmaktadır. Ancak serleşkerlerin, Türkiye Selçuklu şehir ve vilâyetlerinde mevcut olan şehir dîvânı ve bu dîvânında görevli bulunup şehre ait idarî, mâlî ve inzibatî işlere nezaret eden naib[1147], vali[1148], müşrif, nâzır, kâbız, emîr-i igdişân, muhtesib, hacegân, ehl-i fütüvvet, ummâl, muhterife[1149] ve şehir dîvânında zikredilmeyen şıhne[1150] gibi memurlarla ilişkileri hakkında fazla malumatımız bulunmamaktadır.

Esasen geniş askerî yetkilere sahip olan serleşkerlik makamının, bölgenin idarî yapılanması, emniyet ve asayişin temini gibi hususlarda da etkin olacağı şüphesizdir. Üstelik serleşkerlerin, vilâyet veya şehirlere sultan tarafından tayin edildiği[1151], herhangi bir vilâyete tayin edilen bir serleşkerin, aynı zamanda o vilâyetin emîri, za'îmi ve serveri bulunduğunun vurgulandığı[1152] ve merkezin, vilâyetlerle ilgili her türlü meselede doğrudan serleşkerleri muhatab aldığı göz önüne alınırsa, serleşkerlik makamının, şehir dîvânın üzerinde, doğrudan merkeze bağlı bir idarî statüye sahip olduğu söylenebilir. Bu durumda şerleşkerlerin, şehir dîvânında yer alan ve bölgenin

---

[1147] **Rüsûmü'r-Resâil**, s.28-29.; **Tekârîrü'l-Menâsıb**, s.82.

[1148] **Rüsûmü'r-Resâil**, s.29-30.; Eflâkî, II, s.703.

[1149] **Gunyetü'l-Kâtib**, s.9-11.; **Rüsûmü'r-Resâil**, s.8-10.

[1150] Büyük Selçuklu ve sair devletlerde "askerî vali" veya "inzibat işlerinden sorumlu" kişi olarak karşılaştığımız "şıhne"nin (Reşîdü'd-dîn, II/5, s.193.; Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, s.218-221.), Türkiye Selçuklu dönemi kaynaklarında "serleşker" ve "vali"yle aynı anlamda kullanıldığına dair kayıtlar mevcut olmakla beraber (İbn Bîbî, s.115, 116, 633.; **Anonim Selçuknâme**, s.83, 84, (Türkçe terc, s.59-60.); Aksarayî, 43.; Cenâbî, s.1), Moğolların Erzurum kuşatması sırasında şehirde hem "serleşker" hem de "şıhne"nin bulunduğu ve bunların ayrı şahıslar olduğu görülmektedir (İbn Bîbî, s.514.). Bazı kayıtlarda ise "şıhne"nin asayiş işlerinden sorumlu zabıta veya polis anlamında kullanılmıştır (İbn Bîbî, s.553.; **Anonim Selçuknâme**, s.72, 74 (Türkçe terc, s.49, 50.); Mevlânâ, Mesnevî, II, 226, 227; III, 137; IV, 83, 90, 161; V, 250.; Eflâkî, I, 274, 308; II, 921, 949, 1018, 1019.).

[1151] Serleşker tayininin Sultan tarafından yapıldığı ve bu ameliyata ilişkin menşurlar verildiğine (İbn Bîbî, s.543, 629.) dair kayıtlar mevcut olup, münşeat mecmualarında da birçok "takrîr-i ze'âmet" yani serleşkerlik menşûru (fermân) bulunmaktadır (**Rüsûmü'r-Resâil**, s.26-27.; **Tekârîrü'l-Menâsıb**, s.13-30.).

[1152] İbn Bîbî, s. 99, 188, 543, 597, 629, 688 ve muhtelif yerler; **Tekârîrü'l-Menâsıb**, s.15, 16, 18, 20, 21, 22, 25, 26, 28, 29, 30.

idarî, mâlî ve inzibâtî işlerinden sorumlu olan naib, vali ve sair ricalin âmiri konumunda bulunduğu ve bu münasebetle bölgenin idarî, mâlî ve inzibâtî işlerine de nezaret ettiği şüphesizdir.

Serleşkerlerin, genellikle gulâm kökenli devlet ricali arasından seçildiği [1153] ve bazen aynı şahsın, iki belki de daha fazla vilâyetin serleşkerliğine atandığı anlaşılmaktadır[1154]. Kendilerine tahsis edilen maaş veya ıktâ'yla ücretlendirilen serleşkerler[1155], merkez tarafından belirlenen görev ve salahiyetlerle sınırlandırılmış ve görevinde ihmal gösteren veya yetki ve salahiyetlerini aşanlar en ağır şekilde cezalandırılmıştır[1156]. Böylece merkezin, vilâyet veya şehirlerdeki temsilcisi durumuna gelen serleşkerler, merkezî otoritenin dayandığı temel unsurlardan biri olmuştur. Nitekim merkezî otoritenin ülkenin tamamına yayılmasının, Selçuklu Türkiyesi'ndeki bütün şehir ve vilâyetler bulunan serleşkerler sayesinde mümkün olduğu söylenebilir. Bu bakımdan serleşkerlik, sadece askerî teşkilâtın değil, Türkiye Selçuklu devlet teşkilâtının temel unsuru olarak değerlendirilebilir.

Moğol vesayeti döneminde ise her alanda olduğu gibi serleşkerlik kurumunda da bozulmalar baş göstermiştir. Nitekim bu dönemde Moğol Hanı'nın yarlığıyla da verildiği anlaşılan serleşkerlik vazifesine [1157] keyfi

---

[1153] İbn Bîbî ve Aksarayî'de serleşker olarak zikredilen şahısların hepsi de gulam kökenli olduğu gibi, **Tekârîrü'l-Menâsıb**'daki hemen her vesikada da serleşker olarak tayin edilen kişinin, devletin eski ve sadık kölelerinden olup zekâ, cesaret ve hizmetteki başarılarıyla temayüz etmiş bulundukları vurgulanmıştır.

[1154] İbn Bîbî, s.566, 567.

[1155] Bazen maaş (İbn Bîbî, s.567.; **Tekârîrü'l-Menâsıb**, s.15, 21, 25, 26, 92-93.), bazen de ıktâ' aldıkları görülüyor (**Rüsûmü'r-Resâ'il**, s.27.).Bunun dışında zaman zaman Sultan'ın lütuf ve bağışlarından istifade ettikleri de görülmektedir (İbn Bîbî, s. 145, 282, 424.)

[1156] Alâü'd-dîn Keykubâd hakkında bilgi veren İbn Bîbî, "en büyük bir serleşker (bozorgter serleşkerî) küçük bir hata yapsa, adalete, örfe, şeriata, muamelata aykırı davransa, ona büyük bir ceza buyurur, bazen onun varlık ağacını, 'devrilmiş hurma ağaçları gibi kökünden kazır', suçlulara 'belki yollarından dönerler diye and olsun onlara büyük azaptan önce dünya azabını tattırırız' hükmünü okur, onlara ders verip hizaya getirmek için 'şüphesiz suçlulardan öç alacağız' ayetini söylerdi" denmektedir (İbn Bîbî, s.225.).

[1157] İbn Bîbî, s.597, 657.

atamaların yapıldığına[1158], yüksek devlet ricalinin önemli serleşkerlikleri kendi taraftarlarına peşkeş çektiklerine[1159], buna karşılık muhalif veya muarızlarının elinde bulunan serleşkerliklere el koyulduğuna[1160] ve önemli bir vilâyete serleşker olmak isteyen devlet ricali arasında anlaşmazlıkların yaşandığına[1161] dair birçok kayıt mevcuttur.

4- Ellibaşı

Iktâ‘ askerlerinden oluşan 50 kişilik müfrezelere kumanda ettiği anlaşılan “ellibaşı (الى باشي)”larla ilgili fazla malumat bulunmamaktadır[1162]. İbn Bîbî “ellibaşı”lardan ilk defa I. İzzü’d-dîn Keykâvus’un Antalya’yı fethinden (1216) hemen sonra bahsetmiştir. Müellifin kaydına göre harekâtın zaferle neticelenmesinden sonra ordusuyla Konya’ya dönen Sultan, aralarında sübaşı ve “ellibaşı”ların da bulunduğu emîrlerine[1163] hil’at giydirip şahane lütuflarda bulunmuş ve yurtlarına dönme izni vermiştir. Emri alan begler, kendilerine bağlı olanlar (etbâ‘) ve eşyalarıyla beraber ıktâ‘larına doğru hareket etmişlerdir.[1164]

Yine aynı Sultan’ın Haleb Seferi (1218) sırasında da “ellibaşı”lara tesadüf edilmektedir. Bu sefer sırasında Sultan’ın 4000 kişilik bir kuvvetle öncü olarak gönderdiği Emîr-i Meclis Mübârizü’d-dîn Behrâmşâh, Şam ordusu hakkında bilgi edinmek üzere “yaşı 80’e dayanmış, birçok harp ve

---

[1158] İbn Bîbî, 567, 644.

[1159] İbn Bîbî, s.688.

[1160] İbn Bîbî, s.610.

[1161] İbn Bîbî, s.599, 688.

[1162] Bu tabir, günümüzde “elebaşı” şeklinde hala kullanılmaktadır. Koca, **Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür**, s.93 n.

[1163] İbn Bîbî, 145. (Türkçe tercümede “ellibaşılar” (الى باشيان)” ifadesi “ele başıları” şeklinde okunmuştur (I., s.166.).

[1164] İbn Bîbî, s.146.

darp görmüş, savaşta ve vuruşta bulunmuş, yiğitlikte ve mertlikte emsâllerinin önüne geçmiş olan" Sivas ellibaşılarından (الی باشیان سیواس) Mahmud Alp'ı görevlendirmiştir[1165]. Şam ordusu hakkında bilgi edinen Mahmud Alp, 4000 askerle Şam ordusunun karşısına çıkmanın uygun olmadığını belirtmiş ise de bu görüşe itibar edilmemiş ve meydana gelen savaşta Türkiye Selçuklu ordusu mağlup olmuştur[1166].

Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde de ellibaşılarla ilgili bir kayda rastlanmaktadır. İbn Bîbî, Moğol tehlikesi karşısında askerî yardım talep eden Halife'ye gönderilmek üzere hazırlanan ordunun, Melikü'l-Ümerâ Bahâü'd-dîn Kutluğca tarafından tertip ve tanzim edilmesi münasebetiyle verdiği bilgide ordunun sağ, sol, öncü ve arka cenahları ile serverleri, "ellibaşı"ları ve serdarları belirleyip tayin ettiğini kaydetmiştir[1167].

5- Kûtvâl

Kale kumandanı anlamına gelen ve muhtelif kaynaklarda kûtvâl (کوتوال)[1168], dizdâr (دزدار)[1169] ve kaledâr (قلعه دار)[1170] gibi isimlerle tesadüf edilen

---

[1165] İbn Bîbî, s.191.

[1166] İbn Bîbî, s.192.; Müneccimbaşı, s.38.

[1167] İbn Bîbî, s.260.

[1168] İbn Bîbî, s.154, 186, 187, 188, 282, 288, 343, 449 ve muhtelif yerler.; **Anonim Selçuknâme**, s.14, 57., (Türkçe terc., s.8, 37.); Aksarayî, s.14, 18, 71, 107, 108, 254.; Reşîdü'd-dîn, II/5, s.10, 166.; Kadı Beyzâvî, s.118, 116.; (Kûtvâl kelimesinin, Hintçe kökenli olduğu bilinmektedir (**Ferheng-i Fârisî-i Âmid**, II, 1661.; **Ferheng-i Ziyâ** III, 1600.)

[1169] İbn Bîbî, s.116, 205, 283, 284, 416, 417.; Eflâkî, I, s.43; II, s.902, 903, 904. (Daha önce Salim Koca'nın dikkat çektiği üzere (**Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür**, s.127.), Dîvânu Lûgati't-Türk'te, Farsçada kale anlamına gelen "diz (دژ/دیز/دز)" kelimesinin, Türkçede yüksek anlamına gelen "tiz (تیز)" kelimesinden muharrif olduğu kaydedilmiştir (**DLT**, II/344, III/123.). Ayrıca bkz., **Ferheng-i Fârisî-i Âmid**, I/944, 991.; **Ferheng-i Ziyâ**, II/887-888.)

[1170] İbn Bîbî, s.282. (Bazı Lügâtlerde "kale begi (قلعه بیگی)" şeklinde de zikredilmiştir (**Ferheng-i Fârisî-i Âmid**, II, 1587.).

kûtvâl[1171], "Gunyetü'l-Kâtib" ve "Rüsûmü'r-Resâil"de "ümerâ-yı sipâh" yani "sübaşılardan" hemen sonra ve "uluğ", "kutluğ", "bilge/bilgâ", "kûtvâl beg" gibi Türkçe unvan ve lakaplarla zikredilmiştir[1172].

Liyakat ve sadakatleriyle temayüz etmiş bulunan devlet ricali arasından seçilerek[1173], sultan veya bölgenin sübaşısı tarafından tayin edilen kûtvâller[1174] hakkında birçok kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlara göre Selçuklu Türkiye'sinde kûtvâl tayin edilen veya bir kûtvâl tarafından idare edildiği bilinen kaleler şunlardır[1175]:

Kayseri [1176], Sinop [1177], Hançin [1178], Kançin [1179], Merzuban [1180], Raban [1181], Tell-Bâşir [1182], Malatya'daki Minşar kalesi [1183], Kâhta [1184],

---

[1171] Bazı yazarlar, kûtvâl ve dizdar kelimelerinin birbirinden farklı olduğunu söylemişlerse de Türkiye Selçuklu dönemi kaynaklarında her iki kelimenin de birbirinin muadili olarak kullanıldığı görülmektedir.

[1172] Diğer unvan ve lakabları şunlardır: Kavâ'id-i ikbâl-i meclis-i 'âlî-i emîr-i sipehsalâr (قواعد اقبال مجلس عالئ امير سپهسلار), seyyidü'l-ümerâ' ve'l-ekâbir (سيد الامراء والأكابر), hâviyü'l-hâmid ve'l-mefâhir (حاوى الحامد و المفاخر), melikü'l-müstahfızîn (ملک المستحفظين), şucâ'ü'l-islâm (شجاع الاسلام), leysü'l-hazret (ليس الحضرة), 'umdetü'l-mülûk ve's-selâtîn (عمدة الملوک و السلاطين). Bkz., **Gunyetü'l-Kâtib**, s.8.; **Rüsûmü'r-Resâil**, s.7.

[1173] Birçok kayıtta, kûtvâllerden "kûtvâl-i emîn" (كوتوال امين) olarak bahsedildiği görülmektedir (**Tekârîrü'l-Menâsıb**, s.17.; İbn Bîbî, s.154, 186-187, 449.). Raban ve Tel-bâşer kalelerine Sultan'ın teveccühünü kazanmış emîrlerden biri olan Emîr Nusreteddin'in kardeşi ve damadı atanmıştı (İbn Bîbî, s.187-188); Kahta'ya "içi dışı devlete ve ülkeye bağlılıkla süslenip güzelleşmiş olan hassa kölesi (gulâm-i hâss) kûtvâl olarak atanmıştı (İbn Bîbî, s.282.) Çemişgezek Kalesinin ele geçirilmesinden sonra yaşıtları ve emsâlleri arasında güvenilirliliği ve cesareti bakımından benzersiz olan itibarlı adamlarından biri kûtvâl yapılmıştı (İbn Bîbî, s.288.). Harran kalesine de devletin himayesinde yetişmiş, memleketini seven ve padişahın rızkından dolayı ona minnet borcu olan emin biri kûtvâl olarak atanmıştı (İbn Bîbî, s.449.).

[1174] Akdeniz sahillerinde ele geçirilen Magfa, Aydos, Andusanc, Silifke ve Anamur'un da aralarında bulunduğu 40 kalenin kûtvâl tayinleri Antalya serleşkeri Atabeg Emîr Mübarizeddin Ertokuş tarafından yapılmıştı (İbn Bîbî, s.343.). Tekârîrü'l-Menâsıb'daki bir vesîkada da uc (sugûr) bölgesinde bulunduğu söylenen, fakat ismi zikredilmeyen bir şehre tayin edilen sübaşıya (serleşker) tefvîz edilen vazifeler arasında, "kale-i mahrûs'a bir kûtvâl tayini" bulunmaktadır (**Tekârîrü'l-Menâsıb**, s.17.).

[1175] Türkiye Selçuklu ülkesindeki kalelerin tamamı bunlardan ibaret değildir. Burada sadece kaynaklarda kûtvâl tayin edildiği veya bir kûtvâl tarafınan idare edildiği zikredilen kalelerin isimleri zikredilmiştir.

[1176] İbn Bîbî, s.116.

[1177] İbn Bîbî, s.154.

[1178] İbn Bîbî, s.164.

[1179] İbn Bîbî, s.165.

Çemişgezek[1185], Kilikya bölgesinde bulunan 30 civarında kale[1186], aralarında Magfa, Aydos, Andusanc, Silifke ve Anamur kalelerinin de bulunduğu Akdeniz sahilindeki 40 kale[1187] Ahlat[1188], Alanya[1189], Bitlis, Van, Vastan, Adilcevaz bölgesindeki kaleler[1190], Erzurum ve Erzincan[1191], Harput[1192], Urfa, Harran ve Rakka[1193], Âmid ve Âmid'e bağlı Vatina (?), Süveyda (Siverek), Arkanin (Ergani), Akil, Semaniye, Çermük[1194], Luluva (Ulukışla)[1195], Kögonya[1196], Antalya[1197], Niğde[1198] ve Konya kaleleri[1199].

Tekârîrü'l-Menâsıb'da yeralan bir "kûtvâllik takrîri"nde, Konya'ya tayin edilen kûtvâlin, bölgenin ümerâ, küberâ, havâss, hadem, nüvvâb, gumâştegân ve şehir ahalisi, bilen ve görenler tarafından, kûtvâl ve "hâkim-i kale-i mahrûs" olarak bilinmesinin ve ona saygıda kusur edilmemesinin

---

[1180] İbn Bîbî, s.186, 195.
[1181] İbn Bîbî, s.187, 195.
[1182] İbn Bîbî, s.188, 195
[1183] İbn Bîbî, s.206.
[1184] İbn Bîbî, s.282.
[1185] İbn Bîbî, s.288.
[1186] İbn Bîbî, s.341.
[1187] İbn Bîbî, s.343.
[1188] İbn Bîbî, s.412, 429.
[1189] İbn Bîbî, s.416, 417.; Aksarayî, s.71.
[1190] İbn Bîbî, s.426, 429.
[1191] İbn Bîbî, s.435.
[1192] İbn Bîbî, s.444-446.
[1193] İbn Bîbî, s.449
[1194] İbn Bîbî, s.496-497.
[1195] İbn Bîbî, s.667-668.; Aksarayî, s.107, 108, 254.
[1196] İbn Bîbî, s.682.
[1197] Aksarayî, s.71.
[1198] **Anonim Selçuknâme**, s. 57., (Türkçe terc., s.37.)
[1199] **Tekârîrü'l-Menâsıb**'da Mahruse-i Konya'ya kûtvâl tayiniyle ilgili bir takrîr bulunmaktadır. **Tekârîrü'l-Menâsıb**, s.42-43.

zikredilmiş olması [1200], kûtvâllerin idarecisi bulundukları kalenin en üst yöneticisi olduklarını göstermektedir. Bu durumda kalede bulunan mustahfız (مسطحفظان), hares (حرس), nöbetçi (نبتیان) ve diğer askerî birliklerle beraber; nâ'ib (نائب), kadı (قاضی), hâtib (خطیب), müezzin ve mu'arrif (مؤذن و معرف), kedhüdâ (کدخدا) gibi memurların[1201]; kale duvarlarının tahkimi, tamiri vb işlerle vazifeli olan inşaat mühendisleri (bennâyân-i mühendis/بنایان مهندس) ve usta sanatkârların (sâni'ân-ı hâzık/صانعان حاذق) [1202] da kûtvâlin emri altında bulunduğu söylenebilir.

Kûtvâllerin, görev ve salahiyetlerine gelince:

"Tekârîrü'l-Menâsıb" ve "Rüsûmu'r-Resâ'il"de bulunan iki ayrı "kûtvâllik takrîri (تقریر کوتوالی)" ve İbn Bîbî'nin kayıtları, Türkiye Selçuklu kûtvâllerinin görev ve salahiyetleri hakkında fikir vermektedir. Bu kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla kûtvâllerin görev ve salahiyetleri şunlardır:

- Kale ve çevresini muhafaza edip[1203], gerekli savunma tedbirlerini almak[1204]

- Evleri (büyûtât), anbarları (anbarhâ), zahîreleri (zehâ'ir), zeredhâne ve silahları düzenlemek[1205]

- Kale muhafızlarını kapı ve burçlarda bulundurmak, bunların yerinde olmalarını sağlamak ve zaruret olmadıkça kaleden dışarı çıkmalarına müsaade etmemek[1206]

[1200] ...مطالعه کنند گان از امرا و کبرا و خواص و خدم و نواب و گماشتکان و اهالی شهر و معرف و منظوران محروسهٔ قونیه) (اعزهم الله و حرسها فلان را کوتوال و حاکم قلعهٔ محروس دادنند و در توقیر او نمایند... **Tekârîrü'l-Menâsıb**, s.43.

[1201] İbn Bîbî, s.154, 164, 164, 186-187, 195, 343, 412, 426, 435, 449; **Tekârîrü'l-Menâsıb**, s.43.; **Rüsûmu'r-Resâ'il**, s.28.

[1202] İbn Bîbî, s.288

[1203] **Tekârîrü'l-Menâsıb**, s.42.; **Rüsûmu'r-Resâ'il**, s.27.

[1204] Alâü'd-dîn Keykubâd, Kâhta kalesine tayin ettiği, kûtvâl veya kaledâra, oraya varınca dağın etrafını dolaşmasını, savaş korkusunun bulunduğu ve kale halkının kalbinin taşından daraldığı her yeri ova gibi dümdüz yapmasını buyurmuştur (İbn Bîbî, s.282.).

[1205] **Tekârîrü'l-Menâsıb**, s.42.; **Rüsûmu'r-Resâ'il**, s.28.

- Kale halkını, bölgede sâkin bulunan reayayı müreffeh ve rahat tutmak, bölgenin zenginliği ve bayındırlığı için çalışmak[1207]

- Doğru olmayan hareketlerde bulunan kimselere uygun cezalar vermek[1208]

- Kaleye gelen devlet ricalini karşılamak[1209]

- Kaleye giriş yapan kimseyi kefilsiz (bî zâmin) koymamak[1210]

- Kaleye giriş çıkış yapanları kontrol ederek gerekirse silahlarına el koymak[1211] veya tevkif etmek[1212]

- Kale muhafızlarına hoşgörü ve ihtimam göstermek[1213]

- Muhafız, nöbetçi ve diğer görevlilerin huzurlu ve düzen içinde görevlerini yapabilmeleri için maaşları (mevâcib), alışılmış usul ve kanun üzere ve doğru bir şekilde naibler tarafından ödenmesini sağlamak[1214]

Bu görev ve salahiyetlere karşılık devletten maaş veya ıktâ‘ alan kûtvâllerin[1215], görev yaptıkları bölgenin sübaşısına bağlı olmakla beraber

---

[1206] **Tekârîrü'l-Menâsıb**, s.43.

[1207] **Tekârîrü'l-Menâsıb**, aynı yer.; **Rüsûmu'r-Resâ'il**, aynı yer.

[1208] **Tekârîrü'l-Menâsıb**, aynı yer.

[1209] Kale hâkimi olması hasebiyle, kaleye gelen yüksek rütbeli devlet ricalinin kûtvâl tarafından karşılandığı şüphesizdir. Buna dair örneklerden biri, Çaşnigir Melik'ül-Ümerâ Seyfü'd-dîn Ayaba'nın Malatya yakınlarına bulunan Kezirpert Kalesi'nde hapis bunan Alâü'd-dîn Keykubâd'ı Konya'ya daveti sırasında yaşanmıştır. Seyfü'd-dîn Ayaba'yı kale önünde kale dizdârı (kûtvâl) karşılamıştır (İbn Bîbî, s.205-206.).

[1210] **Tekârîrü'l-Menâsıb**, s.43.

[1211] Seyfü'd-dîn Ayaba'nın Alâü'd-dîn Keykubâd'ı Konya'ya davet için geldiği Kezirpert Kalesi'nin kûtvâli, Ayaba'nın niyetini öğrendikten sonra bir gulâmla içeri girmesine izin vermiş, bunun üzerine Ayaba, kılıcını kûtvâle teslim ettikten sonra kaleye girmiştir (İbn Bîbî, s.206.).

[1212] İbn Bîbî, s.667-668; Aksarayî, s.107-108.; **Anonim Selçuknâme**, s. 57., (Türkçe terc., s.37.).

[1213] **Tekârîrü'l-Menâsıb**, s.43.

[1214] **Rüsûmu'r-Resâ'il**, s.28.

[1215] **Tekârîrü'l-Menâsıb**'da maaş (s.33.), **Rüsûmu'r-Resâ'il**'de ise ıktâ‘ aldıkları zikredilmiştir (s.28.).

merkezin kontrol ve denetimi altında bulundukları[1216], görev ve salahiyetlerini aksatan, kötüye kullanan[1217] veya hakkında şikâyet bulunan kûtvâllerin, en ağır şekilde cezalandırıldıkları görülmektedir[1218].

C) ASKERÎ EĞİTİM

Muhtelif yollarla dergâha alınan gulâmların, küçük yaşta olanlarının belli bir eğitim sürecinden geçirildiği, ileri yaşta veya hazır olanların ise muhtelif görevlere verildiğinden daha önce bahsetmiş ve küçük yaşta alınarak yetiştirilen gulâmlarla diğerleri arasında farklılık olduğunu vurgulamıştık. Bu durumun temel sebebi, küçük yaştaki gulâmların küçük yaştan yetiştirilmesi ve verilen eğitim sonunda velinimeti olan efendisine son derece sadık bir gulâm olarak hizmete hazır olmasıdır. Bu bakımdan sadece Türkiye Selçuklularında değil gulâm sistemini uygulayan bütün devletlerde, saraya küçük yaşta alınan gulâmların yetiştirilmesine özel bir önem verildiği şüphesizdir. Bunun yanı sıra Sultan'ın ve sarayın muhafazasında ve merkez ordusunda görev alan gulâmların da belli bir düzen ve disiplin içinde harp eğitimlerine devam edip talim yaptıkları bilinmektedir.

[1216] Ahlat'ın idarî ve malî işlerini düzenlemek üzere bölgeye giden Sahib Ziyaeddin, Pervâne Tâcü'd-dîn ve Müstevfî Sadeddin, bölgedeki çalışmaları sırasında kûtvâlleri de çağırmışlar ve gelir ve giderlerini kaydetmişlerdir (İbn Bîbî, s.428-429.). Tekârîrü'l-Menâsıb'da yer alan bir mansıb-ı istîfâ takrîrinde de müstevfî olarak tayin edilen Necmü'd-dîn Mahmud'un vazifeleri arasında, ahvâl-i kılâ', bikâ', sugûr ve hudûd'un murakâbesinin de olduğu görülmektedir (**Tekârîrü'l-Menâsıb**, s.12.).

[1217] Raban ve Tell-Bâşir kalelerini el-Melikü'l-Eşref'e teslim eden Emîr Nusreteddin'in kardeşi ve damadı, Sultan'ın emri üzerine öldürülmüştür (İbn Bîbî, s.195-196.; Ebu'l-Ferec, II, s.501.; Arık, "Siyaseten Katl", s.64.).

[1218] Alanya Dizdâr'ı hakkında şikâyet olması üzerine Sultan, hemen yakın ve güvenilir adamlarından birkaç kişiyi yanına alarak bizzat kendisi Alanya'ya gitmiş, Dizdâr'a iftira atılmış olma ihtimalini de göz önünde bulundurarak hiçbir şeyden haberi yokmuş gibi davranarak araştırma yapmıştır. Neticede Dizdâr'ın suçu tahakkuk edince, muhafızlar, emin kişiler ve ileri gelenler sorguya çekilmiş ve böylece Dizdâr'ın kötü işleri ve çirkin davranışları deliller ve şahitlerle ortaya koyulmuştur. Bunun üzerine Alanya Dizdâr'ı hemen öldürülmüş ve cesedi kale burcuna asılmıştır (İbn Bîbî, s.416-417.; Arık, "Siyaseten Katl", s.58-59.).

Büyük Selçuklularda "kara gulâm" adı verilen "acemi gulâmlar"ın[1219], sahipleri tarafından yetiştirildikleri ve buna bağlı olarak "saray"ın en büyük gulâm yetiştirme merkezi, bir mektep olduğu anlaşılmaktadır. Bu gulâmları yetiştirmek üzere hususî "öğretmen"ler tayin edildiği bilinmekle beraber[1220], eğitimin ne şekilde verildiği, plan ve programları, müfredatları gibi konularda fazla bilgimiz yoktur. Nizâmü'l-Mülk, eserinin bir yerinde "gulâmların -satın alındıkları günden ihtiyarlamış ve yükselmiş oldukları zamana kadar- yetiştirilmeleri ve derecelenmelerinin eski zamanlarda takdire şayan bir düzen içinde olduğunu, fakat şimdilerde bu sistemin temelinden yıkıldığını" söylemekte ve ardından Sâmânîler zamanında uygulanan gulâm eğitimini şu şekilde nakletmektedir:

"Satın alınan gulâm, 'bir yıl' yaya olarak alayda (rikâb), zendenecî kaftan ve hafif bir çizme ile hizmet ederdi. Bu gulâmın bu bir yıl içinde gizli veya açık ata binmesine emir (izin) yoktu. Bindiği öğrenilirse kendisini iyice cezalandırırlardı. Gulâm bir yıl çizme ile hizmet edince, 'visâkbaşı' 'hâcib'e söyler, 'hâcib' de padişaha bildirirdi. O zaman, ona ham deri kaplı eyerciği, sade deri yuları olan küçük bir Türk atı verirlerdi. Bir yıl at ve kamçı ile hizmet edince 'ikinci yıl' ona beline bağladığı bir kılıç (karaçur) verirlerdi. 'Üçüncü yıl' ise atlanma vaktinde bağladığı yay kabı (kırbân) ve okluk (kîş) verirlerdi. 'Dördüncü yıl' daha iyi bir eyer, yıldızlı (kevkeb) bir gem, bir kaftan, üstüne bir halka asmış olduğu bir çomak; 'beşinci yıl', bir 'sâkî' ve beline bir kadeh asmış olan bir 'abdâr' olurdu. 'Altıncı yıl' 'câmedârlık' yapardı. 'Yedinci yıl', ona tek tepeli ve 14 kazıklı bir çadırcık verilirdi. Üç yeni satın alınmış gulâmcığı, onun kıtası (hayl) yaparlardı. Kendisine de 'visâkbaşı' lakabı verirlerdi. Gümüş iplik çekilmiş siyah külahçık ile Gence kaftanı giydirirlerdi.

[1219] Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, s.241.

[1220] Reşîdü'd-dîn, II/5, s.70.; er-Râvendî, s.156 (Türkçe terc., II, s.152.); Köymen, a.g.e., s.242. (el-Mâverdî'nin, "Nasîhatü'l-Mülûk"unda da saray hizmetçileri ve gulâmlar için özel öğretmenler tayin edilmesi gerektiği zikredilmiştir (s.237).

Mevkiini, haşmetini, (atlı) maiyyetini (hayl), rütbesini arttırırlardı ki, nihayet 'haylbaşı' olurdu. Böylece liyakatleri, hünerleri, şecaatleri bütün herkese malum olurdu. Elinden büyük işler gelirdi. İnsan tutucu ve hüdâvendigâr sevici idi. O vakit, 30-40 yaşına varmadıkça, kendisine 'emîrlik' ve 'valilik' rütbesi vermezler ve hiçbir işe tayin etmezlerdi."[1221]

Aynı müellif eserinin başka bir yerinde de devlete küskün Türkmenleri tekrar devlete bağlamak için sunduğu teklifte de Türkmen çocuklarından alınan 1000 kişinin, saray gulâmları tarzında yetiştirilmesi, silah ve hizmet terbiyesi almaları" gerektiğini ifade etmiştir[1222] ki bu durumda gulâm eğitimi konusunda yukarıda sayılan hususlara Sultan'a "hizmet adabının öğretilmesi" de ilave edilmelidir.

Nizâmü'l-mülk'ün, özellikle yukarıda zikrettiğimiz ilk kaydında "eski düzenin yıkıldığını" belirttikten sonra Sâmânîler devrine ait uygulamayı nakletmiş olması -vaktiyle M. Altay Köymen'in de dikkat çektiği gibi[1223]- söz konusu uygulamanın Büyük Selçuklularda mevcut olmadığını, sadece bir model olarak gösterildiğini ortaya koymaktadır[1224]. Bununla beraber Nizâmü'l-mülk'ün sunduğu model kadar düzenli olmasa da Büyük Selçuklu gulâmlarının da silah kullanma, harp ve hükümdara hizmet adabı gibi konularda eğitim aldıkları şüphesizdir. Nitekim Büyük Selçuklu gulâmlarının 18 ila 20 yıl süren bir eğitimden sonra önemli mevkilere gelebildikleri ve

---

[1221] Nizâmü'l-Mülk, s. 140-141., (Türkçe terc. s.133-134.).

[1222] Nizâmü'l-Mülk, s. 139., (Türkçe terc. s.132.). (Bu metni değerlendiren M. Altay Köymen, gulâm sıfatıyla daima Sultan'ın katında bulunacak olan Türkmen çocuklarının, bilhassa at üzerinde silah kullanmayı, bir de Sultan'a hizmet adabını öğreneceklerini ve Türkmen çocuklarına hususî yetiştirme sistemi tatbik edilemeyeceğinden, bu eğitimin bütün saray gulâmları için de uygulandığını söylemektedir." Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, s.241-242.).

[1223] Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, s.241

[1224] Hâlbuki birçok araştırmacı, bu hususu gözden kaçırarak Büyük Selçuklulardaki gulâm eğitimini de doğrudan doğruya bu bilgilerle izah etmişlerdir.

devlete sadakat ve liyakatla hizmet ettikleri görülmektedir ki bu durum aldıkları eğitim sayesinde olmalıdır[1225].

Türkiye Selçuklularında da küçük yaştaki gulâmların[1226] sahipleri tarafından yetiştirildiği tahmin edilebilir. Bununla beraber "gulâmhâne" adı verilen "gulâm mektepleri" veya "askerî kışlalar"ın da mevcut olduğu ve gulâmların bu "mektep"lerde "babayân (بابايان)" adı verilen kişiler tarafından yetiştirildikleri anlaşılmaktadır. Bunun yanında bir de "vuşâkhane (وشاقخانها)" ifadesine rastlanmaktadır ki bu ifade üzerinde de aşağıda durulacaktır.

Farklı isimlerde olmakla beraber sair Müslüman Türk devletlerinde de mevcut olan bu müesseselerin, gulâm eğitimini daha ciddi ve tertipli bir hale getirdiği şüphesizdir. Ancak konu hakkında etraflı malumata sahip olmamamız, Türkiye Selçuklu "gulâmhâne"lerinin mahiyetiyle ilgili fazla bir şey söylemeye imkân vermemektedir.

Türkiye Selçuklularında "gulâmhâne"yle ilgili ilk kayda kardeşi II. Rüknü'd-dîn Süleyman Şâh'la yaptığı saltanat mücadelesini kaybederek ülke dışına çıkmak zorunda kalan I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in, o dönemde Eyyûbî hâkimiyetinde bulunan Diyarbakır'a gittiği sırada tesadüf edilir. İbn Bîbî'nin Sultan'ın eniştesi olarak zikrettiği Diyarbekir yöneticisi Melik Salih, Sultan'ın gelişini haber alınca oğullarını hadem u haşem ile birlikte Sultan'ı karşılamaya göndermiş ve bir yandan da hazinenin her türlü giyecek ve

---

[1225] Köymen, bu hususa dair Tuğrul Bey'in hâciblerini örnek vermektedir. Ona göre söz konusu hâcibler, Tuğrul Bey'in saltanatının sonlarına doğru, yani 1058-60 yıllarında devlet ve ordu hayatında rol oynamaya başlamışlardır. Bu hâcibler'in Tuğrul Bey tahta çıkınca (1040) tedârik edildikleri kabul edilirse, şu halde onların ilk mesuliyet makamlarına gelebilmeleri için 18 veya 20 yıl süren bir eğitim, öğretim ve derece derece terfi devresi geçirdikleri söylenebilir. Zaten bu, Nizâmü'l-mülk'ün Sâmânoğulları devrinde bir gulâmın 35 yaşına gelmedikçe, emîrliğe yükseltilmediğine dair verdiği bilgiye de uymaktadır (Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, s.242.).

[1226] Aksarayî'nin bir kaydında "kara gulâmân" ifadesi geçmekle beraber (قرا غلامان تشويش نابشى), sözkonusu kayıtta Nabşi Noyan'ın gulâmları kasdedilmiştir. Üstelik buradaki "kara gulâm" ifadesinin "acemi gulâm" anlamında kullanılmadığı anlaşılmaktadır (Aksarayî, s.86). Bunun dışında Türkiye Selçuklularında saraya alınan küçük yaştaki gulâmlar için "kara gulâm" veya buna benzer bir ifade kullanıldığına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

kumaşlar, altın ve gümüşten kıymetli ev aletleriyle, "gulâmhâne"nin ay yüzlü gulâmlar, haremi ve yatak odasının (şebistân) da güzellikleri ve cazibeleriyle insanı hayrette bırakan, görene parmak ısırtan hurilere benzeyen câriyelerle doldurulmasını emretmiştir[1227].

Bu kayıtta dikkat çeken ilk husus, "gulâmhâne"nin Diyarbakır Eyyûbî meliki Salih'in sarayının bir bölümü olarak zikredilmesidir. Buna göre "gulâmhâne"lerin Eyyûbîlerde de mevcut olduğu görüldüğü gibi sadece merkezde değil muhtelif melik ve emîrlerin bulunduğu bölgelerde de "gulâmhâne"ler teşkil edildiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar sözonusu kayıtta bir Eyyûbî gulâmhâne"sinden bahsedilse de aynı durumun Türkiye Selçuklu "gulâmhâne"leri için de geçerli olduğu, sadece merkezde değil muhtelif bölgelerde de "gulâmhâne"ler bulunduğu söylenebilir. Üstelik Diyarbakır'ın Türkiye Selçuklu hâkimiyetine alındığı dönemde, burada bulunan "gulâmhâne" ve içerisindeki gulâmların da Türkiye Selçuklularına geçmiş olduğu şüphesizdir.

Alâü'd-dîn Keykubâd'ın büyük emîrleri tasfiyesinden sonra da "gulâmhâne"yle ilgili bir kayda rastlanmaktadır. İbn Bîbî'nin kaydına göre Alâü'd-dîn Keykubâd'la görüşen Naib Hokkabazoğlu Emîr Seyfü'd-dîn, "öldürülen emîrlerin adamları, köleleri ve askerlerinin çokluğuna işaret ederek "Onların karışıklık çıkarmalarının muhtemel olduğunu, bir ferman çıkarmak suretiyle hepsi cezalandırılırsa bunun önüne geçileceği gibi malları, hazine ve eşyalarının da hazineye kalacağını" söylemiştir. Hokkabazoğlu'nun teklifini kabul eden Sultan, hükmün imzalanması için yüzüğünü (انکشتر) ona vermiştir. O hükme göre gece olunca, öldürülen emîrlerin adamları da öldürülecek, geriye kimse bırakılmayacaktır.

[1227] İbn Bîbî, s.45.

Hadiseden haberdar olan Emîr Komnenos, hiç vakit kaybetmeden dergâha gitmiş ve Sultan'a "Siz cihan padişahımızın devleti binlerce yıl mutluluk içinde sürsün. Bugün bendeniz, saltanat sarayından çıkıp evime giderken yanımda çok sayıda adamım vardı. Eve vardığımda onlardan sadece bir köle ile bir seyisin kaldığını gördüm" demiştir. Sultan sebebini sorunca da "Duyduğuma göre Naib Seyfü'd-dîn, emîrlerin adamlarını ve kölelerini öldürtmek için izin almış. Adamlarım, bu haberi duyunca hepsi telaşlanıp perişan oldu ve bana dediler ki, 'Eğer sen de yarın cezalandırılacak bir suç işlersen, bize de aynı ceza verilecek. Bir olay olmadan durumumuzu kurtaralım ve başımızın çaresine bakalım."

Komnenos'un bu sözleri üzerine verdiği kararın yanlış olduğunu anlayan Sultan, "destârçe-i aman" (دستارچه امان) vererek hükmün icrasından vazgeçilmesini, emîrlerin itibarlı (معتبران) yakınlarının kalelere götürülmesini, mallarının tamamının alınıp hazineye konduktan sonra rızklarını aramaları için "gulâmân-ı bozorg"a (غلامان بزرگ) yani büyük gulâmlara icazet verilmesini, taşthaneye uygun olan "gulâmân-ı hord"un (غلامان خرد) yani küçük gulâmların "taşthâne"ye, Emîr-i taştdâr Celâlü'd-dîn Karataya'a, diğerlerinin ise timar'a sahip olmaları için "gulâmhâneler (غلامخانها)" ve "babayân"a (بابایان) teslim edilmelerini buyurmuştur[1228].

Alâü'd-dîn Keykubâd'ın aralarında Beglerbegi Seyfü'd-dîn Ay-Aba, Emîr-i Meclis Mübârizü'd-dîn Behrâmşâh, Emîr-i Âhur Zeynü'd-dîn Beşâre ve Emîr Bahâü'd-dîn Kutluca'nın da bulunduğu toplam 24 emîri [1229] tasfiye harekâtının Türkiye Selçuklu tarihinde önemli bir yeri olduğu malumdur. Debdebeli yaşayışları ile hükümdardan aşağı kalmayan ve Sultan üzerinde büyük bir baskı oluşturan bu begler, muazzam servetlere sahip oldukları gibi, şahıslarına bağlı gulâmlardan müteşekkil kalabalık maiyyet kuvvetinin de

---

[1228] İbn Bîbî, s.273-274.

[1229] **Anonim Selçuknâme**, s.46., (Türkçe terc., s.30.).

mevcut olduğu bilinmektedir[1230]. Hokkabazoğlu Seyfü'd-dîn endişelendiren de emîrlerin öldürülmesinden sonra başıboş kalan gulâmların sayısı olmalıdır. Buna göre Büyük Selçuklularda olduğu gibi[1231] Türkiye Selçuklularında da bazı devlet ricâlinin sahip olduğu gulâm sayısının, Sultan'ı veya devlet nizâmını tehdit edecek boyuta ulaşabildiği anlaşılmaktadır.

Görüldüğü üzere söz konusu emîrlere bağlı gulâmlar ikiye ayrılmıştır. Birinci grubu, emîrlerin itibarlı yakınlarının da içinde bulunduğu yaşını almış gulâmlar yani "gulâmân-ı bozorg", diğeri ise henüz küçük yaşta bulunan "gulâmân-ı hord" oluşturmaktadır. Bu gulâmlardan birinci grubun mal ve mülklerine el koyulduktan sonra serbest bırakılmasında -daha önce de belirttiğimiz üzere- sadakatle bağlı oldukları efendilerini ortadan kaldıran Sultan'a gerçek anlamda hizmet edemeyecekleri, ona karşı her zaman bir husumet taşıyacakları düşüncesinden olmalıdır. Üstelik yaşları ilerlemiş olan bu gulâmları, "gulâmhâne"lerde eğitmek suretiyle istenen tarzda yetiştirmek de mümkün olmayacağından bu tür bir yola başvurulmuştur. Yaşı küçük gulâmlardan oluşan diğer grubun ise bir kısmı "taşthane"ye diğer bir kısmı ise "gulâmhâne"lere gönderilmiştir ki bu ayrımda söz konusu gulâmların kişisel özelliklerinin etkili olduğu şüphesizdir.

Kayıtta "gulâmhâne" ifadesinin çoğul olarak kullanılmış olması da dikkat çekicidir. Buna göre -yukarıda da belirttiğimiz üzere- sadece sarayda

---

[1230] İbn-i Bîbî'nin anlattığına göre, Beglerbegi Seyfü'd-dîn Ay-Aba, Emîr-i Meclis Mübârizü'd-dîn Behrâmşâh, Emîr-i Âhur Zeynü'd-dîn Beşâre ve Emîr Behâü'd-dîn Kutluca, Sultan'ın üzerinde, cülus ettiği günden beri dayanılmaz bir baskı kurmuşlardı. Bilhassa Beglerbegi Ay-Aba, gerek hususi hayatındaki ihtişam ve debdebesi, gerekse devlet işlerindeki nüfuzu ve kudreti ile Sultanı tam manasıyla gölgede bırakmıştı. Saltanat sarayının günlük sarfiyatı otuz koyun, iken, Ay-Aba'nın sarayında günde seksen, başka bir kayıtta da yüz koyun kesiliyordu. Bütün resmî meselelerde dizginler Beglerbeginin elinde bulunuyor, ümerâ ve devlet erkânı baş olarak onu tanıyor ve mühim hususlar için Sultan'a değil ona müracaat ediyorlardı. Sultan'ın mabeyninde (Hicâbet-i Sultan) dahi onun emrinden dışarı çıkmak mümkün olmuyordu. Emîrlerin ortadan kaldırılmasından sonra ise onlara bağlı gulâmların ne olacağı meselesi ortaya çıkmıştı (İbn Bîbî, s.203, 265.)

[1231] Büyük Selçuklu devlet ricalinin de çok sayıda gulâma sahip olduğu malumdur. Nizâmü'l-mülk'ün ise 20.000 gulâmı vardı ki bu durum, Melikşâh gibi bir hükümdarın bile ondan çekinmesine sebep olmuştu (el-Hüseynî, s.46.).

değil, muhtelif yerlerde de "gulâmhâneler" olduğu anlaşılmaktadır. Esasen tasfiye edilen emîrlerden kalan gulâmların bir bölümünün küçük yaşta olduğu göz önüne alınacak olursa bu gulâmların, daha önce de söz konusu emîrlere ait "gulâmhâne"lerde bulundukları tahmin edilebilir[1232]. Eğer bu doğru kabul edilecek olursa "taşthane"ye alınan gulâmların, Nizâmü'l-mülk'ün Sâmânî modeline uygun olarak[1233], eğitimlerinin bir bölümünü tamamlamış olanlardan, doğrudan "gulâmhâne"lere alınanların ise eğitimlerine henüz yeni başlayanlar arasından seçilmiş olmaları muhtemeldir. Bu durumda gulâm eğitiminin en azından bir bölümünün de "taşthâne"de geçirildiği söylenebilir. Nitekim bazı devlet ricâlinin "baba" unvanını taşıdığını gösteren bir kayıt bulunmayan Emîr-i taştdâr Celâlü'd-dîn Karatay'ın "eğitim ve terbiyesinden geçmiş oldukları"nı gösteren bilgilere tesadüf edilmektedir.[1234]

İbn Bîbî'nin "gulâmhâne"yle ilgili son kaydına ise Moğol vesayeti döneminde, Pervâne Fahrü'd-dîn Ebu Bekir ve Emîr-i Dâd Nusretü'd-dîn Ahmed'in, Şemsü'd-dîn Hasoğuz ile Esedü'd-dîn Ruzbe'yi öldürmek için kurdukları tuzak sırasında tesadüf edilmektedir. Müellifin kaydına göre Sâhib Şemsü'd-dîn Isfahânî'nin sarayında gerçekleştirilmesi kararlaştırılan suikast için ayarlanan ve Akşehir ve Ilgın taraflarında bulunan "serverân-i rünûd" çağrılarak, gece vakti gizlice Sâhib Şemsü'd-dîn'in sarayının etrafında bulunan, ancak sıradan ve seçkin kimselerin girmeye izni olmayan hücrelere (حجرات) ve "gulâmhâneler"e yerleştirilmiştir[1235]. Neticede plan uygulanmış ve

---

[1232] Vryonis, "Selçuklu Gulâmları", s.100.

[1233] Nizâmü'l-mülk'ün kaydına göre Sâmânîler devrinde bir gulâm, eğitiminin ancak beşinci yılında bir sâkî veya beline bir kadeh asılı "abdâr" (taştdâr) olabilirdi (İbn Bîbî, s.134).

[1234] İbn Bîbî, s.668.

[1235] İbn Bîbî, s.553-554. (Anonim Selçuknâme, söz konusu suikastın, emîrlerin nüfuzunu ortadan kaldırmak isteyen Sultan tarafından tertip edildiğini, hadisenin Sultan'ın sarayında gerçekleştiğini kaydetmiştir. Müellif, sarayın etrafındaki hücrelerde (در حجره ها ی سرای) gizlenen rindlerin toplam 12 emîri öldürüldüğünü zikretmekle beraber "gulâmhâne"den bahsetmemektedir (**Anonim Selçuknâme**, s.50, Türkçe terc., s.33.); Simon de Saint Quentin, s.62.)

sadece söz konusu iki emîr değil, bu emîrlerin birçok yakınları ve adamları da öldürülmüştür[1236].

Kayıtta dikkat çeken ilk husus, sadece Konya'da bile birden fazla "gulâmhâne"nin mevcut olup bunların Vezir sarayının yakınlarında bulunduğudur. Bunun yanında hücre ve "gulâmhâneler"in beraber zikredilip sıradan hatta seçkin kimselerin bile girmeye izni olmadığı kaydedilmiştir ki buna göre "gulâmhâneler"in bir bölümü olan hücrelerin kışla anlamına geldiği ve eğitim gören gulâmların bu hücrelere yerleştirildiği anlaşılmaktadır[1237]. Dikkat çeken diğer bir husus ise sıradan hatta seçkin kimselerin bile "gulâmhâne"ye girmeye izni olmadığının vurgulanmış olmasıdır[1238]. Ayrıca söz konusu kaydın Moğol vesayeti dönemine ait olması "gulâmhâneler"in bu dönemde de mevcut olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

"Vuşâkhâne"ye (وشاقخانها) gelince: İbn Bîbî'nin "vuşâkhâne"yle ilgili tek kaydına I. İzzü'd-dîn Keykâvus'un tahta oturması olayı anlatılırken rastlanır. Bu kayda göre yeni Sultan'ın tahta oturmasından sonra devlet ricâli tarafından takdim edilen at, katır, ay yüzlü gulâmlar, altın kesesi ve sair eşyadan oluşan hediyeler, hazineye, "vuşâkhâne"ye ve ahıra (ıstabl) teslim edilmiştir[1239].

[1236] Simon de Saint Quentin, "bir günde on beş ya da kimine göre en büyük yirmi dört emîr gizlice öldürüldü. Latinler ya da Hıristiyanlar, Isfahânî'nin altmış kadar emîr öldürttüğünü, kimilerini peşine düşerek kaçırttığını, kimilerini de hapse attırdığını söylerler" demektedir (Simon de Saint Quentin, s.62.)

[1237] Fatımî, Eyyûbî ve Memlûklerde de gulâmların kaldığı ve gulâm eğitiminin yapıldığı yerlere hücre denilmekteydi (Yaacov Lev, **State and Society in Fâtımîd Egypt**, Brill 1991., s.85-86, 100-102.; Aynı Yazar, "Regime, Army and Society in Mediavel Egypt, 9th 12th Centuries", **War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries**, (ed. Yaacov Lev), Leiden: Brill 1997., s.143-144, 147.; Aynı yazar, **Saladin in Egypt**, s.156.; Paula A. Sanders, "The Fâtimid State, 969-1171", **The Cambridge History of Egypt-Islamic Egypt 640-1517**, Volume I., (Edited by Carl F. Petry), Cambridge University Pers, 1998., s.154-156.; Çetin, a.g.t., s.60.)

[1238] Bununla beraber bu derece güvenlik önlemine rağmen suikastçıların "gulâmhâne" hücrelerine yerleştirilmesi ve gece boyunca burada gizlendikten sonra Sâhib'in sarayına geçerek suikastı gerçekleştirmeleri dikkat çekicidir.

[1239] İbn Bîbî, s.113.

"Vuşâk" kelimesinin "çocuk, gulâm" anlamına gelen Türkçe "uşak" kelimesiyle alâkalı olduğu şüphesizdir[1240]. Bununla beraber, Memlûklerde "el-ocakiyye (الاوجاقيه)" olarak da kullanılan "el-uşâkiyye/el-vışâkiyye/el-vuşâkiyye (الاوشاقيه)" tabirlerinin "atların terbiyesi ve bakımından sorumlu olan kişiler" için kullanılanıldığına dair kayıtların bulunması [1241] ve İbn Bîbî'nin kaydındaki "vuşâkhâne" ile ahır (ıstabl) ifadelerinin ardı ardına kullanılmış olması, "vuşâkhâne" tabirinin saray ahırı veya buradaki görevlilerin kaldığı yer anlamında da kullanılmış olma ihtimalini akla getirmektedir. Ancak söz konusu kaydın "vuşâkhâne"yle ilgili tek kayıt olması ve bu ihtimali destekleyecek yeterli bilgi içermemesi, bu konuda daha fazla bir şey söylemeye imkân vermemektedir. Dolayısıyla "vuşâkhâne" ile "gulâmhâne"nin aynı anlamda olmak üzere kullanılmış olduğunu farzetmek daha uygun olacaktır.

İbn Bîbî, bir yerde de "mekteb" ifadesini kullanmıştır. Müellif, I. İzzü'd-dîn Keykâvus'un, kardeşi Alâü'd-dîn Keykubâd'ın sığındığı Ankara Kalesi'ni kuşattığı (1212) [1242] sırada Melik Alâü'd-dîn Keykubâd'ın safında bulunan Mübârizü'd-dîn İsa ile Sultan İzzü'd-dîn Keykâvus'un safında olan Emîr-i Cândâr Necmü'd-dîn Behrâmşâh arasındaki mübârezeden bahsederken bu iki meşhur kumandanın, "çocukluk yıllarında Sivas'ta "mekteb"teyken kavga ettiklerini ve o kavgadan sonra aralarındaki husumetin hiç bitmediğini" kaydetmiştir[1243] ki ikisi de gulâm kökenli olan bu devlet adamlarının çocukken

---

[1240] **Ferheng-i Fârisî-i Amîd**, II, s.1950.; **Ferheng-i Ziyâ**, III, s.1963.; Reşîdü'd-dîn, II/5., s.70.

[1241] el-Kalkaşandî, V/7, V/224, XI/170.; Aşûr, a.g.e., s.412.; Mahmud Nedim Ahmed Fehim, s.203.; Çetin, a.g.t., s.293.

[1242] Kuşatma için bkz., İbn Bîbî, s.134-139.; İbn Vâsıl, III, s.217.; Ebu'l-Fidâ, III, s.143.; İbnü'l-Verdî, II., s.196.; ed-Devâdârî, s.175.)

[1243] İbn Bîbî, s.134. (Kaydın devamı şu şekildedir: "Emîr Mübârizü'd-dîn İsa, meydandan bağırarak Necmü'd-dîn'i savaşa çağırdı. Necmü'd-dîn Behrâmşâh da Sutan İzzü'd-dîn'den izin alarak meydana geldi. Hiç beklemeden mızraklarını ellerine alarak aslanlar gibi savaşa giriştiler. Musa'nın ejderhasına dönen mızraklarını birbirinin canına kastetmek için kullandılar. Firavun'un büyüsü gibi darda, Nemrud'un ateşi gibi sıkıntıda kaldılar. Buna rağmen birbirleriyle yiğitçe mücadele ettiler. Aradan uzun bir süre geçmesine rağmen galip, mağlup belli olmadı. Mızrakları paramparça olunca bu defa

eğitim gördükleri Sivas'taki "mekteb"in bir "gulâmhâne" olması kuvvetle muhtemeldir.

Türkiye Selçuklularında gulâm eğitiminin yapıldığı "gulâmhâne"lerle ilgili kayıtlar bunlardır. Bu kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla başta Konya olmak üzere Sivas, Diyarbakır ve muhtemelen daha birçok vilâyette "gulâmhâne"ler mevcuttu. Ancak bunların sayısını ve Konya, Sivas ve Diyarbakır dışında hangi bölgelerde faaliyet gösterdiklerini tespit etmek mümkün değildir. Konya'da Vezir sarayının etrafında bulunan "gulâmhâneler"de özel güvenlik tedbirleri cari olup giriş ve çıkışlar kontrol altına alınmıştı. "Gulâmhâne"lerle ilgili kayıtlara Moğol vesayeti döneminde de rastlanılması, bu müesseselerin söz konusu dönemde de varlığına işaret etmektedir. Ancak bu dönemde "gulâmhâne"lere -güvenlik tedbirlerinin hilafına olarak- görevliler dışında rünûddan kimselerin gizlenebilmesi ve bunların devlet ricâline karşı yapılan bir suikastta kullanılmış olması, diğer müesseselerde olduğu gibi "gulâmhâne" sisteminin de bozulmuş olduğu şeklinde değerlendirilebilir.

Mevcut kayıtlardan "gulâmhâne"lere küçük yaştaki gulâmların alındığı ve buradaki eğitimin "baba" adı verilen kişiler nezaretinde yapıldığı anlaşılmakla beraber, burada verilen eğitimin mahiyeti hakkında teferruatlı bilgi mevcut değildir. Bununla beraber muhtelif Müslüman Türk devletlerinde olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da gulâm eğitiminin dinî ve askerî olmak üzere ikiye ayrıldığı, dinî eğitimin din adamları aracılıyla; ata binme, ok, kılıç, mızrak ve diğer hafif ve ağır silahların kullanılması ve harp sanatına dair

---

ellerini eyerin çıkıntısında bulunan gürzlerine attılar. Ağır gürzlerini örsün üzerine inen demirci balyozu gibi birbirinin zırhları ve kaftanı üzerine indirmeye başladılar. Ondan da bir sonuç alınamayıp yenen yenilen ayırt edilemeyince kılıçlarını kınından çekip kavgayı sonuçlandırmak istediler. Fakat o sırada Melik Alâü'd-dîn, şehrin içinden Emîr Mübârizü'd-dîn'i çağırmalarını buyurdu. Çavuşların sesini duyunca emîr Mübârizü'd-dîn geri döndü. Necmü'd-dîn Behrâmşâh da Sultan İzzü'd-dîn'in yanına gitti. Behrâmşâh yanına gelince Sultan, onun yiğitliğini, sabrını ve dayanma gücünü övdü. O kavgada saldırılara karşı koyma ve darbeleri savuşturma konusundaki maharetini göklere çıkardı. Ona hil'at-i hâss vererek makam ve mevkiini yükseltti." (İbn Bîbî, s.135.).

starateji, taktik ve sair hususları içeren askerî eğitimin de yüksek rütbeli askerî ricâl tarafından verildiği söylenebilir. Bütün bunların yanında hükümdara ve diğer devlet ricâline hizmet adabı ile muhtelif merasimlerde uyulacak kaidelerin öğretilmesi ve dil eğitimi üzerinde durulmuş olması da muhtemeldir[1244].

"Gulâmhâne" eğitiminin ne kadar sürdüğü hakkında da bir bilgi mevcut değildir. Ancak Türkiye Selçuklu gulâmlarının da Nizâmü'l-mülk[1245] ve sair müelliflerin[1246] belirttiği gibi liyakat, hüner ve şecaatleri herkesçe malum

---

[1244] Gulâm eğitimi hakkında en geniş bilgiler Memlûk dönemine aittir. Bu dönemde uygulanan gulâm-memlûk eğitimi hakkında toplu bilgi için bkz., Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", s.221 vd. ; Hassanein Rabie, "The Training of the Mamlûk Fâris", **War, Technology and Society in the Middle East**, (Edited by V. J. Parry), London: Oxford University Press, 1975, s.153-163.; Amitai, **Mongols and Mamluks: The Mamluk-Īlkhānid War**, s.17, 73, 216-218, 221.; Aynı yazar, "The Mamluk Institution, or One Thousand Years of Military Slavery in the Islamic World", s.46-64.; Amelia Levanoni, "The Sultan's Laqab: A Sign of a New Order in Mamluk Factionalism", **The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society**, (Edited by Michael Winter-Amalia Levanoni), E.J. Brill, Leiden 2004., s.84-100.; David Nicolle, **Saracen Faris 1050-1250 A.D.**, London: Osprey, 1994., s.10-11.; Altan Çetin, "Memlûk Askerinin Eğitimi", **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, VII/2, (Ağustos 2003), s. 219-235; Aynı yazar, a.g.t., s.57-78.; Koca, **Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür**, s.154-161.

[1245] Nizâmü'l-mülk, Sâmânî devri uygulamasını örnek vererek yedi yıllık temel eğitimin ardından muhtelif işlerde tecrübe edilen bir gulâmın 35-40 yaşlarına varmadan emîrlik makamına gelemeyeceğini söylemekte ve bununla ilgili hikâyeler nakletmektedir. Bununla beraber liyakat ve sadakatiyle temayüz etmiş bazı gulâmların, daha erken yaşlarda göreve getirebileceklerine dair de bir örnek vermiştir (Nizâmü'l-mülk, s. 141-142., Türkçe terc. s.135 vd.).

[1246] es-Seâlibî, orduya kumandan tayin edilen bir gulâmın tecrübeli biri olması gerektiğine dair şu hikayeyi anlatmaktadır: "Muizzü'd-devle Ebû'l-Hasan bin Büveyh'in Tekin el-Cândâr adlı bir Türk hizmetkarı vardı. Bu çocuk sabahtan akaşama kadar içer, eğlenceden başını ayırmazdı. Ayık gezdiği görülmemişti. Fakat Muizzü'd-devle onu çok sevdiği için, Ebu'l-Merca ve Hibetullah bin Nâsırü'd-devle'ye karşı gönderilecek bir ordunun başına geçirdi. Vezir Ebu Muhammed el-Mühellebî, böyle yapılmaması gerektiğini, daha tecrübeli, yaşlı bir kumandanın ordunun başına tayin edilmesinin iyi olacağını salık vermesine rağmen Muizzü'd-devle kararından vazgeçmedi. Tekin el-Cândâr 1000 kadar askerle, Ebu'l Mercâ ve Hibetullah'a saldırdı, ilk anda onları perişan ettiler. Fakat Ebul-Mercâ ve Hibetullah, taşıdıkları ziynetleri, savaş aletlerini meydanda bırakarak çevreye gizlendiler. Tekin el Cândâr'ın askerleri ansızın yağma hareketine girişti, kimse savaşı düşünemez oldu. İşte tam o sırada Ebul Mecrâ ve Hibetullah, bulundukları yerden çıkarak elde kalan birlikleriyle baskın yaptılar. 1000 kişilik orduyu darmadağın ettiler. Tekin el-Cândâr zar zor kurtuldu. Kaçış esnasında çapulcu bedevîlere rastladı. Onu soymak istediler, hemen kendini tanıttı ve diledikleri herşeyi verebileceğini söyledi. Eğer Muizzü'd-devle'ye varabilirse başındaki serserilere hediye dağıtacaktı güya. Nihayet Muizzü'd-devle'ye vardı. Ama gönderilen ordudan geriye kendisi ve zayıf bir er kalmıştı. O zaman tecrübeli vezir Mühellebî'nin ne kadar haklı olduğunu Muizzü'd-devle çok iyi anlamıştı. Lakin hatasını yine kabullenmedi ve hiçbir şey söylemedi. Ebu İshak es-Sâbii, Şair Mühellebî'nin bu çocuk

olduktan ve muhtelif hizmetlerde tecrübe edildikten sonra kabiliyetlerine göre ayrılıp muhtelif saray hizmetlerinde veya orduda istihdam edildikleri, burada gösterdikleri başarıya göre de emîrliğe kadar yüksekdikleri anlaşılmaktadır[1247]. Nitekim Türkiye Selçuklu devlet teşkilâtı incelendiğinde, hâcibler ve melikü'l-hüccâb, üstâdü'd-dâr, emîr-i çaşnıgir, emîr-i cândâr, emîr-i silah, emîr-i meclis, emîr-i şikâr, emîr-i ahûr, emîr-i alem, emîr-i devat, emîr-i mahfil, emîr-i câmedâr, şarabdâr-ı hâss (şarab sâlâr), taştdar (âbdâr), havâyic sâlâr, serheng (çavuş/dûrbâş) gibi devlet ricâli ve bunlara bağlı diğer saray görevlileri; başta vezir (Sâhib/Sâhib-i âzam) olmak üzere nâibü'l-hadra, beglerbegi (melikü'l-ümerâ), tuğraî, atabeg, pervâne, emîr-i ârız, müstevfî, müşrif, emîr-i dâd gibi hükümet ve merkez teşkilâtını teşkil eden ümerâ gulâm kökenli devlet adamlarından oluşmaktadır. Bunların dışında Malatya, Niğde, Çorum, Antalya, Honas (Denizli), Elbistan, Niksar, Âmid, Amasya, Erzurum, Kayseri, Erzincan ve Sivas gibi vilâyetlere tayin edilen "serleşker/sübaşı"ların büyük çoğunluğu gulâm kökenli devlet adamlarından idi ki bu durum sadece saray, merkez veya hükümet teşilatında değil taşra teşkilâtında da büyük etkinlikleri olduğunu göstermektedir[1248].

"Gulâmhâne"lerdeki eğitime nezaret ettiği anlaşılan "babayân"a gelince: İbn Bîbî, "baba" tabirini sadece bir yerde, büyük emîrlerin

---

hakkında bazı dizeler söylediğini belirtiyor. Vezir Mühellebî o çocuğun suretini beğense de hiçbir zaman savaş ehli olamayacağını ancak eğlence meclislerine yaren olarak katılabileceğini vurgularmış: Bir çocuğun kemerine kılıç bağladılar/ Ve saldılar savaşa/ Koskoca ordunun kumandanı ettiler de/ Askeri perişan etti, mahvetti takipçilerini!" (es-Seâlibî, s.166.). Bu husus, Kutadgu Bilig'de de vurgulanmıştır (**KB**, b. 2332-2336, 2366-2370, 2371-2373.)

[1247] Liyakat ve sadakat sâhibi bir gulâmın devlet hizmetindeki yükselişine Celâlü'd-dîn Karatay örnek olarak gösterilebilir. Alâü'd-dîn Keykubâd ve halefleri döneminde Atabeg, Naib, Emîr-i-devât, Emîr-i taşthane ve Hazinedâr-ı hass gibi önemli makamlarda bulunduktan sonra bu makama yükselebilmiştir. Devletin dört temel direğinden biri olarak, saltanatın kime geçeceğine karar vermede, vezirlerin ve diğer görevlilerin tayininde önemli bir rol oynamıştır. Karatay hakkında geniş bilgi için bkz, Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III., Celâlü'd-dîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", **Belleten**, XII/45, (1948), s.17-171.

[1248] Uzunçarşılı, **Medhal**, s.78-112.; Refik Turan, "Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât", **Türkler**, VII., Ankara 2002., s.151-164.; Vryonis, a.g.m., s.97-98.

tasfiyesinden sonra başıboş kalan gulâmlardan yaşı küçük olanların bir kısmının "gulâmhâne"lere teslim edilmesi münasebetiyle kaydetmiştir. Bir yerde de Tuğraî Şemsü'd-dîn Mahmud'un lakabı olarak da karşımıza çıkmaktadır[1249] ki bu lakabının, Şemsü'd-dîn Mahmud'a tuğraîlik ve vezirlik görevinden önce "gulâmhâne"lerde vazife yapmış olması münasebetiyle verildiği tahmin edilebilir[1250]. Bunun dışında Hüsâmü'd-dîn Çoban[1251], Seyfü'd-dîn Kızıl[1252], Şemsü'd-dîn Altunaba[1253], Mübârizü'd-dîn Ertokuş[1254], Şemsü'd-dîn Isfahânî[1255] ve Celâlü'd-dîn Karatay[1256] gibi emîrlerin de aralarında büyük devlet ricâlinin bulunduğu bazı gulâmların eğitimiyle ilgilendikleri anlaşılmakla beraber bunların "gulâmhâne"de "baba"lık yaptıklarına veya "baba" unvanını taşıdıklarına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

İbn Bîbî'nin küçük büyük birçok memuriyetten ve bu memuriyetlerde bulunan ricâlden bahsetmesine rağmen "gulâmhâne"de "baba"lık görevini

---

[1249] İbn Bîbî, s.550, 596, 722. (s.596'da Sarı Baba olarak geçmektedir.).

[1250] Koca, **Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür**, s.87 n.

[1251] Yazıcıoğlu'nda Hüsameddin Çoban'ın "Kayı ve Bayat boyundan kuvvetlü yiğitler devşirib, Kıbcak kullar alub savaş ve harb ta'lîm ettirdiği"ne dair bir kayıt bulunmaktadır (Yazıcıoğlu, s.320-321.). Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi bu kaydın İbn Bîbî'de yer almaması, müellif tarafından sonradan ilave edildiğini göstermektedir.

[1252] İbn Bîbî, eserinin bir yerinde "şimdiye kadar Rum ülkelerindeki beglerin çoğunun, Melikü'l-ümerâ Hüsamü'd-dîn Çoban ile Melikü'l-ümerâ Seyfü'd-dîn Kızıl'ın gulâm veya çocukları olduğu"nu ifade etmektedir (İbn Bîbî, s.138.).

[1253] Esededdin Ruzbe ve Fahreddin Ayaz, Şemsü'd-dîn Altunaba tarafından yetiştirilen gulâmlar idiler. Turan, "Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyyesi ve Hayatı", s.200.

[1254] Mesela Armağanşâh, Mübârizü'd-dîn Ertokuş tarafından yetiştirilmişti. Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri II, Mübârizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi", **Belleten**, XI/43, (1947), s.420.

[1255] Pervâne Fahreddin Ebu Bekir ile Emîr-i Dâd Nusret'in entrikalarından şikâyet eden Sâhib Şemseddin, büyük bir sıkıntı içinde ister istemez onların arzularının peşinden sürüklendiğini, bu sebeple çocukluklarından beri terbiyesi altında yetişip büyüyen ve dünyayı onun gözüyle gören emîrlerin dostluğundan bu uğursuzların ihaneti ve hilesi yüzünden mahrum kaldığını söylemektedir (İbn Bîbî, s.560.).

[1256] İbn Bîbî, Emîr Seyfü'd-dîn Çalış b. İshak'ın, Celâlü'd-dîn Karatay'ın "eğitim ve terbiyesinden" geçtiğini kaydetmiştir (İbn Bîbî, s.668.). Bunun dışında büyük emîrlerin tasfiyesinden sonra başıboş kalan gulâmlardan bir kısmının da Celâlü'd-dîn Karatay'ın gözetimine verildiği bilinmektedir. Ayrıca bkz., Turan, "Celâlü'd-dîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", s.19.

yetine getiren herhangi bir kişiyi zikretmemiş olması ilginçtir. Bu durum "baba" tabirinin, resmî bir mansıb veya memuriyet olarak değil, gulâm ile efendi veya onu yetiştiren kişi arasındaki ilişkinin mahiyetine işaret etmek amacıyla kullanılmış olabileceği fikrini akla getirmektedir. Nitekim İbn Bîbî, söz konusu tabirin bu şekliyle kullanıldığına dair örnekler verdiği gibi[1257] başta Memlûkler olmak üzere diğer Müslüman Türk devletlerinde de gulâm-efendi ilişkisinin adeta baba-evlat bağıyla ifade edildiğini gösteren kayıtlara rastlanmaktadır[1258].

Gulâmların eğitim süresi boyunca yeme içme, giyim kuşam, kalacak yer, alet edevat ve diğer masraflarının devlet hazinesinden karşılandığı şüphesizdir. Yine bu tür ihtiyaçları karşılamak amacıyla kullanılmak üzere gulâmlara belirli bir meblağ veya harçlık ödendiği tahmin edilebilir. Ancak ne bu tahsisat ne de bununla ilgili düzenlemelere ait herhangi bir kaydın olmaması kesin bir şey söylemeye imkân vermemektedir.

D) MAAŞ VE ÖDEMELER

Gulâmhâne eğitimini tamamladıktan sonra önce küçük görevlerde tecrübe edilen, ardından saray hizmeti veya orduda görevlendirilerek burada gösterdikleri liyakat ve sadakat nisbetinde başta saray olmak üzere merkez

---

[1257] Mesela bir yerde "Ey emîrlerin efendisi, saltanat sürenlerin en şereflisi, (bütün köleler) senin babaları olmanı arzulamadılar mı?" denmektedir (İbn Bîbî, s.634.).

[1258] Memlûklerde "baba" tabirinin iki farklı kullanımı vardır. Bunlardan ilkine "taşthâne"de rastlanır. Efendisinin elbise, eşya vesairesini temizleyen müşfik "baba"ya benzetilen taşthâne reisi ve hademelerine saygı ifadesi olarak bu tabir kullanılmıştır (el-Kalkaşandî, IV/10.; Aşûr, a.g.e., s.412.; Mahmud Nedim Ahmed Fehim, s.200-201.; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.344.) Diğer kullanımı ise memlûk/gulâm ile efendi (üstâz/üstâd) ilişkisinin baba-evlat bağıyla özdeşleştirilmiş olması münasebetiyledir (Robert Irwin, **The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate**, s.89.; Ayalon, "Mamluk Army I", s.207.; Northrup, **From Slave to Sultan**, s.185-186.; Reuven Amitai, "The Mamluk Institution, or One Thousand Years of Military Slavery in the Islamic World", s..62.; Çetin, "Memlûk Askerinin Eğitimi", s.219-235.

ve taşra teşkilâtında önemli mevkilere kadar yükselebilen gulâmlara, Emevî ve Abbasîlerde[1259], Gazneli[1260], Büyük Selçuklu[1261], Eyyûbî[1262], Memlûk[1263] ve sair Müslüman Türk devletlerinde olduğu gibi mevki ve makamlarına göre değişen belli bir ücret ödendiği muhakkaktır. Ancak bu ücretin yılın hangi dönemlerinde ne şekilde ödendiği, miktarı, vazife ve makamlar arasındaki ücret farkı, bunların dağıtımı ve bu tahsisatın devlet hazinesine getirdiği yük gibi konularda neredeyse hiçbir malumat bulunmamaktadır. Ancak Türkiye Selçuklu gulâmlarına da diğer Müslüman Türk devletlerinde olduğu gibi muhtemelen üç ayda bir olmak üzere yılda dört defa "bistgânî/bistegânî (بستگاني)"[1264], "mevâcib (مواجب)"[1265], "müşâhere (مشاهره)"[1266], ulûfe (علوفه)[1267]

[1259] Kennedy, **The Armies of the Caliphs**, s.59-95.; Parry, "İslâm'da Harp Sanatı", s.194-195.

[1260] Beyhakî, s.59, 185, 267, 392-394, 410, 430, 487, 498, 518, 537, 549, 644.

[1261] Nizâmü'l-mülk, kadîm padişahların usulünde ıktâ' tevcihi olmayıp herkese rütbeleri nisbetinde yılda dört defa olmak üzere maaş (mevâcib) verildiğini, nakit olarak ödenen bu maaş sayesinde zengin bir durumda bulunan gulâmların, kendilerine verilen vazifeler için daima hazır bulunup işlerini doğru yaptıklarını söyleyerek Selçuklu yöneticilerine "ehl-i ıktâ'"ve "gulâmân" olarak tefrik ettiği orduya ödenecek paranın (mâl) belli edilmesini, "gulâmların" paranın (mâl) zamanı gelince kendilerine verilmesini söylemekte ve ödemenin (vech), muhabbet, birlik ve beraberlik duygularının pekiştirilmesi için bizzat Sultan tarafından yapılmasını önermiştir (Nizâmü'l-mülk, s.134., Türkçe terc., s.127.). Büyük Selçuklularda Sultan Melikşâh döneminde gulâmlara ödenen maaş miktarının 600-700 bin dinar olduğu görülmektedir (el-Hüseynî, s.46.).

[1262] Şeşen, **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, s.140-141, 147, 160-161.; Lev, **Saladin in Egypt**, s.160.

[1263] David Ayalon, "The System of Payment in Mamluk Military Society", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, I/1 (Aug., 1957), s.37-65; (Concluded) **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, I/3 (Oct., 1958), s.257-296.; Northrup, **From Slave to Sultan**, s.71, 82-83, 141, 168.; Levanoni, **A Turning Point in Mamluk History**, s.127, 194.; Çetin, a.g.t., s.215-230.

[1264] Birçok araştırmacı bu kelimeyi, "bitegani, bişegani, pişegani" şeklinde zikretmiştir. Hâlbuki kelimenin aslı "bistgânî/bistegânî (بستگاني)" olub özellikle Gazneli ve Selçuklu dönemi kaynaklarında rastlanmaktadır. Hasan Enverî, kelimenin Beyhakî, Nizâmü'l-mülk ve muhtelif şairler tarafından ne şekilde ve hangi anlamlarda kullanıldığını zikrettikten sonra bazı araştırmacıların kelimenin etimolojisi hakkındaki görüşlerini vermiştir. Müellifin de ifade ettiği gibi kelimenin aslının nereden geldiği belli olmayıp araştırmacıların görüşleri tahminden ibarettir. Kaynaklarda, orduya ödenen maaş anlamında kullanılıldığı anlaşılmakla beraber üç ayda bir mi, yirmi günde bir mi yoksa senelik veya aylık olarak mı ödendiğine dair kesin bir hüküm çıkarmak mümkün değildir (Hasan Enverî, s.79-82.)

[1265] Aylık veya senelik anlamlarında kullanılan "mevâcib (**Ferheng-i Fârisî-i 'Amîd**, II., s.1862), Büyük Selçuklularda sivil hizmetkârlara (hadem), tercihen askerî hizmetkârlara (haşem) ve bundan başka bir melike, bir yüksek emîre ve diğer devlet ricaline verilen maaşlardır. Bu kelime ordu mensupları (mütecennide) ve köle askerlere (gılmân) ödenen ücret nevini gösterir. Mevâcib, ekseriya

veya "câmegî (جامگي)"[1268] adı verilen belirli bir maaş ödendiği, "Dîvân-ı Arz"ın uhdesinde olan bu işin, belli bir düzen ve denetime tabi olduğu şüphesizdir[1269]. Bunun dışında cülus merasimleri, iyi neticelenen seferler veya herhangi bir müsbet hadise sonrasında bizzat Sultan veya yüsek dereceli devlet ricâli tarafından bahşiş türü ödemeler yapıldığı, ayrıca ganimetten pay aldıkları da anlaşılmaktadır[1270]. Yüksek makamlarda bulunan gulâm kökenli devlet adamlarına ise maaş yerine ıktâ'lar tevcih edildiği[1271], bazen de hem maaş hem de ıktâ' verildiği görülmektedir[1272].

İbn Bîbî'nin kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla özellikle saray hizmetinde bulunan gulâmların sayısının ve bunlara ödenen maaşların Moğol vesayeti döneminde artmıştır. Nitekim Selçuklu tahtında üç kardeşin birden oturduğu müşterek saltanat döneminin hemen başında (1249) Celâlü'd-dîn Karatay'ın vezaret

---

ıktâ' ile münasebettar olarak geçer. Öyle ki, bu takdirde mevâcib ile ıktâ' şeklinde tahsis edilmiş maaş kastedildiği farzedilebilir (Köymen, Selçuklu Devri Araştırmaları, s.367.).

[1266] Aylık ücret anlamına gelen "müşâhere" kelimesi (Hasan Enverî, s.109.; **Ferheng-i Fârisî-i 'Amîd**, II, s.1808.), Gazneli ve Büyük Selçuklularda kullanılmıştır (Bkz., Beyhakî, s.146, 611.; Nizâmü'l-mülk, s.84, 86, 136., Türkçe terc., 79, 81, 110.)

[1267] Reşîdü'd-dîn, II/5, s.47.

[1268] "Câme (elbise) kelimesinden gelen "câmegî/câmegiyât/cevâmik" tabiri, Büyük Selçuklu, Eyyûbî ve Memlûk devletlerinde maaş anlamında kullanılmakla beraber (Reşîdü'd-dîn, II/5, s.44; el-Kalkaşandî, III/524, 526, 597, IV/42, V/136, XI/316, XIII/107, XIV/446.; Hasan Enverî, s.91.; **Ferheng-i Fârisî-i 'Amîd**, I., s.670.; **Ferheng-i Ziyâ**, I., s.639.; Aşûr, a.g.e., s.426.; Mahmud Nedim Ahmed Fehim, a.g.e., s.209.; Çetin, a.g.t., s.215 vd.), Türkiye Selçuklularında günlük ücret anlamında kullanıldığı, bazı yüksek rütbeli devlet ricâline ödenen ücretin "câmegî" ile ifade edildiği görülmektedir (İbn Bîbî, s.594.; Aksarayî, s.12.).

[1269] İbn Bîbî, I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in İstanbul'daki gurbet hayatından bahsederken şu olayı nakletmiştir: "Dîvân üyeleriyle elbise yüzünden tartışmaya giren Frank, Vasilyus'un huzuruna gelerek onlardan uzun uzun şikâyette bulundu. Her ne kadar Vasilyüs ona, 'Bugün Sultan burada. Bir az sabret de yarın bu meseleyi senin istediğin doğrultuda halledelim' dediyse de Frank, Tekfur'un sözüne aldırış etmedi. Utanmazlığı, arlanmazığı, yüzsüzlüğü kendine davranış şekli olarak seçti. Küstahlığı haddini aşınca Sultan'ın sabrı tükendi. Vasilyüs'e dönerek, 'Bu emîr ne istiyor?' diye sorunca 'Dîvân üyeleri onun normal ücretini ödemeyi ihmal etmişler' cevabını verdi. Onun üzerine Sultan, 'Vasilyüs, kullarına yüz mü veriyor da onlar hadlerini hududlarını aşarak ona küstahlık ediyorlar' dedi." (İbn Bîbî, s.53.).

[1270] Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, s.247.

[1271] İbn Bîbî, s.165-166, 168, 219, 272-273, 471, 540.; **Anonim Selçuknâme**, s.47., (Türkçe terc., s.30-31.)

[1272] İbn Bîbî, s.289, 412.

makamına getirmek istediği Necmü'd-dîn Nahcivânî, "ülke ancak parayla ve adamla korunup elde tutulur. Rum devlet büyüklerinin (ricâl) düşmana karşı koyacak güçleri olmadığına göre, bari Müslümanların hazine gelirlerinden hakettiklerinden fazlasını almasınlar, onu har vurup harman savurmasınlar" diyerek kendisine hazineden (beytü'l-mâl) sadece günlük (câmegî/جامگي) iki dirhem, yani yılda 720 dirhem ödenmesini, diğer ümerâ ve ricâlin maaşlarının da buna göre belirlenmesini şart koşmuştur. Fakat ümerânın böyle bir duruma asla razı olmayacaklarını bilen Karatay, Necmü'd-dîn'e, devletin geçmiş tarihindeki en iyi ve en kanaatkâr vezirlerinden biri olan -Pervâne Mu'înü'd-din Süleyman'ın babası- Mühezzibü'd-dîn Ali'nin aldığı 40.000 dirhem (aded) yıllık tahsisatı kabul ettirmiş, emîrleri de eski aldıklarının yarısını almağa razı etmiştir[1273].

Moğol vesayeti döneminde hem saray görevlilerinin hem de maaşlarının arttığını gösteren diğer bir kayıt da bu duruma tepki gösteren Alâü'd-dîn Keykubâd döneminin meşhur devlet adamlarından Şemsü'd-dîn Altunaba'nın[1274] sözleridir. Devlet hazinesinin bir yandan Moğolların yüklediği masraflarla diğer yandan ise devlet ricâlinin israf ve yolsuzlukları neticesinde büyük bir sıkıntıya girmesine tepki gösteren Şemsü'd-dîn Altunaba, "Eski büyük padişahların, imkânlarının ve yeteneğinin onda birine sahip olmadığı Sultan Alâü'd-dîn'in o kadar azametine, gücüne, kuvvetine ve dirâyetine rağmen iki tercümanı ve dört münşisi yokken, bu düşkünlük ve yoksulluk içinde zor durumda bulunan ve üstelik de haraç ödemeye mahkûm olan sizin bu kadar maaşlı (mevâcib hor/مواجب خوار) bulundurmanız doğru değildir" demek suretiyle devlet ricâlini tenkid etmiş ancak onun bu uyarıları dikkate alınmadığı gibi kısa bir süre sonra bir suikastle ortadan kaldırılmıştır[1275].

[1273] İbn Bîbî, s.594-595.; Kaymaz, **Pervâne**, s.48-49.; Turan, "Celâlü'd-dîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", s. 37.

[1274] İbn Bîbî, biri I. Alâü'd-dîn Keykubâd zamanında yaşayan ve oğlu Gıyâsüd-dîn Keyhusrev'in atabegi olup onun saltanatı döneminde Saadü'd-dîn Köpek'in telkiniyle öldürülen, diğeri de Alâü'd-dîn Keykubâd'ın has kölelerinden olup Âmid sipehdârı bulunan, iki Şemsü'd-dîn Altunaba'dan bahsetmiştir. Burada zikri geçen zat, ikincisidir (Turan, "Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyyesi ve Hayatı", s.198.).

[1275] İbn Bîbî, s.605-607.; Kaymaz, a.g.e., s.53. (Görev sahiplerinin sayısının artmasının, başta masrafların arması olmak üzere bazı sıkıntılara sebep olacağı, meliklerin bu konuda dikkatli davranmaları gerektiği hususu el-Mâverdî'nin, "Nasîhatü'l-Mülûk"unda da zikredilmiştir (s.253.).

III. BÖLÜM

TÜRKİYE SELÇUKLU ORDUSUNUN TEÇHİZÂTI

A) SİLAHLAR

1- Hafif Silahlar

a) Ok ve Yay

Ok ve yay, Türk tarihinin her döneminde olduğu gibi Türkiye Selçukluları döneminde de orduda kullanılan en yaygın ve etkili silahlardan biri olmuştur. Öyle ki, bazı yazarlara göre, Anadolu'yu asırlardır Sâsânî ve muhtelif İslâm devletlerine karşı müdafaa etmeyi başaran Bizans'ın, Selçuklu akınları karşısında duramayarak Anadolu'yu Türklere terk etmek zorunda kalmasının temel sebeplerinden biri, Türk okçularıdır[1276].

Anadolu'ya vâki ilk Selçuklu harekâtı olarak bilinen 1016-21 tarihli Anadolu akını sırasında[1277] Çağrı Bey kumandasındaki Oğuz Türkleriyle (Türkmenler) ilk defa karşılaşan Ermeni müverrihleri, tıpkı 363-365 yılları arasında Kafkasya üzerinden Ermenistan'a girerek oradan Mezopotamya'ya kadar ilerleyen ve Urfa'yı kuşatan Hun Türkleri hakkında malumat veren

---

[1276] Walter Emil Kaegi, "The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia", **Speculum**, XXXIX/1 (Jan. 1964), s.96-97.

[1277] Toplu bilgi için bkz., İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihî Ehemmiyeti", **Fuad Köprülü Armağanı**, İstanbul, 1953, s.259-274.

Süryanî St. Efraim gibi[1278], "acayip kıyafetleri, uzun saçları, büyük yayları yanında, at üzerindeyken bile isabetli atış yapabilen Türk okçularını hayretle karşılamışlardır. [1279] Vaspuragan Ermeni Kralı Senacherim'in Selçukluları karşılamak üzere oğlu David ile gönderdiği Ermeni kuvvetlerinin, Türk okçuları karşısında perişan olmaları üzerine Şapuh (Shapuh) isimli bir Ermeni generali "geri dönmeyi ve düşmanın elinde gördükleri silahlara mukavemet edebilmek için, oklara karşı başka elbiseler (zırhlar) giymeyi" teklif etmiştir. David, önce bu teklife itibar etmese de daha sonra kabul etmek zorunda kalmış ve kuvvetlerini geri çekmiştir.[1280]

Bu olayın Kral Senacherim üzerinde uyandırdığı etki korkunç olmuştur. Urfalı Mateos'un kaydına göre Selçuklu Türkmenleri hakkında bilgi verilen Kral, dünyanın sonunun Türk okçularının eliyle olacağı düşüncesine kapılarak kendini hayattan soyutlamış ve yemeden içmeden kesilerek kehanetler ile zaman geçirmeye başlamıştır.[1281] Türklere karşı mukavemet edemeyeceğini anlayan Kral, kısa bir süre sonra ülkesini Bizans hâkimiyetine terk etmiştir.[1282]

Anadolu'ya vaki Türkmen harekâtı kesifleştikçe, Ermeni Kralı Senacherim'in Türk okçuları karşısında duyguyu korkuyu, Bizans da hissetmeye başlamıştır.[1283] Zira bu yıllarda Avrupa sınırında Peçenek, Uz ve Kuman Türklerinin taarruzlarına hedef olan Bizans[1284], Aras Nehri, Urmiya ve

---

[1278] Şerif Baştav, "Attila ve Hunları", **Makaleler**, I, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Emine Erdoğan), Berikan Yay., Ankara 2005, s.408.

[1279] Aristakes, s.64.; Smbat, s.12.

[1280] Mateos, s.48.; Smbat, aynı yer.

[1281] Mateos, s.49.

[1282] Kaegi, a.g.m., s.102.

[1283] Walter Kaegi'ye göre Bizans'ın Türk okçuları karşısında duyduğu korku, Ermeni Kralı Senacherim'den farklı değildir (Kaegi, a.g.m., s.104.)

[1284] Bizans'ın Avrupa sınırına saldırarak Bulgaristan ve Trakya'ya giren Peçenekler, IX. Constantin'in Anadolu'dan getirttiği en iyi Bizans kıtalarını bile üst üste mağlup ediyorlardı. Bizans kuvvetleri arasında da atlı okçular bulunmakla beraber bunlar Peçeneklerle başa çıkabilecek güçte değillerdi.

Van Gölü üzerinden geçen ve "Akritai"lar tarafından korunan Doğu sınırında da Selçuklu Türkleriyle karşılaşmıştır. Her iki sınırında da atları üzerinde süratle hareket eden ve her yöne ok atabilen Türk okçularıyla savaşmak zorunda kalan Bizans, tıpkı Peçenek okçuları karşısında olduğu gibi Selçuklu okçuları karşısında da büyük zaafiyet yaşamıştır.[1285] Nitekim bu dönemde Anadolu üzerine yapılan birçok Türkmen akınında Bizans ve diğer mahalli kuvvetlerin varlık gösteremediği, Türkmenlerin ciddi bir mukavemetle karşılaşmaksızın Kapadokya (Orta Anadolu) ve Kilikya (Çukurova)'ya kadar ilerledikleri görülmektedir[1286]. Türkmenlerin Anadolu'daki faaliyetlerine son vermek üzere harekete geçen Roman Diyojen'in, Selçuklu okçuları karşısında çaresiz kalarak Malazgirt'te bozguna uğramasından sonra[1287] ise üstünlük tamamen Türkmenlerin eline geçmiş ve on yıl gibi kısa bir süre içerisinde Anadolu'nun neredeyse tamamı Selçuklu hâkimiyetine alınmıştır.

Bu bilgiler dikkate alındığında, Anadolu'nun fethi ve Türk vatanı haline gelmesinde rol oynayan en büyük faktörün, attıkları oklarla kalkan zırh ve demir miğferleri bile delebilen[1288] Türk okçuları olduğu söylenebilir. Bu durum, Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurulmasından sonra da devam etmiştir. Öyle ki Türkiye Selçuklularının, gerek Bizans ve Haçlılarla, gerekse bölgede

---

[1285] Attaliates'in diğer bir pasajında, Selçukluların doğu Anadolu sınırların nasıl geçtiği anlatılmaktadır; IX. Constantin öldükten sonra Türkler Melitene (Malatya) civarında kamp kuran Bizans kuvvetlerine saldırı düzenlemek için doğuda Mezopotamya çevresine geçtiler. Erzakları yetersiz olan birliklerinin, Fırat'ı geçerek Bizans ordusuna katılacak güçleri kalmamıştı. Barbarlar (Türkler) okçuları ile nehir boyunca dizildiler ve Bizanslıları çok kötü bir şekilde dağıtıp kaçmaya zorladılar. Sonuç olarak birçok Bizanslı öldü, bazıları canlı yakalandı ve bazıları ise Melitene şehrine kaçtı. Bizanslılar bir kez daha Türk okçulara etkili bir şekilde cevap verememişlerdi. Bu yenilgi Bizans'ta birçok ciddi sonuca neden oldu. Selçuklular, Kapadokya (Orta Anadolu) ve Kilikya (Çukurova)'ya kadar ciddi bir tehlike ile karşılamadan, geçtikleri yerleri sömürdüler ve yıkıcı saldırılar düzenlediler (Kaegi, a.g.m., s.105.).

[1286] Kaegi, a.g.m., s.105.

[1287] Malazgirt Savaşı'nda Selçuklu kuvvetlerini başarıya götüren temel etken, Türk savaş stratejisini başarılı bir şekilde uygulayan Türk okçularıdır. (bkz., el-Bundârî, s.37-40.; el-Hüseynî, s.32-35.; er-Râvendî, s.119., (Türkçe terc. I., s.117.); İbnü'l-Esîr, VIII., s.388-390., (Türkçe terc. X, s.71-73.); Mateos, s.140-144.; Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, **Tarih-i Güzîde**, s.432-433.; Kaegi, a.g.m., s.105-107.).

[1288] Khoniates, s.136.; Mateos, s.181.

hüküm süren diğer devletlerle yaptığı mücadeleler hakkında bilgi veren kaynaklarda, Türk okçuları hakkında sayısız kayıt bulunmaktadır[1289]. I. Kılıç Arslan, Malatya'yı muhasara ile meşgulken İznik'in Haçlılar tarafından işgali üzerine burayı kurtarmak için geri dönmüş ve yapılan muharebede (1097) başarılı olamamışsa da Türk ok ve yaylarının vızıltı, çatırtı ve gıcırtıları -Mateos'un ifadesiyle- adeta yeryüzünü kaplamıştır.[1290] Yine Kılıç Arslan'ın Büyük Selçuklu Emîri Çavlı ile yaptığı ve Habur Nehrinde hayatını kaybettiği savaşta (1107), su içinde yüzmeye çalışırken bile ok attığı, kendisini takip eden askerlerin de ona ok atarak mukabele ettikleri bilinmektedir.[1291] I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in 1207 yılında gerçekleşen Antalya kuşatmasında, gürz ve kılıç bırakılarak kale sadece ok yağmuruna tutulmuş, bu ok yağmuru devam ederken kaleye merdivenler dayanarak içeri girilmişti.[1292] Aynı Sultan'ın Bizansla yaptığı ve şehit düştüğü savaşta da (1211) Türk okçuları

[1289] Khoriates, s.22, 36, 45, 122, 125, 126, 136.; Kinnamos, s.38, 45-46, 64, 146.; Komnena, s.306-307, 323, 487-488, 490-491; Fulcher, s.63, 64, 65, 66, 67.; Odo of Deuil, s.111-112, 113-119, 127-129, 137-141.; Willermus, (Türkçe terc. Ergin Ayan), s.8-9, 20, 22, 25, 46, 53. [Khoriates'deki bir kayıt oldukça çarpıcı bir örnektir: "…Bizans ordusunun geri dönüşü sırasında Türkün biri yalçın bir kayaya çıkarak oraya yerleşmiş ve kayanın önünden geçen birçok Bizanslıyı okla öldürmüştü. Oklarının her biri öldürücüydü; çünkü bunlar kalkan ve zırhları deliyorlardı, müthiş bir bela idiler. Cesaretlerini göstermek isteyen birçok Bizanslı ona karşı çıkarak kan ter içinde Türkün yakınına kadar gelip ona ok ve mızraklarıyla saldırmışlardı. Türk ise, sanki kendisine fırlatılan ok ve mızraklar arasında dans eder gibiydi. Sonra kendisi hücuma geçiyor ve karşısındaki düşmanları öldürüyordu…" (Khoniates, s.136.)]

[1290] Mateos, s.190.

[1291] Ebu'l-Ferec, II, s.346-347.; Mihail, s.52.; İbnü'l-Esîr, X, (Türkçe terc., s.345).; İbnü'l-Ezrak, Tarihü'l-Fârıkî, s.273.; el-Azîmî, 27; Ebu'l-Fidâ, II., s.313.; Işın Demirkent, **Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan**, TTK Yay, Ankara 1996., s.58. (Buna benzer bir olay da Celâlü'd-dîn Hârezmşâh'la Moğollar arasında yapılan savaş sırasında yaşanmıştır. Bu savaşta da Moğollar karşısında yenilen Celâlü'd-dîn Hârezmşâh atıyla beraber kendisini nehre atmış ve nehirden karşıya geçmeyi başarmıştır. Kaynaklara göre Celâlü'd-dîn Hârezmşâh bir kılıç, bir mızrak ve siperiyle (tolga) nehri geçmiştir. Buna göre Celâlü'd-dîn'in zırhlı olmadığı için nehirden kurtulduğu anlaşılmaktadır (Reşîdü'd-dîn, s.376.; Cüveynî, II, s. 343-344.; Moraja D'ohsson, **Moğol Tarihi**, (Mütercimi. Mustafa Rahmi), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1340-1342., s.144.). I. Mesud döneminde de Bizans İmparatoru Manuel Komnenos tarafından atından düşürülen bir Türk askerinin, düşerken bile ok attığı, hatta attığı oklardan biriyle İmparator'u ayağından yaraladığı bilinmektedir (Kinnamos, s.62; Khoniates, s. 36.; Kesik, a.g.e., s.73, 125.).

[1292] İbn Bîbî, s.97-98.; Baykara, **I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev**, s.37-38.; Ayrıca bkz., Ebu'l-Ferec, II, s.488.; Ebu'l-Fidâ, III, s.134.; Nüveyrî XXVII, s.100-101.; Müneccimbaşı, s.27.

önemli rol oynamıştı.[1293] Kaynaklara göre bu savaşta I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in üzerinde "kolunda canilerin kalbi gibi sert bir yay" bulunuyordu.[1294] Yine Antalya'nın I. İzzü'd-dîn Keykâvus tarafından ikinci defa kuşatılması[1295] sırasında olduğu gibi Haçin[1296], Alâiye[1297], Kâhta[1298] gibi müstahkem yerlerin alınmasında da okçuların büyük katkısı olmuştur.

1230'da Alâü'd-dîn Keykubâd'la Celâledin Hârezmşâh arasında yapılan Yassıçemen savaşında öncü birlikler arasında yapılan muharebelerde de Türkiye Selçuklularının okçularının ön plana çıktığı anlaşılıyor. Nitekim İbn Bîbî'nin verdiği bilgiye göre mızrak ve gürz bakımından Selçuklulardan üstün olan Hârezmşâh ordusu, Selçuklu okçuları sayesinde mağlub edilmiştir. Müellif okçuların bu başarısını "Tek bir okla kim her türlü aleti olanlarla mücadele edebilir?" sözleriyle övmüştür.[1299] Aynı savaşta Türklerin yani Hârezmlilerin 'oktan ve yaydan mahrum kalmaları, erkekliklerinden eser kalmadığı' şeklinde ifade edilmiştir.[1300]

Kendisi de iyi bir okçu olduğu anlaşılan[1301] Alâü'd-dîn Keykubâd'ın Selçuklu tahtına oturmak üzere Konya'ya girişi ve tahta oturuşu sırasında elli silahdârın ellerinde Şam ve Çaç/Şaş (Taşkent) yapısı yaylar tuttukları görülmektedir.[1302] Yine aynı dönemde Harran kalesinin fethinden sonra (1235) ele geçen silahlar arasında da Dımaşk (Şam) ve "gözün hiçbir zaman benzerini göremeyeceği Çaç/Şaş (Taşkent) yayları"nın cephane veya

---

[1293] **Anonim Selçuknâme**, s.28.
[1294] İbn Bîbî, s.108.
[1295] İbn Bîbî, s.143-144.
[1296] İbn Bîbî, s.164-165.
[1297] İbn Bîbî, s.240-243.
[1298] İbn Bîbî, s.287.
[1299] İbn Bîbî, s.397.
[1300] İbn Bîbî, s.399.
[1301] İbn Bîbî, s.228.
[1302] İbn Bîbî, s.216.

silahhâne (zeredhâne/زردخانه) [1303] defterine işlendiği kaydedilmiştir. [1304] Bu silahların "zerrâdhane-i padişâhân" da denilen silahhâneye kaydedilmesinin özellikle zikredilmesi, muhtemelen Çaç/Şaş (Taşkent) yaylarının şöhretiyle alâkalıdır.[1305]

Türkiye Selçuklularının ok ve yayları bu döneme ait minyatürlerde de görülmektedir. Bu minyatürlerden birinde süvari giysisi içinde bulunan savaşçının ok ve yayı belinde asılıdır. Aynı minyatürde yer alan bir başka figürde de sol elinde yay olmakla birlikte sağ elini ok almak üzere arkasına uzatmış bir süvari resmedilmiştir.[1306] Bir başka minyatürde ise kılıçla hücum eden savaşçıların, içindeki oklarla beraber sadakları ve yayları bellerinde asılıdır. [1307] Türkiye Selçuklu Sultanı IV. Rüknü'd-dîn Kılıç Arslan'ın 647/1249'da Sivas'ta bastırdığı sikkesinde de elinde ok ve yay tutan bir süvari ve başı hizasında bir hilal ve atının ayakları arasında bir çiçek nakşedildiği görülmektedir.[1308]

Gerek İslâm öncesi gerekse İslâmî dönem kaynakları Türklerin ok ve yaylarını kendilerinin yaptığını kaydetmişlerdir [1309] . Ancak standardı ve devamlılığı sağlamak üzere bu işi yapan profesyonel bir sanatkârlar grubunun olması muhtemeldir. Nitekim okçu, yaycı, kemânger (کمانگر), tîrtıraş

[1303] Kaynaklarda "zeredhâne" veya "zerrâdhâne" olarak tesadüf edilen "silahhâne/cephâne" hakkında aşağıda bilgi verilmiştir.

[1304] İbn Bîbî, s.448.

[1305] "Zerrâdhâne-i padişahân"a kaydedilen ve burada korunan silahlar, çoğu zaman dönemin meşhur ve değerli silahlarından seçilirdi. Fahr-i Müdebbir, s.258.; Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, s.365.

[1306] Özden Süslü, **Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1989., s.23 (resim 13)

[1307] Süslü, a.g.e., s.26, 29, 30 (resim 20, 23, 24)

[1308] İsmâil Gâlib, **Takvîm-i Meskûkât-i Selçûkiyye**, s.63.

[1309] Moğolların Gizli Tarihi'nde de savaşçıların oklarını kendilerinin hazırladıkları açıkça kaydedilmiştir. Eserde ayrıca savaşçıların sürekli yanlarında taşıdıkları "ok yapmaya mahsus" bir bıçaktan da söz edilmektedir (**MGT**, s.30, 46, 91-92, 103).

(تیرتراش), tîrger (تیرگر) ve tîrdûz (تیردوز) denilen meslek gruplarının varlığı[1310], bunların şehirlerde "okçular çarşısı"nda çalıştıkları[1311] ve bir kısmının sadece devletin ihtiyaç duyduğu silahları yapmakla mükellef olup bu iş için maaş aldıkları bilinmektedir.[1312] Ayrıca diğer silahlar gibi ok ve yayların da zeredhânelerde muhafaza edildiği anlaşılmaktadır ki bu silahların yapımı, muhafazası, tamir ve bakımıyla vazifeli bir sınıfın mevcut olduğu şüphesizdir.

Kaynaklarda Ortaçağ Müslüman Türk âleminin en meşhur yaylarının Çaç/Taşkent yayları (Kemân-ı Çâçî) olduğu anlaşılmaktadır.[1313] el-Makdisî, "Ahsenü't-Takâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm" adlı eserinde Şaş (Taşkent)'ın merkezi olan Bunket'de güzel okların da yapıldığını, bu okların iki tarafının da ince olduğunu söylemektedir.[1314] Aynı eserde (s.325.) Şaş'ın sadak (tirkeş/okdanlık) imaliyle de meşhur olduğu belirtilmiştir.[1315]

Yaylarıyla ünlü bir başka şehir de Suğnak (Sunah) olup bu şehirde yapılan yayların her tarafa ihrac edildiği bilinmektedir.[1316] Ayrıca Hârezm, Gazne, Pervân (Gazne civarında bir şehir), Lohor, Hint, Arap ve Şam yaylarından da kaynaklar övgüyle bahsetmişlerdir.[1317] Bunların dışında kullanım amaçları, mesafesi, yapımında kullanılan maddeler veya muhtelif

---

[1310] Eflâkî, II, s.1023.; en-Nesevî, s.30.; Erdoğan Merçil, **Türkiye Selçuklularında Meslekler**, TTK Yay, Ankara 2000, s.160.

[1311] Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, s.365.

[1312] Uzunçarşılı, **Medhal**, s.233.

[1313] Fahr-i Müdebbir, s.242.

[1314] Ramazan Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, TTK Yay., Ankara 2001., s.258.

[1315] Aynı eser, s.268.

[1316] Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler)**, TDAV Yay., İstanbul 1999., s.68.

[1317] Fahr-i Müdebbir, s.262.; Eflâkî, s.I, 516; II, 1030.; Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, s.365.

özelliklerine göre farklı isimler verilen birçok ok ve yay çeşidinin varlığı bilinmektedir[1318].

Ok ve yay'ın, Türk hâkimiyet anlayışı içerisindeki yeri ve bunun Türkiye Selçuklularındaki tezahürü üzerinde de durmak gerekir. Türk düşüncesinin mitolojik temellerini bulduğumuz Oğuz Kağan Destan'ında Oğuz Kağan, Türklerin kabile teşkilâtında önemli bir rol oynayan "orun" yani siyasî ve içtimaî mevki meselesini muayyen bir kalıba oturtmuş[1319] ve "yay"ı metbûluk, "ok"u ise tâbiiyyet sembolü olarak belirlemiştir[1320]. Oğuz Kağan

---

[1318] Ortaçağ İslâm aleminde ok ve okçuluk hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., et-Tarsûsî, s.193-215.; **Kitâb fî İlmi'n-Nüşşâb**, s.1-69.; **Münyetü'l-Guzât**, s.81-58.; W. F. Paterson, "The Archers of Islam", **Journal of The Economic and Social History of The Orient**, 9 (1966), s.69-87.; Ünsal Yücel, **Türk Okçuluğu**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 1999.; Murat Özveri, **Okçuluk Hakkında Merak Ettiğiniz Herşey**, İstanbul 2006.

[1319] Abdulkadir İnan, "Orun ve Ülüş Meselesi", **Makaleler ve İncelemeler**, I, TTK Yay., Ankara 1998., s.241.

[1320] Oğuz Kağan Destanında ok ve yayı Türk hâkimiyet anlayışının vazgeçilmez unsuru haline getiren kayıtlar şu şekildedir: "Ondan (331) sonra sabah olunca büyük ve küçük oğullarını çağırttı ve: "Benim (333) gönlüm avlanmak istiyor, ihtiyar olduğum için (334) benim artık cesaretim yoktur: Kün, Ay ve Yultuz, doğu tarafına sizler gidin: (336) Kök, Tağ ve Tengiz, sizler de batı tarafına gidin" dedi. Ondan sonra üçü (338) doğu tarafla, üçü de batı tarafına gittiler. Kün, Ay (340) ve Yultuz çok av ve çok kuş, avladıktan sonra, yolda bir altın yay (342) buldular; onu aldılar ve babalarına verdiler. (343) Oğuz Kağan sevindi, güldü, yayı üçe boldü ve: "Ey büyük (345) (oğullarım), yay sizlerin olsun; yay gibi okları göğe kadar atın" dedi. (349) Kök, Tağ ve Tengiz çok av ve çok kuş avladıktan (349) sonra, yolda üç gümüş ok buldular; aldılar ve babalarına verdiler. (351) Oğuz Kağan sevindi, güldü, okları (352) üçe üleştirdi ve: "Ey küçük (oğullarım), oklar sizlerin olsun, (354) Yay oku attı: sizler de ok gibi olun" dedi. Ondan (356) sonra Oğuz Kağan büyük kurultay topladı. Maiyyetini ve halkını (358) çağırttı, Onlar geldiler ve müşavere ettiler. Oğuz Kağan büyük ordugâh , …(360) …sağ yanına (361) kırk kulaç direk diktirdi; üstüne bir altın tavuk koydu: altına (363) bir ak koyun bağladı. Sol yanına kırk kulaç direk diktirdi (365) Üstüne bir gümüş tavuk koydu: dibine bir kara koyun bağladı. (367) Sağ yanda Bozoklar oturdu; sol yanda Üç-Oklar oturdu, (369) Kırk gün, kırk gece yediler. (370) İçtiler sevindiler. Sonra Oğuz Kağan oğullarına yurdunu üleştirip verdi…(W. Bang ve R. Rahmeti, **Oğuz Kağan Destanı**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili Semineri Neşriyatından, İstanbul 1936., s.30-33.). Reşîdü'd-dîn ise ise Oğuz Han'ın altın yayı ve okları paylaştırdıktan sonra geçen olayları şu şekilde anlatmaktadır: "Biz hepimiz bir soydanız" deyip orduda da kendi yerini ve rütbesini bilsinler. Bunlar da şöyle kararlaştırdı: yay verdiklerinin yeri daha üstte olsun ve orduda sağ kolu teşkil etsinler. Kendilerine ok verdiklerinin yeri daha altta olup sol kolu teşkil etsinler. Zira yay padişah gibi hükmeder; ok ise ona tâbi bir elçidir. Onların yurdunu da buna benzer şekilde ayırıp tayin etti. Bu toyda herkesin önünde sözünü bu şekilde tamamlayıp buyurdu ki; "Ben öldükten sonra yerim tahtım ve yurt, eğer Kün o zaman sağ ise onundur." (Reşîdü'd-dîn, s.37.; Zeki Velidi Togan, **Oğuz Destanı (Reşîdü'd-dîn Oğuznâmesi Tercüme Tahlil)**, İstanbul 1971, s.48.) Destanın Şecere-i Terâkime'deki varyantı da ufak tefek değişiklikler olmakla beraber bunların aynısıdır (Ebu'l-Gazi

Destanında belirlenen bu esaslar, özellikle Oğuz boyları tarafından değişmez bir kaide olarak kabul edildiği gibi, Türk düşünce dünyasında ok ve yaya "kutsallık derecesine varan" bir değer de kazandırmıştır. Oğuz Kağan tarafından belirlenen orun ve hâkimiyet esasları, tarih boyunca varlık gösteren -başta Oğuzlar olmak üzere- bütün Türk şubelerine etki etmiştir.[1321]

Yay'ın metbûluk ok'un ise tâbiiyyet sembolü olarak kullanılmasının tezahürlerinden birisi, yay'la temsil edilen hükümdarın, bir sefer veya herhangi bir sebeple kendisine bağlı begleri çağırmak üzere ok göndermesidir. Hunlar[1322], Göktürkler[1323], Karahanlı[1324], Büyük Selçuklular[1325], Hârezmşahlar[1326], Artuklularda[1327] ve Memlûklerde[1328] de

---

Bahadır Han, **Şecere-i Terâkime (Türklerin Soy Kütüğü)**, (Haz. Muharrem Ergin), Terc. 1001 Temel Eser, İstanbul (ty), s.39-42.)

[1321] Osman Turan, "Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması", **Belleten**, IX/35 (Temmuz 1945), s.305-306.

[1322] Turan, a.g.m., s.308.

[1323] Çin kaynaklarının Göktürklere bağlı kabileleri "ok" olarak zikretmesi ve bu cümelden olmak üzere "On-ok budunu" ile (Kül Tigin Abidesi, Güney Cephesi, satır.12, Kuzey Cephesi, satır.13; Bilge Kağan Abidesi, Doğu Cephesi, satır.16, Bilge Kağan Abidesi, Kuzey Cephesi, satır.15.; Tonyukuk Abidesi, Birinci Taş, Kuzey Cephesi, satır.9, İkinci Taş, Batı Cephesi, satır.7.), Bilge Kağan'ın Beş-balık seferinden (714) bahsedildiği sırada geçen "Okığlı kelti. Biş balık anı üçün ozdı" ifadeleri (Bilge Kağan Abidesi, Doğu Cephesi, satır.28.) okun tabiiyet ve davet sembolüne işaret etmektedir.

[1324] Karahanlı hükümdarı İlig Hanın, Samanîler ülkesini bölüşmek için Sultan Mahmud'a yaptığı teklife ret cevabı alınca, onunla savaşmak üzere topladığı ordusunu, idaresi altındaki kabilelere oklar göndererek oluşturmuştur (Turan, a.g.m., s.309.).

[1325] Gazneli Sultan Mahmud, kendisiyle görüşme yapmak üzere huzuruna gelen Arslan Yabgu şerefine bir ziyafet düzenler ve bu ziyafet esnasında Arslan Yabgu'nun gücünü sınamak üzere "Askere ihtiyacım olursa bana ne kadar yardım yapabilirsiniz" diye sorar. Silahdarından bir yay alan Arslan Yabgu, içkinin ve gençliğin verdiği gururla "Bu yayı kendi kabileme gönderirsem, 30.000 kişi derhal atlanırlar." Sultan Mahmud tekrar sorar: "Daha fazlasına ihtiyacım olursa?" Arslan Yabgu bu defa bir oku Sultan'a'a atar ve "Bu oku kabileme gönderdiği her zaman 10.000 kişi daha gelirler." der. Sultan aynı soruyu sormaya devam eder ve nihayetinde Arslan Yabgu bir yay ve üç ok ile 100.000 atlı celb edebileceğini taahhüt eder. Sultan Mahmud'un son defa "Daha fazlasını istersem?" diye sorması üzerine ise önce "Şu oklardan birini Balhan'a gönder 100.000 atlı daha gelir" daha sonra ise "Bu oku Türkistan'a gönder 200.000 atlı da istesen gelir" cevabını verir. "Bir yay üç okla maaşsız ve ücretsiz bu kadar orduyu emre amade edebilen bir kimsenin işini hor görmemeli" diyen Sultan Mahmud, yakınlarıyla görüş alışverişinde bulunduktan sonra Arslan Yabgu ve maiyyetini tutuklatarak Kalencer kalesine hapsedilmelerini emretmiştir (Beyhakî, II, s.876-877.; Reşîdü'd-dîn, II/5, s.8-9.; er-Râvendî, s.89-90., (Türkçe terc., I., s.88.); Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, **Tarih-i Güzîde**, s.427.; Aksarayî, s.12.) Bu diyalog hakkında kaynaklarda farklı anlatımlar vardır. Mehmet Altay Köymen, aşağıda gösterdiğimiz eserinde bütün farklı rivayetleri belirtmiştir. Verilen sayının abartılı olduğuna dikkat

örneklerine rastladığımız bu ameliyata, Türkiye Selçukluları döneminde de tesadüf edilmektedir. İbn Bîbî'nin kaydına göre Sain Han'a (Batu Han) elçi olarak Şemseddin Isfahanî ve beraberindeki heyet, Han tarafından kendi komutanların kıskandığı ve herkesin imrendiği bir şekilde kabul görmüşler ve Batu Han onlarla beraber "cömertliğini göstermek, sevindirip rahatlamak için Sultan (II. Gıyâseddin Keyhüsrev)'a padişahlık nişaneleri olan ok, yay, kılıç, mızrak, kaftan, murassa külah ve yarlığ" göndermiştir.[1329] Sultan II. İzzü'd-dîn Keykâvus tarafından gönderilen Tuğracı Şemseddin Mahmud ve beraberindeki heyet de yine Batu Han tarafından Sultan'a gönderilmiş olan diğer hediyelerle birlikte bir ok ve yay getirmişlerdir.[1330]

Bu iki olayı değerlendiren Osman Turan, Türkiye Selçuklularının İlhanlı Devletinin kurulmasından önce Altın-ordu (Cuci Ulusu)'ya bağlı

çekmekle beraber, okun davet sembolü olarak kullanıldığını vurgulamaktadır (Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Kuruluş Devri)**, s.85-91.). Selçuklu dönemine ait başka bir kayıtta da Sultan Sencer'in kendisine karşı isyan eden Hârezmşâh Atsız'a bir ok (sehm) gönderdiği ve bu şekilde Hârezmşâh Atsız'ın kendisine tâbi olduğunu hatırlatarak itaat ve tâbiyete davet ettiği görülmektedir (er-Râvendî, s.174.). Metinde geçen "sehm" kelimesi Arapçada "ok" anlamına gelmekle beraber, Farsçada da "korku, dehşet" anlamındadır. Ahmet Ateş, buradaki "sehm" kelimesini Farsça anlamına göre yani "Sultan onu korkutacak haber gönderdi" şeklinde tercüme etmiştir. (Türkçe terc., I., s.170.) Ancak Sultan Sencer'in isyan eden vasalına özellikle eski Türk devletlerinde cari olan bir ananeyi hatırlatmak üzere ok göndermesi ve bu suretiyle Hârezmşah Atsız'ı ikaz ettiği gibi tâbiyete davet etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

[1326] Celâleddin Hârezmşâh'ın da sefer kararı alınca ordusunun ileri gelenlerine "hareket işareti olarak" kırmızı (kızıl) oklar gönderdiği, bu okları alan emir, han vs. nin maiyyetindeki kuvvetlerle derhal Sultan'a katıldıkları görülmektedir (en-Nesevî, s.131.; Taneri, **Hârezmşâhlar**, s.160.; Turan, a.g.m., s.310.). Celâleddin Hârezmşâh, Yassıçemen Savaşında mağlup olduktan sonra da Moğollara karşı ordusunu toplamak üzere emirlerine -davet alâmeti olarak- kırmızı oklar göndemiş, ancak toplanmaya vakit bulamadan Moğol akınları başlamıştır. Böylece teşkilât ve toplanma işi gerçekleşememiştir (en-Nesevî, s.140.).

[1327] Artuklu hükümdarı Sokman oğlu Davud'un, lüzum gördüğü zaman Türkmen kabilelerinin reislerine ok göndermek suretiyle onları emrettiği yerde topladığı bilinmektedir. Nitekim İbnü'l-Esîr'in kaydına göre "Artuklu Emîri Rüknü'd-devle Davud'un Türkmenler arasında öyle bir nüfuz ve şöhreti vardı ki onun bir oku onların obalarına gittiği zaman kadın-erkek herkes bu işaretin gelişini ilâhî bir takdis sayar; bütün Oğuz boyları yardımına koşar ve derhal birden 20.000 savaşçı toplanırdı (İbnü'l-Esîr, **el-Atabekiyye**, s.38-39.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.189.).

[1328] Süleyman Özbek, "Memlûk Sultan'ı Baybars'ın Anadolu'daki Moğol İdarecisi Samagar Noyan'a Gönderdiği Ok", **Askerî Tarih Bülteni**, Yıl:17, Sayı.33 (Ağustos), Ankara 1992, s.83-91.

[1329] İbn Bîbî, s.542.

[1330] İbn Bîbî, s.597.

olduklarına dikkat çekmekte ve Batu Han'ın, Keykâvus'a ok göndermekle, tâbi bir hükümdara yapılagelen ananevi bir âdete riayet ettiği söylemektedir. Aynı yazar Batu Han ok göndermekle sadece Sultan'ın kendisine tâbi olduğunu gösteren hukukî bir kaideyi mi yerine getirdiği, yoksa bunu yaparken aynı zamanda Sultan'ı davet mi ettiği? konusunda ise şunları söylemektedir: "…bu vakayı nakleden İbn Bîbî, Mahmud Tuğrayî'nin böyle bir teklif getirdiğini ve yanında Moğol elçilerinin bulunduğunu zikretmez ise de, bu sıralarda Han'dan elçiler gelerek Sultan'ı huzuruna çağırdığını yazar.[1331] Bundan, ok göndermekle böyle bir davetin yapılmış olması ihtimali meydana çıkar."[1332]

Yayın Türk hâkimiyet anlayışıyla ilişkisi, hükümdarın hâkimiyet alametleri arasında yay bunması şeklinde de tezahür etmiştir. Nitekim Büyük Selçuklular döneminde devletin sembolü haline gelen yay, Selçuklu çetirlerinde, sikkelerinde, ferman ve tuğralarında kullanılmıştır. Selçukluların Dandanakan savaşından sonra komşu ülkelere ve Abbasî Halîfesine gönderdikleri fetihname ve mektupların başında tuğra olarak çekilmiş ok ve yay işaretlerinin bulunduğu bilinmektedir.[1333] Yine Büveyhî tehdidi karşısında 1055 (447) yazında Bağdat'a davet edilen Tuğrul Bey'in Halîfe'ye gönderdiği mektubun başında ok ve yay işaretlerini havi tuğrası dikkat çekmektedir.[1334]

[1331] Gerçekten de Batu Han'ın II. İzzeddin Keykâvus'a söz konusu hediyeleri göndermesinden kısa bir süre sonra Sultan'ın huzuruna peş peşe elçiler elçiler gelmeye başlamıştır. İbn Bîbî olayı şu şekilde kaydetmektedir: "Bu geliş gidişlerde zamanın padişahlarının ve devrin yöneticlerinin hiçbirinin, Rum Sultan'ının bir başkasının hükmünün mahkûmu olması, ona emir verip yanına çağırması gibi gelen aklından geçmeyeceği şeyler oldu. Can damağına acı şarap gibi gelen bu görülmemiş durum karşısında Sahib Kadı İzzedin, makul özürler ileri sürerek elçileri türlü hediye ve ikramlarla geri gönderiyor, fakat onun ileri sürdüğü özürler Kaan'ın huzurunda kabul görmüyordu. Haberciler ve elçiler yeniden peş peşe yola çıkıyorlar, onların ısrarları ve isteklerinin ardı arkası kesilmiyordu." (İbn Bîbî, s.604.).

[1332] Turan, aynı yer.

[1333] Ebu'l-Ferec, I, s.298.; Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, s.106.

[1334] Tuğrul Beğ bu mektupta "Hazret-i Muhammed'e hizmetle şeref kazanmak, takdis edilmek ve bizzat hacca giderek yolları açmak, âsileri tenkil eylemek ve Mısır-Suriye şaşkınları (Şiî Fâtımîler) ile

Tuğrul Bey'in, Halîfeden "meşru hükümdar, Müslümanların sığınıcısı ve Rükneddin" ünvanlarını aldıktan sonra mührünün üzerine yay kazıttığı bilinmektedir.[1335]

Kirman Selçuklu hükümdarı Kavurt'un misal beratları (emirnâme) üzerindeki tuğrasının da ok, yay ve ayrıca küçük bir yay şeklinde olduğu, Büyük Selçuklularda olduğu gibi çetrinin üzerinde ok ve yay işaretinin bulunduğu bilinmektedir.[1336] Kavurt, yaptırdığı binalar üzerine de tuğrasını nakşettirmiştir.[1337] Sultan Sencer döneminde de tuğranın bir kavis (yay) çizmekten ibaret olduğu[1338], tuğra kavsinin altında ve üstünde ise "bismillahi tevekkeltü alal'lahi" yazıldığı kaydedilmektedir.[1339]

Yayın Selçuklular döneminde hâkimiyet alâmeti olarak kullanılmasının görüldüğü bir başka örnek de 1049-50 yıllarında Selçuklu Devletiyle Bizans arasında gerçekleşen barış görüşmeleri sırasında Bizans İmparatorunun bir dostluk nişanesi olarak İstanbul'da tamir ettirdiği caminin mihrabına ok ve yay işaretleri kazıtmasıdır. Balkanlarda Turak idaresinde başlayan Peçenek istilası dolayısıyla Selçuklularla anlaşmak zorunda kalan İmparator Konstantin, önceleri Bizans'a bağlı iken şimdi Selçukluların tâbiisi durumunda olan Diyarbakır'daki Mervânî Emîri Nasırü'd-devle'nin aracılığı ile barış teşebbüsüne girişmiştir. Tuğrul Beğ bu teklifi kabul edince Bizans elçisi G. Drosos ile Nasırü'd-devle'nin adamı Şeyhülİslâm Ebu Abdullah bin

---

savaşmak arzususunda" bulunduğunu belirtmiş ve yine Bağdat'a girmek için müsaade istemek suretiyle Halîfeye saygı ve nezaketini göstermiştir (Turan, a.g.e., s.132.)

[1335] Ebu'l-Ferec, I, s.305.

[1336] Turan, **Vesikalar**, s.23-24.; Aynı yazar, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, s.255.; Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s.77.

[1337] Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, s.255.

[1338] Bundârî'deki kayıtta tuğra mansıbı verilen Abdurrahim adlı birinin yapacağı işten bahsedilirken "…bu yalnız kavis (yay) şeklinde olan hattı çizmekten ibarettir" denmektedir (el-Bundârî, s.85.).

[1339] el-Bundârî, s.155.; ayrıca bkz., Turan, Vesikalar, s.24..

Mervân Selçuk payitahtına gitmiştir.[1340] Sultan Bizans elçisini kabul edip fidye almaksızın Liparit'i İmparatora iade etmiş ve sulh müzakerelerini yapmak ve muahedeyi akdetmek üzere halîfenin akrabasından Şerif Nasır bin İsmail başkanlığındaki bir heyeti 441 (1049/1050)'de İstanbul'a göndermiştir. İşte bu münasebetle cereyan eden müzakerelerin neticesi ve muahede hakkında bildiğimize göre, Emevîler zamanında, Mesleme bin Abdülmelik tarafından İstanbul'da inşa olunan[1341] cami ve minaresi İmparator tarafından tamir edilmiş, içine kandiller asılmış ve müstahdemlerine de maaş tahsis edilmiştir. Ayrıca Şiî Fâtımî halîfesi adına okunmakta olan hutbe kesilerek Abbasî halîfesi ve Tuğrul Beğ adına çevrilmiş ve caminin mihrabına Tuğrul Beğ'in ok ve yay işaretleri yapılmış yani tuğrası konulmuştur.[1342]

Büyük Selçuklu tuğralarında eski bir Türk ananesi olarak kullanılmış olan ok ve yay, zamanla terk edilerek tuğralar İslâmî bir hüviyet kazanmıştır. Zira ilk Selçuklu Sultanlarından sonra ok ve yay unsurlarını ihtiva eden bir tuğraya rastlanılmazken, bunun yerine İslâm ananesine uygun birtakım tevkiler dikkat çekmektedir. Osman Turan, Türkiye Selçukluları döneminde de tuğranın başlangıçta ok ve yay işaretlerini ihtiva etmekle beraber, elimize ulaşan belgelerde buna tesadüf edilmediğini söylemekte ve İbn Bîbî'de geçen "hilâlin saltanat tuğrasının yayı gibi göğün bir köşesinden göründü"[1343] ifadesini edebî bir ananenin devamı olarak değerlendirmektedir.[1344] Bununla

---

[1340] Osman Turan'ın verdiği bilgiye göre İmparator bu elçileri, Liparit'in fidyesi ile birlikte, "eski devirlerde misli görülmemiş" miktar ve kıymette hediylerle göndermiştir. İbnü'l-Esîr, Zehebî ve Ebu'l-Ferec bunların sayı ve cinsini de bildirmektedir: 1.000 top ipek (dîbâ) kumaş, 500 çeşit ağır elbise, 500 at ve katır, 300 Mısır eşeği, 1.000 öküz ve kıl keçi, 100 gümüş kap, 200.000 dinar (altın) para. (Toplu bilgi için bkz., Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, s.124.)

[1341] Ömer b. Abdulaziz'in yeğeni olan Mesleme b. Abdulmelik, H/99'da İstanbul'u kuşatmış ve Bizanslılarla yaptığı barış antlaşması gereği Galata'daki Arab Camini yaptırmıştır.

[1342] İbnü'l-Esîr, VIII, s.362., (Türkçe terc., X, 43.); en-Nüveyrî, XXVI, s.286.; Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, s.123-124.; Turan, "Türklerde Hukuki Sembol Olarak Ok", s.315.; Köprülü, "Bayrak", **İA**, s.407.

[1343] İbn Bîbî, s.407.

[1344] Turan, **Vesikalar**, s.25.

beraber Büyük Selçukluların resmî vesikalarında kullandıkları ok ve yay işaretlerine, Türkiye Selçuklu dönemi vesikalarında rastlanmaz. Fakat özellikle Osmanlı tuğraları incelendiğinde, Sultan isimlerinin şekil itibarıyla yay ve oka benzetilmek suretiyle yazıldığı görülmektedir.[1345]

Yayın Selçuklu Sultanları tarafından bir aksesuar olarak kullanıldığına dair de örnekler mevcuttur. Nitekim Nişabur'un ele geçirilmesinden sonra şehre giren Tuğrul Bey, iple koluna asılı bir yay, göğsünde bulunan üç ok ile tasvir edilmiştir.[1346] Bir başka kaynakta ise Tuğrul Bey'in yüksek bir tahtta oturduğu, önünde muhteşem bir yay bulunduğu ve elinde oynamak itiyadında olduğu iki ok tuttuğu kaydedilmektedir.[1347] Türkiye Selçukluları dönemine ait bir kayıt da Sultan I. İzzü'd-dîn Keykâvus'un Antalya'nın fethinden sonra "Keykâvus kemerini kuşanıp, başına padişahlık külahını (keyânî külah) koyup, koluna yiğitlik yayını takarak" şehre girdiği söylenmektedir ki[1348] bu kayıt, Tuğrul Bey'in Nişabur'a girişine benzemesi ve bu suretle devlet ve hâkimiyet ananelerinin devamını göstermesi bakımından önemli bir örnektir. Aynı motife Dede Korkut hikayelerinde de rastlanmaktadır.[1349]

Bunların dışında Tuğrul Bey'in, Halîfenin kızıyla evlenmesi sırasında düğün hatırası olarak 1063 (455)'te bastırılan altın madalyonun da konumuzla ilgisi bakımından oldukça önemlidir. Bir yüzüne Halîfenin, diğer yüzüne Tuğrul Bey'in adının yazıldığı bu madalyonun, her iki yüzünde de

---

[1345] Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, s.106.; Özbay Güven, "Türk Kültüründe Kaybolan Miraslarımızdan İstanbul Ok Meydanı Spor Alanı", **Toplumsal Tarih**, Sayı.14, (Şubat 1995), s.14.; Atıf Kahraman, **Osmanlı Devleti'nde Spor**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1995, s.240-241.

[1346] Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Kuruluş Devri)**, s.264.; Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s.17.

[1347] Ebu'l-Ferec, I, s.299.

[1348] İbn Bîbî, s.145.

[1349] "Dedem Korkut himmet kılıcın biline bağladı, çomağı omuzına bırakdı, yay karusına (koluna, pazusuna) kiçürdi." **DKK**, s.93.

Tuğrul Beyin kabartma resmi, üzerinde ise ok ve yay işaretleri bulunmaktadır.[1350]

Tuğrul Bey devri ve sonrasında da ok ve yayın paralar üzerine de resmedildiği görülmektedir.[1351] Selçuklu Sultanlarının değişik dönemlerde kestirdikleri sikkelerde, ok ve yay tasvirlerinin farklı şekil ve motiflerle devam ettiği, zaman zaman ok ve yay figürlerinin yanına unvan ve lakaplar gibi İslâmî öğelerin de eklendiği bilinmektedir. Türkiye Selçuklu Sultanı IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın 647/1249'da Sivas'ta bastırdığı sikkesinde, elinde ok ve yay tutan bir süvari ve başı hizasında bir hilal ve hayvanın ayakları arasında bir çiçek nakşedilmiştir[1352].

Yayın, Türk hâkimiyet telakkisi içinde "hanedan mensuplarının öldürülmesi" ile olan alakası da üzerinde durulması gereken bir konudur. Daha önce de belirttiğimiz üzere, Türk hâkimiyet anlayışına göre Türk Kağanı, insanları idare etmek üzere Tanrı tarafından gönderilmiş ve Tanrı tarafından kendisine bahşedilen "kut" ile donatılmıştır. Buna göre hâkimiyetin menşei ilahîdir ve Türk Kağanı, Gök-Tanrının yeryüzündeki temsilcisi durumundadır. Kağan, kut ile verilmiş olan otorite ve hâkimiyetin gözle görülen cismanî bir sembolü halindedir. Kanun ve törenin tatbik sahası bulabilmesi ise kut'a, yani siyasî iktidara bağlıdır. Kut'un doğuştan verilip verilmediği tartışma konusu olmakla beraber yalnızca Tanrı tarafından belirlenmiş soyda olduğu kabul edilir. Dolayısıyla kut'lu ailenin bütün mensupları, bu kutlu kanı taşırlar.[1353]

Türk hâkimiyet anlayışında devleti idare yetkisinin belli bir şahsa değil, bütün aileye ait olması, "ülüş" prensibini de beraberinde getirmiş ve her

---

[1350] Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, s.142.

[1351] Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi (Journal of Seljuk Studies)**, III'den ayrı basım, Güven Matbaası, Ankara 1971, s.440-441.

[1352] İsmail Galib, a.g.e., s.63.

[1353] Toplu bilgi için bkz., Fuad Köprülü, "Türk ve Moğol Sülalelerinde Hanedan Azasının İdamında Kan Dökme Memnuiyeti", **Türk Hukuk Tarihi Dergisi**, I, Ankara 1944, s.1-4.

hanedan üyesi, "sonucuna katlanmak şartıyla" kağan olma veya mevcut kağanın yerine geçme hakkına sahip olmuştur. Ancak bu durum, hemen hemen bütün Türk devletlerinde taht kavgalarının görülmesi ve hanedan üyelerinin idamlarıyla neticelenen hadiselerin yaşanmasını beraberinde getirmiştir.[1354]

Türklerde belirli bir veraset usulünün olmamasından[1355] kaynaklanan taht mücadeleleri ve bu mücadelede mağlup olan tarafın idamı uygulamasında, hanedan azasının kanının dökülmemesi prensibi esastır. Bunun için taht mücadelesini kaybeden hanedan üyeleri, yay kirişiyle boğulmak suretiyle idam edilmişlerdir.[1356] Aynı âdetin Moğollarda da cari olduğu bilinmektedir.[1357]

İran'da da örneklerine rastlanan[1358] bu uygulamayı M. Fuat Köprülü "kutsal kabul edilen hükümdar ailesinin kanının da kutsal addedilmesi"ne bağlar. Halil İnalcık ise bu durumun "ilkel kavimlerde görülen kan tabusu"yla ilişkisine dikkat çeker.[1359] Jean-Paul Roux'a göre de "Türkler için kanın çok değerli olup, her ne kadar savaşta kan dökerek ölmeyi yiğitlik olarak algılasalar da kendi kanlarının akıtılmasından endişelendiklerini, kendi akrabalarının kanlarının akıtılmasından ise nefret ettiklerini"

[1354] Köprülü, a.g.m., s.4-9.; Aydın Taneri, **Türk Kavramının Gelişimi**, Ankara, 1993, s.46.; Ahmet Mumcu, **Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl**, Ankara 1985, s.186 vd.

[1355] İnalcık, Halil İnalcık, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", **AÜSBFD**, XIV., Ankara 1959, s.73

[1356] Toplu bilgi için bkz., Köprülü a.g.m., s.1-9.

[1357] Aknerli Grigor, s.31.

[1358] "Hüsrev perviz taht nişin-i Fars olduğuyla Behramın galebe-i nüfuzunu kesre mecburiyet görerek istisaline kıyam etdi. Ve tarafeyn cem etdiği asakir ile Nehrüvan kurbunda yekdiğerine telaki ederek Hüsrev perviz münhezim ve Behram askeri galib oldu. Ve Hüsrev perviz doğru Medayine ricatle pederini Behram iclas eder mutalaasıyla bir yay kirişi ile zindanda boğub bir mikdar asakir ile Fıratı geçerek hudud-ı Rumiyeye ve imparator Morise iltica eyledi ve taht-ı saltanata Behram çubin cülus etdi (Süleyman Hüsnü Paşa, **Tarih-i Âlem**, s.183.).

[1359] İnalcık, a.g.m., s.91 n.

söylemektedir.[1360] Bazı kaynaklarda emirlerin de boynu vurulmak suretiyle yani kan dökülerek öldürülmesinin "rüsvalık" olduğu zikredilmektedir.[1361]

Orta Asya Türk devletlerinde, hanedan üyelerinin idamı, ağır bir suç işlemedikleri yani taht iddiacısı olarak ortaya çıkıp isyan etmedikleri takdirde doğru görülmemiştir.[1362] Bu durum Büyük Selçuklu Devletinde de böyle olmuş[1363], İbrahim Yınal[1364] ve Kavurt[1365] gibi hanedan üyeleri, mevcut Sultan'a karşı fiili hareketleri sonrasında idam cezasına çarptırılmıştır.

[1360] Jean-Paul Roux, **Altay Türklerinde Ölüm**, (Çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul 1999., s.75.

[1361] en-Nesevî, s.149. (Bununla beraber kılıçla öldürülmek suretiyle yani kan dökülerek öldürülmenin daha "şerefli" bir ölüm şekli olduğuna dair kayıtlar da mevcuttur. Mesela 576 yılında Valentinos'un başkanlığındaki Bizans elçisiyle müzakere yapan Türk Şad, Bizans'ı Göktürklerin düşmanı olan Juan-juanları (Avar) himaye etmekle ve kılıçlanarak değil, atların ayakları altında karınca gibi ezilerek öldürülmeyi hak eden bu kavme barınacak yer vermekle suçlamıştır (Saadettin Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, Ankara 1997., s.25.; Taşağıl, **Gök-Türkler I**, s.33.; Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s.102.) Selçuklu devleti döneminde de buna benzer bir örnek vardır. 1063 yılında Alp Arslan'ın önce azledip daha sonra sürgün ettiği vezir Amîdü'l-mülk Kündürî'nin boğularak öldürülmesini, yedi gün kalenin kapısına asılmasını emretmiş ve infaz için merkezden iki gulâm göndermiştir. Buna karşılık Amîdü'l-mülk Kündürî boğularak öldürülmeyi kendisine yakıştırmamış ve gulâmlara: "Ben ne ayyâr, ne de hırsızım ki boğulayım, kılıç benim için daha iyidir. O, günahlarımı siler. Çünkü kılıç ile öldürülen kimse şehid olur." demek suretiyle kanının akıtılarak öldürülmesini istemiş ve infaz bu şekilde gerçekleştirilmiştir. Kündürî, öldürülmesinden yeni vezir Nizâmü'l-mülk'ü sorumlu tutmuştur. Ona göre Nizâmü'l-mülk, vezir öldürtmek gibi kötü bir bidat çıkarmış ve hükümdarlara kötü bir yol göstermiştir (İbnü'l-Esîr, VIII, s.364-365., (Türkçe terc., X, s.45-46.); el-Bundârî, s.28-29.; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.128-129.; Hândmîr, **Düstûrü'l-Vüzerâ**, (Neşr. Saîd Nefîsî), Tahran 2535., s.149.; Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, **Tarih-i Güzîde**, s., 431.; Ahmed bin Mahmûd, I, s.53.)

[1362] Çin kaynakları, Türklerde her türlü isyanın cezasının ölüm olduğunu yazarlar (Taşağıl, **Gök-Türkler I**, s.98, 112.). Moğollarda ise hanedan üyelerinin, doğrudan tahta karşı bir harekette bulunmalarına rağmen, bu teşebbüse ortak olanlar idam edildiği halde, hanedan üyesi olanların öldürülmediklerine dair örnekler vardır. Mesela Möngke'ye karşı harekete girişen Şiremön ve Gazan'a karşı isyan eden Alafrenk, suç ortakları katledildiği halde öldürülmemişlerdir (Spuler, a.g.e., s.57, 117.; Ebu'l-Ferec, II, 457.; Mumcu, a.g.e., s.188.).

[1363] Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçuklularında siyaseten katl vakaları hakkında toplu bilgi için bkz., Feda Şamil Arık, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Siyaseten Katl (1075-1243)", **Belleten**, LXIII/236, s.43-93.

[1364] Tuğrul Beye karşı ayaklanan İbrahim Yınal, 1059 yılında Rey civarında yapılan savaşta yenilmiş ve yay kirişi ile boğdurulmak suretiyle idam edilmiştir. Bu savaşta ele geçen ve Yınal'ın kardeşi Ertaş'ın oğulları olan Ahmed ve Mehmed de aynı akıbete maruz kalmışlardır (İbnü'l-Esîr, VIII, s.345., (Türkçe terc., IX, s.489.); el-Bundârî, s.14.; er-Râvendî, s.107., (Türkçe terc., I, s.106.); el-Hüseynî, s.14; Ebu'l-Ferec, I, s.313.; en-Nüveyrî, XXVI, s.296.)

[1365] Kavurt önce kardeşi Alp Arslan'a karşı iki defa ayaklanmış, ilkinde Alp Arslan tarafından affedilmiş, ikincide ise Alp Arslan'ı uzun müddet meşgul etmekle beraber bertaraf edilmesi mümkün olmamıştır. Melikşâh'ın tahta geçmesi üzerine Kirman meliki olan Kavurt tekrar harekete geçmiştir.

Türkiye Selçuklularından itibaren ise yeni bir uygulama, "suçu sabit olmadan, sırf taht için rakip teşkil ettiği" gerekçesiyle hanedan üyelerinin öldürülmesi uygulaması başlamıştır[1366]. 1116'da Türkiye Selçuklu tahtına çıkan I. Mesûd, daha önce gözlerine mil çekilen, ancak tam olarak kör olmadığı anlaşılan (Melikşâh) Şahin-şah'ı yay kirişi ile boğdurtmuştur.[1367] Sultan I. Mesûd'un oğlu olan Sultan II. Kılıç Arslan da tahta geçtikten sonra, kendisine karşı herhangi bir saltanat mücadelesine girişmediği halde kardeşi Devlet (Dolat)'i boğdurtmuştur (1155).[1368] Aynı hükümdar daha sonra da taht mücadelesine giren en küçük kardeşi Şahin-şah'ın yanında bulunan oğullarından birisini kılıçla öldürülmüş ve parçalanan cesedini de yaktırarak babasına gönderilmiştir. Bu ikinci idamda teamülün dışına çıkılması, yani bu şehzadenin yay kirişi ile boğularak değil kılıçla öldürülmüş ve dolayısıyla kanının akıtılmış olması ilginçtir.[1369]

II. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde ise hanedan azasının idamında örneğine az rastlanır bir uygulamaya tesadüf edilmektedir. Nitekim Alâü'd-dîn Keykubad'ın 1237'de ölümü üzerine veliahd olarak atanan İzzü'd-dîn Kılıç Arslan'ı bertaraf ederek Türkiye Selçuklu Devleti hükümdarı olan Sultan II.

Rey'i ele geçirip kendi Sultanlığını ilan etmek isteyen Kavurt, 1073 tarihinde Hemedan civarında yapılan savaşta yenilmiş ve kendi yayının kirişiyle boğdurulmuştur (İbnü'l-Esîr, VIII, s.396, (Türkçe terc., X, s.82.); el-Bundârî, s.49.; el-Hüseynî, s.40.; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.263.; Ahmed bin Mahmûd, I, s.120.; Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, **Tarih-i Güzîde**, s.433.) er-Râvendî, Kavurt'un zehirlendiğini kaydediyor (Râvendî, s.127., (Türkçe terc., I, s.125.)

[1366] Türk hukuk tarihine "siyaseten katl" adıyla geçen ve Osmanlı Devletinde Fatih Kanunnamesiyle yazılı hukuk kuralı haline getirilen bu uygulamada da hanedan üyelerinin idamında yay kirişinin kullanıldığı görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz, Mehmet Akman, **Osmanlı Devletinde Kardeş Katli**, İstanbul, 1997; Ahmet Mumcu, **Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl**, Ankara, 1985; Halil İnalcık, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", **AÜSBFD**, XIV, Mart 1959.; Abdulkadir Özcan, "Fatih'in Teşkilât Kanunnamesi ve Nizam-ı Alem İçin Kardeş Katli Meselesi", **İÜEFTD**, Sayı.33, İstanbul, 1982, s.7-57.

[1367] Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.160.; Kesik, a.g.e., s.34.

[1368] Grigor "Kılıç Arslan'ın kendisinden daha güçlü olan Dolat'ın Sultanlığına razı olmadığını zannedip korktuğunu ve bu yüzden onu bir ziyafet ve sarhoşluk esnasında boğdurttu." demektedir (**Papaz Grigor'un Zeyli**, s.313.)

[1369] Ebu'l-Ferec, II, s.410.

Gıyâseddin Keyhüsrev, tahta çıktıktan bir süre sonra babasının veliahd olarak atadığı üvey kardeşi İzzü'd-dîn Kılıç Arslan'ı, onun kardeşi Rükneddin'i ve bu iki şehzadenin annesi Eyyûbî hükümdarı Melik Adil'in kızı Gâziye Hatun'u yay kirişi ile boğdurmak suretiyle idam ettirmiştir.[1370]

Sultan Rüknedin Kılıç Arslan'ın da 1266 yılında Moğollar tarafından aynı şekilde öldürüldüğü bilinmektedir. Sultan, Moğol emirleriyle beraber bulunduğu bir sırada Sultan'ın kemerinde asılı olan ve usta sanatkârların her diyardan Sultan'a hediye olarak getirdikleri birkaç bıçak Moğol Emirlerinin dikkatini çekmiş, bu bıçaklara bakmak için kınlarından çıkarmışlardır. Moğol Emirleri bu bıçaklara sadece bakmakla kalmamış, onları kullanarak Sultan'ı sıkıştırmışlar ve Pervâne Mu'înüd'd-dîn Süleyman'a iftira atıp tuzak kurmaya çalışanları teslim etmesini istemişlerdir. Ardından Sultan'ı zehirlemek suretiyle perişan bir hale koymuşlar ve bir süre sonra da yay kirişi ile boğmak suretiyle öldürmüşlerdir. [1371]

b) Kılıç

Bazı müelliflerin, İran'ın efsanevî hükümdarı Cemşîd tarafından icat edildiğini söyledikleri kılıç[1372], Türklerin ok ve yaydan sonra kullandıkları en

---

[1370] Moğol istilası karşısında ittifak tesis etmek isteyen Alâü'd-dîn Keykubâd, Eyyûbîlerle iyi ilişkiler kurmak amacıyla el-Melikü'l-Âdil'in kızı, el-Melikü'l-Eşref'in ise hemşiresi olan Gâziye Hatun ile evlenmişti (İbn Bîbî, s.295 vd.; Ebu'l-Ferec, II, s.505.; İbn Kesîr, XIII, s.146.; Müneccimbaşı, s.45.en-Nüveyrî, XXIX, s.137.; ed-Devâdârî, VII, s.279.; Cenâbî, s.18.). Ancak Sultan II. Gıyâseddin Keyhüsrev, tahta çıktıktan bir süre sonra babasının veliahd olarak atadığı üvey kardeşleri İzzü'd-dîn Kılıç Arslan ve Rüknü'd-dîn'i ve bu iki şehzadenin annesi Eyyûbî hükümdarı Gâziye Hatun'u yay kirişi ile boğdurmak suretiyle idam ettirdi. İbn Bîbî, şehzadelerin akıbetiyle ilgili kesin bilgi vermemektedir. Müellifin verdiği bilgiye göre "şehzadelerin öldürülmesi için görevlendirilen Atabey Armağanşah, iyi ve hayırlı bir kimse olduğundan şehzadelerin katli emrine uymadı. Bazılarına göre onların yerine iki gulâmın öldürülerek Sultan'ı o konuda ikna etti. Bazılarına göre ise emri uyguladı ve melikleri öldürdü." (İbn Bîbî, s.472-473..)

[1371] İbn Bîbî, s.647-649.; Kaymaz, **Pervâne**, s.121.

[1372] Fahr-i Müdebbir, s.258.; Ömer Hayyâm, **Nevrûznâme**, s.34.

önemli silahtır. Türkçenin en eski dönemlerinden itibaren aynı adla anılan bu silah[1373], İslâmî dönemde Farsça "tîğ (تیغ)" ve "şemşîr (شمشیر)"; Arapça "seyf (سیف)" ve "hüsâm (حسام)" gibi adlarla da zikredilmiştir.[1374]

Bahaeddin Ögel, Hun, Avar, Göktürk, Volga Bulgarları, Moğollar gibi belli başlı kültür çevrelerinde ele geçen buluntular üzerinde yaptığı araştırmalar sonucunda, kendine has yapı özellikleri, üslup ve motife sahip olan bir Türk kılıç tipinin var olduğunu ortaya koymuştur. Ona göre, Ortazaman Türk devletlerinin beka ve yayılışında büyük bir rol oynayan ve sonradan Japonya'ya da yayılan Türk kılıcının menşei Altay'tır. Zira Uzak ve Yakın Doğu kültürlerinde bu kılıcın gelişmiş veya iptidai bir şekline rastlanamamıştır. Buna karşılık Hunların ve atalarının yaşadıkları Ordos civarında bulunmuş çok eski Ordos bronz satırları, Türk kılıcının protipleri olabilir. Kıvrımının iç kısmı keskin olan bıçak vs. pek çoktur. Ordos'da bulunan kılıç mahfazaları sonraki Türk kılıçlarınınkine çok benzemektedir. Bilhassa bazı stellerdeki kılıç tipleri ve bu kılıçların asılışı, Hun döneminin tanınmış bir aletidir. Zira steldeki adamın Hun menşeli olduğu kat'idir. Çin'de bu tip kılıç yoktur. Steldeki kılıcın kabzası Turfan-Uygur kılıçlarınınkiyle mukayese edilebilir.[1375] Bunların dışında Berel, Koksa, Yako-Nur, Katanda, Kudırge ve Srotski kurganlarında da eski Türk kılıçlarına dair örneklere tesadüf edilmektedir. Klasik Türk kılıcının prototipi sayılan en eski eğri kılıçlar, Altaylar'daki MÖ. II-I. yüzyıllara tarihlenen Kudırge ve Katanda kurganlarından çıkmıştır. Bu tür kılıçların son örnekleri ise Türklerin İslam

---

[1373] Reşat Genç, **Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası**, TKAE Yay., Ankara 1994., s.288-289.

[1374] **Ferheng-i Ziyâ**, I, s.631., II, s.1327.; Nebi Bozkurt, "Kılıç", **DİA**, XXV, Ankara 2002., s.405-406.

[1375] Bahaeddin Ögel, "Türk Kılıcının Menşei ve Tekâmülü", **DTCFD**, VI/5, (1948)., s.431-460.

dinine girdikleri Karahanlıların kuruluş ve yükseliş dönemlerine ait olduğu tahmin edilen Srotski kurganında bulunmuştur.[1376]

Ortaçağ İslam âleminde meşhur olan Türk kılıçlarının genel olarak kabzaya yakın kısmının düz, uca yakın kısmının ise hafif kavisli olduğu görülmektedir. Bazı yazarlar eğri kılıçların ilk defa Türkler tarafından yapıldığını belirtmişlerdir.[1377] Eğri kılıcın en büyük özelliği, darbe esnasında bütün gücün uca yakın kısımdaki kaviste toplanması, böylece kılıcının kesici gücünün yüksek olmasıdır. Diğer bir fark ise düz kılıçların iki, eğri kılıçların ise bir tarafının keskin olmasıdır. Eğri kılıçlarda, ağır ve kullanımı daha çok bilek gücüne dayanan düz kılıçların aksine bileğin hareketi önem kazanır. Dolayısıyla bu tür kılıcı kullanmak özel bir talim ve ustalık ister. Kılıç çalmasını bilmeyenler onu çok çabuk kırabilirler.[1378] Şu halde bu tür kılıçların hem yapımı hem de kullanımı kendine has bir mahareti gerektirmektedir. Türklerin bu kılıçlarla şöhret bulması da yapım ve kullanım konusundaki başarılarının bir göstergesidir.

Türk kılıçlarının diğer bir özelliği de ince yapılı olmalarıdır. Avrupa Hunlarının sanatında madeni ince levhaların ağaç veya maden üzerine kaplandığı, özellikle balıksırtı motifler revaçta olduğu görülmektedir. Birbirini düzenli açılar ile kesen ışınların meydana getirdiği levhalara çok rastlanır.[1379] Altay, Doğu Ural ve Orta Asya'dan Güney Rusya ve Ukrayna steplerinden

---

[1376] Ögel, a.g.m., s.431 vd.; Aynı yazar, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, s.61, 159, 301 ve muhtelif yerler; Nebi Bozkurt, "Kılıç", s.406.

[1377] Gumilëv, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, s.113.; aynı yazar, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul 2002., s.51.

[1378] Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, II, MEB Yay., İstanbul 1993., s.257-258.; Nebi Bozkurt, "Kılıç", s.406-407.

[1379] Ögel, a.g.m., s.433

Orta Avrupa'ya kadar uzanan sahada tanınan bu kılıçlar, aynı devreye rastlayan Cermen kılıçlarından levhasının daha dar olmasıyla ayrılır.[1380]

Türklerin süvarilik icabı uzun kılıç kullanmaları veya uzun kılıcın savaşlardaki üstünlüğünü göstermeleri de üzerinde durulması gereken bir konudur. Kısa kılıçların yaya muharebeleri için uygun olmakla beraber süvariler için pek kullanışlı olmayacağı malumdur. Dolayısıyla Türk süvarileri kısa kılıçtan farklı olarak uzun kılıçlar kullanmışlardır ki bu kılıçlar muharebelerdeki başarılarını artırmıştır. Hatta biraz ileride bahsedeceğimiz Çin'deki silah reformu sırasında Türk savaş taktiği, süvarileri ve silahlarını örnek alan Çinliler, atlı savaşa uygun bu uzun kılıçları kullanmaya başlamışlardır.[1381] Bununla beraber Hunlarda ve diğer Türk devletlerinde küçük kılıçların da kullanıldığına dair kayıtlar bulunmaktadır.[1382]

Kılıcın, göğüs göğüse savaşlar sırasında kullanılan silahların başında geldiği ve rüzgârlı havalarda hedefini şaşırması muhtemel ok ve mızrak gibi silahlara nazaran daha kullanışlı olduğu malumdur[1383]. Bu bakımdan savaşçıların en fazla tercih ettikleri silahın kılıç olduğu şüphesizdir. Bu cümleden olmak üzere Türkiye Selçuklu ordusunda da kılıç kullanıldığına dair birçok kayda rastlamak mümkündür. Ancak döneme ait kayıtlardan hareketle, Türkiye Selçukluları tarafından kullanılan kılıçların çeşitleri ve özellikleri hakkında bilgi edinmek oldukça zordur. Zira muasır kaynaklarda sadece Hindî[1384], Yemenî[1385] ve Poladî[1386] kılıçlarından bahsedilmiş, bunların dışında hiçbir kılıç çeşidi zikredilmemiştir.

[1380] Şerif Baştav, "Avrupa Hunları", **Türkler**, I., Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.882.
[1381] Turan, **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, s.113
[1382] Lajos Ligeti, "Asya Hunları", Attila ve Hunları, s.43.
[1383] **Münyetü'l-Guzât**, s.65-66.; Zeydan, I, s. 260.; Çetin, a.g.t., s.260.
[1384] İbn Bîbî, s.234, 291, 323, 339, 381, 393.; Eflâkî, s.II, s.1027.
[1385] İbn Bîbî, s.291.
[1386] Eflâkî, s.II, s.693, 768.

Kaynaklarda geçen ifadelerden Türkiye Selçuklularında "şemşîrger (شمشيرگر)" ve "seyyâf (سياف)" adı verilen kılıç ustalarının olduğu bilinmektedir[1387]. Döneme ait sikkelerde[1388] ve bazı minyatürlerde süvarilerin uzun ve eğri kılıçlarıyla resmedildiği görülmektedir.[1389] Bunun dışında çeşitli kabartmalarda da kılıçlı savaşçılar resmedilmiştir. Bu kabartmalarda bellerinde kıvrık kılıçlar bulunan askerler dikkat çekicidir.[1390] Bazı yazarlar da Selçukluların Haçlılara karşı kullandıkları enli kılıçların, şövalyelerin ince kılıçları karşısındaki teknik üstünlüğüne işaret etmişlerdir.[1391]

Ortaçağ İslâm âleminde iyi bir kılıcın çeliği, yapı ve teknik özellikleri, hafifliği, boyu, alt ve üst kısımlarının düzgünlüğü, sesi, hatta kokusuyla bile ayırt edilebileceği bilinmektedir[1392]. Bu dönemde en iyi kılıçların Hint demirinden yapıldığı ve bu kılıçların çok değerli olduğu anlaşılmaktadır.[1393] Mühenned (مهند), Hindî (هندي), Hinduvânî (هندواني) gibi adlarla anılan ve özelliklerine göre değişik isimleri olan bu Hint kılıçlarına sahip olmak, iftihar vesilesi sayılmaktadır.[1394] Nitekim bu döneme ait kaynaklarda Hint kılıçları en değerli hediyeler arasında sayılmış, sanat ve edebiyat eserlerinde çeşitli

---

[1387] Eflâkî, II, 1023.; Merçil, **Türkiye Selçuklu'larında Meslekler**, s.160.

[1388] İsmâil Gâlib, a.g.e., s.9,

[1389] David Nicolle, "Saljuq Arms and Armour in Art and Literature", **The Art of the Saljuqs in Iran and Anatolia**, (Ed. R. Hillenbrand, Costa Mesa), California 1994, s.247-256; Nureddin Sevin, **Onüç Asırlık Türk Kıyafeti Tarihine Bir Bakış**, İstanbul 1973., s.38.; Süslü, a.g.e., 18, 23, 26. (resim 3, 4, 13, 19). Tamara Talbot Rice da Türkiye Selçuklu kılıçlarının Ortaçağ'da meşhur eğri Türk kılıçlarına benzer bir yapıda olduklarını, iki farklı kılıç çizimiyle göstermektedir (Tamara Talbot Rice, **The Seljuks in Asia Minor**, (Ancient Peoples and Places Series. XX). (Ed. Glyn Daniel), (Published by Thames and Hudson) London, 1961., s.82.

[1390] Süslü, a.g.e., s.129. (resim 202)

[1391] Gumilëv, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, s.338.

[1392] **Münyetü'l-Guzât**, s.72, 73.; Abdulhalık Bakır, **Ortaçağ İslâm Dünyasında Madencilik ve Maden Sanatı**, Ankara 2002, s.390, 400.

[1393] Fahr-i Müdebbir, s.258.;

[1394] Fahr-i Müdebbir, s.258-260.; Ömer Hayyâm, s.36.; Ali Mazaherî, **Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları**, (Çev. Bahriye Üçok), İstanbul 1972., s.343.; Nebi Bozkurt, "Kılıç", s.406.

şekillerde Hint kılıçlarından sözedilmiştir.[1395] Hint kılıçlarının da farklı çeşitleri bulunmaktadır[1396].

Kaynaklar Yemen kılıçlarından da övgüyle bahsetmişlerdir. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Yemen kılıçlarının demirinde beyaz, kızıl veya yeşil benekler bulunmaktadır. Kabzanın ortası baş taraflardan daha incedir. Yemen kılıçlarının ortası çukurlu bir çeşidi vardır ki bunlara süyûf-i mahfûre denir. Kılıcın yüzeyinde bulunan çukur, yuvarlak bir eğe ile yapılır. Bazıları dörtgen şeklinde oymalıdır. Diğer bazı kılıçlarda ise düzensiz oyuklar bulunur. Dal resimlerini havi olmayan Yemen kılıcı çok azdır. Dallardan başka bu kılıçlar üzerinde nakışlar, resimler ve yazılar bulunur. Yemen kılıçları, daha çok yumuşak şeyleri kesmeye yarayıp sert şeyler için kullanışlı değildir [1397] . Bu kılıçların da muhtelif özelliklerine göre birçok çeşidi mevcuttur[1398].

Kılıçlarıyla meşhur diğer bir şehrin de Dımaşk olduğu ve Dımaşkî kılıçların Ortaçağ İslâm âleminin en rağbet gören kılıçlarından biri olduğu anlaşılmaktadır[1399]. Bilindiği kadarıyla Dımaşk'taki ilk silah imalathaneleri, Roma İmparatoru Dioclétien (275/313) zamanına rastlar. Bölgede çıkarılan silah yapımına elverişli cevher dolayısıyla gelişen ve üne kavuşan silah imalâtı, Şam'ın Timur'un istilasına uğraması ve buradaki ustaları da yanında

---

[1395] el-Muzaffer bin Seyyid Zencanî'nin söylemiş olduğu kasidede şöyle denmektedir. "Bir neşter cerihası, kınından sıyrılmış yirmi bin Hind demirinden mamul kılıçların ağızlarını körletti." (el-Hüseynî, s.82.; Buna benzer kayıtlar için bkz., er-Râvendî, s.138, 303., (Türkçe terc., I., 134.; II., s.288.); el-Bundârî, s.204.; İbn Kesîr, IV, 371, 373; X, 191; XI, s.253.; Cüveynî, II, s.344.; İbn Bîbî, s.105, 291, 323, 339, 381; en-Nesevî, s.120-121.; **Münyetü'l-Guzât**, s.69, 71, 155.)

[1396] Bakır, a.g.e., s.385-386.

[1397] Fahr-i Müdebbir, s.258.; Ömer Hayyâm, s.36-37.; **Münyetü'l-Guzât**, s.67-70, 285.; Zeydan,, I, s.258.; Mazaherî, a.g.e., s.316.

[1398] Bakır, a.g.e., s.381 vd.

[1399] Ömer Hayyâm, s.36.; **Münyetü'l-Guzât**, s.72, 141.

Semerkand'a götürmesi sonucu büyük bir çöküntüye uğramıştır.[1400] Kılıç imal edilen yere kılıçhane veya Dımaşk'ın bu konudaki şöhretinden dolayı Dımışkîhâne denmesi de kayda değerdir.[1401]

Bunların dışında Kırgız kılıçlarının da en çok rağbet edilen silahlar arasında olduğu söylenebilir. Nitekim bazı kaynaklar, Ortaçağ Müslüman Türk âleminde en iyi çeliğin Kırgızlarda mevcut olduğunu, çelik işleyen Hint, Arap ve İran ustalarının ısrarla Kırgız çeliklerini talep ettiklerini bildirmişlerdir. Bazı kaynaklarda Fergana demiri/çeliği olarak da adlandırılan bu madenin özelliği yumuşak olması, istenen şeklin kolayca verilebilmesidir.[1402] Kırgız çeliğinin uluslar arası ticaretteki yerine dikkat çeken bazı araştırmacılar, Kırgız ülkesinden Turfan'a kadar uzayan ve Batı ve Doğu Türk illerinden Çin'e giden ana ticaret yolunun kuzeye uzanan bir kolunu teşkil eden kervan yoluna, "çelik yolu" adını vermişlerdir.[1403]

Bazı kaynaklarda da Nahcivan demiri[1404] ve Azerbaycan kılıçlarıyla ilgili bilgiye rastlanır.[1405] Diğer kılıçlardan ayrı olarak zikredilmesi, bu kılıçların da kendine has özellikleriyle dönemin meşhur kılıçları arasında olduğu

---

[1400] 1816'da Haleb'de bulunan İngiliz memuru J. Barker, Şam çeliklerini Kirmânî Taban, Lahorî Kara Horasan, Lahorî, Dişi Taban, Erkek Taban, İstanbul Elifi, Eski Şam, Beyaz Horasan, Sarı Hindî, Kum Hindî olmak üzere on çeşide ayırmıştır. Rus araştırmacı Andsov ve Buteniev'de ise bu sayı ve isimler daha değişiktir. Dımaşk kılıçları ve silah sanayii hakkında toplu bilgi için bkz., Nejat Eralp, **Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar**, TTK Yay. Ankara, 1993.; Zeydan, I, s.258.

[1401] Nebi Bozkurt, "Kılıç", s.407.

[1402] İbn Havkal, Sûret el-Arz, s.506'dan nakleden Ramazan Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, s.241.

[1403] Cevdet Gökalp, **Kaynaklara Göre Orta Asya'nın Önemli Ticarî ve Askerî Yolları (MS.552-999)**, Ankara 1973., s.196.

[1404] **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul**, 1. Cilt 2. Kitap, (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), YKY, İstanbul 2003., s.572.

[1405] Mazaherî, a.g.e., s.316.

şeklinde yorumlanabilir. Kafkasya'nın ihraç malları arasında gösterdikleri Azerbaycan kılıçlarının dört adedi 1 dinardı[1406].

Ortaçağ Müslüman Türk âleminde bunların dışında Süleymaniye, Übülle (Irak), Basra, Kirman, Kum, Horasan, Gazne, Isfahan, Kahire (Mısrî), Tuleytula (Toledo), İşbiliye (Sevilla) ve Gırnata (Granada) kılıçlarının da meşhur olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklarda ayrıca Kal'î, Nasîbî, Mirrîhî, Selmânî, Müvellid, Bahrî, Hanîfî, Nerm Âhen, Çinî, Rusî, Hazerî, Rûmî, Frengî, Süleymânî, Şâhî, 'Alâî, Keşmîrî, Kabûrî, Mısrî ve Karacurî denilen kılıç çeşitlerinden bahsedilmektedir. Bu kılıç çeşitlerinin de kendi içlerinde yapı ve teknik özelliklerine göre farklı isimler aldıkları anlaşılmaktadır.[1407]

c) Mızrak

Kaynaklarda süngü[1408], kargı, mızrak, nîze, harbe, cıda, gönder[1409], sıta[1410] gibi isimlerle zikredilen[1411] ve dürtmek, saplamak veya fırlatmak

---

[1406] Anlaşıldığı kadarıyla Bulgarlar bu kılıçları alarak defalarca su veriyor ve kunduz derisi karşılığında Visulara (Veysuva) satıyorlardı. Visular da bu kılıçları Karanlıklar Denizi'ne bakan komşu ülkelere götürerek tanesini bir samur derisine veriyorlardı. Oranın insanları ise bu kılıçları Karanlıklar Denizi'ne atarak dağ gibi balıklar çıkarıyorlardı (Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, s.181.; A. Yu. Yakubovskiy, **Altın Orda ve Çöküşü**, (Çev. Hasan Eren), Kültür Bak. Yay., Ankara 1976., s.8.)

[1407] Bu kılıç çeşitleri ve özellikleri için bkz., Fahr-i Müdebbir, s.258, 260.; Ömer Hayyâm, s.36-37.; **Münyetü'l-Guzat**, s.67-72, 141, 146, 155, 169, 171, 211, 245, 285.; **Marco Polo Seyahatnamesi**, I, s.32.; Bakır, a.g.e., s.379-395.

[1408] Reşat Genç, "Süngü", **Türk Ansiklopedisi**, XXX., Ankara 1981, s.136.; Aynı yazar, **Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası**, s.290.

[1409] "Cıda"nın Moğolca, "gönder"in ise Rumca bir kelime olduğu tahmin edilmektedir (Faruk Sümer, "Oğuzlar'a Ait Destanî Mahiyette Eserler", **AÜ DTCFD**, XVII/3-4 (1959)., s.433.; Aynı yazar, Oğuzlar, s.392.)

[1410] Kutadgu Bilig'de (**KB**, b. 77, 3840, 4892, 4895, 5679.) rastladığımız "sıta" kelimesi, günümüz Türkçesine mızrak olarak çevrilmekle beraber, başka hiçbir kaynakta geçmemektedir (Reşat Genç, "sıta" kelimesinin, "cıda"nın farklı bir söylenişi olabileceği ihtimaline dikkat çekmiştir (Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilâtı**, s.228 n.).

[1411] Mızrak, nîze ve harbe kelimelerine ne ilk dönem kaynakları ve kitabelerde ne de Dîvân'da rastlanmaz. Aynı şekilde "cıda", "gönder" ve Türkçe olmasına rağmen "kargı" kelimeleri de bu

suretiyle kullanılan mızrak da Türkiye Selçuklu ordusunda kullanılan silahlardan biridir[1412].

Mızrakların genellikle kamış veya muhtelif ağaçlardan yapıldığı anlaşılmaktadır. el-Câhiz, "Haricîlerin mızrağının kargısı (burada muhtemelen mızrağın ucunda bulunan ve düşmana saplanan kısımdan yani mızrak temreninden veya başak'ından bahsedilmektedir) uzun ve içi dolu olduğu halde Türk mızrağının kargısı kısa ve içi boştur. İçi boş ve kısa kargılı mızraklar daha iyi saplanır, taşımaları da hafiftir" demektedir[1413]. Memlûk dönemi kaynaklarından olan Münyetü'l-Guzât'da ise iyi süngünün, kalın, etli ve kabuğu yumuşak olup sert ve katı olanların yağmur veya güneşten olumsuz etkileneceği, süngünün yuvarlak, ortası sağlam, ucu çok ince olmayan, ne uzun ne kısa olanının tercih edilmesi gerektiği zikredilmektedir. Eserde ayrıca süngü malzemesinin iyi cins olması, boğumları yuvarlak ve olgunlaşmış kamıştan yapılması, budak ve çukur yerlerin olmaması, üzerinde bıçak izinin bulunmaması ve süngülerin on bir arşından fazla olmaması gerektiği söylenmektedir[1414].

Türkiye Selçuklu dönemi kaynaklarında, mızraklar ve bunların yapı teknik özellikleri ve çeşitlerine dair çok az bilgi bulunmaktadır. İbn Bîbî, I. İzzü'd-dîn Keykâvus ve IV. Rüknü'd-dîn Kılıç Arslan'ın hasletlerini sayarken, "hızlı ata binmede ve mızrak kullanmada ustalıklarına da dikkat çekmiştir.[1415] Başka bir kayıtta da Sultan II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in Meyyafarikin seferi sırasında elinde hattî mızrak (nîze-i hattî) olan bir süvariden

---

kaynaklarda geçmemektedir. Ancak başta Dede Korkut Destanları olmak üzere birçok kaynakta "mızrak", "kargı", "cıda" ve "gönder" kelimelerinin beraber kullanıldığı görülmektedir.

[1412] İbn Bîbî, s.73, 107, 108, 135, 166, 196, 277 ve muhtelif yerler; **Papaz Grigor'un Zeyli**, s.303, Willermus, s.53.; Kesik, a.g.e., s.124.

[1413] el-Câhiz, s.70.

[1414] **Münyetü'l-Guzât**, s.62-63..; ayrıca bkz., Çetin, a.g.t., s.259.

[1415] İbn Bîbî, s.127, 641.

bahsedilmiştir.[1416] Hattî mızrağa, Büyük Selçuklu Sultanı Sancar dönemine ait bir kayıtta da tesadüf edilmektedir[1417]. Hattî mızrağın (nîze-i hattî), Bahreyn Denizinde bir liman olan Hatt'ta yapılan bir mızrak çeşidi olduğu anlaşılmaktadır. Kaynakların verdiği bilgiye göre demiri Hindistan'dan getirilen bu mızraklar, dönemin meşhur savaş aletlerinden sayılmaktadır.[1418]

Kaynaklarda ismi geçen diğer bir mızrak çeşidi de "dûrbâş"tır. Esasen "uzak ol" anlamına gelen dûrbâş, alayları idare eden ve halkı uzaklaştıran memurlara ve bu memurların ellerindeki değneğe denilmektedir. Bununla beraber dûrbâşın altın ve elmaslarla süslü, ucu çatallı bir mızrak olduğu, hükümdarın önünde götürüldüğü ve onu görenlerin yoldan uzaklaştıkları da kaydedilmiştir.[1419] Nitekim Alâü'd-dîn Keykubâd'ın tahta oturmak üzere at üstünde saraya doğru ilerlediği sırada yanında bulunan beş yüz serhengin diğer silahlarla birlikte "dûrbâş taşıdıkları" ve Sultan'a yol açtıkları bilinmektedir.[1420]

Döneme ait minyatür ve taş kabartmalarda da mızraklı figürler dikkat çekicidir.[1421] Bunlardan birinde sağ elinde kılıç tutan savaşçı, sol elinde ise ucuna kurdela sarılmış mızrak (batrak) tutmaktadır.[1422] Başka bir minyatürde de süvari giyimleri içerisinde batrak tutan bir savaşçı resmedilmiştir. Aynı figürde bu savaşçının yanında bulunan iki süvarinin de ellerinde kalkan ve kargıları vardır.[1423] Bunların dışında kargılı ve batraklı askerlerin resmedildiği

---

[1416] İbn Bîbî, s. 507.

[1417] el-Bundârî, s.149.

[1418] Fahr-i Müdebbir, s.261.; Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, **Nüzhetü'l-Kulûb**, s.245.; Mazaherî, a.g.e., s.316.; Uzunçarşılı, **Medhal**, s.56.; **Ferheng-i Ziyâ**, III., s.1937.

[1419] Fahr-i Müdebbir, s.260.; **Ferheng-i Ziyâ**, II, s.953.

[1420] İbn Bîbî, s.216.

[1421] Süslü, a.g.e., s.30 (resim 24)

[1422] Süslü, a.g.e., s.23 (resim 13, 76)

[1423] Süslü, a.g.e., s.34 (resim 33)

birçok minyatürler[1424] ve kabartmalar mevcuttur.[1425] Türkiye Selçuklu sultanlarına ait sikkelerde de mızraklı süvari tasvirlerine rastlanmaktadır.[1426] İbn Bîbî bir harp oyunu olduğu anlaşılan "mızrak oyunu"ndan (nîze bâzî/ نيزه بازي) da bahsetmektedir.

Türkiye Selçuklu dönemi kaynaklarında yeralan mızrakla ilgili kayıtlar bunlardır. Bunların dışında Ortaçağ Müslüma Türk âleminde demir süngülerden ve bu süngüleri doğrultmada kullanılan "yaşgu" adlı bir aletin[1427], "hişt" adı verilen ve ortasında ipten örülü bir halka olup bu halkanın orta parmağa geçirilmesi suretiyle savaşçılar tarafından kullanılan küçük mızrağın[1428], "şil" denilen savaşçıların birkaç tanesini ellerine alarak teker teker fırlattıkları ucu iki veya üç dilli kısa mızrakların[1429], av için kullanılan[1430] "tirad" veya "mitrad"[1431] ve "çengelli mızrak"ların mevcut olduğu bilinmektedir. Bu çengelli mızrakların, süvarileri attan düşürmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır[1432]. Bazı Müslüman Türk devletlerinde zehirli mızrakların (harbe-i zehrâgîn) da mevcut olduğu bilinmektedir[1433]. Münyetü'l-Guzât'ta mızrak/süngü yapımı, çeşitleri, tutuş şekilleri, nasıl kullanıldığı, renkleri, iyi ve

---

[1424] Süslü, a.g.e., s.30, 61, 62 (resim 24, 25, 76, 77, 78, 79)

[1425] Süslü, a.g.e., s.119-122 (resim 185, 186, 189, 190)

[1426] Mesela II. Kılıç Arslan ve onun ülkeyi taksim ettiği meliklerden Kayser Şah'ın bastırdığı sikkeler bu şekildedir (İsmâil Gâlib, a.g.e., s.5, 11.)

[1427] **Mukaddimetü'l-Edeb**, s.43, 65; 46, 205.

[1428] Fahr-i Müdebbir, s.260.; **Ferheng-i Ziyâ**, III, 1853.

[1429] Fahr-i Müdebbir, aynı yer.; **Ferheng-i Ziyâ**, II, s.1321.

[1430] Hasan Enverî, s.145.

[1431] Beyhakî, s.271, 657.; Nuhoğlu, a.g.t., s.341.

[1432] Grousset, a.g.e., s.220.; Bertold Spuler, **İran Moğolları**, (Çev. Cemal Köprülü), TTK Yay., Ankara 1987., s.446.

[1433] Selçuklular ile Gazneliler arasında yapılan Dandanakan muharebesinde de Gazneli Sultan Mes'ûd'un, kendisine saldırılanları zehirli bir harbe (harbe-i zehrâgîn) ile karşıladığı kaydedilmektedir. Beyhakî, s.624.; Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I (Kuruluş Devri)**, s.338.; Nuhoğlu, a.g.t., s.341.

kötü süngülerin özellikleri gibi konularda oldukça geniş malumat bulunmaktadır[1434].

d) Gürz

Eski çağlardan beri birçok toplum tarafından kullanılmış olan gürzün, Türkçe karşılığı topuzdur.[1435] Ortaçağ Müslüman Türk devletlerinde "debbûs (دبوس)" ve "amûd (عمود)" kelimeleri de kullanılmıştır ki bazı yazarlar topuz kelimesinin "debbûs"dan bozulma olduğunu söylerler.[1436] Ucunda madenî bir topuz olan ve sapı ağaç veya madenden yapılan bu vurucu silahın etkisini artırmak üzere topuz kısmında birkaç cm uzunluğunda çivi veya çıkıntılar bulunanları da vardır.

Türkiye Selçuklu ordusunda da gürz kullanıldığına dair birçok kayıt vardır.[1437] Kaynaklardaki ifadelere göre gürz, piyadelerin ellerinde veya bellerine asılı olarak, süvarilerin ise eyerlerine bağlı olarak taşınmakta, yeri geldiğinde omuza alınmakta ve kullanılmaktadır.[1438] I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in Bizansla yaptığı ve şehit düştüğü savaşta (1211) "omuzunda düşmanların canını alan fil ağırlığında bir gürz" bulunduğu zikredilmiştir.[1439] Aynı şekilde Alâü'd-dîn Keykubâd'ın Kâhta kuşatması sırasında (1226) Selçuklu gürzleri öküz başına (gürzhâ-yi gavsâr) benzetilmiştir.[1440] Alâü'd-dîn

---

[1434] Geniş bilgi için bkz., **Münyetü'l-Guzât**, s.16-65.

[1435] **İbni Mühennâ Lûgati**, s.26.; Ahmet Vefik Paşa, **Lehçe-i Osmanî**, (Haz. Recep Toparlı), TDK, Ankara 2000.; s.384. (Topuz, Osmanlı Devleti döneminde de bozdoğan adıyla bilinmektedir. Bu isim, topuzun yırtıcı bir kuş olan bozdoğanın kafasına benzetilmesinden dolayı verilmiştir (Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, I, MEB Yay., İstanbul 1993., s.689-690.)

[1436] **Ferheng-i Ziyâ**, II, s.858.

[1437] İbn Bîbî, s.73, 97, 135, 145, 165, 196 ve muhtelif yerler.; Mateos, s.251.

[1438] İbn Bîbî, s.135, 196.

[1439] İbn Bîbî, s.108.

[1440] İbn Bîbî, s.277.

Keykubâd'ın tahta oturmak üzere at üstünde saraya doğru ilerlediği sırada yanında bulunan beş yüz serhengin diğer silahlarla birlikte debbûs taşıdıkları bilinmektedir.[1441] I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve IV. Rüknü'd-dîn Kılıç Arslan gibi Selçuklu Sultanlarının da gürz kullanmadaki maharetlerinden bahsedilmiştir[1442].

Bu dönemde "kûpâl" denilen demir topuzlardan da bahsedilmektedir.[1443] Ayrıca inek derisiyle kaplanmış gürzlerin varolduğu da anlaşılmaktadır.[1444] Kaynaklarda "sârih" adı verilen ucu zincirli bir topuz çeşidinin de ismi geçmektedir.[1445] Bu dönemde Tiflis topuzlarının da meşhur olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Halîfe tarafından Celâlü'd-dîn Hârezmşâh'a gönderilen hilat ve hediyeler arasında Tiflis topuzları dikkat çekmektedir. Her ne kadar Tiflis topuzlarını diğer topuzlardan ayıran herhangi bir özelliği zikredilmemiş ise de en-Nesevî'nin "Halîfe'nin fikrince bazı zatlar için birer alâmetifarika gibi telâkkisi lâzım gelen bu topuzlar, ancak şu dört kişiye verilmiş idi" şeklindeki kaydından[1446], Tiflis topuzlarının oldukça değerli olduğu anlaşılmaktadır.

Bazı yazarlara göre, Türkler tarafından "her yerde ve her zaman" kullanılan bir silah olan[1447] ve sözlüklerde "iri toparlak başlı topuz" olarak zikredilen "çomak" üzerinde de durmak gerekir[1448]. Ancak hayvan sürmek, yürümeyi kolaylaştırmak, köpek gibi saldırgan hayvanlara karşı koymak için

---

[1441] İbn Bîbî, s.216.

[1442] İbn Bîbî, s.56.; İbn Bîbî, s.641.

[1443] Nizâmî-i Arûzî, s.85, 139.

[1444] İbn Bîbî, s.56.

[1445] Fahr-i Müdebbir, s.246, 262.; **Ferheng-i Ziyâ**, II, s.1119.

[1446] en-Nesevî, s.120-121.; Taneri, **Hârezmşâhlar**, s.125-126.

[1447] Sümer, a.g.e., s.392.

[1448] **LO**, s.102.; İbn Mühennâ, s.26. (İbn Mühennâ, çomak, topuz karşılığı olarak bir de "bigendi" kelimesini vermiştir. s.94.)

kullanılan asa veya değneğe de çomak denildiği görülmektedir.[1449] Hatta Uygurların İslâmiyet'i kabul etmiş olan Karahanlı Türklerine ve genel olarak bütün Müslümanlara ellerinde bir çomak bulunup bununla yukarıda sözünü ettiğimiz işleri yapmalarından dolayı "çomak" veya "çomak eri" demek suretiyle küçümsedikleri bilinmektedir.[1450]

Faruk Sümer'in verdiği bilgiye göre "çomak" kelimesi XII. yüzyılda Arapçaya geçmiş, ancak bu dilde topuz anlamında kullanılmıştır.[1451] Nitekim Dede Korkut Kitabı'nda sekiz yerde geçen çomağın o dönemde kullanılan savaş silahları arasında olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır.[1452] "Altı perli"[1453] sıfatı bu silah için de geçmektedir ki bunun, "ucunda altı dilimli topuz bulunmasına" işaret ettiği söylenebilir.

Çomağın, köküyle birlikte çıkarılan ağaçların, kök kısmının yontulması suretiyle topuz haline getirilmesi sonucunda elde edildiği[1454] veya ağacın budaklı kısmından yapılan iri ve yuvarlak başlı bir değnek olduğu bilinmektedir.[1455] Ancak bazı yazarlar, çomağın demir veya diğer madenlerden de yapıldığını iddia etmişlerdir.[1456] Eğer bu iddia kabul edilecek olursa, bu çomağın aslında gürzle aynı silah olduğunu düşünülebilir. Anlaşıldığı kadarıyla ilk dönemlerde bu adla anılmakla beraber, daha sonraki dönemlerde topuz ve Farsça gürz kelimeleri çomağın yerini almıştır. Çomak kelimesi ise Dîvân'daki şekliyle "asa, değnek" olarak kullanılmıştır.

[1449] **DLT**, I/381, II/3

[1450] Faruk Sümer, **Eski Türkler'de Şehircilik**, TTK Yay., Ankara 1991., s.36.; Sümer, Oğuzlar, s.45.

[1451] Sümer, Eski Türklerde Şehircilik, s.36 n.

[1452] "Kaba çomak altında buğradayım semin için" **DKK**, s.50.; Bir at bir kılıç bir çomak getürdiler" **DKK**, s.92.; Kılıç ve sünü ve çomak ve sair cenk aletin geydürüp tonatdılar." **DKK**, s.113.

[1453] "Dülek Evren aftı perlü çomağıyla at depüp gelüp..." **DKK**, s.83.

[1454] Taneri, **Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri**, s.40.

[1455] Pakalın, I., s.380.

[1456] Sümer, "Oğuzlar'a Ait Destanî Mahiyette Eserler", s.433.; Arslan Ergüç, "Dede Korkut Kitabında Silah: Silah Çeşitleri ve Silahla İlgili Sözler Lügâtçesi", **Türk Kültürü**, Yıl.IV, Sayı.46, Ağustos 1966, s.(63) 895.

Gerek Büyük Selçuklu gerekse Türkiye Selçukluları devri kaynaklarında çomağın insanları yaralamak veya dövmek amacıyla kullanılan bir deynek/sopa olduğu anlaşılmaktadır.[1457] Türkiye Selçukluları döneminde iktidara el koyacağı söylentileri çıkan Emîr Köpek, Sultan II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in emriyle Emîr Karaca ve Emîr-i Âlem Togan tarafından "çomak" ve kılıçla vurulmak suretiyle cezalandırılmış, yaralı bir şekilde Saray şarab-hanesine sığınan Emîr Köpek, burada kıstırılarak bıçak, sopa, kılıç ve gürz darbeleri ile öldürülmüştür. [1458] Cengiz Moğollarında da "her askerin arkasında on değnek taşımasının emredildiği ve yolda tereddüt gösterenlerin bunlarla cezalandırılacağının söylendiği" bilinmektedir.[1459]

e) Balta

Farsçada "teber" ve "nâçeh/necek" [1460], Arapçada ise "tabar/fe's" denilen balta, insanlık tarihinin en eski silahlarından biridir. Orta Asya'da da erken çağlardan itibaren kullanıldığı bilinen bu yakın döğüş silahının, sapı ile beraber boyu bir metre civarında olanlarını yayaların, daha kısalarını ise süvarilerin kullandığı anlaşılmaktadır.

Kaynaklardaki bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla savaşlarda kullanılan baltaların muhtelif çeşitleri olup küçük baltalara genel "nacah/nacak" veya

---

[1457] el-Bundârî, s.46.; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.156.; İbn Bîbî, s.267.; Aksarayî, s.126, 252, 307.; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mirâtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II-Sultan Alp Arslan Dönemi", **Belgeler**, XIX/23, TTK Yay, Ankara 1998., s.44.; Aynı yazar, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485=1038-1092)", **Makaleler**, II, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yay., Ankara 2005., s.539.;

[1458] İbn Bîbî, s.481-482. (Köpek'in cesedi Sultan'ın emriyle Kubâd-âbâd kalesinin burçlarına demir bir kafes içinde asılıp, halkın nefret ve kini teskin edilmeye çalışılmıştı. Ancak cesedi taşıyan asılı kafes birden aşağı düşmüş ve bir kişinin ölümüne sebep olmuştu. Bunun üzerine Sultan, "o alçağın ruhu, öbür dünyadan da kötü etkiler yapıyor demişti.)

[1459] **MGT**, s.161.

[1460] Ferheng-i Ziyâ'da ucu çatallı küçük mızrağa da nâçeh dendiği kaydedilmektedir. **Ferheng-i Ziyâ**, III, 1853.

"teberzîn", büyük baltalara ise "teber" denilmektedir. Sapları iki metre ve daha uzun olan teberlerin, kılıç gibi kesici özellikleri de olup bazılarının tek yüzü, bazılarının ise iki yüzü keskindir. Ayrıca bazılarının da sırtlarında dürtmeye yarayan sivri bir uc bulunmaktadır.[1461] Teberlerin bir tarafı balta, diğer tarafı tokmak olanlarına "teber tuhmak"; bir tarafı balta, diğer tarafı keser olanları ise "teber bîşe" denilmektedir.[1462]

Türkiye Selçukluları döneminde balta ve nacakla (teberzîn)[1463] ilgili kayıtlara rastlanır. Bunlardan birinde I. İzzü'd-dîn Keykâvus'un Suriye seferi sırasında kuşattığı Raban kalesi müdafilerinin teslim olmamaları Sultan'ı kızdırmış ve sipahilere silahhaneden (zeredhâne) birer balta dağıtılmasını, bu baltalarla kaledekilerin ağaçlarını kesmelerini emretmiştir. Bunu gören kale müdafileri tek geçim kaynaklarının bu şekilde tahrip olmasına seyirci kalmamak için teslim olmayı kabul etmişlerdir.[1464] Alâü'd-dîn Keykubad'ın Konyaya girişi ve tahta oturma merasimi (1220) sırasında Sultan'a refakat eden 50 silahdâr ve 500 serhengin silahları arasında gürzlerin de bulunduğu zikredilmiştir[1465].

Başka bir kayıtta da serhenglerin silahları sayılırken "Hint işi balta"lardan bahsedilmektedir.[1466] Cimri olayı sırasında da (1277) Türkmenlerin balta ve tokmaklarla kervansarayları tahrip ettikleri kaydedilmiştir.[1467]

Türkiye Selçuklu dönemine ait sikkelerde de balta/teberlere rastlanır. II. Kılıç Arslan'ın ülkeyi taksim ettiği oğullarından Gıyâseddin Tuğrul'un

---

[1461] Fahr-i Müdebbir, s.260-267, 272.; ayrıca bkz., Pakalın, I., s.152.
[1462] **Ferheng-i Ziyâ**, I, s.558.
[1463] İbn Bîbî, s.216, 324.
[1464] İbn Bîbî, s.187.
[1465] İbn Bîbî, s.215-217.
[1466] İbn Bîbî, s.572.
[1467] İbn Bîbî, s.692.

Erzurum'da bastırdığı sikkenin üzerinde elinde üç başlı bir teber tutmakta olan bir süvari tasviri bulunmaktadır.[1468] Yine II. Rüknü'd-dîn Süleyman Şâh'ın Kayseri'de bastırdığı gümüş ve bakır sikkelerin üzerine elinde teber tutan süvariler resmedilmiştir. Bunlardan özellikle bakır sikke üzerinde bulunan üççatallı teber dikkat çekicidir.[1469] Bu döneme ait başka sikkelerde de teber tasvirlerine rastlamak mümkündür.[1470]

f) Hançer

Uzunluğu 40 santimetreyi geçmeyen kesici silahlara bıçak denir.[1471] Her toplumda olduğu gibi Türkler tarafından da kullanılan bıçağın, savaş aleti olarak daha özelleşmiş şekline ise kama veya hançer denilmektedir[1472]. Genellikle eğri uçlu ve iki yüzü keskin olan bu silahlar, yakın muharebelerde kullanılmıştır. Bazı yazarlar her iki yanı ve ucuyla kullanılabilen eğik uçlu hançerlerin mucidinin göçebe Türk askeri olduğunu, bu hançerlerin daha sonra Japonlara geçip kusursuz hale getirdiklerini söylemişlerdir.[1473]

Türkiye Selçukluları döneminde savaşlarda hançer kullandığına dair birçok kayıt vardır. Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde Suğdak seferinde[1474], Çinçin kalesi kuşatmasında[1475], 1230 tarihinde Celâlü'd-dîn Hârezmşâhla

---

[1468] İsmâil Gâlib, a.g.e., s.13.

[1469] İsmâil Gâlib, a.g.e., s.16-17.

[1470] İsmâil Gâlib, a.g.e., s.37, 51.

[1471] Nebi Bozkurt, "Kılıç", s.405.

[1472] Ortaçağ İslâm müelliflerinden Gerdîzî, "Zeynü'l-Ahbâr" adlı eserinde bütün Oğuzların kemer bağlayıp bu kemerlerine bıçak ve hançer astıklarını kaydetmiştir (Nakleden Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, s.81.). Bu kayıt bıçağın, aynı zamanda bir aksesuar olarak da Türkler arasında yaygın olduğunu göstermektedir.

[1473] Jean-Paul Roux, **Orta Asya (Tarih ve Uygarlık)**, (Çev. Lale Arslan), İstanbul 2001., s.39.

[1474] İbn Bîbî, s.311, 315, 317.

[1475] İbn Bîbî, s.338.

yapılan Yassıçemen savaşında[1476] ve sair savaşlarda Selçuklu askerlerinin diğer silahlarla beraber hançer de kullandıkları bilinmektedir. I. İzzü'd-dîn Keykâvus'un Erzincan Meliki Fahreddin Behrâmşâh Davud'un kızıyla düğünü sırasında da Kazvinli, Deylemli, Rum ve Frenk serhenglerin (çavuş), ellerinde bayrakları ve hançerleriyle sultanın etrafında durdukları zikredilmiştir.[1477]

Kaynakların verdiği bilgilerden Ortaçağ Müslüman Türk dünyasında Hindî hançerlerin meşhur olduğu anlaşılmaktadır. [1478] Bunun dışında Loristan'da kullanılan deşne/hançerlerden [1479] ve Şiraz'ın bıçak sapı yapımında ileri bir seviyeye ulaştığından bahsedilmektedir.

Bu dönemde Anadolu'da da bıçak yapım ustalarının olduğu, bunlara "sekkâk" isminin verildiği ve I. Alâü'd-dîn Keykubâd'ın bıçakçılık sanatında oldukça mahir olduğu bilinmektedir.[1480] Anlaşıldığı kadarıyla bu ustalar bıçak yanında ustura, pens, makas vb aletler de imal edip bunları alıcıların beğenisine sunuyorlardı. [1481] Şüphesiz bunların büyük kısmı gündelik ev eşyası olarak kullanılan aletlerdir. Bununla birlikte bir harp aleti olarak Selçuklu ordusunun bıçak ve hançerlerinin temininde bu bıçakçılardan da faydalanıldığı tahmin olunabilir.

Türk ülkeleri hakkında bilgi veren İslâm coğrafyacılarının bıçak sapı yapımında kullanıldığını söyledikleri "hutüvv boynuzu"ndan da bahsetmek gerekir[1482]. Ebu Reyhan el-Bîrûnî'nin "el-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-cevâhir" adlı

[1476] İbn Bîbî, s.391, 402.

[1477] İbn Bîbî, s.175.

[1478] er-Râvendî, s.303.; İbn Bîbî, s.488.

[1479] Fahr-i Müdebbir, s.246, 260.; **Ferheng-i Ziyâ**, II, s.914.

[1480] İbn Bîbî, s.228.; Merçil, **Türkiye Selçuklularında Meslekler**, s.80.

[1481] Merçil, a.g.e., s.81 n.

[1482] Kaynakların ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla hükümdarların elde etmek için yarıştıkları, ihtiyaç duydukları, hediyeleştikleri eşyaların maddesi olan hutüvv, özellikle Kırgız ülkesinde bulunmaktadır. Kırgızlar hutüvv boynuzunu temin etmek için avlanır ve bu maddeyi bazen ham bazen ise bıçak sapı yaparak sair ülkelere ihraç ederler. Kırgızların ihraç maddelerinden biri hutüvvden yapılmış bıçak saplarıdır. Ayrıca Tibet, Toğuğuz ülkelerinde de hutüvv boynuzu bulunur ki bu bölgelerde yaşayan

eserinde bildirdiğine göre (s. 85) "Hutüvv, bir hayvanın fosilidir. Bilhassa Çinliler ve doğu Türkleri arasında makbul ve kıymetlidir… Bunun makbul olmasının sebebi, söylendiğine göre, zehire yaklaşınca terlemesindenmiş… Kitâyhân'dan gelen elçilere bu konuda sordum. Zehire yaklaşınca terlemesinden başka onda makbul bir taraf bulmadıklarını gördüm. Zira hutüvv bir çeşit öküzün alnındaki boynuzdur. Kitaplarda bunlar söylendikten sonra şu ilave edilir: Bu öküz Hırhız (Kırgız) ülkesinde bulunur. Türklerin öküzleri küçük olmasına rağmen, kalınlığı iki parmaktan biraz fazla olduğu için, bunun öküz alın kemiği olmasını mümkün görmüyorum. Boynuz olması daha münasiptir. Eğer bu söz doğru olsaydı bu öküzün Kırgız ülkesine yakın olan el-Ev'âl'e getirilmesi mümkündü… Bu maddenin su kergedeni boynuzu veya su fili dişi olduğu da söylenir. Bundaki çizgili hatlar Bulgarların Kuzey denizinden Hârezm'e getirdikleri balık dişi özlerine benzer. Bulgarların getirdikleri balık dişi özleri bir zirâ (48,25 cm) boyunda veya biraz daha uzundur. Özü dişin ortasında uzunlamasına olup 'diş özü' adıyla bilinir."[1483]

g) Savunma Araç Gereçleri

Zırh

Eski Türkçede "yarık" olarak ifade edilen zırhın, daha çok uzaktan ok atmak suretiyle savaşmayı tercih eden, hareket kabiliyeti ve süratiyle şöhret bulan Türk süvarileri için çok kullanışlı bir silah olmadığı düşünülebilir. Nitekim demir, deri veya tahtadan yapılmış herhangi bir zırhın, hafif silahlarla teçhiz edilmiş atlı savaşçının hareket kabiliyeti ve hızını etkileyeceği

---

Türk kavimlerinin de önemli ihraç maddeleri arasında hutüvv boynuzundan yapılmış bıçak sapları veya işlenmemiş hutüvv boynuzu teşkil etmektedir (Şeşen, a.g.e., s.59, 61, 62, 64, 78, 194, 213.)

[1483] Şeşen, a.g.e., s.203. (Bazı kayıtlarda hutüvv, "mamut dişi, balina dişi" olarak geçmektedir (Aynı eser, s.23, 203n.)

şüphesizdir. Bununla beraber savaşçıların, sırf bu düşünceden hareketle silah darbelerine karşı hiçbir koruyucu teçhizât kullanmamaları mümkün değildir. Özellikle yaya savaşlarında, orduların birbirine temas ettikleri sırada gerçekleşen yakın dövüşlerde savaşçıların vücutlarını örten birtakım giysilere ihtiyaçları vardır. Nitekim gerek arkeolojik buluntular ve tasvirlerden, gerekse muasır kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Türkler, sadece savaşçılar için değil atlar için bile çeşitli zırhlar kullanmışlardır. Ancak bu zırhların özellikle atlı savaşçının hareket kabiliyetini ve hızını etkilemeyecek şekilde rahat süvari giyimi olduğu görülmektedir.[1484] Böylece bir yandan savaşçının silah darbelerine karşı direnci arttırılırken diğer yandan da hareket kabiliyetinin kısıtlanmaması sağlanmıştır. Şu halde zırhın Türkler tarafından kimi zaman kullanıldığı, kimi zaman bir köşeye bırakıldığı, ancak hiç unutulmadığı söylenebilir.[1485]

Zırhın Türkiye Selçuklu devletinde de kullanıldığı, hatta gelişen savaş stratejisi ve teknolojiye göre daha kullanışlı ve sanatsal yönü ağır basan zırhların yapıldığı bilinmektedir[1486]. Süleyman Şâh ile Tutuş arasında yapılan ve Süleyman Şâh'ın ölümüyle neticelenen savaş sonunda savaşçılar, ölülerin eşyalarını aldıkları sırada, yakut ve çok değerli ve nefis altınlarla işlenmiş bir zırh ele geçirmişler ve bunu, Tutuş'a iletmişler, bunun üzerine Tutuş, o zırhı yanına getirtmiş ve "Bu, hükümdarlardan alınan zırha benziyor" diyerek hemen zırhın alındığı yere gitmiş ve zırhın sahibini görünce, onun Süleyman Şâh olduğunu söylemiştir[1487].

1107'de Emîr Çavlı ile savaşan I. Kılıç Arslan, yenileceğini anlaması üzerine atıyla beraber Habur nehrini geçerek kurtulmayı düşünmüş, ancak

---

[1484] Lev Nikolayeviç Gumilëv, **Eski Türkler,** (Çev. Ahsen Batur), İstanbul 2003., s.93-95.

[1485] Roux, **Orta Asya**, s.38-39.

[1486] İbn Bîbî, 74, 98, 106-109, 135, 238 ve muhtelif yerler.; Mateos, s.190.

[1487] Ali Sevim, "İbnü'l-Adîm'in Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", s.658.

kendisinin ve atının zırhlı olması sebebiyle kısa sürede nehirde boğulmuştur.[1488]

Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in 1211 yılında Bizansla yaptığı ve şehit olduğu savaşta üzerinde "şeref burcunda parlayan bir güneş gibi üzerine Bedehşan lâlini andıran bir kazagand (قزاگند) zırh bulunduğu kaydedilmektedir[1489] ki bu zırhın yekpare demirden yapılan birçeşit ağır zırh olduğu anlaşılmaktadır.[1490]

Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde Çinçin kalesinin ele geçirilmesinden sonra ele geçirilen ganimetler arasında "divi zırh (زره ديوي)"tan [1491] söz edilmektedir ki bunun yukarıda bahsettiğimiz çokal yani bir tür kalın yünlü elbise olduğu ve zırh olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Rum, Frenk ve İran zırhlarının bu dönemde meşhur olduğu ve ithal edildiği bilinmektedir. [1492] Kaynakların ifadesine göre 1243 tarihli Kösedağ Savaşından sonra Moğolların ele geçirdiği ganimetlerde arasında bulunan zırhlar 40 araba yükü kadar olmuştu [1493] ki bu kayıt Türkiye Selçuklu ordusundaki zırhların miktarı hakkında bilgi vermektedir.

Bu döneme ait minyatürlerde de savaşçıların zırhlı oldukları, ancak bu zırhların süvari hareketini sınırlamayacak hafif zırhlar olduğu dikkat çekmektedir. Bunlar içerisinde sadece dirsek ve kol bölgesini örten zırhlar olduğu gibi [1494], kısa kollu zırhlar da mevcuttur. [1495] Bir minyatürde de savaşçının altın yaldızlı ve boyundan bağlanan tolgasının iki yanından beline

---

[1488] Ebu'l-Ferec, II, s.346-347.; Demirkent, **Sultan I. Kılıç Arslan**, s.58.
[1489] İbn Bîbî, s.108.
[1490] İbn Bîbî, s.108.
[1491] İbn Bîbî, s.339.
[1492] Zeydan, I, s.262; Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, s.365.
[1493] Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.437.
[1494] Süslü, a.g.e., (resim 3, 4)
[1495] Süslü, a.g.e., s.26 (resim 20)

kadar inen benekli leylak renkli zırhı kalın kuşakla belde toplanmıştır.[1496] Başka bir minyatürde yeşil renkli bir zırh dikkat çekmektedir.[1497] Bunların dışında pullu zırhların olduğunu gösteren kabartmalar da vardır.[1498] Aynı minyatürlerde atların da zırhlı olması dikkat çekmektedir.[1499]

Bazı kaynaklarda, aralarındaki farklılıklara işaret edilmemekle beraber zırha, cevşen (جوشن) ve çokal/çukal (چوقال) dendiği de görülmektedir.[1500] Ögel'e göre çokal/çukal, İran'da giyilen bir nevi pamuklu bir savaş elbisesi olan kaftanla aynı şeydir. İçine ham ipek de konur. Buna Türkistan'da "kalmakî" denir. Anadolu'da da "çukal/çokal" denmektedir.[1501]

Bu dönemde "zırhbâf (زرهباف)" ve "zırhger (زرهگر)" denilen zırh yapım ustaları ve satıcılarının olduğu da bilinmektedir.[1502]

Miğfer

Miğfer (tulga/tuğulga), savaşçının başını korumak için giydiği demir başlık olup bazı yazarlara göre Orta Asya ve İran kültür bölgesine ait bir teçhizâttır [1503] . İlk defa Çin kaynaklarında geçen T'u-küe/Türk adıyla tugulga/tulga arasında kurulan ilişkiden [1504] hareketle, bu silahla Türkler

---

[1496] Süslü, a.g.e., s.23, 25 (resim 13, 17, 18)

[1497] Süslü, a.g.e., s.26 (resim 20)

[1498] Süslü, a.g.e., s.115 (resim 178)

[1499] Süslü, a.g.e., s.23, 25 (resim 13, 17, 18)

[1500] **İbn Mühennâ Lügâti**, s.86.

[1501] Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, V, Ankara, 1991., s.5.

[1502] Eflakî, I, s.142, II, 1023.; Merçil, **Türkiye Selçuklu'larında Meslekler**, s.160.

[1503] Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981, s.111.

[1504] Çin kaynakları (Ahmet Taşağıl, "Gök-Türkler I" eserinin ikinci kısmında bu kaynakların tercümesini vermiştir.) bu adlandırmayı, Türklerin yaşadığı Altay dağlarının miğfere benzemesinden yola çıkarak yapmışlardır. Ahmet Taşağıl, **Gök-Türkler I**, TTK Yay., Ankara 2003., s.95, 110-111; Ayrıca bkz., İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, İstanbul 1998., s.44.; Aynı yazar, "Tarihte Türk Adı", **Reşit Rahmeti Arat İçin**, TKAE Yay., Ankara 1966, s.315-316.

arasında ilk dönemlerden başlayan bir beraberliğin olduğu düşünülebilir. Ancak tulgayla ilgili Hun ve Göktürk çağına ait çok fazla bilgimiz bulunmamaktadır.

Türkiye Selçukluları dönemde askerlerin miğfer kullandıklarına dair birçok kayıt bulunmaktadır[1505]. Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in 1211 yılında Bizansla yaptığı ve şehit olduğu savaşta başında "parlak yıldızlı gökkubbeye benzeyen bir miğfer" bulunduğu kaydedilmektedir.[1506] Bu dönemde Avrupa'dan miğferler, özellikle gümüş Venedik miğferleri ithal edildiğine dair de kayıtlar bulunmaktadır.[1507]

Döneme ait minyatürlerde ve taş kabartmalarda değişik çeşitli tip, motif ve renklere (yeşil, mavi, kırmızı) sahip birçok tulga örnekleri mevcuttur. Bu tasvirlerde Orta Asya Türklerinin kullandıkları tolgalarla paralellik gösteren tepesi yuvarlak, kulaklıklı tolgalar; tepesi basık ve küçük bir yuvarlağı olan tolgalar; tepesi sivri kulaklıklı tolgalar ve tepesi sivri, tek veya çift boynuzlu tolgalar dikkat çekmektedir. Bunların enseyi koruyan siperlikleri de vardır. Bazen başlıkların altına giyilen ve omuzlara inen bir zincir örgü başlıklar da görülür.[1508] Figürlerden birinde savaşçılardan biri yeşil kanatlı tolga ile bir diğeri ise altın yaldızlı ve boyundan bağlanan tolgası resmedilmiştir.[1509] Bazı minyatürlerde Hunlardan itibaren Türk süvarilerinde görülen[1510] sorguçlu (beçkem/berçem) miğferler vardır.[1511] Bunların dışında savaşçının sadece

---

[1505] İbn Bîbî, s.98, 108, 109, 238, 313, 330, 448 ve muhtelif yerler.

[1506] İbn Bîbî, s.108.

[1507] Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, s.365

[1508] Süslü, a.g.e., s.157-158, 184. (Örnekler için bkz., (resim. 3, 4, 7-22)

[1509] Süslü, a.g.e., s.23 (resim. 13)

[1510] Abdulkadir İnan, "İskitlerin Savaş Belgesi ve XI. Yüzyıl Türklerinde Beçkem", **Belleten**, XIII/49 (1949), s.150-151.; Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, VI, s.267-277.

[1511] Süslü, a.g.e., s.24, 27 (resim. 15, 21)

gözleri görünecek şekilde yüzünü örten miğferlerin [1512] de kullanıldığı görülmektedir.

Kalkan

Kalkan, ok, kargı, mızrak, kılıç ve benzeri silahlara karşı vücudu ve zırhı korumak için elde tutulan bir savunma silahıdır. [1513] Savaş zamanı dışında omuzda veya atların terkisinde taşındığı, savaş zamanında ise bileğe geçirilen ipi sayesinde elde tutulduğu bilinmektedir. Bu ip kalkanın vücuda mümkün olduğu kadar yakın olması için kısa düğümlenmektedir.[1514]

Kalkanların, daha önce zırh bahsinde belirttiğimiz gibi uzaktan ok atmak suretiyle savaşmayı tercih eden, hareket kabiliyeti ve süratiyle şöhret bulan Türk süvarileri için çok kullanışlı bir silah olmadığı düşünülebilir. Ancak savaşçıların, yaya savaşlarında, orduların birbirine temas ettikleri sırada gerçekleşen yakın dövüşlerde ve düşman tarafından atılan oklar karşısında kendileri korumak için kalkan kullanmaları gerekir. Dolayısıyla Türkler, bu silahları da kendi savaş stratejilerine uygun hale getirmek suretiyle kullanmışlardır.

Türkiye Selçuk ordusunda da kalkan (siper) kullanıldığı ve "siper-ger" denilen kalkan yapım ustalarının olduğu bilinmektedir[1515]. Yine bu döneme ait minyatürlerde, bir elinde kılıç diğer elinde kalkan bulunan süvariler resmedilmiştir. Genellikle yuvarlak olduğu görülen kalkanlardan bazıları altın

---

[1512] Süslü, a.g.e., s.26, 34 (resim 20, 33)
[1513] **İbni Mühennâ Lûgati**, s.36.; Pakalın, II., s.151.
[1514] Taneri, **Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri**, s.40-42.
[1515] Merçil, **Türkiye Selçuklularında Meslekler**, s.160.

yaldızlıdır.[1516] Cengiz Moğollarının da dört köşeli (tulastan) ve yuvarlak (halha) kalkan kullandıkları bilinmektedir.[1517]

Ortaçağ Müslüman Türk dünyasında her memleketin, kendine özgü kalkan şekilleri olduğu bilinmektedir. Kaynaklarda Türkler tarafından kullanılan Frenk, Gürcü ve Gil (Gilan) siperlerinden bahsedilmektedir ki bunların her birinin kendine özgü yağı, teknik ve şekil özellikleri olmalıdır.[1518] Bunların dışında Tibet, Lemtiye[1519], Şam, Irak ve Gırnata kalkanlarından da sözedilmekle beraber bu kalkanlarının özellikleri hakkında bilgi verilmemektedir.

Kalkanların, düz (yassı), ortası çukurlu dikdörtgen, ortası kubbeli ve etrafı eğri yuvarlak olmak üzere muhtelif çeşitleri mevcuttur. Bunlardan her birinin kendine kullanım amaçları ve özellikleri vardır. Ortası kubbeli ve etrafı eğri olan kalkanlarla kargı darbelerine karşı koyulamazdı. Çünkü kargı buna saplanıp kalırdı. Bu çeşit kalkanlar ile ok, taş ve kılıca karşı korunabilirdi. Dikdörtgen şeklinde olan kalkanlar ile de oktan korunurdu. Çünkü kalkanın üst kısmı, süvarinin başını ve vücudunu gizlerdi. Süvari bir gözü ile kalkandaki meyilli yerden bakarak başını göstermezdi. Düz (yassı) kalkan ise kargı darbelerine mani olmak için kullanılırdı. Bazen iki kişi bir düşman ile savaşırken kalkanlar ile yekdiğerlerine vurur ve darbelerinden muhafaza ederlerdi.[1520]

[1516] Süslü, a.g.e., s.18, 23, 25, 26, 34, 35 (resim 3, 4, 13, 17, 19, 20, 21, 33, 35)
[1517] **MGT**, s.72, 218
[1518] İbn Bîbî, s.448.
[1519] Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, s.218.
[1520] Zeydan, I, 261-262.

2- Ağır Silahlar

Sadece harp tarihinin değil, Ortaçağ devlet ve toplum yapısının şekillenmesinde de büyük rol oynayan ağır silahlar (artillery) ya da muhasara makinelerinin (siege engines/machines/weapons) icadı, birçok yazar tarafından Ortaçağ tarihinin en önemli teknolojik gelişmelerinden biri olarak değerlendirilmiş[1521] ve başta mancınık olmak üzere çarh, kuşatma kuleleri, koçbaşı gibi muhasara aletlerinin ortaya çıkışı, teknik özellikleri, zaman içerisindeki gelişimi ve Ortaçağ tarihi üzerindeki etkileri gibi konularda çok sayıda araştırma yapılmıştır[1522].

Araştırmacıların birçoğu, mancınığın ilk olarak MÖ 5-4 yüzyılda Çin'de yapıldığını[1523], buradan Türkler ve Müslüman Araplar vasıtasıyla Ön Asya'ya, daha sonra da Bizans ve Avrupa'ya ulaştığı görüşündedirler[1524]. Buna karşılık mancınığın ilkel şekli olarak kabul edilen bazı mekanik savaş

[1521] White, **Medieval Technology and Social Change**, s.78-103, 125.

[1522] Bu araştırmalardan bazıları şunlardır: Jim Bradbury, **The Medieval Siege**, (Boydell & Brewer), New York 1992.; Paul E. Chevedden, "Artillery in the Late Antiquity: Prelude to the Middle Ages", **The Medieval City Under Siege**, (Edited by Ivy A. Corfis and Michael Wolfe), (Boydell Press), New York 1999.; s.131-177.; Aynı yazar, "Fortifications and the Development of Defensive Planning During the Crusader Period", **The Circle of War in the Middle Ages**, (Ed. Donald J. Kagay-L. J. Andrev Villalon), (Boydell Press), New York 1999., s.33-43.; Aynı yazar, "The Invention of the Counterweight Trebuchet: A Study in Cultural Diffusion", **Dumbarton Oaks Papers**, 54. (2000), s.71.; David Nicolle, **Medieval Siege Weapons (1) Western Europe AD 585-1385**, David Nicolle, (Osprey Publishing), Oxford 2002.; Aynı yazar, **Medieval Siege Weapons (2) Byzantium, the Islamic World & India AD 476-1526**, (Osprey Publishing), Oxford 2003., Paul E. Chevedden, Les Eigenbrod, Vernard Foley and Werner Soedel, "The Science of War: Weapons 'The Trebuchet'", **Scientific American**, July 1995, s.2-5.

[1523] Joseph Needham-Robin D. S. Yates, **Science and Civilisation in China**, V, (Chemistry and Chemical Technology, Part 6, Military Technology: Missiles and Sieges), (Cambridge Univesty Press), Cambridge 1954., s.184-413.; Liang Jieming, **Chinese Siege Warfare: Mechanical Artillery & Siege Weapons of Antiquity** - An Illustrated History, 2006.; Joseph Needham, "China's Trebuchets, Manned and Counterweighted", **On Pre-Modern Technology and Science: A Volume of Studies in Honor of Lynn White, Jr.**, (Ed. Bert S. Hall-Delno C. West), (Undena Publications), Malibu 1976, s.107-145. ; David A. Graff, **Medieval Chinese Warfare: 300-900**, Routledge, London 2002, s.22-23.

[1524] Chevedden, buradan hareketle mancınığın dört ayrı medeniyetin yani Çin, İslâm ve Bizans ve Avrupa medeniyetlerinin ortak ürünü olduğunu söylemektedir (Chevedden, "The Invention of the Counterweight Trebuchet", s.71-72.)

aletlerinin, MÖ 4-3 yüzyılda Eski Yunan'da da mevcut olduğuna[1525] ve Büyük İskender[1526] ve Roma orduları[1527] tarafından geliştirildiğine dair bilgiler de mevcuttur.

Türklerin ağır silah teknolojisini ilk defa nerede ve ne zaman kullandıklarını tespit etmek oldukça güçtür. Bu konudaki yaygın kanaat, "sürat ve uzaktan savaş" esasını benimseyen, buna bağlı olarak da hafif süvari birliklerinden oluşan Türk ordularının, sürat ve hareket kabiliyetini sınırlayan ağır silahları kullanmadıkları şeklindedir. Orta Asya'da hüküm süren Hun, Göktürk ve Uygur devletlerinin, bu silahları kullandıklarına dair herhangi bir bilgi bulunmaması da Türklerin ağır silah teknolojisinden haberdar olmadıkları şeklinde değerlendirilmiştir. Hâlbuki Türklerin erken çağlardan itibaren Çinlilerle münasebet halinde oldukları düşünülecek olursa, iki toplum arasında meydana gelen kültürel ve medeni etkileşimin, ağır silah teknolojisi konusunda da yaşandığı şüphesizdir. Bu durumda Orta Asya'da hüküm süren ilk Türk devletlerinin ağır silah teknolojisinden uzak durmalarını, bu teknolojiden bihaber olmalarıyla değil, muhtemelen ihtiyaç duymamış olmalarıyla izah etmek daha uygundur. Nitekim Avrupa Hunları[1528],

---

[1525] Duncan B. Campbell, **Greek and Roman Siege Machinery 399 BC-AD 363**, (Osprey Publishing), Oxford 2003.; Michael M. Sage, **Warfare in Ancient Greece: A Sourcebook**, (Routledge Press) New York 1996., s.107-120, 157-162.; Barton C. Hacker, "Greek Catapults and Catapult Technology: Science Technology, and War in the Ancient World", **Technology and Culture**, IX/1 (Jan 1968), s.34-50.; Eric William Marsden, **Greek and Roman Artillery. Historical Development**, (Clarendon Press), Oxford 1969.; Chevedden, "Artillery in the Late Antiquity", s.134 vd.

[1526] J. R. Hamilton, **Alexander The Great**, (University of Pittsburgh Press), Pittsburgh 1974., s.27, 61, 72-73, 98, 111.; Lewis Vance Cummings, **Alexander the Great**, (Grove Press), New York 2004., s.44-46, 139-143, 176, 181-189.; Sage, **Warfare in Ancient Greece**, s.162 vd.

[1527] William Smith, D.C.L., LL.D., **A Dictionary of Greek and Roman Antiquities**, (John Murray, Aldemarle Street), London 1875., s.1138-1139.; Brian Campbell, **The Roman Army, 31 BC-AD 337: A Sourcebook**, (Routledge Press), New York 1994., s.92, 101-102, 120-127.; Bradbury, **The Medieval Siege**, s.6-7, Chevedden, "Artillery in the Late Antiquity", s.140 vd.

[1528] Avrupa Hunlarının, sadece Attila tarafından 70 şehir ve kasabasının ele geçirildiği, Karadeniz'in kuzeyi, Balkanlar, İtalya ve Orta Avrupa'daki şehir ve kasabaların birçoğunun Hun hâkimiyeti altına alındığı bilinmektedir. Bunlar arasında Belgrat, Sofya, Niş, Viyana, Milano ve Metz gibi Avrupa'nın büyük ve önemli şehirleri de bulunmaktadır ki başta Priscus olmak üzere bazı çağdaş gözlemciler, bu

Avarlar [1529] ve Sabarlar [1530] gibi Türk devletlerinin, karşılarına çıkan müstahkem mevkileri ele geçirmek için "Sâsânî ve Bizanslıların dahi bilmediği" muhtelif muhasara aletlerini kullandıkları görülmektedir ki, bu muhasara aletlerinin Çin menşeli olup Türkler tarafından geliştirildikleri ve bu suretle batıya aktarıldığı şüphesizdir.

Türk ordularında muhasara usulü ve ağır silah teknolojisinin asıl gelişimi, Türklerin İslâm Medeniyeti dairesine girdikleri ve Ön Asya'ya yerleşmeye başladıkları X. yy'dan itibaren yaşanmıştır. Bu dönemde Mâverâü'n-nehr, Horasan ve Ön Asya'nın muhtelif bölgelerine yerleşen Türkler, kısa zaman içinde bölgenin siyasî, askerî ve kültürel yapısına uyum sağlamışlar ve bölgenin hâkim gücü haline gelmişlerdir. Bu süreçte her alanda olduğu gibi bir yandan eski ananelerini devam ettirmek suretiyle

---

şehir, kasaba ve kalelerin ele geçirilmesi sırasında muhasara silahları kullanıldığına dair bilgi vermişlerdir. (Geniş bilgi için bkz., David Rohrbacher, **The Historians of Late Antiquity**, New York 2002., s.92.; Edward Arthur Thompson, **The Huns**, Blackwell Published, 1996, s.13, 18, 56-62, 69-104, 159, 170, 218-222.; William Heebert, **Attila, King of the Huns**, London 1838.; Stephen Williams-Gerard Friell, **The Rome that Did Not Fall: The Survival of the East in the Fifth Century**, London 1999., s.66 vd.; Jim Bradbury, **The Routledge Companion to Medieval Warfare**, New York 2004, s.113-114.; Hüseyin Namık (Orkun), **Attila ve Oğulları**, Remzi Kitaphanesi, İstanbul 1933.; s.2-26, 58 vd., 76-77 ve muhtelif yerler.; Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s.78 vd.; Péter Váczy, "Hunlar Avrupa'da", **Attila ve Hunları**, s.76-77, 113 vd.; Ahmetbeyoğlu, s.25 vd., 69 vd.; Grousset, a.g.e., s.90 vd.; Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.161.).

[1529] Avarlar, meşhur İstanbul kuşatması sırasında on iki tekerlekli bir kule, duvar delmeye mahsus aletler ve muhtelif makineler kullanmışlar, sahip oldukları ağır silah teknolojisiyle Bizans'ı etkilemişlerdir. (Geniş bilgi için bkz., Walter Emil Kaegi, **Heraclius, Emperor of Byzantium**, Cambridge University Press), Cambridge 2003., s.136-149.; Jim Bradbury, **The Medieval Siege**, (Boydell & Brewer), New York 1992, s.10-12, 15-16.; Warren Treadgold, **A History of the Byzantine State and Society**, (Stanford Universty Press.), Stanford 1997, s.297-298.; Michael Whitby, "The Army 420-602", **The Cambridge Ancient History**, XIV (Late Antiquity: Empire and successors, A.D. 425-600), Cambridge 1925., s.310-311.; Aynı yazar, "Armies and Socıety in the Later Roman World", **The Cambridge Ancient History**, XIV, s.491.; Stephen McCotter, "Byzantines, Avars and the Introduction of the Trebuchet", [http://www.deremilitari.org/ resources/articles/mccotter1.htm.]; George T. Dennis, "Byzantine Heavy Artillery: The Helepolis", **Greek, Roman, and Byzantine Studies**, 39, (1998), s.101-102.; Hüseyin Namık (Orkun), **Attila ve Oğulları**, s.176.)

[1530] Kaynakların ifadesine göre Sabarlar da "insan hafızasının hatırlayabildiği zamandan beri, ne İranlılardan ne de Romalılardan hiç birinin aklına gelmeyen şekillerde makineler" kullanmışlardır. (Geniş bilgi için bkz., Şerif Baştav, "Sabir Türkleri", **Makaleler**, I, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Emine Erdoğan), Berikan Yay., Ankara 2005., s.27-28, 63-64.)

geleneksel Türk devlet ve teşkilât yapısını korurken diğer yandan da yeni coğrafî ve kültürel muhitin gerektirdiği yenilikleri yapmışlardır.

Bu etkileşim, birçok alanda olduğu gibi askerî teşkilât ve harp teknolojisinde de kendisini göstermektedir. Mâverâü'n-nehr ve Horasan'da kurulan Karahanlı ve Gazneli devletlerinden sonra Ön Asya'da hâkimiyet tesis eden Selçuklular, Türk hayat tarzı ve harp sanatının izlerini taşıyan eski Türk silahlarıyla girdikleri bu yeni coğrafyada, karşılarına çıkan teknolojik yeniliklere ayak uydurmuşlar ve muhasara usulü ve ağır silah teknolojisinde çok belirgin bir gelişme kaydetmişlerdir. Oldukça gelişmiş yapı ve teknik özelliklere sahip olan eski Türk silahlarını muhafaza etmekle beraber, mancınık, arrâde, kuşatma kuleleri, koçbaşı, neffate vb ağır silahları da kullanmaya başlamışlardır. Selçuklu fetihlerini teknik açıdan değerlendiren M. Altay Köymen de bu duruma dikkat çekerek "Türklerin meydan muharebesini önceden beri iyi bilmelerine rağmen muhasara usulünü sonradan öğrendiklerini ve bu konuda hayret verici bir gelişme kaydettiklerini" söylemektedir.[1531]

Türklerin muhasara usulü ve ağır silah teknolojisini aldıkları İslâm ordularının muhasara silahlarıyla ilk defa karşılaşmaları Hayber'in fethi sırasında olmuştur. Kaynakların ifadesine göre Hayber kuşatması sırasında Hayber müdafileri Müslümanlara karşı mancınık kullanmışlardır. Bu mancınık, Hayber'in fethinden sonra ele geçirileren harp ganimetleri arasında bulunmuş ve daha sonra ve bölgedeki hisarların ele geçirilmesinde kullanılmıştır.[1532]

Tâif kuşatması sırasında ise Hz. Peygamber'in Tâiflilerden Urve b. Mes'ûd ve Gaylân b. Seleme'nin Müslümanlara karşı kullanmak üzere mancınık, arrâde ve debbâbe yapımını öğrenmek üzere Cüreş'e gittikleri

---

[1531] Orhan Avcı, **Mehmet Altay Köymen'in Derslerinde Türk Tarihi ve Tarihçiliği**, Ankara 2003, s.41.

[1532] İbn Kesîr, IV, s.345.

haberini alması üzerine, kendisinin de muhasara sırasında kullanılmak üzere mancınık hazırlattığına dair bilgiler bulunmaktadır.[1533] Bazı yazarlar Tâif'in fethinde kullanılan mancınığın, Hayber'de ele geçirilen mancınık olması ihtimaline dikkat çekmişlerdir.[1534] Bununla beraber kaynaklarda Tâif muhasarası sıranda mancınık kullanılmasını Hz. Peygamber'e Selmân-ı Fârisî'nin teklif ettiği ve mancınığın da yine Selmân-ı Fârisî tarafından yapıldığına dair kayıtlar mevcuttur.[1535] Bazı yazarlar ise Tâif'in fethinde kullanılan mancınığın, Hayber'de ele geçirilen mancınık olabileceğine işaret etmişlerdir[1536]. Bu muhasara sırasında mancınık dışında debbâbe gibi muhasara aletlerinin de kullanıldığı bilinmektedir.[1537]

Hulefâ-i Râşidîn[1538], Emevîler[1539] ve Abbâsîler[1540] döneminde hızla gelişen ağır silah teknolojisi, İslâm ordularının başarılarına büyük katkıda bulunmuş[1541] ve zamanla İslâm medeniyetine has bir ağır silah teknolojisi

---

[1533] et-Tabarî, **The History of Al-Tabari**, IX, The Last Years of the Prophet (A.D. 630-632/A.H. 8-11), (Translated and Annotated by Ismail K. Poonawala), New York 1990, s.20.; Nebi Bozkurt, "Mancınık", **DİA**, XXVII, Ankara 1993, s.565.

[1534] V. J. Parry, "İslâmda Harp Sanatı", **İÜ EFTD**, Sayı.28-29, İstanbul 1975, s.199; Ayrıca bkz., Zeydan, a.g.e., I, s.264-267.

[1535] İbn Kesîr, IV, s.348.

[1536] Parry, "İslâmda Harp Sanatı", s.199.; Zeydan, a.g.e., I, s.264-267.

[1537] İbnü'l-Esîr, II., s.140., (Türkçe terc. II, s.247.); el-Belâzurî, s.67., (Türkçe terc., s.79.); İbn Kesîr, IV, s.345.; et-Tabarî, IX, s.23.).; Francis Edward Peters, **Mecca: A Literary History of the Muslim Holy Land**, (Princeton: Princeton University Press, 1994., s.85.

[1538] el-Belâzurî, (Türkçe terc., s.253, 265, 318, 564, 575, 536.); Nebi Bozkurt, "Mancınık", s.565.

[1539] el-Belâzurî, (Türkçe terc., s.182-183, 287, 484.); al-Tabari, XX, s.122., XXVI, s.28-29.; Peters, **Mecca**, s.99.; Gerald R. Hawting, **The First Dynasty of Islam: The Umayyad Caliphate AD 661-750**, (Routledge Press), New York 2000., s.12, 48-49.; David Nicolle, **Armies of the Muslim Conquest**, (Osprey Publishing), Oxford 2002., s.15-16.; Aynı yazar, **Medieval Siege Weapons (2): Byzantium, the Islamic World & India AD 476-1526**, (Osprey Publishing), Oxford 2002, s.5.; Kennedy, **The Armies of the Caliphs**, s.184.

[1540] **The Armies of the Caliphs**, s.133-136, 154-155, 183-185.; David Nicolle, **Armies of the Caliphates 862-1098**, (Osprey Publishing), Oxford 1998., s.18.; Aynı yazar, **Armies of the Muslim Conquest**, s.16-18.; Aynı yazar, **Medieval Siege Weapons (2)**, s.5-6

[1541] Chevedden (ve diğerleri), "The Trebuchet", s.67. (Bununla beraber ağır silah teknolojisinin yaygınlaşması bazı tartışmalara da sebep olmuştur Tartışılan konulardan biri, muhasara edilen kalede çocuk, kadın ve müslüman esirler varsa mancınık kullanılıp kullanılamayacağıdır. Ebû Hanîfe ve İmam Şafiî doğrudan evler ve siviller hedef alınmadıkça mancınık kullanılmasını caiz görmüş ve Hz.

ortaya çıkarak gerek teknik özellikleri gerekse yapımı ve kullanımı gibi konularda diğer İslâm devletlerine model teşkil etmiştir[1542].

Ön Asya'da hüküm süren muhtelif İslâm devletleri gibi Türklerin de muhasara usulü ve ağır silah teknolojisi konusunda etkilendikleri en önemli kaynak İslâm medeniyeti olmakla beraber, kendilerine has muhasara usulleri ve ağır silah teknolojisiyle Ön Asya'ya nüfuz eden Bizans[1543] ve Haçlı[1544] etkisini de zikretmek gerekir. Nitekim Ön Asya'da hüküm süren muhtelif İslâm devletleri ile Bizans ve Haçlılar arasında devam eden mücadeleler, iki taraf arasında kaçınılmaz bir etkileşim sürecini doğurmuştur ki bu etkileşimin en fazla harp teknolojisi alanında yaşandığı şüphesizdir.

a) Mancınık ve 'Arrâde

Muhasara aletlerinin başında gelen ve ilk mekanik savaş aracı olarak değerlendirilen mancınık, germe (tension), bükme (torsion) veya çekme (traction) suretiyle bir direğin mihveri etrafında dönmesiyle işleyen veya

---

Peygamber'in Tâif Muhasarasını örnek göstermişlerdir. Ancak buna rağmen bazı İslâm âlimleri bu uygulamaya cevaz vermemişlerdir. Tartışılan bir diğer konu da mancınığın kullanımı sırasında meydana gelen kazalarda ölenlerin diyetleriyle ilgilidir (el-Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s.131.; Bozkurt, a.g.m., s.566-567.)

[1542] Philip K. Hitti, **Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi**, (Çev. Salih Tuğ), II, İstanbul, 1980, s.357, 504.

[1543] Bizans ağır silah teknolojisi hakkında toplu bilgi için bkz., John W. Birkenmeier, **The Development of the Komnenian Army: 1081-1180**, Brill 2002., s.182-206.; John F. Haldon, **Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204**, (UCL Press), London 1999., s.134-139.; Dennis, "Byzantine Heavy Artillery: The Helepolis", s.99-115.; Eric McGeer, "Byzantine Siege Warfare in Theory and Practice", **The Medieval City Under Siege**, (Edited by Ivy A. Corfis and Michael Wolfe), (Boydell Press), New York 1999., s.123-131.; Denis F. Sullivan, "Siegecraft: Two Tenth Century Instruction Manuals by Heron of Byzantium", **Dumbarton Oaks Studies** XXXVI, Washington, 2000., Chevedden, "Artillery in the Late Antiquity", s.146 vd.

[1544] Haçlı Seferlerinin kuşatma savaşları ve ağır silah teknolojisinde meydana getirdiği gelişim hakkında bkz., Carole Hillenbrand, **The Crusades: Islamic Perspectives**, (Routledge Press), New York 1999., s.521-540.; Chevedden, "Fortifications and the Development of Defensive Planning During the Crusader Period", s.33-43.; Parry, a.g.m., s.199.; İbrahim Ethem Polat, a.g.e., s.309 vd..

dengeli bir hareketle büyük bir güçle taş, ok ve neft gibi sair cisimler fırlatan savaş aletidir.

Mancınıklar ok, taş, neft gibi tahrip amacı taşıyan maddelerin yanı sıra akrepler, veba ve diğer bulaşıcı hastalıklar taşıyan fareler, at ve insan ölüleri gibi şeyleri düşman mevzilerine atmak için de kullanılmıştır. Atılan maddenin hafif olduğu durumlarda genellikle kurşun ile ağırlaştırıldığı, neft gibi sıvı türden şeylerin ise büyük kâse şeklinde zincirli bir kaba konularak atıldığı bilinmektedir.[1545] Şehir ve kale içlerine atılan hastalıklı hayvanların ve insan cesetlerinin ise müdafîler üzerinde psikolojik bakımdan büyük etkisi olduğu, hatta zaman zaman büyük salgınlara sebebiyet verdiği de bilinmektedir.[1546]

Batı literatüründe catapult, mangonel, onager, ballista, launcher, slingshot, trebuchet gibi isimlerle ifade edilen mancınığın, ilk olarak MÖ 5-4 yüzyılda Çin'de yapıldığı, buradan Türkler ve Müslüman Araplar vasıtasıyla Ön Asya'ya, daha sonra da Bizans ve Avrupa'ya ulaştığı bilinmektedir. Buna karşılık mancınığın ilkel şekli olarak kabul edilen bazı mekanik savaş aletlerinin, MÖ 4-3 yüzyılda Eski Yunan'da da mevcut olduğuna ve Büyük İskender ve Roma orduları tarafından geliştirilerek kullanıldığına dair bilgiler de bulunmaktadır[1547]. Bazı İslâm tarihçileri ise mancınığın ilk olarak, Nemrut tarafından, Hz. İbrahim'i ateşe atmak üzere yapıldığını kaydetmişlerdir[1548].

Daha önce de belirttiğimiz gibi İslâm tarihinde mancınığın Hz. Peygamber döneminden itibaren kullanıldığı bilinmektedir. Hulefâ-i Râşidîn, Emeviler ve Abbasiler döneminde gelişen mancınık teknolojisi, zamanla

---

[1545] Zeydan, a.g.e., s.265.

[1546] Chevedden (ve diğerleri), "The Trebuchet", s.66, 68.

[1547] Bu konuya yukarıda temas edilmişti.

[1548] İbn Kesîr, I, s.146.; Fahr-i Müdebbir, s.427.; (Günümüzde Şanlıurfa'nın güneyinde kalenin bulunduğu tepedeki iki sütun, halk arasında "Mancınık" olarak anılır. Bozkurt, a.g.m., s.565.)

İslâm medeniyetine has bir hüviyet kazanmış ve bu şekliyle diğer İslâm devletlerine örnek teşkil etmiştir.

Kaynaklarda Karahanlı [1549], Gazneli [1550], Büyük Selçuklu [1551], Eyyûbî[1552], Memlûk[1553] ve sair Müslüman Türk devletleri tarafından kullanılan mancınıklar hakkında birçok kayıt mevcuttur. Bu kayıtlar incelendiğinde mancınıkların büyüklüklerine, mancınıkla atılan maddenin cinsine ve muhtelif teknik özelliklerine göre farklı isimler aldıkları görülmektedir. Bu cümleden olmak üzere küçük veya hafif mancınıklara arrâde (عراده) denildiği[1554] ve bunların da "tek yönlü" (arrâde-i yek-rûy/عرادهٔ یك روی), "dönen" (arrâde-i gerdân/عرادهٔ گردان), "sabit/uyuyan" (arrâde-i hufte/عرادهٔ خفته) ve "yürüyen" (arrâde-i revân (عرادهٔ روان) arrâdeler gibi çeşitleri olduğu anlaşılmaktadır[1555].

el-Anîk fi'l-Menâcinîk'i neşreden İhsan Hindî ise, sözkonusu eserin giriş bölümünde mancınıkları, atılan maddenin cinsine göre altı kısma ayırmıştır. Bunlar, taş atan mancınıklar (مجانیق قذف الحجارة) [1556], ok atan mancınıklar (مجانیق قذف السهام)[1557], neft ve ateş topu atan mancınıklar (مجانیق قذف النفط والکرات النارية)[1558], bakır, cam ve gaz gibi maddelerden yapılan bombaları

[1549] Karahanlıların mancınık, arrâde gibi muhasara silahlarını kullandıklarına dair herhangibir bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber Karahanlıların da diğer Mülüman Türk devletleri gibi bu silahlardan faydalanmış oldukları şüphesizdir (Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilâtı**, s.223.).

[1550] Nuhoğlu, a.g.t., s.344-346.

[1551] Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, s.271-275.

[1552] Kuşçu, a.g.t., s.328-329.

[1553] Çetin, a.g.t., s.240-252.

[1554] İbn Erenboğa ez-Zeredkâş, **el-Anîk fi'l-Menâcinîk**, s.26, 109-110, 117-119.

[1555] Fahr-i Müdebbir, s.427.; ayrıca bkz., Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, s.272. (Fahr-i Müdebbir'in muhasara ve ağır silah silahlar hakkındaki görüşleri hakkında toplu bilgi için bkz., Mustafa Uyar, "Âdâb el-Harb ve eş-Şeca'a'ya Göre Hisar ve Kuşatma Geleneği", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, XXV/40 (2005), s.215-224.

[1556] İbn Erenboğa ez-Zeredkâş, s.26, 45, 94.

[1557] İbn Erenboğa ez-Zeredkâş, s.26-27, 42-45, 104-110.

[1558] İbn Erenboğa ez-Zeredkâş, s.27, 45.

atan mancınıklar (مجانيق قذف القنابل)[1559], yılan ve akrep atan mancınıklar (مجانيق قذف الأفاعي والعقاوب) [1560] ve pis, hastalıklı veya çürümüş insan ve hayvan cesetleri atan mancınıklardır (مجانيق قذف الرمم والقذورات)[1561].

Kaynaklarda ayrıca mancınık-ı 'arûs (منجنيق عروس)[1562], mancınık-i dîv (منجنيق ديو), mancınık-ı Gûrîvâr (منجنيق غورى وار), mancınık-ı revân" (منجنيق روان)[1563], el-Arabî (العربى)[1564], el-Fârisî (الفارسى)[1565], et-Türkî (التركى)[1566], er-Rûmî (الرومى), el-Francesî/el-ifrenci (الافرنجى)[1567]; eş-şeytânî (الشيطانى)[1568], karabuğra (قوابغرى)[1569], el-mansûrî (المنصورى)[1570], el-mağribî (المغربي)[1571], el-garbî/el-garbiyye (الغربيه/الغربي)[1572], el-harbî (الحربى)[1573], kavsü'l-ziyâr/ez-ziyâr (قوس

[1559] İbn Erenboğa ez-Zeredkâş, s.27-29, 30, 42, 45, 172, 174.

[1560] İbn Erenboğa ez-Zeredkâş, s.29, 182.

[1561] İbn Erenboğa ez-Zeredkâş, s.16, 29-30.

[1562] Dört yöne atış yapabilen (Fahr-i Müdebbir, s.427.), büyük hacimli bir mancınık olan (İbn Erenboğa ez-Zeredkâş, s.19.) "mancınık-i 'arûs"un, Ortaçağ Müslüman Türk âleminde oldukça meşhur olduğu anlaşılıyor. Kaynakların ifadesine göre Haccâc b. Yûsuf'un 'arûs adlı mancınığını 500 kişi idare ediyordu. Haccâc, Basra ve Fars valisi iken on yedi yaşlarında bulunan amcazadesi Muhammed b el-Kâsım'ı bir miktar kuvvet ve muhasara aletleriyle memâlik-i Sindiye'nin fethine görevlendirmiş ve Deybül'de bulunan büyük puthane (Berbed mabedi) bu mancınıkla yıkılmıştı. el-Belâzurî'nin kaydettiğine göre Haccâc b. Yûsuf, Muhammed b. El-Kâsım'a yazdığı mektupta, mancınık-ı arûsun kullanımıyla ilgili şu talimatları vermiştir: "Arûsu kur. Onun ayaklarından birisini kısalt ve doğu tarafına doğru çevirt; sonra mancınığı kullanacak askeri çağır ve bana tavsif ettiğin direği hedef alıp mancınığı atmasını ona emret." Bunun üzerine asker, mancınığı direğe atmış ve direği kırmıştır. (el-Belâzurî, s.424-425., (Türkçe terc. s.636.).; Ayrıca bkz., Süleyman Hüsnü Paşa, **Tarih-i Alem**, s.377-378.; Zeydan, I, 266-267.; Mazaherî, s.157.).

[1563] Fahr-i Müdebbir, s.427.; ayrıca bkz., Köymen, Alp Arslan ve Zamanı, s.272.

[1564] et-Tarsûsî, s.263-266.

[1565] et-Tarsûsî, s.258-263.

[1566] et-Tarsûsî, s.266-267.; İbn Erenboğa ez-Zeredkâş, s.110.

[1567] et-Tarsûsî, s.268 vd.; İbn Erenboğa ez-Zeredkâş, s.97-102.; İbn Tağrıberdî, VII, s.318.; VIII, s.5.; İbn Şeddâd, s.59.

[1568] ed-Devâdârî, VII, s.195.

[1569] İbn Erenboğa ez-Zeredkâş, s.45, 94, 110, 185-187.; en-Nesevî, s.118.; Karabuğra hakkında ayrıca bkz., Paul E. Chevedden, "Black Camels and Blazing Bolts: The Bolt-Projecting Trebuchet in the Mamluk Army", **Mamluk Studies Review**, VIII/1 (2004), s.227-277.

[1570] İbn Erenboğa ez-Zeredkâş, s.22.

[1571] İbn Bîbî, s.275.; İbn Tağrıberdî, VI, s.329.

[1572] ed-Devâdârî, VII, s.195.

[1573] İbn Erenboğa ez-Zeredkâş, s.68

الزیار) [1574] , es-sultanî (السلطانی) [1575] , keskencîl, keskencîr, köşkencîr (کسکنجیل/کشکنجیر/کسکنجیر)[1576] ve el-lu'ub (اللعب)[1577] gibi mancınık çeşitlerinden de söz edilmiştir.

Bunun yanında mancınık-ı azîm, mancınık-ı kebîr, mancınık-ı mu'azzam, mancınık-ı hâil, mancınık-ı bozorg, âlât-ı kal'ât kuşâden[1578] gibi ifadelere de tesadüf edilmektedir ki bu ifadelerin birer mancınık ismi veya çeşidi olmayıp mancınıkları nitelendirmek üzere kullanıldığı anlaşılmaktadır[1579].

Ön Asya'da hüküm süren muhtelif İslâm devletleri ve Bizans, Ermeni ve Gürcü Krallıklarıyla mücadele eden Selçukluların, Tuğrul Bey döneminden itibaren [1580] Alp Arslan [1581] , Melikşah [1582] ve diğer Büyük Selçuklu

---

[1574] İbn Erenboğa ez-Zeredkâş, s.26, 27, 40, 94-96, 120, 125, 128, 131.

[1575] İbn Erenboğa ez-Zeredkâş, 102-110.

[1576] İbn Erenboğa ez-Zeredkâş, s.104-110.; Fahr-i Müdebbir, s.424.; İbn Bîbî, s.494.

[1577] İbn Erenboğa ez-Zeredkâş, s.26.

[1578] Nuhoğlu, Beyhaki'nin kullandığı (s.456) bu ifadenin "surları yıkmak üzere kullanılan bir tür ağır silah" olarak nitelendirmişse de (Nuhoğlu, a.g.t., s.345-346.) bu tabirin genel olarak muhasara aletleri için kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır.)

[1579] Chevedden, "The Invention of the Counterweight Trebuchets", s..90-98.; Aynı yazar, "Black Camels and Blazing Bolts", s.231-232.

[1580] İbnü'l-Esîr, Tuğrul Bey'in Kazvîn muhasarası sırasında şehri taş ve oka tuttuğunu kaydetmiştir. Ancak mancınıktan veya herhangi bir muhasara aletinden bahsetmiştir (İbnü'l-Esîr, VIII, s.257., (Türkçe terc., IX, s.388.). Aynı Sultan'ın Malazgirt kuşatması (Aristakes, s.103-105.; Mateos, s.100-103.) ve Arslan Besari üzerine yapılan seferler sırasında ise Selçuklu ordusunda mancınık, ve arrâdelerin bulunduğu görülmektedir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.13.; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mirâtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I-Sultan Tuğrul Bey Dönemi", **Belgeler**, XVIII/22, TTK Yay, Ankara 1997., s.14.; en-Nüveyrî, XXVI, s.291.; Ali Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485=1038-1092)", **Makaleler**, II, s.460.).

[1581] Alp Arslan döneminde Ani, Meryemnişin, Urfa ve Haleb gibi şehirlerin kuşatılması sırasında ağır silahlar kullanılmıştır. bkz Smbat, s.36.; Mateos, s.120, 139-140.; el-Hüseynî, s.25, 27-28. el-Bundârî, s.38.; İbnü'l-Esîr, VIII, s.368-370, (Türkçe terc., X, s.50-52.); Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.144-145.; en-Nüveyrî, XXVI, s.313.; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mirâtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II-Sultan Alp Arslan Dönemi", s.35-36.; Ali Sevim, "İbnü'l-Adîm'in Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", s.624.; Ahmed bin Mahmûd, I., s.61-62, 67-68, 82-83, 86.; Kadı Beyzâvî, s.118, 116.

[1582] el-Bundârî, s.50.; el-Hüseynî, 42.; er-Râvendî, s.128, Türkçe terc., I, s.125; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.172, 222.; İbnü'l-Esîr,VIII, s.435., (Türkçe terc., X, s.127-128.); Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin

hükümdarları [1583] döneminde birçok şehir ve kaleyi kuşattıkları ve bu kuşatmalarda başta mancınık ve arrâde olmak üzere birçok muhasara silahını kullandıkları görülmektedir. Bazı kaynaklarda, Büyük Selçuklu ordusunda mancınık ve arrâde gibi ağır silahların yapımı için marangozların, mancınık ustalarının mevcut olduğuna ve bu silahların sefer esnasında yapılabildiğine dair kayıtlar bulunmaktadır [1584] ki bu kayıtlar, Büyük Selçukluların ağır silah teknolojisinde ne derece ilerlemiş olduklarının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Türkiye Selçuklularının ilk devirlerinden itibaren kuşattıkları kalelerden, ele geçirdikleri şehirlerden haberdar olmamıza rağmen, uygulanan muhasara usulleri ve kullanılan ağır silahlar hakkında ulaşabildiğimiz bilgiler sınırlıdır. Selçuklu fetihlerini, ordunun müstahkem mevkileri aşmaktaki başarısını dile getiren kaynakların, bu askerî başarıların en önemli âmili olan muhasara aletleri ve ağır silahlar üzerinde pek fazla durmamış olmaları dikkat çekicidir. Üstelik bu sınırlı kayıtlarda mancınık ve arrâde dışında başka muhasara aletlerinden çok az bahsedildiği görülür ki bu durum Selçuklu ordusunda kullanılan ağır silahların listesini bile çıkarmayı güçleştirmektedir.[1585]

Askerî bakımdan devrinin en büyük gücü olan, sayısız kale ve şehri ele geçiren Türkiye Selçuklu ordularında mancınık ve arrâde dışında ağır oklar fırlatan aletler (çarh, zenburek), kule (burç, debbâbe, çarpa), koçbaşı (kebş, şahmerdan), neft atmak için kullanılan neffâte, kârûra gibi silahlardan

---

Mirâtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III-Sultan Melikşâh Dönemi", **Belgeler**, XX/24 (1999), s.10, 53-54, 62.; Aynı yazar, "İbnü'l-Adîm'in Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", s.642-644.; Ahmed bin Mahmûd, s.128, 145-146, 163.

[1583] el-Hüseynî, 55, 67.; el-Bundârî, s.228, 251.; er-Râvendî, s.267, 269, 289, 296., (Türkçe terc., II, s.256, 258, 276, 282.)

[1584] Bu konudaki değerlendirmeler için bkz., Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, s.273.

[1585] Aynı durum Büyük Selçuklular için de geçerlidir (Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, s.271.).

ve burçlara tırmanmak için kullanılan merdiven ve kementlerden, surlarda delik açmak veya surun altını kazmak, mayınlamak gibi muhasara usullerinden faydalandıkları muhakkaktır. Nitekim söz konusu şehir ve kalelerin, ağır silahlar olmadan ele geçirmesi teknik olarak mümkün olmadığı gibi, gerek İslâm medeniyeti, gerekse Bizans'ın aracılığıyla bölgede yayılmış olan ağır silah teknolojisinden uzak kaldıkları düşünülemez. Üstelik söz konusu dönem, ağır silah teknolojisinin Ön Asya'daki gelişiminde önemli rolü olan Haçlı seferlerinin yaşandığı dönemdir ki Türkiye Selçuklularının, en azından Haçlılarla mücadeleleri sırasında bu teknolojiden etkilenmiş olmaları gerekir.

Kaynaklar, daha Süleyman Şâh döneminde Konya ve Gevâle (1074)[1586], İznik (1075)[1587], Tarsus, Adana, Misis, Anazarba (1082-1083)[1588], Antakya (1085)[1589] ve Haleb (1074 ve 1085)[1590] gibi şehirlerin kuşatıldığını ve iki defa kuşatılan Haleb dışında hepsinin ele geçirildiğini kaydetmişlerdir[1591].

[1586] **Anonim Selçuknâme**, s.35. (Türkçe terc., s.23.); Ebu'l-Ferec, I, s.331.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.54.; Koca, **Malazgirt'ten Miryokefalon'a**, s.38.

[1587] **Anonim Selçuknâme**, s.35. (Türkçe terc., s.23-24.); Ebu'l-Ferec, I, s.331.; Mihail, s.29.; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.229.; el-Azîmî, s.24.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.54.; Koca, **Malazgirt'ten Miryokefalon'a**, s.38-39.

[1588] Ebu'l-Ferec, I, s.329.; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.217, 229.; el-Azîmî, s.28. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.69-70.; Koca, **Malazgirt'ten Miryokefalon'a**, s.44-45.

[1589] **Anonim Selçuknâme**, s.35-36. (Türkçe terc., s.24.); Komnena, s.194.; Ebu'l-Ferec, I, s.329, 331.; Mateos, s.161-162.; Mihail, s.30.; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, X, s.128.); Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.229, 243.; el-Azîmî, s.29.; Aksarayî, s.19., (Türkçe terc., s.14.).; ed-Devâdârî, VI., s.410-411.; en-Nüveyrî, XXVII, s.91.; Cenâbî, s.1-2.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.71-72.; Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, s.79.; Koca, **Malazgirt'ten Miryokefalon'a**, s.45-47.

[1590] **Anonim Selçuknâme**, s.35. (Türkçe terc., s.24.); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.130.); Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.175-176, 229-230, 234-235, 243; el-Azîmî, s.29.; ed-Devâdârî, VI., s.411.; Cenâbî, s.3.; en-Nüveyrî, XXVII, s.92.; Cenabî, s.3.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.48, 74.; Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, s.62; 80-81.; Koca, **Malazgirt'ten Miryokefalon'a**, s.49.

[1591] Bu dönemde ayrıca Süleyman Şâh'a bağlı bulunan Danişmendli Gümüştegin Ahmed Gazi Malatya'yı (Mateos, s.204-205.; Ebu'l-Ferec, I, s.331-332.; Ebu'l-Fidâ, II, s.300.; **Anonim Süryanî Vekayinâmesi**, Türkçe terc., s.31.), Karategin (Kharatikès)'in Çankırı, Kastamonu ve Sinop'u (Komnena, s.195.) Emîr Buldacı (Poltacı)'nın ise Çahan bölgesi yani Elbistan, Göksun ve Raban'ı (Komnena, s.194.; Mateos, s.164.) ele geçirdikleri bilinmektedir. Cenâbî ise İstanbul'danTrablus'a kadar bütün kale ve kasabaların ele geçirildiğini zikretmiştir (Cenabî, s.2.).

Ancak bu şehirlerin kuşatılması veya ele geçirilmesi sırasında uygulanan muhasara usulleri ve ağır silahlar hakkında herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Aynı durum I. Kılıç Arslan, I. Mesûd ve II. Kılıç Arslan dönemleri için de geçerlidir. Her üç Türkiye Selçuklu sultanı döneminde de birçok kale ve şehrin muhasara edildiği bilinmekle beraber[1592], bunlardan sadece birkaçında, I. Kılıç Arslan'ın 1097 tarihli Malatya[1593], I. Mesûd'un 1143 tarihli Malatya[1594] ve 1148 tarihli Keysun[1595] ve II. Kılıç Arslan'ın oğullarından Ankara meliki Mesûd'un Kastamonu'daki gaza faaliyetleri sırasında ağır silahlardan bahsedilmiştir[1596].

Kuruluş dönemine nispetle daha geniş bilgilere ulaştığımız "yükselme dönemi"nde ise Türkiye Selçuklularının muhasara usulleri ve kullandıkları ağır silahlar hakkındaki kayıtlar artmaktadır. Başta İbn Bîbî olmak üzere birçok muasır kaynağın bazen dolaylı bazen de doğrudan verdiği bilgilerden hareketle, Türkiye Selçuklularının, oldukça gelişmiş bir muhasara ve ağır silah teknolojisine sahip olduklarını, hatta daha önce görülmeyen bazı muhasara usul ve tekniklerini de kullanmak suretiyle bundan büyük ölçüde faydalandıklarını söylemek mümkündür. Ancak bu kayıtlarda sadece mancınık, arrade ve çarhdan, birkaç defa da neffât (نفاطان /نفاطون) ve nakkâb (نقاب) lardan bahsedilmiş olması, buna karşılık Türkiye Selçuklu ordusunda kullanıldığı muhakkak olan diğer ağır silahlar veya muhasara aletlerinden söz

---

[1592] Mihail, bizzat görüşmek şansına da eriştiği II. Kılç Arslan'ın kendisine gönderdiği mektubu "Kapadokya, Suriye ve Ermenistan'ın büyük Sultan'ı başlığıyla zikretmiş ve II. Kılıç Arslan'ın Rumlardan 72 kale zaptettiğini kaydetmiştir (Mihail, s.263-268.; Ebu'l-Ferec, II, s.466.; Müneccimbaşı, s.19.; Üremiş, a.g.t., s.96.; Koca, **Malazgirt'ten Miryokefalon'a**, s.243-244.)

[1593] I. Kılıç Arslan'ın Malatya kuşatmasında mancınık kullandığına dair tek kayıt Mateos'un kaydıdır (Mateos, s.187.). Aynı kuşatmadan bahseden diğer kaynaklarda (Ebu'l-Ferec, I, s.335-336.; Mihail, s.42.; Vardan, s.109., (Türkçe terc., s.186.); Cenâbî, s.4, 6.) bu tür bir kayda rastlanmamaktadır.

[1594] Ebu'l-Ferec, Sultan'ın kuşatmayı kaldırma kararı aldıktan sonra mancınıkları yaktırarak kuşatmayı kaldırdığını kaydetmiştir (Ebu'l-Ferec, II, s.377). Kuşatmadan bahseden diğer kaynaklarda ise bu kuşatmada kullanılan ağır silahlarla ilgili bilgi verilmemiştir.

[1595] **Papaz Grigor'un Zeyli**, s.304.

[1596] Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.219.

edilmemiş olması, konu hakkında etraflı malumat edinmemize imkân vermemektedir.

Bu dönemde Türkiye Selçuk ordusunda ağır silah kullanıldığına işaret eden bazı bilgiler mevcut olmakla beraber[1597], Türkiye Selçuklu ordusunda mancınık kullanıldığına dair ilk açık kayda I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in Antalya'yı fethi sırasında rastlanmaktadır (1207). Kıbrıs'taki Latinlerin desteğiyle Türkiye Selçuklu ordusuna karşı müdafaa edilen şehir[1598], iki safhalı bir kuşatma ile ele geçirilmiş ve bu kuşatmada arabalar (گردون) aracılıyla "kartalın dahi uçamayacağı bir yere yerleştirilen 10 helâk edici mancınık" [1599] ve "her birinin başı feleğin burçlarına değecek yükseklikteki merdivenler" (nerdibânhâ/نردبانها)[1600] kullanılmıştır. Her ne kadar bu mancınıkların harp sahasında mı yapıldığı yoksa başka bir yerden mi getirildiği, mekanizmaları, atış mesafeleri, tahrip güçleri ve sair özellikleriyle ilgili bilgi mevcut değil ise de şehrin ele geçirilmesine katkıda bulundukları şüphesizdir. Nitekim İbn Bîbî, şehrin fethinden sonra surlarda meydana gelen yarık ve çatlakların tamir edildiğinden bahsetmektedir[1601] ki bu hasarın Türkiye Selçuklu ordusun kullandığı mancınıklar tarafından verildiği muhakkaktır. I. Gıyasedin Keyhüsrev döneminde başka kale ve şehirlerin de

---

[1597] II. Kılıç Arslan'ın oğulları arasında meydana gelen taht mücadeleleri sırasında muhtelif ağır silahların kullanılmış olması muhtemeldir. Sözgelimi İbn Bîbî, Tokat Meliki Rüknü'd-dîn Süleyman Şâh'ın, II. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra Türkiye Selçuklu tahtına oturan I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'e karşı Konya'yı kuşatması (1196) münasebetiyle verdiği bilgide, dört ay devam eden muhasara neticesinde zahiresi tükenen, bahçe ve binaları (bağhâ ve 'umrânân) harap olan şehir halkının, I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'e zarar verilmemesi şartıyla şehri teslim ettiğini kaydetmiştir ki (İbn Bîbî, s.35.) söz konusu tahribatın mancınık vb ağır silahlar tarafından yapılmış olduğu tahmin edilebilir.

[1598] Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.284.; Selim Kaya, a.g.t., s.130-137.

[1599] İbn Bîbî, bu bilgiyi bir şiir şeklinde vermiştir (دلیرانه ده منجنیق تبان / بجایی که انجا نبرد عقاب/ گردون بر آورده تا آسمان) İbn Bîbî, s.97.

[1600] İbn Bîbî, s.98.

[1601] İbn Bîbî, s.99.

kuşatıldığı bilinmekle beraber, bu kuşatmalarda Türkiye Selçuklu ordusunun kullandığı ağır silahlar hakkında bilgimiz bulunmamaktadır.

I. Gıyasedin Keyhüsrev'in ölümü üzerine tahta geçen Sultan I. İzzü'd-dîn Keykâvus'la kardeşi Alâü'd-dîn Keykubâd arasında yapılan saltanat mücadelesi sırasında da mancınık kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu mücadele esnasında, önce Alâü'd-dîn Keykubâd, I. İzzü'd-dîn Keykâvus'u Kayseri'de, daha sonra I. İzzü'd-dîn Keykâvus, Alâü'd-dîn Keykubâd'ı Ankara'da kuşatmıştır. Kaynaklarda Alâü'd-dîn Keykubâd'ın Kayseri kuşatması sırasında ağır silahlar kullanıldığına dair bilgi bulunmamaktadır. I. İzzü'd-dîn Keykâvus'un Ankara kuşatmasında ise mancınık ve diğer muhasara silahlarının kullanıldığı görülmektedir. Nitekim İbn Bîbî'nin kaydına göre Sultan, ordunun Konya'da toplandığı sırada "yakma ve yıkma edevâtı ve zeredhânenin diğer âletlerinden oluşan muharebe ve muhasara silahlarının" hazırlanmasını emretmiş ve Ankara'ya bu silahlarla hareket etmiştir[1602] Bir yıl süren kuşatma sırasında zaman zaman bu mancınıklar (منجنيقها) işletilmiş[1603] ve Alâü'd-dîn Keykubat, uzun süren kuşatma neticesinde zor durumda kalan şehir halkını kurtarmak için, kendi hayatına dokunulmamak kaydı ile şehri teslim etmeyi kabul etmiştir (1212-213) [1604].

[1602] (…محاربت و محاصرت از ادوات احراق و اخراب و آلات زردخانه…) İbn Bîbî, s.134.

[1603] İbn Bîbî, s.135.

[1604] Alâü'd-dîn Keykubâd, muhasaranın uzaması ve şehirde sıkıntı başlaması üzerine, kardeşi ile bir anlaşmaya varmak için, Haleb hâkimi el-Melikü'z-zâhir'in tavassutunu istemiş, fakat Sultan, onun elçisi Takîyeddin Ali'ye, teslimden başka bir hal çaresi bulunmadığını söyleyerek muhasarada ısrar etmiştir. Nihayet, bahar mevsiminde, hiç bir ümidi kalmayan ve sıkıntı çeken şehir halkı ve ileri gelenler, akıbetin iyi olmadığını ve kendisine sadakatte kusur işlemediklerini beyan ederek, Alâü'd-dîn Keykubâd'a, daha fazla mukavemetin imkânsızlığını arz etmişlerdir. Bunun üzerine Alâü'd-dîn Keykubâd da İzzü'd-dîn Keykâvus'a müracaat ederek, hayatına ve şehir halkına zarar vermemek şartı ile teslime razı olduğunu bildirmiştir (İbn Bîbî, s.134-139). Arap İslâm kaynakları ise Alâü'd-dîn Keykubâd'ın Haleb Eyyûbî Emîri el-Melikü'l-Zâhir'den aracılık etmesini istediği, İzeddin Keykâvus'un bu yüzden Alâü'd-dîn Keykubâd'ı öldürmediği zikredilmiştir. İki kardeş arasındaki saltanat mücadelesi ve Ankara Kuşatması hakkında geniş bilgi için bkz., Salim Koca, "Sultan İzzeddîn Keykâvus ile Melik Alâeddîn Keykubâd Arasında Geçen Otorite Mücadelesi", **Belleten**, LIV/211 (1991), s. 935-943.; Aynı yazar, Sultan I. İzzü'd-dîn Keykâvus, s.125-128.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.300-301.; Uyumaz, a.g.e., s.14-17.

Bu kayıtta sözü geçen “yakma ve yıkma edevâtının” mancınık ve neffâteler olduğu şüphesizdir. Ancak bu kayıttan da söz konusu silahların özellikleri hakkında fazla fikir edinmek mümkün değildir. Bununla beraber “yakma ve yıkma edevâtının” yani mancınık ve neffâtelerin zeredhâden alınmış olması ve ordunun henüz Konya’da bulunduğu sırada hazırlanmış olması dikkat çekicidir. Esasen I. İzzü’d-dîn Keykâvus’un muhasaranın bir yıl kadar uzaması üzerine şehrin dışına ev ve barınak, hatta medrese gibi binalar yaptırdığı, emîrlerin de aynı şekilde binalar inşa edip bu binalarda barındıkları düşünülecek olursa, Konya’dan getirilenler dışında, muhasara sırasında da mancınık imal edilmiş olabileceği söylenebilir. Ancak bunu teyit edecek herhangi bir bilginin olmaması, bu konuda kesin bir şey söylemeye imkân vermemektedir.

I. İzzü’d-dîn Keykâvus’un Antalya kuşatmasında (1216) da mancınık kullanıldığı görülmektedir. İbn Bîbî’nin kaydından anlaşıldığı kadarıyla Türkiye Selçuklu ordusu, “nüvvâb-ı dîvân-ı saltanat” tarafından hazırlanan muhasara aletleriyle yola çıkıp Antalya önlerine geldiğinde, Antalya Frankları da Kıbrıs’tan gelen yardımla cesaretlenerek savaş araç gereçleri, arrâde ve şikence (عراده و شكنجه) hazırlayarak şehri müdafaaya başlamışlardır. Antalya önlerine gelen ilk birlikler şehri kuşatmış ve ok yağmuruna tutmuştur. Ertesi gün ise “zeredhâne”nin muharebe ve muhasara aletleri ile piyadeler gelmiş [1605] ve hemen o gece Sultan’ın emriyle çitlerden merdivenler (nerdibânhâ/نردبانها) yapılmış ve mancınıklar çalıştırılmıştır. Kuşatmanın uzaması üzerine Sultan, her bir emîrin bir defada on adamın tırmanabileceği geniş merdivenler (nerdibânhâ-yı ferâh/نردبانها فراخ) yapılmasını, bir grup askerin bu merdivenleri taşımak ve surların üzerine yanaştırmak için

[1605] (…روز دیگر چون زردخانه و آلات محاربت و محاصرت و پیادگان رسیدند …) İbn Bîbî, s.144.

görevlendirilmesini ve dilâverân-ı leşkerin, bu merdivenler vasıtasıyla surlara tırmanmalarını emretmiş ve neticede şehir ele geçirilmiştir[1606].

I. İzzü'd-dîn Keykâvus'un Kilikya Ermeni Krallığı üzerine düzenlediği seferde de ağır silahların kullanıldığı anlaşılmaktadır. 1216-1218 yıllarında yapılan Kilikya seferinde bölgenin en güçlü kalesi olan Çinçin (Hacin)[1607] ve Kançin[1608] kaleleri, mancınıklarla dövülmüş ve muhasara sırasında, on kişinin aynı anda tırmanabileceği merdivenler kullanılmıştır.

Aynı Sultan'ın 1218 tarihli Suriye Seferi'nde de Türkiye Selçuklu ordusunun ağır silahları hakkında önemli bilgilere rastlanmaktadır. Nitekim İbn Bîbî, Kilikya seferinden yeni dönen Türkiye Selçuklu ordusunun piyade ve süvarisi, savaş araç gereçleri ve kuşatma için gerekli olan mancınıklarımız ve zeredhâne"siyle sefere hazır olduğunu belirtmiştir ki bu kayıt sadece askerî nizamın değil, top yekûn devlet nizamının ne derece düzenli işlediğini göstermesi bakımından önemlidir. Müellifin, Sultan I. İzzü'd-dîn Keykâvus'un, Maraş, Malatya ve Sivas emîrlerine birer ferman göndererek, emirlerinde bulunan askerî kuvvetlerle birlikte "mancınık gibi muhasara aletleri (alât-ı muhâsarât ez mancınık) ile cephâneyi (zeredhâne) tertib etmelerini" istediğine dair kaydı [1609] da dikkat çekicidir. Bu kayda göre Selçuklu ordusundaki mancınıkların sadece merkezde, yani Konya'da bulunmadığı, Maraş, Malatya ve Sivas gibi vilâyetlerde de mancınık bulunup -belki de imal edilip- icap ettiği takdirde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Esasen bu şehirlerin

---

[1606] İbn Bîbî, s.141-146.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.308-309.; Koca, **Sultan I. İzzeddin Keykâvus**, s.35-38.

[1607] İbn Bîbî'nin kaydına göre "Sultan'ın emri üzerine mancınıklar yerleştirip, kalede oturanlara korku ve dehşet saldılar. Üç gün üç gece onların üzerine dolu daneleri gibi ölüm yağdırınca kaledekiler büyük bir sıkıntıya düşerek ne yapacaklarını şaşırdılar. Perişan ve aciz bir durumda "imdat, imdat" diye bağırmaya başladılar. Üç gün mühlet istediler. Bu müddet zarfında Tekfur'dan kendilerine bir yardım gelmezse, hiçbir mazerete başvurmadan kaleyi teslim edeceklerini söyleyince Sultan onların isteğini kabul ederek, mancınıkları durdurmalarını buyurdu." (İbn Bîbî, s.164.)

[1608] İbn Bîbî, s.165.

[1609] İbn Bîbî, s.185.; Müneccimbaşı, s.37.

sefer bölgesine yakın vilâyetler olduğu ve söz konusu şehirlerin bu sefer münasebetiyle zikredildiği düşünülecek olursa, mancınık bulunan veya imal edilen bölgelerin sadece bu şehirden ibaret olmadığı söylenebilir. Bu sefer sırasında, mancınıklar (منجنيقها), nakkâblar (نقابان) ve okçularla (تير اندازان) kuşatılan Merzubân [1610] , Ra'ban [1611] ve Tell-Bâşir [1612] kaleleri ele geçirilmiştir[1613].

Devletin ikbal çağı olan I. Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde, her alanda olduğu gibi muhasara usulü ve ağır silah teknolojisinde de büyük bir gelişme kaydedildiği anlaşılmaktadır. I. Alâü'd-dîn Keykubâd, tahta oturduktan hemen sonra dönemin en müstahkem kalelerinden biri olan[1614] Alâiye'nin kuşatılması (1221) sırasında İbn Bîbî'nin "yüksekliğine göğün hayran kaldığı, kara bulutların altında saklanan bir dağ" olarak ifade ettiği bir mevkie, yine onun ifadesiyle "attığı taştan Elburz dağını bile sıkıntıya düşürebilecek dağ gibi bir mancınık (mancınıkî-i çun kuh/منجنيقي جون كوه),

---

[1610] (... منجنيقها و نقابان و تيراندازان دركار استادند...) İbn Bîbî, s.186. (Türkçe tercümede nakkâbân zikredilmemiş. Bkz., s.204.)

[1611] İbn Bîbî, s.187.

[1612] İbn Bîbî, s.187-188.

[1613] İbn Nazîf, 74.; İbn, Vâsıl, III, s.264.; ed-Devâdârî, VII, s.196.; İbnü'l-Verdî, s.200-201.; Koca, **Sultan I. İzzeddin Keykâvus**, s.51-55.; Üremiş, a.g.t., s.136-137.

[1614] İbn Bîbî, Alâiye (Kalonoros) kalesi hakkında şunları söylemektedir: Kalonoros kalesinin yanında gök düz bir araziye benzer. Orası, geçit vermeyen dağlar, granit taşlardan yapılmış bir hisar ve deniz tarafından bir hendekle çevrilmiş olması yüzünden karada Sis topraklarına hâkim olmuş, deniz tarafından ise, Mısır padişahlarının üzerine ağır vergiler (bac) yüklemiştir. Yüksek yerleri yıldızlara değen o kale siz padişahımızdan başkasına taht yeri olamaz. Şimdiye kadar Kayser soyundan din, adalet, mal ve tedbir sahibi padişahların hiçbirinin aklına oraya asker çekmek gelmedi. Şiir: 'Çünkü o kalenin yolunda kartal uçamaz. Oranın ormanında güneş yolunu kaybeder/ Eğer deniz tarafından oraya yol ararsan, on çayı geçmen gerekir/ On çayın her biri Nil gibi dalgalı ve masmavi renkte. Onların dalgası karşısında fil aciz kalır.' şeklinde tasvir edilen o yer karşısında hepsi korkuya ve dehşete düştüler. Eğer siz cihan padişahımız biz kullarına emir verirse, muzaffer ordunun her karıncası bir ejderhaya, her sığırcığı bir Huma'ya her serçesi devrin padişahının inayet ve ihtimam fezasında uçan bir kartala döner. Biz kullarınızın, ay ve güneş parlaklığında ikbale sahip olan siz padişahımızdan beklentimiz, mübarek çetr kartalını uçurup yola düşürmenizdir. Şiir: 'Eğer karşımıza aslan da çıksa, savaş sırasında bizim rakibimiz olamaz./ Eğer yolumuz kayalarla dolu olsa, saldırımız karşısında düz bir ovaya döner.'" (İbn Bîbî, s.236-237.).

arabayla (gerdûn/گردون) çıkarılmış[1615], ayrıca kalenin etrafına 100 büyük mancınık (صد منجنيق كران) yerleştirilmiştir[1616].

Yine Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde yapılan Kâhta kuşatmasında (1226) "mağribî mancınık"tan bahsedilmektedir. İbn Bîbî'nin kaydına göre Emîr Mübarizeddin Çavlı, Kâhta Kalesi'nin kapısının karşısına bir mancınık-ı mağribî (منجنيقي مغربي) yerleştirmiş, ayrıca iki mancınığı da kalenin sağına ve soluna kurdurmuştur[1617]. Ancak kuşatma için kurulan mancınıkların bunlardan ibaret olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Emîr Mübârizü'd-dîn Çavlı, el-Melikü'l-Eşref'in Kâhta müdafilerine yardım için gönderdiği 10.000 kişilik bir kuvvetin geldiğini öğrenince, kuvvetlerinin bir kısmını alıp Şam askerini karşılarken, ümerâ-yı asâkirden bir kısmını da mancınık kurmağa (ber i'mâl-i mancınık) memur etmiştir[1618]. Bu kuvvetler bozguna uğratıldıktan sonra kalenin muhasarası şiddetlenmiş ve mancınık darbelerine daha fazla dayanamayan kale duvarlarının yıkılması üzerine Kâhta ele geçirilmiştir[1619].

Bu kayıt, Türkiye Selçuklu ordusunda kullanılan bir mancınık çeşidinden, "mağribî mancınık"tan bahsetmesi bakımından önemlidir. Muhtelif kaynaklarda "mancınık-ı mağribî"[1620], "mancınık-ı garbî" (el-menâcinîkü'l-garbiyye/المناجنيق الغربيه)[1621] olarak da karşılaşılan bu mancınık, İslâm âleminin batısında geliştirilmiş bir mancınık çeşidi olup, "el-mancınıkü'l-frengî/francî" veya "mancınıkü'l-efrenc"[1622] olarak adlandıran Avrupa veya

---

[1615] İbn Bîbî, s.240.
[1616] İbn Bîbî, s.243.
[1617] İbn Bîbî, s.275.
[1618] İbn Bîbî, s.276-277.
[1619] İbn Bîbî, s.279.
[1620] İbn Tağrıberdî, VI, s.329.
[1621] ed-Devâdârî VII, s.195.
[1622] İbn Tağrıberdî, VII, s.318.; VIII, s.5.

Frank mancınıklarından farklıdır[1623]. Bir platform üzerine yerleştirilmiş ters veya karşı ağırlık mekanizmasıyla (counter-weight) çalışan bu mancınıklarla genellikle taş atıldığı bilindiğinden[1624], Türkiye Selçuklu ordusundaki mağribî mancınığın da aynı özellikleri taşıdığı tahmin edilebilir. Ancak atış mesafesi, tahrip gücü gibi konularda kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

Alâü'd-dîn Keykubâd dönemine ait başka bir kayıtta "karabuğra"dan bahsedilmesi dikkat çekicidir. en-Nesevi'nin kaydına göre Alâü'd-dîn Keykubâd'la ilişkileri gerginleşen Erzurum Meliki Rüknü'd-dîn Cihânşâh, 1229 yılında Ahlat'ı muhasara eden Celâlü'd-dîn Hârezmşâh'ın huzuruna çıkıp itaatini arz ettikten sonra Erzurum'a geri dönmüş ve Hârezmşâh ordusuna asker, erzak, çok sayıda ok, yay ve kalkanla beraber, "karabuğra" adı verilen bir mancınık göndermiştir[1625] ki bu kayıt, her ne kadar doğrudan Türkiye Selçuklularıyla alakalı olmasa da söz konusu mancınığın Anadolu'da bilindiğini göstermekte ve Türkiye Selçuklu ordusunda da kullanılmış olabileceğine işaret etmektedir.

Çemişgezek Muhasarası sırasında da Türkiye Selçuklularının muhasara usulü ve ağır silah teknolojisi hakkında fikir veren kayıtlara rastlanmaktadır. Nitekim çok müstahkem bir mevkide bulunan Çemişgezek Kalesi'nin ele geçirilmesi için bilinen bütün muhasara usullerinin uygulandığı görülmektedir. İbn Bîbî'nin kaydına göre emrindeki 5000 süvari ve savaş ve muhasara aletleriyle (âlât-ı muhârebe ve muhâssara) Çemişgezek üzerine yürüyen Malatya sübaşısı Esededdin Ayaz, Çemişgezek Kalesini önce sulh yoluyla ele geçirmek istemiş, ancak bu mümkün olmayınca, "üstâd-i arrâde-sâz"a (استاد عراده ساز) mancınık ve arrâdelerin kurulmasını ve muhasaranın

---

[1623] Chevedden, "The Invention of the Counterweight Trebuchets", s.102-103, 106-110.; Aynı yazar, "Black Camels and Blazing Bolts", s.231-232

[1624] Chevedden, "The Invention of the Counterweight Trebuchet", s.106-107.

[1625] en-Nesevî, s.118.; Taneri, a.g.e., s.79, 123.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.366.; Uyumaz, a.g.e., s.54.

başlamasını emretmiştir. Şehir bir yandan mancınık ve arrâdelerle dövülürken diğer yandan da nakkâblar aracılığıyla surlar tahrip edilmeye çalışılmıştır. Bir hafta geçmesine rağmen mancınıklar ve nakkâbların başarılı olamaması üzerine başka bir yönteme başvurulmuştur. Üzerinde ok çıkabilecek büyüklükte delikler bulunan 10 adet demir sandık yapılmış ve bu sandıkların içine, oranın darlığından endişe etmeyen birer adam yerleştirip uygun bir yerden kalenin içine sarkıtılarak müdafiiler ok yağmuruna tutulmuştur. Ancak bu yöntem de başarılı olmamış ve nihayet hisarın zayıf bir noktası tespit edilmiş ve buraya gönderilen 50 nakkâbın bir gün süren çalışmaları neticesinde açılan delikten içeriye girmek ve kaleyi ele geçirmek mümkün olmuştur[1626].

Alâü'd-dîn Keykubâd'ın Trabzon[1627] ve Gürcistan seferleri ile Harput (1234)[1628], Harran, Urfa, Rakka (1235)[1629] ve Âmid (1236)[1630] kuşatmalarında

---

[1626] İbn Bîbî, s.282-288. (İbn Bîbî'nin kaydına göre kale ele geçirildikten sonra Sultan, "yaşıtları ve emsalleri arasında güvenilirliliği ve cesareti bakımından benzersiz olan itibarlı adamlarından birini o kale kütüvali olarak görevlendirdi. Her ne kadar kale savaş araç gereçleri ve yeterli malla donanmış olsa da oranın donanımlarını artırdı. Kullarının kuşatma sırasında kale duvarlarında açtıkları yarık ve çatlakları onarmak için inşaat mühendisleri (bennayan-i mühendis) ve usta sanatkârlar görevlendirdi. Fermanıyla oradaki kuyuyu, en keskin görüşlü kimselerin dahi eskiden orada bir kuyu olduğunu anlayamayacaktan şekilde doldurdular (İbn Bîbî, s.288.)

[1627] Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.361-362.; Uyumaz, a.g.e., s.45-47.

[1628] Harput kuşatması sırasında Sultan, devlet emîrlerinin her birinin birer mancınık yerleştirip çalıştırmasını buyurmuş ve ertesi gün 18 büyük mancınık (هجده منجنیق بزرگ) kalenin civarına yerleştirilmiştir (İbn Bîbî, s.444-445.). İbn Bîbî, kuşatma sırasında meydana gelen ilginç bir olayı şu şekilde kaydetmiştir. "Harput Melikinin mutfağındaki tandırda bir kuzu kızartıyorlardı. Melik, Şam meliklerini yemeğe çağırmıştı. O sırada hansalâr içeri girerek, tandıra düşen bir mancınık taşının kuzuyu yere batırdığını ve ondan eser bırakmadığını arz etti. O zaman günlerin tecrübelerinden tam olarak nasibini almış akıllı bir adam olan Hama Meliki, 'Devlet sahiplerine karşı gelerek onlarla mücadele etmek akıllı ve bilgili kimselerin, ileri görüşlü ve tedbirli insanların gözünde beğenilen bir davranış olmaz. Düşüncem odur ki, içimizden biri Sultan'ın huzuruna çıksın, elini onun iyilik eteğine atsın, ettiğimiz küstahlıktan pişman olduğumuzu söyleyip yaptığımız saygısızlıktan özür dilesin. O zaman belki canımızı kurtarır, her birimiz sağ salim ülkemize döner, bu tehlikeli durumdan ve acınacak halden kurtulup selamete çıkarız' dedi (İbn Bîbî, s.444.; Harput kuşatması hakkında ayrıca bkz., Ebu'l-Ferec, II, s.534; İbn Vâsıl, V, s.80-81.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.381., Üremiş, a.g.t., s.201.; Uyumaz, s.76-77.)

[1629] İbn Bîbî, s.447-450.; Ebu'l-Ferec, II, s.534-535.; Ebu'l-Fidâ, III, s.192.; İbnü'l-Verdî, II, s.237.; İbn Vâsıl, V, s.98., Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.382., Üremiş, a.g.t., s.203-204.; Uyumaz, s.78-79.

da mancınık kullanıldığı görülmektedir. İbn Bîbî, Kemaleddin Kâmyâr ve Mübârizeddin Çavlı kumandasında düzenlenen Gürcistan seferinde mancınık, arrâde, neffâtân, nakkâbân, seng revân (سنك روان), kemend endâzân (كمند اندازان) ve diğer harp araç ve gereçlerini kullananların bulunup bütün zerrâdhâne aletlerinin tertip edildiği kaydetmiştir[1631] ki bu kayıt, Türkiye Selçuklu ordusunda, mevcut ağır silahların bir listesini içermesi bakımından önemlidir. Bu seferde kısa bir süre içerisinde, aralarında Hah (Gag) ve Nahuh kalelerinin de bulunduğu otuzdan fazla kale ele geçirilmiş ve çaresiz kalan Gürcü Melikesi Rosu'dan, Alâü'd-dîn Keykubâd'ın tabiiyetini kabul etmiştir[1632]. Yine İbn Bîbî, Âmid kuşatması münasebetiyle verdiği bilgide, ikişer, üçer, beşer ve onar men[1633] ağırlıklarında demirden yuvarlak mancınık taşları[1634] yaptırıldığını ve bu bunların develerle Âmid'e gönderildiğini kaydetmiştir[1635].

Bu arada Alâü'd-dîn Keykubâd'la ilişkileri gerginleşen Erzurum Meliki Rüknü'd-dîn Cihânşâh tarafından Celâlü'd-dîn Hârezmşâh'a gönderilen mancınık da dikkat çekicidir. Kaynakların verdiği bilgiye göre Cihânşâh, muhasara sırasında Celâlü'd-dîn Hârezmşâh'ın huzuruna çıkıp itaatini arz etmiş, geri döndükten sonra ise Hârezmşâh ordusuna asker, erzak, çok sayıda ok, yay, kalkan ve o dönemin en meşhur muhasara aletlerinden olup "karabuğra" adı verilen bir mancınık göndermiştir.[1636]

Türkiye Selçuklu Devleti'nin en geniş sınırlarına ulaştığı II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev döneminde ise Saadeddin Köpek tarafından ele geçirilen

---

[1630] İbn Bîbî, s.451-452.; Ebu'l-Ferec, II, s.535, İbn Vâsıl, V, s.110.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.384., Üremiş, a.g.t., s.209-210.; Uyumaz, s.78-79.

[1631] İbn Bîbî, s.420.

[1632] İbn Bîbî, s.420-424.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.375-376., Uyumaz, s.67-69.

[1633] Selçuklu Türkiyesi'nde küçük şer'i menn, 260 dirhem (= 833 gram) mukabilindeydi. Polat, a.g.t., s.186.; Ayrıca bkz., Walther Hınz, **İslâm'da Ölçü Sistemleri**, (Çev. Acar Sevim), İstanbul 1990, s.26.

[1634] (سنگ منجنيق از اهن سنگها مدور) İbn Bîbî, s.451.

[1635] İbn Bîbî, s.451.

[1636] en-Nesevî, s.118.; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.366.; Taneri, a.g.e., s.79, 123.; Uyumaz, a.g.e., s.54.

Sumeysat (1238)[1637] ve Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde kuşatılan fakat ele geçirilemeyen Âmid (1240) [1638] muhasaralarında mancınık kullanıldığı anlaşılmaktadır. İbn Bîbî, neftçilerin (neffâtun/نفاطون) de görev aldıkları Âmid muhasarası sırasında mancınıklarla neft atıldığından ve "keskencîr" (كسكنجير) adlı bir muhasara aletinden söz etmektedir[1639] ki bu aletin Fahr-i Müdebbir'in "köşkencîr (كشكنجير)"[1640], İbn Erenboğa ez-Zeredkâş'ın ise "keskencîl (كسكنجيل)" olarak zikrettiği, ok, mızrak gibi şeyler fırlatmak için kullanılan bir "ok mancınığı (منجنيق السهام)"yla aynı olması muhtemeldir[1641]. Bu kayıtta ayrıca "mancınıkî" (منجنيقي) ifadesine de rastlanmaktadır[1642] ki bu ismin, üstâd-ı arrâde-sâz (استاد عراده ساز)[1643] gibi mancınık yapan veya kullananları ifade etmek üzere kullanıldığı malumdur[1644].

Moğol vesayeti döneminde de mancınık ve arrâdeyle ilgili kayıtlara rastlanmaktadır. Kösedağ Savaşından sonra Kilikya Ermeni Krallığı üzerine yapılan seferde (1245-1246) Tarsus kalesinin her bir burucunun ve hisarının karşısına "dağları yıkan mancınıklar" yerleştirilmiştir.[1645] Bunun dışında Sinop'un yeniden fethi (1266) [1646], Cimri olayı (1277)[1647], Develü Hisar kuşatması (1303-1304)[1648] ve Türkiye Selçuklu Sultanları arasında meydana

---

[1637] İbn Bîbî, s.476-477.; İbn Vâsıl, V, s.190.

[1638] İbn Bîbî, s.490-498.; Ebu'l-Ferec, II, s.541.

[1639] İbn Bîbî, s.494.

[1640] Fahr-i Müdebbir, s.424.

[1641] İbn Erenboğa ez-Zeredkâş, s.104-110.

[1642] İbn Bîbî, s.495.

[1643] İbn Bîbî, s.284.

[1644] İbn Şeddâd da Rûm'dan gelen, fakat el-Melîk'z-Zâhir'in yani Sultan Baybars'ın vefatı üzerine kendilerine verilen vaatler yerine getirilemeyen zevâtı sayarken Emîr Nure'd-dîn Ahmed al-Menâcikî isimli birisini kaydetmiştir (İbn Şeddâd, s.157.).

[1645] İbn Bîbî, s.545-546.; Ebu'l-Ferec, II, s.545.; **Anonim Selçuknâme**, s.50., (Türkçe terc., s.32-33).; Smbat, s.107.; Kirakos, s.249-250.; Simon de Saint Quentin, s.67.

[1646] İbn Bîbî, s.643.; Aksarayî, s. 83-84.

[1647] İbn Bîbî, s.700-701.

[1648] II. Gıyâseddin Mes'ûd 1302 yılında ikinci defa Selçuklu tahtına oturduktan sonra Câhioğlu isimli biri, Niğde ve Aksaray arasında bulunan Develü hisar kalesinde istila etmiş, bunun üzerine Sultan

gelen mücadeleler sırasında [1649] mancınık ve arrâdelerin kullanıldığı bilinmektedir.

b) Çarh

Türkiye Selçuklu ordusunda, mancınık ve arrâdeler dışında, muhtelif kaynaklarda tîr-i çarh, kavsül'l-ziyâr, zenbûrek/zenberek gibi isimlerle de ifade edilen çarhların da kullanıldığı görülmektedir. Ancak döneme ait kaynaklarda bu silah hakkında fazla kayda rastlanmaması dikkat çekicidir. Nitekim İbn Bîbî, bu silahlardan sadece iki yerde bahsetmiştir. Her ikisi de Alâü'd-dîn Keykubâd dönemine ait olan kayıtlardan ilkinde, Türkiye Selçuklu tâbiiyyetini kabul eden Kilikya Ermeni Kralı Leon'un (doğrusu I. Hetum olacak), tâbiiyyet şart ve mükellefiyetlerin biri olarak göndermeyi taahhüt ettiği kuvvetler arasında bin süvari ve 500 çarhçı bulunduğu zikredilmiştir[1650]. Diğer kayıtta ise Pervâne Tâcü'd-dîn ve Emîr Sinânü'd-dîn Kaymaz'ın, Hârezm emirleriyle görüştükleri Tatvan'dan ayrıldıkları sırada yanlarında çarkçılar, öncü birlikleri ve ellerinde kılıç, sırtlarında siper (kalkan) olan askerlerden oluşan kalabalık ve haşmetli bir ordu bulunduğu söylenmektedir[1651]. Bunların dışında Suğdak Seferi sırasında da çarhlardan bahsedilmekle beraber, bu silahların Türkiye Selçukluları tarafından değil Suğdaklılar tarafından kullanıldığı görülmektedir[1652].

Mesud, Abışga Noyan ve Sahib Alâü'd-dîn ve diğer emîrlerin de katıldığı Türkiye Selçuklu ordusu, Develü hisar'ı kuşatmıştır. Kale, bir ay boyunca mancınıklarla dövülmüş ancak Gazan Han'ın ölüm haberi üzerine muhasara kaldırılmıştır (Aksarayî, s.294-295.).

[1649] İbn Bîbî, s.627.

[1650] İbn Bîbî, s.341.

[1651] İbn Bîbî, s.428.

[1652] İbn Bîbî, s.326.

Ayrıca yukarıda da bahsettiğimiz bir kayıtta "keskencîr" (كسكنجير) adlı bir muhasara aletinden söz edilmektedir ki, bu aletin ok, mızrak gibi şeyler fırlatmak için kullanılan bir "ok mancınığı" yani bir çeşit çarh olması muhtemeldir.

Görüldüğü üzere mevcut kayıtlar Türkiye Selçuklu ordusunda kullanılan çarhlar hakkında fazla bilgi içermemektedir. Ancak Ermeni kralının göndermeyi taahhüt ettiği 500 çarhçının azımsanmayacak bir rakam olduğu söylenebilir. Türkiye Selçuklu ordusunda bu 500 kişi dışında başka çarhçıların da bulunduğu düşünülecek olursa, bu silahların Türkiye Selçuklu ordusunda yaygın bir şekilde kullanıldığı şüphesizdir.

c) Diğer Muhasara Aletleri

Türkiye Selçuklu ordusunda mancınık, arrâde ve çarh dışında hangi muhasara alet ve edevatının kullanıldığına dair fazla malumat bulunmamaktadır. Nitekim kaynaklarda mancınık, arrâde ve çarh dışında ismine rastladığımız muhasara alet ve edevatı sadece merdiven ve kementtir[1653]. Birkaç kayıtta da neffât[1654] ve nakkâblardan[1655] bahsedilmişse de bunların ne tür aletler kullandıkları hakkında hiçbir malumat yoktur. Türkiye Selçuklu ordusunda, gerek bölgedeki diğer Müslüman Türk devletleri gerekse Bizans ve Haçlılar tarafından kullanıldığı bilinen kuşatma kuleleri (burç, debbâbe, çarpa)[1656] ve koçbaşı (kebş, şahmerdan)[1657] gibi muhasara

---

[1653] İbn Bîbî, s.54, 97, 98, 118, 144, 165, 280, 441, 495, 529.; **Anonim Selçuknâme**, s. Türkçe terc., s.28.).

[1654] İbn Bîbî, s.326, 420, 494, 581.

[1655] İbn Bîbî, s.283, 285, 286, 420.

[1656] Kuşatma savaşlarında en çok kullanılan muhasara aletlerden biri olan kuleler (siege tower), mancınıktan daha eski bir savaş araacı olup, ilk olarak eski Mısırlılar ve Asurlular tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Mezopotamya'da MÖ 745-27 yıllarına ait bir kabartmada da hareket ettirilebilen bir kuşatma kulesi resmedilmiştir. Kalın ve sıkı ağaçtan yapılmış hareketli bir alet olup

aletlerinin de mevcut olduğu tahmin edilebilirse de bunlarla ilgili her hangi bir kaydın bulunmaması fazla bir şey söylemeye imkân vermemektedir.

---

tekerlekler üzerine kurulmuş seyyar bir kaleye benzetilebilir. Savaşçıların surlar üzerindeki müdafilere hücum edebilmesi ve surlara çıkabilmeleri amacıyla kullanılırdı. Ağacın üzerine, müdafilerin atacağı ateşe karşı bir zırh görevi yapan sirkeye batırılmış keçe yahut deri geçirilirdi. Tekerlekler vasıtasıyla hareket ettirilerek surlara yanaştırılır ve böylece askerlerin surlara geçmesine imkân sağlanırdı. Bununla beraber debbâbeyi, surların üzerine devirmek veya ucuyla vurmak suretiyle surların tahribi için de kullanılırdı. Bu maksatla kullanıldığı takdirde askerler debbâbeye binerek surlara yaklaşır, surun önünde hendek varsa üzerine direkler atılarak köprü kurulur ve üstünden geçilirdi. Hendek köprü yapamayacak derecede geniş ise çarpalar ile götürülen odun, toprak vs atılarak hendeğin bir kısmı doldurulurdu. Bu işi geri hizmet kıtaları yapar, askerler ise onları kalkan vs ile korurlardı. Nihayet çarpa sura dayanınca suru delmeğe başlanırdı. Suru delerken açılan yerin çökmemesi için direk ile destek kurulurdu. Şayet debbâbenin boyu surun üstüne yetişmezse merdivenler kurularak suru aşmağa çalışırlardı. Buna imkân olmazsa karşı karşıya muharebe yapılırdı.

[1657] Bazı özellikleriyle debbâbeye benzeyen koçbaşı (siege ram), surlar veya kale içerisinde tahkim edilmiş iç kale ve saray kapılarını kırmak için kullanılan bir silahtır. Uc kısmı, kafasını boynuz vurmak üzere öne eğmiş bir koçbaşı formunda olduğu için bu ad verilmiştir. Başı takip eden gövde 4-5 m uzunluğunda ve 30-40 cm. çapında dayanıklı ve sağlam bir ağaç kolondan ibarettir. Koçbaşı savaşçılar tarafından taşınabildiği gibi, ağacı harekete getiren personeli korumak amacıyla yapılmış özel arabalarda da taşınırdı. Dört tekerlek üzerinde sağlam ağaçlardan yapılmış yanları açık üstü kapalı ve önünde bir ahşap kalkanı bulunan bu arabalara koçbaşı havadan yere paralel olarak asılırdı. Öndeki kalkan üzerinde ise koçbaşının girip çıkabileceği bir yuva bulunurdu. Araba hedefin önüne getirildikten sonra araba içerisindeki personel ileri geri hareketlerle koçbaşını hedefe vurarak tahrip etmeye çalışırlardı.

B) ZEREDHÂNE (SİLAHHÂNE)

Büyük Selçuklu[1658], Gazneli[1659], Hârezmşâh[1660], Eyyûbî[1661] ve Memlûk[1662] devletlerinde olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da silahhâne veya cephaneye zeredhâne/zerrâdhâne (زردخانه/ زرادخانه) denilirdi[1663].

Başta payitaht Konya olmak üzere Selçuklu Türkiyesi'nin muhtelif bölgelerinde[1664] ve özellikle kalelerde[1665] zeredhâneler bulunmaktaydı. Sultan'ın silahlarının bulunduğu zeredhâneye "zeredhâne-i hâss"[1666] veya "zeredhâne-i saltanat"[1667] denirdi. Zeredhânelerde ok, yay, kılıç, mızrak ve sair hafif silahlar yanında mancınık, arrade ve diğer savaş ve muhasara aletleri muhafaza edilirdi[1668].

[1658] Reşîdü'd-dîn, bir yerde "zerrâdhâne" (II/5, s.57.), bir yerde de "hazâ'in-i silâh" (II/5, s.180.) adıyla zeredhânenin Büyük Selçuklularda mevcut olduğuna işaret etmiştir. Nizâmü'l-mülk de bir yerde zerrâdhane'den bahsetmiştir (Türkçe terc., s.270).

[1659] Beyhakî, s.8, 80, 456, 558, 589.; Nuhoğlu, a.g.t., s.347.

[1660] Taneri, **Celâlü'd-dîn Hârezmşâh ve Zamanı**, s.104.; Aynı yazar, **Hârezmşâhlar**, s.116.

[1661] Kuşçu, a.g.t., s.209-210.; David Nicolle, **Acre 1291, Bloody Sunset of the Crusader States**, Osprey Publishing, Oxford, 2005., s.24-25.; D. P. Little, "The Fall of 'Akka in 690/1291: The Muslim Version", **Studies in Islamic History and Civilization in Honour of Professor David Ayalon**, (Ed. Moshe Sharon), Jerusalem 1996., s.173.

[1662] el-Kalkaşandî, IV, s.11, 21, 61, 189; XI, 339, XII, 117; İbn Tağrıberdî, X, s.219; XI, s.168.; XIV, s.349.; Mahmûd Nedîm-Ahmed Fehîm, s.41-43.; Irwin, **The Middle East in the Middle Ages**, s.39.; ; Garcin, "The regime of the Circasian Mamlûks", s.305.; Çetin, a.g.t., s.266-269.; Tekindağ, a.g.e., s.130, 157.

[1663] Hasan Enverî, s.143. (Zeredhâne'ye "silâhhane", "hazânetü's-silâh" gibi isimler de verilmiştir (el-Kalkaşandî, III, 547; IV, 11; V, 221.)

[1664] İbn Bîbî'nin kayıtlarında zeredhâne bulunan şehirler arasında Malatya, Maraş ve Sivas zikredilmiştir (İbn Bîbî, s.185, 502.).

[1665] Elimizde mevcut iki kûtvâl takrîrinde de kûtvâllerin kaledeki zeredhâne ve silahları düzenlemekle mükellef oldukları zikredilmiştir (**Tekârîrü'l-Menâsıb**, s.42.; **Rüsûmu'r-Resâ'il**, s.28.). Buna göre bütün kalelerde birer zeredhâne mevcut olduğ tahmin edilebilir. Ancak İbn Bîbî'nin kayıtlarından öğrenebildiğimiz kadarıyla Antalya, Hançin, Merzuban, Ahlat, Harran ve Kemah kalelerinde zeredhâneler mevcuttu (İbn Bîbî, s.99, 164, 186, 412, 448, 568.)

[1666] İbn Bîbî, s.149. (Zeredhâne-i padişahân"a kaydedilen ve burada korunan silahlar, çoğu zaman dönemin meşhur ve değerli silahlarından seçilirdi (Fahr-i Müdebbir, s.258.).

[1667] İbn Bîbî, s.407. (Aynı ifadeye Memlûkler döneminde "silahhâne-i Sultâniyye" ve "zeredhâne-i sultâniyye" olarak rastlanmaktadır (el-Kalkaşandî, IV, s.19, XI, 339.).

[1668] İbn Bîbî, s.134, 144, 341, 420.

Türkiye Selçuklu kaynaklarında zeredhânelerin hangi görevlilerin murakabesi altında bulunduğu hakkında açık bir kayıt yoktur. İbn Bîbî eserinin bir yerinde "zeredsalâr (زردسلار)" ifadesini kullanmış ise de bu kayıtta Bizans İmparatoru'nun silahhâne komutanını kastetmiş[1669], başka bir yerde de aynı ifadeyi tekrarlamamıştır. Ancak "zeredhâne-i hâss" veya "zeredhâne-i saltanat"ın, diğer Müslüman Türk devletlerinde olduğu gibi [1670] Türkiye Selçuklularında da Sultan'ın silahlarının muhafazası ve taşınmasından sorumlu olan "emîr-i silah" [1671] ve "silahdâr"lar idaresi altında bulunduğu söylenebilir[1672].

Zeredhânenin tanzimine büyük önem verilirdi. Serleşkerler ve kûtvâller, görev yaptıkları bölgede mevcut bulunan zeredhâneyi gözetmek ve her daim hazır bulundurmakla vazifeli idiler[1673]. Sefer veya savaş halinde, orduya katılacak bütün emîrlere, fermanlar gönderilir ve bu fermanlarda askerleri ve zeredhânede bulunan silah ve teçhizâtlarıyla hareket etmeleri buyurulurdu[1674]. Savaşa katılan askerlere, kendi silah ve teçhizâtları dışında

---

[1669] İbn Bîbî, s.54.

[1670] "Silahdâr" veya "emîr-i silah", Karahanlı, Gazneli, Büyük Selçuklu, Eyyûbî, Memlûk ve Osmanlı devletlerinde saray teşkilâtında yer almış bir görevlidir. Geniş bilgi için bkz., Hasan Enverî, s.133-134; Şerafeddin Turan, "Silahdar", **İA**, X, s.640-643.; Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilâtı**, s.145.; Nuhoğlu, a.g.t., s.209-210.; Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, s.94-95; Kuşçu, a.g.t., s.209-211.; Çetin, a.g.t., s.267.

[1671] **Gunyetü'l-Kâtib** (s.6.) ve Rüsûmür-Resâ'il'de (s.5.) mukarrebân-ı hazret arasında sayılan "emîr-i silah" hakkında Türkiye selçuklu dönemi kaynaklarında fazla malumat bulunmamaktadır (Cahen, a.g.e., s.221-222.; Refik Turan, a.g.m., s.152.)

[1672] el-Kalkaşandî, V, 434.

[1673] Kûtvâl takrirlerinde bu husus açıkça belirtilmekle beraber (**Tekârîrü'l-Menâsıb**, s.42.; **Rüsûmu'r-Resâ'il**, s.28.), serleşkerlik takrirlerinde doğrudan doğruya zeredhâneden bahsedilmemektedir. Ancak daha önce de belirttiğimiz üzere bu takrirlerin hepsinde serleşkerlerin emri altında bulunan askerlerin, silah ve teçhizâtlarıyla hazırlaması gerektiği vurgulanmıştır ki buradan hareketle, en azından asker sayısı fazla olan serleşkerlik merkezlerinde söz konusu silah ve teçhizâtın konulduğu ve muhafaza edildiği zeredhânelerin mevcut olması gerekir. Bu konuda ayrıca bkz., İbn Bîbî, s.425-426.)

[1674] Mesela I. İzzü'd-dîn Keykâvus döneminde Haleb Seferi sırasında (1218) Maraş Sâhibi Emîr Nusretü'd-dîn Hasan'a, Malatya ve Sivas beglerine zeredhâne tertib etmelerini emreden bir fermân göndermişti (İbn Bîbî, s.185.).

zeredhâneden de savaş araç gereçleri dağıtılırdı[1675]. İhtiyaç halinde sefer bölgesine zeredhâneden silahlar nakledilirdi[1676]. Merkez ordusunun silah ve teçhizâtı, zeredhâne-i hâss'dan karşılanırdı[1677].

Mağlup edilen ordulardan kalan silahlar zeredhâne alınır[1678], mevcut silahlarla beraber zeredhâne defterine kaydedilir[1679] ve muhtemelen gerek hükümdara mahsus zeredhânede, gerekse diğer zeredhânelerde bulunan silahların, belirli aralıklarla sayım, bakım ve onarımı yapılırdı[1680].

Zeredhâneler, zaman zaman bir hapishane olarak da kullanılırdı. Adamlarıyla beraber esir edilen Trabzon Rum İmparatoru Kyr Aleksi, zeredhâne-i hâss'a hapsedilmişti [1681].

C) BİNİT ve YÜKLETLER

1- At

Türkiye Selçuklu ordusunun teçhizâtı arasında, bazen başlı başına bir savaş aracı, bazen de ordunun nakliye ve ulaşım aracı olarak kullanılan at,

---

[1675] I. İzzü'd-dîn Keykâvus'un Şam seferi sırasında kuşattığı Ra'ban kalesi müdafilerinin teslim olmamaları Sultan'ı kızdırmış ve sipahilere zeredhâne'den birer balta dağıtılmasını, bu baltalarla kaledekilerin ağaçlarını kesmelerini emretmişti. Bunu gören kale müdafileri tek geçim kaynaklarının bu şekilde tahrip olmasına seyirci kalmamak için teslim olmayı kabul etmişlerdi (İbn Bîbî, s.187.).

[1676] İbn Bîbî, s.341.

[1677] İbn Bîbî, s.420, 451.

[1678] İbn Bîbî, s.407, 448-449.

[1679] Merzuban (İbn Bîbî, s.186.), Ahlat (İbn Bîbî, s.412.), Harran kalelerinin fethi sırasında (İbn Bîbî, s.448.) ele geçen silahlar ve harp araç gereçleri zeredhâne defterine işlenmişti.

[1680] Memlûk (Çetin, a.g.t., s.267), Eyyûbî (Kuşçu, a.g.t., s.210.) ve sair devletlerde olduğu gibi türkiye selçuklularında da zeredhânedeki silahların teftil ve kontrolünün yapıldığı şüphesizdir. Ancak Türkiye Selçuklu dönemi kaynaklarında bu işlemlerin kim tarafından ne şekilde ve ne zaman yapıldığını gösteren herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Emîr-i 'Ârız'ın orduyu teftişi sırasında zeredhânenin kontrol edildiği tahmin edilebilir.

[1681] İbn Bîbî, s.148-149. (Eyyûbîler (Kuşçu, a.g.t., s.210.) ve Memlûkler döneminde de (Tekindağ, a.g.e., s.130, 157, 159.; Çetin, a.g.t., s.267) aynı uygulama mevcuttur.)

deve, katır, eşek ve öküz gibi hayvanları da saymak gerekir. Şüphesiz bunlar içerisinde en önemlisi attır[1682]. Türk tarihinin erken çağlarından itibaren Türkler için büyük öneme sahip olan at, Karahanlı[1683], Gazneli[1684], Büyük Selçuklu[1685], Eyyûbî ve Memlûkler[1686] döneminde de önemini devam ettirmiş ve doğulu ve batılı birçok müellif tarafından ortaçağın en iyi at yetiştiricileri ve süvarileri olarak Türkler gösterilmiştir[1687].

Askerî gücünün büyük bir kısmı süvarilerden oluşan Türkiye Selçuklu ordusunda atın büyük bir öneme sahip olduğu şüphesizdir. Nitekim kaynaklarda, "rüzgâr kadar süratli" Türk atları ve bu atlar üzerinde dört bir tarafa ok atabilen Türk savaşçılarından bahseden birçok kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlar, Türk tarihinin her döneminde olduğu gibi Türkiye Selçukluları döneminde de ata büyük önem verildiğini, ulaşım ve nakliye aracı olması yanında, başlı başına bir savaş aracı olarak kullanıldığını ve Türk atlarının,

---

[1682] At, bazı kaynaklarda insandan sonra yaratılan en şerefli mahlûk olarak nitelendirilmiştir. (**Hâzâ Kitabu Baytarnâme**, s.1.), Ömer Hayyâm ise atı "dört ayaklıların şâhı" demektedir (**Nevrûznâme**, s.51.).

[1683] Karahanlılar döneminde kaleme alınan Dîvânu Lügâti't-Türk'te at hakkında birçok kayda rastlanmaktadır ki bu kayıtlar da birçok at çeşidinden bahsedilmesi, atçılık ve süvarilik hakkında çok detaylı bilgi verilmesi bu dönemde atın Türk toplumundaki yerini göstermektedir. Eserde zikredilen bazı at çeşitleri şunlardır. "büktel at, ketki at, bulak at, kevel at, ozuk at, ıkılaç at, yorga at, erik at, yüğrük at, or at, oy at, ak at, yağız at, boz at, tığ at, taz at, kuba at, kula at, kır at, tüm kara at, tüm toruğ at, toruğ at, çilgü at, çından at, kızgul at, ugar at, ugar bul, tüküz at, teküzlig, tış at, kaşga at, boymıl at, bögrül at, bul at" (**DLT**, I/45, 49, 81, 324, 335, 338, 365, 367, 374, 379, 481, 426, 430, 436, 483, 507; III/10, 122, 126, 127, 148, 217, 233 ve muhtelif yerler). Dîvânu Lügâti't-Türk'ün sadece Karahanlılar döneminin değil, Türk tarihinin en önemli kültür kaynağı olduğu düşünülecek olursa, atın Türk kültüründe ne kadar önemli bir yere sahip olduğu anlaşılır.

[1684] Nuhoğlu, a.g.t., s.350-352.

[1685] Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, s.276-293.

[1686] Memlûk dönemi kaynaklarından olan **Münyetü'l-Guzât**'ın ilk bölümü fârislik yani binicilik fenniyle ilgilidir (s.5-15.). Tolu Bey tarafından, "Baytarat" isimli Arapça bir eserden tercüme edilen "Baytaratü'l-Vâzıh" adlı bir eser mevcut olup Memlûkler devrinde at ve at hastalıkları, tedavi yolları konusunda bilgi vermektedir (**Baytaratü'l-Vâzıh** (Metin-İndeks), Haz. Can Özgür, İÜ SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1988.). Bunların dışında başka kaynaklarda da Memlûkler dönemi furûsiye geleneği işlenmiştir (Toplu bilgi için bkz., Çetin, a.g.t., s.XXIX-XXXIII, 291-303.)

[1687] Ömer Hayyâm, "önceki dönemlerde hiç kimsenin atı bilme ve tanımada Acemler kadar iyi olmadığını, ancak artık bu konuda Türklerden daha iyi olanının bulunmadığı, onların gece gündüz işlerinin at olduğunu söylemektedir (**Nevrûznâme**, s.55.).

Selçuklu ordularının başarılarında büyük rolü bulunduğunu ortaya koymaktadır. Ancak mevcut kayıtların ordudaki atların sayısı, özellikleri, cinsleri, at eğitimi gibi hususlar hakkında fazla malumat içermemesi, Selçuklu Türkiyesi'ndeki atlar ve atçılık konusunda fazla bir şey söylemeye imkân vermemektedir.

Türkiye Selçukluları dönemine ait kaynaklarda Yörük atları[1688], esb-i tâzî denilen Arap atları[1689], Nisa at[1690], Acem atları[1691], Şam atları[1692], Frank atları[1693], Türkmen atları[1694], İgdiş atları[1695] ve Rahvan atlardan[1696] bahsedildiği görülmektedir[1697]. Bunun yanında atların, kullanım amaçlarına göre ulaşım ve nakliye atları, yarış atları[1698] savaş atları[1699] ve çevgân atları olarak ayrıldığı ve zaman zaman dev[1700], dağ[1701] veya fil[1702] yapılı, dik boyunlu soylu, cins ve hâss atlar[1703] şeklinde nitelendirildiği de görülmektedir.

[1688] Khoniates, s.41, 85. (II. Kılıç Arslan döneminde, Bizans İmparatoru Manual Komnenos'a "yörük atlar" hediye edilmişti)

[1689] İbn Bîbî, s.119, 153, 159, 191, 234, 507.; Aksarayî s.117.; Khoniates, s.23, 35, 128.; **Mektûbât-ı Mevlânâ**, s.121.; Eflâkî, I, s.93.; II, 713, 946.

[1690] Bizans İmparatoru'na gümüş eğer takımı ile birlikte törenlerdeki yürüyüşler için yetiştirilmiş bir Nisa atı hediye edilmişti (Khoniates, s.131.).

[1691] Khoniates, s.146.

[1692] İbn Bîbî, s.191

[1693] İbn Bîbî, s.119.

[1694] **Marco Polo**, I., s.20.

[1695] İbn Bîbî, s.134, 261, 371.; Aksarayî s.62.; el-Ömerî, (Türkçe terc., s.186.)

[1696] İbn Bîbî, s.381, 424, 672

[1697] Toplu bilgi için bkz., Faruk Sümer, **Türklerde Atçılık ve Binicilik**, İstanbul 1983, s.20-27.

[1698] Khoniates, s.82.

[1699] İbn Bîbî, s.130, 361.; Khoniates, s.74.

[1700] İbn Bîbî, s.48, 54, 56, 130.

[1701] İbn Bîbî, s.379, 533.

[1702] İbn Bîbî, s.139.

[1703] Khoniates, s.19.; İbn Bîbî, s.169, 282, 294, 324, 361, 375, 422.

Selçuklu Türkiyesi'ndeki at cinsleri içinde en meşhurunun Türkmen atları olduğunu söylemek mümkündür[1704]. Özellikle de Germiyân İli ve Kastamonu'da yetiştirilenler atlardan kaynaklar övgüyle bahsetmişlerdir. el-Ömerî'nin kaydına göre Germiyân atları, Anadolu atları içinde birinci olup buranın atlarını hiçbir at geçemezdi. Atların kopardığı tozlar bile kendilerine yetişemezdi. Arkadan gelip bu atlara yetişmek mümkün değildi. Atlar hep pahalı cinsinden olup her birinin soyunu belirten şeceresi vardı. Halk arasında atası filan babası filan aygır diye tanınmaktaydı[1705]. Aynı müellif Kastamonu atları için ise burada Rum diyarına (Anadolu) mahsus iğdiş atlar yetiştirilir. Bu iğdişlerin bazıları Arap atları fevkinde bir özellik taşır. Bu iğdişlerin Arap atları gibi şecereleri vardır. Bu iğdişler yerinde bile çok kıymetli ve pahalıdır. Hatta bir tanesi 1000 altın dinara veya daha ziyadeye satılmaktadır. Parayı (yerine sarf etmesini) bilen birisi, bu fiyatı bile çok bulmaz[1706].

Ata büyük önem veren ve iyi birer binici olan[1707] Türkiye Selçuklu Sultanlarına ait atlar, "istabl-ı hâss"da yani saray ahırında bulunur ve buranın düzen ve intizamı, atların eğitimi gibi konular "kondistabl"[1708], "emîr-i âhûr"[1709]

[1704] **Marco Polo**, I., s.20.

[1705] el-Ömerî, (Türkçe terc., s.193.).

[1706] el-Ömerî, (Türkçe terc., s.186.).; el-Kalkaşandî, V, 325.; Kâzım Yaşar Kopraman, "Memlûk Kaynaklarına Göre XV. Yüzyılda Kastamonu ve Çevresi", **Makaleler**, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Altan Çetin), Ankara 2005., s.294. (İbn Battûta, Kastamonu'da bir de At Pazarı (sûkü'l-hayl) olduğunu kaydetmiştir. İbn Battûta, I, s.346.; Kopraman, a.g.m., s.287.)

[1707] II. Rüknü'd-dîn Süleyman Şâh, I. İzzü'd-dîn Keykâvus, Alâü'd-dîn Keykubâd gibi hemen bütün Selçuklu Sultanlarının çevgân oynadıkları bilinmektedir ki bu oyun binicilik mahareti gerektiren bir oyun idi (İbn Bîbî, s.60, 140, 162, 168, 172, 228, 239, 271, 293, 310; Aksarayî, s.281.). IV. Kılıç Arslan, Aksaray Sarayı'nın merdivenlerini at ile inip çıkacak kadar iyi bir biniciydi (Aksarayî, s.82.). III. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev de çok iyi ata binerdi (Aksarayî, s.88).

[1708] İbn Bîbî, bir yerde Bizans sarayının ahırından sorumlu kişi için "âhûr salâr" tabirini kullanmıştır (İbn Bîbî, s.54.) Daha sonra bu tabiri hiç yer vermeyip onun yerine "emîr-i âhûr" ve "kont istabl" tabirlerini tercih etmiştir. Latince "comes stabuli (ahır kontu)"'den geldiği anlaşılan bu unvanın, Bizanslılar tarafından "kontostaulos" şeklinde kullanıldığı görülmektedir (Komnena, s.166.). Türkiye Selçuklularının bu ifadeyi Bizans'tan almış olmaları muhtemeldir (Polat, a.g.m., s.49.).

veya "ümerâ-yı istabl"[1710] ile "gulâmân-ı esbân"[1711] nezaretinde yürütülürdü. Bir yerde Emîr-i Meclis Seyfü'd-dîn Ay-Aba'nın emîr-i âhûru Oğulbeg isimli birinden sözedilmektedir[1712] ki, bu kayıt sadece sultanın değil devlet ricalinin de emîr-i âhûrlarının bulunduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Selçuklu Türkiyesi'nde at yetiştiren ve alım satımıyla uğraşan kişilerin de olduğu bilinmektedir. Eflâkî'nin kaydına göre bunlardan biri olan Celâlü'd-dîn Kassâb, Arap atlarının taylarını alıp yetiştirir ve ekâbire satardı. Onun ahırında (istabl) daima iyi atlar bulunurdu[1713]. Ayrıca Türkmenlerin de çok iyi atlar yetiştirdikleri bilinmektedir[1714] ki yukarıda da bahsettiğimiz gibi bunların en meşhurları Germiyân İli ve Kastamonu bölgesinde yetiştirilen atlardı.

Atların bu kadar değerli ve pahalı olması, onları Anadolu'nun önemli ticaret emtialarından biri haline getirmiştir. Başta Konya olmak üzere muhtelif Anadolu şehirlerinde kurulan At Pazarları (esb-i bazar/sûkü'l-hayl), at alım satımının yapıldığı yerlerdi[1715]. Uluslar arası bir ticaret merkezi olan Yabanlu

---

[1709] İbn Bîbî, s.115, 119, 200 ve muhtelif yerler.; Aksarayî, s.42, 70, 74, 75. (Bazı kaynaklarda "Ahır beg (اخر بک)" olarak geçen (Reşîdü'd-dîn, II/5, s.62, 63.) Emîr-i âhûr hakkında bkz., Hasan Enverî, s.209, 212.)

[1710] İbn Bîbî, s.181. (İfadenin çoğul kullanılmış olması, saray ahırında birden fazla emîrin görev yaptığını göstermektedir. Belki de "konistabl", bunların âmiri idi.)

[1711] İbn Bîbî, s.611.

[1712] Alâü'd-dîn Keykubâd'ın hapis bulunduğu kaleden ayılarak tahta oturmak üzere hareket ettiği sırada meydana gelen olayda Emîr-i Meclis'in Oğulbey adındaki Emîr-i âhûr'unun yıldırım gibi koşan, şimşek gibi çakan, rahvan giden bir katır getirdiğini ve Sultan'ın bu katıra binerek hareket ettiği kaydedilmiştir (İbn Bîbî, s.208.).

[1713] Eflâkî, I, s.93.; Merçil, **Meslekler**, s.30.

[1714] Polat, a.g.t., s.51, 143-145.

[1715] İbn Bîbî, s.691.; Eflâkî, I, s.273.; II, 921.; Tuncer Baykara, **Türkiye Selçukluları Devrinde Konya**, Ankara 1985.,s.55, 58. (At Pazarları hakkında Türkiye Selçuklu dönemi kaynaklarında fazla kayıt bulunmamaktadır. Ancak Ortaçağ İslâm âleminin birçok yerinde At Pazarlarının mevcut olduğu bilinmektedir (İbn Kesîr, XIII, s.316; XIV, s.98, 153, 158, 221, 231, 243, 247, 256, 258, 273, 296, 300, 306; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, X, s.194.; İbn Battûta, I, s.346.; İbn Tağrıberdî, III, s.15; VII, s.147, 176, VIII, s.42, 57, 117 ve muhtelif yerler)

Pazarı'nda da Türkmen atları satılırdı[1716]. Dönemin en gözde hediyeleri arasında da atlar bulunmaktaydı.

2- Diğer Binit ve Yükletler

Türkiye Selçuklu ordusunda at dışında deve, katır, eşek ve öküz gibi hayvanların da ulaşım ve nakliye aracı kullanıldığı şüphesizdir. Ancak bu hayvanların ordu hizmetinde kullanıldıklarına dair çok az bilgi bulunmaktadır[1717]. Mevcut kayıtların birinde Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde gerçekleşen Âmid Kuşatması sırasında demircilere yaptırılan iki, üç, beş ve on men ağırlığındaki mancınık güllelerinin develer aracılığıyla Âmid'e nakledildiğinden[1718], bir diğerinde bir sefer sırasında ordugâhta bulunan bir devenin çevredeki ekinlere zarar vermesi üzerine uygulanan yaptırımdan sözedilmektedir[1719]. Bunun dışında Selçuklu ordugâhında kaybolan malları ve hayvanları toplamak için görevlendirilmiş kimselerin mevcut olup, bu görevlilerin kayıp eşya veya hayvanları saltanat çadırının (dehliz) önünde sergiledikleri anlaşılmaktadır ki bu kayıtlardan hareketle söz konusu hayvanların Türkiye Selçuklu ordusunda her daim mevcut olduğu söylenebilir[1720]. Ayrıca habercilerin (kussâd) binek hayvanı olarak zaman

---

[1716] Sümer, **Türklerde Atçılık ve Binicilik**, s.16-17.; Sümer, **Yabanlu Pazarı**, s.8, 15, 17.; Polat, a.g.t., s.182.

[1717] Türkiye Selçuklu dönemi kaynaklarında söz konusu hayvanlardan genellikle hediyeleşme ya da gündelik bir hadise münasebetiyle bahsedilmiştir. Bu husuta İbn Bîbî, Aksarayî, Mevlânâ ve Eflâkî'nin eserlerlerinde sayısız kayıt bulunmaktadır.

[1718] İbn Bîbî, s.451.

[1719] İbn Bîbî'nin Sadeddin Köpek'in özelliklerinden bahsettiği sırada verdiği naklettiği olay şu şekildedir: "…Bir zaman bir savaş sırasında askerlerin yük develerinden biri, bir çiftçinin ekinine girmiş ve ekini yerken yarısını ayaklarıyla harap etmişti. Durumu gören çiftçi feryat ederek Köpek'in otağının (serâperde) kapısına gelerek durumu bildirdi. Köpek, hemen devenin sahibini bulmalarını buyurdu. Deveyi ordugâhta gezdirdiler. Ancak hiçkimse ona sahip çıkmaya cesaret edemedi. Köpek, devenin sahibi ortaya çıkmayınca devenin o tarlanın kenarındaki akkavağa asılmasını emretti." (İbn Bîbî, s.477.)

[1720] İbn Bîbî, s.477.

zaman develeri tercih ettiklerine[1721] ve gerek Türkiye Selçuklu ordusundaki ümerânın hizmetinde [1722] , gerekse halk arasında devecilik veya deve bakıcılığı/çobanlığı yapan (sütürbân "ستربان", şütürbân "شتربان", sârbân "ساربان") kişilerin mevcut olduğuna[1723] dair de birkaç kayıt bulunmaktadır.

[1721] İbn Bîbî, s.385.

[1722] İbn Bîbî, s.601, 646.

[1723] Mevlânâ, Mesnevî, I, s.200, 201; II, 52.; III, 256; V, 249, 250; Eflakî, I, s.428.

SONUÇ

Türkiye Selçuklu Devleti, 1071 Malazgirt zaferinin ardından kitleler halinde Anadolu'ya gelen Türkmenlerin, Süleyman Şâh önderliğinde teşkilâtlanması ve sonrasında meydana gelen siyasî ve askerî olaylar neticesinde kurulmuştur. Kuruluş döneminde bir yandan Anadolu'da mevcut diğer siyasî teşekküller, Bizans ve Büyük Selçuklu Devleti'ne, diğer yandan ise 1096 yılından itibaren başlayan Haçlı Seferlerine karşı mücadele eden Türkiye Selçukluları, bu tehlikelerin hepsini bertaraf ederek Anadolu'yu siyasî, sosyal ve kültürel bakımdan ebedî Türk yurdu haline getirmişlerdir. 1243 Kösedağ Savaşına kadar Anadolu'ya tarihinin en müreffeh dönemlerinden birini yaşatan Türkiye Selçuklu Devleti, bu tarihten sonra siyasî ve askerî bakımdan Moğol tahakkümüne karşı koyamamış, ancak Anadolu'ya hâkim kıldığı Türk nüfusu, Türk kültürü ve Türk devlet geleneği ile bölgedeki Türk hâkimiyetinin devamını sağlamıştır.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin yukarıda zikrettiğimiz tehlikeleri bertaraf ederek Anadolu'da siyasî, sosyal ve ekonomik bakımdan gelişmiş bir Türk hâkimiyeti tesis etmesine imkân veren en önemli faktörlerden biri hiç şüphesiz Türkiye Selçuklu Ordusu'dur. Bu bakımdan Türkiye Selçuklu ordusunun, devlet ve toplum hayatında büyük yeri olduğu şüphesizdir. Müşterek dil ve tarih sahibi bir millet olarak Türklerin çok eskiden beri devam ettirdikleri askerî gelenek üzerine inşa edilen bu yapı, klasik Orta Doğu İslâm devletlerinde cari bazı uygulamalarla zenginleşmiş ve buna Anadolu'nun coğrafî ve kültürel yapısı ile Bizans ve Haçlılarla yapılan mücadeleler sonucunda edinilen bilgi ve tecrübe de eklenince devrinin en gelişmiş askerî kuvveti haline gelmiştir.

Türkiye Selçuklu Devleti, başlangıçta Büyük Selçuklu Devleti'nin bir kolu olması bakımından birçok alanda oldu gibi ordu ve askerî teşkilat konularında da Büyük Selçukluların izlerine tesadüf edilmektedir. Bununla beraber zamanla Büyük Selçuklular ve diğer Müslüman Türk devletlerinden farklı, kendine has özellikler taşıyan bir Türkiye Selçuklu ordusu oluşturulduğu söylenebilir.

1075'den 1277/78'e kadar varlığını devam ettiren Türkiye Selçuklu ordusu, iki asırlık bu süreç içerisinde gerek yapısal gerekse işlevsel bakımdan bazı değişimler geçirmiştir. Bu bakımdan değerlendirildiğinde Anadolu'nun fethedildiği ve Selçuklu saltanatının kurulduğu XI. yüzyılın sonlarından XII. yüzyılın sonlarına kadar geçen ve genel olarak Türkiye Selçuklu Devleti'nin "kuruluş dönemi" olarak kabul edilen 1075-1176 yılları arasında Türkiye Selçuklu ordusunun askerî kuvvet olarak büyük ölçüde Türkmen unsuruna dayandığı ve orduda aşiret ananelerinin câri olup yalnız idarenin değil, günlük hayatın da esasını askerliğin teşkil ettiği söylenebilir. Bununla beraber sözkonusu dönemde, Türkiye Selçukluları hakkında bilgi veren yerli kaynakların bulunmaması, Türkiye Selçuklu Devleti'nin hudutları dışında kaleme alınan yabancı kaynakların ise Türkiye Selçukluları hakkında sadece kendilerini ilgilendirdiği ölçüde kısa ve birbirinden kopuk bilgiler içermesi, Türkiye Selçuklu ordusunun bu dönemdeki mahiyetinin tam olarak anlaşılmasına imkân vermemektedir.

Türkiye Selçuklularının XII. yy'ın sonlarından itibaren tıpkı Büyük Selçuklular gibi klasik Ortaçağ İslâm devletlerine has bir payitaht düzeni kurarak kuvvetli bir merkeziyet sistemi takip etmeye başlamalarıyla beraber ordudaki Türkmen nüfuzu kırılmıştır. Bunun yerine çeşitli unsurlardan ibaret muhtelit bir idare ve ordu sistemine geçilmiştir. Ordu ve idare teşkilatındaki yeni rejimin dayanağını ise gulâm sistemi ve ıktâ' nizamı teşkil etmiştir. Esasen her iki müessesenin de temellerinin 1075'ten yani devletin kuruluşundan itibaren atıldığını gösteren bulgular mevcuttur. Ancak yüz yıl

boyunca devam eden aralıksız savaşlar, devletin yaşadığı siyasî çalkantılar ve siyasî, idarî ve askerî nizâmdaki Türkmen nüfuzu gibi kuruluş dönemine has genel vaziyet içerisinde her iki müessesenin de tekâmülünü ancak XII. yüzyılın sonlarında gerçekleştirebildiği anlaşılmaktadır. Bu tarihten sonra devletin hem siyasî teşkilât hem de iktisadî ve ictimaî bakımdan klasik Ortaçağ İslâm devleti haline gelmiş olması, yani merkeziyetçi devlet anlayışına sahip daha sistemli ve düzenli bir yapıya kavuşması da sistemin başarılı bir şekilde uygulanması için gerekli olan siyasî ve iktisadî zemini hazırlamıştır.

Selçuklu Türklerinin Anadolu'da kesin olarak yerleştikleri, devlet teşkilâtı, idarî ve ictimaî nizamın büyük ölçüde tesis edildiği XII. yüzyıl sonlarından itibaren ise gerek gulâm sisteminin gerekse ıktâ'nın hızla yaygınlaştığı ve devletin idarî ve askerî yapılanmasının temelini teşkil ettiği görülmektedir. Bu dönemde, bir yandan bir asırlık kuruluş devresinde meydana gelen "telakki farklılığı" veya "zihniyet değişikliği", diğer yandan ise siyasî ve askerî ihtiyaçların sevkiyle merkeziyetçi bir yapıya bürünen Türkiye Selçuklu Devleti, her iki sistemin de başarılı bir şekilde uygulanması suretiyle güçlü ve düzenli bir ordu ve askerî teşkilata sahip olmuştur.

Türkiye Selçuklu ordusu ve askerî teşkilatının yapısal ve işlevsel bakımdan yaşadığı diğer bir değişiklik ise 1243 Kösedağ Savaşı'yla başlayan Moğol vesayeti dönemindedir. Zira 1243'te Anadolu'nun Moğol istilasına maruz kalması neticesinde Türkiye Selçuklu Devleti Moğol vesâyeti altına girmiş ve 1308'te yıkılana kadar Moğollara tâbi bir devlet olarak varlığını devam ettirmiştir. Bu durum, diğer siyasî, sosyal ve ekonomik kurumlar gibi Türkiye Selçuklu ordusunu da sarsmıştır ki bu dönemde müstakil ve klasik tarzda işleyişine devam eden bir Türkiye Selçuklu ordusu ve askerî teşkilattan sözetmek mümkün değildir. Moğolların baskı ve tahakkümü altında sayısı tedricen azalan Türkiye Selçuklu ordusunun klasik yapısını büyük ölçüde koruduğuna dair bilgiler olmakla beraber sayılarının azaldığı,

ıktâ‘ nizamının sarsıldığı görülmektedir. Bu dönemde Selçuklu ordusundaki boşluk Moğol askeri tarafından doldurulmuş birçok kayıtta müstakil bir Türkiye Selçuklu ordusu yerine bazen Selçuklu bazen de Moğol kumandanlar tarafından idare edilen Selçuklu-Moğol (İlhanlı) ordusundan bahsedilir olmuştur.

Bütün bunlar göz önüne alındığında Türkiye Selçuklu ordusunun klasik yapısının, Selçuklu Türklerinin Anadolu'da kesin olarak yerleştikleri, devlet teşkilâtı, idarî ve ictimaî nizamın büyük ölçüde tesis edildiği XII. yüzyıl sonlarından Moğol vesâyeti dönemine kadar geçen ve genel olarak "yükselme dönemi" olarak adlandırılan süre içersinde belirdiği söylenebilir. Bu dönemde Türkiye Selçuklu ordusunu daimî ve yardımcı kuvvetler olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Daimî kuvvetleri gulâmlar ve ıktâ‘ askerleri, yardımcı kuvvetleri ise ücretli askerler (ecrîhor), tâbi devlet kuvvetleri, Türkmenler ve uc kuvvetleri ile gönüllüler teşkil etmektedir.

Türkiye Selçuklu Devleti'nde gulâm sisteminin ilk dönemlerden uygulandığına dair bazı işaretler mevcut ise de gulâmlardan oluşan hâssa birliklerinin ordu içerisindeki etkinliği, yükselme döneminde artmıştır. Bu değişimde Türkiye Selçuklu sultanlarının, Türkmenlerin idarî ve askerî yapı içerisindeki nüfuzunu azaltarak daha sistemli, düzenli ve merkeze bağlı bir askerî güç oluşturma politikası etkili olmuştur.

Türkiye Selçuklu sarayındaki gulâmlar, "gulâmân-ı dergâh", "gulâmân-ı hâss", "mefâride", "mefâride-i halka-i hâss", "halka-i hâss", "mülâzım", "mülâzımân-ı dergâh", "mülâzımân-ı yatak-i hümâyûn", "gulâmân-i yatak-i sultan" gibi tabirlerle zikretmiştir. Bu tabirlerin hemen hepsinin Türkiye Selçuklu Devleti'nden önceki veya sonraki Müslüman Türk devletlerinde de mevcut olması dikkat çekicidir. Bunlardan "gulâmân-ı dergâh", bütün saray gulâmlarını, "gulâmân-ı hâss" ise saray gulâmları içinden seçilen ve doğrudan Sultan'ın şahsına bağlı olan gulâmları ifade etmekteydi.

"Gulâmân-ı hâss", Sultan'ın her türlü özel hizmeti ve muhafızlığı görevini yürütür, sadece seferlerde değil sulh zamanlarında da hükümdarın sürekli yanında bulunurdu. Ancak bazen Sultan'ın iştirak etmediği askerî harekâta da katılırlardı. Ayrıca Sultan'ın emri üzerine, bazı devlet adamlarının tevkifi, mihmândârlık veya refakatçilik, bir kimsenin huzura çağrılması gibi görevler ve gizlilik kesbeden vazifelerde de "gulâmân-ı hâss" kullanılırdı.

"Gulâmân-ı hâss"ın bir cüzünü teşkil eden "mefâride", fizikî özellikleri ve yiğitlikleriyle temayüz eden gulâmlar arasından seçilir ve savaş zamanlarında bile sarayda bulunarak dergâhın muhafazası görevini yerine getirirlerdi. Bir kısmı da Sultan'ın sürekli yanında bulunarak hazer ve seferde Sultan'ın muhafızlığını yaparlardı. Çok özel kıyafet ve silahlarla teçhiz edilen "mefâride", sarayda yapılan resmi tören ve kabullerde de hazır bulunurdu. Ayrıca yüksek dereceli devlet memurları ve beglerin tutuklanması veya cezalandırılması da mefâride eliyle yapılırdı. "Mefâride-i halka-i hâss"ın ise Eyyûbî ve Memlûklerde görülen "halka" askeriyle benzer özellikler taşıdığı tahmin edilebilirse de mevcut kayıtlarda bunların özellikleri hakkında fazla bilgi bulunmaması, fazla bir şey söylemeye imkân vermemektedir.

"Gulâmân-ı hâss"ın diğer bir sınıfını da kelime olarak "birinin veya bir şeyin yanından hiç ayrılmayan, yoldaş, nöker" anlamına gelen "mülâzımân" teşkil etmekteydi. Bazı kayıtlarda sarayın, bazı kayıtlarda hükümdarın, bazı kayıtlarda ise muhtelif devlet ricâlinin hizmetinde bulundukları anlaşılan "mülâzımân", genel olarak hizmetkârları ifade etmek üzere kullanılmaktaydı. Ancak bunlar içerisinde bulunan "mülâzımân-ı yatak-ı hümâyûn"un farklı bir yeri olup, bunlar hem Sultan'ın muhafazası hem de merkez ordusu içinde önemli bir yer teşkil ediyorlardı. Dîvânu Lügâti't-Türk, Kutadgu Bilig ve Siyâsetnâme gibi eserlerde de rastlanan yatak/yatgak kelimesi hükümdarı, sarayı veya herhangi bir kaleyi gece bekleyen, gece nöbeti tutan anlamına gelmekteydi. Türkiye Selçuklularında da "mülâzımân-ı yatak" ve "yatakçı" ifadeleri nöbetçi anlamında kullanılıyordu.

Aslî vazifeleri Sultan'ın hizmet ve muhafazası olan gulâmlar, "velinimet"leri olan Sultan'a ve onun şahsında devlete tam sadakat esasına göre yetiştirildiklerinden, Sultan'ın dayandığı temel unsur oldukları şüphesizdir. Bu bakımdan gulâmlardan teşekkül eden hâssa birlikleri, Türkiye Selçuklu ordusu içerisinde özel bir yere sahip olmuştur. Bununla beraber bu hâssa birliklerini özel kılan yegâne sebep Sultan'a sadakat ve yakınlıkları değil, aynı zamanda da çok iyi yetiştirilmiş yaya ve atlı uzman savaşçı birliklerinden teşekkül eden profesyonel bir daimî ordu mahiyeti taşımalarıdır.

Gerek saray ve hükümet teşkilâtında gerekse orduda önemli bir mevkie sahip olan gulâmların tedariki konusunda harp esirleri arasından seçme, satın alma ve hediye gibi klasik yöntemlere başvurulduğu anlaşılmaktadır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki özellikle küçük yaşta dergâha alınan ve "gulâmhâne"de yetiştirilen bir gulâmla, hediye, satın alma ve herhangi bir devlet veya kişiden intikal eden gulâmlar arasında farklılık olduğu şüphesizdir. Nitekim herhangi bir şekilde saraya veya herhangi bir kişiye intikal eden yaşı ilerlemiş gulâmların genellikle önemsiz işlerle görevlendirildikleri, hatta bazen serbest bırakıldıkları, buna karşılık küçük yaşta olanların "gulâmhâne"lere alındığına dair kayıtlar bulunmaktadır. Bazı gulâm kökenli devlet adamlarının, yanında yetiştikleri kişilerin adıyla anılmalarının da bu durumdan ileri geldiği söylenebilir.

Türkiye Selçuklu Devleti'ndeki "gulâmân-ı dergâh"ın çok farklı etnik kökenlere mensup olmaları da dikkat çekici bir husustur. Nitekim İbn Bîbî'nin kayıtlarından Türkiye Selçuklu sarayında Rum, Ermeni, Gürcü, Rus, Frank, Deylemli, Kazvinli, Kürt, Kıpçak, Türk, Tacik, Hıtay, Keşmirli, hatta Çinli gulâmların mevcut olduğu anlaşılmaktadır ki bu kadar farklı unsurdan oluşan bir gulâm ordusuna başka bir devlette tesadüf etmek oldukça zordur.

Şüphesiz bu durumun en önemli sebebi, devletin kurulduğu ve hâkimiyet tesis ettiği coğrafyanın oldukça zengin bir etnik yapıya sahip oluşudur. Nitekim Türkiye Selçuklularının hâkimiyet tesis ettiği Anadolu,

Suriye ve Kafkasya'da yaşayan toplumların çok farklı etnik kökenlere sahip olmaları, bu ülkelerin fethi sırasında ele geçirilen ve gulâm olarak dergâha alınan harp esirlerine de yansımış, çok farklı etnik kökenlerden gelen bir "gulâmân-ı dergâh"ın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Esir pazarlarından alınan ve hediye edilmek suretiyle saraya giren gulâmlar da etnik çeşitliliğin artmasında etkili olmuşlardır.

Ancak Türkiye Selçukluları ve sair Müslüman Türk devletlerinde mevcut bulunan gulâm ordusunun, oradan buradan toplanmış muhtelit unsurlardan müteşekkil, ortak ruh ve hareket kabiliyetinden yoksun bir ordu olmadığı; belli bir eğitim sürecinden geçmiş, bu zaman zarfında sadece harp sanatında değil içerisinde bulunduğu devlet ve toplum hayatının temel esasları konusunda da yetiştirilmiş ve gerek Sultan'a gerekse devlete bağlılıklarını türlü vesilelerle ispatlamış gulâmlardan oluşan bir ordu olduğu unutulmamalıdır.

Muhtelif yollarla dergâha alınan gulâmlardan, küçük yaşta olanları belli bir eğitim sürecinden geçirilir, ileri yaşta veya hazır olanlar ise muhtelif görevlere verilirdi. Ancak küçük yaşta alınarak yetiştirilen gulâmlarla diğerleri arasında farklılık olurdu. Bu durumun temel sebebi, küçük yaştaki gulâmların çekirdekten yetiştirilmesi ve verilen eğitim sonunda velinimeti olan efendisine son derece sadık bir gulâm olarak hizmete hazır olmasıydı. Bu bakımdan sadece Türkiye Selçuklularında değil gulâm sistemini uygulayan bütün devletlerde, saraya küçük yaşta alınan gulâmların yetiştirilmesine özel bir önem verilirdi. Bunun yanı sıra Sultan'ın ve sarayın muhafazasında ve merkez ordusunda görev alan gulâmlar da belli bir düzen ve disiplin içinde harp eğitimlerine devam edip talim yaparlardı. Küçük yaştaki gulâmlar sahipleri tarafından yetiştirilirdi. Ayrıca "gulâmhâne" adı verilen "gulâm mektepleri" veya "askerî kışlalar" mevcut idi ve gulâmlar bu "mektep"lerde "babayân" adı verilen kişiler tarafından eğitilirlerdi.

Gulâmhâne eğitimini tamamladıktan sonra önce küçük görevlerde tecrübe edilen gulâmlar, ardından saray hizmeti veya orduda görevlendirilir ve burada gösterdikleri liyakat ve sadakat nisbetinde başta saray olmak üzere merkez ve taşra teşkilâtında önemli mevkilere kadar yükselebilirlerdi. Bunlara diğer Müslüman Türk devletlerinde olduğu gibi muhtemelen üç ayda bir olmak üzere yılda dört defa "bistgânî/bistegânî", "mevâcib", "müşâhere", ulûfe" veya "câmegî" adı verilen belirli bir maaş ödenirdi. "Dîvân-ı 'Arz"ın uhdesinde olan bu iş, belli bir düzen ve denetime tâbi idi. Yüksek makamlarda bulunan gulâm kökenli devlet adamlarına ise maaş yerine ıktâ'lar tevcih edilir, bazen de hem maaş hem de ıktâ' verilirdi. Moğol vesayeti döneminde saray hizmetinde bulunan gulâmların sayısı ve bunlara ödenen maaşlar artmış, bu da devletin zayıflayan ekonomisine ayrı bir yük getirmişti.

Türkiye Selçuklu ordusunun diğer daimî unsuru ise ıktâ' askerleridir. Klasik İslam müesseselerinden biri olan ıktâ', Selçuklu tarihinin en fazla tartışılan meselesi olmakla beraber, ıktâ' sisteminin tarihî tekâmülünde Selçuklular devrinin özel bir yer teşkil ettiği kabul edilir. Bu dönemde Nizâmü'l-mülk marifetiyle tesis edilen ıktâ' nizâmı, yapılan bazı değişikliklerin ardından öylesine düzenli ve yaygın bir şekilde uygulanmıştır ki bazı müellifler ıktâ' sistemini Nizâmü'l-mülk'le özdeşleştirmişler ve söz konusu sistemin ilk defa Nizâmü'l-mülk tarafından Selçuklular döneminde uygulanmaya başlandığını zikretmişlerdir. Hâlbuki Nizâmü'l-mülk'ün yaptığı iş, daha önceki dönemlerde uygulanan ıktâ'nın aksayan yönlerini tadil etmek ve Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasî, ictimaî ve iktisadî şartlarına göre yeniden tanzim ederek önceki dönemlerde uygulanan idarî ıktâ'ya askerî bir işlev kazandırmaktır. Bu şekliyle Selçuklu ıktâ'ı, hem nazariyat hem de fiiliyatta daha önceki İslâm devletlerinde görülen klasik ıktâ' modelinden farklı olup toprağa bağlı ordu sisteminin kurulmasına zemin hazırlamıştır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin Anadolu şubesi olması hasebiyle bu devletin siyasî geleneği üzerine inşa edilen Türkiye Selçuklu Devleti de

ıktâ‘ sistemini uygulamıştır. Ancak devletin idarî ve askerî yapılanmasının temelini teşkil Türkiye Selçuklu ıktâ‘ı, birçok bakımdan Büyük Selçuklu ve sair Yakın Doğu devletlerinden farklı olup, kendine has özellikler taşır. Nitekim siyasî ve askerî ihtiyaçların sevkiyle merkeziyetçi bir yapıya bürünen devlet, ıktâ‘ nizamını da bu yapıya uydurmuş ve söz konusu nizamı başarılı bir şekilde uygulamak suretiyle idarî ve askerî mekanizmanın düzenli bir şekilde işlemesini sağlamıştır. Büyük Selçuklularda bir vilâyetin askerî, idarî, malî bütün işleri emîr ve kumandanlara ıktâ‘ olarak terk edilmekte iken, özellikle II. Kılıç Arslan'dan sonra, "feodal" parçalanmalara nihayet vermek gayesiyle Anadolu'da askerî ıktâ‘lar küçültülmüş ve bir vilâyetin başına serleşker (sübaşı) olarak gönderilen emîr ve kumandanların salahiyetleri, sadece o bölge askerlerinin kumandanı olmakla tahdid edilmiştir. Türkiye Selçuklu serleşkerlerinin (sübaşı) askerî âmiri bulundukları bölgenin vergilerini toplama, maiyyetindeki askerlerin malî gelirleri veya ıktâ‘ları üzerinde tasarruf etmelerinin önüne geçilerek sadece kendisine tahsis edilen maaşla iktifa etmelerini sağlayan bir düzenleme yapılmıştır. Böylece Türkiye Selçuklu ıktâ‘ı, "feodal" parçalanmalara, mukta‘ların başına buyruk hareketine imkân tanımayan, merkeziyetçi bir anlayış üzerine inşa edilmiş ve bu durum, idarî olduğu kadar askerî bakımdan da devletin hızla merkeziyetçi bir yapıya bürünmesini sağlamıştır.

İbn Bîbî, ıktâ‘ askerlerini genellikle "sipâhiyân-ı kadîm/sipâh-ı kadîm", "leşker-i kadîm" veya "asâkir-i kadîm" ifadeleriyle zikretmiştir. Bunların yanında, müellifin herhangi bir sefer veya hadise münasebetiyle bahsettiği "ülkenin etrafına dağılmış askerler" veya "vilâyet askerleri" tabirlerinin, ferman gönderilmek suretiyle orduya katılması emredilen ve vazifelerinin tamamlanmasından sonra yurtlarına, memleketlerine dönen askerî kuvvetlerin ıktâ‘ askerlerini ifade ettiği şüphesizdir. Ayrıca ıktâ‘ arazilerinin idarî ve askerî âmirleri olmaları hasebiyle ıktâ‘ askerlerinin bağlı bulunduğu serleşker veya sübaşılarla ilgili her kayıt da ıktâ‘ askerleriyle ilişkilidir. Türkiye Selçuklu ordusunun temelini teşkil eden ıktâ‘ askerlerinin sayısı,

ıktâ‘ nizamının bozulduğu Moğol vesâyeti döneminde oldukça azalmış ve 1277-1278'den sonra da ortadan kalkmıştır.

Türkiye Selçuklu ordusunun daimî unsuru olmayıp ihtiyaç halinde sefere dâhil edilen geçici kuvvetlerinin başında "ücretli askerler" gelmektedir. Müslüman Türk devletleri içerisinde yaygın olarak ilk defa Türkiye Selçukluları tarafından uygulanan ücretli askerlik sisteminde Bizans etkisi olduğu söylenebilir. Türkiye Selçuklu ordusunda ilk defa 13. yüzyıl başlarından itibaren rastlanan ücretli askerlerin, ordu içerisindeki nüfuzları her geçen gün artmış ve zaman zaman önemli başarılara imza atmışlardır. Başta Franklar olmak üzere muhtelif etnik kökenlere sahip olan ücretli askerler arasında Türkmenlerin de bulunması dikkat çekicidir.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin tâbiiyyetini kabul eden sair hükümdar veya emîrler tarafından gönderilen birlikler de Türkiye Selçuklu ordusunun yardımcı kuvvetlerini teşkil etmektedir. Ortaçağ devletler hukukuna göre savaş veya sulh yoluyla bir devletin hâkimiyetini kabul eden hükümdar veya emîrlerin, klasik tâbiiyyet (vasallık) şartlarını ve bu şartlardan doğan mükellefiyetleri kabul ettikleri malumdur. Avrupa, Uzak Doğu ve sair bölgelerde kurulmuş muhtelif devletlerde de mevcut olduğu görülen tâbiiyyet hukukunun, Ortaçağ İslâm devletlerinde tezahür eden sair şart ve müekellefiyletlerden (yıllık vergi, hutbe, sikke vs) birisi, tâbi hükümdarın, her lüzum gösterdiği anda yardımcı kuvvetlerin başında metbû‘ hükümdarın hizmetine koşmasıdır. Bu cümleden olmak üzere Kilikya Ermeni Krallığı, Trabzon Rum İmparatorluğu, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da hüküm süren bölge ve şehir hâkimleri gibi Türkiye Selçuklu Devleti'nin tâbiiyyetini kabul eden muhtelif hükümdar ve emîrler de Türkiye Selçuklu ordusuna belirli miktarda askerî kuvvet göndermişlerdir.

Yardımcı kuvvetler arasında sayılan diğer bir grup da asıl meslekleri askerlik olmamakla beraber zaman zaman gönüllü bazen de zaruret halinde orduya katılan veya askerî vazifeler ifa eden gayr-ı muntazam birliklerden

oluşan gönüllülerdir. Muhtelif Müslüman Türk devletlerinde "mutavvi'a" veya "mutatavvi'a" olarak da tesadüf edilen bu gönüllüler arasında, gayr-i müslimlere karşı yapılan savaşlara katılan "gaziler" ve sefer veya savaş mahalline yakın bölgelerden celp edilen veya herhangi bir tehlike karşısında bulundukları şehir veya bölgeyi müdafaa etmek üzere toplanan "bölge ve şehir kuvvetleri" bulunmaktadır. Ayrıca "evbâş" veya "ayyâr" denilen ve savaştan sonra elde edilecek ganimetten pay almak düşüncesiyle orduyu takip eden başıbozuk zümrelerin de mevcut olduğu bilinmektedir.

Türkiye Selçuklu ordusunun idarî işleriyle klasik İslâm müesseselerinden biri olan ve Hz. Ömer döneminde kurulduğu bilinen "Dîvân-ı 'Arz" ilgilenirdi. Emevî, Abbâsî, Fâtımî, Karahanlı, Gazneli, Büyük Selçuklu, Hârezmşâh, Eyyûbî, Memlûk ve sair İslam devletlerinde mevcut olduğu bilinen "Dîvân-ı 'Arz"ın başında bulunan yetkiliye "Emîr-i 'Ârız", "Emîr-i 'Ârızî-yi Memâlik-i Rûm", "Emîr-i 'Ârızî-yi Cuyûş-i Memâlik", "Emîr-i 'Ârız-ı Memleket" veya "'Ârızü'l-Ceyş" denirdi. "Emîr-i 'Ârız" dışında, "'Ârız" adı verilen görevliler de bulunmaktaydı ki bunlar "Emîr-i 'Ârız"a bağlı idiler. Gerek "Emîr-i Ârız" gerekse Ârızlar, sair Arapça ve Farsça unvan ve lakaplar yanında "bilga/bilge", "kutluğ" ve "'Ârız beg" gibi Türkçe unvan ve lakaplarla da anılırlardı. Moğol vesâyeti döneminde de varlığını devam ettiren "Emîr-i Ârız", diğer Müslüman Türk Devletlerinde olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da ordunun tertip ve tanzimi, yapılan işlerin kayda alınması, asker temini ve yazımı, ordunun bütün ödenekleri ve ıktâ'yla ilgili uygulamaların kontrolünden, ordunun teçhizât ve levâzımâtının, sefer güzergâhı ve menzillerin belirlenip ihtiyaçların giderilmesi, askerin teftişi, savaş sonunda ele geçirilen ganimetlerin taksim ve kaydından sorumlu idi.

Türkiye Selçuklularında da diğer Türk devletlerinde olduğu ordunun Başkumandanı Sultan'dı. Bundan sonraki en üst askerî yetkiliye ise "Emîrü'l-ümerâ" veya "Beglerbegi" denirdi. Kaynaklarda "Melikü'l-ümerâ", "Emaret-i Beglerbegi", "Sipehdâr-ı Kebîr", "Sipehdâr-ı Memleket", "Leşkerkeş-i

Memâlik" gibi unvanlarla zikredilen bu mansıb, devlet teşkilâtı içerisinde Sultan'dan sonra gelen en üst askerî makamdı. Ancak sadece merkezde bulunan Türkiye Selçuklu ordusunun kumandanı için değil, uc vilâyetlerinden bulunan "Uc beglerbegleri" veya herhangi bir sefer veya savaş münasebetiyle ordu kumandanı olarak tayin edilen ümerâ için de "Emîrü'l-ümerâ" veya "Beglerbegi" unvanı kullanılırdı. Dîvân üyesi olduğuna veya bir dîvâna başkanlık ettiğine dair herhangi bir kayıt bulunmayan "Beglerbegi", protokol bakımından selâtîn, muhadderât-ı selâtîn, vüzerâ, atabeg ve naib-i hazret-i saltanat'dan hemen sonra gelmekteydi. Dolaysıyla müşrif, müstevfî, emîr-i 'ârız ve tuğraî gibi dîvân üyelerinden daha yüksek bir makamda bulunurdu.

Diğer Müslüman Türk devletlerinde olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da askerî bir mansıb olarak kullanılan emîr unvanı, Türkçe beg kelimesinin muadili idi. Ordu içerisindeki en küçük birlik kumandanından Sultan'a kadar bütün askerî rical için bu unvanı kullanılırdı.

Kaynaklarda "serleşker", "sübaşı", "emîr-i leşker-i vilâyet", "sipehdâr-ı vilâyet", "ümerâ-yı sipâh", "za'îm" veya "za'îmü'l-cüyûş" gibi tabirlerle zikredilen sübaşılar, Türkiye Selçuklu ülkesindeki şehir ve vilâyetlerin idarî ve askerî işlerinden sorumlu olup, bulundukları bölgenin en üst askerî ve idarî âmirleri konumundaydılar. Sadece vilayet ve şehirlere değil bu vilayet ve şehirlere bağlı daha küçük yerleşim birimlerine ve kalelere de serleşkerler atanırdı. Uluğ, uğurlu, alp, sübaşı beg gibi Türkçe unvanlar da taşıyan serleşkerler, "serleşkerân-ı saltanat" ve "serleşker-i vilâyet-i uc" olarak iki kısma ayrılırdı. Serleşkerlerin mevki ve makamları, görev yaptıkları vilâyetin büyüklüğü, asker sayısı ve muhtemelen stratejik önemine göre değişirdi. Bulundukları bölgedeki ıktâ' askerlerini silah ve teçhizâtlarıyla beraber tertip ve tanzim ederek eğitimleriyle (terbiyet) meşgul olmak ve her daim savaşa hazır bir ordu oluşturmak serleşkerlerin en önemli vazifeleri idi. Türkiye Selçuklu ordusunun büyük kısmını teşkil eden ıktâ' askerlerinin serleşkerlerin idaresi altında bulunması, serleşkerlik makamının önemini artırmıştı.

Serleşkerler, genellikle gulâm kökenli devlet ricali arasından seçilir ve bunlar bazen iki hatta daha fazla vilâyette atanabilirlerdi. Kendilerine tahsis edilen maaş veya ıktâ'yla ücretlendirilen serleşkerler, merkez tarafından belirlenen görev ve salahiyetlerle sınırlandırılır, görevinde ihmal gösteren veya yetki ve salahiyetlerini aşanlar, en ağır şekilde cezalandırılırdı. Merkezî otoritenin dayandığı temel unsurlardan biri olan serleşkerlik, Moğol vesayeti döneminde eski düzen ve intizamını kaybetti.

Türkiye Selçuklu ordusunda diğer Türk devletlerinde rastlanmayan "ellibaşı" rütbesi de mevcuttu. Iktâ' askerlerinden oluşan 50 kişilik müfrezelere kumanda ettiği anlaşılan ellibaşıların ordu içerisinde büyük nüfuzları vardı.

Kale kumandanlarına ise kûtvâl, dizdâr veya kaledâr denirdi. Uluğ, kutluğ, bilge/bilgâ, kûtvâl beg gibi Türkçe unvan ve lakaplar da taşıyan kûtvâller, liyakat ve sadakatleriyle temayüz etmiş bulunan devlet ricali arasından seçilir ve Sultan veya bölgenin sübaşısı tarafından tayin edilirdi. İdarecisi bulundukları kalenin en üst yöneticisi olan kûtvâller, kale ve çevresinin muhafazası, bölgedeki asayiş ve intizamın sağlanması, silah ve mühimmat depolanması, kaleye giriş çıkışların kontrolü gibi işlerden sorumluydular. Devletten maaş veya ıktâ' alırlar, görev ve salahiyetlerini aksatan, kötüye kullananlar veya hakkında şikâyet bulunanlar en ağır şekilde cezalandırılırdı.

Türkiye Selçuklu ordusunun silahları, diğer Ortaçağ devletlerinde olduğu gibi ok, yay, kılıç, mızrak, topuz, bıçak ve balta gibi hafif silahlar, zırh, kalkan, miğfer gibi savunma araç gereçleri ve mancınık, arrade ve çarh gibi ağır silahlardan oluşmaktaydı. Ayrıca kuşatmalarda neft kullanmak, lağım açmak gibi muhasara usul ve tekniklerine de başvurulurdu. Türk tarihinin her döneminde olduğu gibi Türkiye Selçukluları döneminde de en etkili şekilde kullanılan silahların başında ok ve yay gelmekteydi. Anadolu'yu asırlardır Sâsânî ve muhtelif İslâm devletlerine karşı müdafaa etmeyi başaran

Bizans'ın, Selçuklu akınları karşısında duramayarak Anadolu'yu Türklere terk etmek zorunda kalmasının en önemli sebeplerinden biri Türk okçuları olmuştu. Ok ve yay, Türk hâkimiyet anlayışı içerisinde de büyük yere sahip olup yay metbûluk, ok ise tâbiiyet sembolü idi.

Türkiye Selçukluları tarafından yaygın bir şekilde kullanılan diğer bir silah da kılıç idi. Göğüs göğüse savaşlar sırasında kullanılan silahların başında gelen kılıç, rüzgârlı havalarda hedefini şaşırması muhtemel olan ok ve mızrak gibi silahlara nazaran daha kullanışlı idi. Bu bakımdan savaşçıların en fazla tercih ettikleri silah kılıç idi. Türkiye Selçuklularında "şemşîrger" ve "seyyâf" adı verilen kılıç ustaları mevcuttu. Bunların dışında mızrak, gürz, balta ve hançer gibi silahlar da kullanılmaktaydı. Ayrıca zırh, miğfer ve kalkan gibi savunma araç gereçleri de Türkiye Selçuklu ordusunun teçhizâtı arasındaydı.

Türkiye Selçukluları, başta mancınık ve arrâde olmak üzere muhtelif ağır silahları da kullanmışlar ve ağır silah teknolojisi konusunda doğu ile batı arasında yaşanan etkileşimde köprü vazifesi görmüşlerdir. Her ne kadar bu dönemde kullanılan ağır silahlar hakkında kaynaklarda fazla malumata rastlanmasa da mevcut kayıtlardan hareketle Türkiye Selçuklularının oldukça gelişmiş bir ağır silah teknolojisine sahip oldukları, hatta daha önce görülmeyen bazı muhasara usul ve tekniklerini kullandıklarını söylemek mümkündür. Sadece Kilikya Ermeni Krallığının tâbi devlet kuvveti olarak Türkiye Selçuklu ordusuna 500 çarhçı göndermesi, ağır silahların Türkiye Selçuklu ordusunda oldukça yaygın bir şekilde kullanıldığını göstermektedir.

Türkiye Selçuklu ordusunun silahları "zeredhâne" denilen silahhane veya cephaneliklerde muhafaza edilirdi. Başta payitaht Konya olmak üzere Selçuklu Türkiyesi'nin muhtelif bölgelerinde ve kalelerde zeredhâneler bulunmaktaydı. Zeredhânenin tanzimine büyük önem verilirdi. Serleşkerler ve kûtvâller, görev yaptıkları bölgede mevcut bulunan zeredhâneyi gözetmek ve her daim hazır bulundurmakla vazifeli idiler. Sefer veya savaş halinde,

orduya katılacak bütün emîrlere, fermanlar gönderilir ve bu fermanlarda askerleri ve zeredhânede bulunan silah ve teçhizâtla birlikte sefer veya ictima bölgesine hareket etmeleri buyurulurdu. Savaşa katılan askerlere, kendi silah ve teçhizâtı dışında zeredhâneden de savaş araç gereçleri dağıtılırdı. İhtiyaç halinde sefer bölgesine zeredhâneden silah nakledilirdi. Merkez ordusunun silah ve teçhizâtı, "zeredhâne-i hâss"dan karşılanırdı.

Türkiye Selçuklu ordusunda başta at olmak üzere deve, katır ve öküz gibi binit ve yükletler de kullanılırdı. Türk tarihinin her döneminde Türkler için büyük öneme sahip olan at, bu dönemde de hem bir savaş aracı hem de binit ve yüklet olarak kullanılmıştı. Bu dönemde Yörük atları, Esb-i tâzî denilen Arap atları, Nisa at, Acem atları, Şam atları, Frank atları, Türkmen atları, İgdiş atları ve Rahvan atlardan bahsedilen kayıtlar mevcuttur. Bunun yanında atların, kullanım amaçlarına göre ulaşım ve nakliye atları, yarış atları savaş atları ve çevgân atları olarak ayrıldığı ve zaman zaman dev, dağ veya fil yapılı, dik boyunlu, soylu, cins ve hâss atlar şeklinde nitelendirildiği görülmektedir. Türkiye Selçuklu ordusunda at dışında deve, katır, eşek ve öküz gibi hayvanlar da ulaşım ve nakliye aracı kullanılmıştır.

KAYNAKÇA

KAYNAKLAR

Ahmed bin Mahmûd, **Selçuknâme**, I-II., (Yay. Erdoğan Merçil), Terc. 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.

Aknerli Grigor, **History of the Nation of Archers**, (Türkçe terc., Okçu Milletin Tarihi, (Çev. Hırant D. Andreasyan), İstanbul 1954.

Aksarayî (Kerîmü'd-dîn Mahmud Aksarayî), **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, (Neşr. Osman Turan), TTK Yay., Ankara 1999., s.32., (Türkçe terc., Mürsel Öztürk), TTK Yay. Ankara 2000.)

Anna Komnena, **Alexiad**, (Çev. Bilge Umar), İstanbul 1996.

Anonim Selçuknâme, (Târîh-i Âl-i Selçûk der Anadolu), Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III, (Neşr ve çev. Feridun Nafiz Uzluk), Ankara, 1952.

Anonymous Syriac Chronicle, "The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle", (Translated by A. S. Tritton; with notes by Hamilton A. R. GIBB, **Journal of the Royal Asiatic Society**, 92 (1933), 69-102, 273-306., (Türkçe Terc., Vedii İlmen, **I. ve II. Haçlı Seferleri Vakayinamesi**, İstanbul 2005.

Aristakes, **Historia**, (Trans. Robert Bedrosian) New York, 1985.

Bağdadî (Bahâ'ü'd-dîn Muhammed b. Müeyyed Bağdâdî), **et-Tevessül ile't-Teressül**, (Mukâbele ve Tashîh: Ahmed Behmenyâr), Tahran 1315.

Baybars el-Mansûrî, **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye fî'd-Devleti't-Türkiyye**, (Türkçe terc. Hüseyin Polat), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1997.

Baytaratü'l-Vâzıh (Metin-İndeks), Haz. Can Özgür, İÜ SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1988.

Beyhakî (Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî), **Târîh-i Beyhakî** (be-ihtimam Ganî ve Feyyaz), Tahran 1324.

Brosset, Marie Félicité, **Gürcistan Tarihi** (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar), (Çev. Hrand D. Andreasyan, Notlarla Yay. Haz. Erdoğan Merçil), TTK Yay., Ankara 2003

Cenâbî Mustafa Efendi, **el-'Aylemü'z-Zâhir fî Ahvâli'l-Evâ'il ve'l-Evâhir**, (Haz. Muharrem Kesik, Cenâbî Mustafa Efendi'nin el-'Aylemü'z-Zâhir fî Ahvâli'l-Evâil ve'l-Evâhir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları İle İlgili Kısmının Tenkidli Metin Neşri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994.

Cüveynî (Ata Melik Alâü'd-dîn b. Bahâü'd-dîn Muhammed b. Şemsü'd-dîn-Cüveynî), **Târîh-i Cihângüşâ-yı Cüveynî**, I-III, (Neşr. Muhammed b. Abdu'l-Vahhâb Kazvinî), Leyden 1912, 1916, 1324., (Türkçe terc., Mürsel Öztürk), Kültür Bak. Yay., (3 cilt birleştirilmiş İkinci Baskı), Ankara 1999.

Dede Korkut Kitabı (Metin Sözlük), (Haz. Muharrem Ergin), TKAE Yay., Ankara 1964.

Ebu Bekr İbnü'z-Zekî, **Ravzatü'l-Küttâb ve Hadîkatü'l-Elbâb** (Neşr: A. Sevim), Ankara 1972.

Ebu'l-Ferec (Bar Hebraus), **Ebu'l-Ferec Tarihi**, I-II, (Süryaniceden İngilizceye Çev. Ernest A. Wallis Budge-İngilizceden Türkçeye Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yay., Ankara 1999.

Ebu'l-Ferec, **Târîhu Muhtasari'd-Düvel**, (Türkçe terc., (Şerafeddin Yaltkaya, İstanbul 1941.

Ebu'l-Fidâ (İmâdü'd-dîn İsmail b. Ali Ebu'l-Fidâ), **el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer**, I, (Tahkik: M. Z. Muhammed Azab-Yahya Seyyid Hüseyin-

Muhammed Fahrî el-Vasîf); II-III, (Tahkik: M.Z. Muhammed Azab-Yahya Seyyid Hüseyin), Dâru'l-Maarif, Kahire (ty).

Ebu'l-Gazi Bahadır Han, **Şecere-i Terâkime (Türklerin Soy Kütüğü)**, (Haz. Muharrem Ergin), Terc. 1001 Temel Eser, İstanbul (ty)

ed-Devâdârî (Ebu Bekir b. Abdullah b. Aybeg ed-Devâdârî), **Kenzü'd-Dürer ve Câmi'ü'l-Gurer**, (ed-Durerü'l-Matlûb fî Ahbâri Mülûki Benî Eyyûb), VI, (Tahkîk. Selâhü'd-dîn el-Müneccid) Kahire, 1380 (1961); VII, (Tahkîk. Sa'îd Abdu'l-Fettâh 'Aşûr) Kahire, 1391 (1972).

Eflâkî (Şemsü'd-dîn Ahmed Eflâkî el-Ârifî), **Menâkıbü'l-'Ârifîn**, (Neşr. Tahsin Yazıcı), I, Ankara 1976, II, Ankara 1980.

el-Azîmî (Ebu Abdullah Muhammed b. Ali el-Azîmî), **Azîmî Tarihi** (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler h.430-538/1038-39-1143-44), (Neşr. Ali Sevim), TTK Yay., Ankara 1988.

el-Belâzurî (Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî), **Fütûhu'l-Büldân**, (Tahkik. Rıdvan Muhammed Rıdvan), Beyrut 1403., (Türkçe terc., Çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.)

el-Bundârî (Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundârî), **Zübdetü'n-Nusre ve Nuhbetü'l-Üsre**, (Terc. Kıvameddin Burslan), Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, Ankara 1999.

el-Câhiz (Ebu Osman Amr b. Bahr el-Câhiz), **Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Fazîletleri**, (Çev. Ramazan Şeşen), TKAE Yay., Ankara 1988.

el-Hoyî (Hasan b. 'Abdi'l-Mü'min el-Hoyî), **Gunyetü'l-Kâtib ve Münyetü't-Tâlib**, (Tashîh ve İhtimâm: Adnan Sadık Erzi), AÜİF Yay., Ankara 1963.

el-Hoyî (Hasan b. 'Abdi'l-Mü'min el-Hoyî), **Rüsûmur-Resâ'il ve Nücûmü'l-Fezâ'il**, (Tashîh ve İhtimâm: Adnan Sadık Erzi), AÜİF Yay., Ankara 1963.

el-Hüseynî (Sadru'd-dîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır Ali el-Hüseynî), **Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye**, (Türkçe terc., Necati Lügal), TTK Yay., Ankara 1999.

el-Kalkaşandî (Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî), **Subhu'l-A'şâ fi Sınâ'ati'l-İnşâ**, I-XV, (Tahkîk. Muhammed Hüseyin Şemsüd-dîn), Beyrut 1988.

el-Mâverdî (Ebu'l-Hasan Habib el-Mâverdî), **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, (Çev. Ali Şafak), İstanbul 1994.

el-Mâverdî (Ebu'l-Hasan Habib el-Mâverdî), **Nasîhatü'l-Mülûk**, (Haz. Mustafa Sarıbıyık), (SÜ SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 1996.

el-Ömerî, "**Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr**" (Türkçe terc., Yaşar Yücel, "Mesalikü'l-Ebsâr'a göre Anadolu Beylikleri", **Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I**, Ankara, 1991., s.181-201.)

en-Nesevî (Şıhabeddin Ahmed en-Nesevî), **Sîretu Sultan Celâlü'd-dîn Mengübirtî**, (Türkçe terc. Necip Asım), İstanbul 1934.

en-Nüveyrî (Şıhabü'd-dîn Ahmed bin Abdü'l-vahhâb en-Nüveyrî), **Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb**, XXVI, (Tahkîk. M. Fevzî el-Antîl), Kahire 1405/1985.; XXVII, (Tahkîk. S. Abdu'l-Fettâh 'Aşûr-M. Mustafa Ziyâde), Kahire 1405/1985.; XXIX, (Tahkîk. M.Z. Rayyis-M. Mustafa Ziyâde), Kahire 1992.

er-Râvendî (Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî), **Kitâb-ı Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr**, (Neşr. Muhammed İkbâl-Tashîhât-ı lâzım Müctebâ Meynovî), Tahran 1333., (Türkçe terc., Ahmet Ateş), I-II. Cilt, TTK Yay., Ankara 1999.

es-Seâlibî (Ebu Mansur es-Seâlibî), **Adâbu'l-Mülûk** (Hükümdarlık Sanatı), (Çev.Sait Aykut), İstanbul 1997.

et-Taberî, **The History of Al-Tabari**, IX, The Last Years of the Prophet (A.D. 630-632/A.H. 8-11), (Translated and Annotated by Ismail K. Poonawala),

New York 1990.; XII, (Translated and Annotated by Yohanan Friedmann), (State University of New York Press), New York 1992.

et-Tarsûsî (Mardî b. Ali b. Mardî et-Tarsûsî), **Tabsıratü Erbâbi'l-Elbâb fî Keyfiyeti'n-Necâti fi'l-Hurûb**, (Facsimile Editions-Edited by Fuat Sezgin), Frankfurt 1425/2004.

ez-Zamahşarî el-Hârezmî, **Mukaddimetü'l-Edeb**, (Hârezm Türkçesi İle Tercümeli Şuşter Nüshası), (Haz. Nuri Yüce), TDK Yay., Ankara 1993.

Fahr-i Müdebbir, **Adabu'l-Harb ve'ş-Şecâ'a**, (Neşr. Ahmed Süheylî-i Hânsârî), Tahran 1346.

Fulcher of Chartres, "The Chronicle of Fulcher of Chartres, Book I (1095-1100)" (Translated, with notes by Martha McGinty), **The First Crusade: The Chronicle of Fulcher of Chartres and Other Source Material**, (Ed. Edward Peters), (University of Pennsylvania Press), Philadelphia 1971., s.47-101.

Geoffrey de Villehardouin, **Memoirs or Chronicle of The Fourth Crusade and The Conquest of Constantinople**, (trans. Frank T. Marzials), London: J. M. Dent, 1908.

Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, **Nuzhat al-Qulûb**, (Translated By G. Le Strange), (E. J. W. Gibb Memorial Series: XXIII), Luzac & Co., London 1919.

Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, **Târîh-i Güzîde**, (Neşr. Abdu'l-Hüseyin Nevâ'î), Tahran 1362.

Hâzâ Kitabu Baytarnâme (Tenkidli Metin), (Haz. Mesut Şen), (MÜ SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1988.

Hetum, **History of the Tartars** (The Flower of Histories of the East), (Trans. Robert Bedrosian), New Jersey 2004.

Ioannes Kinnamos, **Historia** (1118-1176), (Yay. Haz. Işın Demirkent), TTK Yay., Ankara 2001.

İbn Battûta (Muhammed b. Abdullah el-Levâtî et-Tancî), **Tuhfetü'n-Nüzzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve Acâ'ibi'l-Esfâr (Rıhletu İbn Battûta)**, I, (Tahkik: Ali el-Muntasır el-Ketânî), Beyrut 1405.

İbn Bîbî (el-Hüseyin b. Muhammed b Ali el-Caferî er-Rugedî), **el-Evâmirü'l-'Alâ'iye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iye**, Tıpkı Basım, (Önsöz ve fihristi haz. Adnan Sadık Erzi), TTK Yay., Ankara 1956., (Türkçe terc., I-II, Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996.)

İbn Bîbî, **Târîh-i Âl-i Selçuk, Muhtasar Selçuknâme**, (Yay. M. Th. Houtsma), Leiden 1902., (Türkçe terc. M. Nuri Gençosman, **Anadolu Selçukî Devleti Tarihi**, Anadolu Selçukîleri Gününde Tarih Bitikleri I, Ankara 1941.)

İbn Erenboğa Zeredkâş, **el-Anîk fi'l-Menâcinîk**, (Tahkik: İhsân Hindî), (Câmiatu Haleb), Dımaşk 1405/1985.

İbn Haldun, **Mukaddime**, I-III, (Çev. Zakir Kadirî Urgan), MEB Yay, İstanbul 1997.

İbn Hassûl, **Tafzîlü'l-Etrâk 'Ala Sâ'iri'l-Ecnâd**, (Neşr ve Terc. Abbas Azzavî-Şerafeddin Yaltkaya, "İbn Hassûl'un Türkler Hakkında Bir Eseri", **Belleten**, IV/14-15, (1940), s.235-266 + 1-51 (Arapça metin)

İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, I-XIV, Mektebetü'l-Ma'ârif, Beyrut (ty).; (Türkçe terc. Mehmet Keskin), I-XIV, İstanbul 1995.

İbn Nazîf (Ebu'l-Fedâ'il Muhammed b. Ali Nazîf b. el-Hamevî), **et-Târîhu'l-Mansûrî Telhîsü'l-Keşf ve'l-Beyânı fî Havâdis**, (Tahkîk: Ebu'l-'Iyd Dûdû) Dımaşk 1981.

İbn Şeddâd, **Sîretü'l-Meliki'z-Zâhir**, (Türkçe terc., **Baypars Tarihi** (el-Melikü'z-Zâhir Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi), (Çev. Şerefüddin Yaltkaya), TTK Yay., Ankara 2000.

İbn Tağrıberdî (Ebu'l-Mehâssin Yûsuf İbn Tağrıberdî), **en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire**, III, VI, VII, VIII, X, XI, XIV, (Neşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Beyrut 1992.

İbn Vâsıl (Muhammed b. Salim İbn Vâsıl), **Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb**, II-III, (Tahkîk: Cemaleddin eş-Şeyyâl), Kahire 1972.; V, (Tahkîk: H. M. Rabi'-S. A. el-Âşûr), Kahire 1975.

İbnü'l-Cevzî (Abdurrahman b. Ali. Muhammed b. el-Cevzî Ebu'l-Ferec), **el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem**, VIII, IX, X, Beyrut 1358.

İbnü'l-Esîr (Muhammed b. Muhammed Abdu'l-vâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr), **el-Kâmil fi't-Târîh**, I-X, (Tahkîk. Ebu'l-fidâ Abdullah el-Kâdı), Beyrut 1415/1995., (Türkçe terc., I-XII, (Çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın-Mertol Tulum), İstanbul 1985-1987.

İbnü'l-Esîr, **et-Târîhu'l-Bâhir fî'd-Devleti'l-Atabekiyye bi'l-Mavsıl**, (Tahkîk: Abdulkadir Ahmed Tuleymat), Kahire 1963.

İbnü'l-Ezrak (Ahmed b. Yûsuf b. Ali b. el-Ezrak el-Fârikî), **Târîhu Meyyâfârıkîn ve Âmid**, (Türkçe terc. Meyyâfârıkîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı), (Çev. Ahmet Savran), Erzurum, 1992.

İbnü'l-Ezrak (Ahmed b. Yûsuf b. Ali b. el-Ezrak el-Fârikî), **Târîhü'l-Fârıkî**, (Neşr. Bedevî Abdullatîf Avad) Kahire 1379 (1959).

İbnü'l-Verdî (Zeynü'd-dîn Ömer b. el-Verdî), **Tetimmetü'l-Muhtasar (Târîhu İbni'l-Verdî)**, I-II, (Tahkîk: Ahmed Rıf'at el-Bedrâvî), Beyrut 1389 (1970).

Jean de Joinville, **The Memoirs of the Lord of Joinville**, (A New English Version Ethel Wedgwood), London 1906., (Türkçe terc., Bir Haçlının Hatıraları, (Çev: Cüneyt Kanat) Ankara 2002.

Kadı Beyzâvî, **Nizâmü't-Tevârîh** (Edisyon Kritiği ve Tahlili), (Haz.Haşim Karakoç), (KÜ SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale 1998.

Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lügâti't-Türk Tercümesi**, (Çev. Besim Atalay), I-IV, TDK Yay., Ankara 1988.

Keykâvus b. İskender (Unsurü'l-Me'âlî Keykâvus b. İskender), **Kâbûsnâme**, (Gulâm Hüseyin-i Yûsufî), Tahran 1362.

Kirakos, **History of the Armenians**, (Trans. Robert Bedrosian), Sources of the Armenian Tradion, New York 1986.

Kitâb fî Riyâzati'l-Hayl, Kitâb fî İlmi'n-Nüşşâb -Metin-Gramatikal İndeks-, (Haz. Recep Şirin), (Atatürk Üni. SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1989.

Kitâbu 'Atebeti'l-Ketebe, Mecmua-i Mürâselât-ı Dîvân-ı Sultan Sencer, be-kalem-i Mü'eyyidü'd-Devle Müntecibü'd-dîn Bedî' Atabeg el-Cüveynî, (be tashih u ihtimam: Muhammed Kazvînî-Abbas İkbâl), Tahran, 1329.

Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-shi), Moğolların Gizli Tarihi, (Çev.Ahmet Temir), TTK Yay., Ankara 1995.

Marco Polo Seyahatnamesi, I, (Yayına Haz. Filiz Dokuman), Terc. 1001 Temel Eser, İstanbul (ty).

Mevlânâ, **Fîhi Mâ Fîh**, (Çev. Meliha Ülker Anbarcıoğlu), Konya 2006.

Mevlânâ, **Mektûbât-ı Mevlânâ Celâlü'd-dîn**, Anadolu Selçukîlerinin Gününde Mevlevî Bitikleri II, İstanbul 1356 (1936).

Mevlânâ, **Mesnevî, I-VI**, (Veled İzbulak-Abdulbaki Gölpınarlı), MEB. Yay., İstanbul., 1991.

Mikhail Psellos, **Khronographia**, (Yay. Haz. Işın Demirkent), TTK Yay., Ankara 1992.

Müneccimbaşı, **Müneccimbaşıya Göre Anadolu Selçukîleri**, (Çev. Hasan Fehmi Turgal) Türkiye Yayınları, İstanbul 1935.

Münyetü'l-Guzât (Metin-İndeks), (Haz. Mustafa Uğurlu), GÜ SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1984.

Niketas Khoniates, **Historia** (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), (Çev. Fikret Işıltan), TTK Yay., Ankara 1995.

Nizâmî-i Arûzî (Ahmed bin Ali Nizâmî-i Arûzî-i Semerkandî), **Çehâr Makâle**, (Neşr. Muhammed bin Abdulvahhâb Kazvînî), Tahran 1348. (İngilizce terc. Nidhami-i Arudi-i Samarqandi, **The Chahár Maqála "Four Discourses"**, (Translated into English. Edward G. Browne, M.A., M.B.), Hertford 1899.)

Nizâmü'l-mülk, **Siyerü'l-Mülûk (Siyâsetnâne)**, (Be ihtimâm Hubert Darke), Tahran 2535 (1976).; (Türkçe terc., Mehmet Altay Köymen), Ankara 1982.)

Odo of Deuil, **De Profectione Ludovici VII in Orientem**, (Ed. and Trans. Virginia Gingerich Berry), New York 1948.

Oğuz Kağan Destanı, (Haz. W. Bang ve R. Rahmeti) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili Semineri Neşriyatından, İstanbul 1936.

Oğuz Destanı (Reşîdü'd-dîn Oğuznâmesi Tercüme Tahlil), (Haz. Zeki Velidi Togan) İstanbul 1971.

Ömer Hayyâm, **Nevrûznâme**, (Neşr. Müctebâ Meynovî), Tahran 1312.

Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, **Câmi'ü't-Tevârîh**, (Neşr. Behmen Kerîmî), Tahran 1372.; Câmi'ü't-Tevârîh, II. Cilt 5. Cüz (Selçuklular Kısmı), (Neşr. Ahmet Ateş), TTK Yay., Ankara 1999.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'atü'z-Zaman fî Târîhi'l-A'yân**, (Yayınlayan. Ali Sevim), DTCF Yay., Ankara 1968.

Simon de Saint Quentin, **Histoire des Tartares**, (Türkçe terc., **Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu**, (Çev. Erendiz Özbayoğlu) Antalya 2006.

Smbat, **Chronicle**, (Trans. Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey 2005.

Süryanî Patrik Mihail'in Vekâyinâmesi (1042-1195), II, (Türkçe terc., Hrand D. Andreasyan), Ankara 1944. (TTK Kütüp. No:44'de yayınlanmamış tercüme)

Tekârîrü'l-Menâsıb, (Neşr. Osman Turan), Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar), TTK Yay., Ankara 1988.

Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (Türkçe terc. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer-Halil Yinanç), TTT Yay., Ankara 2000.

Ünsî, **Selçuk Şehnâmesi**, (Türkçe terc., M. Mesûd Koman, Konya 1944.

Vardan, **Compilation of History**, (Trans. Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey 2007., (Türkçe terc., "Cihan Tarihi", (Çev. Hrant D. Andreasyan), **Tarih Semineri Dergisi**, III, İÜEF, (1937), s.154-255.

Willermus Tyrensis, **Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum**, (Türkçe terc., XI-XII. Kitaplar (Çev.Ebru Altan), İÜ SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.; XVI, XVII, XVIII. Kitaplar (Çev. Ergin Ayan Ayan), İÜ SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.

William of Rubruck, **The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World**, (Translated by William Woodville Rockhill), Published for the Hakluyt Society, Cambridge University Press, London 1900.

Yazıcıoğlu Âlî, **Tevârîh-i Âl-i Selçûk**, Târîh-i Selçûkiyân-ı Rûm-i Türkî, (Yay. M. Th. Houtsma), Leiden 1902.

Yûsuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig** I Metin, (Haz. Reşit Rahmeti Arat), TDK Yay., İstanbul 1947; (Kutadgu Bilig II Tecüme, (Haz. Reşit Rahmeti Arat), TTK Yay., Ankara 1959.)

Zahîrü'd-dîn Nişâbûrî, **Selçûknâme**, (Neşr. İsmailhân Afşar Hamîdü'l-Mülk), Tahran 1332.

TEDKÎKLER

Abdulaziz ed-Dûrî; "Dîvân", **DİA**, IX, İstanbul, 1994., s.379-381.

Ahmed Tevhid; **Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu**, IV., Kostantiniye 1321.

Ahmed Ziya; **Meskûkât-ı İslâmiyye Takvîmi**, Konstantiniyye 1328.

Ahmet Vefik Paşa; **Lehçe-i Osmanî**, (Haz. Recep Toparlı), TDK, Ankara 2000.

Ahmetbeyoğlu, Ali; **Avrupa Hun İmparatorluğu**, TTK Yay, Ankara 2001.

Ahterî-i Kebîr; (Haz. Ahterî Mustafa b. Şemsüddin Karahisarî), İstanbul 1978.

Akdağ, Mustafa; **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi**, I, İstanbul 1995.

Akman, Mehmet; **Osmanlı Devletinde Kardeş Katli**, İstanbul, 1997.

Aköz, Alâü'd-dîn; "Karamanoğlu II. İbrahim Beyin Osmanlı Sultanı II. Murad'a Vermiş Olduğu Ahidnâme", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.Ü. Türkiyat Araş. Enst Yay., Sayı.18 (Güz 2005), s.159-178.

Akpınar, Turgut; **Türk Tarihinde İslâmiyet**, İstanbul, 1994.

Aksu, Ali; "Asr-ı Saadet ve Emevîler Döneminde Lakap Takma ve Halifelerin Lakapları", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, V/2. (2001).

Aktan, Coşkun Can; "Osmanlı Tımar Sisteminin Mali Yönü", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, 52, (Şubat 1988), s.69-78.

Alföndi, A.; "Türklerde Çifte Krallık", **II Türk Tarih Kongresi Zabıtları** (20-25 Eylül 1937), İstanbul 1943., s. 507-519.

Alptekin, Coşkun; "Büyük Selçuklu Devleti'nin Askerî Teşkilâtının Eyyûbî Devleti Askerî Teşkilâtına Tesiri", **Belleten**, LIV/209 (1990), s.117-120.

Alptekin, Coşkun; “Saltuklu Sikkeleri”, **Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, Sayı:13 (Ahmed Zeki Velidi Togan Özel Sayısı), (1985).

Altan, Ebru; **İkinci Haçlı Seferi (1147-1148)**, TTK Yay., Ankara 2003.

Alptekin, Coşkun; “Selçuklu Paraları”, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi (Journal of Seljuk Studies)**, III’den ayrı basım, Güven Matbaası, Ankara 1971

Amitai, Reuven; “Foot Soldiers, Militiamen and Volunteers in the Early Mamluk Army”, **Texts, Documents and Artefacts: Islamic Studies in Honour of D.S. Richards**, (Edited by Chase F. Robinson), Leiden 2003., s.233-249.

Amitai, Reuven; “The Mamluk Institution, or One Thousand Years of Military Slavery in the Islamic World”, **Arming Slaves: From Classical Times to the Modern Age**, (Editors: Christopher Leslie Brown, Philip D. Morgan), New Haven: Yale University Press, 2006., 40-50.

Amitai, Reuven; “Turko-Mongolian Nomads and the Iqtâ‘ System in the Islamic Middle East (CA100-1400 AD)”, **Nomads in the Sedentary World**, (Edited by Anatoy M. Khazanov and André Wink), London 2001., s.152-171.

Amitai, Reuven-Preiss; “The Mamluk Officer Class Durring the Reing of Sultan Baybars”, **War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries**, (ed. Yaacov Lev), Leiden: Brill 1997., s.267-300.

Amitai, Reuven-Preiss; **Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281**, Cambridge University Pres, 1995.

Angelov, Dimiter; **Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium 1204-1330**, Cambridge University Press, New York 2006.

Angold, Michael; **A Byzantine Government in Exile: Government and Society under the Laskarids of Nicaea, 1204-1261**, (Oxford University Press), London 1975.

Arabacı, Nuray; **İznik-Bizans İmparatoru III. Ioannes Dukas Vatatzes Devri (1222-1254) ve Türkiye Selçuklu Devleti İle İlişkiler**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994.

Arık, Feda Şamil; "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Siyaseten Katl", **Belleten**, LXIII/236, (Nisan 1995)., s.43-93.

Arslan, Mahmut; "Eski Türk Devlet Anlayışı ve Çifte Hükümdarlık Meselesi", **Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokyumu**, Elazığ, 1990, s.223-242.

Artuk, Cevriye; "III. Keyhüsrev ve Sahte Selçuklu Sultanı Cimri Adına Kesilen Sikkeler", **Malazgirt Armağanı**, TTK Yay., Ankara 1993., s.287-297.

Artuk, İbrahim; "Alâü'd-dîn Keykubâd'ın Meliklik Devri Sikkeleri", **Belleten**, XLIV/174 (1980)., s.265-271.

Artuk, İbrahim; "II. Keyhüsrev'in Üç Oğlu Adına Kesilen Sikkeler", Malazgirt Armağanı, TTK Yay., Ankara 1993.

Asakawa, Kanichi; **The Documents of Iriki: Illustrative of The Development of the Feudal Institutions of Japan**, (Yale University Pres), New Haven 1929.

Aslanapa, Oktay; "Tarih Boyunca Türk Ordusuna Ait Tasvirler", **Türk Kültürü**, Yıl. II, Sayı.22 (Ordu Sayısı), Ağustos 1964, s.75-87.

Athamina, Khalil; "Some Administrative, Military and Socio-Political Aspects of Early Muslim Egypt", **War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries**, (ed. Yaacov Lev), Leiden: Brill 1997., s.101-114.

Atiya, Aziz S.; **Crusade, Commarce and Culture**, Indiana University Press, Bloomington 1962.

Atsız, “Türk Kara Ordusu Ne Zaman Kuruldu?”, **Makaleler**, I, İstanbul 1992., s.113-117.

Atsız, “Türk Kara Ordusunun Kuruluşu Meselesi”, **Makaleler**, I, İstanbul 1992., s.117-121..

Avcı, Orhan; **Mehmet Altay Köymen’in Derslerinde Türk Tarihi ve Tarihçiliği**, Ankara 2003.

Ay, Resul, “XIII.-XIV. Yüzyıl Anadolu’sunda Kentsel Yönetim ve Kent Toplumunda Otorite İlişkileri”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, XX/32, (2002), s. 21-46.

Ayalon, David; “Aspects of the Mamluk Phenomenon, Part I: The Importance of the Mamluk Institution”, **Der Islam**, LIII/2 (1976), s. 196-225.

Ayalon, David; “Aspects of the Mamluk Phenomenon, Part II: Ayyubids, Kurds, and Turks”, **Der Islam**, LIV/1 (1977), s.1-32.

Ayalon, David; “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi”, (Terc. Samira Kortantamer), **Tarih İncemeleri Dergisi**, IV (1988), s.211-248.

Ayalon, David; “Preliminary Remarks on the Mamluk Military Institution in Islam”, **War Technology and Society in the Middle East**, (Ed. V J. Parry-E.Yapp), London 1975., s.44-58.

Ayalon, David; “Studies on the Structure of the Mamluk Army I”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, XV/2 (1953), s.203-228.

Ayalon, David; “Studies on the Structure of the Mamluk Army II”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, XV/3 (1953), s.448-476.

Ayalon, David; “Studies on the Structure of the Mamluk Army III”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, XVI/1 (1954), s.57-90.

Ayalon, David; "The System of Payment in Mamluk Military Society", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, I/1 (Aug., 1957), s.37-65; (Concluded) Journal of the Economic and Social History of the Orient, I/3 (Oct., 1958), s.257-296.

Aykaç, Mehmet; **Abbasî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)**, TTK Yay., Ankara 1997.

Ayönü, Yusuf; "Selçuklu-Bizans İlişkileri", **Türkler**, VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002., s.598-617.

Babinger, Franz-Fuad Köprülü; **Anadolu'da İslâmiyet**, (Çev. Ragıb Hulusi-Haz. Mehmet Kanar), İstanbul 1996.

Bailly, Auguste; **Bizans Tarihi**, I-II, (Çev. Haluk Şaman), Terc. 1001 Temel Eser, (yer ve tarih yok)

Bakır, Abdulhalık; **Ortaçağ İslâm Dünyasında Madencilik ve Maden Sanatı**, Ankara 2002.

Bal, Mehmet Suat; "Türkiye Selçuklu Devletine Hükümdarlık Yapan Vezir; Şemsü'd-dîn Isfahânî", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.Ü. Türkiyat Araş. Enst Yay., Sayı.19 (Bahar 2006), s.265-394.

Barkan, Ömer Lütfi; "Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı", **Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I**, İstanbul 1980., s.873-895.

Barkan, Ömer Lütfi; "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Devri'nin Toprak Meseleleri", **Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I**, İstanbul 1980., s.281-290.

Barkan, Ömer Lütfi; "Timar", **İA**, XII/I, İstanbul 1992., s.286-333.

Bartusis, Mark C.; **The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453**, (Philadelphia: University of Pennsylvania Press), 1992.

Başţav, Şerif; "Attila ve Hunları", **Makaleler**, I, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Emine Erdoğan), Berikan Yay., Ankara 2005, s.407-433.

Başţav, Şerif, “Eski Türklerde Harp Taktiği”, **Makaleler**, III, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Emine Erdoğan), Berikan Yay., Ankara 2005, s.179-194.

Başţav, Şerif; “Sabir Türkleri”, **Makaleler**, I, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Emine Erdoğan), Berikan Yay., Ankara 2005., s.11-75.

Baykara, Tuncer; “Selçuklular Devrinde İğdişlik ve Kurumu”, **Belleten**, LX/229 (Aralık 1996), s.682-693.

Baykara, Tuncer; **I. Gıyâsü’d-dîn Keyhüsrev (1164-1211) Gazi-Şehit**, TTK Yay., Ankara 1997.

Baykara, Tuncer; **Türkiye Selçukluları Devrinde Konya**, Ankara 1985.

Baykara, Tuncer; **Türkiye Selçuklularında Vilayet (Teşkilat ve İskân)**, Ankara 1978.

Baykara, Tuncer; “Türkiye Selçuklularında İdari Birim ve Bununla İlgili Meseleler”, **Vakıflar Dergisi**, XIX, (1985), s.49-60.

Bayram, Mikail; **Bacıyân-ı Rum**, Konya 1987.

Beybutova, Iris, “Manas Destanında Askerî Terimler”, **Bozkırdan Bağımsızlığa Manas**, (Yayına Haz. Emine Gürsoy-Naskali), TDK Yay., Ankara 1995, s.192-197.

Birkenmeier, John W.; **The Development of the Komnenian Army: 1081-1180**, Brill 2002.

Bloch, Marc; **Feudal Society**, II., (Translated by L. A. Manyon), Chicago 1961

Bombaci, Alessio, “The Army of the Saljuqs of Rum”, **Annali**, 38/4 (1978), 343-369.

Boswell, A. Bruce; “The Kipchak Turks”, **Slavonic Review**, 6 (1927/1928.), s.68-86.

Bosworth, C. E.; “Ghaznavid Military Organization”, **Der Islam**, XXXVI (1960), s.37-77.

Bosworth, C. E.; “Military Organisation under the Buyids of Persia and Iraq”, **Oriens**, 18, (1965-1966), s.143-167.

Bosworth, C. E.; “The Early Ghaznavids”, **The Cambridge History of Iran, IV, (From the Arab Invasion to the Saljuqs)**, (Edited by R. N. Frye), Cambridge University Press, 1975, s.162-197.

Bosworth, Clifford Edmund; **The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual**, (Edinburgh University Pres), Edinburgh 2004.

Bozdemir, Mevlüt; **Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları**, AÜSBF. Yay., Ankara, 1982.

Bozkurt, Nebi; “Kılıç”, **DİA**, XXV, Ankara 2002., s.405-406.

Bozkurt, Nebi; “Mancınık”, **DİA**, XXVII, Ankara 1993, s.564-567.

Bradbury, Jim; **The Medieval Siege**, (Boydell & Brewer), New York 1992.

Bradbury, Jim; **The Routledge Companion to Medieval Warfare**, New York 2004.

Brand, Charles; “The Turkish Element in Byzantium, Eleventy-Twelfty Centuries”, **Dumbarton Oaks Papers**, 43 (1989), s.1-25.

Bury, John Bagnall; **History of the Later Roman Empire**, (Published by Macmillan & Co., Ltd.), 1923.

Caferoğlu, Ahmet; “Tarihte Türk Askeri Benliği”, **Türk Kültürü**, Yıl. II, Sayı.22 (Ordu Sayısı), Ağustos 1964, s.28-32.

Caferro, William; “'Slaying the Hydra-Headed Beast': Italy and the Companies of Adventure in the Fourteenth Century”, **Crusaders, Condottieri, and Cannon: Medieval Warfare in Societies Around the Mediterranean**, (Edited by Donald J. Kagay and L. J. Andrew Villalon), Brill 2003., s.285-305.

Caferro, William; **John Hawkwood, An English Mercenary in Fourteenth-Century Italy**, (Baltimore, John Hopkins University Pres), 2006.

Caferro, William; **Mercenary Companies and the Decline of Siena**, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1998.

Cahen, Claude; "Iqta", **EI^2**, V, (E. J. Brill Pres), Leiden 1986, s.1088-1091.

Cahen, Claude; "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?" (Terc. Lütfi Güçer), **İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası**, XVII/1-4, (Ekim 1955-Temmuz 1956), s.348-358.

Cahen, Claude; **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, (Çev. Yıldız Moran), İstanbul 1979.

Cahen, Claude; **Türklerin Anadolu'ya ilk Girişi**, (Terc. Yaşar Yücel-Bahâü'd-dîn Yediyıldız), Ankara 1992.

Campbell, Brian; **The Roman Army, 31 BC-AD 337: A Sourcebook**, (Routledge Press), New York 1994.

Campbell, Duncan B.; **Greek and Roman Siege Machinery 399 BC-AD 363**, (Osprey Publishing), Oxford 2003.

Chamberlain, Michael; "The Crusader era and the Ayyubid Dynasty", **The Cambridge History of Egypt, I, İslamic Egypt 640-1517**, (Edited by Carl F. Petry), Cambridge University Press, 1998., s.211-241.

Chamberlin, E. R.; "The English Mercenary Companies in Italy", **History Today**, 6:5 (1956) s.334-343.

Chevedden, Paul E.; "Artillery in the Late Antiquity: Prelude to the Middle Ages", **The Medieval City Under Siege**, (Edited by Ivy A. Corfis and Michael Wolfe), (Boydell Press), New York 1999., s.131-177.

Chevedden, Paul E.; "Black Camels and Blazing Bolts: The Bolt-Projecting Trebuchet in the Mamluk Army", **Mamluk Studies Review**, VIII/1 (2004), s.227-277.

Chevedden, Paul E.; "Fortifications and the Development of Defensive Planning During the Crusader Period", **The Circle of War in the Middle**

Ages, (Ed. Donald J. Kagay-L. J. Andrev Villalon), (Boydell Press), New York 1999., s.33-43.

Chevedden, Paul E.; "The Invention of the Counterweight Trebuchet: A Study in Cultural Diffusion", **Dumbarton Oaks Papers**, No. 54. (2000), s.71-116.

Chevedden, Paul E.-Les Eigenbrod, Vernard Foley and Werner Soedel; "The Science of War: Weapons 'The Trebuchet'", **Scientific American**, July 1995, s.2-5.

Cin, Halil; **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, İstanbul 1985.

Crone, Patricia; **Slaves on Horses: The Evolution of the Islamic Polity**, New York, Cambridge University Press, 1980.

Cummings, Lewis Vance; **Alexander the Great**, (Grove Press), New York 2004.

Çetin, Altan; **Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.

Çetin, Altan; "Memlûk Askerinin Eğitimi", **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, VII/2, (Ağustos 2003), s. 219-235

Çetin, Altan; "SelçukluTeşkilatı'nın Memlûklere Tesiri", **Belleten**, LXIII/251, (Nisan 2004)., s.105-130.

Çetin, Altan; "Memlûk Devleti'nde Savaşın Kültürel Esaslarına Dâir", **Belleten**, LXXI/262 (Aralık 2007), s.909-921

D'ohsson, Moraja; **Moğol Tarihi**, (Mütercimi. Mustafa Rahmi), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1340-1342.

Daftary, Farhad; "Fatimids", **Medieval Islamic Civilization: An Encyclopedia**, I., (Ed. Josef W. Meri), (Taylor and Francis Group), New York 2006., s.250-253.

Dawkins, R. M.; "The Later History of the Varangian Guard: Some Notes", **The Journal of Roman Studies**, Vol. XXXVII (1947), s.39-46.

Deér, Jozsef; "İstep Kültürü", (Macarca'dan çeviren: Şerif Baştav), **Makaleler**, III, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Emine Erdoğan), Berikan Yay., Ankara 2005.

Demir, Ahmet; **Anadolu Selçukluları Döneminde Fütüvvet ve Ahilik**, (KÜ SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale 1996.

Demir, Mustafa; "Türkiye Selçuklu Vakıfları", **Türkler**, VII, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002., s.272-280.

Demirci, Mustafa; "İktâ", **DİA**, XXII, İstanbul 2000.

Demirci, Mustafa; **Abbasîlerde Toprak Sistemi**, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2001.

Demirkent, Işın; "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri", **Tarih Dergisi (Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı)**, Sayı 35, (1994)

Demirkent, Işın; "Komnenos Hanedanının Büyük Başkumandanı: Türk Asıllı Ioannes Aksukhos", **Belleten**, LX/227 (1996), s.59-72.

Demirkent, Işın; Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan, TTK Yay, Ankara 1996.

Dennis, George T.; "Byzantine Heavy Artillery: The Helepolis", **Greek, Roman, and Byzantine Studies**, 39, (1998), s.99-114.

Dirimtekin, Feridun; "Selçukluların Anadolu'da Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer", **Malazgirt Armağanı**, TTK Yay., Ankara 1993., s.231-258.

Donuk, Abdulkadir; "Eski Türklerde Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları", **TDA**, Sayı.17 (Nisan 1982), s.103-152.

Donuk, Abdulkadir; "Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı", **TED**, Sayı.10-11 (1981), s.29-56.

Eaton, Richard M.; **The New Cambridge History of India; I.8, A Social History of the Deccan, 1300-1761**, Cambridge University Pres., 2005.

Eberhard, Wolfram, **Çin'in Şimal Komşuları**, (Çev.Nimet Uluğtuğ), TTK Yay., Ankara 1996.

Ecer, A. Vehbi; "Kayseri'nin Moğollar Tarafından İşgali", **III. Kayseri Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (6-7 Nisan 2000)**, Kayseri 2000, s.129-140.

Eckhardt, Sándor; "Efsanede Attila", **Attila ve Hunları**, (Ed.Gyula Németh, Tercüme Eden. Şerif Baştav), DTCF. Yay., Ankara 1982.

Elements of Military Art and History, (Ed. De La Barre Duparcq-Translated and Edited: Brig.-Gen. George W. Cullum) New York 1863.

Eralp, Nejat; **Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar**, TTK Yay. Ankara, 1993.

Erdemir, Hatice Palaz; "Yabancı Yazarlara Göre Türklerde Savaş ve Taktik", **Türkler**, III, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.

Ergüç, Arslan; "Dede Korkut Kitabına Göre Türklerde Silahın Yeri ve Önemi", **Türk Kültürü**, Yıl.V, Sayı.58, Ağustos 1967.

Ergüç, Arslan; "Dede Korkut Kitabında Silah: Silah Çeşitleri ve Silahla İlgili Sözler Lügâtçesi", **Türk Kültürü**, Yıl.IV, Sayı.46, Ağustos 1966, s.884-889 (52-65)

Erkiletlioğlu, Halit; "Sultan I. Alâü'd-dîn Keykubâd Adına Metbû Meliklerce Bastırılan Müşterek Sikkeler", S.Ü. Selçuklu Araştırmaları Merkezi, **Selçuk Dergisi**, Sayı 3 (1988)., s.89-95.

Ersan, Mehmet; "Kilikya Ermeni Krallığı'nın Türkiye Selçuklularına Tâbiiyyeti Meselesi", **Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı**, İzmir 1999., s.301-315.

Evliya Çelebi; **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**: **İstanbul**, 1. Cilt 2. Kitap, (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), YKY, İstanbul 2003.

Ferheng-i Câmi', I-II., Tebriz, 1370.

Ferheng-i Farisî, I, (Haz. Muhammed Mû'în,) Tahran, 1371.

Ferheng-i Fârisî-i Âmid, I-II, (Haz. Hasan 'Amîd) Tahran, 1379.

Finlay, George; **History of Greece from its Conquest by the Crusaders to its Conquest by the Turks, and of the Empire of Trebizond 1204-1461**, Edinburg 1851.

Finlay, George; **History of the Byzantine Empire, From DCCXVI to MLVII**, (Edited by Ernest Rhys), E. P. Dutton & Co, New York 1906.

Fragner, Bert; "Social and Internal Economic Affairs", **The Cambridge History of Iran, The Timurid and Safavid Period**, VI., (Edited by Peter Jackson, Laurence Lockhart), Cambridge University Pres 1986., s.491-567.

Fromm, Erich; **İnsandaki Yıkıcılığın Kökeni**, Birinci Kitap, İstanbul 1993.

Freiliç-Mühendis Raulig, **Türkmen Aşiretleri**, (Aşâ'ir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesi Neşriyâtından: 2), Matba'a-yı Orhaniyye, İstanbul 1334 (1918)

Frye, R. N.-Adnan Sayılı; "Selçuklulardan Evvel Orta Şark'ta Türkler", **Belleten** X/37(Ocak 1946), s.104-129.

Ganshof, Francois Louis; **Feudalism**, (Translated by Philip Grierson), London 1996.

Garcin, Jean-Claude; "The regime of the Circasian Mamlûks", **The Cambridge History of Egypt, İslamic Egypt 640-1517**, (Edited by Carl F. Petry), Cambridge University Press, 1998.

Gardner, Alice; **The Lascarids of Nicaea: The Story of an Empire in Exile**, London 1912.

Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziyâ, I-III, (Haz. Ziyâ Şükün,) MEB Yay., İstanbul 1984.

Genç, Reşat; **Karahanlı Devlet Teşkilâtı**, TTK Yay., Ankara 2002.

Genç, Reşat; **Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası**, TKAE Yay., Ankara 1994.

Genç, Reşat; "Süngü", **Türk Ansiklopedisi**, XXX., Ankara 1981, s.136.

Golden, Peter; "War and Warfare in the Pre-Cinggisid Western Steppes of Eurasia", (ed. N. Di Cosmo), **Warfare in Inner Asian History (500-1800)**, Leiden, Brill, 2002, s.105-172.

Gordlevski, V.; **Anadolu Selçuklu Devleti**, (Çev. Azer Yaran), Ankara 1988.

Gordon, Matthew S.; **The Breaking of a Thousand Swords: A History of the Turkish Military of Samarra (A.H. 200-275/815-889 C.E.)**, Albany, (State University of New York Press), 2001.

Gök, Nejdet; Osmanlı Diplomatikasında Bir Berat Çeşidi Olan Ahidnameler", **Türkiye Günlüğü**, 59 (Ocak-Subat 2000-02), s.97-113.

Gökalp, Cevdet; **Kaynaklara Göre Orta Asya'nın Önemli Ticarî ve Askerî Yolları (MS.552-999)**, Ankara 1973.

Gökalp, Ziya; **Türk Medeniyeti Tarihi**, İkinci Baskı, (Sadeleştiren. Yalçın Toker), İstanbul, 1995.

Gökhan, İlyas; "Selçuklular Zamanında Maraş Emîri Nusreteddin Hasan Bey", **I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri**, I, S.Ü. Selçuklu Araştırmalar Merkezi Yay., Konya 2001, s.335-345.

Göksu, Erkan; **Türk Kültüründe Silah**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale 2004.

Gökyay, Orhan Şaik; **Dedem Korkudun Kitabı**, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, MEB, İstanbul, 1973.

Gömeç, Saadettin; **Kök Türk Tarihi**, Ankara 1997

Gözübenli, Beşir; "İktâ (Fıkıh)", **DİA**, XXII, İstanbul 2000., s.49-50.

Graff, David A.; **Medieval Chinese Warfare: 300-900**, Routledge, London 2002.

Griffith, G. T.; **The Mercenaries of the Hellenistic World**, (Boom's Boekhuis N.V. Publishers), Groningen 1968.

Grousset, René; **Bozkır İmparatorluğu**, (Çev. M. Reşat Uzmen), İstanbul 1999.

Gumilëv, Lev Nikolayeviç; **Eski Türkler**, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul 2003.

Gumilëv, Lev Nikolayeviç; **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul 2002.

Gumilëv, Lev Nikolayeviç; **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul 2002.

Güler, Ali; "Türklerde Devlet ve Siyasî Otorite Kavramı", **BTTD**, Sayı.24, (1987), s.16-22.

Güneş, Abdulbaki; "Kur'ân Işığında Şiddet Sorununa Bir Bakış", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, V/3 (2005), s.7-28.

Güngör, Harun; "Uygur Kağan Unvanlarında Kün ve Ay Tenri Kavramlarının Kullanılışı", **XI. Türk Tarih Kongresi**, II, Ankara 1994., s.511-519.

Güven, Özbay; "Türk Kültüründe Kaybolan Miraslarımızdan İstanbul Ok Meydanı Spor Alanı", **Toplumsal Tarih**, Sayı.14, (Şubat 1995)

Haarmann, Ulrich; "Joseph's Law-the carers and activites of Mamluk descendants Before the Ottoman conquest of Egypt", **The Mamluks in Egyptian Politics and Society**, (Edited by Thomas Philipp-Ulrich Haarmann), New York, Cambridge University Press, 1998.

Hacker, Barton C.; “Greek Catapults and Catapult Technology: Science Technology, and War in the Ancient World”, **Technology and Culture**, IX/1 (Jan 1968), s.34-50.

Halaçoğlu, Yusuf; **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, TTK Yay., Ankara, 1998.

Halam, Henry; **View of the State of Europe During the Middle Ages**, I, Boston 1853

Haldon, John F.; **Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204**, (UCL Press), London 1999.

Halil Edhem (Eldem); **Kayseriyye Şehri**, (Haz. Kemal Göde), Ankara 1982.

Hall, Bert; “Lynn White’s ‘Medieval Technology and Social Change’ After Thirty years”, **Technological Change: Methods and Themes in the History of Technology**, (Edited by Robert Fox), (Harwood Academic Publishers), Amsterdam 1998., s.85-101.

Halm, Heinz; **The Empire of the Mahdi: The Rise of the Fatimids**, (Translated from the German Michael Bonner), E. J. Brill, Leiden 1996.

Hamilton, J. R.; **Alexander The Great**, (University of Pittsburgh Press), Pittsburgh 1974.

Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi, (Açıklamalı Metin Neşri), (Haz. Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun), TTK Yay., Ankara 2004.

Hartog, Leo de; **Genghis Khan: Conqueror of the World**, Tauris Parke Paperbacks, London 2006.

Hasan Enverî; **Istılâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selçûkî**, Tahran 2535.

Haşimoğlu, Kâzım; **Türkiye Selçuklularında Ordu**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üni. Sos. Bil. Ens., Ankara 2004.

Hawting, Gerald R.; **The First Dynasty of Islam: The Umayyad Caliphate AD 661-750**, (Routledge Press), New York 2000.

Heebert, William; **Attila, King of the Huns**, London 1838.

Hillenbrand, Carole; **The Crusades: Islamic Perspectives**, (Routledge Press), New York 2000.

Hinrichs, J. C.; "Erzurum Selçuklularının Sikkeleri", **Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, Sayı: 6 (1976)., s.163-178.

Hinz, Walther; **İslâm'da Ölçü Sistemleri**, (Çev. Acar Sevim), İstanbul 1990

Hitti, Philip Khuri; **History of Syria, Including Lebanon and Palestine**, (Publisher Gorgias Press), 2004.

Hitti, Philip Khuri; **Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi**, (Çev. Salih Tuğ), II, İstanbul, 1980.

Hodgson, Marshall G. S.; **The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization, (The Expansion of Islam in the Middle Periods)**, II., University of Chicago Press, 1977.

Humphreys, R. Stephen; "The Mamluks", **Dictionary of the Middle Ages**, (Ed. Joseph R. Strayer), Charles Scribners' Sons, New York 1987., s.68-69.

Humphreys, R. Stephen; "XIII. Yüzyılda Eyyûbîler, Memlûkler ve Latin Doğu", **C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, XI/1 (2007)., s.359-378.

Humphreys, R. Stephen; **From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260**, Albany, State University of New York Pres, 1977.

Hüseyin Namık (Orkun); **Attila ve Oğulları**, Remzi Kitaphanesi, İstanbul 1933.

Irwin, Robert; **The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate, 1250-1382**, Carbondale: Southern Illionis Univesty Press, 1986.

İlgürer, Mücteba, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu", **III. Osmanlı Sempozyumu**, Söğüt, 1988

İnalcık, Halil; "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlılar Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", **Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)**, İstanbul 1996., s.15-30.

İnalcık, Halil; "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", **Reşit Rahmeti Arat İçin**, TKAE Yay., Ankara 1966, s.259-271.

İnalcık, Halil; "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi", **AÜ SBFD**, XIV, (Mart 1959), s.69-77.

İnan, Abdulkadir; "İskitlerin Savaş Belgesi ve XI. Yüzyıl Türklerinde Beçkem", **Belleten**, XIII/49 (1949), s.150-151.

İnan, Abdulkadir; "Orun ve Ülüş Meselesi", **Makaleler ve İncelemeler**, I, Ankara, 1988., s.241-254.

İnan, Abdulkadir; "Şark Klasik Edebiyatında Türkler ve Türk Ordusu", **Makaleler ve İncelemeler**, II, TTK Yay., Ankara 1998.

İnan, Abdulkadir; "Dandanakan'dan Malazgirt'e", **Makaleler ve İncelemeler**, II, TTK Yay., Ankara 1998.

İnan, Abdulkadir; "Eski Kaynaklarda Türk Ordusu", **Türk Kültürü**, Yıl.II, Sayı.22 (Ordu Sayısı), Ağustos 1964, s.125-128.

İnan, Abdulkadir; "Türklerde Demircilik Sanatı", **Makaleler ve İncelemeler**, II, TTK Yay., Ankara 1998, s.229-231.

İsmail Galib; **Meskûkât-ı Türkmâniyye Katalogu**, İstanbul 1311.

İsmail Galib; **Takvîm-i Meskûkât-i Selçûkiyye**, İstanbul 1309 (Ankara 1971).

Jackson, Peter; **The Delhi Sultanate: A Political and Military History**, (Cambridge University Press.), 2003.

Jieming, Liang; **Chinese Siege Warfare: Mechanical Artillery & Siege Weapons of Antiquity** - An Illustrated History, 2006.

Kaegi, Walter Emil; “The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia”, **Speculum**, XXXIX (1964), s.96-108.

Kaegi, Walter Emil; **Heraclius, Emperor of Byzantium**, Cambridge University Press), Cambridge 2003.

Kafesoğlu, İbrahim; “Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu?”, **TED**, Sayı.10-11 (1981), s.1-28.

Kafesoğlu, İbrahim; “Doğu Anadolu’ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihî Ehemmiyeti”, **Fuad Köprülü Armağanı**, İstanbul, 1953, s.259-274.

Kafesoğlu, İbrahim; “Tarihte Türk Adı”, **Reşit Rahmeti Arat İçin**, TKAE Yay., Ankara 1966.

Kafesoğlu, İbrahim; **Sultan Melikşah**, İstanbul 1973.

Kafesoğlu, İbrahim; **Türk Millî Kültürü**, İstanbul 1998.

Kahraman, Atıf; **Osmanlı Devleti’nde Spor**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1995.

Kâtib Ferdî; **Mardin Mülûk-i Artûkiyye Tarihi ve Kitâbeleri Vesâir Vesâik-i Mühimme**, (Neşr. Ali Emirî-Yay. Haz. Y. Metin Yardımcı), İstanbul 2006.

Kaya, Selim; **I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleyman Şâh Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)**, (İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2001.

Kaymaz, Nejat; “Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü (I-II)”, **DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, II/2-3 (1964), s.91-155; III/4-5 (1965), s.23-61.

Kaymaz, Nejat; **Pervâne Mu‘înüd’d-dîn Süleyman**, DTCF Yay., Ankara 1970.

Kaymaz, Nejat; “Malazgirt Savaşı ile Anadolu'nun Türkleşmesine Dair”, **Malazgirt Armağanı**, TTK Yay., Ankara 1993., s.259-268.

Keegan, John; **Savaş Sanatı Tarihi**, (Terc. Füsun Doruker), İstanbul 1995

Kennedy, Hugh; **The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State**, Routledge, 2001

Kesik, Muharrem; **Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesûd Dönemi (1116-1155)**, TTK Yay., Ankara 2003.

Khadduri, Majid; **War and Peace in the Law of Islam**, New Jersey 2006.

Khan, Muhammad Akram; **Islamic Economics and Finance: A Glossary**, New York 2003.

Khazanov, Anatoy M.; "Nomads in the History of the Sedentary World", **Nomads in the Sedentary World**, (Edited by Anatoy M. Khazanov and André Wink), London 2001., s.1-23.

Kılıç, Şahin; "Yükselme Devri Selçuklu-Bizans İlişkileri", **Türkler**, VI., Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002., s.618-629

Kılıçbay, Mehmet Ali; **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı**, Ankara 1985.

Kiernan, V. G.; "Foreign Mercenaries and Absolute Monarchy", **Past and Present**, 11, (April 1957), s.66-86.

Kitapçı, Zekeriya; **Hz. Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı**, İstanbul 1988.

Kitapçı, Zekeriya; **Mukaddes Çevreler ve Eski Hilafet Ülkelerinde Türk Hatunları**, Konya 1995.

Kitapçı, Zekeriya; **Orta-Doğuda Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru**, TDAV Yay., İstanbul, 1987.

Kitapçı, Zekeriya; **Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler**, Konya, 1988.

Kitapçı, Zekeriya; **Yeni İslâm Tarihi ve Türkler**, I-II, Konya, 1995.

Koca, Salim; "Sultan İzzeddîn Keykâvus ile Melik Alâeddîn Keykubad Arasında Geçen Otorite Mücadelesi", **Belleten**, LIV/211 (1991), s. 935-943.

Koca, Salim; “Diyâr-ı Rûm”un (Roma Ülkesi=Anadolu) “Türkiye” Hâline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.Ü. Türkiyat Araş. Enst Yay., Sayı.23 (Bahar 2008), s.1-53.

Koca, Salim; **Anadolu Türk Beylikleri Tarihi**, Trabzon 2001

Koca, Salim; **Dandanakan’dan Malazgirt’e**, Giresun 1997.

Koca, Salim; **Malazgirt’ten Miryokefalon’a**, Çorum 2003.

Koca, Salim; **Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür**, Ankara 2005.

Koca, Salim; **Sultan I. İzzü’d-dîn Keykâvus (1211-1220)**, TTK Yay., Ankara 1997.

Koca, Salim; **Türk Kültürünün Temelleri**, II, Ankara 2003.

Kopraman, Kâzım Yaşar; “Dîvân (Memlûklerde)”, **DİA**, IX, İstanbul, 1994., s.383.

Kopraman, Kâzım Yaşar; “Memlûk Kaynaklarına Göre XV. Yüzyılda Kastamonu ve Çevresi”, **Makaleler**, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Altan Çetin), Ankara 2005., s.281-301.

Kopraman, Kâzım Yaşar; **Mısır Memlükleri Tarihi**, Ankara 1989.

Köprülü, Fuad; “Hârezmşâhlar”, **İA**, V/2, Ankara, 1992, s. 280-281.

Köprülü, Fuad; “Türk ve Moğol Sülalelerinde Hanedan Azasının İdamında Kan Dökme Memnuiyeti”, **Türk Hukuk Tarihi Dergisi**, I, Ankara 1944.

Köprülü, Fuad; **Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu**, TTK Yay., Ankara 1994.

Köprülü, Fuad; “Orta zaman Türk Hukukî Müesseseleri”, **Belleten**, II/5-6, (1938), s.39-72.

Köprülü, M. Fuad; “Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları”, **Belleten**, VII/27, (Temmuz 1943), s.379-458.

Köprülü, M. Fuad; “Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından, Kitabeler”, **Hayat Mecmuası**, II., İstanbul 1927.

Köprülü, M. Fuad; “Beg”, **İA**, II, İstanbul 1992., s.579-581.

Köprülü, M. Fuad; “Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi”, **Belleten**, V/19 (1941), s.319-334.

Köprülü, M. Fuad; **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, (Önsöz, bazı notlara, bibliyografyaya ilaveler ve geniş bir indeksle yayınlayan Orhan F.Köprülü), İstanbul 1981.

Köprülü, Mehmet Fuad; “Arz”, **İA**, I., İstanbul, 1992., s.657-660.

Köprülüzâde Mehmed Fuad; “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Türk Medeniyeti”, **Millî Tetebbular Mecmuası**, II/5, (1331), 212-221.

Köseoğlu, Nevzat; **Devlet**, İstanbul, 1997.

Köymen, Mehmet Altay; “Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı”, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, V, (1967), s.1-74.

Köymen, Mehmet Altay; “Miryokefalon Meydan Muharebesi” **Millî Kültür**, I/9, (1977), s.27-30.

Köymen, Mehmet Altay; “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I-Büyük Selçuklu Devrine Ait Münşeat Mecmuaları”, **DTCFD**, VIII/4 (1951)., s.537-648

Köymen, Mehmet Altay; “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, DTCF Tarih Araş. Ens., II/2-3 (1964), s.303-380

Köymen, Mehmet Altay; “Selçuklu Hükümdarı Büyük Alâü’d-dîn Keykubâd ve Anadolu Savunması”, **Belleten**, LII/205., s.1539-1545.

Köymen, Mehmet Altay; “Selçuklu Ordusu”, **Belleten**, LII/202 (1988), s.91-99.

Köymen, Mehmet Altay; “Türkiye Selçuklu Devleti”, **Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu**, Ankara 1987., s.277-384.

Köymen, Mehmet Altay; “Türklerin Anadolu'da Denize ilk Ulaşmaları ve Türk Dehasının Jeopolitikten Faydalanarak Medeniyet Kurmada Gösterdikleri Üstünlük”, **Millî Kültür**, I/3-4. (1977), s.8-12/13-16.

Köymen, Mehmet Altay; **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I (Kuruluş Devri)**, TTK Yay., Ankara 2000.

Köymen, Mehmet Altay; **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III (Alp Arslan ve Zamanı)**, TTK Yay., Ankara 2001.

Köymen, Mehmet Altay; **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi V (İkinci İmparatorluk Devri)**, TTK Yay., Ankara 1991.

Köymen, Mehmet Altay; **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, TTK Yay., Ankara 1993.

Kucur, Sadi; "İktâ (Selçuklular)", **DİA**, XXII, İstanbul 2000., s.47.

Kurat, Akdes Nimet; **Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri Tarihi**, Ankara 1972.

Kurat, Akdes Nimet; "İslâmın İlk Devirlerinde Arap Şehirlerine Yerleştirilen İlk Türkler", **Türk Kültürü**, X/I 12 (Şubat 1972)

Kurat, Akdes Nimet; "Kuteybe b. Müslim'in Harezm ve Semerkand'ı Zabtı", **DTCFD**, VI/5, (Kasım-Aralık 1948)

Kuşçu, Ayşe Dudu Erdem; "Türkiye Selçuklularında Ordu ve Donanma", **Türkler**, VII., Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.176-188.

Kuşçu, Ayşe Dudu; **Eyyûbî Devleti Teşkilâtı**, (GÜ SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005.

Küçükkalay, A. Mesud; "Osmanlı Toprak Sistemi: Miri Rejim", **Osmanlı**, III, Ankara 1999, s. 53-58.

Lambton, Ann K. S.; "'Atebetü'l-Ketebeye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", (Çev. Nejat Kaymaz), **Belleten**, XXXVII/147 (1973), s.365-394.

Lambton, Ann K. S.; "Reflections on the İqta", **Arabic and Islamic Studies in Honour of Hamilton A. R. Gibb**, (Ed. George Makdisi) Leiden, E. J. Brill, 1965., s.358-372.

Lambton, Ann K. S.; "Two Safavid 'Soyurghals'", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, XIV/1 (1952), s.44-54.

Lambton, Ann K. S.; **Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century**, New York, 1988.

Lambton, Ann K. S.; **Landlord and Peasant in Persia: A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration**, (I.B. Tauris & Co Ltd.) London 1991.

Langdon, John S.; **Byzantium's Last Imperial Offensive in Asia Minor: The Documentary Evidence for and Hagiographical Lore About John III Ducas Vatatzes Crusade Against the Turks, 1222 or 1225 to 1231**, New York 1992.

Lapidus, Ira Marvin; **A History of Islamic Societies**, Cambridge University Press., 2002.

Lev, Yaacov; "Regime, Army and Society in Mediavel Egypt, 9th 12th Centuries", **War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries**, (ed. Yaacov Lev), Leiden: Brill 1997.

Lev, Yaacov; **Saladin in Egypt**, Leiden 1999.

Lev, Yaacov; **State and Society in Fâtımid Egypt**, Brill 1991.

Levanoni, Amalia; "Rank-and-file Mamluks Versus Amirs: New Norms in the Mamluk Military Institution", **The Mamluks in Egyptian Politics and Society**, (Edited by Thomas Philipp-Ulrich Haarmann), New York, Cambridge University Press, 1998.

Levanoni, Amalia; "The Mafarida in the Mamluk Army: Reconsidered", **Arabica**, LIII/3, (2006), s.331-352.

Levanoni, Amalia; "The Mamluk Conception of the Sultanate", **International Journal of Middle East Studies**, 26 (1994), s. 373-392.

Levanoni, Amalia; "The Sultan's Laqab: A Sign of a New Order in Mamluk Factionalism", **The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and**

Society, (Edited by Michael Winter-Amalia Levanoni), E.J. Brill, Leiden 2004., s.84-100.

Levanoni, Amalia; **A Turning Point in Mamluk History: The Third Reign of al-Nasir Muhammad b. Qalawun 1318-1341**, Leiden: E. J. Brill, 1995.

Ligeti, Louis; **Bilinmeyen İç Asya**, (Macarcadan çev. Sadrettin Karatay), TDK Yay, Ankara 1998.

Lilie, Ralph-Johannes; "XII. Yüzyılda Bizans ve Türk Devletleri", Çev. Yusuf Ayönü, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XX/1, (Temmuz 2005.), s.197-209.

Little, D. P.; "The Fall of 'Akka in 690/1291: The Muslim Version", **Studies in Islamic History and Civilization in Honour of Professor David Ayalon**, (Ed. Moshe Sharon), Jerusalem 1996., s.159-182.

Macit, Yunus; "Savaş Kuralları Açısından Hz. Peygamber'in Sünnetinde Doğal ve Fizikî Yapının Masuniyeti", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, V/4 (2005), s.95-110.

Mahmud Nedîm Ahmed Fehîm; **el-Fennü'l-Arabî el-Ceyşü'l-Mısrî fi'l-Asri'l-Memlûkî el-Bahrî (1250-1383/648-783)**, (Basım yeri yok) 1983.

Mallet, Michael; "Mercenaries", **Medieval Warfare: A History**, (Edited by Maurice Hugh Keen), Oxford University Press, New York 1999.

Mallet, Michael; **Mercenaries and Their Masters: Warfare in Renaissance Italy**, Totowa, New Jersey: Rowman and Littlefield, 1974.

Marsden, Eric William; **Greek and Roman Artillery. Historical Development**, (Clarendon Press), Oxford 1969.

May, Timoty M.; "The Mongol Precence and Impact in the Lands of Eastern Mediterranean", **Crusaders, Condottieri and Cannon: Medieval Warfare in Societies Around the Mediterranean**, (Edited by Donald J. Kagay and L. J. Andrew Villalon), Brill 2003., s.133-156.

Mazaherî, Ali; **Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları**, (Çev. Bahriye Üçok), İstanbul 1972.

McCotter, Stephen; "Byzantines, Avars and the Introduction of the Trebuchet",**[http://www.deremilitari.org/resources/articles/mccotter1.htm.]**

McGeer, Eric; "Byzantine Siege Warfare in Theory and Practice", **The Medieval City Under Siege**, (Edited by Ivy A. Corfis and Michael Wolfe), (Boydell Press), New York 1999., s.123-131.

Merçil, Erdoğan; "Nal-baha ve Kullanılışına Dair Örnekler", **Belleten**, LX/227, (1996), s.21-32.

Merçil, Erdoğan; "Selçuklularda Ordu Pazarı", **Mübahat Kütükoğlu'na Armağan**, (Ed. Zeynep Tarım Ertuğ), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.

Merçil, Erdoğan; **Türkiye Selçuklularında Meslekler**, TTK Yay, Ankara 2000.

Miller, W.; **Trebizond the Last Greek Empire**, Amsterdam 1968.

Milliard, Major Todd S.; "Overcoming Post-Colonial Myopia: A Call to Recognize and Regulate Private Military Companies", **Military Law Review**, 176 (June 2003), s.1-95.

Mills, Charles; **History of Crusades: For the Recovery and Possession of the Holy Land**, I., London 1821.

Minorsky, V.; "A 'Soyurghal' of Qasim b. Jahangir Aq-qoyunlu (903/1498)", **Bulletin of the School of Oriental Studies**, IX/4 (1939), s.927-960.

Mori, Masao; "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı", **TED**, Sayı.9 (İstanbul), s.209-226.

Mumcu, Ahmet; **Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl**, Ankara 1985.

Necef, Ekber; **Karahanlılar**, İstanbul 2005

Needham, Joseph; “China’s Trebuchets, Manned and Counterweighted”, **On Pre-Modern Technology and Science: A Volume of Studies in Honor of Lynn White, Jr.**, (Ed. Bert S. Hall-Delno C. West), (Undena Publications), Malibu 1976, s.107-145.

Needham, Joseph-Robin D. S. Yates; **Science and Civilisation in China, V, (Chemistry and Chemical Technology, Part 6, Military Technology: Missiles and Sieges)**, (Cambridge Univesty Press), Cambridge 1954., s.184-413.

Nicolle, David; “Saljuq Arms and Armour in Art and Literature”, **The Art of the Saljuqs in Iran and Anatolia**, (Ed. R. Hillenbrand, Costa Mesa), California 1994, s.247-256.

Nicolle, David; **Acre 1291, Bloody Sunset of the Crusader States**, (Osprey Publishing), Oxford, 2005.

Nicolle, David; **Armies of the Caliphates 862-1098**, (Osprey Publishing), Oxford 1998.

Nicolle, David; **Armies of the Muslim Conquest**, (Osprey Publishing), Oxford 2002.

Nicolle, David; **Medieval Siege Weapons (1) Western Europe AD 585-1385**, David Nicolle, (Osprey Publishing), Oxford 2002.

Nicolle, David; **Medieval Siege Weapons (2) Byzantium, the Islamic World & India AD 476-1526**, (Osprey Publishing), Oxford 2003.

Nicolle, David; **Saladin and the Saracens: Armies of the Middle East 1100-1300**, (Osprey Military: Men-at-arms Series: 171), London 1986.

Nicolle, David; **Saracen Faris 1050-1250 A.D.**, London: Osprey, 1994.

Nicolle, David-Christopher Gravett; **The Normans: Warrior Knights and Their Castles**, (Osprey Publishing), Oxford 2006.

Niyazi, Mehmet; **Türk Devlet Felsefesi**, İstanbul 1993.

Northrup, Linda S.; **From Slave to Sultan: The Career of al-Mansur Qalawun and the Consolidation of Mamluk Rule in Egypt and Syria (678-689 A.H./1279-1290 A.D.)**, Stuttgart: Franz Steıner Verlag, 1998.

Nuhoğlu, Güller; **Beyhakî Tarihi'ne Göre Gazneliler'de Devlet Teşkilâtı ve Kültür**, (İÜ SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1995.

Ocak, Ahmet Yaşar; **Ahmet Yaşar Ocak**, Babaîler İsyanı, İstanbul 1996.

Oman, C.W.C.; **The Bizantine Empire**, (T. Fisher Unwin Ltd.), London 1892.

Oppenheim, Lassa; **International Law: A Treatise, The Third Edition**, (Edited by Ronald F. Roxburgh), London 1920.

Oppenheimer, Franz; **The State**, (Little, Brown, and Company), New York 1975.

Orkun, Hüseyin Namık; **Eski Türk Yazıtları**, I-III, TDK. Yay., Ankara 1994.

Ostrogorsky, George; **Bizans Devleti Tarihi**, (Çev. Fikret Işıltan), TTK Yay., Ankara 1999.

Ögel, Bahaeddin; "İslâm'dan Önceki Türk Devletlerinde Tımar Sistemi", **IV. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1952, s.242-251.

Ögel, Bahaeddin; "Türk Tarihinde Millet ve Ordu Bütünleşmesinin Nedenleri", **Birinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, II, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1983.

Ögel, Bahaeddin; "Türk Kılıcının Menşei ve Tekâmülü", **DTCFD**, VI/5, Ankara 1948, s.431-460.

Ögel, Bahaeddin; **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, TDAV Yay., İstanbul 1988

Ögel, Bahaeddin; **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981.

Ögel, Bahaeddin; **Türk Kültür Tarihine Giriş**, V, VI, VII, Ankara, 1991.

Ögel, Bahaeddin; **Türklerde Devlet Anlayışı**, Ankara, 1982.

Özbek, Süleyman; "Memlûk Sultanı Baybars'ın Anadolu'daki Moğol İdarecisi Samagar Noyan'a Gönderdiği Ok Üzerine", Genel Kurmay Başkanlığı, **Askeri Tarih Bülteni**, 17/33 (Ankara 1992), s. 82-91.

Özbek, Süleyman; **el-Melikü'z-Zâhir Rükne'd-din el-Bundukdârî (?-1277) Hayatı ve Faaliyetleri**, (AÜ SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1988.

Özbek, Süleyman; **Türkiye Selçukluları-Eyyûbî İlişkileri 1175-1250**, (A.Ü. SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1995.

Özcan, Abdulkadir; "Fatih'in Teşkilât Kanunnamesi ve Nizam-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", **İÜEFTD**, Sayı.33, (1982), s.7-57.

Özcan, Koray; "Anadolu'da Selçuklu Dönemi İdare Sisteminin Mekânsal Örgütlenmeleri: Selçuklu İdarî Birim Organizasyonları (ve Evrimi)", **Bilig**, 36, (Kış/2006), s.201-226.

Özdemir, Mehmet Nadir; "Abbasi Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin "Köle" Olup Olmadığı Meselesi", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.Ü. Türkiyat Araş. Enst Yay., Sayı.18 (Güz 2005), s.211-230.

Özkırımlı, Atilla; "Kaşgarlıya Göre Türklerde Askerlik", **Türk Dili (Divânu Lugati't-Türk Özel Sayısı)**, XXVII, 253, Ekim1972., s.87-95.

Öztoprak, Süleyman; "Memlûk Sistemi", **Türkler**, V., Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.

Özveri, Murat; **Okçuluk Hakkında Merak Ettiğiniz Herşey**, İstanbul 2006.

Pakalın, Mehmet Zeki; **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, I-III., MEB Yay., İstanbul 1993.

Palgrave, Francis Turner; **The Lord and the Vassal: A Familiar Exposition of the Feudal System in the Middle Ages**, (Publisher: John W. Parker), MDCCCXLIV (1844).

Parke, H.W.; **Greek Mercenary Soldiers: From the Earliest Times to the Battle of Ipsus**, (Oxford University Press), Oxford 1933.

Parry, V. J.; "İslâm'da Harp Sanatı", (Terc. Erdoğan Merçil ve Salih Özbaran), **İÜEF Tarih Dergisi**, Sayı. 28-29 (1974-1975), s.194-218.

Parry, V. J.; "Savaşçılık", **İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, II, (Ed. P. M. Holt-A.K.S. Lambton-B. Lewis), İstanbul 1997.

Paterson, W. F.; "The Archers of Islam", Journal of The Economic and Social History of The Orient, 9 (1966), s.69-87.

Paydaş, Kâzım; "Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyurgal Uygulaması", **Bilig**, 39, (Güz / 2006), s. 195-218.

Peters, Francis Edward; **Mecca: A Literary History of the Muslim Holy Land**, (Princeton: Princeton University Press, 1994.

Pipes, Daniel; **Slave Soldiers and Islam**, The Genesis of a Military System, London 1981.

Polat, İbrahim Ethem; **Haçlılara Kılıç ve Kalem Çekenler**, Ankara 2006.

Polat, M. Said; "Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilât (1071-1243)", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, 17 (Bahar 2005), s.17-52.

Polat, M. Said; **Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İçtimaî ve İktisadî Hayat**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üni. Türkiyat Araş. Ens., İstanbul 1997.

Polat, M. Said; **Selçuklu Göçerlerinin Dünyası**, İstanbul 2004.

Prawer, Joshua; "Social Classes in the Latin Kingdom: The Franks", **A History of the Crusades (**The impact of the Crusades on the Near East**)**, V., (General Editor: Kennet M. Setton, Edited by Norman P. Zacour and Harry W. Hazard), Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press), 1985., s.117-192.

Rabie, Hassanein; “The Size and Value of the Iqtâ‘ in Egypt, 564-741 A.H. 1169-1341 A.D”, **Studies in the Economic History of the Middle East: From the Rise of Islam to the Present Day**, (Edited by M. A. Cook), (Oxford University Press.), London 1970., s.129-138.

Rabie, Hassanein; “The Training of the Mamlûk Fâris”, **War, Technology and Society in the Middle East**, (Edited by V. J. Parry), London: Oxford University Press, 1975, s.153-163.

Radloff, W.; **Sibirya’dan**, I, (Çev. Ahmet Temir), Maarif Basımevi, İstanbul 1954.

Rásonyi, László; **Tarihte Türklük**, TKAE Yay., Ankara, 1993.

Reşid, Abdullah; **İslâm’da Ordu ve Komutan**, İstanbul 1992.

Rice, Tamara Talbot; **The Seljuks in Asia Minor**, (Ancient Peoples and Places Series. XX). (Ed. Glyn Daniel), (Published by Thames and Hudson) London, 1961.

Richards, D. S.; “A Mamluk Petition and a Report from the ‘Diwan al-Jaysh’”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, XL/1 (1977), s.1-14.

Richards, Donald S.; “A Petition for an Iqtâ‘ Adressed to Saladin or al-‘Adil (Notes and Communications/Plates I-II)”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, LV/1 (1992), s.98-105.

Richards, Donald S.; “Mamluk Amirs and Their Families and Households”, **The Mamluks in Egyptian Politics and Society**, (Edited by Thomas Philipp-Ulrich Haarmann), New York, Cambridge University Press, 1998., 32-54.

Rohrbacher, David; **The Historians of Late Antiquity**, New York 2002.

Roux, Jean-Paul; **Altay Türklerinde Ölüm**, (Çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul 1999.

Roux, Jean-Paul; **Orta Asya (Tarih ve Uygarlık)**, (Çev. Lale Arslan), İstanbul 2001.

Runciman, Stephan; **Haçlı Seferleri Tarihi**, I-III, (Çev. Fikret Işıltan), TTK Yay., Ankara 1992.

Russell, Jeffrey Burton; **Medieval Civilization**, (New York: John Wiley and Sons), 1968.

Saatçi, Tahsin; "Samsat'ta Türk İslâm Sikkeleri", **X. Türk Tarih Kongresi (22-26 Aylül 1986)**, III., Ankara 1991., s.941-943.

Safi, Omid; "Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum İlişkisi", **Türkler**, V, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002., s.352-363.

Sage, Michael M.; **Warfare in Ancient Greece: A Sourcebook**, (Routledge Press) New York 1996.

Sağlam, O. Ferit; "Şimdiye Kadar Görülmeyen Cimri Sikkesi", **Belleten**, IX/35 (Temmuz 1945.), s.299-303.

Sa'îd Abdu'l-Fettâh Aşûr; **el-'Asru'l-Memâlikî fî Mısr ve'ş-Şam**, Kahire, 1986.

Sakaoğlu, Saim; "Manas Destanında Kahramanların Ölümü", **Bozkırdan Bağımsızlığa Manas**, (Yayına Haz. Emine Gürsoy-Naskali), TDK Yay., Ankara 1995, s.202-223.

Sanders, Paula A.; "The Fâtimid State, 969-1171", **The Cambridge History of Egypt-Islamic Egypt 640-1517**, Volume I., (Edited by Carl F. Petry), Cambridge Univesty Pers, 1998., s.151-174.

Satō, Tsugitaka; "Land Tenure and Owneship, or Iqta", **Medieval Islamic Civilization: An Encyclopedia**, II., (Ed. Josef W. Meri), (Taylor and Francis Group), New York 2006, s.447-448

Satō, Tsugitaka; **State and Rural Society in Medieval Islam: Sultans, Muqta's, and Fallahun**, Leiden: Brill 1997.

Savvides, Alexes G. C.; **Byzantium in the Near East: Its Relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols, A.D. (1192-1237)**, (Kentron Vyzantinon Ereunon), Thessalonike 1981.

Savvides, Alexis G. C.; "Late Byzantine and Western Historiographers on Turkish Mercenaries in Greek and Latin Armies: The Turcoples/Tourkopouloi", **The Making of Byzantine History**, (edited by Roderick Beaton and Charlotte Roueché), Aldershot, 1993., s.122-136.

Schlight, John; **Monarchs and Mercenaries: A Reappraisal of the Importance of Knight-Service in Norman and Early Angevin England**, (Conference on British Studies at the University of Bridgeport), Connecticut, 1968.

Sevim, Ali; "Cimri Olayı Hakkında Birkaç Not", **Belleten**, XXV/97 (Ocak 1961.), s.65-67.

Sevim, Ali; "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485=1038-1092)", **Makaleler**, II, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yay., Ankara 2005.

Sevim, Ali; "İbnü'l-Adîm'in Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", **Makaleler**, II, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yay., Ankara 2005.

Sevim, Ali; "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mirâtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I-Sultan Tuğrul Bey Dönemi", **Belgeler**, XVIII/22, TTK Yay, Ankara 1997.

Sevim, Ali; "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mirâtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II-Sultan Alp Arslan Dönemi", **Belgeler**, XIX/23, TTK Yay, Ankara 1998.

Sevim, Ali; “Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin Mirâtü’z-Zaman fî Tarihi’l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III-Sultan Melikşâh Dönemi”, **Belgeler**, XX/24, TTK Yay., Ankara 1999.

Sevin, Nureddin; **Onüç Asırlık Türk Kıyafeti Tarihine Bir Bakış**, İstanbul 1973.

Sir John Hawkwood (L'Acuto): Story of a Condottiere, (Translated from the Italian of John Temple-Leader, Giuseppe Marcotti, by Leader Scott), (Published by T. Fisher Unwin), London 1889.

Smith, William, D.C.L., LL.D.; **A Dictionary of Greek and Roman Antiquities**, (John Murray, Aldemarle Street), London 1875.

Sourdel, D.; “Ghulâm- The Caliphate”, **EI^2**, II., s.1079-1081

Southern, R. W.; **The Making of the Middle Ages**, (New Haven, CT: Yale University Pres), 1953.

Spuler, Bertold; **İran Moğolları**, (Çev. Cemal Köprülü), TTK Yay., Ankara 1987.

Steingass, Francis Joseph; **A Comprehensive Persian-English Dictionary**, (Published by Asian Education Services), London, 1992.

Sterns, Indrikis; “The Teutonic Knights in the Crusader States”, **A History of the Crusades (**The Impact of the Crusades on the Near East**)**, V., (General Editor: Kennet M. Setton, Edited by Norman P. Zacour and Harry W. Hazard), Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1985., s.338-355.

Sullivan, Denis F.; "Siegecraft: Two Tenth Century Instruction Manuals by Heron of Byzantium", **Dumbarton Oaks Studies**, XXXVI, Washington, 2000.

Suzuki, D. T.; “The Iqta System of Iraq under the Buwayhids”, **Orient**, 18 (1982), s.83-105.

Süleyman Hüsnü Paşa; **Tarih-i Âlem**, Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul, 1327.

Sümer, Faruk, **Türklerde Atçılık ve Binicilik**, İstanbul 1983.

Sümer, Faruk; "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", **Belleten**, XXIV (1960), s.567-594.

Sümer, Faruk; "Oğuzlar'a Ait Destanî Mahiyette Eserler", **DTCF**, XVII/3-4 (1959), s.359-456.

Sümer, Faruk; "Selçuklu Tarihinde İğdişler", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı.35 (Nisan 1985), s.9-23.

Sümer, Faruk; **Eski Türkler'de Şehircilik**, TTK Yay., Ankara 1991.

Sümer, Faruk; **Oğuzlar (Türkmenler)**, TDAV Yay., İstanbul 1999.

Sümer, Faruk; **Yabanlu Pazarı: Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar**, TDAV Yay., İstanbul 1985.

Süslü, Özden; **Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri**, Ankara 1989.

Şafak, Ali; **İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikatı**, İstanbul 1977.

Şeşen, Ramazan; "Dîvân (Eyyûbîlerde)", **DİA**, IX, İstanbul, 1994., s.381.

Şeşen, Ramazan; "Eski Araplara Göre Türkler", **Türkiyat Mecmuası**, XV (l968)

Şeşen, Ramazan; **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, TTK Yay., Ankara 2001.

Şeşen, Ramazan; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti: (Hicrî 569-589/Milâdî 1174-1193)**, İstanbul 1983.

Taneri, Aydın; "Dîvân" (Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklularında), **DİA**, IX, İstanbul 1994, s.383-385.

Taneri, Aydın; “Müsâmeretü’l-Ahbâr’ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilâtı Bakımından Değeri I”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, IV/6-7 (1966), 161-169.

Taneri, Aydın; “Müsâmeretü’l-Ahbâr’ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilâtı Bakımından Değeri”, **Makaleler**, I., (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Saadet Lüleci), Ankara 2005., s.187.

Taneri, Aydın; **Celalu’d-din Hârezmşâh ve Zamanı**, Ankara 1977.

Taneri, Aydın; **Hârezmşâhlar**, Ankara 1993.

Taneri, Aydın; **Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri (Kuruluş Devri)**, Ankara 1981.

Taneri, Aydın; **Türk Kavramının Gelişimi**, Ankara, 1993,

Taşağıl, Ahmet; **Gök-Türkler**, I, TTK Yay., Ankara 2003.

Tekin, Talat; **Orhun Yazıtları**, İstanbul 1998.

Tekindağ, Şahabeddin; “Karamanlılar”, **İA.**, VI, İstanbul 1992., s.316-330.

Tekindağ, Şahabeddin; **Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı, (XIV. Yüzyıl Mısır Tarihine Dair Araştırmalar)**, İstanbul 1961.

Temir, Ahmet; **Kırşehir Emîri Cacaoğlu Nur el-Din’in 1272 Tarihli Arapça ve Moğolca Vakfiyesi**, TTK Yay., Ankara 1989.

Terzi, Mustafa Zeki; “Gulâm”, **DİA**, XIV., İstanbul 1996., s. 178-184.

Thompson, Edward Arthur; **The Huns**, Blackwell Published, 1996.

Thomsen, V.; **Orhun Yazıtları Araştırmaları**, (Çeviren ve Yayına Haz. Vedat Köken), TDK Yay., Ankara 2002.

Tor, Deborah; “Privatized Jihad and Public Order in the pre-Seljuq Period: The role of the Mutatawwi'a”, Iranian Studies, XXVIII/4, (December 2005), s.555-573.

Treadgold, Warren; **A History of the Byzantine State and Society**, (Stanford Universty Press.), Stanford 1997.

Turan, Osman; "Anatolia in the Period of the Seljuks and the Beyliks", **The Cambridge History of Islam**, Vol.1/A, (Edited by Peter Malcolm Holt, Ann Katharine Swynford Lambton, Bernard Lewis), Cambridge 1970., s.231-262.

Turan, Osman; "Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması", **Belleten**, IX/35 (Temmuz 1945), s.305-318.

Turan, Osman; "Iktâ", **İA**, 5/II, İstanbul 1992., s.949-959.

Turan, Osman; "Selçuk Türkiyesi Din Tarihine Dair Bir Kaynak: Fustât ul-'adâle fî kavâ'id is-saltana", **60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı**, İstanbul 1953., s. 531-522.

Turan, Osman; "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I., Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyyesi ve Hayatı", **Belleten**, XI/42 (Nisan 1947), s.197-235.

Turan, Osman; "Selçuklu Devri Vakfiyeleri II, Mübârizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi", **Belleten**, XI/43, (1947), s.413-429.

Turan, Osman; "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III., Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", **Belleten**, XII/45, (1948), s.17-171.

Turan, Osman; **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 2001.

Turan, Osman; **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul 1993.

Turan, Osman; **Selçuklular ve İslâmiyet**, İstanbul, 1998.

Turan, Osman; **Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyâsî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)**, İstanbul 2002.

Turan, Osman; **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, II, İstanbul 1999.

Turan, Osman; **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar (Metin, Tercüme ve Araştırmalar)**, TTK Yay., Ankara 1988.

Turan, Refik; “Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât”, **Türkler**, VII., Ankara 2002., s.151-164.

Turan, Refik; **Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması**, Ankara, 1995.

Turan, Şerafeddin; “Silahdar”, **İA**, X, İstanbul 1992., s.640-643.

Umunç, Himmet; “Balat’ta Bir İngiliz Şovalyesi: Beylikler Döneminde Türkiye’nin Batı İle İlişkileri”, **XIII. Türk Tarih Kongresi (4-8 Ekim 1999)**, III/I, Ankara 2002, s.1-9.

Urban, William; **The Teutonic Knights: A Military History**, London: Greenhill Books, 2003.

Uyar, Mustafa; “Âdâb el-Harb ve eş-Şeca‘a’ya Göre Hisar ve Kuşatma Geleneği”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, XXV/40 (2005), s.215-224.

Uyumaz, Emine; **Selçuklular Devrinde Askerî Teşkilât**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Üni. Sos. Bil. Ens., İstanbul 1992.

Uyumaz, Emine; **Sultan I. Alâü’d-dîn Keykubâd Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)**, TTK Yay., Ankara 2003.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; “Karamanoğulları Devri Vesîkalarından İbrâhim Bey’in Karaman İmâreti Vakfiyesi”, **Belleten**, I/1 (1937)., s.56-144.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, Ankara 1941.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; **Anadolu Beylikleri**, T.T.K. Yay., Ankara, 1988.

Üçok, Coşkun; “Osmanlı Devleti Teşkilâtında Tımarlar I-II”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, I/4 (1943), s.525-551.; II/1, (1944), s.73-94.

Ülken, Hilmi Ziya; “Türkiye Tarihinde Sosyal Kuruluş ve Toprak Rejiminin Gelişmesi”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı.10, (Tıpkı Basım-PYS Vakıf Sistem Matbaası), Ankara 2006., s.1-62.

Üremiş, Ali; **Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Siyaseti**, (İÜ SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi), Malatya 2001.

Váczy, Péter; "Hunlar Avrupa'da", **Attila ve Hunları**, (Ed.Gyula Németh, Tercüme Eden. Şerif Başlav), DTCF Yay., Ankara 1982.

Vásáry, István; Cumans and Tartars, **Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365**, Cambridge University Press, New York 2005.

Vasiliev, A. A.; **History of the Byzantine Empire (324-1453)**, II., (The University of Wisconsin Pres), 1952.

Vryonis, Speros; "Byzantine and Turkish Societies and Their Sources of Manpower", **War, Technology and Society in the Middle East**, (ed. V. J. Parry- M. E. Yapp), Oxford University Press, Londra 1975, s.125-152.

Vryonis, Speros; "Selçuklu Gulâmları ve Osmanlı Devşirmeleri", (Çev. Tuncay Birkan), **Cogito**, 29, (2001), s.93-114.

Whitby, Michael; "Armies and Socıety in the Later Roman World", **The Cambridge Ancient History**, XIV, (Late Antiquity: Empire and successors, A.D. 425-600), Cambridge 1925.

Whitby, Michael; "The Army 420-602", **The Cambridge Ancient History**, XIV (Late Antiquity: Empire and successors, A.D. 425-600), Cambridge 1925.

White, Lynn Townsend, **Medieval Technology and Social Change**, (Oxford University Press), Oxford 1962.

Whitney, Elspeth; **Medieval Science and Technology**, (Greenwood Pub Group Publication), Westport 2004.

Williams, Stephen-Gerard Friell; **The Rome that Did Not Fall: The Survival of the East in the Fifth Century**, London 1999.

Wittek, Paul; "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu" (Çev. Güzin Yalter), **Batı Dillerinde Osmanlı Tarihleri**, Türkiye Yay. İstanbul 1971.

Xylyfly, V.; **Səlcyk Devlətinin Daxili Kyrylyşyna Dajir**, (ADETI Nəşrijatь), Baqь 1930.

Yakubovski, A. Yu.; **Altın Orda ve Çöküşü**, (Çev. Hasan Eren), Kültür Bak. Yay., Ankara 1976

Yakubovski, A.; "İbn-i Bibi'nin XIII. Asır başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikâyesi", (Çev. İsmail Kaynak), **AÜ DTCFD**, XII (1954), s.207-226.

Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri, III, ("Asya'dan Anadolu'ya İnen Rüzgâr" Beylikler Dönemi Sikkeleri - "The Wind Blowing from Asia to Anatolia" An Exhibition of Beylik Period Coins), İstanbul, 1994.

Yıldırım, Dursun; "Köktürklerde Kağanlık Süreci; Kaldırma, Kötürme, Oturma", **XI. Türk Tarih Kongresi**, II, Ankara 1991, s. 519-530.

Yıldız, Hakkı Dursun; **İslâmiyet ve Türkler**, İstanbul, 1976.

Yinanç, Mükremin Halil; "Maraş Emîrleri", **TOEM**, XIV/6 (83), s.347-352.; XV/8 (85), s.85-94.

Yücel, Ünsal; **Türk Okçuluğu**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 1999.

Zeydan, Corci; **İslâm Medeniyeti Tarihi**, I, Mütercimi: Zeki Megamiz-Naşiri: Mümin Çevik, İstanbul 1971.

Zuhaylî, Vehbe; **İslâm Hukukunda Savaş**, (Çev. İsmail Bayer), İstanbul 1996.

ÖZET

Erkan GÖKSU, **Türkiye Selçuklularında Ordu**, (Doktora Tezi), Ankara 2008

Türkiye Selçuklu Devleti, Anadolu'ya yönelik Türkmen göçünün bir neticesi olarak kurulmuştur. Devletin askerî gücü, XII. yy'ın sonlarına kadar büyük ölçüde Türkmenlere dayanmaktadır. Zamanla, Ortaçağ İslâm devleti modeline bürünen devletin askerî teşkilâtı da buna göre şekillenmiştir. Türkmenlerin ordu içerisindeki etkinliği azalmış ve gulâmlar, ıktâ' askerleri, tâbi devlet kuvvetleri ve ücretli askerlere dayanan bir ordu yapısı ortaya çıkmıştır. Bu yapının şekillenmesinde, Türkiye Selçuklularından önceki Müslüman Türk devletlerinin etkisi olduğu kadar Türkiye coğrafyasının sosyal ve ekonomik şartları ile az da olsa Bizans ve Haçlıların etkisi bulunmaktadır.

Türkiye Selçuklu Devletinin sahip olduğu ordu sistemi, kendisinden sonra bu coğrafyada kurulan Türk beylikleri ve Osmanlı ordusunun temelini teşkil eder. Bu bakımdan Türkiye Selçukluları, Orta Asya'dan getirip Orta Doğu'da zenginleşen Türk ordu yapısının, Türkiye'ye ve daha sonra da Osmanlılarla birlikte Avrupa'ya yayılmasında bir köprü vazifesi görmüştür. Türkiye Selçukluları döneminde Türk ordu yapısında kaydedilen gelişme ve askerî üstünlük, Anadolu'nun Türklerin ebedi vatanı haline gelmesinin en önemli sebeplerindendir.

Anahtar Sözcükler:

1- Selçuklular
2- Anadolu Selçukluları
3- Anadolu Selçuklu ordusu
4- Askerî teşkilât
5- Türkmenler
6- Gulam sistemi
7- Askerî ıktâ
8- Ordu

ABSTRACT

Erkan GÖKSU, **Army in the Anatolian Seljukids**, (Ph.D. Dissertation), Ankara 2008.

The Anatolian Seljukids was established as a consequence of Turcoman migrations into Anatolia. The military power of the state was basicly depended on the Turcomans until the middle of the XII. century. By the time, following the state organisation, the military system was adopted to the Islamic model as well. Effectiveness of the Turcomans in the army was diminished and the newly emerged military power was depended on gulams, soldiers of iqta, vassal forces and mercenaries. Different factors played role in this development; the Islamic-Tukish states pirior to the Anatolian Seljukids, geographic and social conditions of Anatolia, Byzantine and the Crusaders.

The military system of the Anatolian Seljukids was followed by the Turkish amirates and Ottomans founded in the same region. In this respect, the Anatolian Seljukids was a bridge between Central Asia and Middle East related with the Turkish military organisation which come from Central Asia, enriched in Middle East and carried to Europe by the Ottomans. During the Anatolian Seljukids period one of the most important reasons of Anatolia's becoming the Turks' forever homeland is the development and military superiority in the Turkish military system.

Key Words:

1- Seljukids
2- Anatolian Seljukids
3- Anatolian Seljukid Army
4- Military Organisation
5- Turcomans
6- Ghulam System
8- Military Iqta
9- Army